

Tilburg University

Gemeint en gemeenschap

van Zalinge-Spooren, Lia

Publication date:
2018

Document Version
Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in Tilburg University Research Portal](#)

Citation for published version (APA):
van Zalinge-Spooren, L. (2018). *Gemeint en gemeenschap: Jaargeboden in Peelland, circa 1300-1795*. Stichting Zuidelijk Historisch Contact & Uitgeverij Verloren.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LIA VAN ZALINGE-SPOOREN

Gemeint en gemeenschap

Jaargeboden
in Peelland,
circa
1300-1795



Gemeint en gemeenschap

Deze publicatie is mede tot stand gekomen dankzij de financiële steun van:
Het Prins Bernard Cultuurfonds Noord-Brabant

Gemeente Helmond
Gemeente Someren
Gemeente Boxtel
Gemeente Asten
Gemeente Nuenen
Het Groene Woud



Deze publicatie kwam tot stand onder auspiciën van:



Voor informatie, abonnementen en bestellingen:
www.uitgeverij-zhc.nl
www.verloren.nl

Ontwerp omslag: Karleen Germanus-Spooren op basis van een kaart van Peelland (Regionaal Historisch Centrum Eindhoven); achterzijde afb. 5.2 (p. 188).

Dit proefschrift heeft geen eigen ISBN.
Het ISBN van de handelsuitgave is 978-90-8704-704-7.

© 2018 Stichting Zuidelijk Historisch Contact & Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum

Opmaak: Rombus, Hilversum
Druk: Wilco, Amersfoort

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Gemeint en gemeenschap

Jaargeboden in Peelland, circa 1300-1795

Proefschrift ter verkrijging van de graad van doctor
aan Tilburg University
op gezag van de rector magnificus, prof. dr. E.H.L. Aarts,
in het openbaar te verdedigen ten overstaan van een
door het college voor promoties aangewezen commissie
in de aula van de Universiteit op woensdag 31 januari 2018 om 16.00 uur

door

CORNELIA ALBERTA MARIA VAN ZALINGE-SPOOREN
geboren te Sint-Michielsgestel

Promotores:

prof. dr. A.J.A. Bijsterveld

prof. mr. B.C.M. van Erp-Jacobs

Promotiecommissie:

dr. B. van Hofstraeten

prof. dr. P.C.M. Hoppenbrouwers

prof. dr. R.C.H. Lesaffer

prof. dr. T. de Moor

Inhoudsopgave

Lijst van afkortingen	II
Voorwoord	13
1 Inleiding	17
1.1 Een voorbeeld	17
1.2 Vraagstelling	18
1.3 Inleidende begripsbepaling	19
1.4 Indeling van het onderzoek	22
2 Theoretisch kader	27
2.1 Inleiding	27
2.2 Lokale gemeenschappen in het historisch debat	27
2.3 Gemeintes en jaargeboden in het historisch debat	42
2.4 Lokale instituties in Peelland in het historisch debat	55
2.5 Samenvatting	59
3 Jaargeboden in Peelland	65
3.1 Inleiding	65
3.2 Geografisch kader: Peelland	67
3.3 Analyse van de jaargeboden	79
3.3.1 <i>Aarle, Beek en Rixtel</i>	79
3.3.2 <i>Asten</i>	80
3.3.3 <i>Bakel</i>	81
3.3.4 <i>Deurne</i>	82
3.3.5 <i>Erp</i>	85
3.3.6 <i>Heeze, Leende en Zesgehuchten</i>	87
3.3.7 <i>Helmond</i>	87
3.3.8 <i>Lieshout</i>	89
3.3.9 <i>Nuenen en Gerwen</i>	90
3.3.10 <i>Schijndel</i>	92
3.3.11 <i>Sint-Oedenrode</i>	92
3.3.12 <i>Someren</i>	94
3.3.13 <i>Stiphout</i>	95
3.3.14 <i>Veghel</i>	97
3.3.15 <i>Vlierden</i>	98

3.3.16	<i>De gezamenlijke gemeenschappen</i>	99
3.4	Schema voor bestudering van de inhoud van de jaargeboden	99
3.5	Samenvatting	104
3.5.1	<i>Het kwartier Peelland</i>	104
3.5.2	<i>Beschrijving van de jaargeboden als bron</i>	105
3.5.3	<i>Schema voor indeling van de jaargeboden</i>	105
4	De inhoud van de jaargeboden (1): gemeint	107
4.1	Inleiding	107
4.2	Weren buitenstaanders op gemeint (1.1)	109
4.2.1	<i>Buitenstaanders uitgesloten, geen details vermeld</i>	111
4.2.2	<i>Buitenstaanders uitgesloten van producten én van weiden vee</i>	112
4.2.3	<i>Buitenstaanders werden uitgesloten van weiden vee</i>	112
4.2.4	<i>Buitenstaanders werden uitgesloten van producten</i>	113
4.3	Verdeling onder gerechtigden (1.2)	115
4.3.1	<i>Recht gekoppeld aan bijdragen in lasten van de gemeenschap</i>	115
4.3.2	<i>Recht gekoppeld aan lidmaatschap gemeenschap</i>	116
4.3.3	<i>Recht gekoppeld aan grootte veestapel of hoeveelheid land</i>	117
4.3.4	<i>Recht gekoppeld aan een huis</i>	119
4.3.5	<i>Recht gekoppeld aan een huishouden of een persoon</i>	120
4.3.6	<i>Gebruik gekoppeld aan een wijk</i>	121
4.4	Veedrijven en schutten op gemeint (1.3)	122
4.4.1	<i>Hoeveelheid vee op gemeint</i>	122
4.4.2	<i>Conditie waaraan vee diende te voldoen</i>	124
4.4.3	<i>Permanent verdeelde delen van de gemeint</i>	126
4.4.4	<i>Openstelling gemeint beperkt tot delen van het jaar</i>	127
4.4.5	<i>Permanent afgesloten delen van gemeint</i>	130
4.4.6	<i>Schutten bij overtredingen</i>	131
4.4.7	<i>Georganiseerde beweiding</i>	132
4.5	Producten van de gemeint (1.4)	133
4.5.1	<i>Turf</i>	135
4.5.2	<i>Heide</i>	142
4.5.3	<i>Hout</i>	144
4.5.4	<i>Zand, aarde en leem</i>	144
4.5.5	<i>Vis en vogels</i>	146
4.5.6	<i>Overige producten: mest, bloemen, honing, eikels</i>	146
4.5.7	<i>Producten van de permanent verdeelde gemeint</i>	147
4.6	Toezichthouders op de gemeint (1.5)	148
4.7	Schouw (1.6)	160
4.8	Toegankelijkheid (1.7)	161
4.8.1	<i>Wegen en waterlopen</i>	162
4.8.2	<i>Turfvelden</i>	164
4.8.3	<i>Permanent verdeelde gemeint</i>	166
4.8.4	<i>Bescherming</i>	166
4.9	Brandpreventie (1.8)	166

4.10	Bestrijding dierziekten (1.9)	167
4.11	Uitvoeren gemeenschapsdiensten op gemeint (1.10)	169
4.12	Recht van voorpoting (1.11)	171
4.13	Het incorporeren en plaatsen van bebouwing op de gemeint (1.12)	175
4.14	Samenvatting	178
4.14.1	<i>Korte termijn</i>	180
4.14.2	<i>Lange termijn</i>	180
4.14.3	<i>Nut</i>	181
4.14.4	<i>Beheer en controle</i>	183
5	De inhoud van de jaargeboden (2): gemeenschap	185
5.1	Inleiding	185
5.2	Handel (2.1)	185
5.2.1	<i>Controle maten en gewichten en aangeboden waar</i>	186
5.2.2	<i>Verhandelde producten</i>	193
5.2.3	<i>Verkooppunten</i>	194
5.2.4	<i>Bevoordeling eigen gemeenschap</i>	198
5.2.5	<i>Tolvrijheid</i>	198
5.3	Plichten ingezetenen (2.2)	199
5.4	Weren van vreemdelingen, inclusief levering aan soldaten (2.3)	200
5.5	Rechtspraak (2.4)	202
5.6	Vergadering eedspersonen (2.5)	204
5.7	Kerkelijke zaken (2.6)	205
5.8	Armenzorg (2.7)	206
5.9	Aanstelling en bezoldiging van en verantwoording door eedspersonen (2.8)	208
5.10	Financiën gemeenschap (2.9)	212
5.11	Brandpreventie (2.10)	215
5.12	Bestrijding (besmettelijke) ziekten (2.11)	216
5.13	Bruiloftsbier, nieuwjaarszingen, et cetera (2.12)	218
5.14	Dienstboden (2.13)	220
5.15	Verordening op begraven (2.14)	221
5.16	Samenvatting	222
6	Relatie tussen uitgiftebrieven van de gemeint en de jaargeboden	227
6.1	Inleiding	227
6.2	Uitgegeven gemeintes per gemeenschap	227
6.2.1	<i>Aarle, Rixtel en Beek</i>	228
6.2.2	<i>Asten</i>	228
6.2.3	<i>Bakel</i>	228
6.2.4	<i>Breugel</i>	228
6.2.5	<i>Budel</i>	229
6.2.6	<i>Deurne</i>	229
6.2.7	<i>Erp</i>	229
6.2.8	<i>Geldrop</i>	230

6.2.9	<i>Heeze, Leende en Zesgehuchten</i>	230
6.2.10	<i>Helmond</i>	230
6.2.11	<i>Liempde</i>	231
6.2.12	<i>Lierop</i>	234
6.2.13	<i>Lieshout</i>	235
6.2.14	<i>Maarheeze, Soerendonk en Gastel</i>	237
6.2.15	<i>Mierlo</i>	237
6.2.16	<i>Nederwetten</i>	238
6.2.17	<i>Nuenen en Gerwen</i>	238
6.2.18	<i>Schijndel</i>	239
6.2.19	<i>Sint-Oedenrode</i>	240
6.2.20	<i>Someren</i>	240
6.2.21	<i>Son</i>	241
6.2.22	<i>Sterksel</i>	241
6.2.23	<i>Stiphout</i>	241
6.2.24	<i>Tongelre</i>	242
6.2.25	<i>Veghel</i>	242
6.2.26	<i>Vlierden</i>	242
6.2.27	<i>De Peellandse gemeintes</i>	242
6.3	Vergelijking ressort schepenbank met ligging gemeint	243
6.4	Verleende bevoegdheid tot beheer gemeint	247
6.4.1	<i>Het weren van buitenstaanders</i>	247
6.4.2	<i>Uitsluiten leden gemeenschap</i>	250
6.4.3	<i>Aanstellen van schutter</i>	250
6.4.4	<i>Opstellen van regels voor beheer gemeint</i>	251
6.4.5	<i>Aanstellen functionarissen voor beheer gemeint</i>	253
6.4.6	<i>Verkopen delen van gemeint</i>	254
6.5	Belang van de administratie van de gemeint	258
6.6	Samenvatting	261
7	Het beheer van de gemeint na de uitgifte	265
7.1	Inleiding	265
7.2	Rekeningen kwartierschout	266
7.3	Peellandse gemeenschappen in de rekeningen van de schout	269
7.4	Peellandse gemeintes in de rekeningen van de schout	272
7.5	Begunstigden van de boetes	275
7.5.1	<i>Begunstigden in uitgiftesbrieven en beheersreglementen</i>	275
7.5.2	<i>Begunstigden in de schoutrekeningen</i>	277
7.5.3	<i>Begunstigden in de jaargeboden</i>	278
7.6	Begunstigden, gemeten naar gezagsverhouding	279
7.6.1	<i>De gemeenschap was steeds hertogsdorp</i>	282
7.6.2	<i>De gemeenschap was steeds een hoge heerlijkheid</i>	283
7.6.3	<i>De gemeenschap werd in veertiende eeuw hoge heerlijkheid</i>	284
7.6.4	<i>De gemeenschap werd na veertiende eeuw hoge heerlijkheid</i>	286
7.7	Verschuivingen in bestemming van de boetes	291
7.8	Samenvatting	292

8	Verandering in organisatie van de jaargeboden	297
8.1	Inleiding: scharnierpunt in het onderzoek	297
8.2	Het model Aarle, Rixtel en Beek	298
8.3	Aanleg nieuwe serie geboden bij veranderingen en conflicten	306
8.4	Veranderende rol inwoners en verstening van de jaargeboden	310
8.5	De rol van het uitgebreide bestuur bij de jaargeboden	315
8.6	Bestuurlijke ordonnanties en resoluties	319
8.6.1	<i>Aarle-Rixtel</i>	322
8.6.2	<i>Asten</i>	322
8.6.3	<i>Budel</i>	324
8.7	De organisatie van jaargeboden in Peellandse gemeenschappen	326
8.7.1	<i>De totstandkoming van de jaargeboden gebeurde in drie fases</i>	326
8.7.2	<i>Een nieuwe serie geboden bij veranderingen of conflicten</i>	328
8.7.3	<i>Veranderende rol inwoners en verstening van de jaargeboden</i>	328
8.7.4	<i>Verdwijnen actieve rol uitgebreide bestuur</i>	330
8.7.5	<i>Overname rol jaargeboden door schependordonnanties</i>	330
9	De weg naar een bestuursstructuur	333
9.1	Inleiding: introductie Helmond als model	333
9.2	Helmond: bezittingen Tafel van de Heilige Geest	335
9.3	Helmond: bezittingen van de stad	339
9.4	Helmond: financiële verplichtingen van de stad	344
9.5	Verandering in betrokkenheid van de Helmondse gemeenschap	346
9.5.1	<i>Hoeveelheid besluiten en opvallende aspecten</i>	347
9.5.2	<i>Betrokkenheid van personen en groepen bij besluitvorming</i>	349
9.5.3	<i>Verdwijnen gezworenen en verschijnen borgemeesters</i>	353
9.5.4	<i>De vijftiende eeuw: vertegenwoordiging met ruggespraak</i>	354
9.5.5	<i>De rol van de heer</i>	356
9.5.6	<i>De rol van de goede knapen</i>	358
9.5.7	<i>Een vaste bestuursstructuur in 1500</i>	358
9.5.8	<i>Conclusie</i>	362
9.6	De Stiphoutse weg naar een bestuursstructuur	362
9.7	Vergelijking Helmonds en Stiphouts model met andere gemeenschappen	369
9.7.1	<i>Aarle-Rixtel</i>	369
9.7.2	<i>Asten</i>	370
9.7.3	<i>Budel</i>	374
9.7.4	<i>Lieshout</i>	375
9.7.5	<i>Vlierden</i>	376
9.7.6	<i>Erp</i>	377
9.8	Conclusie: een gevarieerde ontwikkeling	380
10	Uitbreiding van het publieke domein	385
10.1	Inleiding	385
10.2	Goede politie	386
10.3	Centrale regelgeving inzake gemeintes	389
10.3.1	<i>Wegen en waterlopen</i>	390

10.3.2	<i>Jacht</i>	391
10.3.3	<i>Producten van de gemeint</i>	392
10.3.4	<i>Pootplicht</i>	394
10.3.5	<i>Vervreemden gemeint</i>	394
10.3.6	<i>Conclusie</i>	397
10.4	Blijken van regelgeving door de centrale overheid in de jaargeboden	398
10.4.1	<i>Wegen en waterlopen</i>	398
10.4.2	<i>Jacht</i>	401
10.4.3	<i>Producten van de gemeint</i>	401
10.4.4	<i>Pootrecht en pootplicht</i>	403
10.4.5	<i>Vervreemden gemeint</i>	404
10.4.6	<i>Andere centrale regelgeving in de jaargeboden</i>	405
10.4.7	<i>Overzicht</i>	406
10.5	Conclusie: veranderde opvattingen	406
II	Jaargeboden, instrument voor beheer gemeint en spiegel van veranderingen	411
II.1	De vraagstelling	411
II.2	Recht op beheer van de gemeint	411
II.3	De inhoud van de jaargeboden	414
II.4	De organisatie van jaargeboden en gemeenschap	417
II.5	Langlopende ontwikkeling	420
II.6	Relatie tussen gemeint en gemeenschap	422
II.7	Nader onderzoek	422
	Summary	425
	Bronnen	429
	Ongepubliceerde bronnen en archivalia	429
	Gepubliceerde bronnen en literatuur	440
	Websites	448
	Index op persoonsnamen	449
	Index op geografische namen	452
	Over de auteur	456

Lijst van afkortingen

ca.	circa
CmARAB	Collectie kopieën van archivalia van belang voor de regionale geschiedschrijving maar die elders berusten, Collectie microfiches Algemeen Rijksarchief Brussel
CvV	Cuypers van Velthoven
DB-Mi	Dorpsbestuur Bakel-Milheeze
DE	Dorpsbestuur Erp
DLi	Dorpsbestuur Liempde
DSc	Dorpsbestuur Schijndel
DSM-BvE	Dorpsbestuur Sint-Michielsgestel, beheer Bodem van Elde
DStO	Dorpsbestuur Sint-Oedenrode
DVe	Dorpsbestuur Veghel
f.	folio
FBC	Familie van der Bruggen van Croy
GAR	Gemeentebestuur Aarle-Rixtel
GAs	Gemeentebestuur Asten
GBr	Gemeentebestuur Breugel
GBu	Gemeentebestuur Budel
GD	Gemeentebestuur Deurne
GGe	Gemeentebestuur Geldrop
GHe	Gemeentebestuur Heeze
GHm	Gemeentebestuur Helmond
GLh	Gemeentebestuur Lieshout
GLr	Gemeentebestuur Lierop
GMi	Gemeentebestuur Mierlo
GMSG	Gemeentebestuur Maarheeze, Soerendonk en Gastel
GNe	Gemeentebestuur Nederwetten
GNG	Gemeentebestuur Nuenen-Gerwen
GSom	Gemeentebestuur Someren
GSon	Gemeentebestuur Son
GTo	Gemeentebestuur Tongelre
GVI	Gemeentebestuur Vlierden
HHm	Heerlijkheid Helmond
HMi	Heerlijkheid Mierlo
inv.nr(s).	inventarisnummer(s)

KStO	Kerken van Rode en Eerschot in Sint-Oedenrode
LeT	Leen- en Tolkamer
NL-EhvRHCE	Regionaal Historisch Centrum Eindhoven
NL-GmtGAGB	Gemeentearchief Gemert-Bakel
NL-HaNA	Nationaal Archief Den Haag
NL-HtBHIC	Brabants Historisch Informatie Centrum, 's-Hertogenbosch
NoJK	Notaris Jochum Kets
O-g	Ontvanger-generaal
ONB	Camps, <i>Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312</i>
red.	redactie
RenL	Raad en Leenhof
Rk	Rekenkamers
RvB	Raad van Brabant
RvS	Raad van State
SAR	Schepenbank Aarle-Rixtel
SAs	Schepenbank Asten
SDL	Schepenbank Deurne en Liessel
SGe	Schepenbank Geldrop
S-G	Staten-Generaal
SHm	Schepenbank Helmond
SLh	Schepenbank Lieshout
SStO	Schepenbank Sint-Oedenrode
SSc	Schepenbank Schijndel
SSt	Schepenbank Stiphout
SVl	Schepenbank Vlierden
THGE	Tafel van de Heilige Geest Erp
THGHm	Tafel van de Heilige Geest Helmond
toegangsnr.	toegangsnummer
v	verso
voorl.inv.nr.	voorlopig inventarisnummer
z.j.	zonder jaar
z.pl.	zonder plaats

Voorwoord

Beminde Heer, weest mijn bestier
dat ick mach schrijven op dit pampier
dat ick mag schrijven op dit om wel te leeren
geeft mij gratie dat ick mach leeren.¹

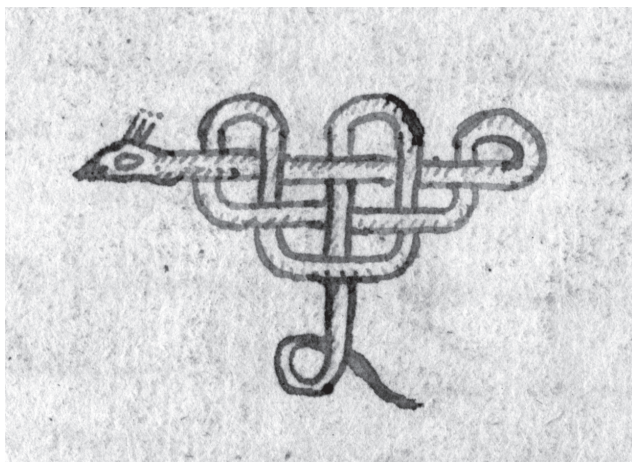
Dit citaat uit het archief van de gemeente Sint-Michielsgestel raakt mij op drie manieren. In de eerste plaats verwoordt het de worsteling tijdens het proces van onderzoek en schrijven. Heb ik alle aspecten in het onderzoek meegewogen? Heb ik geen last van tunnelvisie, waardoor ik blind ben voor andere manieren om het gevondene te interpreteren? Hoe giet ik de weerbarstige materie in de juiste vorm? Het schrijven van een proefschrift maakt nederig, een nederigheid die ook doorklinkt in het citaat.

In de tweede plaats voert het mij terug naar mijn jeugd in dit dorp, waar ik hoorde van gronden die lagen in de gemeenten Sint-Oedenrode, Schijndel, Boxtel en Sint-Michielsgestel. Zij waren eeuwen geleden aan een groep mensen gegeven, waarna die mensen de gronden gezamenlijk mochten gebruiken met uitsluiting van anderen. In mijn kinderlijke fantasie vormden deze gronden, de Bodem van Elde, een sprookjesachtig gebied, bewoond door bijzondere wezens die een eigen samenleving vormden en daar hun eigen regels opstelden. Ik werd ouder en ontdekte dat het gebied en de mensen die er woonden niet anders waren dan andere gebieden en mensen. De naam Bodem van Elde bleef mij fascineren: een gedicht van drie woorden.

De derde manier waarop het citaat mij raakt, heeft rechtstreeks te maken met het onderzoek. Het citaat is te vinden in het archief van de beheerders van de gemeint de Bodem van Elde, een complex gronden die door de gerechtigden in die gemeint, met uitsluiting van anderen, gezamenlijk mocht worden gebruikt. Gemeintes en de regels voor het beheer daarvan vormen de kern van mijn onderzoek. Archieven van beheerders van gemeintes zijn nauwelijks bewaard gebleven. Des te opmerkelijker dat juist in mijn geboorteplaats dit archief wel aanwezig is. Mijn kinderlijke ideeën over het bijzondere van de Bodem van Elde bevatten toch een grond van waarheid.

De droedel van de slang met tegeltjeswijsheid is te vinden in een maatboek in het Helmondse stadsarchief. Toen na de Vrede van Munster een nieuwe belasting, de verponding, werd ingevoerd, moesten grondeigenaren hun eigendommen opgeven, waarna een klerk ze inschreef in een register. Je ziet als het ware de klerk die zit te wachten tot hij een volgend stuk grond kan inschrijven. Hij doodt de tijd met het maken van allerlei tekenin-

1 NL-HtBHC, 5039, *DSM-BvE*, inv.nr. 379, Schouwverbaal, 1656; aantekening op de achterzijde.



'Slanghenbloet is quaet fenijn,
nochtans sijnder false tonghen
die arger sijn' (NL-EhVRHCE,
12001, *GHm*, inv.nr. 1020, Maat-
boek, 1650-1652).

getjes. Meestal blijft het bij tekeningen, maar bij deze slang schrijft hij ook een tekst. De waarschuwing van de klerk houd ik in het achterhoofd bij het schrijven en ik zal proberen om niet met 'false tonghen' te spreken.

De droedel vertegenwoordigt voor mij het plezier van het verrichten van onderzoek in archieven. Tijdens een dag ploeteren om een lijn te ontdekken in het verhaal dat in de bronnen verborgen ligt, houden leuke vondsten je scherp. Dat kan een droedel zijn, maar ook een beschrijving die een reeds lang overleden individu tot leven brengt. Als plezier in het archiefonderzoek ontbreekt, houd je het schrijven van een proefschrift als dit niet vol.

De droedel verwijst tevens naar een belangrijk deel van mijn leven, namelijk mijn activiteiten bij de Gemeentelijke Archiefdienst Helmond en het Regionaal Historisch Centrum Eindhoven. Tijdens die werkzaamheden maakte ik kennis met de bronnen in het gebied waarover mijn onderzoek zich uitstrekt: Peelland, het zuidoostelijke kwartier van de Meierij van 's-Hertogenbosch.

Het schrijven van een proefschrift maakt niet alleen nederig, het stemt ook tot dankbaarheid voor de medewerking en stimulerende en opbeurende woorden die ik van veel personen om mij heen heb mogen ontvangen. Mijn echtgenoot en mijn kinderen, die soms meer vertrouwen in mij hadden dan ik zelf; mijn broers en zussen, van wie Wilbert mijn teksten heeft doorgelezen; mijn neven en nichten, onder wie Karleen Germanus-Spooren die het ontwerp voor de boekomslag maakte. Zij is daarbij geïnspireerd door de maand november van de Gebroeders van Limburg in *Les très riches heures* van Jean duc de Berry. De kaart van Peelland verwijst naar het onderzochte gebied en het wroetende varken naar de jaargeboden met bepalingen over het beheer van gemeintes. Daarin staat dat in het najaar de varkens ongestoord de eikels mochten verorberen die op de grond waren gevallen.

Mijn promotoren Trix van Erp-Jacobs en Arnoud-Jan Bijsterveld stimuleerden niet alleen, ze pakten me bij de hand en bij mijn nekvel als het nodig was en lieten de teugel vieren als ze het verantwoord achtten: dank voor jullie vertrouwen.

Dan zijn er ook de vele mensen uit mijn beroepsmatige omgeving die mij hebben geholpen. Het zijn er te veel om op te noemen, daarom noem ik er slechts twee. Mijn col-

lega Hans van de Laarschot, archivaris van het Streekarchivariaat Peelland en later mijn directe collega en kamergenoot bij het Regionaal Historisch Centrum Eindhoven. Hij is kenner en liefhebber van het Peelgebied, niet alleen van de geschiedenis van het gebied, maar ook van de natuur, en hij bleef vragen wanneer mijn proefschrift eindelijk eens af zou zijn. Hans, het is af en je hebt me de eer gedaan om dat van commentaar te voorzien. De tweede is Driek Smits die na zijn pensionering frequent de studiezalen in Deurne, Helmond en Eindhoven bezocht en allerlei teksten uit Bakel bewerkte. Trouw gaf hij die aan mij. Ik mocht ze gebruiken, maar als tegenprestatie wilde hij een uitnodiging voor mijn promotie. Mijn belofte om hem uit te nodigen, kan ik niet waarmaken. Driek is in augustus 2014 overleden, maar hij staat voor alle mensen die als bezoekers van de studiezalen belangstelling toonden voor mijn onderzoek.



Afb. 1.1 Uitsnede van de kaart *Brabantiae pars orientalis*. Het hoogveengebied de Peel op de grens tussen Brabant, Gelre en Limburg gaf zijn naam aan Peelland, een van de vier kwartieren van de Meerij van 's-Hertogenbosch in het hertogdom Brabant. Cartograaf Frederik de Wit, circa 1700 (NL-EhVRHCE, *Beeldbank*, 120388).

I Inleiding

1.1 Een voorbeeld

Dit onderzoek gaat over veranderingen in de manier waarop besluiten werden genomen over het samenleven binnen gemeenschappen. Het onderzoeksgebied is Peelland, een van de kwartieren van de Meierij van 's-Hertogenbosch. De regels die de gemeenschappen maakten, jaargeboden genoemd, worden daarbij als uitgangspunt genomen. Veel jaargeboden regelen het gebruik van de gemeint, de gemeenschappelijk gebruikte gronden. De relatie tussen jaargeboden en gemeint maakt dat hun geschiedenis teruggaat tot circa 1300, toen veel gemeenschappen hun gemeenschappelijke gronden kochten en bevoegdheden kregen om die gronden te beheren. De jaargeboden werden, ook al vaardigde het bestuur ordonnanties van onbeperkte duur uit, nog tot het einde van de achttiende eeuw jaarlijks afgekondigd. Ze kunnen dan ook worden gekarakteriseerd als een tijdcapsule waarvan de inhoud het mogelijk maakt veranderingen in de Peellandse gemeenschappen af te lezen gedurende bijna vijfhonderd jaar. De periode van circa 1300 tot 1795 vormt de begrenzing in tijd van het onderzoek.

Het voorbeeld van Aarle, Rixtel en Beek laat zien wat die veranderingen waren. Het archief van de voormalige gemeente Aarle-Rixtel bevat series keuren en breuken uit de zestiende en zeventiende eeuw.¹ In deze keuren en breuken, een andere benaming voor jaargeboden, legden de inwoners van de drie dorpen Aarle, Rixtel en Beek een aantal regels ofwel keuren vast, inclusief de boetes ofwel breuken die op overtreding stonden. Bepalingen over het gebruik van de gemeenschappelijk gebruikte gronden, de gemeint, hebben de overhand, maar ook allerlei andere zaken regelden de dorpen in de jaargeboden. Wie tot de gemeenschap behoorde en gebruik wilde maken van de voorzieningen, diende zich te houden aan de gezamenlijk opgestelde regels. Wie zich daar niet aan hield werd bestraft. Jaarlijks kwamen de volberechtigde gebruikers van de gemeint, naburen genaamd, van de drie dorpen Aarle, Rixtel en Beek bij elkaar. Tijdens die bijeenkomst hoorden zij de geboden van het vorige jaar aan. De naburen keurden die keuren opnieuw goed, schrapten overbodige zaken en voegden nieuwe regels toe. Zij werden tot die bijeenkomst, die een gemeene waarheid werd genoemd, opgeroepen door de schepenen. Tot in de zestiende eeuw waren het steeds de inwoners die de keuren aanvaardden. In de jaargeboden staan hiervoor termen als confirmeren, lauderen en ratificeren, of renoveren en confirmeren. In de zeventiende eeuw veranderde de procedure. De laatste keer dat de naburen de bepalingen

¹ NL-EhVRHCE, 13000, GAR, inv.nr. 4/12, Keuren en breuken, 1587; inv.nr. 4/13, Keuren en breuken, 1615, 1620; inv.nr. 4/14, Keuren en breuken, 1646-1660.

aanvulden was in 1620. In de jaren daarna kwamen de ingezetenen nog wel bij hun parochiekerk bij elkaar, maar slechts om de geboden aan te horen die de vorster hun voorlas. De vorster vermeldde de jaarlijkse voorlezing in de jaargeboden. Vanaf 1660 vervalt ook die vermelding.

Vanaf 1707 zijn resolutieboeken van Aarle-Rixtel bewaard gebleven. In die resolutieboeken valt te lezen dat schepenen beslisten over zaken die tevoren werden geregeld in de jaargeboden. Een voorbeeld is de regeling voor het hoeden van schapen op particulier bezeten erven. Volgens de keurboeken moest iedereen zijn schapen van de akkers halen nadat de oproep daartoe was afgelezen in de kerken.² De boete op overtreding bedroeg oorspronkelijk zeven en later tien stuiver, de ene helft van de opbrengst kwam ten goede aan de heer en de andere helft aan de schutter of degene die de schapen had opgedreven. In 1714 namen de schepenen van Aarle-Rixtel in hun vergadering een besluit over het hoeden van schapen in de akkers.³ Zij stelden dat er weliswaar al een bepaling met boeteclausule was, maar dat schapenhouders zich daar niet aan hielden. De schepenen besloten daarom dat tussen half april en half september schapen niet in de bezaaide dan wel onbezaaide akkers mochten komen. Tegelijkertijd werd de boete flink verhoogd tot drie gulden, een derde van de opbrengst ging naar de schutter of opdrijver en twee derde naar de officier. Het verschil tussen het besluit van de schepenen en de keur zat niet alleen in de vaste periode waarin schapen uit de akkers moesten blijven of in de hoogte van de boete. Het grote verschil was de geldigheidsduur. De keur moest jaarlijks worden vernieuwd, terwijl het besluit van de schepenen van onbepaalde duur was. Zo lang er geen vervangend besluit werd genomen, bleef de bepaling van kracht.

Uit het voorbeeld van het hoeden van schapen blijkt dat in Aarle, Rixtel en Beek tussen de zestiende en achttiende eeuw verscheidene zaken zijn gewijzigd. In de zestiende en het begin van de zeventiende eeuw namen de inwoners gezamenlijk besluiten over zaken die hun gemeenschap aangingen. In de achttiende eeuw lag de besluitvorming bij de schepenen. De rol van de inwoners was al eerder betrekkelijk passief geworden. Sinds 1620 vulden zij de geboden niet meer aan, maar hoorden nog slechts de opnieuw van kracht geworden geboden aan. Tussen de versterking van de keuren en breuken in 1620 en het besluit van de schepenen in 1714 is nog een andere verandering te constateren. De boete was verhoogd en de heer behoorde niet langer tot de begunstigden. Zijn plaats was in de tussentijd ingenomen door de kwartierschout. Dit is een gevolg van verandering in de status van de dorpen. De Brabantse hertog gaf Aarle, Rixtel en Beek in 1392 als pandheerlijkheid uit aan Dirk de Rover.⁴ In 1642 loste zijn nazaat de pandpenningen af, waardoor de dorpen terug vielen aan de hertog. Hij verkocht Beek daarna als aparte pandheerlijkheid. Aarle-Rixtel bleef een hertogsdorp en werd na 1648 een statendorp dat direct onder de Staten-Generaal viel. In hertogsdorpen en statendorpen vertegenwoordigde de kwartierschout of zijn stadhouder de hertog en Staten-Generaal.

1.2 Vraagstelling

Het voorbeeld van Aarle, Rixtel en Beek staat niet op zichzelf. Veel gemeenschappen in Peelland hadden jaargeboden die werden opgesteld door of samen met de inwoners. In Helmond in de vijftiende en in andere gemeenschappen in de zeventiende eeuw veran-

derde niet alleen de rol van de jaargeboden, maar ook de rol van de inwoners bij de opstelling van de bepalingen. De besluitvorming hierover kwam in handen van een bestuur. Bovendien verscheen naast de jaarlijks opnieuw uitgevaardigde bepalingen een nieuwe vorm van regelgeving. Dat waren de door het bestuur uitgevaardigde besluiten, die inhoudelijk deels gelijk waren aan de bepalingen in de jaargeboden, maar die niet langer de geldigheidsduur van een jaar hadden. Ze waren van kracht tot ze werden ingetrokken of werden vervangen door een nieuwe regeling.

Niet alle Peellandse gemeenschappen hadden jaargeboden, maar ook in gemeenschappen zonder geboden is een zelfde verschuiving waar te nemen naar besluitvorming door een kleine groep bestuurders die regels van onbeperkte duur uitvaardigden. Dat roept de vraag op naar de rol die jaargeboden speelden binnen de Peellandse gemeenschappen.

Om die rol te kunnen onderzoeken luidt de vraagstelling: Wat was tussen 1300 en 1795 de inhoud van de Peellandse jaargeboden, hoe kwamen zij tot stand en hoe veranderde de rol van de jaargeboden in de Peellandse gemeenschappen? Het doel van het onderzoek is te achterhalen wat gemeenschappen in de jaargeboden regelden en wat de veranderingen waren in de inhoud en in de organisatie van de totstandkoming, ten einde licht te werpen op veranderingen in de organisatie van de gemeenschap. Om dit doel te bereiken worden een aantal deelvragen gesteld.

De eerste deelvraag is die naar het theoretische kader waarbinnen dit onderzoek wordt uitgevoerd. Om die vraag te kunnen beantwoorden, is literatuuronderzoek verricht naar het historische debat over lokale gemeenschappen, gemeintes, jaargeboden en lokale instituties. Om het onderzoeksgebied helder in beeld te krijgen zal naar een antwoord worden gezocht op de vraag welke gemeenschappen tot Peelland behoorden en hoe zij daarvan deel zijn gaan uitmaken. Een volgende deelvraag is die naar de bronnen die kunnen bijdragen aan het onderzoek. Om de functie van de jaargeboden binnen de gemeenschap inzichtelijk te maken is het antwoord belangrijk op de vraag naar de relatie tussen jaargeboden en gemeint. Daarnaast moet de vraag worden gesteld naar de basis van de bevoegdheid van gemeenschappen om zelf regels op te stellen. Uit het antwoord moet blijken of het hierbij gaat om een autonome dan wel een afgeleide bevoegdheid. Dat leidt automatisch tot de vraag naar de betrokkenheid van leden van gemeenschappen bij het opstellen en vaststellen van jaargeboden en naar veranderingen in die betrokkenheid. Dat laatste roept de vraag op welke factoren hebben bijgedragen aan veranderingen. Als ook nog een antwoord is gevonden op de vraag wat de veranderingen in de jaargeboden zeggen over de veranderingen in het bestuur van de gemeenschappen, kan de hoofdvraag worden beantwoord.

1.3 Inleidende begripsbepaling

Het stelsel van keuren en breuken is een van de manieren waarop in middeleeuwen en nieuwe tijd de gang van zaken binnen de gemeenschap werd geregeld. Het woord 'keur'

2 NL-EhvrHCE, 13000, GAR, inv.nr. 4/12, Keuren en breuken, 1587, gebod xv; inv.nr. 4/13, Keuren en breuken, 1615, 1620, gebod 16; inv.nr. 4/14, Keuren en breuken, 1646-1660, gebod (16).

3 NL-EhvrHCE, 13000, GAR, inv.nr. 4/1, Resolutieboek 1707-1733, 51-52.

4 NL-EhvrHCE, 113-10190, C_mARAB Rk, inv.nr. 13028, Rekening kwartierschout Peelland, 1467-1474.

heeft hier de betekenis van keuze.⁵ Het Nederlands kent ook nu nog woorden met keur in die betekenis, zoals 'willekeur' als combinatie van de woorden wil en kiezen.⁶ De uitdrukking 'te kust en te keur' bevat een dubbele verwijzing, daar ook het woord kust is afgeleid van keuze.⁷ Keur is een algemeen gebruikt woord en dat kan tot verwarring leiden. Het zegt niets over de partij die de keuze maakt. Een keur kan daardoor voorkomen in de betekenis van regels die van bovenaf zijn opgelegd, maar ook in de betekenis van onderling afgesproken regels. Die laatste betekenis hebben de afspraken die door de lokale gemeenschap werden opgesteld, inclusief de op overtreding van de afspraak gestelde sanctie. Ter onderscheiding van de eerste vorm van keur worden deze lokale verordeningen vaak aangeduid met de term 'keuren en breuken': de verordening plus de boete die op verbreken van de afspraak staat.

Deze studie onderzoekt de inhoud en ontwikkeling van deze keuren en breuken. In de bronnen komen de keuren en breuken ook onder andere benamingen voor. Eén daarvan is 'jaargeboden'. Om twee redenen wordt in deze studie de voorkeur gegeven aan die laatste term. Het gebruik van de term keur kan tot misverstanden leiden en bovendien geeft de term jaargebod een essentieel element aan van de lokale keuren: zij dienden ieder jaar opnieuw te worden opgesteld en vastgesteld. Dat betekent niet dat ieder jaar totaal nieuwe jaargeboden werden gemaakt. Eerder het tegendeel was het geval. Als de situatie niet was veranderd, werden de jaargeboden van het jaar ervoor opnieuw vastgesteld. Maar de inwoners dienden verlenging van de jaargeboden wel goed te keuren voordat deze weer een jaar van kracht waren.

Jaargeboden zijn gedefinieerd als lokale bepalingen met een geldigheidsduur van een jaar die door de leden van de gemeenschap zelf worden opgesteld. Daarnaast wordt het begrip 'jaargeboden' gebruikt voor het fysieke document dat een verzameling jaargeboden bevat van een bepaalde gemeenschap op een bepaald moment. Dit document kan een register zijn waarin, of een vel perkament waarop de geldende jaargeboden van het betreffende jaar of een reeks van jaren zijn opgeschreven. Een verzameling van jaargeboden die op een bepaald moment binnen een bepaalde gemeenschap geldig waren, is omschreven als serie jaargeboden.

Door de kenmerkende geldigheid van een jaar en de betrokkenheid van de inwoners valt een lokaal reglement voor de bestrijding van brand, opgesteld en vastgesteld door het dorps- of stadsbestuur niet onder de jaargeboden. Dit werd immers niet door de gehele gemeenschap vastgesteld en bovendien bleef een dergelijk reglement van kracht totdat het werd vervangen door een nieuw reglement. De grens tussen wat wel en wat niet tot de jaargeboden behoort, is niet altijd zo duidelijk als in het geval van een brandreglement. In Vlierden is slechts een serie bepalingen bekend uit het jaar 1775.⁸ Die bepalingen werden opgesteld door het bestuur en niet langer door de inwoners, maar de inwoners moesten wel jaarlijks aanwezig zijn bij het voorlezen van de nieuw vastgestelde geboden die slechts een jaar van kracht waren. Deze bepalingen zijn op basis van de kenmerkende geldigheidsduur en omdat zij voortbouwen op verloren gegane eerdere series wel tot de jaargeboden gerekend.

De jaargeboden bevatten voornamelijk regels voor het gebruik van de gemeenschappelijke gronden. Een relatie tussen de jaargeboden en de gemeint ligt voor de hand. Niet iedere Peellandse gemeenschap met een gemeint had echter jaargeboden. Behalve de hiervoor geconstateerde relatie met de gemeint blijkt er ook een verband te bestaan tus-

sen de groep gerechtigden in een gemeint en de bestuurlijke organisatie van een gemeenschap. In gemeenschappen waar het bestuur samenviel met het bezit van een of meer gemeint(es), zijn jaargeboden aangetroffen. In de Bakelse gemeint waren de gemeenschappen Bakel, Helmond en Aarle, Beek en Rixtel gezamenlijk gerechtigd. De gemeenschap Bakel zelf had geen jaargeboden. Er zijn slechts jaargeboden voor de gezamenlijke gemeint, die door vertegenwoordigers van de drie gerechtigde gemeenschappen werden opgesteld.

In de zuiverste vorm bevatten de jaargeboden bepalingen die door de gemeenschap zelf zijn opgesteld om hun samenleving te laten functioneren. De geboden kunnen betrekking hebben op gemeenschappelijk bezeten gronden, gemeenschappelijke instellingen, plichten die leden van de gemeenschap hadden ten opzichte van die gemeenschap en richtlijnen voor de werkwijze van personen die functies uitoefenden binnen de gemeenschap. De series jaargeboden blijken echter ook andere bepalingen te bevatten. Ook die niet zuivere jaargeboden zullen tijdens het onderzoek aan de orde komen. Als uitgangspunt wordt voorshands aangenomen dat alle bepalingen in de series jaargeboden er onderdeel van uitmaken. Tijdens het onderzoek zal blijken dat deze niet zuivere jaargeboden vaak van bovenlokale oorsprong zijn en niet de beperkende geldigheid van een jaar hadden.

In dit onderzoek wordt bij voorkeur de term 'gemeenschap' gebruikt en niet de termen dorp en stad of gemeente. Het begrip gemeente is te zeer verbonden met het moderne begrip van een gemeente als 'kleinste eenheid van territoriaal openbaar bestuur; publiek-rechtelijke rechtspersoon met regelgevende bevoegdheid bestuurd door burgemeester en wethouders'.⁹ Dat begrip past niet bij de samenleving waarin de jaargeboden ontstonden, die door Karl Siegfried Bader wordt gekarakteriseerd als een corporatieve instelling die tussen staat en individu staat.¹⁰ Het voorbeeld van Aarle, Rixtel en Beek maakt duidelijk waarom niet voor de termen stad en dorp wordt gekozen. Aarle, Rixtel en Beek waren tot 1642 drie dorpen met ieder hun eigen parochiekerk, zij vormden één heerlijkheid met één schepenbank en de inwoners gebruikten gezamenlijk één gemeint. Bovendien hadden zij gezamenlijke jaargeboden, die de inwoners per parochie vaststelden. Ze zijn een prachtig voorbeeld van de verschillende structuren waartoe inwoners van dorpen en steden konden behoren, zoals Martien van Asseldonk laat zien in zijn dissertatie.¹¹

Er is een duidelijk verband tussen de jaargeboden en een groep mensen die op een bepaalde locatie samenwoonde. In de jaargeboden werden zaken van allerlei aard geregeld. Zij hebben betrekking op de gemeenschappelijk gebruikte gronden, de gemeint. Maar de jaargeboden bevatten ook bepalingen over handel en nijverheid, de kerk, bescherming tegen brand en besmettelijke ziekten, zelfs over gebruiken, of liever misbruiken, rond huwelijken. Iemand van buiten de gemeenschap die gerechtigd was om de lokale gemeint te gebruiken, moest zich houden aan de jaargeboden die betrekking hadden op diezelfde

5 Veen en Van der Sijs, *Etymologisch woordenboek*, 395.

6 Veen en Van der Sijs, *Etymologisch woordenboek*, 822.

7 Veen en Van der Sijs, *Etymologisch woordenboek*, 425.

8 NL-EhvRHCE, 13129, GVI, inv.nr. 20, Resoluties, 1771-1790, 33v-43v.

9 Juridischwoordenboek.nl (geraadpleegd 14 september 2017).

10 Bader, *Dorfgenossenschaft*, 391.

11 Van Asseldonk, *De Meierij van 's-Hertogenbosch*.

de gemeint. Andere bepalingen waren niet op hem van toepassing. Iemand van buiten een gemeenschap die zijn handelswaar te koop aanbood op de lokale markt, diende zich te houden aan de plaatselijke bepalingen. Kwam hij in een volgende gemeenschap, dan moest hij zich daar weer aanpassen. Deze twee voorbeelden maken duidelijk dat jaargeboden lokaal gebonden waren. Om de diverse aspecten van de jaargeboden te kunnen onderzoeken, maar tegelijkertijd niet te verzanden in het scala aan mogelijkheden waarbij een persoon al dan niet was gebonden aan deze geboden, wordt de voorkeur gegeven aan het woord *gemeenschap*.

Gemeenschap is echter een algemene term en kan daardoor te vaag worden. Daarom dient het begrip zorgvuldig te worden omschreven. Aan het begrip *gemeenschap* kleef een menselijk en een zakelijk aspect. Het menselijke aspect betreft het feit dat het om een vereniging van personen gaat. Het zakelijke aspect is verbonden met de reden waartoe de mensen zich verenigen, in het geval van de dorps- en stadssamenlevingen het gebied dat gezamenlijk wordt bewoond en gebruikt. Op basis van deze twee aspecten is gekozen voor de volgende definitie van *gemeenschap*: Een verband van mensen dat, op basis van het samenleven binnen een begreemd gebied, regels met sanctie kan en mag opstellen om die samenleving en het gezamenlijk bezit daarbinnen te beschermen en gebruik van dat bezit te reguleren.

Het onderzoek naar jaargeboden in Peelland past binnen het kader van wetenschappelijk onderzoek naar het functioneren van plattelandsgemeenschappen. Verschillende aspecten van de jaargeboden en de relatie tussen de jaargeboden en de gemeenschappen maken het onderzoek interessant. Die aspecten worden in het onderzoek uitgewerkt, hier worden zij slechts benoemd. In de gemeenschappen speelde de gemeint een belangrijke rol. Bij de uitgifte van gemeintes door de hertog van Brabant of door lokale smalheren in Peelland kregen leden van de gemeenschap of bestuurders van die gemeenschappen het recht om de gemeint te beheren. Dat recht kon direct bij de uitgifte worden verleend, zoals in Aarle, Beek en Rixtel, waar de leden van de gemeenschappen in 1300 de bevoegdheid kregen regels op te stellen en vreemde beesten te schutten.¹² In andere gevallen gebeurde dat later, zoals in Erp, waar de leden van de gemeenschap in 1300 een gemeint kochten en in 1379 een handvest kregen om deze te besturen.¹³ Uit de inhoud van de jaargeboden blijkt een duidelijke relatie tussen de bepalingen en het beheer van de gemeint. Een groot deel van de jaargeboden gaat over de gemeint en de grenzen tussen gemeint en particuliere gronden. De bewaard gebleven series jaargeboden gaan echter niet zover terug als de uitgifte van de gemeint. De oudste serie, uit 1499, bevat bepalingen over de gemeint van Bakel.¹⁴ Jaargeboden bestonden echter al eerder. In het begin van de vijftiende eeuw werd in Helmond tijdens het jaargeding, een jaarlijks terugkerende rechtszitting waarbij de inwoners aanwezig waren, een zaak aan de orde gesteld over het schutten van een varken door Agnes Spaercoets. Er werd geoordeeld overeenkomstig een gebod dat door schepenen met een deel van de ingezetenen was opgesteld.¹⁵

1.4 Indeling van het onderzoek

De deelvragen bepalen de structuur van de studie. In hoofdstuk 2 wordt het theoretische kader geschetst. Door ideeën over lokale samenlevingen met elkaar te vergelijken, wordt

het mogelijk positie te kiezen in het wetenschappelijk debat. Dat geldt eveneens voor de bestudering van de ideeën over gemeintes, die zich de laatste jaren mogen verheugen in hernieuwde belangstelling. In de literatuurstudie over jaargeboden en de lokale geschiedschrijving is de belangstelling gericht op het geheel van instrumenten tot ordening van de gemeenschap. Door hertogelijke privileges, costumen, dorpsreglementen en jaargeboden te benoemen in hun eigen specifieke betekenis voor de gemeenschap wordt de rol van de jaargeboden scherper afgebakend. Bespreking van die andere instrumenten gebeurt slechts voor zover dat nodig is voor begrip van het theoretische kader. In de uitwerking in andere hoofdstukken komen de verschillen, waar nodig, opnieuw aan de orde, maar dan op basis van de bevindingen opgedaan bij het onderzoek.

Hoofdstuk 3 wordt besteed aan de bestudering van enkele zaken die duidelijk moeten zijn voordat de jaargeboden inhoudelijk onderzocht kunnen worden. In de eerste plaats is dat het geografische kader. Het kwartier Peelland wordt geschetst aan de hand van enkele vragen die van belang zijn voor het onderzoek. Welke gemeenschappen behoorden tot Peelland? Wanneer zijn zij onderdeel geworden van dit kwartier? Wat was tijdens de onderzochte periode de status van de verschillende gemeenschappen binnen Brabant? Beantwoording van die vragen is nodig omdat al deze aspecten invloed hadden op de manier waarop gemeenschappen hun gemeint verwierven en op de bevoegdheid om de gemeint zelfstandig te beheren.

In dit hoofdstuk wordt ook gekeken naar de bewaard gebleven series jaargeboden die de belangrijkste bron voor het onderzoek zijn. Juist omdat zij de basis vormen, is het nodig de ontstaansgeschiedenis te beschrijven, ze precies te dateren en eventuele aanvullingen te onderscheiden. In het verlengde van deze analytische beschrijving ligt de introductie van het schema dat voor de indeling van de jaargeboden is gemaakt.

Nadat hiermee de uitgangspositie is bepaald, wordt in de hoofdstukken 4 en 5 ingezoomd op de inhoud van de jaargeboden. Dit gebeurt door de jaargeboden minutieus met elkaar te vergelijken. Deze hoofdstukken zijn ingedeeld volgens het schema voor de indeling van de jaargeboden dat in hoofdstuk 3 is geïntroduceerd. Dat maakt het mogelijk om bepalingen van de gemeenschappen met elkaar te vergelijken en het legt overeenkomsten en verschillen bloot tussen de jaargeboden, tussen het beheer van de gemeint en tussen de gemeenschappen.

Met de kennis opgedaan in de gedetailleerde studie van de jaargeboden, wordt in de hoofdstukken 6 en 7 het blikveld verbreed om de bepalingen in de jaargeboden te kunnen inbedden in het grotere geheel. Dan wordt het mogelijk om verbanden te zien tussen de jaargeboden, het bezit van een gemeint, de bevoegdheid die gemeenschappen hadden om die gemeint te beheren, rechten van heer en hertog en veranderingen in gezagsverhoudingen. Op dit punt in het onderzoek is de functie van de jaargeboden in de organisatie van

12 NL-EhvRHCE, 13000, GAR, inv.nr. 1/1, Akte van uitgifte door Jan II, hertog van Brabant, aan de naburen van Rixtel, Aarle en Beek van een gemeente, 1300; gedrukt Van Sasse van Ysselt, *Oorkonden betreffende Rixtel*, 23; en ONB I, 729-730.

13 NL-HtBHIC, 7687, DE, inv.nr. 21, Akte uitgifte recht keuren en breuken vast te stellen, 1379; uitgifte gemeint gedrukt ONB I, 720-721.

14 NL-EhvRHCE, 13181, GD, inv.nr. 165, Keuren en breuken Bakel, 1499.

15 NL-EhvRHCE, 15240, SHm, inv.nr. 3795, Schepenprotocol, 1446-1471, akte 421. De losse akte is niet gedateerd, maar vergelijking van het handschrift wijst uit dat deze akte valt te dateren rond 1415.



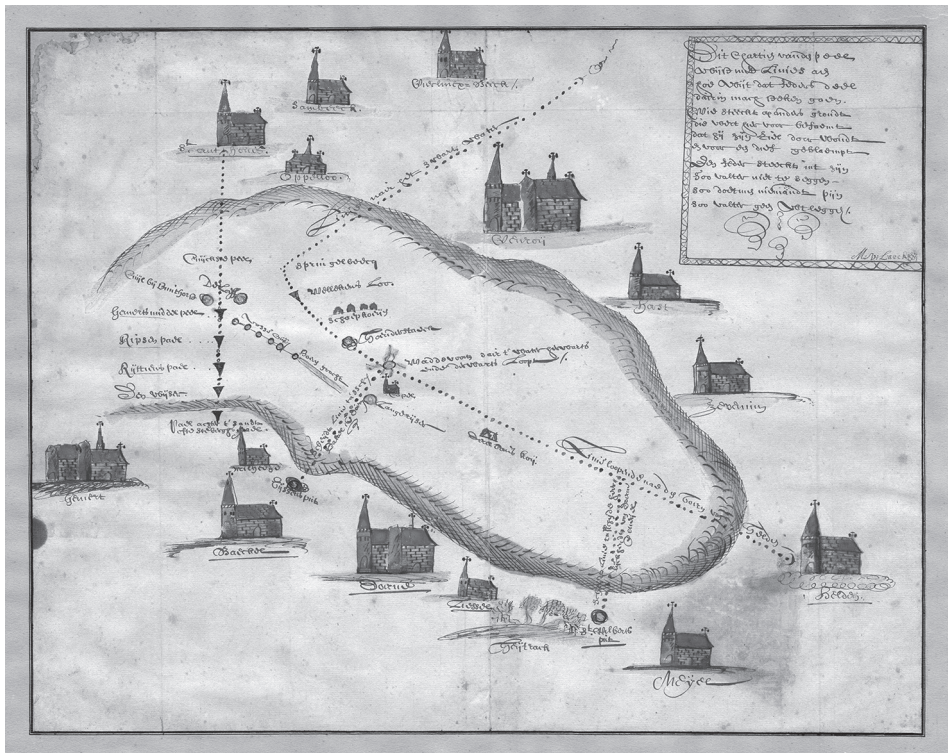
Afb. 1.2 Hendrik I, hertog van Brabant (1190-1235), verdeelde het hertogdom in hoofdkwartieren en kwartieren. In het noorden van het hertogdom lag het hoofdkwartier Meierij van 's-Hertogenbosch, verdeeld in vier kwartieren waarvan Peelland er een was (NL-EhvRHCE, Beeldbank, 23731).

de gemeenschap duidelijk. Tegelijkertijd is dit een scharnierpunt in het onderzoek. Daarna wordt gekeken naar de veranderingen in de samenleving.

De veranderingen in de procedure voor het vaststellen van de jaargeboden wordt in hoofdstuk 8 onderzocht aan de hand van de procedure in Aarle, Rixtel en Beek. Twee aspecten krijgen daarbij vooral de aandacht. Het eerste aspect is de afnemende invloed van de inwoners van de gemeenschap tegenover de gelijktijdig toenemende invloed van bestuurders. Het tweede aspect is de verstening van de jaargeboden en de gelijktijdige opkomst van bestuurlijke ordonnanties. In deze fase van het onderzoek wordt duidelijk dat de gemeenschappen een bestuurlijke organisatie kregen waarin de door de gezamenlijke inwoners gemaakte regels niet zo goed pasten.

De volgende stap is het onderzoek naar de manier waarop die bestuurlijke organisatie zich in de praktijk ontwikkelde. Helmond wordt in hoofdstuk 9 als voorbeeld gebruikt, omdat de archieven van deze stad de mogelijkheid bieden om een goed beeld te krijgen van de overgang van besluitvorming door de volberechtigde inwoners, hier 'goede knapen' genoemd, naar een stedelijke bestuursstructuur met een college van burgemeesters, schepenen en dekenen. Voor de andere gemeenschappen in Peelland, die geen stedelijke structuur kregen, moet het zo verkregen beeld daarna wel worden bijgesteld. Dat gebeurt met het voorbeeld van de kleine gemeenschap Stiphout.

Tot slot van het onderzoek wordt in hoofdstuk 10 bekeken welke factoren een rol speelden bij de veranderingen in de organisatie van de lokale gemeenschap. Welke interne en externe factoren maakten dat de jaargeboden niet langer voldeden voor het regelen van de organisatie van de gemeenschap? Daarbij is niet alleen aandacht voor de veranderingen op zichzelf, maar ook voor het veranderende staatsbeeld dat vroeg om een ordening van de gehele maatschappij tot welzijn van allen, de zogenoemde 'goede politie'. In de praktijk leidde dit tot een uitbreiding van het publieke domein.



Afb. 2.1 Kaart van de Peel uit 1624, gemaakt door Mathijs van Laeck na een overeenkomst over een herverdeling van de gemeenschappelijke gronden in de Peel tussen Sint Anthonis, Oploo, Sambeek, Vierlingsbeek, Venray, Horst, Sevenum, Helden Meijel, Liessel, Deurne, Bakel, Milheeze en Gemert (NL-EhVRHCE, Topografisch Historische Atlas, 175592).

De beschrijving in dichtvorm luidt:

Dit chartien van den Peel
wijst met linien aen
hoe wijt dat ieders deel
dair in mach steken gaen.

Wie steekt op anders grondt
die wert hiervoor befaemt
dat hij zijn ziel doorwondt
en voor een dief geblaempt.

Een ieder steekt in 't zijn
soo valt er niet te seggen
soo doet men niemant pijn
soo valt er geen uitleggen.

2 Theoretisch kader

2.1 Inleiding

Om een eigen standpunt te bepalen in het debat dat in het verleden gevoerd is over lokale gemeenschappen is literatuuronderzoek gedaan, waarbij is uitgegaan van drie zaken die voor het onderzoek relevant zijn.

In de eerste plaats is dat het debat over lokale gemeenschappen. Het werk van de rechts-historicus Karl Siegfried Bader is als uitgangspunt gekozen, omdat hij een uitgebreid historiografische schets geeft van eerdere ideeën over het ontstaan van lokale gemeenschappen. Zijn werk biedt daardoor niet alleen een overzicht van eerdere literatuur, maar ook een startpunt voor bestudering van meer recente literatuur.

Het tweede debat is dat over de gemeenschappelijke gronden en over jaargeboden. Gemeintes staan al enkele eeuwen in de belangstelling, de ene keer als een positief, dan weer als een negatief verschijnsel. Anders staat het met de jaargeboden. Aan het einde van de negentiende en begin van de twintigste eeuw beschreven veel lokale historici de keuren en breuken, maar een analyse of een vergelijking met bepalingen in andere gemeenschappen bleef achterwege. Meer recent werd aandacht besteed aan de structuur en inhoud van de jaargeboden.

Het derde aandachtspunt is literatuur over lokale instituties. Daarvoor geldt deels hetzelfde als voor de jaargeboden. In het verleden was dit vooral het werkterrein van lokale historici, die nauwelijks verder keken dan de grens van de onderzochte gemeente. Van meer recente datum zijn werken die de instellingen van lokale gemeenschappen met elkaar vergelijken.

2.2 Lokale gemeenschappen in het historisch debat

In het Duitse taalgebied is veel onderzoek gedaan naar de ontwikkeling van lokale gemeenschappen. Tussen 1957 en 1973 verscheen van de Duitse rechtshistoricus Bader een trilogie genaamd *Studien zur Rechtsgeschichte des mittelalterlichen Dorfes*. Vooral het tweede deel van de serie is relevant voor het onderzoek naar de Peellandse gemeenschappen omdat Bader daarin de ontwikkeling van de dorpsgemeenschap schetst. Hij stelt in zijn boek twee elementen tegenover elkaar.¹ Volgens hem ontwikkelde de *Genossenschaft* van de vroege en volle middeleeuwen zich in de late middeleeuwen tot *Gemeinde*. Het begrip

¹ Bader, *Dorfgenossenschaft und Dorfgemeinde*, 29.

Genossenschaft of dorpsgenootschap reserveert Bader voor samenlevingsvormen waarbinnen de leden afspraken maakten over gezamenlijk gebruik van, voornamelijk, de gemeint. Het begrip *Gemeinde* of dorpsgemeente gebruikt hij voor samenlevingsvormen waarin het dorpsverband eigen rechtsregels mocht maken en ook daadwerkelijk maakte die boven het gezamenlijk gebruik uitgaan. In zijn definitie benadrukt Bader dat dit recht om eigen wetten te maken niet berust op door de staat gedelegeerde taken, maar ontstaan is vanuit allerlei elementen waarop de dorpsgemeente voortbouwt. De dorpsgemeenschap is niet ontstaan vanuit buurschappen, grondheerlijke hofgenootschappen, niet uit graafschaps-, voogdij- of andere rechtsgemeenten en ook niet als vrije gemeente. Al deze vormen en krachten hebben wel, ieder op hun eigen manier en met in tijd en ruimte verschillende intensiteit, bijgedragen aan de vorming van de dorpsgemeenten.² In dat proces van gemeentevorming bouwden de gemeenten eigen wetgevende bevoegdheden op, zij het dat die bevoegdheden slechts geldig waren binnen de eigen gemeenschap.³

Dat het zelfbestuur van dorpsgemeenten geen van staatswege gedelegeerde taak was, is voor Bader een belangrijk punt, omdat hij in zijn studie wil afrekenen met oudere opvattingen over dorpen, die ontstonden in de Verlichting en de Romantiek. In de zienswijze van de Verlichting konden instituties alleen bestaan als onderdeel van de staat en hadden zij van de staat afgeleide macht. Een corporatieve tussenvorm tussen staat en individu was onmogelijk, want een gemeente kon slechts functioneren als staatsorgaan.⁴ Gemeenten waren op die manier onderdeel van een staatsverband, door de staat in het leven geroepen om een taak te vervullen binnen de staatsinstituties.⁵ Dit is volgens Bader een vorm van finalistisch denken, ontstaan in een tijd waarin een staatsvorm tot stand kwam die lokale gemeenten in het staatsorgaan inkaderde. Tijdens de Romantiek in de negentiende eeuw werd de zaak totaal omgedraaid en vluchtte men, zoals Bader het karakteriseert, in het *Hirngespinnst der germanischen Markgenossenschaften*.⁶ Er zouden oude vrije markgenootschappen hebben bestaan, ontstaan op initiatief van de deelnemers en met volledig zelfbestuur. In de wijsdommen uit de middeleeuwen zouden de wetten van die vrije markgenootschappen nog doorklinken. De hof- en dorpsstructuur uit de late middeleeuwen zou ontstaan zijn uit de marken, deels vanuit het streven van de markgenoten en deels onder dwang van heerlijke overheden. Deze ontwikkeling zou de structuur van de oude markgenootschappen hebben uitgehold. De markgenootschappen, zoals die in de late middeleeuwen nog te vinden waren, betroffen gebruiksrechten van een aantal dorpen op onverdeelde bossen. Dit zouden volgens negentiende-eeuwse historici restanten zijn van de oude grootmarkgenootschappen.⁷

Ook deze opvatting wijst Bader ten stelligste van de hand. Er waren wel markgenootschappen, maar die waren een latere ontwikkeling uit de tijd na het ontstaan van dorpsgemeenten. De markgenoten waren volgens Bader de dorpsgemeenten, niet de individuele leden van die gemeenschappen. Dat bewijst dat markgenootschappen geen voorloper van dorpsgemeenten kunnen zijn.⁸ Het gelijk van Bader is af te leiden uit de ontstaansgeschiedenis van een markgenootschap in Peelland. De gemeenschappen Bakel, Helmond en Aarle met Beek en Rixtel hadden als collectieven gezamenlijk het recht op het gebruik van de gemeint in Bakel. De ouderdom van deze gezamenlijke gebruiksrechten gaat niet verder terug dan 1326, toen Aarle, Rixtel en Beek samen met Bakel betaalden voor de uitgifte van de gemeint. Een paar maanden later kocht Helmond zich in. De beheersstructuur komt overeen met die van de markgenootschappen die Bader schetst. Het waren de

peelmeesters die als vertegenwoordigers van die drie gemeenschappen toezicht hielden op de gemeint en zij stelden ook de regels voor het gebruik op. Ieder van die drie gemeenschappen mocht een bepaalde hoeveelheid producten, waaronder turf, van de Bakelse gemeint halen. Hoe die producten binnen de gemeenschappen onder de individuele leden verdeeld werden, was een zaak van de gemeenschap zelf, niet van het markgenootschap.

De rechtshistorische beschrijving van Bader staat nog steeds als een huis, evenals zijn afwijzing van het ontstaan van dorpsgemeenten als onderdeel van een staat volgens in de achttiende eeuw ontwikkelde ideeën van staatsmacht. Zijn afwijzing van de Germaanse vrije markgenootschappen en zijn minutieuze argumentatie daarbij zijn van belang voor het onderzoek in Peelland en voor het goed interpreteren van de verhoudingen in de Bakelse gemeint. De vraag is wel of hij niet te zeer naar de andere kant doorslaat bij het afwijzen van een van de staat afgeleide wetgevende macht. De wetgevende bevoegdheden van de dorpsgemeenschappen kunnen afgeleide bevoegdheden zijn, ook al zijn ze niet afgeleid van staatsmacht volgens de definitie uit de achttiende eeuw. Dat is een belangrijke kwestie, omdat dit betrokken moet worden bij het onderzoek naar de jaargeboden. Als het bestuur van de gemeenschap ordonnanties uitvaardigde over het gebruik van de gemeint, wijst dat dan op wetgevende macht? Of is dit een gedelegeerde taak, waarbij bestuurders namens de gezamenlijke gebruikers van de gemeint gebruiksregels opstelden? Dat laatste lijkt eerder het geval. Om daarover meer duidelijkheid te krijgen, is het nodig de opvattingen van Bader te toetsen aan die van andere onderzoekers.

De vraag of in het geval van dorpsgemeenten al dan niet sprake was van zelfbestuur bleef ook na Bader onderwerp van onderzoek. Vooral het in 1981 door Blickle gepubliceerde *Deutsche Untertanen. Ein Widerspruch* vond veel weerklank.⁹ Het idee om met één begrip, communalisme, een lange periode te kunnen beschrijven en de ontwikkelingen in die periode te verklaren, is aantrekkelijk. In 1981 waren de ideeën van Blickle allemaal al aanwezig, maar de reacties op zijn theorie maakten dat hij, in latere publicaties, zijn zienswijze scherper formuleerde en zaken duidelijker afbakende. Dat leidde in 2000 tot een overzichtswerk waarin hij twintig jaar onderzoek vastlegde.¹⁰ Het volgen van zijn weg gedurende deze twintig jaar leidt uiteindelijk tot het stellen van dezelfde vraag als bij het werk van Bader: was de bevoegdheid tot zelfbestuur die de lokale Peellandse gemeenschappen hadden, een zelfstandige bevoegdheid of was die gedelegeerd?

De kern van de ideeën van Blickle is dat de maatschappij tussen 1300 en 1800 tekenen van communalisme vertoonde. Het was de periode van de territoriale staten waarin een sleutelrol was weggelegd voor de onderdanen als onderste laag van de bevolking van de standenstaat, bestaande uit boeren en burgers.¹¹ De voorafgaande periode was die van de feodale maatschappij,

- 2 Bader, *Dorfgenossenschaft und Dorfgemeinde*, 37.
- 3 Bader, *Dorfgenossenschaft und Dorfgemeinde*, 234-235.
- 4 Bader, *Dorfgenossenschaft und Dorfgemeinde*, 391.
- 5 Bader, *Dorfgenossenschaft und Dorfgemeinde*, 32.
- 6 Bader, *Dorfgenossenschaft und Dorfgemeinde*, 393.
- 7 Bader, *Dorfgenossenschaft und Dorfgemeinde*, 130.
- 8 Bader, *Dorfgenossenschaft und Dorfgemeinde*, 130.
- 9 Blickle, *Deutsche Untertanen*.
- 10 Blickle, *Kommunalismus*.
- 11 Blickle, *Deutsche Untertanen*, 15.

bestaande uit vrijen en onvrijen, en de daaropvolgende die van de constitutionele staat. De periode van de territoriale staten kenmerkte zich door een strijd tussen overheid en onderdaan over de zakelijke vastlegging, functionele verdeling en ethische motivering van staatstaken. De strijd speelde zich op drie niveaus af. Op lokaal en territoriaal niveau ging het om positieve integratie. Het derde niveau was dat van negatieve integratie ten gevolge van opstanden.¹²

Blickle werkt vervolgens die drie niveaus uit. Het eerste, lokale niveau is dat van de gemeentevorming. Die valt te dateren tussen 1200 en 1300, bij de overgang van volle naar late middeleeuwen. Toen ontstonden coöperatieve organisaties die gerechtigd en in staat waren om publiekrechtelijke taken uit te oefenen.¹³ Gemeentevorming uitte zich in veranderingen in de nederzettingvormen en in de economische, sociale en politieke organisatie binnen de gemeenschappen. Ten aanzien van die politieke organisatie stelt Blickle dat de gemeentelijke ordening gestoeld was op gelijkheid van de volberechtigde gemeenteleden.¹⁴ Het gemeentelidmaatschap was gebaseerd op het huis (hofstad) en daarom kwamen politieke rechten alleen toe aan de 'huisvaders', de hoofden van huisgezinnen die beschikten over productiemiddelen. Beide categorieën, namelijk 'gemeente' en 'huisvaders', waren de bouwstenen van de stedelijke en plattelandsmaatschappij. Omdat huisvaders gemiddeld slechts twintig procent van de hele bevolking uitmaakten, kan niet gesproken worden van democratie. De gemeente is beter te kwalificeren als een corporatief-coöperatieve organisatie van huisvaders die overheidsfuncties uitoefenden binnen een relatief gesloten nederzettingseenheid.¹⁵ Blickle voegt er direct als beperking aan toe dat dit ideaalbeeld van volledige autonomie slechts door enkele steden is bereikt.¹⁶ Het tweede niveau was dat van de vertegenwoordiging van de inwoners in de territoriale standenvergadering met als belangrijkste kenmerk het streven naar een effectieve staat, eerst via die standenvergadering, maar later steeds meer via het eigen administratieve apparaat van de staat.¹⁷ Het negatieve derde niveau van strijd tussen territoriale staat en onderdanen kenmerkte zich door opstanden, waarin de onderdaan zich verzette tegen bepaalde facetten van de vroegmoderne staat zoals belastingen en centrale wetgeving. Blickle ziet verschillen tussen de opstanden in steden en op het platteland. Boeren kwamen in opstand tegen de heerlijkheid en tegen opgelegde belastingen. Stadsopstanden waren gericht tegen de heersende klasse.¹⁸ Concluderend zegt Blickle dat stadsopstanden pogingen waren om tot het principe van gemeentevorming te komen dat plattelandsgemeenschappen altijd al kenden, namelijk de politieke gelijkwaardigheid van de 'huisvaders'.¹⁹

De term communalisme gebruikt Blickle voor de eerste keer bij de analyse en periodisering van de niveaus waarop inwoners tussen 1300 en 1800 met de overheid communiceerden.²⁰ Vóór 1300 bestond collectieve onvrijheid voor het overgrote deel van de bevolking, omdat die niet vrij konden beschikken over hun arbeid en geen politieke zeggenschap hadden in een bijna exclusief agrarische maatschappij.²¹ Na 1800 kende het individu vrijheid, waardoor het kon optreden als subject van economisch en politiek handelen in een toenemend industriële maatschappij. De periode tussen 1300 tot 1800 werd gekenmerkt door de vrijheid tot uitoefening van arbeid onder eigen verantwoordelijkheid binnen het agrarische of ambachtelijke familiebedrijf, gepaard gaande aan politieke erkenning van de huisvaders binnen het institutionele kader van een gemeente. Dit valt volgens Blickle te karakteriseren als *Kommunalismus*.

De opvattingen van Blickle inspireerden de Historische Vereniging Brabant, de stichting Brabantse Regionale Geschiedbeoefening, de stichting Zuidelijk Historisch Contact

en het Stadsarchief 's-Hertogenbosch in 1995 tot de organisatie van een studiedag met de titel *Vechten voor autonomie. 1000 Jaar communalisme in Noord-Brabant*. In 2001 verscheen in het *Noordbrabants Historisch Jaarboek* een aantal artikelen rond dit thema die speciaal voor de studiedag geschreven waren, dan wel bewerkt ten behoeve van het thema. De bijdrage van Hoppenbrouwers aan het jaarboek bestaat uit een onderzoek naar de middeleeuwse oorsprong van dorpsgemeenten in het noordelijk deel van Brabant. Van de tot dat moment verschenen werken van Blickle gebruikt Hoppenbrouwers alleen maar diens *Deutsche Untertanen*.²² Op basis daarvan constateert hij dat Blickle de term vrijheid economisch interpreteert. Doordat het niet om juridische, maar om economische vrijheid gaat, is er geen discrepantie tussen de 'relicten' van onvrijheid, die volgens hem ook Blickle suggereert, en het ontstaan van dorpsgemeenten.²³ Daarmee haalt Hoppenbrouwers de angel uit de discussie, die steeds weer leidde tot de vraag in hoeverre ideeën van Blickle toepasbaar waren op andere regio's.

In het inleidende artikel in hetzelfde *Noordbrabants Historisch Jaarboek* uit 2001 wijst Prak op andere zwakke punten in de theorie van Blickle.²⁴ Het eerste punt is het feit dat de communalismetheorie weliswaar uitgaat van de gelijkwaardigheid van de gemeenteleden, maar die gelijkwaardigheid in de praktijk niet bestond, omdat lokale bestuurders uit een kleine kring van elite-bestuurders kwamen.²⁵ 'Maar als de *staatliche Funktionen* door een niet tot de gemeente behorende overheid worden waargenomen, is de *Gemeinde* beroofd van haar wezenlijkste kenmerk en dus naar de letter geen gemeente meer'.²⁶ Het tweede zwakke punt is de door Blickle benadrukte sociale gelijkvormigheid binnen gemeenten, een bewering die volgens Prak niet vol te houden is.²⁷ In het tweede deel van het artikel zijn de voorbeelden ontleend aan de steden, het eigenlijke onderwerp van het artikel. Prak toetst enkele aspecten van de stedelijke samenleving aan de theorie van Blickle. De conclusie luidt dat de stedelijke bestuurlijke, sociale en kerkelijke instellingen communalistische trekjes hadden, maar niet ieder van die instellingen evenveel.²⁸ In zijn in 2007 verschenen proefschrift over 's-Hertogenbosch in de zeventiende en achttiende eeuw wijst Vos eveneens op de door Blickle als te ideaal voorgestelde gelijkheid binnen gemeenten.²⁹

12 Blickle, *Deutsche Untertanen*, 22.

13 Blickle, *Deutsche Untertanen*, 23.

14 Blickle, *Deutsche Untertanen*, 56, 57.

15 Blickle, *Deutsche Untertanen*, 57.

16 Blickle, *Deutsche Untertanen*, 59.

17 Blickle, *Deutsche Untertanen*, 86.

18 Blickle, *Deutsche Untertanen*, 104-105.

19 Blickle, *Deutsche Untertanen*, 106.

20 Blickle, *Deutsche Untertanen*, 113.

21 Blickle gebruikt voor 'het niet vrij kunnen beschikken over eigen arbeid' het bijna onvertaalbare woord *fremdbestimmt*.

22 Hoppenbrouwers, 'De middeleeuwse oorsprong', noten 77, 78, 85, 86.

23 Hoppenbrouwers, 'De middeleeuwse oorsprong', 60.

24 Prak, 'Kommunalismus'.

25 Prak, 'Kommunalismus', 17.

26 Prak, 'Kommunalismus', 17.

27 Prak, 'Kommunalismus', 17, 18.

28 Prak, 'Kommunalismus', 33.

29 Vos, *Burgers, broeders en bazen*, 20, 21. Zie ook <https://dspace.library.uu.nl/bitstream/handle/1874/25182> (ge raadpleegd 14 september 2017).

Zowel Prak als Vos richten zich op stedelijke samenlevingen. Dat doet niets af aan hun constatering. Ook in Peelland zijn verschillen waar te nemen tussen de rechten van leden van gemeenten. Niet ieder lid van de gemeenschap had evenveel recht op het gebruik van de gemeint, zoals hierna nog aan de orde zal komen.

In 1988 reageerde Blicke tijdens een congres op de al te enthousiaste reacties op zijn communalismetheorie. Zijn daar uitgesproken rede verscheen in 1989 met andere voordrachten in de bundel *Kommunalisierung und Christianisierung in Mitteleuropa. Voraussetzungen und Folgen der Reformation, 1400-1600*.³⁰ Hij zet nog eens duidelijk zijn theorie van communalisme uiteen en bekritiseert de inmiddels ruime interpretatie van het begrip. Communalisme is niet een abstract concept voor allerlei verschillende vormen van gemeenten, maar de aanduiding voor politiek gevormde gemeenten die over een eigen basisvorm van wetgevings-, gerechts- en strafcompetentie beschikten. Naar analogie van de staatsrechtelijke terminologie van de antieke maatschappij, die van een *societas civilis cum imperio* spreekt, zijn volgens hem de gemeentelijke verhoudingen te omschrijven als *communitas cum imperio*, een gemeenschap met autonoom gezag.³¹ In 1991 verscheen de bundel *Landgemeinde und Stadtgemeinde*.³² Blicke bevestigt hier nog eens duidelijk de implicaties die het begrip communalisme heeft voor de institutionele geschiedenis. Volgens zijn definitie mogen bevoegdheden van de communalistische gemeente als politieke instelling geen gedelegeerde heerlijke bevoegdheden zijn. Er moet een vorm van gemeentelijke autonomie zijn.³³

De nadere omschrijving van de communalistische gemeente als een gemeenschap met autonoom gezag diskwalificeert de Peellandse gemeenschappen als communalistisch. De omschrijving in *Deutsche Untertanen* van een gemeente als een corporatief-coöperatieve organisatie van huisvaders die openbare functies uitoefenen binnen een relatief gesloten nederzettingseenheid, kan nog wel van toepassing zijn op de gemeenschappen in Peelland.³⁴ Maar als die organisatie een vorm van autonomie moet hebben, dan ontstaat hetzelfde probleem als met de theorie van Bader. De bevoegdheden die lokale gemeenschappen uitoefenden waren gedelegeerde bevoegdheden, het was geen autonoom zelfbestuur. De schepenen spraken recht, maar deden dat uit naam van de lokale heer of de hertog. De lokale bestuurders zagen toe op armen- en kerkelijke goederen, maar deden dat namens de gehele gemeenschap en met toestemming van de bisschop. In Helmond werden armengoederen tot in de vijftiende eeuw verkocht door de heilige-geestmeesters, met goedkeuring van de heer, pastoor en inwoners. De Luikse bisschop Jan van Heinsberg gaf in 1448 toestemming om een erfrente te verkopen met slechts toestemming van de heer en de pastoor.³⁵ Zijn opvolger, Lodewijk van Bourbon, maakte dit, zowel voor zichzelf als zijn opvolgers, tot de normale procedure.³⁶ De Helmondse heer delegeerde deze bevoegdheid vervolgens weer aan het Helmondse bestuurscollege van borgemeesters, schepenen en dekenen van de ambachtsgilden.³⁷ Het Helmondse bestuur trad daarna weliswaar zelfstandig op bij de verkoop van armengoederen, maar deed dat op gezag van degenen die dat gezag gedelegeerd hadden. Het was geen autonoom gezag.

De theorie van Blicke is daarmee niet waardeloos geworden voor het onderzoek naar lokale gemeenschappen in Peelland. Ze maakt duidelijk dat veel aspecten bij de vorming van lokale gemeenschappen van belang zijn. Maar wellicht nog het belangrijkste is dat de theorie laat zien dat er een voortdurende ontwikkeling is. Het feit dat de Peellandse gemeenschappen niet tot gemeenschappen met autonoom gezag zijn uitgegroeid, wil niet

zeggen dat ze niet verschillende fases van die ontwikkeling hebben doorlopen. Aspecten van de kenmerken die Blickle kenschetst zijn ook in Peelland te onderkennen.

In Duitsland bleef het na het verschijnen van *Deutsche Untertanen* van Blickle niet stil. Vijf jaar daarna verscheen van de hand van Heide Wunder *Die bäuerliche Gemeinde in Deutschland*.³⁸ Waar Blickle de nadruk legde op de strijd tussen de territoriale staat en zijn onderdanen, zoekt Wunder vooral naar de verbindende factoren die zorgden voor het ontstaan van dorpsgemeenten. Zij onderscheidt vier factoren: 1. de organisatie van de productie (land, arbeid, kapitaal); 2. de asymmetrische relaties tussen leden van de gemeenschap en de heer, waarbij reciprociteit een grote rol speelt; 3. het plaatsgebonden samenwonen en samenleven; 4. de godsdienst.³⁹ De verhouding tussen deze factoren en de veranderingen daarin bepaalden de vorm van de gemeenschap, het verband tussen de gemeenteleden, het ontstaan van conflicten en daardoor tevens de bestaansmogelijkheid van gemeenschappen.

De theorieën van Blickle en Wunder hebben oog voor de rol van gemeenten binnen de vorming van de staat. Dat biedt tegenwicht aan de opvattingen die staatsvorming slechts als een top-down beweging benaderen. In de laatste decennia richt het onderzoek zich vooral op de vele aspecten die een rol speelden bij die staatsvorming. Een goed overzicht van al deze onderzoeken biedt het bibliografische artikel van Brakensiek in de bundel *Structures on the move. Technologies of Governance in transcultural encounter*.⁴⁰ De traditionele visie op staatsvorming is volgens Brakensiek die van de opkomst van fiscaal-militaire staten met als karakteristieke kenmerken duidelijk herkenbare politieke ideeën en religieuze overtuigingen, gevoed door groeiende belastingen en een toenemende bureaucratie.⁴¹ Deze traditionele visie gaat uit van een top-down benadering, die stelt dat de staatsinstellingen ontstonden op initiatief van landsheren en aanverwante instellingen. Brakensiek onderscheidt in het recente onderzoek vier nieuwe benaderingen, die niet zozeer in de plaats komen van de traditionele visie, maar er bottom-up uitgangspunten aan toevoegen, zonder welke het niet mogelijk is om bepaalde aspecten van de staatsvorming in Europa te verklaren:

- 1 Persoonlijke netwerken die invloed uitoefenden op de besluitvorming aan de landsheerlijke hoven en bovendien communicatie tussen centrum en periferie bevorderden.
- 2 De wijze waarop de ideeën van justitie en goede politie doorsijpelden, niet alleen op het centrale, maar ook op het lokale niveau.
- 3 Het concept van *empowering interactions*, dat 1. en 2. combineert. De term is ontleend

30 Blickle, 'Die Reformation'.

31 Blickle, 'Die Reformation', 16.

32 Blickle, *Landgemeinde und Stadtgemeinde*.

33 Blickle, 'Kommunalismus', 11.

34 Blickle, *Deutsche Untertanen*, 57.

35 NL-EhvrHCE, 15240, *SHm*, inv.nr. 3795, Schepenprotocol, 1446-1471, akte 328.

36 NL-EhvrHCE, 15240, *SHm*, inv.nr. 3803, Schepenprotocol, 1525-1538, akte 727.

37 Zie paragraaf 9.2.

38 Wunder, *Die bäuerliche Gemeinde*.

39 Wunder, *Die bäuerliche Gemeinde*, 21.

40 Brakensiek, 'New perspectives on state-building'.

41 Brakensiek, 'New perspectives on state-building', 31.

aan de titel van de bundel *Empowering Interactions. Political Cultures and the Emergence of the State in Europe 1300-1900*.⁴² De term wordt in het inleidende artikel van dit werk verklaard door Holenstein.⁴³ Staatsinstellingen worden ingevuld en versterkt in de interactie tussen vertegenwoordigers van de staat en leden van lokale gemeenschappen.

- 4 De invloed van rituelen, ceremonies en allerlei vormen van culturele vertegenwoordiging op de manier waarop landsheren hun heerschappij vorm gaven.

De idee van top-down en bottom-up tendensen die elkaar versterken, die in het artikel van Holenstein kort, maar helder worden samengevat, biedt de mogelijkheid om door Blickle en Wunder genoemde aspecten in te kaderen in een groter geheel. Holenstein noemt studies naar staten en statenvergaderingen, studies naar sociale conflicten en volksoptstanden en studies naar elite-netwerken en politiek cliëntelisme als voorbeelden van eerder gedaan onderzoek naar de invloed van onderaf op de staatsvorming.⁴⁴ Blickle benoemt de drie niveaus waarop de standenstaat zich ontwikkelde, waarin hij expliciet de standenvergaderingen en de opstanden benoemt.⁴⁵ Wunder bespreekt vooral het lokale niveau en minder de staatsvorming, maar ook zij legt de nadruk op het politiek cliëntelisme waar zij het heeft over de asymmetrische relaties tussen leden van de gemeenschap en de heer, waarbij reciprociteit een grote rol speelt.⁴⁶

Voor het onderzoek naar de jaargeboden in Peelland is deze ontwikkeling in het historisch onderzoek interessant omdat de traditionele visie op het ontstaan van absolutistische staten en de centraliserende invloed die van die staten uitging, niet de veranderingen in de organisatie van de jaargeboden verklaart. Die visie verduidelijkt namelijk niet waarom in de vroegmoderne tijd niet langer de gezamenlijke gerechtigden de regels opstelden voor het gebruik van de gemeenschappelijke gronden, maar dat overlieten aan een bestuurlijk orgaan. Daarentegen biedt de idee van goede politie, met als uitgangspunt de ordening van de gehele samenleving tot welzijn van de leden van die samenleving, een verklaring voor de basis waarop de autoriteit van bestuurders berustte. Als bestuurders hadden zij de plicht om het welzijn van de inwoners te bevorderen en ontleenden daaraan het recht om regels op te stellen waaraan alle leden van de gemeenschap zich hadden te houden. De versterkende interactie tussen instellingen en inwoners verklaart de manier waarop de lokale bestuurders invulling gaven aan hun gezag.

Vooraf vanuit rechtshistorische hoek werd eerder onderzoek gedaan naar het begrip goede politie. In 1986 vernoemde Jacobs haar proefschrift naar de twee-eenheid van de begrippen justitie en politie binnen gemeenschappen.⁴⁷ Met verwijzing naar het proefschrift van Rijpperda Wierdsma uit 1937 ziet zij daarbij een verschuiving binnen de begrippen.⁴⁸ In de Frankische tijd was rechtspraak zo dominant dat met justitie de gehele overheidszorg werd aangeduid. Vanaf het einde van de middeleeuwen stonden de twee begrippen tegenover elkaar, waarbij het begrip politie werd gebruikt als algemene aanduiding voor een toestand van goede orde en rust.⁴⁹ Met justitie werd de rechtspraak in de meest ruime zin en met politie de rest van de overheidstaak aangeduid. Aan het einde van de middeleeuwen was het onderscheid tussen de inhoud van beide begrippen nog vaag, maar vanaf de zestiende eeuw werd het onderscheid duidelijker. Op den duur duidde het begrip politie de staatszorg aan, exclusief justitie, defensie en financiën. In 1989 kenschetst Coopmans in een kort maar duidelijk artikel de ontwikkeling van het begrip politie naar bestuur.⁵⁰ In deze historische schets neemt hij als uitgangspunt de *trias politica*, de scheiding der machten in wetgevende, uitvoerende en rechterlijke macht.⁵¹ Deze driedeling werd ook

in veel grondwetten van staten opgenomen. Coopmans laat in het artikel zien hoe politie zich uiteindelijk ontwikkelt tot regering en bestuur, verankerd in de grondwet van 1983.⁵²

Vanaf het laatste decennium van de vorige eeuw wordt veel gepubliceerd over de invloed van de idee van goede politie op de wetgeving. In 1996 gebeurde dat in een bundel onder redactie van Michael Stolleis.⁵³ De wetgeving uit veel West-Europese landen wordt in die bundel beschreven. Voor het onderzoek naar de ontwikkeling van het bestuur in Peelland is vooral het artikel van Berkvens over de Habsburgse Nederlanden van belang, omdat het laat zien hoe goed de bepalingen in de jaargeboden over handel, religie et cetera pasten bij de regelgeving vanuit de idee van politie door Karel V en zijn opvolgers.⁵⁴ Deze vroegere regelgeving sluit naadloos aan bij de de latere regelgeving, beschreven door Van Peteghem.⁵⁵ Dat is ook zichtbaar in Peelland. In de jaargeboden hoefde Helmond in een bepaling over de zondagsheiliging slechts het woord 'hoogmisse' door te strepen en te vervangen door 'predicatie' om te voldoen aan de veranderde omstandigheden.⁵⁶ Vooral in het Duitse taalgebied is veel belangstelling voor de manier waarop via goede politie de maatschappij werd geordend. In 2003 was Blickle een van de samenstellers van de bundel *Gute Policey als Politik im 16. Jahrhundert. Die Entstehung des öffentlichen Raumes in Oberdeutschland*.⁵⁷ Het boek bevat een aantal artikelen van wetenschappers die de blik richten op de wijze waarop in de zestiende eeuw de maatschappij werd geordend. Een jaar later schreef Simon "*Gute Policey*". *Ordnungsleitbilder und Zielvorstellungen politischen Handelns in der Frühen Neuzeit*.⁵⁸

Zowel bij Jacobs als Coopmans komt de langzame ontwikkeling van de inhoud van het begrip politie naar voren. Het is belangrijk om met deze langzame ontwikkeling rekening te houden bij het onderzoek naar de jaargeboden en de samenleving die via die geboden geregeld werd. De jaargeboden ontstonden in de late middeleeuwen en overleefden de veranderingen in het denken over politie. De regels voor het beheer van de gemeint ontstonden vanuit de noodzaak van geordend gezamenlijk gebruik. In een visie op de maatschappij vanuit het begrip politie konden over de inwoners gestelde regeerders maatregelen voor het algemeen belang nemen. Coopmans spreekt voor de periode van de Republiek over politie in de zin van openbare orde, openbaar welzijn en openbare huishouding.⁵⁹ Bij Jacobs komt het belang van goede orde en rust naar voren. Het woord 'goede' is

42 Blockmans e.a., *Empowering interactions*.

43 Holenstein, 'Introduction', 25, 26, noot 72.

44 Holenstein, 'Introduction', 10.

45 Blickle, *Deutsche Untertanen*, 20-22.

46 Wunder, *Die bäuerliche Gemeinde*, 21.

47 Jacobs, *Justitie en politie*.

48 Rijpperda Wierdsma, *Politie en Justitie*.

49 Jacobs, *Justitie en politie*, 107.

50 Coopmans, 'Van beleid van politie naar uitvoering en bestuur'.

51 Coopmans, 'Van beleid van politie naar uitvoering en bestuur', 579.

52 Coopmans, 'Van beleid van politie naar uitvoering en bestuur', 579.

53 Stolleis, *Policey im Europa der frühen Neuzeit*.

54 Berkvens, 'Polizeigesetzgebung'.

55 Van Peteghem, 'Policeygesetzgebung'.

56 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 162, Keurboek Jacob Fabri, 1625-1652, gebod lxvii.

57 Blickle, *Gute Policey*.

58 Simon, '*Gute Policey*'.

59 Coopmans, 'Van beleid van politie naar uitvoering en bestuur', 580.

zo sterk verbonden met het begrip 'politie' dat die in de bronnen bijna altijd in combinatie gebruikt worden en dat er niet zomaar over politie, maar bijna altijd over 'goede politie' wordt gesproken. De begrippen zijn echter niet alleen met staatszorg verbonden. Daarop wijst Hostenstein in zijn inleiding op *Empowering Interactions*.⁶⁰ Hij noemt het ontbreken van een uniforme staatsmacht als een van de meest karakteristieke kenmerken van de vroegmoderne staat.⁶¹ Politieke macht in de vorm van publieke macht werd uitgeoefend op allerlei niveaus. Hij geeft voorbeelden als huishoudens, gilden, corporaties, gemeenschappen, landgoederen en ambtelijke elites.

De theorieën van Bader en Blickle bieden houvast bij het onderzoek naar de gemeenschappen in Peelland. De Peellandse gemeenschappen kunnen niet omschreven worden als communalistisch. Ze waren eerder corporatief met zelfstandige bevoegdheid tot machtsuitoefening in eigen kring voor zover die niet ingeperkt werd door een hogere macht. Bader en Blickle bieden een kader, omdat beiden de gemeenschap bekijken vanuit de gemeenschap zelf, niet vanuit de overheid of vanuit de stad naar het omliggende platteland. Daar zit de winst voor het onderzoek naar Peelland. In dit onderzoek wordt gekeken hoe de leden van een lokale gemeenschap hun samenleving vorm gaven. De leden van een lokale gemeenschap maakten ook deel uit van andere leefgemeenschappen zoals gezin, familie, beroepsorganisatie en bovenlokale verbanden. Die zijn niet het onderwerp van het onderzoek. Wel wordt onderzocht op welke manier mensen betrokken waren bij de vormgeving van de lokale dorps- of stadsgemeenschap.

Bij het onderzoek kan het corporatieve karakter van de gemeenschappen als uitgangspunt worden genomen. Het corporatieve past bij de idee van goede politie. Het corpus of lichaam is de aanduiding voor een uit delen samengesteld geheel. De huisvader of het corpus van huisvaders was gezagdrager binnen het eigen gezin en de eigen gemeenschap. Wat niet indruiste tegen algemenere, door een hogere overheid opgestelde regels, mocht binnen het eigen gezin of binnen de eigen gemeenschap geregeld worden. Het gezag in eigen corpora werd door de groter wordende behoefte tot regeling van de samenleving via een goede politie uitgebreid naar steeds meer onderdelen van die samenleving, maar tegelijkertijd steeds meer ingeperkt omdat de ordening werd uitgeoefend door een in omvang afnemende groep personen. Daarbij speelden allerlei factoren een rol, zoals Brakensiek in zijn overzicht laat zien.⁶² Het is van belang dit te benadrukken, omdat anders het gevaar bestaat dat uit het oog wordt verloren dat de macht van gemeenschappen niet gebaseerd was op alleen zelfbeschikkingsrecht en men toch weer terugvalt op de ideeën van de Romantiek van een soort oerdemocratie. De macht van de inwoners van de gemeenschappen bleef een afgeleid beschikkingsrecht, afgeleid van de heerlijke macht.

Een ander aspect dat van belang is voor het onderzoek naar Peellandse gemeenschappen is de vraag waar het regelgevende recht van huisvaders op gebaseerd was: waarom mochten zij regels opstellen waaraan hun huisgenoten zich dienden te houden? De rechten van huisvaders worden in de literatuur beschreven als een van de twee componenten uit het Frankische recht die aan de basis stonden van het ontstaan van het heerlijke systeem. Die twee componenten zijn het *mundium* en het *bannum*.⁶³ Het *mundium* of mondigheid is de plicht van de volwassen man als hoofd van het gezin om onderhoud, opvoeding en bescherming te bieden aan degenen die tot zijn gezin behoren. Bij die plicht hoorde ook het recht op gehoorzaamheid en het recht om te corrigeren bij ongehoorzaamheid. Van den Auweele wijst erop dat als gevolg van de privaatrechtelijke opbouw van het

Frankische staatsgezag het *mundium* werd overgedragen op de vorst 'vorst-onderdanen = gezinshoofd-gezinsleden' en later op de heer van de heerlijkheid.⁶⁴ Voor de gezagsuitoefening was het tweede element het *bannum* of banrecht belangrijker. Van den Auweele noemt het de feitelijke macht, het recht van de sterkste om te bevelen en te straffen tot aan de dood, en het recht om boetes te innen. Voor hem kan het niet anders dan dat dit systeem leidt tot usurpatie van macht op het moment dat de vorst zijn recht van de sterkste niet waar kan maken.⁶⁵ Coppens komt tot dezelfde conclusie. De combinatie van *mundium* en *bannum* werd in eerste instantie toegepast in de domaniale huishouding en later overgebracht op de vorstelijke gezagsuitoefening. Bij verzwakking van het koninklijk gezag maakten gewestelijke of lokale machthebbers zich meester van dit gezag.⁶⁶

Behalve het heerlijke systeem dat met zijn *mundium* en *bannum* in oorsprong economische doelen diende, was van belang het Karolingische leenstelsel dat een militair-bestuurlijke functie had.⁶⁷ Het leenstelsel kende een zakelijk element, het in leen gegeven goed, en een persoonlijk element. Dit hield in dat een vrij man zich onder bescherming van een machtig man stelde tegen het verlenen van diensten, waaronder wapendienst.⁶⁸ Het persoonlijke element werd door verzakeling minder belangrijk. Daardoor gingen het heerlijke systeem en het feodale stelsel op elkaar lijken. Er bleef echter één groot verschil, namelijk de basis waarop de uitoefening van het gezag was gebaseerd. Coppens definieert een heerlijkheid als een grondgebied waarbinnen de heer het recht had om in eigen naam het publiekrechtelijk gezag over alle inwoners uit te oefenen.⁶⁹ Het gaat dan om de gezagsrechten die oorspronkelijk aan de vorst voorbehouden waren, maar die gewestelijke en lokale heren in de periode van het machtsvacuüm van de verzwakte vorstelijke macht in beslag hadden genomen. Hoewel de rechten geïsurpeerd waren, oefende een heer die in eigen naam uit. In het leenstelsel ontleende de leenman echter zijn gezag aan dat van de leenheer.

Door de verschillende oorsprong van de gezagsrechten en vermenging van heerlijk systeem met feodaal stelsel kwamen allerlei verschillende soorten gezagsrechten voor. Bovendien was het geheel van gezag en heerlijkheid geen statisch geheel. In Peelland werd de grootste speler de hertog van Brabant, die als landvorst het deels gedelegeerde en deels geïsurpeerde *bannum* en *mundium* uitoefende, maar als leenheer ook leenmannen had. De opbouw van de macht van de hertog ontwikkelde zich echter langzaam. Daarnaast waren er de lokale smalheren. De hertog oefende in de gemeenschappen die rechtstreeks onder hem vielen de volledige gezagsrechten uit, maar de lokale smalheren deden dat lang niet altijd. De definitie van Coppens gaat dan ook lang niet altijd op. In een later stadium van het onderzoek wordt gekeken naar de verschillende manieren waarop de gemeenschappen opgenomen werden binnen de hertogelijke indeling van Peelland. Daar

60 Blockmans e.a., *Empowering interactions*.

61 Holenstein, 'Introduction', 5.

62 Brakensiek, 'New perspectives on state-building'.

63 Coppens, 'De heerlijkheden', 671; Van den Auweele, 'Het heerlijke stelsel', 18-19.

64 Van den Auweele, 'Het heerlijke stelsel' 18.

65 Van den Auweele, 'Het heerlijke stelsel', 18-19.

66 Coppens, 'De heerlijkheden', 671.

67 Van den Auweele, 'Het heerlijke stelsel', 17.

68 Van den Auweele, 'Het heerlijke stelsel', 12-13.

69 Coppens, 'De heerlijkheden', 673.

zal blijken hoeveel variaties er waren. Peelland kende allodiale heerlijkheden waar de heer de volledige gezagsrechten had, maar die toch in een leenverband opgenomen waren of werden, bijvoorbeeld Asten. Er waren geestelijke heerlijkheden waar het hoofd van de geestelijke instelling de volledige gezagsrechten had, maar waar de hoge jurisdictie en militaire beveiliging door de hertog werden uitgeoefend als wereldlijk voogd, bijvoorbeeld Lieshout. Tot slot waren er heerlijkheden waar de heer de lage jurisdictie of rechtsmacht had, zoals Deurne. Vanaf het einde van de veertiende eeuw kregen die smalheren vaak de hoge jurisdictie, maar dat gebeurde dan via verpanding, waarna de hertog de verpande hoge jurisdictie kon aflossen, maar de erfelijke lage jurisdictie niet. Ondanks de verschillen in gezagsrechten was de uitvoering van straffen in al deze heerlijkheden voorbehouden aan de heer of de hertog, of hun vertegenwoordigers. Weliswaar kenden de meeste gemeenschappen schepenbanken waarin vertegenwoordigers van de gemeenschappen recht spraken, maar zij deden dit uit naam van de heer of de hertog.

De bevoegdheid om recht te spreken kan derhalve gezien worden als afgeleid van de gezagsrechten van smalheer en hertog, maar hetzelfde geldt voor het recht om wetgevende regels uit te vaardigen. Coopmans wijst erop dat veel van de regelgevende bevoegdheden van gemeenschappen zijn terug te voeren zijn op de bevoegdheden die werden verleend bij de uitgifte van de gemeint.⁷⁰ Hoppenbrouwers ziet in de uitgifte van die gemeenschappelijke gronden mogelijke concurrentie voor de vorming van een dorpsgemeenschap, omdat in een gemeint enkele gemeenschappen gerechtigd konden zijn waardoor een nieuw bestuurslichaam ontstond met eigen bevoegdheden.⁷¹ Tegelijkertijd constateert hij dat niet blijkt dat de gezworenen over de gemeint los van het dorpsbestuur opereerden.⁷² Dat laatste blijkt niet altijd en overal waar te zijn geweest: het citaat waarmee het voorwoord begint, komt uit het archief van de gezworenen van de Bodem van Elde die een eigen administratie voerden.⁷³ In het vervolg van dit onderzoek naar Peelland zal uitgebreid aan de orde komen wat het belang is van de gemeint in de regelgeving van de gemeenschappen via jaargeboden. Tevens komt daarbij aan de orde welke leden van de gemeenschap betrokken waren bij de uitvaardiging van de geboden en de veranderingen in die betrokkenheid. Hier dient geconcludeerd te worden dat het recht van de Peellandse gemeenschappen om jaargeboden uit te vaardigen geen autonoom recht op regelgeving was. Ook dit recht was afgeleid van het heerlijke of hertogelijke gezag. Zelfs het besturen van de eigen gemeenschappelijke gronden was een afgeleid recht omdat de bevoegdheden en beperkingen tot dat zelfbestuur werden vastgelegd door hertog of lokale heer in de uitgiftebrieven en beheersreglementen. Dit blijkt wel uit het feit dat heer of hertog, of hun vertegenwoordigers, betrokken waren bij het maken van jaargeboden. Ook kwam de opbrengst van boetes die op overtreding van de lokale regelgeving stonden, (deels) ten goede aan heer en hertog, of aan hun vertegenwoordigers. De inwoners mochten zelfstandig regels opstellen maar hadden geen autonome bevoegdheden. In het kader van dat afgeleide recht van huisvaders moet nog gewezen worden op een saillant detail van het begrip huisvader. Ook vrouwen of zonen konden de functie van huisvader uitoefenen. Zij waren bij dorpsvergaderingen aanwezig en namen deel aan de besluitvorming. Hun recht was afgeleid van het recht van hun echtgenoot of vader of van het recht dat aan hun bezittingen kleefde.

Op basis van verschillende theorieën kan als theoretisch kader voor het onderzoek naar lokale gemeenschappen in Peelland gesteld worden dat de jaargeboden als beheersregels

voor het gebruik van de gemeint horen bij een dorpsgenootschap (Bader), maar de uitgebreidere bevoegdheden tot wetgeving horen bij een dorpsgemeente (Bader). De politieke erkenning van de huisvaders tussen circa 1300 en 1500 geschiedde binnen het institutionele kader van een gemeente (Blickle) en binnen het kader van heerschappij met boeren (Wunder). De verschuiving van beheer door gerechtigden naar beheer door vertegenwoordigers van de gerechtigden is vanuit de ideeën over goede politie beter te onderzoeken dan alleen vanuit de idee van opkomend absolutisme en staatsbemoeienis. In de werken van Blickle en Wunder uit de jaren 1980 wordt de periode na 1500 toch vooral gezien als die van centralisering van de macht en opkomend absolutisme, waardoor de onderdaan steeds minder zelfstandig kon handelen. Hoezeer de ideeën van Blickle voortschreden met de verandering in focus van het onderzoek, blijkt uit zijn woorden in 2003, waar hij stelt dat in plaats van een eenzijdig van boven af opgelegde disciplinerende nadruk nu gelegd wordt op een wisselwerking tussen overheid en onderdaan. Het onderzoek naar goede politie in de vorm van die wisselwerking heeft het onderzoek naar disciplinerende van de onderdaan vervangen.⁷⁴

De aandacht voor goede politie en voor de wens tot ordening op lokaal niveau mag echter niet blind maken voor de wel degelijk aanwezige centralisering. Zonder dat zou er geen sprake zijn van *empowering interactions*. Die had in Peelland na 1648 veel invloed, wellicht nog wel meer dan in delen van de Verenigde Nederlanden die als zelfstandige staat opereerden. Als onderdeel van de Meierij van 's-Hertogenbosch viel het kwartier immers binnen het Generaliteitsgebied, dat rechtstreeks door de Staten-Generaal in Den Haag of door vanuit Den Haag aangestuurde instanties werd bestuurd. Maar ook in dit Generaliteitsgebied werd het publieke domein niet alleen van buiten, maar ook van binnenuit geordend. De jaarlijks door de leden van de gemeenschap vast te stellen jaargeboden pasten niet langer in dit geordende systeem. Bepalingen die eerder door de gezamenlijke inwoners werden opgesteld en vastgesteld, werden steeds meer vervangen door ordonnanties van het bestuur. Die bestuurders konden die ordonnanties opleggen aan de inwoners omdat ze uitgevaardigd werden tot nut van de gemeenschap.

Dat de lokale Peellandse bestuurders en inwoners om hun handelen te legitimeren een beroep bleven doen op goede politie, kan met enkele voorbeelden duidelijk worden gemaakt. In de Astense jaargeboden van 1659 staat waaraan de peelmeesters zich moesten houden bij de uitoefening van hun taak: dat zij 'als gemeijntmeesters ende peelmeesters hunnen eedt sullen doen, die gemeijnte te schouwen ende te visiteren lancx die broecken ende bruggen ende voorts mede den Peel te regeren ende te visiteren, om over all den goede politie te houden'.⁷⁵ De peelmeesters moesten tot welzijn van alle gerechtigden zorgen voor goede orde bij het gebruik van de gemeint. Die legitimatie tot handelen vanuit het algemeen nut houdt ook in dat er beperkingen waren aan de mogelijkheid om van overheidswege verordeningen op te leggen. Op 29 augustus 1678 bemoeide Everard van Doerne, heer van Asten, zich met het bestuur van de heerlijkheid. Hem was verteld dat de

70 Coopmans, 'De betekenis van de gemeynten', 141.

71 Hoppenbrouwers, 'De middeleeuwse oorsprong', 72.

72 Hoppenbrouwers, 'De middeleeuwse oorsprong', 73.

73 NL-HtBHC, 5039, *DSM-BvE*, inv.nr. 379, Schouwverbaal, 1656; aantekening op de achterzijde.

74 Blickle, 'Vorwort', VII.

75 NL-EhvRHCE, 13031, *GAs*, inv.nr. III/3, Resolutieboek, 1706-1719, 34-50, gebod 1.

verschillende dorpsrekeningen al jarenlang niet waren gesloten, omdat geen verantwoording was afgelegd tegenover de inwoners. Dat was in strijd met het door de heer opgestelde reglement en de goede politiek van de gemeenschap. Daarom werd de bestuurders bevolen deze nalatigheid te herstellen.⁷⁶ De heer handelde in het belang van de inwoners wier rechten door het handelen van het bestuur benadeeld waren. Rond 1660 werd een conflict tussen inwoners van Deurne en hun nieuwe heer voorgelegd aan de Raad van State. Die nieuwe heer, Van Leefdaal, wilde de invloed van de inwoners bij de borgemeestersbenoeming beperken. De Raad van State bekeek het hele stelsel van Deurnese jaargeboden. De inwoners van Deurne kregen gelijk en behielden invloed bij de benoeming van de borgemeesters, maar tegelijkertijd vernietigde de Raad van State enkele jaargeboden die volgens de Raad niet pasten bij de toenmalige tijd.⁷⁷ Dit voorbeeld laat zien dat de heer van Deurne niet onbeperkt kon ingrijpen.

Dit literatuuronderzoek naar lokale gemeenschappen steunt grotendeels op onderzoek in het Duitse taalgebied. Dat is een gevolg van de grote belangstelling die in Duitsland en Zwitserland bestaat voor de institutionele ontwikkeling van die lokale gemeenschappen. Zij verenigen ook vaak internationale historici over dit onderwerp. Een voorbeeld is de hiervoor al genoemde bundel van Stolleis met bijdragen van auteurs uit veel landen waaronder de hiervoor genoemde artikelen van Berkvens en Van Peteghem.⁷⁸ In België is de aandacht veel meer gericht op overheidsinstellingen en krijgt de vorming en ordening van die gemeenschappen minder aandacht. Voor de standpuntbepaling in het debat over lokale gemeenschappen zijn deze studies van belang voor zover het om onderzoek naar instituties gaat. Hiervoor werd al verwezen naar de publicaties over het heerlijke stelsel van Van den Auweele en Coppens.⁷⁹ Belgische wetenschappers nemen vaker het initiatief waar het gaat om instellingen en lokale en bovenlokale wetgeving. Internationale bundels op dat terrein worden dan ook vaak uitgegeven onder redactie van Belgische wetenschappers. Zo is voor de lokale wetgeving, inclusief de uitvaardiging van ordonnanties de bundel onder redactie van Jean-Marie Cauchies en Éric Bousmar van groot belang, omdat hierin wetenschappers uit allerlei West-Europese landen, van Zwitserland tot België en van Nederland tot Spanje hun licht laten schijnen over die lokale wetgeving.⁸⁰ De bijdragen hebben weliswaar allemaal betrekking op stedelijke wetgeving, maar bieden wel de mogelijkheid tot het maken van een vergelijking voor de overgang van jaargeboden naar ordonnanties en voor het maken van een scheiding tussen de jaargeboden en er aan toegevoegde bepalingen van andere oorsprong. Waar nodig worden zij gebruikt in een latere fase van dit onderzoek.

In de Engelse historische wetenschap ligt de nadruk bij het onderzoek veel meer op sociaal-economische aspecten. Plattelandsbewoners worden vooral gezien als boeren die van economisch belang waren als leveranciers van voedsel voor de steden, zonder dat zij beschreven worden als onderdeel van een dorpsgemeenschap of inwoner van een stadje op het platteland. Dat komt tot uiting in publicaties die voortkomen uit Engels initiatief. Voor onderzoek naar de manier waarop lokale gemeenschappen hun samenleven vorm gaven zijn recent verschenen werken slechts van beperkt belang. *Town and country in Europe, 1300-1800* dat in 2001 onder redactie van Epstein is verschenen, heeft als onderwerp de relaties tussen platteland en stad. De opdracht aan de auteurs van deze bundel was zelfs expliciet *to consider in particular the nature of the institutionalised power of town over country and its regional differences*.⁸¹ Voor het onderzoek in Peelland is de invloed van de

steden op het platteland alleen interessant als één van de aspecten die de plattelandsgemeenschap beïnvloedden. Voordeel van dit werk is dat wetenschappers uit veel Europese landen bijdragen hebben geleverd. Aan de ene kant leidt dat binnen de artikelen tot gedetailleerdheid, maar het maakt ook dat die details, gezien de regionale verschillen binnen een land, slechts beperkt vergelijkbaar zijn. De Nederlandse situatie wordt beschreven door Hoppenbrouwers voor de periode 1300-1550, en door 't Hart voor de periode 1550-1800.⁸² Het artikel van Hoppenbrouwers gaat vooral over het graafschap Holland. Hij bespreekt de economische en politieke aspecten van de invloed van de stad op het platteland, maar ook de invloed die de stad had op de administratie van het platteland. De bruikbaarheid daarvan in het onderzoek is beperkt, omdat in deze studie over Peelland de gemeenschap zelf het uitgangspunt is en de invloed van buitenaf op het tweede plan staat. Voor het artikel van 't Hart geldt hetzelfde. Zij besteedt wel aandacht aan de Generaliteitslanden als de landelijke periferie van de Republiek der Verenigde Nederlanden, maar haar conclusie dat de relaties tussen stad en platteland in de Republiek vooral gekenmerkt werden door de hoge urbanisatiegraad, biedt weinig steun bij het onderzoek naar kleine gemeenschappen in Peelland.⁸³

Nadat in België lang de institutionele geschiedenis veel aandacht had, is er de laatste jaren meer belangstelling voor de sociale aspecten van het leven op het platteland. Zo verscheen recent het werk van Eline van Onacker over het leven in Kempische gemeenschappen.⁸⁴ Zij bespreekt daarin ook het beheer van de gemeintes en de toegankelijkheid daarvan voor specifieke groepen binnen de gemeenschap. Haar onderzoek is specifiek gericht op elitevorming binnen gemeenschappen en de manier waarop de machtsverhoudingen binnen de gemeenschappen zorgen voor stabiliteit. Hoewel haar onderzoek aansluit bij het onderzoek naar kleine plattelandsgemeenschappen in Peelland, is de vraagstelling gericht op het sociale leven binnen een gemeenschap en niet op de ontwikkeling van de instellingen binnen die gemeenschap. Ook het werk van Maïka de Keyzer, dat zich nog meer richt op de reglementering van het gebruik van de gemeint in de Kempen, is vooral gericht op de sociale aspecten binnen de plattelandssamenleving.⁸⁵

In 1998 verscheen de bundel *The peasantries of Europe from the Fourteenth to the Eighteenth Centuries* onder redactie van Scott. Dit werk laat goed zien dat de ene plattelandsbewoner niet de andere is en dat er grote regionale en bovenregionale verschillen zijn. Toch richt de focus in de bundel van Scott zich vooral op het boerengezin als sociale groepering

76 NL-EHvRHCE, 13028, SAs, inv.nr. 82, Schepenprotocol, 1677-1679, 57v-58r, 29 augustus 1678.

77 NL-HtBHIC, 19, RvB, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, Uitspraak door de Raad van State inzake een conflict tussen heer en gemeente van Deurne, 1665; NL-EhvRHCE, 13181, GD, inv.nr. 170, Keuren en breuken, 1712-1722, Uitspraak door de Raad van State inzake een conflict tussen heer en gemeente van Deurne, 1665.

78 Stolleis, *Policey im Europa der frühen Neuzeit*; Berkvens, 'Polizeigesetzgebung'; Van Peteghem, 'Policeygesetzgebung'.

79 Van den Auweele, 'Het heerlijke stelsel'; Coppens, 'De heerlijkheden'.

80 Cauchies, Bousmar, "*Faire bans, edictz et statuz*".

81 Epstein, 'Introduction', 4.

82 Hoppenbrouwers, 'Town and country'; 't Hart, 'Town and country in the Dutch Republic'.

83 't Hart, 'Town and country in the Dutch Republic', 87, 88, 103.

84 Van Onacker, *Village Elites and Social Structures*.

85 De Keyzer, 'The common denominator'.

en economische productie-eenheid. Voor Scott is in de Noordelijke Nederlanden vanaf de zestiende eeuw dan ook al geen sprake meer van de klassieke boereneconomie, omdat daar toen al het streven naar binnenlandse zelfvoorziening in graan was opgegeven.⁸⁶ Het inleidende artikel van deze bundel van de hand van Scott zelf en het concluderende hoofdstuk van Langton zijn overigens de enige die ingaan op de Nederlandse situatie. Het laatste artikel noemt Holland als typisch voorbeeld van landen waar productie een ondergeschikte rol speelde.⁸⁷ Deze economische en sociale benadering is niet de juiste om de instellingen in de gemeenschappen te analyseren.

In het vakgebied van de landbouwgeschiedenis verschijnen de laatste jaren werken van Corn (*Comparative Rural History of the North Sea Area*). De ontwikkeling van de plattelandsgemeenschap is in dat vakgebied slechts één van de vele aspecten die bestudeerd worden. Typerend daarvoor is het in 2006 verschenen eerste deel uit de serie met een bibliografisch overzicht van de stand van zaken in het landbouwonderzoek in landen rondom de Noordzee.⁸⁸ De ontwikkeling van de plattelandssamenleving komt daarin slechts aan bod in een artikel van Blickle over Duitsland, waarin hij expliciet het onderzoek naar de ontwikkeling van dorp en dorpsgemeenschap als onderdeel van landbouwgeschiedenis benoemt.⁸⁹ Het kan bijna niet exemplarischer. In de andere artikelen in de bundel over de stand van het onderzoek in andere landen is de belangstelling voor de ontwikkeling van de plattelandssamenleving veel geringer. Daarin gaat het vooral om zaken als de technologische ontwikkeling binnen de landbouw, productiecijfers, de gerichtheid van de productie op de markt, consumptiepatronen, bevolkingscijfers en sociale structuren die het landbouwhistorisch onderzoek in die landen beheersen. In zijn bijdrage over de Nederlandse landbouwgeschiedenis tussen circa 1500 en 1950 verbindt Bieleman de enorme achterstand die dit vakgebied na de Tweede Wereldoorlog diende in te halen met de dominantie van publicaties van rechtshistorische aard in het vooroorlogse Nederland.⁹⁰ In dit bibliografisch overzichtswerk wordt dan ook voor Nederland geen aandacht besteed aan het ontstaan van en de veranderingen in de plattelandssamenleving.

Een ander aspect van landbouwgeschiedenis, het onderzoek naar het systeem van gemeenschappelijk gebruikte gronden tegenover particulier gebruikte gronden, komt in de volgende paragraaf aan de orde.

2.3 Gemeintes en jaargeboden in het historisch debat

In het debat over het gemeenschappelijk gebruik van gronden bewegen de meningen zich van positief tot negatief. De negatieve benadering wordt samengevat als de *tragedy of the commons*. Omdat ieder individu probeerde zoveel mogelijk profijt te hebben van de gezamenlijke bron die de gemeenschappelijke gronden vormden, moest die wel uitdrogen en kon niemand er nog van profiteren. De typering als tragedie is ontleend aan de titel van een artikel van Garrett Hardin uit 1968.⁹¹ Hij schreef het om aan te tonen dat een technische oplossing voor het probleem van overbevolking niet mogelijk is en gebruikte daarbij het voorbeeld dat al in 1833 werd gebruikt door William Forster Lloyd van *the tragedy of the freedom of the commons*. Als het gebruik van een gemeenschappelijke weide zonder beperkingen werd opengesteld voor alle boeren, liet iedere boer tot eigen profijt zoveel mogelijk koeien grazen, waardoor de weide uitgeput raakte en niemand er nog van kon profiteren.

Vrij gezamenlijk gebruik van gronden leidde derhalve tot uitputting van die gronden en tot armoede voor de gebruikers. Hoewel Hardin slechts het gebruik zonder restricties als voorbeeld gebruikte, werd daarna het gezamenlijk gebruik van gronden in zijn geheel als tragedie gezien. De visie van de *tragedy of the commons* is, met terugwerkende kracht, een rol gaan spelen in het onderzoek naar het gebruik van gemeintes in het verleden.

Vanuit een positieve benadering is de manier waarop de gemeint in het verleden werd beheerd, een voorbeeld van het streven naar een duurzame samenleving nu. Veel invloed op deze discussie had Elinor Ostrom met haar werk over het beheer van gemeenschappelijk bezeten bronnen.⁹² Vooral de economische crisis die losbarstte in 2008, bewees voor velen het failliet van het vrije marktdenken, dat een vrij en onbeperkt gebruik van natuurlijke hulpbronnen veronderstelt. Vanuit de positieve benadering ligt de nadruk vooral op het samenwerken en afspraken maken. Een duidelijk voorbeeld daarvan is het adviesbureau De Gemeynt, dat zich richt op duurzame ontwikkeling en zelfs zijn naam ontleend heeft aan de naam voor de gemeenschappelijk gebruikte gronden. Op zijn website staat de doelstelling onder de naam 'dorpse' oplossingen voor mondiale problemen:⁹³

De gebruikers van een gemeynt hadden buiten de gemeynt hun eigen besognes. Daarin waren zij wellicht zelfs elkaars concurrent. In de gemeynt daarentegen werkten zij samen want alleen door samenwerking konden de gebruiksmogelijkheden van de gemeynt ten volle én duurzaam worden benut. Ziehier de basisbeginselen van een economie die ook op langere termijn houdbaar is.

Dit adviesbureau is niet het enige voorbeeld. In Netterden, een dorp binnen de gemeente Oude IJsselstreek, richt de Stichting 't Gemeynt Netterden zich op het 'initieren, ontwikkelen en activeren van plannen die bijdragen aan een beter en duurzamer leefklimaat voor Netterden en haar omgeving'.⁹⁴ Belangstellenden kunnen in Haaren een aandeel nemen in de biologische tuinderij De Es.⁹⁵ Dat is een initiatief van Stichting Gemeynt De Es. In Nationaal Landschap Het Groene Woud tussen 's-Hertogenbosch, Tilburg en Eindhoven, met als pilot natuurgebied de Geelders bij Boxtel, wordt gestreefd naar het ontstaan van een soort nieuw gemeenschappelijk gebruik onder de noemer 'Nieuwe "gemeene bossen"'.⁹⁶

Het nieuwe ontdekken van gemeenschappelijk gebruik speelt geen rol in het onderzoek naar de historische ontwikkeling van gemeint en gemeenschap in Peelland. De daarmee samenhangende de discussie is echter wel interessant, omdat in de achttiende eeuw ook

86 Scott, 'Introduction', 11.

87 Langton, 'Conclusion', 391.

88 Thoen en Van Molle, *Rural history in the North Sea area*.

89 Blickle, 'German agrarian history', 150-152.

90 Bieleman, 'Dutch agricultural history', 284.

91 Hardin, 'Tragedy of the commons'.

92 Ostrom, *Governing the Commons*.

93 Zie de website van adviesbureau De Gemeynt: www.gemeynt.nl. (geraadpleegd 14 september 2017).

94 Zie de website van Stichting 't Gemeynt Netterden: gemeyntnetterden.nl/wie-zijn-wij (geraadpleegd 14 september 2017).

95 Zie de website van Tuinderij De Es: tuindees.nl/porties/ (geraadpleegd 14 september 2017).

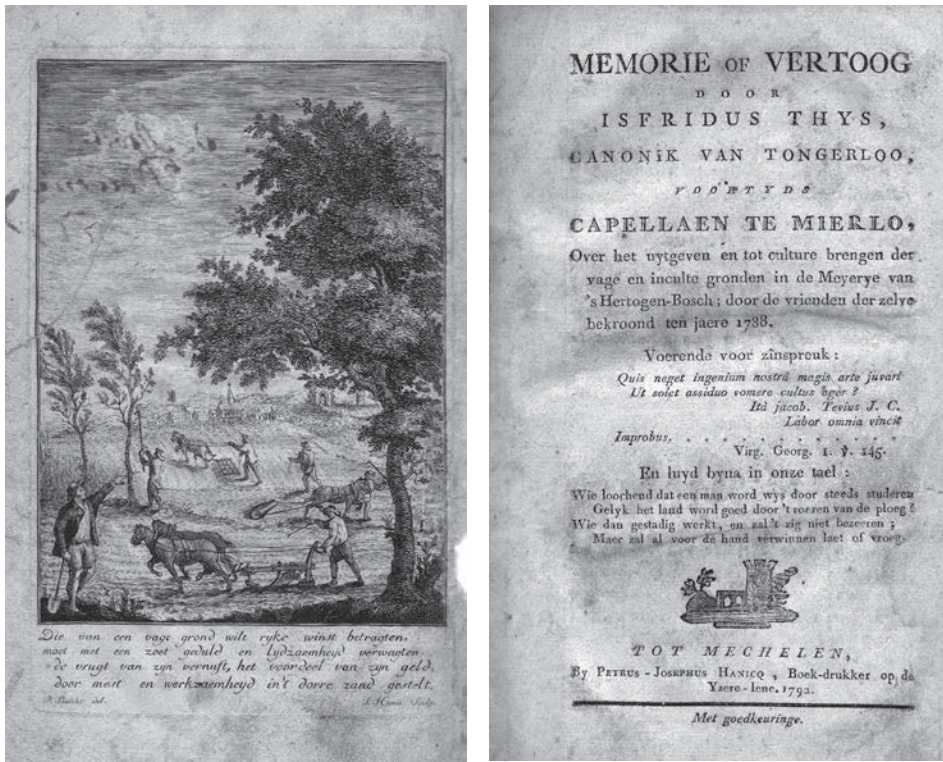
96 Bleumink, Neeffes, *Nieuwe 'Gemeene Bossen'*. Zie de website van de Institutions of Collective Action: www.collective-action.info/sites/default/files/webmaster/_POC_LIT_Bleumink-and-Neeffes_Nieuwe-Gemeene-Bossen-in-Het-Groene-Woud.pdf (geraadpleegd 14 september 2017).

twee visies op het gemeenschappelijk gebruik bestonden. In feite draaien beide visies om hetzelfde: in de ene visie gaat het gezamenlijk gebruik mis omdat er geen restricties zijn, terwijl het in de andere visie wel goed gaat omdat er afspraken worden gemaakt. De afspraken zorgen ervoor dat een evenwicht wordt bereikt tussen de natuurlijke drang tot individueel profijt en het gezamenlijke belang dat de gebruikers van de gronden hadden. Uiteraard ligt de waarheid, zoals altijd, in het midden. Dat blijkt duidelijk uit het onderzoek naar jaargeboden voor het gebruik van de gemeint. Om het evenwicht tussen individueel en gezamenlijk belang te bewaren werd jaarlijks gekeken of de regels voor het gebruik met het oog op veranderende omstandigheden nog adequaat waren. De discussie over het nut van gemeenschappelijk gebruik is niet nieuw. Ook in de achttiende eeuw werd die gevoerd en die discussie leidde toen tot verkoop van grote delen van de gemeenschappelijke gronden en uiteindelijk tot het opheffen van gemeintes. Aan het nut van het gezamenlijk gebruik werd niet getwijfeld in de tijd na circa 1300 toen de gemeintes ontstonden.

Over dat ontstaan is de laatste tientallen jaren een zekere consensus ontstaan. De consensus bestaat eruit dat de uitgifte van gemeintes door de hertog van Brabant, maar ook door lokale heren, geschiedde in een tijd van verandering, de laatmiddeleeuwse transitie van de landbouw. De laatste tijd zijn daarover verschillende studies over het huidige Noord-Brabant verschenen die nader ingaan op de facetten van die veranderingen, waarvan de uitgifte van gemeintes er slechts één is.⁹⁷ Over de grondslag waarop de hertog het recht baseerde om die gemeintes uit te geven, bestaat minder consensus. Vera en Van Asseldonk staan hierin tegenover elkaar, waar Vera de basis van het recht van de hertog ziet in grootgrondbezit en Van Asseldonk 'landsheerlijke' dimensies ziet.⁹⁸ Omdat het onderzoek naar de jaargeboden pas begint met de uitgiftes van de gemeintes, is het niet nodig om nader in te gaan op deze discussie.

Een van de aspecten van die verandering was dat de druk op de toen al gemeenschappelijk gebruikte gronden toenam door groei van de bevolking. Daardoor kwamen gebruikers elkaar tegen aan de randen van hun gronden en ontstonden geschillen. De gemeenschappen vroegen de hertog of heer om bescherming. In een officiële akte, de uitgiftebrief, kregen ze vervolgens het exclusieve recht om de gemeint te gebruiken. Beide partijen werden er beter van. De hertog/heer beloofde te waken over de rechten van de gemeenschap en als tegenprestatie betaalde de gemeenschap een bedrag ineens, het voorlijf, en een jaarlijkse cijns.⁹⁹ Het nut van gemeintes werd nog niet in twijfel getrokken en voor de landbouwgemeenschappen waren gemeenschappelijke gronden een onmisbaar onderdeel van hun extensieve landbouw. In de eeuwen daarna werden rechten uitgebreid en beheersreglementen gegeven. Stukken van de gemeint werden verdeeld onder de gebruikers, buitenstaanders kregen tegen betaling rechten in een gemeint en delen werden verkocht. Maar het uitgangspunt bleef dat de gemeint een essentieel onderdeel was van de agrarische bedrijfsvoering en dat de producten die de gemeint opleverde ten goede kwamen aan de leden van de gerechtigde gemeenschap.

In de achttiende eeuw ontwikkelde zich in Frankrijk de economische theorie van het fysiocratisme. Ze werd gemeengoed in de tweede helft van de achttiende eeuw. Volgens deze ideeën ligt de oorsprong van rijkdom van een natie in de landbouw. Gronden dienen zodanig ontgonnen te worden dat zij zoveel mogelijk rendement opleveren. De rijkdom die de landbouw door ontginningen oplevert, stimuleert de ontwikkeling van andere economische sectoren. In een dergelijke theorie is geen plaats voor gemeenschappelijke



Afb. 2.2 Isfridus Thys, *Memorie of vertoog over het uytgeven en tot culture brengen der vage en inculte gronden in de Meyerye van 's Hertogen-Bosch* (Mechelen 1792). Frontispice en titelpagina.

gronden. Het fysiocratieisme kreeg veel aanhangers, voor wie gemeintes als onderdeel van de agrarische bedrijfsvoering achterhaald waren. Het gezamenlijke gebruik frustreerde de ontwikkeling van het platteland. Dat de plattelanders diezelfde gemeintes nog steeds zagen als essentieel onderdeel van hun bedrijfsvoering, bewees voor de fysiocraten slechts dat zij achtergebleven waren in hun ontwikkeling.

Deze opvattingen hebben veel invloed gehad op het verdwijnen van de gemeintes. In de achttiende eeuw stimuleerde de bovenlokale overheid de verkoop van gemene gronden aan particulieren. Volgens resolutie van de Raad van State van 10 augustus 1790 mocht de Leen- en Tolkamer in 's-Hertogenbosch zonder instemming van de rechthebbende gemeenschap aan kooplustigen gemene gronden uitgeven tot een maximum van tien lopensen. Voor publieke verkoop van percelen gemeint tussen tien en zestig lopensen moest nog wel advies gevraagd worden aan dorpsregenten.¹⁰⁰ In de negentiende

97 Van Asseldonk, 'De laatmiddeleeuwse transitie'; Leenders, 'Vier generaties dorpen'; Vangheluwe, Spek, 'De laatmiddeleeuwse transitie'.

98 Van Asseldonk, 'De laatmiddeleeuwse transitie' 45; Vera, ... *dat men het goed van den ongeboornen*, 180, 181.

99 Van Asseldonk, *De Meierij ontrafeld*, 82; Vera, ... *dat men het goed van den ongeboornen*, 190-192.

100 Formsma, *De archieven*, 18, 19.

eeuw werden veel van de overgebleven gemeenschappelijke gronden overgedragen aan de gemeenten.

Het fysiocratisch denken drong ook door in Peelland. In 1788 werd een wedstrijd uitgeschreven. Wie met het beste idee kwam om de woeste gronden in de Meierij van 's-Hertogenbosch te ontginnen, won dertig gouden dukaten. Een van de deelnemers was Isfridus Thys, kanunnik van de abdij van Tongerlo en voormalig kapelaan in Mierlo. Hij won met zijn vertoog de tweede prijs.¹⁰¹ Ook de Helmondse burgemeester Carel Frederik Wesselman was een aanhanger van het fysiocratisme, zoals blijkt uit zijn antwoord in 1812 op een vraag van de prefect van het Departement des Bouches du Rhin aan de municipaliteiten van het betreffende departement. De prefect wilde weten of er vrije weides waren in de gemeenten en zo ja, wat voor nut ze hadden.¹⁰² Wesselman antwoordde dat dit vrije weiden voorkwam in enkele plaatsen onder de naam 'hoefslag'. Hij noemt als voorbeelden Helmond en Beek en Donk. Dit recht werd uitgeoefend op natuurlijke weiden en was een grote belemmering voor hun verbetering. Op alle gronden die onderworpen waren aan het recht van hoefslag mocht iedere deelgenoot in de gemene gronden van 24 augustus tot 10 mei zijn kuddes weiden.

De idee dat gemeenschappelijk gebruik en het onontgonnen laten van de gronden rampspoed bracht, bleef lang doorwerken. In 1927 schrijft Droesen dat in de Meierij van 's-Hertogenbosch in de achttiende en negentiende eeuw veel onontgonnen land was. Dat zorgde ervoor dat de inwoners weliswaar niet aan de bedelstaf raakten, maar veel welvaart was er niet. De woeste gronden hadden tot gevolg dat er te weinig boerderijen waren en dat leidde er weer toe dat de thuisnijverheid een hoge vlucht nam.¹⁰³ De plattelandsbewoners werkten voor firma's uit Holland, die zich later ook in steden als Tilburg, Eindhoven en Helmond vestigden. In de negentiende eeuw trokken diezelfde plattelanders naar de fabrieken in de steden om daar een karig loon te verdienen. Droesen verwijst naar de onderzoeken van rond 1800 van Johan Hendrik van Heurn, Isfridus Thys en Paulus Emmanuel de la Court. Die prezen de ontginning van de gronden die de dorpen welvaart zou opleveren. Thuisnijverheid bekeken ze negatief, omdat die de plattelanders slechts weinig verdiensten opleverde en hen, als fabriekswerk het thuiswerk overbodig maakte, zonder bestaansmiddelen achter zou laten.

Nog in 1965 verscheen een studie van Hans Jansen over de geschiedenis van de landbouw in Limburg in de periode 1750-1914 waarin ontginningen en het onttrekken van gronden aan gemeenschappelijk gebruik gezien worden als een facet van 'de sociale emancipatie van de boer, die gebukt ging onder een groot aantal collectieve rechten en verplichtingen, die een verantwoorde uitbating van de Limburgse bodem belemmerden'.¹⁰⁴ Jansen somt een aantal nadelen op van het weiden op de gemeint.¹⁰⁵ Er moest altijd een herder mee worden gestuurd, omdat de weides niet afgerasterd waren. De gemeint werd niet onderhouden waardoor op hoge delen slechts onkruid groeide en het vee in lage delen in het water stond. Veeziekten verspreidden zich gemakkelijk, omdat beesten van verschillende kuddes met elkaar in contact kwamen. Jansen concludeert: 'Het is te begrijpen dat men van deze woeste gemene gronden af wilde'.¹⁰⁶

In een recent artikel bespreekt Daniel Curtis studies die in de laatste vijftien jaar zijn verschenen met wisselende meningen over gemeintes.¹⁰⁷ Hij stelt in de inleiding op het artikel dat de idee van de gemeint als een archaïsche, achterlijke en irrationele manier om natuurlijke hulpbronnen te beheren, is vervangen door de meer positieve visie dat ge-

meintes in het verleden hun nut hadden en een voorbeeld kunnen zijn voor de huidige maatschappij. De economische en ecologische voordelen van de gemeint zijn volgens Curtis onmiskenbaar. Veel onderzoekers hebben erop gewezen dat het in particuliere handen komen van gemeenschappelijke gronden geleid heeft tot grotere ongelijkheid in de pre-industriële maatschappij en arme boeren hun bestaansmogelijkheid heeft ontnomen.¹⁰⁸ Het artikel beoogt te bewijzen dat ongelijkheid al bestond voor de privatisering van de gemeint en dat die privatisering de ongelijkheid in de maatschappij niet groter maakte. Via de bespreking van allerlei opvattingen, van de liberale idee van de *tragedy of the commons* tot de marxistische van het ontstaan van een arbeidersklasse door vervreemding van de gemeint, komt Curtis op de recentere opvatting, geïnitieerd door Elinor Ostrom in 1990. Zij stelt dat gemeintes geen logge instituten waren, maar het gebruik voortdurend aangepast werd aan de eisen van de tijd.¹⁰⁹ Door die aanpassing werd voorkomen dat de gronden uitgeput raakten en dat laat zien dat gemeenschappelijk gebruik een voorbeeld kan zijn voor nu. Deze ontwikkeling past bij de in het begin van deze paragraaf gemelde idee van gemeint als voorbeeld voor duurzaamheid. Door zijn rechten in de gemeint behield zelfs een minderbedeelde een bron van inkomsten. Curtis stelt daar tegenover dat middeleeuwse en vroegmoderne West-Europese dorpsgemeenschappen niet homogeen waren en dat brengt hem op de vraag voor wie de gemeint dan zoveel nut had.¹¹⁰ Het artikel van Curtis is belangrijk voor deze studie, omdat het de recente stand van het onderzoek over gemeintes weergeeft en bovendien aandacht besteedt aan de verschillen in rechten op de gemeint, zoals die in Peelland zijn te onderkennen. Tegelijkertijd laat hij door zijn genuanceerde beschrijving van diverse theorieën de positieve kanten ervan zien, zonder de negatieve kanten te ontkennen.

Een ander aspect van het historisch debat betreft de formulering van de eigendomsverhoudingen over een gemeint. Het is evident dat de beschrijving van eigendom volgens het Burgerlijk Wetboek, 'eigendom is het meest omvattende recht dat een persoon op een zaak kan hebben', niet van toepassing is op gemeintes.¹¹¹ De gebruikers van de gemeint hadden de gemeint niet in eigendom. Wie de uitgiftes van gemeintes beschrijft, krijgt echter te maken met het probleem dat de bezitsverhoudingen in de middeleeuwen niet te omschrijven zijn met moderne termen. Het is een aspect dat rechtshistorici en historici al lang bezig houdt en bezig blijft houden. Het meest expliciet is de opvatting van Martin de Bruijn die hij verwoordt in de titel van zijn lezing *De Middeleeuwen kenden geen eigendom*.¹¹² Na recensies met kritiek op zijn proefschrift uit 1994 heeft hij

101 Thys, *Memorie of vertoog*.

102 NL-EhvRHCE, 12100, *GHm*, voorl.inv.nr. 309, Register uitgaande brieven 1811-1812.

103 Droesen, *De gemeentegronden*, 62.

104 Jansen, 'Agrarische vernieuwingen', 1.

105 Jansen, 'Agrarische vernieuwingen', 13, 14.

106 Jansen, 'Agrarische vernieuwingen', 14.

107 Curtis, 'Did the commons', 1.

108 Curtis, 'Did the commons', 1.

109 Curtis, 'Did the commons', 3.

110 Curtis, 'Did the commons', 6.

111 *Burgerlijk Wetboek* 5, 1.1.1.

112 Bruijn, De, *Eigendom*. Zie website van Charlotte Broer en Martin de Bruijn: www.broerendebruijn.nl/Eigendom.html (geraadpleegd 14 september 2017).

zijn ideeën verder uitgewerkt.¹¹³ Zijn bezwaren richten zich tegen het gebruik van moderne Romeinsrechtelijke termen voor bezit en overdracht van onroerend goed gedurende de middeleeuwen. Vera geeft in zijn proefschrift uit 2011 een omschrijving van het dilemma.¹¹⁴ Zowel de uitgever als de ontvanger had na de uitgifte van een gemeint rechten, zodat de ontvangende gemeenschap niet kan worden betiteld als eigenaar. Ook van erfpacht kan geen sprake zijn, omdat de uitgever de erfpacht niet kon opzeggen en de ontvanger gronden niet in onderpand kon uitgeven zonder expliciete toestemming van de oorspronkelijke uitgever. Vera komt uiteindelijk tot een omschrijving van de eigendom als *bundles of rights*, een term die hij ontleent aan Govaert van den Bergh. Volgens deze opvatting delen twee of meer personen een bundel rechten, waarbij, afhankelijk van de omstandigheden de een meer rechten heeft dan de ander. De Bruijn reageerde op Vera en op de studies van anderen door te wijzen op het gebruik van anachronistische begrippen in de geschiedschrijving, omdat van eigendom geen sprake kan zijn.¹¹⁵

Voor het onderzoek naar de jaargeboden in Peelland is de precieze juridische omschrijving van de bezitsrechten minder van belang. Belangrijker is het feit dat gemeenschappen bij de uitgifte van een gemeint het recht kregen om die te gebruiken en om die in meer of mindere mate zelfstandig te beheren. Het is duidelijk dat de uitgever na de uitgifte bepaalde rechten op de gemeint behield, zoals het recht op het verstrekken van nadere beheersreglementen, de bevoegdheid om beslag te leggen als de gebruikers nalatig waren en de jaarlijkse cijns niet betaalden. Daarnaast had hij recht op de opbrengst van (een deel van) de boetes. De gemeenschap die de gemeint ontving had weliswaar het recht om de gronden te gebruiken en in meer of mindere mate zelfstandig te beheren, maar werd nooit eigenaar. Een extra probleem is dat gedurende de onderzoeksperiode tussen 1300 en 1795 de ideeën over bezit en gebruiksrecht sterk veranderden. Dat had gevolgen voor de gemeenschappen die de gemeintes in bezit hadden. Om bij het onderzoek naar de jaargeboden in Peelland duidelijk te laten uitkomen dat de gemeenschappen in Peelland geen eigenaars van de gemeintes waren, wordt in deze studie het neutrale begrip bezit gebruikt, zonder daar andere consequenties aan te verbinden dan het recht van een gemeenschap om de gemeint te gebruiken en in meer of mindere mate zelfstandig te beheren. Waar het begrip bezit tot misverstand kan leiden, wordt dat aangegeven.

Nauw verbonden met de discussie over de bezitsverhoudingen is die over het verschil tussen gemeint en marke. Op basis van dit al dan niet reële verschil werden in de negentiende eeuw de marken in het oosten van Nederland aan de gebruikers uitgegeven en de gemeintes in het zuiden aan de burgerlijke gemeenten. Het uitgangspunt was dat marken gemeenschappelijk bezit waren van een beperkte groep personen, terwijl bij gemeintes de leden van de gemeenschap weliswaar gebruiksrechten hadden, maar het bezit lag bij de gemeenschap als collectief. Dat zou tot uiting komen in de manier waarop de gemeint beheerd werd, namelijk door het bestuur van die gemeenschap. Kernpunt was de vraag of de gemeenschappelijke gronden publiekrechtelijk dan wel privaatrechtelijk waren en als gevolg daarvan al dan niet mochten worden overgedragen aan de burgerlijke gemeente. Vera gaat in zijn doctoraalscriptie uitgebreid in op deze materie en op de opvattingen van oudere onderzoekers.¹¹⁶ Om te bepalen of gemene gronden en marken dezelfde kenmerken hebben, werkt Vera met een model met vijf voorwaarden waaraan gemeenschappelijk gebruikte gronden moeten voldoen om een marke te zijn.¹¹⁷

- 1 Het bestaan van een agrarische gemeenschap, waarvan de huishouding deels is gebaseerd op het extensief gebruik van niet gecultiveerde gronden.
- 2 Het bestaan van een territorium.
- 3 Het bestaan van een organisatie die de verhoudingen binnen de marke regelt.
- 4 Een privaatrechtelijk aspect in de rechtsverhoudingen.
- 5 Een publiekrechtelijk aspect in de rechtsverhoudingen.

Na uitgebreid testen van dit model in Oost-Brabant, legt Vera de meetlat van het model naast de Brabantse gemeintes en concludeert dat de gemeintes onder de noemer van marken te scharen zijn.¹¹⁸

Het model Vera is gedegen en laat de vele aspecten zien van de juridische status van gemeintes. In het kwartier Peelland zijn verschillende soorten gemeintes te onderscheiden. Er zijn gronden die zijn uitgegeven aan individuele personen, zoals in Budel, waar Willem van Cranendonck en zijn vrouw Elisabeth van Steyn in 1307 aan met naam genoemde personen gemeenschappelijke weides uitgaven.¹¹⁹ Aarle, Rixtel en Beek vormden drie afzonderlijke parochies, maar bezaten een gezamenlijke gemeint.¹²⁰ Sint-Oedenrode ontving zowel in 1309 als in 1311 een gemeint, waarin de hele gemeenschap gerechtigd was.¹²¹ Deze verschillen in uitgiftes zullen in dit onderzoek nog uitgebreid aan de orde komen. Het uitgangspunt van deze studie blijft het onderzoek naar jaargeboden als middel om de organisatie van de gemeenschap te onderzoeken. Daarbij spelen de gemeintes een rol, omdat het al dan niet aanwezig zijn van jaargeboden voor een belangrijk deel afhankelijk is van het feit of een gehele gemeenschap of slechts een deel van de gemeenschap gerechtigd was in de gemeint. De vraag welk juridisch etiket de gemeenschappelijk gebruikte gronden op een bepaald moment in het verleden opgeplakt hebben gekregen, is minder van belang. Belangrijker is het om het oog te blijven richten op de continue verandering. Het feit dat in de achttiende eeuw het bestuur van de gemeenschap de gemeint beheerde, wil niet zeggen dat dat altijd het geval is geweest. Sterker nog, het onderzoek naar jaargeboden levert daar het bewijs voor. Zij werden immers opgesteld door de gezamenlijke gebruikers. Dat het opstellen van de jaargeboden op den duur werd overgenomen door het bestuur van de gemeenschap, wil niet zeggen dat het bestuur dat altijd al deed.

Behalve voor de opvattingen over het nut van gemeintes en de bezitsverhoudingen is er in het historisch debat ook aandacht voor de inhoudelijke kant. Bij het woord gemeint

113 Kossmann-Putto, 'M.W.J. de Bruijn, Husinghe ende Hofstede.'; Cappon, 'Jurisdictie over onroerend goed in het middeleeuwse Utrecht'; Bruijn, de, 'Het gebruik van anachronistische begrippen'; Cappon, 'Replik: erfelijke pacht of erfpacht?'; Bruijn, de, 'Dupliek: het gebruik van anachronistische begrippen'; Bruijn, 'Hereditario iure'.

114 Vera, ... *dat men het goed van den ongeboornen*, 203-205.

115 Bruijn, de, *Anachronistische begrippen* Zie website Charlotte Broer en Martin de Bruijn www.broerendebuijn.nl/Anachronistischebegrippen.html (geraadpleegd 14 september 2017).

116 Vera, *Geene marken?*, 9-26.

117 Vera, *Geene marken?*, 34.

118 Vera, *Geene marken?*, 74.

119 NL-EhvRHCE, 10258, *GBu*, inv.nr. 17, Transportakte gemene weiden, 1307; Enklaar, *Gemeene gronden*, 284-287.

120 NL-EhvRHCE, 13000, *GAR*, inv.nr. 1/1, Akte van uitgifte door Jan II, 1300; Enklaar, *Gemeene gronden*, 23-24.

121 Enklaar, *Gemeene gronden*, 153-156, nr. 87; NL-HtBHIC, 7644, *DStO*, inv.nr. 89, Akte van uitgifte gemeint, 1311; Enklaar, 146-148, nr. 85.

denken velen nog te vaak aan woeste gronden. Nog in 2003 omschreef Van Asseldonk de gemeint als de gemeenschappelijk gebruikte, niet in cultuur gebrachte gronden.¹²² Al tien jaar eerder weersprak Huijbers in haar doctoraalscriptie de opvatting dat gemeintes zich beperkten tot alleen de woeste gronden.¹²³ Zij wijst op cultuurelementen als straten en pleinen. Vera kijkt vooral naar de rechtsbasis waarop uitgiftes van gemeintes zijn gebaseerd en spreekt daarbij over de uitgiftes van ongecultiveerde gronden.¹²⁴ De algemene omschrijving van Van Asseldonk gaat niet op voor Peelland, zeker niet voor de beginperiode van de Peellandse gemeintes. Hoewel bij Vera vooral de uitgifte van gemeintes onderwerp van onderzoek is, laat hij ook zien dat gemeintes geen statisch geheel waren en zij van aanzien en omvang veranderden, onder andere door het privatiseren van gemeenschappelijke gronden met daarmee gepaard gaande ontginningen.¹²⁵ In het onderzoek naar de Peellandse jaargeboden zal blijken dat grote delen van de gemeint particulier gebruikt werden als akker-, hooi-, en weidegronden en dat de gebruikers van een dergelijk deel zelfs het recht hadden om de grond te verkopen. Die verdeelde gronden bleven echter deel uitmaken van de gemeint en het vrije gebruik werd beperkt door de plicht van gemeenschappelijk gebruik gedurende een deel van het jaar. Dit sluit precies aan bij de indeling die is opgenomen in het inleidende artikel op de bundel over gemene gronden in de serie van CORN (*Comparative Rural History of the North Sea Area*).¹²⁶ In een handig schema is deze indeling terug te vinden op de website van Institutions for Collective Actions.¹²⁷ In het artikel wordt opgemerkt dat de indeling is gebaseerd op Engels historisch onderzoek en dat niet alle soorten van gemeenschappelijk gebruik zomaar van toepassing

SCHEMA 2.1 SOORTEN GEMEINT, GEBASEERD OP DE MOOR, SHAW-TAYLOR EN WARDE¹²⁸

Soort	Uiterlijke vorm	Bezitsverhouding	Gezamenlijke rechten	Regels incl. boetes
Gemeen bouwland	Bouwland	Particuliere grond	Open na oogst/ in jaren dat land onbebouwd blijft	Beperking commerciële activiteiten met producten van gemeint Beperking hoeveelheid producten van gemeint/bewerking gereglementeerd
Gemeen veld			Vruchtwisseling	
Open veld				
Gemeen hooiland	Grasland (voor productie hooi)		Open na oogst voor beweiding	
Gemene weide	Grasland	Gemeen bezit: * gemeenschap * instelling van gemeenschap * administratie lichaam * familie/groep/stam	Beweiding	Beperking periode openstelling
Gemene woeste grond	Niet in cultuur gebrachte grond		Beweiding, hout, brem, hei, varens, turf, ...	Gedwongen collectieve exploitatie/regels voor het beheer
Gemeen bos	Bos		Beweiding, hout, ander gebruik	

kunnen worden verklaard.¹²⁹ Op de website wordt erop gewezen dat het schema niets zegt over de bezitsverhoudingen, maar slechts verwijst naar het gemeenschappelijk gebruik van de in het schema opgenomen soorten gemeint.¹³⁰

Voor het onderzoek naar de jaargeboden in Peelland is het schema geschikt, juist omdat daarin ook zijn opgenomen de particulier gebruikte en in cultuur gebrachte delen van de gemeint. Daarom wordt het schema hier geheel overgenomen. Op de website wordt bij het schema uitleg gegeven over de verschillen tussen de termen gemeen bouwland, gemeen veld en open veld.¹³¹ De verschillen hebben niet te maken met het gebruik, het betreft allemaal bouwland, maar met de inrichting van het landschap en de organisatie van de vruchtwisseling.

In dit overzicht van het historisch debat is ingegaan op drie aspecten daarvan, namelijk nut, bezitsverhoudingen en gebruik. Er valt veel meer over te zeggen en dat is in het verleden ook gebeurd, maar voor een inleiding op het onderzoek naar de jaargeboden is het niet nodig het verschijnsel gemeint uitgebreid te onderzoeken en evenmin om alle onderzoekers te vermelden die in het verleden de gemeint tot onderwerp van studie hebben gemaakt en hebben bijgedragen aan kennis over de gemeint. Waar nodig zal later verwezen worden naar andere literatuur. Eerst is het nodig een minder besproken aspect van de gemeint te bekijken, de jaargeboden als stelsel van regels voor het gebruik van de gemeenschappelijke gronden.

De jaargeboden zijn als onderdeel van de lokale keuren opgenomen in bronuitgaven, zoals de sinds 1880 door de 'Vereeniging tot uitgave der bronnen van het oude vaderlandse recht' uitgegeven rechtsbronnen, die nu digitaal geraadpleegd kunnen worden, bijvoorbeeld op de website van de Universiteit van Heidelberg.¹³² Ook veel regionaal actieve onderzoekers plaatsen bronnen, waaronder jaargeboden, op Internet.¹³³ Hoewel geboden als bron wel beschikbaar zijn, is hun rol binnen de gemeenschap tot voor kort minder onderzocht. De laatste jaren is daar meer belangstelling voor, maar vaak gaat het dan over de reglementen voor het gebruik van gemeenschappelijke gronden die aan individuele personen zijn uitgegeven. Die reglementen bevatten slechts bepalingen voor het gebruik van die gemeenschappelijke gronden en niet, zoals de jaargeboden, ook bepalingen over de gemeenschap. Daarom zijn zij niet gebruikt bij het onderzoek naar de relatie tussen gemeint en gemeenschap. Een voorbeeld is het werk van Anton Kos over de Gooise marken.¹³⁴

122 Van Asseldonk, *De Meierij ontrafeld*, 81.

123 Huijbers, "*Een en al gras*", 20.

124 Vera, ... *dat men het goed van den ongeboornen*, 190, 191.

125 Vera, ... *dat men het goed van den ongeboornen*, 406, 407.

126 De Moor, Shaw-Taylor, Warde, 'Comparing', 18, 19.

127 Zie de website Institutions of Collective Action: www.collective-action.info/_TYP_COM (geraadpleegd 14 september 2017).

128 Zie de website Institutions of Collective Action.

129 De Moor, Shaw-Taylor, Warde, 'Comparing', 18.

130 Zie de website Institutions of Collective Action.

131 Zie de website Institutions of Collective Action: www.collective-action.info/_TYP_COM_GEN_SubtypeCommonArable (geraadpleegd 14 september 2017).

132 Zie de website van de Universiteit Heidelberg, Quellenverzeichnis des Deutschen Rechtswörterbuchs: <http://drw-www.adw.uni-heidelberg.de/drw-cgi/zeige?index=siglen&term=werken%20dv&firstterm=werken> (geraadpleegd 14 september 2017).

133 Bijvoorbeeld Henk Beijers (www.henkbeijersarchiefcollectie.nl; geraadpleegd 14 september 2017) en Collectie De Wit (www.geneaknowhow.net/script/n-brabant.html; geraadpleegd 14 september 2017).

134 Kos, *Van meenten tot marken*.

Een oudere maar deels bruikbare analyse van de jaargeboden gaf Prims in 1927 in zijn artikel 'De lokale keuren en ordonnantiën'.¹³⁵ Het artikel bespreekt lokale keuren in de Belgische provincie Antwerpen, met de nadruk op Schoten en Merksem, maar in de inleiding geeft Prims een algemene beschrijving van jaargeboden.

Prims geeft in zijn beschrijving enkele kenmerken die essentieel zijn voor het maken van onderscheid tussen de jaargeboden en andere keuren. Hij omschrijft ze als lokale keuren die onderscheiden moeten worden van de door de hertog aan plaatsen, steden of vrijheden verleende keur- en of vrijheidsbrieven. Ze wijken ook af van de costumen. Hij definieert de lokale keuren als maatregelen met boetesancties gericht op de vrede tussen dorpsgenoten, terwijl de costumen het burgerlijk recht en strafrecht bevatten.¹³⁶ Het feit dat hij onderscheid maakt tussen de lokale en bovenlokale keuren en costumen is nuttig, maar op zijn definitie van jaargeboden en costumen valt wel wat af te dingen. Het is mogelijk om de jaargeboden te definiëren als lokale keuren met boetesanctie, maar ze zijn veel minder gericht op vrede tussen dorpsgenoten en meer op vredig en geordend gebruik van de gemeint. Costumen worden gewoonlijk omschreven als gewoonterecht en bevatten nauwelijks strafrechtelijke zaken. Voor Peelland is dat goed te controleren via de in 1684 door Van Beughem uitgegeven bronuitgave van costumen.¹³⁷ In de Helmondse costumen bevat het hoofdstuk 'Van iurisdictie, ende criminele saken' slechts drie artikelen, waarvan nummer 1 betrekking heeft op de bestemming van de opbrengst van criminele of strafrechtelijke boetes, 2 op civiele of burgerlijkrechtelijke boetes en keuren, terwijl 3 het verbod bevat om Helmondse poorters te interneren bij een civiele procedure.¹³⁸ De rechtsregels in andere hoofdstukken gaan over de manier waarop geprocedeerd moest worden, erfrecht, het recht van Helmondse poorters om niet voor een andere rechtbank te verschijnen, en dergelijke. In de costumen van Sint-Oedenrode en zijn ressort, dat veel van de Peellandse gemeenschappen omvat, is de enige relatie met criminele zaken het verbod voor de hertog of diens vertegenwoordiger om bij kleine criminele delicten iemand uit de lokale bank te halen of onder dwang uit diens woning te halen als de deuren gesloten waren.¹³⁹ De Astense costumen zijn de enige in Peelland die veel bepalingen bevatten over de wijze waarop in civiele en criminele zaken geprocedeerd werd. De scherpe ondervraging door de schout komt daarbij ook aan de orde, net als het opleggen van doodvonnissen.¹⁴⁰

Prims maakt ook attent op het feit dat af en toe zaken die tot de costumen behoren in de jaargeboden te vinden zijn. Ook in Peelland blijkt dat het geval. Volgens Prims houdt dat verband met de manier waarop de lokale keurboeken tot stand kwamen.¹⁴¹ De jaargeboden, zoals die bekend zijn uit keurboeken vanaf de zestiende eeuw, werden volgens hem geordonneerd door de vertegenwoordiger van de grondheer en de schepenen of mannen van leen, in het bijzijn van de gemeenschap, of in ieder geval de oudste leden van die gemeenschap. Jaarlijks, tijdens een rechtszitting van het jaargeding, hadden de inwoners van de gemeenschap het recht en de plicht de voorlezing van de keuren bij te wonen, waardoor ze opnieuw bekrachtigd werden, maar tijdens die zitting konden ook wijzigingen of toevoegingen aangebracht worden. In Peelland kan de wijze waarop de jaargeboden tot stand kwamen niet de verklaring zijn voor de vermenging van costumen en jaargeboden. In tegenstelling tot wat Prims schrijft werden Peellandse geboden niet altijd vastgesteld tijdens het jaargeding. Bovendien verliep het aanbrengen van wijzigingen en het vaststellen van de jaargeboden op een andere manier. In hoofdstuk 8 wordt dat uitge-

breid besproken. Duidelijk is wel dat het jaarlijks vaststellen, de mogelijkheid tot wijziging en de rol daarin van de inwoners voor Prims kenmerken van de lokale keuren zijn. Dat onderscheidt volgens hem jaargeboden van costumen. Die laatste bestonden uit overgeleverd recht dat niet aangepast en ook niet opnieuw vastgesteld hoefde te worden. Juist doordat de lokale keuren jaarlijks vastgesteld werden, kon volgens Prims tijdens een jaargeding ook wel eens een bepaling worden toegevoegd die strikt genomen tot de costumen behoorde.¹⁴² Een laatste belangrijk punt van Prims sluit aan bij het voorbeeld van Aarle, Beek en Rixtel dat in paragraaf 1.1 is vermeld. Prims schrijft dat het keurboek een geheel lokale zaak was. Hij noemt als voorbeeld de bank van Zandhoven, waarvan de costumen golden voor alle zeventien dorpen die tot de schepenbank behoorden, maar ieder dorp eigen jaargeboden had. Als van twee gemeenschappen één keurboek wordt aangetroffen, dan zijn dat in werkelijkheid twee afzonderlijke, maar eensluitende keurboeken.¹⁴³ De drie gemeenschappen Aarle, Beek en Rixtel hadden zulke eensluitende keurboeken, die per gemeenschap werden vastgesteld bij de eigen parochiekerk.¹⁴⁴ Nog duidelijker komt dat in Peelland naar voren bij de gemeenschappen Nuenen, Gerwen en Opwetten, die een gezamenlijke schepenbank hadden. In 1713 schreef de secretaris de jaargeboden van de gemeenschappen in het resolutieboek van de schepenen. De jaargeboden waren voor de gemeenschappen bijna eensluitend. Het enige verschil is dat de gemeenschap Gerwen één extra gebod had.¹⁴⁵

Na afweging van de voor- en de nadelen is voor het onderzoek in Peelland gekozen voor de volgende definitie: jaargeboden zijn lokale bepalingen met een geldigheidsduur van een jaar die door de leden van de gemeenschap zelf worden opgesteld. Deze omschrijving is meer geschikt voor de in Peelland aangetroffen bepalingen dan de definitie van Maarten van Boven in zijn artikel over de jaargeboden van Helmond: 'Onder keuren dienen we te verstaan de algemene gebods- en verbodsbepalingen betreffende de lokale belangen, waarop bij overtreding sancties zijn gesteld en die worden vastgesteld en gepubliceerd door het plaatselijk bestuur, al of niet in samenwerking met de heer of de hoge overheid.'¹⁴⁶ Veel van de kenmerken zijn daarin aanwezig maar de jaarlijkse vaststelling van de jaargeboden en de rol van de inwoners van de gemeenschap ontbreken.

Martien van Asseldonk legt in *De Meierij ontrafeld* de verbanden tussen veel aspecten van lokale gemeenschappen bloot, maar hij laat tevens zien hoe zaken door elkaar kunnen worden gehaald. In een hoofdstuk over rechtspraak noemt hij jaargeboden en het landcharter van Brabant van 1292 allemaal keuren, zonder dat er onderscheid wordt ge-

135 Prims, 'De lokale keuren en ordonnantiën', 266.

136 Prims, 'De lokale keuren en ordonnantiën', 267.

137 Van Beughem, *Costuymen ende usantien*.

138 Van Beughem, *Costuymen ende usantien*, 219-227.

139 Van Beughem, *Costuymen ende usantien*, 270-281.

140 Van Beughem, *Costuymen ende usantien*, 328-344.

141 Prims, 'De lokale keuren en ordonnantiën', 267.

142 Prims, 'De lokale keuren en ordonnantiën', 267.

143 Prims, 'De lokale keuren en ordonnantiën', 268.

144 NL-EhvRHCE, 13000, GAR, inv.nr. 4/12, Keuren en breuken, 1568-1597; inv.nr. 4/13, Keuren en breuken, 1568-1620; inv.nr. 4/14, Keuren en breuken, 1568-1660.

145 NL-EhvRHCE, 10271, GNG, inv.nr. 80, Resolutieboek, 1707-1722, 10-19.

146 Van Boven, 'De keuren', 79.

maakt.¹⁴⁷ De bepalingen in het landcharter golden echter voor het hele hertogdom en waren bovendien voor onbepaalde tijd vastgesteld. Het gaat hier dan ook om twee verschillende zaken. Omdat deze zaken door elkaar worden gebruikt, is ook het onderscheid tussen bestuur en rechtspraak niet altijd duidelijk.¹⁴⁸ Het maken van 'dorpskeuren' was, volgens Van Asseldonk, een algemeen bestuurlijke taak, maar gekoppeld aan een 'rechterlijk ressort'.¹⁴⁹ Hier wreekt zich het feit dat hij geen onderscheid maakt naar soorten keuren. Het is zeker niet zo dat alle schepenbanken jaargeboden ofwel 'dorpskeuren' kenden. In Peel-land hadden Bakel, Budel, Liempde, Maarheeze/Soerendonk en Sterksel geen jaargeboden, terwijl al deze gemeenschappen een eigen schepenbank hadden. Ook waar gesproken wordt over de ontwikkeling van jaargeding naar gemeenteraad, staan de zaken niet in het juiste perspectief.¹⁵⁰ Van Asseldonk ziet het jaargeding en de corporele vergadering beide als een bestuurlijk orgaan.¹⁵¹ Jaargeboden werden in verschillende gemeenschappen tijdens het jaargeding vastgesteld, maar dat maakt het jaargeding nog niet tot een bestuurlijke instelling. Inwoners waren verplicht om op het jaargeding te verschijnen en dan was het praktisch om ook andere zaken af te handelen waarvoor de aanwezigheid van de inwoners vereist was. Dat verandert het karakter van een jaargeding als rechtszitting niet. Op de gemene waarheid tijdens het jaargeding getuigden de aanwezigen over hun bekende incidenten die de heer recht gaven op het opleggen en innen van boetes. Daartoe behoorden ook overtredingen op de gemeint, omdat de heer recht had op de boete of een deel van de boete. Maar dat is niet hetzelfde als het maken en vaststellen van nieuwe jaargeboden.

Ook verwarrend is het gebruik door Van Asseldonk van de term 'kerkgeboden' waar het gaat om jaargeboden die in de kerk werden afgekondigd. Hij noemt als voorbeeld Oss, waar sprake is van 'kueren in de kercke geboden'.¹⁵² Het kerkgebouw was de centrale plaats binnen een gemeenschap en allerlei zaken werden in of rond de kerk afgehandeld. Bijsterveld noemt in zijn artikel 'De kerk in het midden' verscheidene zaken zoals het doen van aankondigingen, bestuurlijke vergaderingen, jaargedingen en het aannemen en wijzigen van keuren.¹⁵³ Ook de spinden, de uitdelingen aan de armen, werden door de armeninstelling Tafel van de Heilige Geest vaak in de kerk of op het kerkhof gedaan.¹⁵⁴ In de gemeenschap Erp, waar geen reguliere markt werd gehouden, dienden inwoners hun vis te koop te bieden bij het kerkhof voor ze die buiten de gemeenschap probeerden te verkopen.¹⁵⁵ Susan Reynolds zegt op de voor haar zo kenmerkende licht ironische toon dat de slordige overlappingen van seculiere en kerkelijke gemeenschappen, gecombineerd met de blijkbare onverschilligheid van middeleeuwse mensen om te laten blijken in welke gemeenschap ze op een bepaald moment actief waren, het vaak moeilijk maakt om parochiebezigheden te scheiden van dorps- of heerlijke activiteiten.¹⁵⁶

Na bestudering van de begrippen gemeint en jaargeboden rest de vraag hoe beide passen in het geheel van de organisatie van de gemeenschappen. In 1987 schreef Coopmans een kort maar duidelijk artikel over de relatie tussen de gemeint en wetgeving in de Meierij van 's-Hertogenbosch. In de uitgiftebrieven van veel gemeintes kregen gerechtigden in die gemeint in meer of mindere mate de bevoegdheid om hun gemeint te beheren en daartoe eigen keuren te maken.¹⁵⁷ Omdat de gemeint in een dorpsgemeenschap een centrale plaats innam, kon zich vanuit de hertogelijke reglementering van de gemeint de dorpswetgeving ontwikkelen.¹⁵⁸ Dit verband tussen het bezit van een gemeint en het maken van jaargeboden door een gemeenschap zal in het vervolg van het onderzoek naar de Peellandse jaargeboden nader onderzocht worden.

Eerst wordt in de volgende paragraaf de literatuur over lokale instituties nader onderzocht.

2.4 Lokale instituties in Peelland in het historisch debat

Bestudering van de lokale instituties is voor het onderzoek naar de jaargeboden om meer dan een reden van belang. In de eerste plaats zijn de jaargeboden onderdeel van die instituties, omdat daarin het leven binnen de gemeenschap geregeld werd. Belangrijker nog is de manier waarop het bestuur van gemeenschappen was samengesteld. Bestuursleden waren immers betrokken bij de jaargeboden. Het bestuur werd gevormd door personen die namens de gemeenschap al een andere functie uitoefenden. Deze functionarissen waren de schepenen, gezworenen, borgemeesters, kerkmeesters en armmeesters. Ze werden ook eedspersonen genoemd naar de eed die zij aflegden tegenover de heer en waarin ze beloofden hem en de gemeenschap te dienen. Deze functionarissen legden geen eed af als bestuurder. De eed die zij voor hun primaire functie hadden afgelegd, was voldoende om ook in andere zaken namens en voor de gemeenschap op te treden. Functies veranderden van inhoud, verdwenen of werden minder belangrijk, maar het principe bleef tijdens de onderzochte periode ongewijzigd. Het lokale bestuur bestond uit personen die voor hun primaire functie een eed aflegden en niet voor hun bestuursfunctie. De veranderingen zullen in deze studie onderzocht worden, maar eerst wordt gekeken naar literatuur over lokale instituties in Peelland.

De lokale instituties in Peelland en Brabant zijn vooral beschreven in dorps- en stads-geschiedenissen. Daarnaast spelen de inleidingen op inventarissen op de administratieve en rechterlijke archieven van gemeenten een rol. De inventarisator geeft in die inleiding een overzicht van de lokale instituties, een overzicht dat vaak is uitgelopen op een uitgebreide geschiedenis van de betreffende gemeente. Pas de laatste tientallen jaren worden Peelland en Brabant verwerkt met studies die over de grenzen van de lokale gemeenschappen heen kijken en verschillen tussen gemeenschappen en veranderingen in de tijd schetsen. Voor de lokale instituties is er het werk van Martien van Asseldonk, *De Meierij ontrafeld*. Zijn studie levert een gevarieerd en dynamisch beeld op van het functioneren van de instituties, terwijl dorpsgeschiedenissen en inleidingen op inventarissen een tamelijk statisch beeld geven. Het lijkt of die instituties eeuwen lang onveranderd bleven, terwijl het begrip bestuur soms beperkt en dan weer ruim is geïnterpreteerd. In het eerste geval

147 Van Asseldonk, *De Meierij ontrafeld*, 64, 67, 68.

148 Van Asseldonk, *De Meierij ontrafeld*, 67-68.

149 Van Asseldonk, *De Meierij ontrafeld*, 68.

150 Van Asseldonk, *De Meierij ontrafeld*, 173.

151 Van Asseldonk, *De Meierij ontrafeld*, 62.

152 Van Asseldonk, *De Meierij ontrafeld*, 117.

153 Bijsterveld, 'De kerk in het midden', 91.

154 Frenken, *Helmond 2*, 370-371.

155 NL-HtBHIC, 7687, DE, inv.nr. 40 Keuren en breuken, 1622.

156 Reynolds, *Kingdoms and communities*, 90.

157 Coopmans, 'De betekenis van de gemeynten', 141.

158 Coopmans, 'De betekenis van de gemeynten', 144.

worden alleen schepenen beschouwd als bekleders van een bestuursfunctie. In het tweede geval worden, behalve schepenen, burgemeesters, kerkmeesters en armmeesters, ook personen die in betaalde dienst van de gemeenschap waren, zoals de schutter en bedelja-ger, gerekend tot het bestuur. Uiteraard zijn er ook grote verschillen in kennis en kunde tussen de auteurs.

Het boek van Ouwerling over Deurne en Vlierden en het historische overzicht van Mommers, dat diende als inleiding op de inventaris van het oude archief van Sint-Oedenrode, zijn gedegen, maar passen nog in de negentiende-eeuwse traditie van een idyllische oertijd met democratie.¹⁵⁹ Ouwerling noemt de corporele vergaderingen zelfs een overblijfsel 'uit den tijd der Franken, toen de gansche gemeente aan de beraadslagingen en het nemen van besluiten meedeed'.¹⁶⁰ Wel beschrijven beide schrijvers een breed scala aan bestuurders. Ze onderscheiden verschillende bestuurslagen in de vorm van concentrische cirkels met in het midden de schepenen met wetgevende macht. Daaromheen figureerde een groep van regenten als gezworenen, burgemeesters, armmeesters en kerkmeesters, die de schepenen van advies kon dienen en soms en in bepaalde gevallen mee besloot. De derde cirkel vormden de notabelen die werden geraadpleegd als het om de financiën ging. Ze schetsen verschillende periodes, maar er zit in hun beschrijving niet echt een ontwikkeling. De drie bestuursniveaus blijven in deze werken eeuwenlang op dezelfde manier functioneren. De concentrische cirkels van schepenen, uitgebreid bestuur en notabelen zijn in verscheidene historische werken over andere gemeenschappen terug te vinden, maar in alle ontbreekt de ontwikkeling.

Voor de instituties van Helmond vormt de oude maar nog steeds bruikbare lokale geschiedbeschrijving van Frenken het uitgangspunt. Over het stadsbestuur zegt hij dat dit 'aanvankelijk' en tot in de veertiende eeuw slechts bestond uit de schepenenbank met de schout.¹⁶¹ Als het ging over het beheer van de gemeint, werden twee leden toegevoegd aan de magistraat, namelijk de gezworenen of burgemeesters en de dekenen van de ambachtsgilden. Zijn uitgebreide beschrijving van de stad werd daarna op onderdelen gecorrigeerd. Van Boven constateert dat de deelname aan de regering van de dekenen na 1389 nog incidenteel was en zij pas in de loop der tijd een blijvende en permanente positie verwierven binnen het stadsbestuur.¹⁶² Deze incidentele deelname lijkt in strijd met de constatering van Van Asseldonk dat Helmond sinds 1389 een uitgebreid regentencollege had. Hij onderkent in de grotere gemeenschappen al vroeg regentencolleges, terwijl die in kleinere plaatsen pas na 1600 ontstonden.¹⁶³ Vóór 1600 noemt hij in Peelland een regentencollege in Helmond en in Sint-Oedenrode. Hij definieert regenten als 'de leden van het bestuurlijke ressort ... die namens dat ressort zaken van algemeen belang behartigden en daar regelmatig over vergaderden'. In Helmond zou dat college tot 1389 enkel hebben bestaan uit de schepenen, daarna uit schepenen, dekenen en gezworenen of burgemeesters. In Sint-Oedenrode ziet hij een college sinds 1340, toen schepenen en gezworenen het recht kregen om samen met de hertogelijke schout keuren te maken.¹⁶⁴ De regentencolleges in de kleinere plaatsen, ontstaan na 1600, bestonden volgens Van Asseldonk uit schepenen, burgemeesters of gezworenen, kerkmeesters en armmeesters.¹⁶⁵ Of in Sint-Oedenrode in 1340 van een regentencollege sprake was, lijkt onwaarschijnlijk. Mommers noemt de door Van Asseldonk gesignaleerde bevoegdheid een wetgevende, namelijk de bevoegdheid om keuren te maken die slechts een jaar geldig waren.¹⁶⁶ De geldigheid van een jaar en ook de gezamenlijke bevoegdheid van schepenen en gezworenen doen vermoeden dat het om

jaargeboden over de gemeint gaat. Mommers verwijst daar ook naar. Hij zegt dat de taak van de gezworenen bestond uit het maken van keuren en het toezicht houden op de gemeintes en vroentes.¹⁶⁷ Hier is geen sprake van een optreden als lid van het regentencollege, maar van het optreden van de gezworenen uit hoofde van hun specifieke taak, het beheer van de gemeint.

Ook Jean Coenen vermeldt in zijn dorpsmonografieën bestuurscolleges bestaande uit verschillende lagen. Van zijn vele werken dient hier zijn geschiedenis van Aarle-Rixtel als voorbeeld. Het verhaal is ingedeeld in periodes en dat leidt tot differentiatie per periode, zij het dat die tamelijk summier is. Voor de periode tot 1392 noemt hij onder het kopje bestuur slechts de schepenbank als rechtbank en niet als bestuurlijk orgaan. Hij zegt daarbij expliciet dat de schepenbank geen bestuurlijk instrument was, maar dat de bronnen ontbreken voor beantwoording van de vraag hoe het bestuur geregeld was.¹⁶⁸ In de tweede periode, 1392-1642, beschrijft Coenen wel bestuurlijke componenten.¹⁶⁹ Aarle met Rixtel en Beek met Donk hadden ieder een eigen bestuurlijk orgaan dat het gehele corpus, de gemeenschap, vertegenwoordigde. Beide gemeenschappen traden bestuurlijk los van elkaar op, maar vormden een gezamenlijke schepenbank. De corporele instelling van Aarle-Rixtel bestond uit de vier uit die plaats afkomstige schepenen, twee borgemeesters voor Aarle en Rixtel, twee kerkmeesters voor Aarle, een kerkmeester voor Rixtel, twee heilige-geestmeesters voor Aarle en twee heilige-geestmeesters voor Rixtel. De corporele instelling van Beek bestond uit de andere drie schepenen, woonachtig in Beek en Donk, twee borgemeesters, twee heilige-geestmeesters en een kerkmeester. Bij het aangaan van geldleningen werden de borgemeesters, die de financiële zaken van de gemeenschap behartigden, bijgestaan door de voltallige corporele instelling en de voornaamste grondbezitters. Coenen onderscheidt twee lagen in het beheer van de gemeenschap. De ene laag is die van vertegenwoordigers uit de gemeenschap die als bestuurders optraden. De andere laag is de gehele gemeenschap, de naburen. Hij brengt echter geen nuancering aan binnen die lange periode. En dat wijkt af van de constatering van Van Asseldonk dat in de kleinere plaatsen pas vanaf 1600 regentencolleges ontstonden.¹⁷⁰ In de laatste periode die Coenen beschrijft, 1642-1810, is een nieuwe situatie ontstaan.¹⁷¹ Beek en Donk werd in 1642 als aparte heerlijkheid verpand. Aarle-Rixtel werd niet verpand en ging verder als hertogsdorp met een schepenbank die werd aangevuld tot zeven schepenen die alleen uit

159 Mommers, *Sint-Oedenrode*; Ouwerling, *Uit het verleden*.

160 Ouwerling, *Uit het verleden*, 265.

161 Frenken, *Helmond* 1, 219, 220.

162 Van Boven, 'Bestuurlijk spanningsveld', 94-96.

163 Van Asseldonk, *De Meierij ontrafeld*, 161.

164 NL-HtBHC, 7644, DStO, inv.nr. 87, Akte van transcriptie van een in 1340 en 1342 gevidimeerde akte, (17e eeuws). In dit inventarisnummer is geïnserieerd een transcriptie van een akte van 21-03-1341 verleend door hertog Jan III van Brabant (regest 6). De datum van de akte is afwijkend van de datering bij Mommers en Van Asseldonk.

165 Van Asseldonk, *De Meierij ontrafeld*, 164, 165.

166 Mommers, *Sint-Oedenrode*, 11.

167 Mommers, *Sint-Oedenrode*, 11.

168 Coenen, *Van Ricstelle*, 26-27.

169 Coenen, *Van Ricstelle*, 46-49.

170 Van Asseldonk, *De Meierij ontrafeld*, 164, 165.

171 Coenen, *Van Ricstelle*, 78-83.

Aarle en Rixtel afkomstig waren. De eigen corporele instelling bleef bestaan, maar de belangrijkste bestuurders waren de schepenen. De borgemeesters hadden volgens Coenen in het dagelijks bestuur weinig invloed, terwijl hij de bestuurlijke invloed van kerkmeesters en armmeesters helemaal niet vermeldt.

De lijn die Coenen in zijn boek over Aarle-Rixtel schetst, trekt hij door in al zijn dorpsmonografieën.¹⁷² Het bestuur bestond uit de schepenen, die een tweeledige taak hadden: ze waren enerzijds rechters, anderzijds bestuurders. In de marge van dat bestuur figureerde een corporele instelling die de gemeenschap vertegenwoordigde, bestaande uit de eedspersonen. Tot die eedspersonen behoorden schepenen, borgemeesters, kerkmeesters en armmeesters en af en toe ook gezworenen over de gemeint. Bij het aangaan van leningen werden de naburen bij elkaar geroepen. Hij verdeelt zijn monografieën steeds in verschillende periodes, die per dorp van elkaar afwijken. Wanneer het bestuur ontstond, is niet precies bekend, maar op het moment dat uit de bronnen blijkt dat er een bestuur was, dan bestond dat uit het dagelijks bestuur van schepenen en het uitgebreide bestuur van de eedspersonen. De betrokkenheid van de gehele gemeenschap was beperkt tot het aangaan van leningen. In zijn werken over Mierlo en Boxtel/Liempde uit 2004 vermeldt hij wel het verdwijnen van gezworenen over de gemeint uit het bestuur en dat ten gunste van borgemeesters.¹⁷³ Dat sluit aan bij de bevindingen van Van Asseldonk over het ontstaan van het borgemeestersambt in de kleinere gemeenschappen vanaf de tweede helft van de zestiende eeuw, zoals die gepubliceerd zijn in *De Meierij ontrafeld* uit 2003.¹⁷⁴

Veel andere schrijvers over Peellandse gemeenschappen benoemen, net als Coenen, het verschil tussen smal en uitgebreid bestuur, maar zonder de door hem onderscheiden ontwikkeling in de samenstelling van de colleges. Dat geldt voor Van Boven, Giebels en Den Hartog over Stiphout, Meuwese over Erp, Jansen over Cranendonck, Cornelissen, Lang en Nagtegaal over Nuenen, Gerwen en Nederwetten en Frenken voor dezelfde dorpen.¹⁷⁵

Andere historische werken gaan niet zo ver en onderscheiden slechts één bestuurslaag, namelijk die van de schepenen. Volgens Portegies had de heer van Asten bij de uitoefening van zijn heerlijke rechten vooral te maken met het bestuur van het dorp, bestaande uit de drossaard en zeven schepenen.¹⁷⁶ Na een uitweiding over de taak van drossaard, schepenen en secretaris schrijft hij dat tot de plaatselijke ambtenaren 'verder' nog behoorden 'de borgemeesters, de vorster en de schutter.' Hij ziet de borgemeesters niet als bestuurders, maar als ambtelijke functionarissen. Hij staat daarin niet alleen. Cornelissen constateert in de inleiding op de inventaris van het archief van het dorpsbestuur van Erp dat in 1379 dat bestuur bestond uit de schepenen.¹⁷⁷ Ook later bleef het dorpsbestuur bestaan uit de schepenen, met daaraan toegevoegd de schout. Daarnaast noemt Cornelissen dorpsfunctionarissen die een rol hadden in de dorpsadministratie, maar die hij niet als bestuurders benoemt: secretaris, borgemeesters, kerkmeesters en armmeesters. Dit zijn slechts twee voorbeelden van schrijvers die het bestuur beperken tot een kleine groep, de schepenen. In feite beschrijven ze een situatie uit de achttiende eeuw, toen de schepenen optraden als dagelijks bestuur en de groep van overige eedspersonen meer op afstand stond. Door die smalle opvatting van het begrip bestuur wordt het moeilijk om de andere functionarissen uit het dorpsbestuur een juiste plaats te geven. Duidelijk blijkt dat bij Beijers en Koolen in hun publicatie over Vlierden.¹⁷⁸ Zij maken geen onderscheid tussen rechtspraak en bestuur. In het hoofdstuk over de heerlijkheid staat dat de heer zeven schepenen benoemde, die verantwoordelijk waren voor het dorpsbestuur en in het hoofdstuk

over het dorpsbestuur dat het dorp in de praktijk bestuurd werd door de schepenbank. Van borgemeesters, kerkmeesters en armmeesters staan slechts de primaire functies vermeld, niet hun bestuurlijk functioneren. Toch blijkt uit hun beschrijving van de jaarlijkse verkiezing van de borgemeesters dat in Vlierden een uitgebreid bestuur actief was:¹⁷⁹

Jaarlijks werden op 17 maart twee borgemeesters gekozen die verantwoordelijk waren voor het beheer van de dorpsfinanciën. Op die dag kwamen de afgaande (vertrekkende) borgemeesters, de drossaard, de president en schepenen, de armmeesters en de kerkmeesters bijeen voor de verkiezing. Van elk gezin was het gezinshoofd of zijn vertegenwoordiger aanwezig om de uitslag van de verkiezing te vernemen.

De tegenovergestelde opvatting, een ruim bestuur, is ook vertegenwoordigd in de literatuur. Jansen en Van Roessel noemen als bestuurders in Aarle-Rixtel: schout of drossaard, zeven schepenen, twee borgemeesters, twee heilige-geestmeesters of armmeesters, een kerkmeester voor de kerk van Aarle, een voor de kerk van Rixtel, peelmeesters, vorster, schutter, bedeljager, schoolmeester-koster, bode, secretaris en rotmeesters.¹⁸⁰ Hier wordt geen onderscheid gemaakt tussen beëdigde personen die optraden namens de gemeenschap en de door de gemeenschap bezoldigde en van het bestuur afhankelijke functionarissen in dienst van de gemeenschap.

De rondgang langs diverse studies met beschrijving van Peellandse lokale instellingen levert een wisselend, vaak ongenueanceerd beeld op. Dat maakt het nodig om steeds opnieuw de bronnen te onderzoeken om de variaties tussen gemeenschappen te ontdekken en om binnen de gemeenschappen ontwikkelingen te achterhalen. Om vergelijking en ontwikkeling te schetsen zal worden uitgegaan van het in het begin van deze paragraaf geformuleerde lidmaatschap van het bestuur door eedspersonen voor wie het bestuurlijk optreden een afgeleide was van hun primaire functie. Gedurende een deel van de onderzochte periode waren de beheerders van de gemeint eedspersonen en bestuurders.

2.5 Samenvatting

Onderzoek naar de manieren waarop over de vorming van gemeenschappen werd en wordt gedacht is voorwaarde voor een studie naar de jaargeboden. Het is immers op het niveau van één of meer gemeenschappen dat die jaargeboden werden gemaakt en de samenleving werd geordend. De wegen die schrijvers in het verleden bij het onderzoek naar

172 Coenen, *Alles wat hier leeft*; Coenen, *Leende*; Coenen, *Heeze*; Coenen, *Son en Breugel*; Coenen, *Gegeven Sint-Barbaradag*; Coenen, *Hertog Jan*; Coenen, *Baanderheren*; Coenen, *Mierlo*.

173 Coenen, *Baanderheren*, 87; Coenen, *Mierlo*, 66.

174 Van Asseldonk, *De Meierij ontrafeld*, 154-160.

175 Van Boven, Giebels, Den Hertog, *Stiphout*, 19, 23; Meuwese, *Erp*, 70; Cornelissen, Lang, Nagtegaal, *Nuenen, Genwen en Nederwetten*, 31, 32; Frenken, *Memoriaal*, 13-14, 124, 127, 237-239; Jansen, *Wel en wee*, 1.

176 Portegies, 'De invloed van de heren', 103.

177 Cornelissen, *Inventaris Erp*, inleiding. Zie www.bhic.nl/page/9200?mivast=235&mizig=210&miadt=235&micode=7687&miview=inv2&milang=nl#inv3ti (geraadpleegd 14 september 2017).

178 Beijers, Koolen, *Vliedens Verleden*, 9, 23.

179 Beijers, Koolen, *Vliedens Verleden*, 37.

180 Jansen, Van Roessel, *Van Aarle*, 16-17.

de vorming van gemeenschappen bewandelden, hebben geleid tot van elkaar afwijkende theorieën. Tijdens de Verlichting ontstond de idee van organische staatsvorming, waarvan de onderdelen slechts konden functioneren als onderdeel van het geheel. Met terugwerkende kracht werd de middeleeuwse en vroegmoderne gemeenschap voorzien van de eigenschappen van een moderne gemeente als het kleinste deel van het staatslichaam, met slechts afgeleide bevoegdheden. Tijdens de Romantiek kreeg die zelfde gemeenschap mythische vormen omdat zij een overblijfsel zou zijn uit de tijd van de trotse Germanen toen de volksvergadering volledig autonoom wetten maakte. Zij zou het bewijs vormen van de ooit aanwezige oerdemocratie. De romantische visie op het verleden bleef tot in het begin van de tweede helft van de twintigste eeuw een rol spelen en drong door in schoolboekjes en dorpsmonografieën. Wetenschappers wezen toen al langer op de vele andere elementen die een rol speelden bij het ontstaan van dorpsgemeenten. Deze opvattingen zijn vervat in het tweede deel van Karl Siegfried Baders trilogie *Studien zur Rechtsgeschichte des mittelalterlichen Dorfes*, dat is gewijd aan het ontstaan van de dorpsgemeente vanuit het dorpsgenootschap.¹⁸¹ Hij benoemt allerlei elementen als buurschappen, grondheerlijke hofgenootschappen, vrije gemeenten, graafschaps-, voorgedij- of andere rechtsgemeenten die hebben bijgedragen aan het ontstaan van de dorpsgemeente met eigen wetgevende bevoegdheden binnen eigen kring. Veel van de door Bader geschetste ontwikkeling is herkenbaar. Hij slaat echter door in zijn afwijzing van het plakken van een modern etiket op het begrip gemeente. Uit het feit dat de middeleeuwse en vroegmoderne dorpsgemeenschap geen van de staat afgeleide wetgevende macht had, trekt hij de conclusie dat het om autonome wetgevende macht gaat. Hij ziet over het hoofd dat de bevoegdheid om regels te maken ook door andere personen of instellingen gedelegeerd kan zijn geweest.

Peter Blickle kwam eveneens tot de conclusie dat tussen 1300 en 1800 lokale gemeenschappen autonome wetgevende macht verwierven.¹⁸² Hij noemde dit de periode van het communalisme. Bader ging uit van een vreedzame ontwikkeling, terwijl voor Blickle de autonome wetgevende macht de uitkomst was van strijd tussen overheid en onderdanen. De idee van een autonome wetgevende macht is voor het onderzoek naar de Peellandse jaargeboden niet houdbaar. De bevoegdheid om regels voor het gebruik van de gemeint op te stellen was afgeleid van de bevoegdheid die in uitgiftebrieven of in latere beheersreglementen door de uitgever van de gemeint werd verleend. De bevoegdheid tot regelgeving diende dan ook te geschieden binnen de begrenzingen die door de uitgever waren gesteld. Geboden over andere zaken dan de gemeint zijn vaak niet van lokale, maar van bovenlokale oorsprong. Dat wijst wel degelijk op gedelegeerde bevoegdheden. Blickle was overigens de eerste die waarschuwde voor de manier waarop velen met zijn idee van communalisme aan de haal gingen en stelde dat de term communalisme slechts voorbehouden was aan de enkele gemeenschappen die volledig autonoom gezag hadden zien te verwerven.

De autonome lokale wetgevende macht is niet aan te wijzen in Peelland, maar de manier waarop door beiden naar de lokale gemeenschap wordt gekeken, is wel belangrijk. Dat levert een beeld van de gemeenschap zelf en niet van de gemeenschap als radertje in een groter geheel. Het onderzoek naar de jaargeboden in Peelland zal ook vanuit dat standpunt bekeken worden. Eerst wordt gekeken naar de inhoud op lokaal niveau. Pas daarna wordt het systeem van de geboden ingebed in het grotere bovenlokale geheel. Dat gebeurt door interlokale vergelijking en door onderzoek naar bovenlokale invloed.

Terwijl de discussie over het autonome gezag woedde, werd vanuit een ander ge-

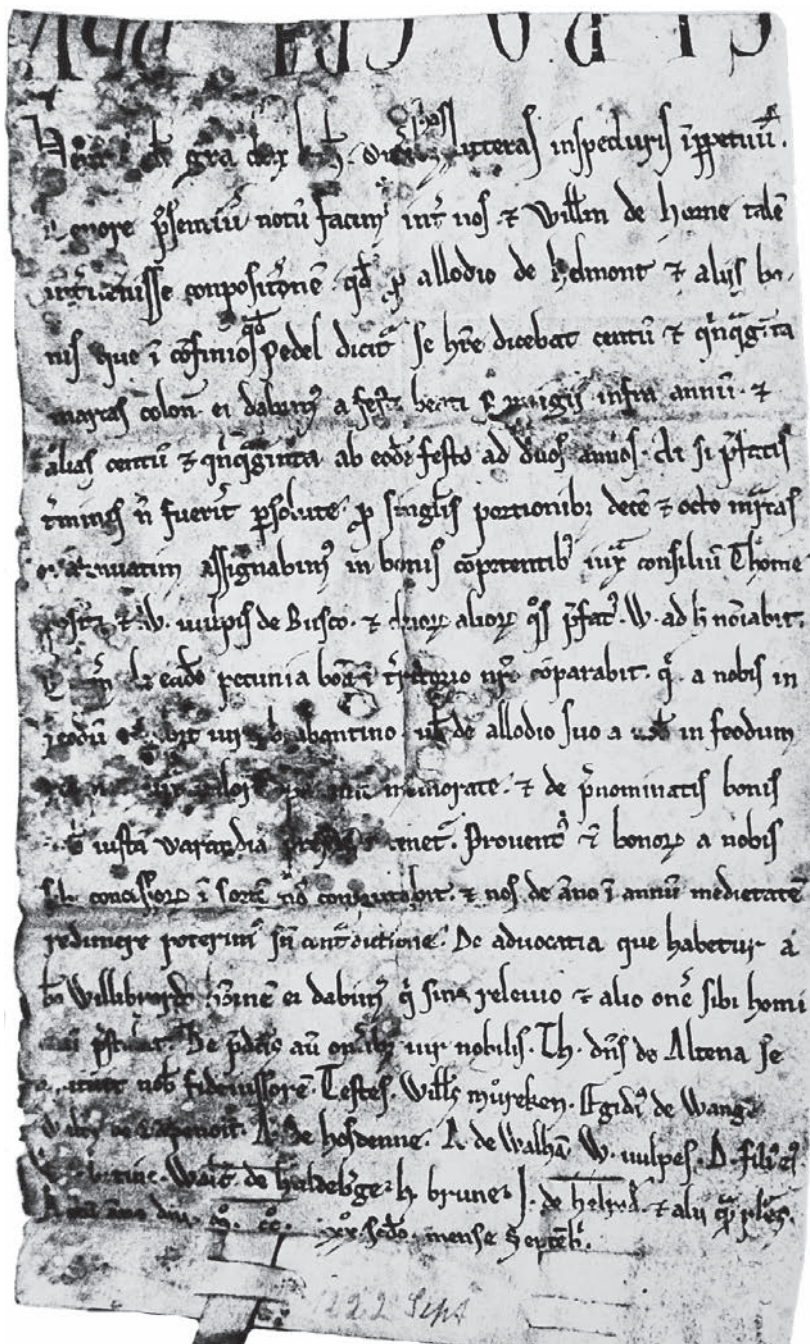
zichtspunt onderzoek gedaan naar de invloed die al vanaf de middeleeuwen uitging van de twee poten van de overheidstaak, justitie en politie. Aan het einde van die middeleeuwen stond justitie voor rechtspraak en politie voor de rest van de overheidstaak. De inhoud van de begrippen ontwikkelde zich tot een indeling waarbij politie de gehele staatszorg besloeg, behalve rechtspraak, defensie en financiën. Politie als overheidstaak staat voor de verplichting die overheden hebben om maatregelen te nemen die de orde en rust in de samenleving en daardoor het welzijn van de leden ervan bevorderen. Sinds twee decennia wordt de inwerking van goede politie in de maatschappij ook onderzocht in het kader van staatsvorming en vorming van instellingen. Dat leidt tot interessante wisselwerkingen tussen de town-down en bottom-up verklaringen die eerder als tegenstrijdig werden gezien. Dat leidt weer tot het inzicht dat het streven naar ordening niet alleen vanuit bovenlokale instellingen naar beneden werkte, maar ook op lokaal niveau. Bronnen wijzen uit dat allerlei lokale instellingen, niet alleen heren, maar ook lokale besturen, gilden, et cetera een beroep deden op de goede politie om besluitvorming namens de inwoners en leden te rechtvaardigen. De idee van bestuurlijke maatregelen ter bevordering van het welzijn moet meegewogen worden in het onderzoek naar jaargeboden in Peelland, omdat dit van invloed kan zijn geweest bij de veranderingen in de organisatie van de jaargeboden, namelijk de verschuiving van besluitvorming door de gezamenlijke ingezetenen naar besluitvorming door het bestuur. Hierbij rechtvaardigde het bestuur zich door een beroep te doen op het welzijn van de ingezetenen. Dat is slechts één kant van de medaille. Naast deze werking op lokaal niveau zal ook de regelgeving die uitging van bovenlokale instellingen onderwerp van het onderzoek moeten zijn.

Het grootste deel van bepalingen in de jaargeboden betreft regels voor gebruik van de gemeint. Dat maakt het onderzoek naar de manier waarop gemeenschappen hun gemeint verwierven en welke rechten zij op die gemeint hadden van belang. In de literatuur springen twee aspecten over het gebruik van de gemeint eruit. Het eerste aspect is de discussie over het feit of het bezit van de gemeint een zegen dan wel een vloek is. De moderne discussie is die van uitbuiting vanuit individueel gewin tegenover duurzaamheid vanuit gezamenlijk belang. Maar de discussie heeft historische wortels die gebruikers van gemeintes in de achttiende eeuw in de dagelijkse praktijk meemaakten. Gedurende de laatmiddeleeuwse landbouwtransitie werden gronden aan gemeenschappen uitgegeven om ze gezamenlijk te gebruiken, terwijl in de achttiende eeuw een fysiocratische transitie ertoe leidde dat percelen van die gemeenschappelijke gronden particulier werden uitgegeven om in cultuur te worden gebracht.

Het tweede aspect van de discussie over de gemeint dat bij het onderzoek in de gaten moeten worden gehouden zijn de bezitsverhoudingen. Gemeenschappen kregen van de uitgever van de gemeint het gebruiksrecht op een gemeint en ontvingen het recht om die in meer of mindere mate zelfstandig te beheren, maar zij werden geen eigenaar. De uitgever bleef eveneens bepaalde rechten behouden. Gedurende het onderzoek moet er rekening mee gehouden worden dat de begrippen bezit en gebruiksrecht in de onderzochte periode van inhoud veranderden. Net als bij de vraag of de gemeint een zegen of een vloek was, geldt hier dat de gebruikers van gemeintes in de achttiende eeuw te ma-

181 Bader, *Dorfgenossenschaft und Dorfgemeinde*.

182 Blickle, *Deutsche Untertanen*. Blickle, *Deutsche Untertanen*.



Afb. 2.3 In het begin van de dertiende eeuw verwierf Hendrik I, hertog van Brabant, het graafschap Rode en het dominium en allodium van Helmond. Samen vormden deze verwervingen de kern van het kwartier Peelland. In 1222 verklaart Hendrik I dat hij een betalingsregeling heeft getroffen voor de koop van het allodium en dat hij recent het dominium heeft verworven (NL-EhVRHCE, Beeldbank, 115527; origineel Herzog von Croy'sches Archiv, Dülmen).

ken kregen met de gevolgen van de verandering van de opvattingen over de inhoud van het begrippen.

Gemeintes zijn voor het onderzoek belangrijk, omdat de jaargeboden vooral betrekking hebben op het gebruik van de gemeint. Het voornaamste onderwerp zijn echter de jaargeboden. Over hun rol binnen gemeenschappen is weinig literatuur beschikbaar. Wel worden jaargeboden genoemd in lokale geschiedschrijving, maar zonder dat ze vergeleken zijn met die in andere gemeenschappen. In studies van Prims en Van Boven¹⁸³ worden definities gegeven van de jaargeboden, maar voor het onderzoek in Peelland wordt gekozen voor een andere definitie: jaargeboden zijn lokale bepalingen met een geldigheidsduur van een jaar die door een gemeenschap zelf worden opgesteld.

De instellingen binnen de Peellandse gemeenschappen zijn vooral onderzocht door lokale historici die te zeer gericht waren op de eigen lokale gemeenschap en weinig oog hadden voor de omstandigheden in omliggende gemeenschappen. Bovendien is er weinig aandacht voor de veranderingen in de instellingen. Het onderzoek naar de Peellandse gemeenschappen zal een nuancering aanbrengen op de visies die lokale historici hebben gegeven en een aanvulling bieden op de historische werken die de laatste jaren verschijnen en boven de enge lokale blik uitstijgen.

¹⁸³ Prims, 'De lokale keuren en ordonnantiën'; Van Boven, 'De keuren'.



Afb. 3.1 Uitsnede van een kaart uit de eerste helft van de zeventiende eeuw met daarop aangegeven de dorpen en hun gemeintes in het gebied tussen Aarle, Rixtel, Beek en Lieshout in het zuiden en Erp en Boekel in het noorden. Tevens is aangegeven over welke gronden onenigheid bestond tussen Beek en Erp. Het noorden is beneden (NL-HtBHC, Collectie kaarten en tekeningen, 343-1752).

3 Jaargeboden in Peelland

3.1 Inleiding

In het vorige hoofdstuk is het eigen standpunt ten aanzien van het onderzoek bepaald door toetsing aan bestaande literatuur. Daarmee is nog slechts een deel van het theoretische kader ingevuld. Voordat aan het onderzoek kan worden begonnen, moet ook het geografische kader worden geschetst en moeten de jaargeboden als bron worden geanalyseerd.

De keuze om de gemeenschappen in Peelland te onderzoeken lijkt willekeurig. Jaargeboden kwamen ook buiten Peelland voor. Als de rol van geboden binnen een gemeenschap wordt onderzocht, zouden willekeurige dorpen en steden het onderwerp van onderzoek kunnen zijn. Toch is het logisch om een gebied te onderzoeken waarin de gemeenschappen door hun geografische ligging en door een aantal gezamenlijke kenmerken enige vorm van samenhang vertonen, maar binnen die samenhang ook verscheidenheid aan de dag leggen. Deze samenhang en verscheidenheid zijn terug te vinden in het kwartier Peelland dat in de onderzochte periode één van de vier kwartieren van de Meierij van 's-Hertogenbosch vormde. De naam Peelland wordt nu nog gebruikt voor het zuidoostelijke deel van de huidige provincie Noord-Brabant, maar de omvang daarvan is niet helemaal gelijk aan het voormalige kwartier.

Samenhang

- 1 Vanaf de dertiende eeuw werden de bezittingen van de hertog van Brabant in organisatorische districten ingedeeld. In het zuidoosten van het huidige Noord-Brabant werd dit het kwartier Peelland van de Meierij van 's-Hertogenbosch. Later verworven bezittingen werden ingebed in deze structuur, waardoor een administratieve eenheid ontstond, gebaseerd op geografische nabijheid.
- 2 Iedere gemeenschap in Peelland had te lijden onder de talrijke oorlogen die vanaf de Gelderse oorlogen schade aanrichtten. Alle Peellandse gemeenschappen bouwden een schuldenlast op door geëiste voedselleveringen, brandschattingen en de tussen de inname van 's-Hertogenbosch in 1629 tot de Vrede van Munster in 1648 door beide partijen opgelegde belastingen.
- 3 Landbouw was in het hele gebied de voornaamste bron van bestaan. Zelfs in de stad Helmond was het eerste ambacht dat van de teullieden. Die landbouw werd uitgeoefend op schrale gronden en de gemeintes vormden een belangrijk onderdeel van de uitvoering van het landbouwbedrijf. Zij werden gebruikt voor het weiden van vee, het verzamelen van brandstof en bouw materiaal en het steken van heideplaggen en turf.

- 4 De dorpen en de stad Helmond in Peelland lagen na 1648 in Generaliteitsgebied en vielen alle onder het centrale bestuur van Staten-Generaal en Raad van State.
- 5 De bevolking van dorpen en stad bleef na 1648 grotendeels katholiek, zodat zij in de zeventiende en achttiende eeuw te maken kreeg met een deels van buiten de gemeenschap afkomstige bestuurslaag.

Verscheidenheid

- 1 Peelland bestond uit één stad, enkele vrijheden en een flink aantal dorpen. Een aantal daarvan behoorde tot het kerngebied dat al in de dertiende eeuw tot het hertogdom Brabant en het kwartier Peelland hoorden, andere werden pas later effectief onder Peelland gebracht.
- 2 Peelland had hertogs- (later staten)dorpen en daarnaast heerlijkheden met alle variaties van erf- en pandheerlijkheid.
- 3 In het kwartier kwamen schepenbanken voor waaronder slechts één gemeenschap viel, maar ook schepenbanken waarvan de jurisdictie zich over meer gemeenschappen uitstreckte.
- 4 Er waren gemeenschappen met een eigen parochie, maar ook parochies die zich over meer dan een gemeenschap uitstrekten.
- 5 Gemeenschappen konden gerechtigd zijn in een eigen gemeint, een gemeint samen met andere gemeenschappen delen, of beschikken over een gemeint waarin slechts een deel van de inwoners gerechtigd was.

De overeenkomsten en verschillen tussen de Peellandse gemeenschappen zullen later in dit onderzoek uitvoerig aan de orde komen. In paragraaf 3.2 gaat het slechts om een beschrijving van de gemeenschappen die tot het kwartier behoorden, op welke manier en wanneer zij deel uit gingen maken van Peelland en wat de gezagsrechten en de veranderingen daarin waren gedurende de onderzochte periode. De eerste twee delen van de beschrijving dienen om het onderzoeksgebied duidelijk in beeld te brengen. Het laatste deel van de beschrijving is van belang vanwege de betrokkenheid van degenen die gezagsrecht uitoefenden bij het opstellen van de jaargeboden. Bovendien dienden overtredingen op de jaargeboden berecht te worden door degene die de lage jurisdictie uitoefende. Die personen, of hun vertegenwoordigers, ontvingen een deel van hun inkomsten uit de boetes die op overtreding van de jaargeboden waren gesteld.

De jaargeboden zijn het belangrijkste onderzoeksmateriaal. Juist omdat zij als bron zo belangrijk zijn, is het nodig alle bewaard gebleven geboden uitgebreid te beschrijven. Dat gebeurt in paragraaf 3.3. Niet alle Peellandse gemeenschappen hadden jaargeboden. Daar waar ze wel zijn aangetroffen, vertonen zij een grote verscheidenheid aan vorm, hoeveelheid bepalingen en aantal bewaard gebleven exemplaren. Soms is de uiterlijke vorm een register, soms een vel perkament. Ook zijn jaargeboden aangetroffen die zijn opgenomen in een algemeen register van resoluties. De ene gemeenschap heeft veel geboden, de andere weinig. Het grootste aantal geboden is aangetroffen in Deurne (176), het kleinste aantal in Heeze en Leende (16). Van de ene gemeenschap is slechts één serie bekend, van andere gemeenschappen zijn meer series bewaard gebleven en daarnaast hebben Erp en Veghel een register van jaargeboden dat op het eerste gezicht lijkt te bestaan uit één serie, maar bij nader inzien is samengesteld uit verschillende exemplaren.

Een van de onderzoeksdoelen is te bepalen welke zaken gemeenschappen regelden in hun jaargeboden. Daarnaast moeten de geboden met elkaar vergeleken kunnen worden om verschillen en overeenkomsten tussen gemeenschappen bloot te leggen en om aanpassing aan veranderde omstandigheden te kunnen opsporen. Het instrument om deze vergelijking mogelijk te maken is een schema dat bepalingen over gemeenschap en gemeint kan scheiden. Dit schema wordt besproken in paragraaf 3.4.

3.2 Geografisch kader: Peelland

Afbeelding 3.2 geeft de schepenbanken weer die in 1795 functioneerden binnen het kwartier Peelland. De kaart is gebaseerd op die uit *Noord-Brabant tijdens de Republiek der Verenigde Nederlanden*.¹ Deze kaart is slechts bedoeld als een algemeen overzicht van het onderzoeksgebied en het gebruik van juist deze kaart kan kritiek opleveren. Het onderzoek naar de jaargeboden in Peelland strekt zich uit over een langere periode waarbij 1795 het eindjaar is. De gegevens op de kaart zijn dan ook niet voor de gehele periode van kracht. Van Asseldonk toont aan dat het gevaarlijk is om lineaire grenzen te trekken wanneer het gaat om de periode vóór 1795.² Hij stelt dat de indeling van de bestuurlijke gebieden meer was gekoppeld aan personen en huizen dan aan grond. De grenzen zijn daardoor niet duidelijk te trekken. Van Asseldonk heeft dan ook bezwaren tegen de door Van Ham, Sanders en Vriens gehanteerde grenzen die via Anton Albert Beekman teruggrijpen op de kaart van Hendrik Verhees uit 1794. Ondanks deze tekortkomingen is toch gekozen voor deze kaart die een ruimtelijk idee geeft van het onderzochte gebied. Met een kaart waarop alleen de situering van de gemeenschappen staat, wordt immers niets gezegd over het grondgebied dat ongeveer tot de gemeenschap behoort. De kaart geeft het gebied van het onderzoek weer met daarin de gemeenschappen die samen Peelland vormden. De daarop aangegeven grenzen omvatten grofweg het grondgebied van de onderscheiden gemeenschappen.

Het kwartier Peelland is een creatie van Hendrik I, hertog van Brabant (1190-1235), die de oude domeinorganisatie omvormde tot een nieuwe districtsorganisatie.³ Met het stichten van steden en vrijheden en met deze nieuwe administratieve indeling bracht de hertog meer samenhang in de losse onderdelen van Brabant die hij had verworven.⁴ De districtsorganisatie bestond uit een aantal hoofdkwartieren, waarvan de Meierij van 's-Hertogenbosch er een was. De Meierij was weer onderverdeeld in de vier kwartieren Peelland, Kempenland, Oisterwijk en Maasland. De basis van het kwartier Peelland vormde het in het begin van de dertiende eeuw door de hertog verworven graafschap Rode en het *allodium* en *dominium* van Helmond, aangevuld met geografisch nabij gelegen gebieden die de hertog later aan zijn machtsgebied toevoegde.

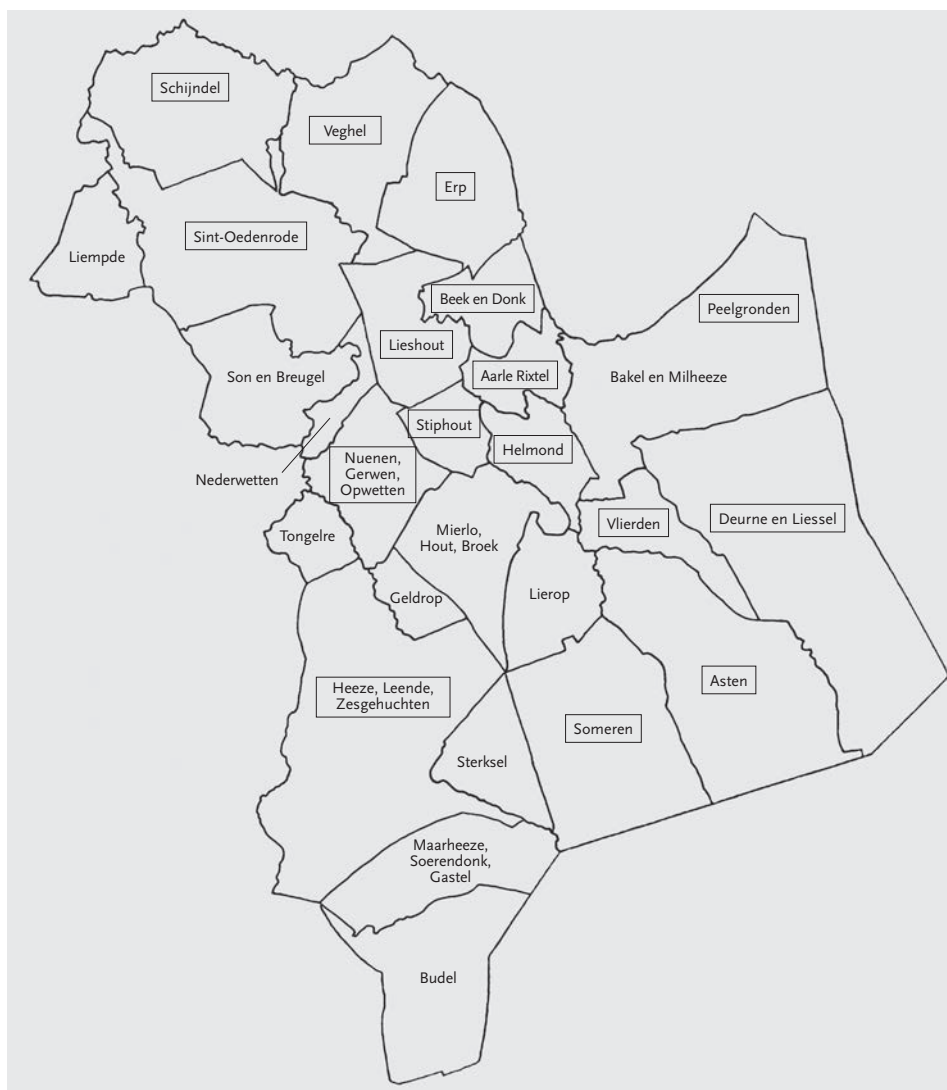
In het kwartier Peelland werd de hertog vertegenwoordigd door een kwartierschout. Vanaf 1368 zijn rekeningen bekend van de hoogschout van 's-Hertogenbosch met daarin

1 Van Ham, Sanders en Vriens, *Noord-Brabant*, losse bijlage.

2 Van Asseldonk, *De Meierij ontrafeld*, 323.

3 Jacobs, *Justitie en politie*, 20.

4 Steurs, 'Van het graafschap Leuven naar het hertogdom Brabant', 67.



Afb. 3.2 Schepenbanken in Peelland 1795. De gemeenschappen met jaargeboden zijn omrand. Naar Van Ham, Sanders en Vriens, *Noord-Brabant*, losse bijlage.

opgenomen de rekeningen van de kwartierschout.⁵ Vanaf 1467 hebben de rekeningen van de kwartierschout van Peelland een gestandaardiseerde indeling, waarin hij per gemeenschap precies beschrijft wat de rechten van de hertog waren. Ook als de rechten niet bij de hertog lagen, maar bij een lokale smalheer, of als de rechten van de hertog niet volledig waren, vermeldt de schout dit.⁶ Die rekeningen vormen een goede basis voor het onderzoek naar de omvang van de gezagsrechten in Peelland. De rekeningen in deze vorm zijn weliswaar pas aanwezig vanaf 1467, maar de gegevens over de rechten van de hertog gaan terug tot een tijdstip tussen 1366 en 1388. Het jaar 1366 als vroegst mogelijke begin-

jaar is gebaseerd op het feit dat Asten in de kwartierrekeningen wordt vermeld, terwijl de hertog in deze heerlijkheid pas in 1366 leenheerlijke rechten kon doen gelden.⁷ Het jaar 1388 als eindjaar stoelt op de in de rekening toegevoegde vermelding over de verandering in hertogelijke rechten in Helmond. In die toevoeging staat dat de heer van Helmond in 1388 de hoge heerlijkheid verwierf. Omdat dit is vermeld als aanvulling moet de oorspronkelijke beschrijving van de rechten die de hertog in Helmond had, dateren van voor 1388.

Heerlijkheden zoals Heeze en Leende, waar de hertog na 1388 gezagsrechten verkreeg en die derhalve later werden toegevoegd aan het kwartier, zijn niet opgenomen in de kwartierrekeningen. Veranderingen vanaf 1467 geeft de kwartierschout aan in zijn latere rekeningen. Dat maakt de rekeningen tot een bron van informatie over de omvang en gezagsrechten in Peelland gedurende een langere periode, uiteraard met de beperking van het ontbreken van de na 1388 aan het kwartier toegevoegde gemeenschappen. Die komen wel voor in andere bronnen, zoals in *Naissance d'une région* van Steurs dat de wording van de Meierij van 's-Hertogenbosch beschrijft.⁸ Om een volledig beeld te krijgen zijn in Tabel 3.1 de gegevens uit de kwartierrekeningen, de haardstedentelling van 20 april 1526 en de fiscale indeling in de zeventiende eeuw opgenomen.⁹

De tabel laat goed zien dat het aantal gemeenschappen die binnen het kwartier vielen na 1388 is uitgebreid. Andere bronnen vertellen meer over het moment waarop de hertog in de verschillende dorpen, steden en vrijheden van Peelland zodanige rechten verwierf dat zij onderdeel gingen uitmaken van het hertogdom Brabant. Belangrijke momenten zijn de verwerving van het *dominium* en *allodium* van Helmond en de verwerving van het graafschap Sint-Oedenrode. Na het standaardwerk van Steurs uit 1993 is zowel over Sint-Oedenrode als over Helmond nieuw onderzoek beschikbaar gekomen.¹⁰

De hertog verwierf het *dominium* Helmond kort voor 1220.¹¹ In mei 1220 bevestigde hertog Hendrik I van Brabant de abdij van Averbode in het allodiale bezit van de *curia* Sterksel, waarbij hij de voogdij aan zichzelf voorbehield. In die akte staat dat Sterksel lag 'binnen ons *dominium* van Helmond, dat wij onlangs hebben verworven'. In 1222 kocht hij ook het *allodium* Helmond van Willem van Horn.¹² De laatste jaren is meer duidelijk geworden over de vraag wat binnen Helmond tot het *dominium* en wat tot het *allodium* behoorde. In Helmond waren twee kastelen, de burcht die bekend staat als het Oude Huijs met de daarbij horende gronden en een andere burcht bij het gehucht De Hage, waarbij ook de parochiekerk stond.¹³ Nog in de negentiende eeuw vielen verschillen te ontdekken tus-

5 NL-EhVRHCE, 113-10190, *CmARAB O-g*, inv.nr. 2779, Gecombineerde rekening van de schouten, 1368-1369.

6 NL-EhVRHCE, 113-10190, *CmARAB Rk*, inv.nrs. 13028-13031, Rekeningen kwartierschout Peelland, 1467-1623, met een hiaat voor de periode 1570-1615.

7 Maas, 'Asten in de Middeleeuwen', 15.

8 Steurs, *Naissance d'une région*.

9 Kwartierrekening: NL-EhVRHCE, 113-10190, *CmARAB Rk*, inv.nrs. 13028-13031, Rekeningen kwartierschout Peelland, 1467-1623; Haardstedentelling: NL-HtBHIC, 277, *HMI.*, inv.nr. 1A, Cartularium heerlijkheid Mierlo, f. 113-116v, Haardstedentelling van 20 april 1526, opgemaakt voor de verdeling van de bedden; fiscale indeling: NL-EhVRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 36, Extract resoluties RvS, 1675.

10 Steurs, *Naissance d'une région*, 210-218, 283-292; Van Asseldonk, 'Het graafschap Rode'; Roosenboom, 'Heren en vrouwen'; Meulendijks, *Historisch onderzoek*.

11 ONB I, 185-186.

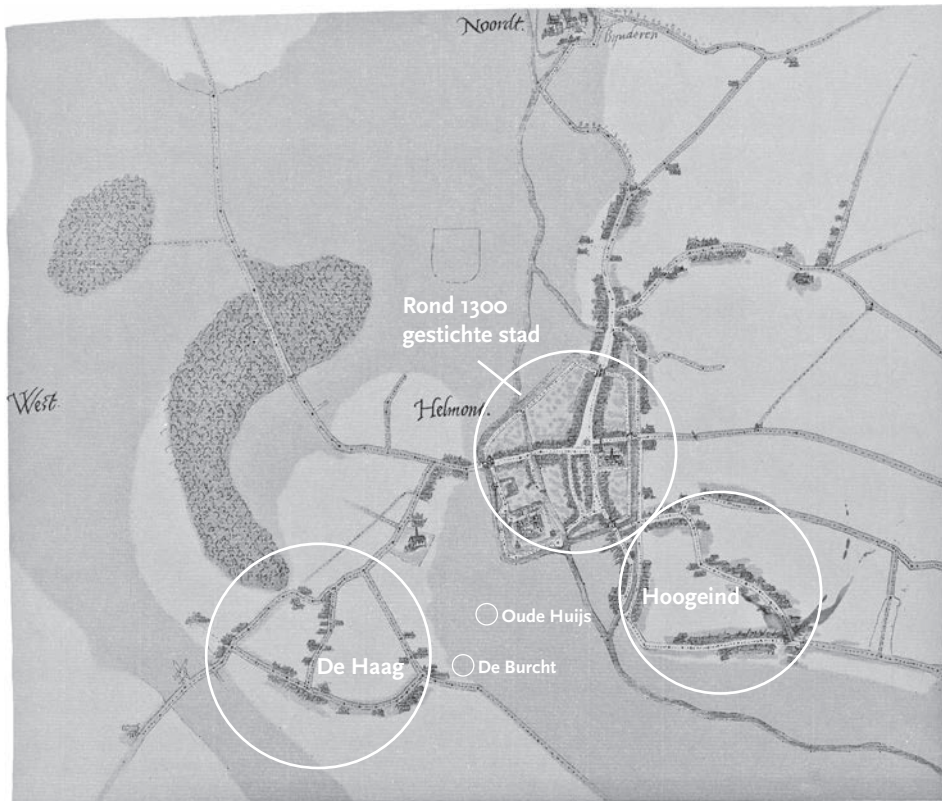
12 Roosenboom, 'Heren en vrouwen', 117-118.

13 Meulendijks, *Historisch onderzoek*, 14.

TABEL 3.1 GEMEENSCHAPPEN IN PEELLAND 1467, 1526, ZEVENTIENDE EEUW

Kwartierrekening 1467	Haardstedentelling 1526	Fiscale gemeenschappen zeventiende eeuw
Aarle + Rixtel + Beek	Aarle + Rixtel + Beek	
		Aarle + Rixtel
Asten	Asten	Asten
Bakel	Bakel	Bakel
		Beek
Breugel	Breugel	Breugel
	Budel	Budel
Deurne		Deurne
	Deurne + Vlierden	
Erp	Erp	Erp
	Geldrop	Geldrop
	Heeze + Zesgehuchten + Sterksel	
		Heeze
Helmond	Helmond	Helmond
	Leende	Leende
Liempde	Liempde	Liempde
Lierop	Lierop	Lierop
Lieshout	Lieshout	Lieshout
	Maarheeze + Soerendonk	Maarheeze + Soerendonk
Mierlo	Mierlo	Mierlo
Nederwetten	Nederwetten	Nederwetten
Nuenen + Gerwen + Opwetten		
	Nuenen + Gerwen	Nuenen + Gerwen
Op het Hout + Elsbroek		
Schijndel	Schijndel	Schijndel
Sint-Oedenrode	Sint-Oedenrode	Sint-Oedenrode
Someren	Someren	Someren
Son	Son	Son
		Sterksel
Stiphout	Stiphout	Stiphout
Tongelre	Tongelre	Tongelre
Veghel	Veghel	Veghel
Vlierden		Vlierden
		Zesgehuchten

Bron: Kwartierrekening: NL-EhvRHCE, 113-10190, *CmARAB Rk*, inv.nrs. 13028-13031, Rekeningen kwartierschout Peelland, 1467-1623; Haardstedentelling: NL-HtBHIC, 277, *HMi.*, inv.nr. 1A, Cartularium heerlijkheid Mierlo, f. 113-116v, Haardstedentelling van 20 april 1526, opgemaakt voor de verdeling van de bedden; fiscale indeling: NL-EhvRHCE, 12001, *Ghm*, inv.nr. 36, Extract resoluties RvS, 1675.



Afb. 3.3 Jacob van Deventer, Helmond, circa 1540 (NL-EhvRHCE, Beeldbank, 137982).

sen gronden in handen van nazaten van de heren van Helmond en gronden die eigendom waren van anderen, verschillen die teruggevoerd kunnen worden op de twee in de dertiende eeuw afzonderlijk verworven goederencomplexen en daaraan klevende rechten.¹⁴ De burcht met het dorp De Hage en de parochiekerk moeten onderdeel zijn geweest van het *dominium* van Helmond. In 1179 bevestigde paus Alexander III schenkingen die tevoren aan de abdij van Floreffe waren gedaan, waaronder de hof van Helmond.¹⁵ De hertog had er beperkte gezagsrechten als wereldlijk voogd over de goederen van Floreffe, wat inhield dat hij de hoge jurisdictie uitoefende namens de abdij. Tot het *allodium*, waar de hertog de volledige rechtsmacht had, behoorde in ieder geval het Oude Huijs en het Hoogeind.

Na de verwerving van het *dominium* en *allodium* bevoordeelde de hertog dat deel van zijn bezittingen waar hij de volledige rechtsmacht had. Vóór 1241 verleende hij Helmond stadsrechten. Uit dat jaar dateert een akte met daaraan het zegel van de stad Helmond.¹⁶ De hertog verhief niet De Hage tot stad, maar stichtte een nieuwe stad op zijn allodiale

¹⁴ Meulendijks, *Historisch onderzoek*, kaart 4 (losse bijlage).

¹⁵ Roosenboom, 'Heren en vrouwen', 117.

¹⁶ Van Boven, 'Helmond als stad', 105.

gronden. Die nieuwe stad had geen eigen kerk, maar viel onder de parochie van de kerk bij De Hage. De hertog en vanaf 1314 de smalheren deden veel moeite om de kerk te verplaatsen zodat ook die op de allodiale goederen kwam te staan. De hertog, inmiddels Jan I, eiste in 1276 het patronaatsrecht van de kerk op.¹⁷ In 1279 deden scheidsrechters echter uitspraak ten gunste van de abt van Floreffe. Het zou nog tot de tweede helft van de vijftiende eeuw duren voor de parochiekerk vanuit De Hage werd verplaatst naar de stad. In 1452 verleende kardinaal en pauselijk gezant Nicolaus van Cusa toestemming voor het verbouwen van de kapel binnen de veste tot kerk met kerkhof.¹⁸ De wijding van deze kerk volgde in 1456. De stichting van de nieuwe stad door de hertog op zijn *allodium* wordt bevestigd door archeologisch onderzoek. De oudste vondsten in wat nu het Helmondse stadscentrum is, gaan niet verder terug dan de eerste helft van de dertiende eeuw.¹⁹ Uit die dertiende eeuw zijn sporen van een kleinschalige nederzetting aangetroffen.²⁰ Rond 1300 werd het huidige stedelijke patroon gecreëerd. Perceelsgreppels werden gedempt en Markt en Kerkstraat kregen nieuwe rooilijnen waardoor de Markt breder werd. De vondsten in de met takkenbossen verharde wegdekken en de verhogingen daarvan dateren vooral uit de periode 1300-1500.²¹

Een gerechtvaardigde conclusie is dat het *dominium*, dat de hertog kort voor 1220 verwierf, bestond uit beperkte gezagsrechten over een gebied rondom De Hage. Tot het *allodium* behoorde, naast Oude Huijs en Hoogeind, in ieder geval het gebied van het huidige stadscentrum. Vermoedelijk was het *allodium* veel groter en omvatte dit ook het hele complex gronden dat de hertog in 1300 als gemeint aan de inwoners van Helmond uitgaf.

In de hiervoor genoemde akte van 1220 wordt van Sterksel gezegd dat het binnen het *dominium* van Helmond lag.²² Duidelijk is ook dat de hertog voogdij uitoefende over de goederen van de abdij van Averbode in Sterksel. Wat het *dominium* van Helmond meer inhield dan de voogdij over de goederen van de abdij van Floreffe in Helmond en de goederen van de abdij van Averbode in Sterksel, blijkt niet uit de akte. Van Asseldonk geeft een overzicht van de verschillende zienswijzen op het *dominium* of Land van Helmond.²³ Hij vergelijkt ook gemeenschappen die hun hoofdbank in 's-Hertogenbosch, Helmond of Sint-Oedenrode hadden en gemeenschappen waarvan hij vermoedt dat zij, op basis van eigen bezit of voogdijschap van de hertog, tot het *dominium* van Helmond behoorden.²⁴ Daar ligt vermoedelijk de sleutel tot de oplossing. Als Sterksel in 1220 binnen het *dominium* van Helmond lag en de hertog er slechts de voogdij uitoefende, en het *dominium* binnen Helmond de voogdij inhield over goederen die bezit waren van Floreffe, dan is het logisch dat het *dominium* van Helmond bestond uit de rechtsmacht die de hertog uitoefende op basis van zijn voogdij over in de omgeving van Helmond gelegen bezittingen van kerkelijke instellingen. In die omgeving van Helmond had hij de voogdij in Bakel, Deurne en Vlierden voor de abdij van Echternach, in Helmond, Lierop en Lieshout voor de abdij van Floreffe en in Sterksel voor de abdij van Averbode. Tongelre en Someren vielen ook onder het *dominium*. Het is bekend dat enkele geestelijke instellingen rechten in Someren hadden, maar de vermeldingen daarvan dateren van na de verwerving van het *dominium*.²⁵ Van Tongelre is niet bekend of er bezittingen van geestelijke instellingen waren.

In 1229 verkocht Gerard III, graaf van Gelre, aan de Brabantse hertog het graafschap Rode. In 1231 volgde de daadwerkelijke overdracht.²⁶ In de door Van Beughem in 1684 uitgegeven costumen van Sint-Oedenrode wordt een flink aantal plaatsen genoemd dat

tot de consorten van Rode hoorde.²⁷ Die plaatsen hadden hun hoofdbank in Sint-Oedenrode. Er zijn overlappingsen tussen plaatsen die genoemd worden bij het *dominium* van Helmond en plaatsen die volgens de door Van Beughem in 1684 uitgegeven costumen behoorden tot de consorten van Rode en die Sint-Oedenrode als hoofdbank hadden. In die gemeenschappen moeten gedeelde rechten zijn geweest. Met de koop van het graafschap Rode had de hertog in ieder geval de volledige rechtsmacht verworven van die delen van de gemeenschappen die eerder aan de graaf van Gelre behoorden. De bezittingen van geestelijke instellingen binnen diezelfde gemeenschappen, vielen onder het *dominium* van Helmond en daar waren de rechten beperkt tot de hoge rechtsmacht.

In zijn artikel over het graafschap Rode ziet Van Asseldonk een mogelijke andere verklaring voor het feit dat enkele plaatsen zowel hun hoofdbank in Sint-Oedenrode als in Helmond hadden.²⁸ Hij betreft daar niet de plaatsen bij die onder het *dominium* van Helmond vielen, maar vergelijkt de verschillen tussen de bij Van Beughem genoemde plaatsen en die in de rekeningen van de kwartierschout van 1467 en komt tot de conclusie dat de verschillen zijn terug te voeren tot de tijd dat Bakel, Deurne, Vlierden en Tongelre nog geen openbare dingbank hadden en de hertog leengoederen die hij in die plaatsen bezat, beheerde vanuit Helmond. Nadat deze gemeenschappen eigen schepenbanken hadden gekregen zou de traditie zijn blijven bestaan en gingen deze gemeenschappen zowel naar Sint-Oedenrode als Helmond voor hun hoofdvaart. Deze oplossing roept echter ook weer vragen op zoals: waarom vermeldt de kwartierschout dan niet dat de genoemde gemeenschappen zowel in Sint-Oedenrode als Helmond hun hoofdbank hadden? In 1467 zou immers die traditie al lang moeten hebben bestaan. Het uitgangspunt van Van Asseldonk is ook anders, hij gaat uit van leengoederen en die staan los van de inhoud van voogdij over geestelijke goederen. Hoewel er de laatste jaren iets meer duidelijkheid is gekomen, is dus over het *dominium* van Helmond nog niet alles gezegd.

Behalve Helmond en zijn *dominium* en het graafschap Rode gingen nog meer gemeenschappen tot het kwartier Peelland behoren. In de heerlijkheid Asten kreeg de hertog in 1362 enige zeggenschap toen Pieter Coutereel de helft van de heerlijkheid van Jan van Cuijk kocht en deze helft vervolgens in leen opdroeg aan de hertog. Twee jaar later verbande de hertog Pieter Coutereel uit Brabant en verklaarde diens bezittingen verbeurd. In 1366 beleende de hertog Hendrik van Cuijk met deze verbeurdverklaarde helft van de heerlijkheid. De andere helft was allodiaal bezit van deze zelfde Hendrik. Voorwaarde van de belening was dat hij de hertog niet alleen als leenheer erkende voor het deel dat van

17 Frenken, *De parochiekerk*, 1.

18 Frenken, *De parochiekerk*, 4-8.

19 Arts, 'Het "Oude Huys"', 33.

20 De Jong, Peters en Vossen, *Verwerkt verleden*, 174.

21 De Jong, Peters en Vossen, *Verwerkt verleden*, 225, 234.

22 Camps, *ONB I*, 185-186.

23 Van Asseldonk, *De Meierij ontrafeld*, 223.

24 Van Asseldonk, *De Meierij ontrafeld*, 236-238; Van Asseldonk, 'Het graafschap Rode', 69-71.

25 Coenen, *Hertog Jan*, 32-34.

26 Steurs, *Naissance d'une région*, 213; Van Asseldonk, *De Meierij ontrafeld*, 243; Van Asseldonk 'Het graafschap Rode', 65.

27 Van Beughem, *Costuymen ende usantien*, 270-280.

28 Van Asseldonk, 'Het graafschap Rode', 70.

Pieter Coutereel kwam, maar ook voor zijn *allodium*. Van Asten kan dan ook worden gezegd dat het in 1366 werd opgenomen in het Brabantse machtsgebied.²⁹

Het gehucht met de naam Op het Hout behoorde vermoedelijk tot het *dominium* van Helmond. Coenen leidt dat af uit het feit dat de heer van Helmond cijnzen die hij hief over goederen in wat later Mierlo-Hout zou gaan heten, registreerde in het cijnsboek van de stad Helmond.³⁰ Dat is een interessante stelling, maar om die te bewijzen zou onderzocht moeten worden of cijnzen in andere gemeenschappen waar de hertog voogdij uitoefende, ook in het cijnsboek van de stad Helmond zijn ondergebracht. In ieder geval blijkt dat in Op het Hout de rechtsmacht werd gedeeld. De heer van Mierlo bezat tot 1392 de lage jurisdictie en de hertog de hoge. Als die hoge rechtsmacht berust op voogdij, dan moet Op het Hout gerekend worden tot de gebieden die de hertog van Brabant in of kort voor 1220 verwierf.

In Mierlo had de smalheer van Helmond het recht om cijnzen te heffen uit twee hoeven. Omdat hij het recht om cijnzen te heffen in 1314 bij de ruil tussen de hertog en hem ontving, moeten die afkomstig zijn van de hertog. Om die reden veronderstelt Coenen dat er niet alleen in Op het Hout maar ook in Mierlo zelf, een relatie bestond met het *dominium* van Helmond.³¹ Waarop dat *dominium* in Op het Hout en in Mierlo dan gebaseerd was, blijkt niet. Mierlo was in de dertiende eeuw in bezit van het geslacht van Mierlo, dat verwant was aan de heren van Rode en de heren van Heeze en Leende. Deze familie bezat in Mierlo de hoge jurisdictie. Maar ook de hertog van Brabant had er rechten. In een akte uit 1256 betreffende een schenking aan de abdij van Binderen bij Helmond door Hendrik van Rode, heer van Mierlo, wordt hij een leenman van de hertog genoemd.³² Mierlo moet op dat moment in ieder geval binnen het territorium van de Brabantse hertog hebben gelegen.

Een apart geval vormt Sterksel, dat tot het *dominium* van Helmond behoorde, maar niet staat vermeld in de rekeningen van de kwartierschout. Het *allodium* Sterksel werd door de heer van Heeze in 1197 aan de abdij van Averbode verkocht via Otto van Valkenburg, lid van het domkapittel van Luik.³³ De hiervoor al genoemde bevestiging van de rechten van die abdij door Hendrik I van Brabant (in 1220) biedt tevens het bewijs van de recente verwerving van het *dominium* Helmond door de hertog.³⁴ De hertog trad voor de abdij op als voogd. Toen Someren in 1365 probeerde Sterksel onder zijn jurisdictie te brengen, verklaarde de hertog dat hiervan geen sprake kon zijn. De voogdij die de hertog in Sterksel uitoefende voor de abdij van Averbode impliceerde hoge jurisdictie. Daartoe was een gewone schepenbank, zoals Someren die had, niet bevoegd.³⁵ Waarom Sterksel niet is opgenomen in de rekeningen van de kwartierschout, wordt niet duidelijk. De hertog inde er als voogd de breuken, of in ieder geval de hogere boeten. In de haardstedentelling van 1526 wordt Sterksel bij Heeze en Zesgehuchten genoemd. Daar staat vermeld dat Sterksel erbij werd gevoegd. Het gehucht hoorde er dus niet bij, maar werd daar slechts in de telling bij opgenomen. Vermoedelijk omdat het te klein was om apart te worden opgenomen in de lijst van de bede. Sterksel omvatte niet meer dan vijf hoeven plus de woning van de rentmeester van Averbode.³⁶

De overige in de kwartierrekening onvermelde gemeenschappen zijn door de hertog pas verworven na de verstening van de indeling in de rekeningen, of het zijn gemeenschappen die formeel wel door een leenband met de Brabantse hertog waren verbonden, maar waar de hertog zijn macht niet daadwerkelijk kon uitoefenen.

Op 23 mei 1421 droeg Jan van Schoonvorst, heer van Cranendonck, de gemeenschappen

Budel, Maarheeze, Soerendonk en Gastel op aan de hertog van Brabant als een 'vrij eijgen goet', waarna hij zijn goederen als Brabants leen terug ontving.³⁷ Een van de bepalingen bij deze transactie was dat deze gemeenschappen administratief onder de Meierij van 's-Hertogenbosch zouden gaan vallen. Aan deze overdracht ging een lange strijd vooraf. In 1242 kwam de heerlijkheid Cranendonck in handen van leden van de familie van Horn. In het oudste leenboek van de hertog, uit 1312, wordt Willem van Horn genoemd als leenman van de hertog voor zijn huis bij Cranendonck en de heerlijkheid Maarheeze.³⁸ Toch waren de rechten van de hertog hier niet onomstreden. De schoutrekeningen vermelden verschillende optredens door de hoogschout namens de hertog. Zo stelde de hoogschout van 's-Hertogenbosch in augustus 1404, in opdracht van de hertog, 'scouten, scepenen, raetslude ende dieneren van miins genedichs heren' aan in de Brabantse heerlijkheden van Willem van Milberg, heer van Sevenborn en Cranendonck.³⁹ Toen Jan van Schoonvorst op 23 mei 1421 zijn bezittingen opdroeg aan de hertog, heette het een 'vrij eijgen goet'. Dit is opmerkelijk, gezien de eerdere vermeldingen in het leenboek en het ingrijpen van de hertog in de heerlijkheden. Het is niet duidelijk hoe dit geïnterpreteerd moet worden. Wel is duidelijk dat de heerlijkheid Budel en de hoge heerlijkheid Maarheeze, Soerendonk en Gastel pas vanaf de overdracht in 1421 daadwerkelijk in Peelland werden geïncorporeerd.

Gemeenschappen als Budel en Maarheeze zijn voorbeelden van late verwerving door de hertog van Brabant. Vóór 1350 kon de hertog nog gebieden verwerven met de volledige rechtsmacht, die hij daarna aan lokale smalheren kon uitgeven. De gebieden die na 1350 aan Peelland werden toegevoegd, verwierf hij slechts als leenheer.⁴⁰ De eigenaren van de na 1350 bij het hertogdom Brabant gevoegde gebieden droegen hun vrije heerlijkheden over aan de hertog op voorwaarde dat zij deze heerlijkheden met alle rechtsmacht als leen terug ontvingen. De hertog had in deze hoge heerlijkheden slechts het recht van klokken-slag en bede. Het eerste hield in dat deze gemeenschappen de hertog, als zij daartoe door hem werden opgeroepen, moesten volgen in de strijd tegen de vijand, het tweede dat zij moesten bijdragen in de bede. De kwartierschout had met deze later verworven gebieden, behalve in oorlogszaken en bij verdeling van de bede, geen bemoeienis. Hij hoefde voor deze heerlijkheden in zijn rekening dan ook geen verantwoording af te leggen.

In 1334 werd in Kamerijk een akkoord gesloten tussen de Brabantse hertog en de graaf van Gelre over enkele Brabantse plaatsen waarover onenigheid bestond, waaronder Geldrop dat volgens het akkoord een Gelders leen zou blijven. Toch blijken de inwoners van Geldrop in 1374 bij te dragen in de bede van de hertog. In 1462 kwam Geldrop in het bezit van leden van de familie van Horn. Vanaf dat moment was Geldrop met de

29 Maas, 'Asten in de Middeleeuwen', 15.

30 Coenen, *Mierlo*, 35.

31 Coenen, *Mierlo*, 34.

32 Coenen, *Mierlo*, 54.

33 Steurs, *Naissance d'une région*, 193.

34 ONB I, 185-186.

35 Dekkers, *Sterksel*, 112; Van Asseldonk, *De Meierij ontrafeld*, 234.

36 Coenen, *Gegeven Sint-Barbaradag*, 123.

37 Winkelmolen, *Budel en Cranendonk*, 63; Van Asseldonk, *De Meierij ontrafeld*, 248.

38 NL-EhVRHCE, 113-10190, *CmARAB*, *RenL*, inv.nr. 1, Latijnsboek, 1312-1350.

39 NL-EhVRHCE, 113-10190, *CmARAB Rk*, inv.nr. 12991, Rekening hoogschout, 1404-1616.

40 Van Asseldonk, *De Meierij ontrafeld*, 38.

heerlijkheden Heeze, Leende en Zesgehuchten het bezit van dezelfde personen. Toen verdween het verschil tussen de heerlijkheden.⁴¹ In het onderzoek is aangenomen dat in 1462 Geldrop was ingebed in het hertogdom Brabant.

Willem van Horn bezat de gemeenschappen Heeze, Leende en Zesgehuchten in 1334 als allodiale heerlijkheid. In dat jaar droeg hij die heerlijkheid op aan de hertog van Brabant om haar als leenroerige hoge heerlijkheid terug te ontvangen. Dit aangaan van een leenband met de hertog was voorwaarde om de erfenis van zijn nicht Beatrijs van Leuven te kunnen aanvaarden. Die erfenis bestond uit een aantal Brabantse lenen.⁴² Hoewel Heeze, Leende en Zesgehuchten vanaf 1334 Brabantse lenen waren, blijkt uit de schoutrekeningen dat er daarna herhaaldelijk problemen waren rond de heerlijkheid. Het zijn slechts losse vermeldingen, maar het is evident dat meer dan eens aan de heren van Horn duidelijk werd gemaakt dat zij leenmannen van de Brabantse hertog waren. In 1388-1389 werd erfgenaam Hendrik, heer van Perwijs, namens de hertogin bevestigd in zijn heerlijkheid. In 1398 verscheen de heer van Horn niet op een bijeenkomst van de hertogin met de hertog van Gelre en stuurde de hertogin, vermoedelijk als bestraffing voor zijn ongehoorzaamheid, de hoogschout van 's-Hertogenbosch met veertig paarden naar Heeze en Leende om daar namens de hertogin van Brabant de schepenen en de schout aan te stellen.⁴³ In 1404 trad Antoon van Bourgondië op tegen de heer van Heeze, Leende en Zesgehuchten. Hij deed dit als beoogd erfgenaam van zijn oudtante hertogin Johanna van Brabant, wat hem sinds 1401 het recht gaf de titel hertog van Limburg te voeren. Naar aanleiding van overtredingen en misdaden die Arnt van Horn in Brabant had begaan, reed de hoogschout van 's-Hertogenbosch in opdracht van de hertog van Limburg naar Heeze en Leende, nam daar de dorpen met het huis Eimerik en alle andere goederen van Arnt van Horn in beslag en stelde een nieuwe schout, schepenen, rentmeester en andere dienaren aan.⁴⁴

Pas in 1421 kwamen Heeze en Leende definitief onder Brabant te vallen toen Jan van Horn leenman werd van de hertog van Brabant.⁴⁵ Sindsdien was Heeze met Leende en Zesgehuchten ook in de praktijk onderdeel van de Meierij van 's-Hertogenbosch en van Peelland. De familie van Horn, gegoed in Brabant en Gelre, worstelde met een dubbele loyaliteit tijdens de oorlogen tussen Brabant en Gelre. Daar ligt vermoedelijk de oorzaak van de late erkenning van de leenband met Brabant. Ondanks het gegeven dat Heeze, Leende en Zesgehuchten al in 1334 officieel Brabantse lenen werden, liet de daadwerkelijke erkenning van die leenband op zich wachten tot de vijftiende eeuw. Hetzelfde gold uiteraard voor de hiervoor besproken gemeenschappen Cranendonck, Budel, Maarheeze, Soerendonk en Gastel, ook bezittingen van de familie van Horn.

De hertog had sinds de verwerving van het *dominium* en *allodium* van Helmond en het graafschap Rode een groot deel van de omgeving van Helmond en Sint-Oedenrode binnen de machtsstructuur van het hertogdom Brabant gebracht en het kwartier Peelland had in 1421 de omvang gekregen die het eeuwenlang zou hebben. De hertog slaagde niet overal in zijn opzet. Gemert is daar een voorbeeld van. Al in 1271 zag hertog Jan I van Brabant af van alle aanspraken op de rechtspraak in Gemert.⁴⁶ Deze gemeenschap valt daarvoor buiten Peelland en ook buiten het onderzoek.

Binnen de gemeenschappen in het kwartier gingen de ontwikkelingen en veranderingen in gezagsrechten en rechtsmacht door.⁴⁷ De minste veranderingen zijn te zien in heerlijkheden die al bij de opname in Peelland erfelijke hoge heerlijkheden waren en bij gemeenschappen die gedurende de gehele periode hertogs- of statendorpen zijn geble-

ven. De gezagsrechten in erfelijke heerlijkheden bleven in handen van de erfelijke bezitter. Voorbeelden daarvan zijn Asten, Budel met Maarheeze en Soerendonk, Geldrop, Heeze met Leende en Zesgehuchten. Gemeenschappen die in de gehele periode niet als heerlijkheid werden uitgegeven, bleven in handen van de hertog en daarna van de Staten-Generaal. Dat zijn er slechts drie: Sint-Oedenrode, Someren en Son met Breugel.

Veel gemeenschappen werden voor korte of langere tijd door de hertog in pand uitgegeven. De pandnemer verstrekke de hertog een lening, waarna hij het pand, de heerlijkheid met gezagsrecht en rechtsmacht, onder zich hield. Hoewel er juridisch geen sprake is van koop, is dit wel de aanduiding in de eigentijdse aktes. In 1566 verwierf Walraven van Erp de heerlijkheid Erp met hoge jurisdictie in pand. De kwartierschout vermeldt in zijn rekening dat de heerlijkheid op 4 november 1566 was verkocht aan Walraven van Erp.⁴⁸ Omdat dit aansluit bij het woordgebruik van de aktes van uitgifte zal bij het onderzoek ook gesproken worden van koop, steeds met het voorbehoud dat de pandgever, in dit geval de hertog, het recht behield de lening af te lossen waarna het pand, de heerlijkheid, terugviel aan de hertog. Het proces van verkoop en aflossen van het pand kon zich herhalen. Stiphout werd in 1392 als hoge heerlijkheid in pand uitgegeven aan Dirk de Rover. Tot 16 december 1616 was de heerlijkheid in bezit van verschillende families. Op die datum overleed Godert Oudart en viel Stiphout, evenals overigens Aarle met Rixtel en Beek, terug aan de hertog. In 16 februari 1622 werd Stiphout opnieuw in pand uitgegeven aan Jan Oudart, een broer van Godert. Die verpanding loste Filips IV, koning van Spanje en rechtsopvolger van de Brabantse hertog, al in 1641 af. Een jaar later verkocht hij Stiphout opnieuw, een uitgifte die niet zomaar door de Staten-Generaal werd erkend. De nieuwe heer, Jan Baptist van Elen, betaalde in 1646 aan de Staten-Generaal hetzelfde bedrag als hij eerder aan de Spaanse koning had betaald. Daarna bleef de toestand tot het einde van de onderzoeksperiode gelijk en bleef Stiphout een heerlijkheid. Stiphout is niet alleen een voorbeeld van opeenvolgende uitgiftes als heerlijkheid, maar laat ook zien hoe verwarrend de situatie was tijdens de zogenoemde retorsieperiode. Na de inname van 's-Hertogenbosch in 1629 tot het einde van de Tachtigjarige Oorlog claimden zowel de koning van Spanje als de Staten-Generaal het gezag over de Meierij. Wie een heerlijkheid in pand nam van de koning, kon er niet zeker van zijn dat hij ongestoord van zijn verwerving kon genieten. Dat kon pas wanneer de Staten-Generaal eveneens de heerlijkheid uitgaven.

Een opvallende omstandigheid deed zich voor als niet de hertog of de Staten-Generaal, maar de inwoners het pand aflostten. Dit was het geval in Lierop, dat in 1568 als heerlijkheid verpand werd aan Jan de Blasere. In de rekening van de kwartierschout uit de periode 1615-1623 staat bij Lierop dat volgens attestatie van 4 mei 1615 het 'dorpke met gehucht' door de gemeente was afgelost.⁴⁹ Die aflossing vond al plaats in 1606 en past in de nasleep

41 Coenen, *Alles wat hier leeft*, 19.

42 Coenen, *Heeze*, 42-43.

43 NL-EhVRHCE, 113-10190, *CmARAB O-g*, inv.nr. 2786, Gecombineerde rekeningen van de schouten, 1388-1389; inv.nr. 2805, Gecombineerde rekeningen van de schouten, 1398.

44 NL-EhVRHCE, 113-10190, *CmARAB Rk*, inv.nr. 12991, inv.nr. 12991, Rekening hoogschout, 1404-1616.

45 Coenen, *Heeze*, 45.

46 *ONB I*, 418-419.

47 Kappelhof, 'Heren in beweging', 52-53.

48 NL-EhVRHCE, 113-10190, *CmARAB Rk*, inv.nr. 13030, Rekening kwartierschout Peelland, 1538-1570.

49 NL-EhVRHCE, 113-10190, *CmARAB Rk*, inv.nr. 13031, Rekening kwartierschout Peelland, 1615-1623.

van de heksenprocessen waarin Erasmus van Grevenbroek, heer van Mierlo en Lierop, en zijn Astense collega en zwager Bernard van Merode een aantal vrouwen aanklaagden op beschuldiging van hekserij. Zeven Lieropse vrouwen werden ter dood gebracht. De inwoners wilden deze heer kwijt en brachten 1044 ponden Vlaams bijeen die ze op 8 juli 1606 overhandigden aan de Raad en Rentmeester-generaal der Domeinen in 's-Hertogenbosch, die daarmee het pand kon aflossen.⁵⁰ Zij waren formeel geen partij bij het koopcontract tussen hertog en smalheer, maar wilden zo graag van deze heer af dat zij de hertog de pandsom verstrekten waarna die de lening kon aflossen.

Nog ingewikkelder werd het als een heerlijkheid deels erfelijk bezit was en deels als pand was verworven. In 1388, 1392 en 1397 werden verschillende lage erfheerlijkheden opgewaardeerd met de in pand verkochte hoge jurisdictie. Deurne, Op het Hout (Mierlo-Hout) en Helmond kenden daarna zowel een erfelijk als een verpand deel van de heerlijkheid. In later eeuwen leidde dat vaak tot problemen. In de nasleep van de heksenprocessen kort voor 1600 wilden ook de inwoners van Mierlo hun heer kwijt. Toen de inwoners van Mierlo de pandsom hadden opgebracht en de lening was afgelost, ontstond een juridische strijd van tientallen jaren, omdat het erfelijke deel niet onder de verpanding viel. Uiteindelijk kregen de heren van Mierlo in 1706 de gehele rechtsmacht terug.⁵¹ Ook in Deurne ontstonden problemen over de erfelijke dan wel losbare status van de heerlijkheid. In 1651 verkocht de heer van Deurne, Willem de Lamargelle, baron van Kettenhove, de heerlijkheid aan Rogier van Leefdaal.⁵² De laatste meende dat hij betaald had voor een erfelijke hoge heerlijkheid, maar slechts de lage jurisdictie bleek erfelijk. In 1659 losten de Staten-Generaal de verpande hoge heerlijkheid af om die begin 1660 opnieuw aan dezelfde Van Leefdaal uit te geven. In het tussenliggende jaar had de heer geen hoge jurisdictie.

Deze voorbeelden maken duidelijk dat de ontwikkeling van de rechten binnen de gemeenschappen doorging, ook na de afronding van het kwartier. Hoe de gezagsverhoudingen in Peelland precies waren, vermeldt de kwartierschout in zijn rekeningen tot 1623.⁵³ De gezagsrechten vanaf 1572 zijn door Vriens in 1996 beschreven.⁵⁴ Waar nodig voor het begrip van veranderingen in jaargeboden wordt verderop meer gedetailleerd ingegaan op de situatie in specifieke gemeenschappen.

De opname van onderscheiden gemeenschappen in het hertogdom Brabant verliep divers. Datzelfde geldt voor de ontwikkeling van gezagsrechten en rechtsmacht die de gemeenschappen ondergingen na de opname in het kwartier Peelland. Peelland was een lappendeken met 'Ambilicht'. Daarmee voldoet het kwartier aan de in het begin van dit hoofdstuk vermelde doelstelling: het kwartier Peelland is door de variatie in rechtsvormen en in diachroon perspectief uitermate geschikt voor het onderzoek naar de jaargeboden. Die variatie maakt het mogelijk om jaargeboden van verschillende soorten gemeenschappen met elkaar te vergelijken. Daarnaast kan worden onderzocht of het verschil in gezagsrecht invloed had op tempo en wijze van het doorvoeren van veranderingen in de organisatie van gemeenschappen. Het feit dat binnen Peelland ook gemeenschappen voorkomen zonder jaargeboden voegt een extra dimensie toe. De verschillen tussen gemeenschappen met en zonder jaargeboden bieden de mogelijkheid om ook dat fenomeen te onderzoeken.

Het geografische kader van het onderzoek met de verschillen tussen de gemeenschappen waaruit Peelland bestaat, is hiermee geschetst. De verschillen in gezagsrechten en rechtsmacht doen vermoeden dat die verschillen doorwerken in de inhoud van de jaar-

geboden. Voor dat onderzocht kan worden, moet eerst duidelijk zijn welke jaargeboden bewaard zijn gebleven en welke mogelijkheden en beperkingen de schriftelijke neerslag van de geboden oplevert voor het onderzoek. In de volgende paragraaf zullen daarom de archiefbronnen per gemeenschap worden geanalyseerd.

3.3 Analyse van de jaargeboden

Niet alle gemeenschappen in Peelland hadden jaargeboden. In een latere fase van het onderzoek naar de relatie tussen het beheer van de gemeint en het bezit van jaargeboden, worden gemeenschappen met en zonder geboden met elkaar vergeleken. Tot dat moment richt het onderzoek zich enkel op gemeenschappen met jaargeboden. In een enkel geval kan het verbazing opwekken dat een gemeenschap buiten beschouwing is gelaten. Zo heeft Van Emstede het keurboek van Lierop uitgegeven.⁵⁵ Het gaat hier echter niet om jaargeboden maar om een ordonnantie van schepenen van Lierop om enkele misbruiken binnen de gemeenschap, vooral op de gemeint, tegen te gaan.⁵⁶ Het Lieropse reglement past bij de ordonnanties uit de achttiende eeuw zoals die in meer gemeenschappen worden aangetroffen. Maar het zijn geen jaargeboden.

Uiteraard is het mogelijk dat de gemeenschappen wel jaargeboden hadden maar dat deze niet herkenbaar zijn beschreven in een inventaris of verborgen zitten in een resolutieboek, of dat ze spoorloos verloren zijn gegaan. In dat geval zijn ze ook niet ontdekt door schrijvers die de lokale historie hebben onderzocht. Het blijft uiteraard mogelijk dat wel bestaande jaargeboden over het hoofd zijn gezien.

3.3.1 Aarle, Beek en Rixtel

De oudste bewaard gebleven serie jaargeboden van Aarle, Beek en Rixtel dateert van 1597.⁵⁷ In dat jaar werd een oudere serie overgeschreven en de bepalingen uit dat oudere exemplaar werden op 8 januari tijdens het jaargeding door schout, schepenen, kerkmeester, armmeesters en naburen aangenomen als jaargeboden voor het jaar 1597. Dit exemplaar is alleen in dat ene jaar gebruikt. Omdat een ouder exemplaar tot voorbeeld diende, staan in deze jaargeboden wel vroegere data. De oudste datum is 18 februari 1561 *stilo brabantie*. Brabant hanteerde de paasstijl, zodat deze datum moet worden geïnterpreteerd als 18 februari 1562. In de inventaris is dit keurboek beschreven als 'Keuren en breuken, 1568-1597'.⁵⁸

50 Coenen, *Mierlo*, 169-171; Coenen, *Gegeven Sint-Barbaradag*, 153.

51 Coenen, *Mierlo*, 251.

52 Ouwering, *Uit het verleden*, 118-125.

53 NL-EhVRHCE, 113-10190, *CmARAB Rk*, inv.nrs. 13028-13031, Rekeningen kwartierschout Peelland, 1467-1623.

54 Vriens, 'Lijst van plaatsen'.

55 Van Emstede, 'Keurboek Lierop', 1-13.

56 NL-EhVRHCE, 13072, *GLr*, inv.nr. 36, Register resoluties 1775-1796, 58-79v.

57 NL-EhVRHCE, 13000, *GAR*, inv.nr. 4/12, Keuren en breuken, 1568-1597.

58 NL-EhVRHCE, 13000, *GAR*, inv.nr. 4/12, Keuren en breuken, 1568-1597.

TABEL 3.2 SERIES JAAR Geboden AARLE, RIXTEL EN BEEK

Aangelegd in	Jaren die voorkomen in geboden	Jaren van afkondiging
1597	1562, 1568, 1570, 1571, 1572, 1574, 1579, 1597	1597
1615	1562, 1568, 1570, 1571, 1572, 1574, 1579, 1597, 1613-1615	1615, 1620
circa 1647	1562, 1568, 1570, 1571, 1572, 1574, 1579, 1597, 1613-1615, 1646	1650, 1653, 1656, 1660

Bron: NL-EhvRHCE, 13000, GAR, inv.nrs. 4/12-4/14.

Volgens een aantekening van de secretaris van Aarle genaamd Jan zoon meester Thomas Pauli is de tweede serie jaargeboden op 27 juli 1615 door hem gemaakt.⁵⁹ Hierin is de oude serie uit 1597 overgeschreven, gevolgd door een kopie van de vaststelling van de geboden van 1613, 1614 en 1615. Na het kopiëren zijn nog slechts aanvullingen uit 1620 en de vaststelling van de jaargeboden in datzelfde jaar ingeschreven. De reden van het kopiëren van de oude jaargeboden staat in een aantekening in de marge bij jaargebod 40. De heer had geprotesteerd tegen het in dat gebod opgenomen recht van voorpoting dat de ingezetenen zouden hebben. Hij was van mening dat dit privilege hem toebehoorde en vermoedde dat de ingezetenen zich dit recht recent hadden toegeëigend. De secretaris schreef vervolgens de oude jaargeboden over om te controleren of die bepaling in 1597 ook al gold of dat die later was toegevoegd. Blijkbaar liep het goed af voor de inwoners. De secretaris verklaarde, nadat hij de kopie had vervaardigd, dat alles in overeenstemming was met de oude reeks. Gebod 40 werd gewoon opgenomen in de nieuwe serie, zij het met nummer 42. In de inventaris is dit keurboek beschreven als 'Keuren en breuken, 1568-1620'.

De derde en laatste serie jaargeboden is een kopie van de vorige, gevolgd door een aantekening van de publicatie van de geboden op 26 maart 1646.⁶⁰ Omdat tot de vermelding van de publicatie in 1646 alles in één handschrift is geschreven, kan de serie worden gedateerd in of kort na 1646. Daarna zijn tussen 1650 en 1660 nog aantekeningen toegevoegd. De verschillende kleuren inkt maken duidelijk dat die aantekeningen niet allemaal tegelijk zijn ingeschreven. In de inventaris is dit keurboek beschreven als 'Keuren en breuken, 1568-1660'.

3.3.2 Asten

De jaargeboden van Asten zijn verloren gegaan. Wat rest is een inschrijving van de geboden op 16 maart 1712 in het resolutieboek.⁶¹ Dit gebeurde na een besluit van schepenen van 28 juli 1711. De oude jaargeboden uit 1659 en 1688 waren zo versleten dat zij, om verder verval te voorkomen, zouden worden opgeborgen in de dorpskomme. Het opbergen in de komme heeft niet kunnen verhinderen dat die oude series alsnog verloren zijn gegaan en nu geen onderdeel meer uitmaken van het archief. De inschrijving van 1712 is een kopie van de serie uit 1688, die weer een aangevulde kopie was van de serie uit 1659. Uit de aanhef blijkt dat er nog oudere series moeten zijn geweest. In die aanhef staat dat Everard van Doerne, heer van Asten tussen 1656 en 1705, met schepenen, regeerders en gekozen mannen de geboden heeft vernieuwd, die tevoren door 'onse voirgaende heren van Asten, schoutet, schepenen ende die gecoren mannen uijt ieder vierendeel' waren ge-

TABEL 3.3 SERIE JAARGEBODEN ASTEN

Aangelegd in	Jaren die voorkomen in geboden	Jaren van afkondiging
1712	1659, 1688, 1711, 1712	1712

Bron: NL-EhvRHCE, 13031, GAs, inv.nr. III/3.

maakt. Er moeten derhalve geboden zijn geweest die gemaakt werden door minstens twee voorgangers van Everard.

3.3.3 Bakel

De jaargeboden in Bakel zijn niet op de Bakelse gemeenschap gericht, maar op het gebruik van de Bakelse gemeint die gezamenlijk bezeten werd door Bakel, door Helmond en door Aarle met Beek en Rixtel. Doordat Aarle, Rixtel en Beek zich als één collectief hadden ingekocht, is er steeds sprake van drie gerechtigde gemeenschappen. Omdat het gezamenlijke gebruik verscheidene keren tot fricties leidde, is ook de procedure voor het samenstellen van de jaargeboden precies omschreven. Bovendien zijn in alle administratieve archieven van de gerechtigde gemeenschappen een of meer exemplaren bewaard gebleven. Het oudste, maar incomplete exemplaar uit 1499 is te vinden in het archief van Deurne.⁶² Deurne was echter niet gerechtigd in de Bakelse gemeint en het is niet bekend hoe dit exemplaar daar terecht is gekomen.

In 1463 sloten enerzijds Bakel en anderzijds Aarle en Helmond een overeenkomst over het gebruik van de Bakelse gemeint. Aan die overeenkomst ging onenigheid vooraf die werd uitgevochten tot voor de Raad van Brabant.⁶³ Bakel meende het alleenrecht op het beheer te hebben, inclusief het recht op het maken van de jaargeboden. Aarle en Helmond protesteerden omdat daarmee de bepalingen in de akte van uitgifte werden overtreden. Bakel weigerde bovendien de andere gerechtigden inzage te geven in de uitgiftebrief. Na bemiddeling door een drietal adellijke heren werden de geschillen bijgelegd en werd een beheersovereenkomst gesloten. De ingezetenen van alle gerechtigde gemeenschappen of hun afgevaardigden zouden jaarlijks op de zondag na Sint-Geertruidag (17 maart) bijeenkomen bij de Bakelse kerk. Iedere gerechtigde gemeenschap koos daar drie personen uit haar midden tot peelmeester. De negen peelmeesters voerden een jaar lang het beheer over de Peel bij meerderheid van stemmen. Uit de jaargeboden blijkt overigens dat in de zeventiende eeuw iedere gemeenschap nog maar twee peelmeesters benoemde. In het akkoord van 1463 werd ook bepaald hoe in de toekomst het archief met bescheiden over de gemeint beheerd diende te worden. De uitgiftebrief moest in een komme worden gelegd. De gemeenschappen kregen ieder een van de drie sleutels die nodig waren om deze komme te openen. Dat maakte dat de stukken slechts konden worden ingezien als vertegenwoordigers van alle drie de gerechtigde gemeenschappen bijeen waren.

59 NL-EhvRHCE, 13000, GAR, inv.nr. 4/13, Keuren en breuken, 1568-1620.

60 NL-EhvRHCE, 13000, GAR, inv.nr. 4/14, Keuren en breuken, 1568-1660.

61 NL-EhvRHCE, 13031, GAs, inv.nr. III/3, Resolutieboek, 1706-1719, 34-50.

62 NL-EhvRHCE, 13181, GD, inv.nr. 165, Keuren en breuken Bakel, 1499.

63 Krom en Sassen, *Oorkonden betreffende Helmond*, 179-181.

TABEL 3.4 SERIES JAARGEBODEN BAKELSE PEEL

Aangelegd in	Jaren die voorkomen in geboden	Jaren van afkondiging
1499	1499	1499
1627	1571, 1627	1627
1649	1645, 1646, 1649	1649
1708	1708	1708
1708	1708	1708, 1774-1786, 1788-1791, 1803, 1805, 1807

Bron: NL-EhvRHCE, 13181, *GD*, inv.nr. 165; 12001, *GHm*, inv.nrs. 423, 424; NL-GmtGAGB, AB.001, *DB-Mi*, inv.nr. 38.

In 1505 werd Bakel door de hertog van Brabant verkocht aan Jan van Doerne. Vanaf dat moment hield niet langer de Peellandse kwartierschout namens de hertog toezicht op het gebruik van de gemeint, maar de heer van Bakel. In 1509 legden de schepenen van Bakel en van Aarle een verklaring af over de gang van zaken rond het gebruik van de Bakelse gemeint.⁶⁴ Deze verklaring werd opgenomen in de zeventiende-eeuwse registers met daarin kopieën van alle bescheiden over de Bakelse gemeint. Dit gebeurde nadat in 1645, na het opstellen van nieuwe jaargeboden, opnieuw problemen waren gerezen over de rechten in de gemeint en in 1646 een nieuwe overeenkomst was gesloten. Onderdeel van die overeenkomst was dat voor ieder van de gerechtigde gemeenschappen een register diende te worden aangelegd waarin alle nog bestaande archiefbescheiden zouden worden ingeschreven.

Op het moment dat in 1646 dit akkoord werd gesloten, waren niet langer drie, maar vier gemeenschappen gerechtigd in de Bakelse gemeint. Beek en Donk was namelijk in 1642 als aparte heerlijkheid verkocht en van Aarle-Rixtel afgescheiden. Het lijkt erop dat er desondanks geen vierde exemplaar is gemaakt. In het archief van Aarle-Rixtel is geen exemplaar aanwezig, terwijl er wel een berust in het archief van de gemeente Beek en Donk.⁶⁵ Het archief van Aarle-Rixtel bevat wel een 'Peelboek', maar dat dateert van 1769 en heeft slechts betrekking op een nieuwe juridische strijd tussen de gerechtigden in de Bakelse Peel.⁶⁶ In de registers van Bakel, Helmond en Beek en Donk is, behalve de serie jaargeboden van 1645, ook een latere serie uit 1708 ingeschreven. Het Bakelse exemplaar bevat ook nog de jaarlijkse afkondigingen uit de periode 1774-1807.

Toen deze registers werden aangelegd, werd de serie uit 1645 als uitgangspunt genomen. Of vroegere series toen niet meer bekend waren of dat die niet van belang werden geacht, blijkt niet. De incomplete serie uit 1499 die zich bevindt in het archief van Deurne is in ieder geval niet opgenomen in de verzamelregisters. Datzelfde geldt voor een serie uit 1627, die slechts is aangetroffen in het archief van Helmond in een ander verzamelregister over de Peel.⁶⁷ In die serie jaargeboden uit 1627 zijn de geboden van 1571 integraal opgenomen. De jaargeboden voor de Bakelse Peel bestrijken daarmee de periode van 1499 tot 1807.

3.3.4 Deurne

Van de serie jaargeboden van Deurne is slechts één origineel exemplaar bekend.⁶⁸ Dit exemplaar is ingebonden bij stukken die betrekking hebben op het proces dat de heer van

Deurne en de inwoners voor de Raad van Brabant voerden over de rol van de ingezetenen bij de benoeming van borgemeesters. Het proces leidde tot een akkoord in 1665, waarbij de jaargeboden werden gefixeerd op het jaar 1658. Tevens sneuvelen, als gevolg van het proces, enkele jaargeboden omdat die strijdig zouden zijn met landelijke verordeningen.

Van deze originele serie zijn in het archief van de gemeente Deurne drie kopieën aanwezig. Die gaan terug op een collatie die in 1665 werd gemaakt door de griffier van de Raad en Leenhof van Brabant, N. van der Haar, doch niet op het originele exemplaar. De collatie van Van der Haar is niet aangetroffen in het archief van de gemeente Deurne. De eerste kopie is eenvoudig en ongedateerd en na het ontstaan niet meer gebruikt.⁶⁹ De tweede kopie is een door substituut-secretaris Jacob Geurts geautoriseerd exemplaar, maar het is niet compleet.⁷⁰ Deze kopie moet kort na de collatie door Van der Haar zijn gemaakt, omdat bekend is dat Jacob Geurts op 29 juli 1670 is overleden.⁷¹ Ook deze serie is niet gebruikt om wijzigingen of aanvullingen in te schrijven. Deze twee kopieën voegen niets toe aan het onderzoek en zijn daarom niet gebruikt.

De derde kopie is opgesteld in 1712 en geautoriseerd door de Deurnese secretaris P. de Cassemajor.⁷² Behalve de jaargeboden bevat dit register ook nog de inschrijving van een resolutie van de Raad van State uit 1786 en daarnaast een extract uit een resolutie van het dorpsbestuur uit 1718. Beide hebben te maken met het beheer van de gemeint, maar behoren niet tot de jaargeboden. In tegenstelling tot de andere kopieën is dit derde exemplaar in de achttiende eeuw daadwerkelijk gebruikt. Er staan aantekeningen in over het kopiëren in november 1712, over het in de schepenbank executabel verklaren van de boetes op 27 september 1713, 15 december 1714 en 25 juni 1722. Een keer is het register ook gebruikt om aan te tekenen dat een boete werd verhoogd.⁷³ Het register begint met het akkoord uit 1665. Aan het einde daarvan staat ook nog eens dat keuren die strijdig waren met de plakaten van de Staten-Generaal waren geroyeerd. Wat volgt is een kopie van de jaargeboden zoals die golden in 1662, inclusief de geroyeerde keuren. Volgens De Cassemajor komt de kopie, op de toegevoegde indeling in hoofdstukken na, overeen met het exemplaar dat berust bij Jan Daniels van Bree. Deze laatste was in 1712 schepen in Deurne en in 1661 was hij de aanleiding voor het proces tussen heer en inwoners. Op 17 maart 1661 werd hij door de heer benoemd tot borgemeester en dat was tegen oude gebruiken. Tot dat moment kozen de aftredende bestuurders met de naburen de borgemeesters die vervolgens door de heer werden beëdigd.⁷⁴ Het is mogelijk dat het exemplaar van Van Bree de collatie door

64 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 424, 'Register van den titel van vercryg van de Peel', ca. 1670-1770.

65 NL-GmtGAGB, AB.001, *DB-Mi*, inv.nr. 38, 'Vercrijghboek' van de Peel, vierde kwart 17e eeuw; NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 424, 'Register van den titel van vercryg van de Peel', ca. 1670-1770; NL-EhvRHCE, 13045, *GB-D*, inv.nr. 1/15, 'Register van den titel van vercrijgh van de Peel', tweede helft 17e eeuw.

66 NL-EhvRHCE, 13000, *GAR*, inv.nr. 8/1, 'Peelboek', 1769-1823.

67 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 423, Keuren en breuken gemeint Bakel, ca. 1627.

68 NL-HtBHIC, 19, *RvB*, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666. Met dank aan de heer L. Liewes die me op dit exemplaar wees.

69 NL-EhvRHCE, 13181, *GD*, inv.nr. 167, Keuren en breuken, 1662-1665.

70 NL-EhvRHCE, 13181, *GD*, inv.nr. 169, Keuren en breuken, (1662-1665).

71 Ouwerling, *Uit het verleden*, 203.

72 NL-EhvRHCE, 13181, *GD*, inv.nr. 170, Keuren en breuken Deurne, 1712-1722.

73 NL-EhvRHCE, 13181, *GD*, inv.nr. 170, Keuren en breuken Deurne, 1712-1722, hoofdstuk 7-5.

74 Ouwerling, *Uit het verleden*, 254-255.

TABEL 3.5 SERIES JAARGEBODEN DEURNE

Aangelegd in	Jaren die voorkomen in geboden	Jaren van afkondiging
> 1625 < 1628	oorspronkelijk: 1577, 1595, 1619, 1621, 1625 aanvullingen: 1628, 1632, 1633, 1636, 1640-1643, 1645-1649, 1652, 1654, 1657, 1658, 1662	
1712	1577, 1595, 1619, 1621, 1625, 1628, 1632, 1633, 1636, 1640-1643, 1645-1649, 1652, 1654, 1657, 1658, 1662	1712-1714, 1722

Bron: NL-HtBHC, 19, *RvB*, inv.nr. 840; NL-EhvRHCE, 13181, *GD*, inv.nr. 170.

Van der Haar was, maar dat valt niet te bewijzen. Omdat de serie jaargeboden geautoriseerd door De Cassemajor in de achttiende eeuw het gebruiksexemplaar was voor de gemeenschap, wordt dit exemplaar in het onderzoek gebruikt naast het originele exemplaar dat berust in het archief van de Raad van Brabant in 's-Hertogenbosch.

De originele serie is niet gedateerd. Zij bestaat uit een romptekst die is geschreven in één hand met in de marges en tussen de tekst aanvullingen. Niet alleen veranderingen in al bestaande geboden, maar ook geheel nieuwe geboden zijn ingevoegd in de tekst. Na de romptekst volgen in verschillende handschriften jaargeboden die zijn gemaakt na het ontstaan van de serie. Zowel in de romptekst als in de geboden die later zijn toegevoegd, staan enkele dateringen. In de romptekst is de jongste datering 1625 in gebod 112. In de aanvullingen is de vroegste datering 1628 in gebod 130. De aanleg van de serie is daardoor tamelijk nauwkeurig te dateren tussen 1625 en 1628.

Oorspronkelijk bestond de serie uit 32 pagina's. Pagina 32 was de achterzijde van het registertje. Deze pagina is veel donkerder dan de andere en in het midden is, op de vouw, het papier nog donkerder. De tekst die oorspronkelijk op de achterzijde heeft gestaan is sterk vervaagd en er is later gewoon overheen geschreven. Het eerste gebod op de toegevoegde pagina's (gebod 150) dateert van 1640. Dat zal het jaar zijn waarin besloten werd de oude serie te blijven gebruiken en daartoe aan de bestaande serie extra pagina's toe te voegen. Deze hele serie jaargeboden is alleen maar gebruikt om de jaargeboden in te schrijven. Dat is afwijkend van de meeste series in andere gemeenschappen, waar ook aantekeningen te vinden zijn over het vaststellen door de gemeenschap en het publiekelijk voorlezen van de vastgestelde geboden.

Het exemplaar uit 1625-1628 is in rubrieken ingedeeld met de namen van die rubrieken tussen de tekst. In 1712 zijn die rubrieken genummerd. De serie jaargeboden uit 1625-1628 bestaat uit slechts zes rubrieken: 'van den pedel', 'van de heije', 'van de straten', 'van de waterlaten', 'schutten' en 'van de gemeijnte ende andere breucken'. In de rubriek over het schutten is na de elfde bepaling, die een verbod bevat om schapen te hoeden op gronden van een ander, een nadere uitleg toegevoegd. Het verbod gold slechts op de door de peelmeesters afgezette gronden 'alwaer teekenen op staen sonder beempden, driessen ende binnenvelden' en niet op andere gronden. In het exemplaar van 1712 is de toevoeging aan de elfde bepaling in de rubriek 'schutten' opgevat als de aanhef van een nieuwe rubriek. Er is een nieuw hoofdstuk zes toegevoegd onder de kop 'alwaar teekenen opstaan sonder beemden, driessen en[de] binnenvelden', waarin de overige geboden uit de rubriek

over het schutten zijn opgenomen.⁷⁵ Dat had tot gevolg dat de zesde rubriek ‘van de gemeijnte ende andere breucken’ in 1712 hoofdstuk zeven werd.

3.3.5 Erp

De oudste nog aanwezige jaargeboden in Erp zijn opgenomen in inventarisnummer 40 van het oude administratieve archief van Erp.⁷⁶ De serie blijkt een samenvoeging te zijn van ten minste drie incomplete series die samen zijn ingebonden. Enkele identieke jaargeboden of delen van die geboden komen daardoor twee en één jaargebod zelfs drie keer voor. De pagina's 4, 8, 30 en 36 beginnen met jaargeboden waarvan het begin ontbreekt. De pagina's 9 en 31 eindigen met een incompleet jaargebod, terwijl de daarop volgende pagina's met een nieuwe bepaling beginnen. Op zowel pagina 1 als 10 staat de aanhef van de serie, waarin wordt verwezen naar het landcharter dat de gemeenschap in 1379 ontving van hertogin Johanna van Brabant.

Volgens de inventaris dateert de serie uit 1622 en zijn de geboden in de periode tussen 1610 en 1631 afgekondigd. In de aanhef staat inderdaad ‘XVIC XXIIItich’, maar dat jaartal is twee keer aangepast. Bij de eerste wijziging werd over de ‘II’ een ‘VIII’ geschreven en vervolgens nog een keer een ‘X’. De oorspronkelijke datering is 1622, waarna dat jaar eerst is gewijzigd in 1628 en daarna in 1631. Dat laatste jaartal correspondeert met de aantekening in de kantlijn dat de jaargeboden op 28 april 1631 door de borgemeesters zijn afgekondigd.

Het jaar 1622 wordt ook genoemd aan het einde van de aanhef, waar staat dat ze zijn gepubliceerd en geboden in opdracht van de schepenen en gezworenen ‘op huijden den Xen april anno XVI^c en[de] XXIIItich’. De eerste pagina, het titelblad, is later toegevoegd en slaat op de afkondiging in 1631 door Goort Hoorkens, vermoedelijk de vorster. Overige jaren die in de jaargeboden worden genoemd, zijn te vinden op pagina 34 in de mededeling van Goort Hoorkens dat de jaargeboden op 10 april 1631 op het kerkhof zijn vastgesteld en op 28 april daaropvolgend aan iedereen zijn voorgelezen. Op pagina 36 staat een verklaring van Jorijs Gerijt Jorijs, een van de borgemeesters in 1631, dat hij de geboden volgens oud gebruik jaarlijks heeft afgekondigd ‘anno - 1610 en[de] - 1613 en[de] - 1622 - en[de] - 1628 - en[de] 1631 -- tesamen vijf jaer --’. Omdat die aanvullingen in een ander handschrift zijn geschreven kan Goort Hoorkens noch Jorijs Gerijt Jorijs degene zijn die enkele aanvullingen in de marges hebben bijgeschreven.

Hoe moet dit worden geïnterpreteerd? Als de jaargeboden volgens oud gebruik ieder jaar waren afgekondigd, dan is dat tegenstrijdig met de afkondiging in alleen maar die vijf genoemde jaren. Waarom dan toch vijf jaar noemen en er nog bij zetten dat het tezamen om vijf jaar gaat? Dat is alleen verklaarbaar als dit samengestelde exemplaar in 1631 is gemaakt, op basis van oudere exemplaren, inclusief alle in die oude series opgenomen wijzigingen. Dit samengestelde exemplaar bestaat in ieder geval uit een deel van het exemplaar van 1628, aangevuld met delen van de exemplaren uit de andere door Jorijs Gerijt Jorijs genoemde jaren, namelijk 1610, 1613 en 1622. Dat roept weer de vraag op waarom Erp het nodig vond om in 1631 niet zomaar de jaargeboden uit 1628 opnieuw toe te passen,

75 NL-HtBHC, 19, *RvB*, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666; NL-EhvRHCE, 13181, *GD*, inv.nr. 170, Keuren en breuken Deurne, 1712-1722, gebod 6-1, 6-3, 6-4.

76 NL-HtBHC, 7687, *DE*, inv.nr. 40, Keuren en breuken, 1622.

TABEL 3.6 SAMENSTELLING SERIE JAARGEBODEN ERP ZESTIENDE EEUW

Pagina	Jaargebod
1	Aankondiging algemeen
2, 3	Aankondiging 1622, 1, 2
4-7	3 (eerste deel ontbreekt), 4-9
8, 9	3 (eerste deel ontbreekt), 10, 11, 12 (tweede deel ontbreekt)
10-29	Aankondiging algemeen, 1, 2, 6, 13-28, 3, 11, 12, 29-67
30, 31	47 (eerste deel ontbreekt), 52, 48-50, 51 (laatste deel ontbreekt)
32-34	68, 69, publicatie en afkondiging 1631
35	41
36	70 (eerste deel ontbreekt), verklaring Jorijs Gerijt Jorijs

Bron: NL-HtBHC, 7687, DE, inv.nr. 40.

maar jaargeboden op te nemen die in 1628 al waren afgeschaft? Een verklaring daarvoor leveren de gebeurtenissen in de heerlijkheid in die periode. Nadat Erp in 1566 aan Walraven van Erp was verkocht, volgde het leenverhef van de tweede Walraven van Erp in 1587. Na diens overlijden werd de volgende Walraven op 7 november 1612 als heer gehuldigd.⁷⁷ Aan die laatste inhuldiging ging een strijd tussen inwoners en nieuwe heer vooraf. De inhuldiging geschiedde pas nadat de heer allerlei toezeggingen had gedaan, waaronder de belofte dat hij de jaargeboden zou handhaven zoals die door de inwoners zelf waren opgesteld.⁷⁸ In 1621 werd de verpanding van Erp afgelost, evenals die van Veghel, en werden de beide gemeenschappen direct daarna weer uitgegeven. In 1627 was Walraven van Erp overleden en volgde zijn weduwe Johanna van Holtmolen hem op als vrouwe van Erp en Veghel.⁷⁹ De jaren die borgemeester Jorijs Gerijt Jorijs noemt, passen precies in het rijtje van de wisselingen van de macht in Erp. Het samengestelde exemplaar bevat de jaargeboden voorafgaand aan en tijdens die onrustige periode.

Het archief van de gemeente Erp bevat ook een register waarin, naast andere zaken, jaargeboden zijn opgenomen.⁸⁰ De geboden in dit register zijn veel jonger dan de hiervoor genoemde serie en bevatten dateringen uit de periode 1732-1749, maar zij gaan terug op een serie uit 1662. Er zijn nogal wat verschillen tussen de jongere en de oudere samengestelde serie. Nadat de heerlijkheid was afgelost en Erp in 1651 statendorp was geworden, werd het keurboek van 1662 goedgekeurd door de Staten-Generaal. Dat bevat veel minder geboden dan het samengestelde exemplaar. Voor het onderzoek naar zaken die de gemeenschap Erp van oorsprong regelde in haar jaargeboden is de serie van 1610-1631 beter geschikt dan het herziene exemplaar van 1662. De oudere serie geeft beter de door de inwoners onderling opgestelde regels weer, dan het door de Staten-Generaal goedgekeurde exemplaar. Waar nodig zal de nieuwe serie met de oudere worden vergeleken. Een derde register bevat een kopie uit het jaar 1740 van de jaargeboden die golden in het jaar 1732, gevolgd door de aantekeningen van publicatie uit de periode 1740-1785.⁸¹

TABEL 3.7 SERIES JAARGEBODEN ERP

Aangelegd in	Jaren die voorkomen in geboden	Jaren van afkondiging
1610, 1613, 1622, 1628, 1631	1379, 1610, 1613, 1622, 1628, 1631	1610, 1613, 1622, 1628, 1631
1732	1379, 1644, 1696, 1714, 1732	1732, 1733, 1735-1738, 1749
1740	1379, 1644, 1696, 1714, 1732	1740, 1743-1745, 1747-1753, 1755, 1760, 1764, 1767-1770, 1772, 1773, 1778-1781, 1785

Bron: NL-HtBHC, 7687, DE, inv.nrs. 40, 42, 449.

3.3.6 Heeze, Leende en Zesgehuchten

In het schepenprotocol van Geldrop van 1547 is ook de dingrol van Heeze, Leende en Zesgehuchten uit de periode 1536-1540 ingebonden.⁸² Op die rol staan de gezamenlijke jaargeboden van Heeze, Leende en Zesgehuchten uit de jaren 1537 en 1538. Die laatste bevatten ook nog aanvullingen uit de jaren 1542 en 1545. Latere jaargeboden zijn er niet in Heeze, Leende en Zesgehuchten. Ze stammen uit de korte periode waarin de gemeint aan de inwoners was uitgegeven. Hierop wordt nader ingegaan bij het onderzoek naar de relatie tussen jaargeboden en gemeint.

TABEL 3.8 SERIES JAARGEBODEN HEEZE, LEENDE EN ZESGEHUCHTEN

Aangelegd in	Jaren die voorkomen in geboden	Jaren van afkondiging
1537	1537	
1538	1538, 1542, 1545, 1550	

NL-EhvRHCE, 10208, SGe, inv.nr. 231.

3.3.7 Helmond

De oudste nog aanwezige serie in Helmond bevat de geboden uit de periode 1622-1652.⁸³ In 1625 legde stadssecretaris Jacob Fabri een register aan waarin hij de geboden uit de jaren 1622-1624 schreef. De jaargeboden uit de jaren daarna, tot 1652, zijn in het register toegevoegd, gevolgd door de vernieuwing, de publicatie en het executabel verklaren in 1675 en een aantekening uit 1734. Ook zijn tot 1737 door latere bestuurders nog enkele zaken ingeschreven die niets met de jaargeboden te maken hebben.

77 Meuwese, *Erp*, 25.

78 Meuwese, *Erp*, 63.

79 Meuwese, *Erp*, 25.

80 NL-HtBHC, 7687, DE, inv.nr., 449, Register allerhande zaken, o.a. keuren en breuken, 1732-1749.

81 NL-HtBHC, 7687, DE, inv.nr., Keuren en breuken, 1732.

82 NL-EhvRHCE, 10208, SGe, inv.nr. 231, Schepenprotocol, 1547, ingebonden dingrol Heeze, 1536-1540.

83 NL-EhvRHCE, 12001, GHM, inv.nr. 162, Keurboek Jacob Fabri, 1625-1652.

In 1674 legde substituut-secretaris Joannes Roefs een nieuw register aan, met daarin de jaargeboden uit de periode 1622-1625.⁸⁴ Aan het einde van de zeventiende eeuw heeft vorster Frederick Bronckhorst nog enkele aantekeningen van publicatie van de jaargeboden ingeschreven. Dit exemplaar is waarschijnlijk niet als register van jaargeboden aangelegd, maar zal een rol hebben gespeeld in een conflict dat toen in Helmond speelde over de bevoegdheden van de schout. De heer van Helmond trachtte een deel van de taken van de schout over te dragen aan zijn rentmeester.⁸⁵ Het lijkt erop dat dit register is gemaakt in opdracht van de schout om daarmee te bewijzen dat het tot zijn bevoegdheden hoorde om overtreders van de geboden te bekeuren. Daarop wijst het feit dat in deze kopie uit 1674 steeds het woord 'schout' is onderstreept met daarbij in de marge de datum waarop de schout naar aanleiding van het betreffende gebod actie had ondernomen.

Notaris Theodorus Alberts maakte in 1699 een analytisch afschrift van de oude jaargeboden.⁸⁶ De volgorde van inschrijving is ongewijzigd, maar blanco pagina's zijn tussengevoegd. Op die extra pagina's staan de vroegere aanpassingen in bestaande geboden genoteerd, maar ook wijzigingen van na 1699 vonden daar hun plaats. Behalve de jaargeboden zijn in het register later nog enkele zaken toegevoegd die niets te maken hebben met de jaargeboden: een ordonnantie met maatregelen ter bestrijding van brand, een vakantie-rooster en een aantekening over de vergoeding die de secretaris kreeg voor het opmaken van stukken ten behoeve van de borgemeesters.

Een vierde exemplaar is grotendeels een kopie van het vorige.⁸⁷ In deze vierde serie is door een aantal geboden een kleine schuine streep getrokken, terwijl andere in de marge voorzien zijn van een teken in de vorm van een bolletje met een streep eraan. Vermoedelijk zijn deze strepen en tekens aangebracht door een klerk tijdens het overschrijven van bepaalde geboden. Zo valt het op dat door de tekst van alle jaargeboden die zijn gericht op voorkoming en bestrijding van brand een streepje staat. Deze bepalingen zijn allemaal opgenomen in een afzonderlijk brandreglement.⁸⁸ De tekens moeten zijn aangebracht na 6 maart 1773, omdat ook een aanvulling van die datum is voorzien van een teken.⁸⁹ Dit achttiende-eeuwse register bevat tevens een inventaris van het Helmondse ijkmateriaal.

TABEL 3.9 SERIES JAAR Geboden HELMOND

Aangelegd in	Jaren die voorkomen in geboden	Jaren van afkondiging
1625	1622-1625, 1630, 1636, 1639, 1643, 1649, 1652, 1734	1625-1628, 1630, 1632, 1637-1639, 1642, 1644, 1645, 1647-1652, 1675
1674	1622-1628, 1630, 1632, 1637-1639, 1642-1645, 1647-1652	1684, 1686, 1688, 1696, 1697, 1699
1699	1622-1628, 1630-1632, 1637-1639, 1642-1644, 1647-1652, 1674, 1699, 1722, 1734, 1737, 1738, 1766, 1769, 1773, 1785	1787
circa 1750	1622-1628, 1630-1632, 1637-1639, 1642-1644, 1647-1652, 1674, 1722, 1734, 1738, 1766, 1769, 1773, 1779, 1785	

Bron: NL-EhvRHCE, 12001, GHm, inv.nrs. 162-165.

3.3.8 Lieshout

De drie series jaargeboden in Lieshout zijn exemplaren uit de periode 1647-1650, 1713 en 1726.⁹⁰ Een kopie van de laatste serie is niet bij het onderzoek betrokken.⁹¹ Het oudste exemplaar uit 1647 is een afschrift van het exemplaar dat, volgens een aantekening op de voorlaatste pagina, berustte bij de pastoor. Het stuk bestaat uit de jaargeboden die op 17 maart 1647 werden voorgelezen op de vergadering van de naburen, met een attestatie van de publicatie tijdens het jaargeding van 10 maart 1650.

De tweede serie, bestaande uit de jaargeboden van 13 mei 1713, wordt voorafgegaan door een aanhef die verwarring kan opleveren. Er staat namelijk dat de keuren en breuken van Lieshout 'van dato den 9e januarii 1597' werden vernieuwd 'bij den heere Hieronimus Raveschoit de Capelle, abt van Postel en grontheer van Lieshout' en drossaard, schepenen, borgemeesters, kerkmeesters, heilige-geestmeesters en de gezamenlijke naburen. De abt van Postel kan echter in 1597 niet aanwezig zijn geweest bij het opstellen van de jaargeboden. De abdij van Floreffe droeg haar bezittingen pas in 1698 over aan de abdij van Postel en Hieronymus Raveschoot van Capelle (Vierlingsbeek 1659-Postel 1726) werd abt in 1704.⁹² Met deze aanhef moet worden bedoeld dat de jaargeboden van 1597 als voorbeeld hebben gediend voor de nieuwe jaargeboden van 1713. Dit blijkt ook uit de ondertekening waarin wordt gezegd dat de abt en de ingezetenen op 13 mei 1713 de jaargeboden hebben vernieuwd en gecorrigeerd. Na de handtekeningen van de drost, schepenen, borgemeesters, kerkmeesters, armmeesters, heimeesters en enkele naburen volgt de verklaring van de abt van vijf dagen later dat hij opdracht gaf om de jaargeboden te onderhouden en de komende twee zondagen te publiceren. Deze verklaring werd gedaan in Postel. De abt was derhalve niet aanwezig bij de vaststelling, de drost was er als zijn vertegenwoordiger.

De laatste serie geboden bevat volgens de omslag bepalingen van 24 mei 1726 en van 1 september 1728. Bovendien staat op de omslag dat de jaargeboden jaarlijks op de eerste zondag van april en de laatste zondag van augustus moesten worden afgekondigd. In de aanhef staat dat deze jaargeboden werden uitgevaardigd door Adriaan Bout als heer en door drossaard, schepenen, borgemeesters, kerkmeesters, heilige-geestmeesters en gezamenlijke naburen en dat daarmee werd vernieuwd 't reglement der keuren en breucken van dato den 9e januarii 1597 en den 13 maj 1713'. Het citaat is in de tekst doorgehaald, maar verwijst naar de in de vorige serie genoemde jaren van wijziging. De datering van het stuk, 24 mei 1726, volgt pas aan het einde van de jaargeboden, gevolgd door een serie handtekeningen van schepenen, borgemeesters, kerkmeesters, armmeesters, heimeesters, ijkmeesters, oudbestuurders, verpondingbeurders, naburen en handtekeningen van

84 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 163, Keurboek Joannes Roeffs, 1674.

85 Frenken, *Helmond* I, 215.

86 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 164, Keurboek Theodorus Alberts, 1699.

87 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 165, Keurboek achttiende eeuw.

88 Frenken, *Helmond* I, 57-58.

89 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 165, Keurboek achttiende eeuw, gebod 6.

90 NL-EhvRHCE, 13064, *GLh*, inv.nr. 13, Keuren en breuken Lieshout, 1647-1650; inv.nr. 14, Keuren en breuken Lieshout, 1713; inv.nr. 15, Keuren en breuken Lieshout, 1726-1728.

91 NL-EhvRHCE, 13064, *GLh*, inv.nr. 16, Kopie keuren en breuken Lieshout, 1726-1728.

92 Schutjes, *Geschiedenis van het bisdom 's Hertogenbosch* I, 328.

TABEL 3.10 SERIES JAARGEBODEN LIESHOUT

Aangelegd in	Jaren die voorkomen in geboden	Jaren van afkondiging
1647	1647	1647, 1650
1713	1597, 1712, 1713, 1716	1713
1726	1597, 1713, 1726	1726, 1728, 1779

Bron: NL-EhvrHCE, 13064, *GLh*, inv.nrs. 13-15.

personen zonder vermelding van een nadere kwalificatie. De afsluiting van die serie handtekeningen vormt de handtekening van J. Bout met de datum 1 september 1728 en de handtekening van de secretaris met in de handtekening verwerkt het jaar 1728. Deze twee laatste handtekeningen zijn de enige verwijzingen naar het jaar 1728. Op de laatste pagina staat een aantekening van Benjamin Neomagus dat de jaargeboden op 11 april 1779 zijn gepubliceerd. Bovendien verklaart hij dat de publicatie, sinds de jaargeboden werden opgesteld, ieder jaar was geschied.

Hoewel in 1726 de verwijzingen naar 1597 en 1713 doorgehaald zijn, blijkt uit de inhoud van die serie, maar ook uit die van 1647, dat er een doorgaande lijn is vanaf de niet bewaard gebleven jaargeboden van 1597. Maar ook zijn er grote verschillen tussen de verschillende exemplaren. De serie van 1713 bevat veel meer bepalingen dan die van 1647-1650. In de serie van 1726 zijn niet alleen de boetes op overtredingen verhoogd, ook de bestemming van de opbrengst van de boetes is veranderd. De geboden van 1647 en 1713 kennen vaak een gelijke verdeling van de opbrengst tussen heer, kerk en aanbrengrer of tussen heer en aanbrengrer. Volgens de geboden van 1726 kreeg de drossaard vaak twee derde of drie vierde van de opbrengst en de aanbrengrer een derde of een vierde.

De series jaargeboden stammen uit drie periodes van de geschiedenis van Lieshout, periodes die ieder hun eigen kenmerk hebben. In 1647 was de abt van Floreffe heer van Lieshout. De dorpsgemeenschap had een betrekkelijk kleine gemeint, die in 1697 flink werd uitgebreid. In 1698 verkocht de abdij haar bezittingen in de Meierij van 's-Hertogenbosch aan de abdij van Postel, die op haar beurt Lieshout in 1714 verkocht aan Adriaan Bout. De grotere hoeveelheid geboden in 1713 geven de veranderde omstandigheid van de grotere gemeint weer. De nieuwe bepalingen hebben betrekking op de nieuw verworven gemeint met Hoog en Laag Duin, Elsduin, Mosselaar, Buitenbroek en Keelgras. De jaargeboden van 1726 geven de situatie weer zoals die was toen Lieshout een particulier als heer had. Die gaf zijn drossaard het recht op een groot deel van de boetes.

3.3.9 Nuenen en Gerwen

In 1709 schreef de secretaris in het resolutieboek van Nuenen, Gerwen, Boort en Opwetten een serie geboden uit 1686 in die zelf weer een bevestiging was van de banraam of jaargeboden van 1627.⁹³ Na de geboden volgen de namen van de personen die in 1627 en 1686 hun handtekening onder de registratie hadden gezet. In 1627 waren de geboden in de volle vergadering van de banschouw voorgelezen en door iedereen geaprobeerd en geratificeerd. Alle gezinshoofden of hun vertegenwoordiger waren verplicht aanwezig tijdens deze schouw van de grenzen van de gemeint. Gecontroleerd werd of de afscheidin-

TABEL 3.11 SERIE JAARGEBODEN NUENEN EN GERWEN

Aangelegd in	Jaren die voorkomen in geboden	Jaren van afkondiging
1709	1627, 1686, 1709	1713-1724

Bron: NL-EhvRHCE, 10271, *GNG*, inv.nr. 80.

gen in goede staat waren. Bij geconstateerde nalatigheid werd de overtreder volgens het betreffende jaargebod bekeurd. Uit de formulering blijkt dat tijdens die banschouw tevens de jaargeboden werden aangevuld of verminderd en werden aangenomen. In 1686 werden dezelfde jaargeboden in een ordonnantie door schout en schepenen vernieuwd, waarna ze door de naburen werden geaprobeerde en geratificeerd. Volgens de aanhef van de inschrijving van 1709 ging het toen om een ordonnantie opgesteld door de gehele magistraat. De rol van de naburen was toen vermoedelijk uitgespeeld. Toch werden deze bepalingen nog jaarlijks vernieuwd en werden goedkeuringen uit de periode 1713-1724 aan de ordonnantie van 1709 toegevoegd.

De vernieuwing en goedkeuring van 1627 en 1686 staan in de tekst pas na alle jaargeboden. Dat wekt de indruk dat in 1627 de jaargeboden voor de laatste keer werden gewijzigd. Toch kan dat niet het geval zijn. Tussen 1558 en 1659 vormden Nuenen en Gerwen samen een heerlijkheid. Dat in enkele geboden gesproken wordt van 'deser heerlijkheijt', komt overeen met de toestand van 1627. Maar in andere bepalingen staat dat gehandeld moest worden volgens de plakaten van de Staten-Generaal. Die geboden moeten jonger zijn. Uit het feit dat alle bepalingen vóór de datering uit 1627 staan, mogen daarom geen conclusies worden getrokken over de tijd van ontstaan van de geboden.

Ook de inhoud van de jaargeboden wijst op een vermenging van bepalingen uit 1627 en latere bepalingen. De inschrijving in 1709 bestaat uit een mengeling van jaargeboden en van een dorpsreglement. Deze dorpsreglementen werden vanaf 1648 vastgesteld door de Raad van State en waren gericht op het beheer van de dorpsfinanciën.⁹⁴ Het lijkt erop dat de inschrijving van 1709 bestaat uit de jaargeboden van 1627 plus de, wellicht in 1686 toegevoegde, bepalingen over de dorpsfinanciën en administratie. Omdat de inschrijving uit 1709 het enige is dat rest van vroegere exemplaren, is vergelijking tussen de jaargeboden van 1627 en 1686 niet mogelijk en valt over het moment van toevoeging van de financiële bepalingen niets met zekerheid te zeggen. Frenken meldt in zijn geschiedenis van de dorpen Nuenen, Gerwen en Nederwetten weliswaar dat de banraam van Nuenen en Gerwen uit 1627 nog aanwezig is, maar uit de concordantie in de nieuwe inventaris blijkt dat hij verwijst naar het resolutieboek met de inschrijving van 1709.⁹⁵

In een jonger resolutieboek zijn op 20 maart 1727 de geboden die betrekking hebben op de gemeint opnieuw ingeschreven. Daarbij is uitdrukkelijk vermeld dat een resolutie van 1 juli 1726 als geïnsereerd wordt beschouwd. Deze resolutie was genomen door de officier, als de lokale vertegenwoordiger van de kwartierschout, schepenen, borgemeesters, kerkmeesters en armmeesters.⁹⁶ Het besluit heeft betrekking op de manier van schutten en de

93 NL-EhvRHCE, 10271, *GNG*, inv.nr. 80, Resolutieboek, 1707-1722, 10-19v.

94 Kappelhof, *Belastingheffing in de Meierij*, 146.

95 Frenken, *Memoriaal*, 135.

96 NL-EhvRHCE, 10271, *GNG*, inv.nr. 81, Resolutieboek, 1722-1730, 100v-104v.

wijze waarop geschut vee in de schutskooi moest worden gehouden.⁹⁷ De inschrijving van 1727 volgt op de aanstellingsbrief van een schutter of ondervorster.⁹⁸ In feite gaat het hier om een nadere uitleg bij de instructie van de schutter, opdat hij wist in welke gevallen hij diende op te treden. Deze instructie is niet bedoeld als een nieuwe serie jaargeboden. Wel staat er bij dat de bepalingen jaarlijks moesten worden gepubliceerd. Met deze jaarlijkse publicatie werd bereikt dat niemand 'ignorantie soude connen pretendeeren' en de publicatie zegt derhalve niet dat jaarlijkse vaststelling nodig was voor de rechtsgeldigheid. Het lijkt erop dat die jaarlijkse vaststelling in 1727 verleden tijd was.

3.3.10 *Schijndel*

Het archief van Schijndel is in de Tweede Wereldoorlog zo goed als geheel verloren gegaan. Ook de jaargeboden zijn niet gespaard gebleven. Die moeten er wel zijn geweest, zoals blijkt uit de inventaris uit 1898 van de hand van Bondam, de toenmalige rijksarchivaris in Noord-Brabant. Inventarisnummer B22 bestaat uit een bundel keuren en reglementen uit de periode 1517-1807.⁹⁹ In deze verzamelbeschrijving is vooral 22a interessant. Het gaat om een simpele kopie van een stuk van 19 april 1517 'opt regiment der vroenten ende der gemeynten van Schijndel, op die corenackeren, velden ende potingen'. Bij het ontbreken van de bron is onderzoek uiteraard niet mogelijk.

3.3.11 *Sint-Oedenrode*

Het dorpsarchief van Sint-Oedenrode bevat vier series jaargeboden. Het vroegste jaartal in alle vier de series is 1610, maar de series zelf zijn jonger. Nummer 19 is in de inventaris gedateerd in 1610-1767.¹⁰⁰ De serie bestaat uit een kopie van de jaargeboden die in 1610 in gebruik waren, twee aanvullingen uit 1611 en de vaststelling van de geboden in 1613 en 1617. Na die laatste afkondiging staat de naam van secretaris J. van Heessel en het jaartal 1634. Daarna volgt nog een verklaring dat de boeten executabel zijn verklaard, maar wanneer dat geschiedde kon de kopieerder niet ontcijferen: 'Actum huijden den achtsten dach april 16..'. Vermoedelijk gaat het om het jaar 1634, want dat jaartal staat bij de naam van Van Heessel. Nog steeds in dezelfde hand is de inschrijving van de afkondiging in 1637 gedaan, met daarna de handtekening van secretaris Adriaan van Heessel. Die handtekening is in een ander handschrift. De conclusie moet zijn dat in 1637 een klerk de oude jaargeboden heeft overgeschreven waarna de secretaris die eigenhandig heeft ondertekend. Nummer 19 bevat derhalve de vigerende jaargeboden uit het jaar 1637. Later zijn daaraan nog enkele vermeldingen van publicaties van de keuren toegevoegd en wel uit de jaren 1679, 1680, 1722, 1742, 1752, 1753, 1755, 1756 en 1765. In 1756 tekent secretaris Willem Jan Gualtheri aan dat de afkondiging ieder jaar in de maand april was geschied tot en met het lopende jaar.

Nummer 20 is in de inventaris gedateerd in de jaren 1610-1660.¹⁰¹ Het is een kopie van nummer 19 tot en met het jaar 1611 en de in dat jaar toegevoegde twee geboden. Daarna volgt de publicatie in aanwezigheid van de schout van Peelland op 22 februari 1654 en het executabel verklaren in de dingbank op 6 juni 1654. Alles is opgetekend in hetzelfde handschrift. Daaruit valt te concluderen dat deze serie jaargeboden in 1654 is aangelegd. Weliswaar zijn ten opzichte van inventarisnummer 19 enkele wijzigingen aangebracht en enkele jaargeboden vervallen verklaard, maar dat is opgetekend in een ander handschrift. Niet dui-

TABEL 3.12 SERIES JAAR Geboden SINT-OEDENRODE

Aangelegd in	Jaren die voorkomen in geboden	Jaren van afkondiging
1637	1610, 1611, 1613, 1617, 1634, 1637	1637, 1679, 1680, 1722, 1742, 1752, 1753, 1755, 1756, 1765
1654	1610, 1611, 1654	1654, 1656, 1659, 1660
18e eeuw	1611	
1669	1610, 1611, 1654	1669

Bron: NL-HtBHC, 7633, *DStO*, inv.nrs. 19-22.

delijk is of die wijzigingen in 1654 zijn aangebracht bij een controle van de overgeschreven kopie, of dat dit later is gebeurd. Als het later gebeurde, dan in ieder geval kort na 1654. Deze conclusie is gebaseerd op twee argumenten. Inventarisnummer 22 is grotendeels een kopie van 20.¹⁰² De wijzigingen die in nummer 20 zijn bijgeschreven, zijn verwerkt in nummer 22, dat tevens een verklaring bevat van de vervaardiging van een kopie door een notaris in 1654. Bovendien zijn in nummer 20 na de data van publicatie en executabel verklaren uit 1654, ook nog dezelfde handelingen in de jaren 1656 en de publicatie in 1659 en 1660 opgenomen. Deze twee jaren staan niet vermeld in nummer 22. Het beeld is hiermee nog niet compleet. In nummer 22 zijn direct voorafgaand aan de afkondiging met het jaartal 1610 twee geboden opgenomen die in geen van de andere series figureren. Dat lijkt strijdig met de verklaring van de notaris uit 1654 die pas verderop vermeld staat. Dit is alleen mogelijk als nummer 22 geen rechtstreekse kopie is van de serie van 1654, maar een kopie van een latere serie die verloren is gegaan en waaraan, na het vervaardigen van de kopie in 1654, enkele geboden waren toegevoegd. Het meest daarvoor in aanmerking komende jaar is 1669, omdat vorster B. de Poorter verklaart dat hij op 7 april 1669 de jaargeboden heeft gepubliceerd. Dat is de enige datering in nummer 22, uiteraard op de vermelde verklaring uit 1654 na.

Blijft over inventarisnummer 21, dat volgens de beschrijving een achttiende-eeuws afschrift is.¹⁰³ Het is echter geen afschrift van een van de andere series. Het is bijna gelijk aan nummer 19, maar geboden die daarin in de marge zijn voorzien van 'nijt' en blijkbaar tijdens het gebruik van 19 ongeldig zijn verklaard, zijn in 21 niet meer opgenomen. Toch is het geen compleet afschrift van 19, want enkele in nummer 20 bijgeschreven wijzigingen staan ook in 21, maar niet allemaal. Bovendien is een nieuw gebod toegevoegd en enkele boetes zijn flink verhoogd. De in 1611 geldende serie heeft als voorbeeld gediend voor nummer 21, waarin de dateringen tot en met dat jaar staan vermeld. In deze achttiende-eeuwse kopie staan geen aantekeningen van afkondiging, zodat aangenomen kan worden dat dit exemplaar geen gebruiksexemplaar was.

Concluderend kan worden gezegd dat er in Sint-Oedenrode een serie aanwezig is uit

97 NL-EhvRHCE, 10271, *GNG*, inv.nr. 81, Resolutieboek, 1722-1730, 89v-92.

98 NL-EhvRHCE, 10271, *GNG*, inv.nr. 81, Resolutieboek, 1722-1730, 98v-100.

99 [Bondam,] *Inventaris Schijndel*, 55, 56.

100 NL-HtBHC, 7633, *DStO*, inv.nr. 19, Jaargeboden, 1610-1767.

101 NL-HtBHC, 7633, *DStO*, inv.nr. 20, Jaargeboden, 1610-1660.

102 NL-HtBHC, 7633, *DStO*, inv.nr. 22, Jaargeboden, 1654-1669.

103 NL-HtBHC, 7633, *DStO*, inv.nr. 21, Jaargeboden, 1611.

1637 die daarna is gebruikt om afkondigingen in aan te tekenen. Daarnaast is er een serie uit 1654 die ook is gebruikt voor het aantekenen van de afkondiging. De derde serie is een kopie van de jaargeboden uit 1669. Tot slot is er een achttiende-eeuwse kopie van een serie uit een onbekend jaar.

3.3.12 Someren

In het archief van Someren is een serie jaargeboden aanwezig die bestaat uit drie vellen perkament.¹⁰⁴ De romptekst bevat geen dateringen, maar voorafgaand aan de tekst en aan het einde daarvan staan afkondigingen van publicaties die lopen van 1627 tot 1674. Dit stuk is in de inventaris gedateerd in de tweede helft van de vijftiende eeuw. Er is echter niets in de tekst dat die datering rechtvaardigt. Het materiaal, perkament, lijkt te wijzen op een oud stuk. Maar in de tekst staat dat de burgemeesters de peel- en heidegronden vrij moesten geven om te gaan turven. Als het stuk inderdaad uit de tweede helft van de vijftiende eeuw stamt, zouden in Someren toen al burgemeesters moeten hebben gefungeerd. Coenen noemt echter nog in de zestiende eeuw als leden van het bestuur zeven schepenen, twee kerkmeesters, twee armmeesters en twee gezworenen.¹⁰⁵ De oudste burgemeestersrekening in Someren is van 1585-1586.¹⁰⁶ Het kan zijn dat in werkelijkheid het burgemeestersambt iets eerder zijn intrede heeft gedaan in Someren, maar geen honderd jaar. Bovendien lijkt het handschrift op dat van secretaris Wolphart Ideleth, degene die de publicatie van 19 augustus 1627 op het stuk heeft geschreven. Ondanks het gebruik van perkament, moet het stuk daarom dateren uit 1627.

In de inventaris van het administratief archief van Someren staan nog twee series jaargeboden vermeld. De eerste bevat geboden die betrekking hebben op de peelgronden, maar deze zijn in de vorm van een ordonnantie uitgevaardigd door de schepenen.¹⁰⁷ Het stuk heeft in slechte staat verkeerd. Door aanvezeling is de materiële staat goed, maar delen van de tekst zijn verloren gegaan. Van de laatste pagina's is bijna de helft van de tekst verdwenen. Wel valt uit de resterende tekst op te maken dat de bepalingen zijn geordonneerd op 11 januari 1686 en dat zij voor onbepaalde tijd golden. De regeerders behielden zich het recht voor om, indien gewenst, de bepalingen aan te passen. In de ordonnantie zijn inderdaad veranderingen aangebracht en tot 1709 zijn aantekeningen van publicatie ingeschreven. Naar de manier van totstandkoming zijn dit geen echte jaargeboden, hoewel de jaarlijkse publicatie nog wel duidt op een overgangsfase. Zij kunnen wel iets zeggen over de veranderingen in de periode tussen het ontstaan van de oudere serie en het begin van de achttiende eeuw. Bij de bespreking van de jaargeboden in Someren zullen de geboden van 1627 het uitgangspunt vormen. De geboden over de Peel van 1686 worden slechts ter vergelijking met de oudere serie gebruikt.

TABEL 3.13 SERIES JAARGEBODEN SOMEREN

Aangelegd in	Jaren die voorkomen in geboden	Jaren van afkondiging
1627	1627	1627, 1628, 1654, 1656, 1660, 1664, 1666, 1668, 1670, 1671, 1674
1686	1686	1686, 1688-1691, 1695, 1705, 1706, 1709

Bron: NL-EhvRHCE, 13084, *GSom*, inv.nrs. II-1, II-2a.

De in de inventaris opgenomen laatste serie jaargeboden is een uittreksel van de beide andere series in een handschrift uit de achttiende eeuw.¹⁰⁸ Het voegt niets nieuws toe en is ook niet gebruikt bij het verdere onderzoek.

3.3.13 Stiphout

Op 3 mei 1746 werden de jaargeboden voor dat jaar ingeschreven in het resolutieboek van Stiphout dat tevens dienst deed als dingrol.¹⁰⁹ Hoewel nu nog slechts de inschrijving van 1746 resteert, blijkt uit de tekst dat in het verleden nieuwe series jaargeboden werden gemaakt na veranderingen binnen de gemeenschap. De Stiphoutse jaargeboden bieden daardoor een aanknopingspunt voor de beantwoording van de vraag waarom niet van alle jaren geboden aanwezig zijn. Een serie werd gebruikt zolang er niet te veel werd veranderd en het mogelijk was om door doorhaling en bijschrijving de serie actueel te houden. Ook slechte materiële staat of verlies kon aanleiding zijn voor de aanleg van een nieuwe serie.

Tot 1641 vormden Aarle, Beek en Rixtel één heerlijkheid, terwijl Stiphout een aparte heerlijkheid was. In dat jaar loste koning Filips IV van Spanje de lening af en verviel de verpanding van de heerlijkheden. Een jaar later werd de heerlijkheid Stiphout door de koning opnieuw verkocht. De inhoud van deze nieuwe heerlijkheid Stiphout was wel veranderd. Vermoedelijk om de koop aantrekkelijker te maken, werd het kasteel Croy met directe omgeving – dat tevoren binnen de heerlijkheid Aarle, Beek en Rixtel lag – bij Stiphout gevoegd. Er bleef wel een subtiel verschil bestaan tussen beide elementen. De jurisdictie over Stiphout en Croy werd consequent omschreven als de heerlijkheid Stiphout met het huis Croy.¹¹⁰ Jan Baptist van Elen, die de heerlijkheid Stiphout met Croy en ook de heerlijkheid Beek van de Spaanse koning in pand nam, richtte zich vervolgens tot de Staten-Generaal. In de vorige paragraaf is al beschreven hoe in de retorsietijd zowel de Spaanse koning als de Staten-Generaal de heerschappij over de Meierij van 's-Hertogenbosch opeisten. Op 29 juni 1646 betaalde Van Elen hetzelfde bedrag aan de Staten-Generaal als hij in 1642 aan de Spaanse koning had betaald. Op 31 juli van datzelfde jaar droeg hij de heerlijkheid Stiphout met het huis Croy over aan Everard van Boshuijsen die al eerder eigenaar was van het kasteel Croy. Beek en Donk droeg hij over aan Filips van Leefdaal. Op 18 oktober 1646 was het leenverhef voor Raad en Leenhof van Brabant in Den Haag.¹¹¹ Tot het einde van de onderzochte periode en nog lang daarna bleef Stiphout verbonden met het huis Croy. Dat veranderde pas met de gemeentelijke herindeling van 1 januari 1968. Stiphout werd toen geannexeerd door Helmond, maar het huis Croy met di-

104 NL-EhvRHCE, 13084, *GSom*, inv.nr. II/1, Ceuren en breucken, 15e eeuw.

105 Coenen, *Hertog Jan*, 92.

106 NL-EhvRHCE, 13084, *GSom*, inv.nr. XXII/2, Rekening borgemeesters, 1585-1586.

107 NL-EhvRHCE, 13084, *GSom*, inv.nr. II/2a, Ampliatie Ceuren, 1686-1709.

108 NL-EhvRHCE, 13084, *GSom*, inv.nr. II/2b, Extract Ceuren 1686.

109 NL-EhvRHCE, 12299, *SSt*, inv.nr. 4, Resolutie- en vonnisboek, 1737-1751, 49v-56.

110 Van Zalinge-Spooren, *Van der Bruggen van Croy*, xii.

111 NL-EhvRHCE, 12087, *FBC*, inv.nr. 847, Akte verpanding Stiphout met huis Croy, 1642; inv.nr. 848, Extractresolutie Staten-Generaal belening Beek en Stiphout, 1616; inv.nr. 849, Akte van belening van Everaert van Boshuijsen, 1646.

recte omgeving werd onderdeel van de gemeente Aarle-Rixtel die in 1997 onderdeel ging uitmaken van de nieuwe gemeente Laarbeek.

Al voordat Van Elen door de Staten-Generaal werd erkend als heer van Stiphout voerde hij veranderingen door. Op 18 april 1646, derde paasdag, werd een serie jaargeboden opgesteld die deze veranderingen aantoont. De heer stelde als zijn vertegenwoordiger een officier aan die een deel van zijn verdiensten mocht halen uit de opbrengst van de boetes op overtreding van de jaargeboden. Tegelijkertijd werden de boetes verhoogd. Bovendien werd de officier opgenomen in de organisatie van het opstellen en vaststellen van de jaargeboden. In de tekst van de jaargeboden die in 1746 in het resolutieboek werden ingeschreven, zijn de sporen van deze verandering van precies honderd jaar eerder nog terug te vinden. Omdat in 1646 door de grote veranderingen niet eenvoudig kon worden volstaan met bevestiging van de jaargeboden van het jaar ervoor, werd een compleet nieuwe serie uitgeschreven. In de jaren daarna werd slechts aantekening gehouden van publicatie en van het executabel verklaren van de boetes. In 1656 en 1659 volgden nog enkele aanvullingen en in 1667 en 1679 aantekening van publicatie. Dan volgt de publicatie van 1708. De aantekening van die publicatie maakt duidelijk dat in dat jaar een nieuw boek met jaargeboden werd aangelegd. Dat was nodig omdat 'den keurboecke met dezen oorloge vermist was'. Ook oorlog, in dit geval de Spaanse Successieoorlog, kon dus aanleiding zijn voor het aanleggen van een nieuwe serie jaargeboden. Er moet in 1708 in ieder geval minstens één ouder exemplaar beschikbaar zijn geweest waarvan men gebruik maakte om de verloren gegane serie jaargeboden uit over te schrijven. Al deze oudere series zijn verloren gegaan, zodat nu slechts de inschrijving uit het resolutieboek van 1746 beschikbaar is.

Niet alleen de jaargeboden werden op 3 mei 1746 ingeschreven in het resolutieboek. Op de inschrijving van het keurboek volgen de bevestiging door de Staten-Generaal in 1650 van de uitgifte van de gemeint van Stiphout in 1352 en van het recht van voorpoting. Daarna is een aantal stukken opgenomen die een rol speelden in een conflict in de jaren 1733-1734 tussen de inwoners en de toenmalige heer van de heerlijkheid Stiphout en Croy, Lucas Decker. Inzet van het conflict was de aanleg door Decker van een plantage met opgaande bomen op de gemeint van Stiphout. Rondom die plantage liet hij een sloot graven om schade aan de bomen te voorkomen door het vee dat de inwoners op de gemeint lieten grazen. De Stiphoutenaren stelden dat de gemeint hun bezit was en de heer daar geen plantage mocht aanleggen. De inwoners werden door de Raad van State op 1 maart 1734 in het gelijk gesteld. Jammer genoeg wordt bij de inschrijving in 1746 niets gezegd over de beweegredenen voor de inschrijving van die oudere stukken. Het enige dat opvalt is de vermelding van de laatste publicatie. Die was op 12 april 1746. De publicatie daar direct aan voorafgaand was van 30 maart 1723. Het feit dat pas na 23 jaar weer een publicatie is vermeld, gecombineerd met de inschrijving van de bewijsstukken van de rechten van de inwoners op de gemeint en de stukken betreffende de rechtszaak tegen Lucas Decker, doet vermoeden dat ook in 1746 werd getornd aan die rechten. Wellicht gebeurde dat door de nieuwe heer die Stiphout sinds 1740 had, Melchior Joost van Someren van Vrijenes.

TABEL 3.14 SERIE JAAR Geboden STIPHOUT

Aangelegd in	Jaren die voorkomen in geboden	Jaren van afkondiging
1746	1628, 1646, 1651, 1656, 1657, 1659, 1667, 1679, 1708, 1712, 1713, 1716, 1720, 1723, 1746	1746

Bron: NL-EhvRHCE, 12299, 55t, inv.nr. 4.

3.3.14 Veghel

In Veghel resteert een serie jaargeboden uit 1559 of uit 1627.¹¹² De huidige inventaris vermeldt het jaar 1559. Het jaar 1627 staat in de inventaris van Krom uit 1884, die voor het laatst is herzien in 1917.¹¹³ Het is moeilijk om te bepalen wat de juiste datering is. Op de achterzijde van het katern met de jaargeboden staat het jaartal 1627. Probleem is dat ongeveer de helft van de tekst nauwelijks leesbaar is. Het in slechte materiële staat verkerende stuk is in de jaren negentig van de vorige eeuw aangevezeld. Daarbij heeft zich, op de bovenzijde van het papier een dun laagje papierpap vastgezet. Dat laagje is hard en daardoor ondoorzichtig geworden. Dit geldt in het bijzonder voor de voorpagina.

De aanhef van het stuk met de datering en de namen van de gezworenen kan niet meer worden gelezen. Gelukkig heeft Van Emstede in 1973 een transcriptie opgenomen in zijn *Varia Peellandiae historiae ex fontibus*.¹¹⁴ Bij het onderzoek naar de jaargeboden in Peel-land is, waar de tekst niet te lezen was, gebruik gemaakt van deze transcriptie uit 1973. In afwijking met de in de inventaris vermelde datering heeft Van Emstede in de aanhef het jaar 'XVI C en de LIX' (1659) gelezen. Het jaar 1627 dat hij op de achterzijde van het katern heeft gelezen, komt overeen met de datering van Krom. De enige andere in de serie vermelde jaartallen zijn 1505 en 1550 en die hebben betrekking op twee uitspraken van de kanselier van Brabant in verband met hout dat groeide op de gemeint.

De serie is door één hand geschreven, maar zij is samengesteld uit jaargeboden uit verschillende jaren. Enkele jaargeboden zijn naar inhoud gelijk, slechts de redactie is anders. Dit duidt erop dat minstens twee oudere series zijn gebruikt om een nieuwe serie te maken en dat bij het overschrijven over het hoofd is gezien dat doublures ontstonden. Een voorbeeld van een dergelijke doublure vormen de geboden 31 en 102 die beide verbieden dat anderen dan de grondbezitters in de gemeenschappelijke Aabeemden beesten weiden. Het jaar 1627 komt het meest in aanmerking voor de aanleg van de nieuwe serie, bestaande uit segmenten van oudere series. Daarop duidt de vermelding op de achterzijde van het katern: 'Dit is de caerte van Veghel van de keuren ende bruecken op ter gemeijnte ende in dat velt. 1627'. De series waaruit dit exemplaar is samengesteld moeten dan in ieder geval dateren van vóór dat jaar. Dat maakt de datering van Van Emstede in 1659 onmogelijk, maar maakt 1559, zoals vermeld in de huidige inventaris, aannemelijker. Een serie uit dat jaar, of in ieder geval een deel ervan, zal zijn gebruikt voor het samenstellen

¹¹² NL-HtBHIC, 7697, DVe, inv.nr. 810, Keuren en breuken, 1559.

¹¹³ Krom, *Inventaris gemeente Veghel*, 13, II-B-15.

¹¹⁴ Van Emstede, 'Keuren Veghel'.

van de nieuwe serie. Die geboden uit 1559 zijn in 1627 aangevuld met andere geboden uit een onbekend jaar of onbekende jaren.

Erp en Veghel waren in de genoemde jaren heerlijkheden met dezelfde heer. De samengestelde serie jaargeboden van Veghel met de daarin vermelde jaren sluit aan bij de samengestelde serie van Erp. De problemen tussen heer en inwoners die hiervoor in deze paragraaf zijn genoemd voor Erp, zijn dezelfde als die in Veghel en verklaren de in 1627 samengestelde serie.

TABEL 3.15 SERIE JAARGBODEN VEGHEL

Aangelegd in	Jaren die voorkomen in geboden	Jaren van afkondiging
1627	1505, 1550, 1559, 1627	

Bron: NL-HtBHC, 7697, DVe, inv.nr. 810.

3.3.15 Vlierden

In Vlierden werden op 10 maart 1775 jaargeboden vastgesteld.¹¹⁵ In deze serie bepalingen worden geen andere data genoemd dan de dag van vaststelling. Ook worden geen data van publicaties vermeld. Er moeten eerdere jaargeboden zijn geweest, maar die zijn niet aangetroffen in het archief van Vlierden. Wel zijn er indirecte aanwijzingen te vinden over oudere jaargeboden. In 1617 gaven de schepenen opdracht aan de borgemeesters om rekening en verantwoording af te leggen volgens 'den cueren'.¹¹⁶ In 1692 werd voor de Helmondse notaris Jochum Kets een verklaring opgesteld over het niet nakomen van artikelen 'in het ceurboeck ofte jaergeboth van Vlierden'.¹¹⁷

De jaargeboden van 1775 werden gemaakt door de 'regenten deser heerlijkheid'. Uit de ondertekening blijkt dat deze regenten de schepenen waren, niet het uitgebreide bestuur van schepenen, borgemeesters, kerkmeesters en armmeesters. In de aanhef staat de aanleiding voor het maken van nieuwe jaargeboden: de oude, door de regenten gemaakte jaargeboden werden niet goed nageleefd. De schepenen behielden zich het recht voor in de toekomst de geboden indien nodig opnieuw aan te passen. De inwoners van Vlierden lijken er helemaal niet bij betrokken te zijn geweest. Maar uit de manier waarop de regenten met de gemaakte geboden omgingen, blijkt dat we hier wel degelijk te maken hebben met jaargeboden. Ieder jaar op 17 maart diende uit ieder huis een man naar het raadhuis te komen om de jaargeboden te horen lezen en aanwezig te zijn bij de benoeming van de borgemeesters. Het waren nog steeds jaargeboden, die slechts van 17 maart tot 17 maart geldig waren. Overigens kan de bijeenkomst bij het raadhuis niet in oudere jaargeboden hebben bestaan, want dat raadhuis was in 1775 pas enkele jaren oud. Op 24 april 1767 verkocht Paulus Coninx grond aan het dorp om daar een raadhuis op te bouwen.¹¹⁸

Vlierden heeft jaargeboden gekend, maar de bewaard gebleven serie dateert uit een overgangsfase. De besluitvorming over de jaargeboden geschiedde niet langer door de gemeenschap of door het uitgebreide dorpsbestuur, maar door de schepenen. Wel was aan het einde van de achttiende eeuw het tweede kenmerk van de geboden nog intact. De geboden dienden jaarlijks vernieuwd te worden en daarbij diende de gemeenschap aanwezig te zijn.

3.3.16 De gezamenlijke gemeenschappen

Met deze analyse zijn de belangrijkste bronnen goed in beeld gekomen. De schriftelijke neerslag gaat meestal niet verder terug dan eind zestiende, begin zeventiende eeuw, maar de inhoud is ouder. In Erp wordt in de geboden zelfs terugverwezen naar 1379. Het land-charter dat zij toen van hertogin Johanna van Brabant ontvingen, was in de zeventiende eeuw nog steeds leidraad bij het maken van jaargeboden.

3.4 Schema voor bestudering van de inhoud van de jaargeboden

De jaargeboden worden hier onderzocht om antwoord te geven op een van de onderzoeksvragen. Bestudering van de inhoud dient om verschillen binnen gemeenschappen en tussen gemeenschappen vast te kunnen stellen. Pas wanneer we hierover duidelijkheid hebben, kan de vraag worden beantwoord of in het hele onderzoeksgebied dezelfde ontwikkelingen zijn te signaleren en kan worden begonnen met de volgende onderzoeksvraag. Samen maken inhoud en ontwikkeling het mogelijk om een verband te leggen tussen jaargeboden en gemeint om vervolgens de rol van de jaargeboden in de organisatie van de gemeenschap te kunnen bepalen.

De inhoud vormt de eerste fase van het onderzoek. Om te komen tot een vergelijking binnen en tussen gemeenschappen is een schema nodig dat de inhoud van de jaargeboden ordent en dat tegemoet komt aan de eisen van de onderzoeksvragen. Dit vereist dat bepalingen over de gemeint worden gescheiden van bepalingen die andere aspecten van de gemeenschap belichten.

Onderzoek naar al bestaande schema's leverde weinig op. In het verleden is nauwelijks aandacht besteed aan een schematische indeling van jaargeboden of hierop lijkende bepalingen. Zowel Van Boven als Coopmans vergelijken de jaargeboden met algemene politieverordeningen die vooral waren gericht op openbare orde.¹¹⁹ Die algemene politieverordeningen werden in de jaren tachtig van de twintigste eeuw vervangen door algemene plaatselijke verordeningen (apv's) die de gehele gemeentelijke regelgeving inzake openbare orde en veiligheid bevatten. Er zijn twee principiële bezwaren tegen het gebruik van de term politieverordening wanneer wordt gesproken over jaargeboden. In de eerste plaats leidt het tot begripsverwarring. In paragraaf 2.2 is uitgebreid ingegaan op de term politie om de ordening van de gehele maatschappij te omschrijven en de invloed die de ideeën over goede politie hadden op veranderingen in het bestuur. Als die term voor de jaargeboden wordt versmald tot openbare orde vertroebelt dat het zicht en leidt dat tot een vorm van finalistische geschiedschrijving.

Daarnaast is het ook inhoudelijk niet juist om van een politieverordening te spreken. De jaargeboden bevatten bepalingen die betrekking hebben op openbare orde en veiligheid,

115 NL-EhvRHCE, 13129, GVI, inv.nr. 20, Resoluties, 1771-1790, 33v-43v.

116 NL-EhvRHCE, 13131, SVI, inv.nr. 1, Dingrol 1615-1635, 28 februari 1617.

117 NL-EhvRHCE, 15160, NaJK, inv.nr. 16, Minuutakten 1691-1702, 1692 akte 16.

118 NL-EhvRHCE, 13131, SVI, inv.nr. 21, Protocol transporten en obligaties, 1752-1774.

119 Coopmans, 'De betekenis van de gemeynten', 151; Van Boven, 'De keuren' 79.

maar er zijn ook andere bepalingen. Twee voorbeelden kunnen dit duidelijk maken. In de jaargeboden werd geregeld hoeveel rechten iemand had in de gemeint. Die rechten waren van allerlei factoren afhankelijk, zoals de bijdrage aan de verdediging van de gemeenschap of het aandeel in de betaling van de lasten van de gemeenschap. Zelfs de hoeveelheid grond die iemand bewerkte, bepaalde mede de gebruiksrechten in de gemeint. Dit zijn afspraken die niet waren gericht op openbare orde, maar op een eerlijke verdeling. Het tweede voorbeeld betreft de boetes. Die werden niet altijd van bovenaf opgelegd. Wanneer de grote klok werd geslagen, diende in Asten de sterkste man uit ieder huis te komen opdaven, maar werden beide klokken geluid, dan was de aanwezigheid van alle mannen van boven de twintig jaar vereist.¹²⁰ Wie niet verscheen, was een halve ton bier verschuldigd aan de mannen die wel aan hun verplichting voldeden. Niet de overheid zorgde hierbij voor het innen van de boete, maar de aanwezige mannen mochten zelf de onwilligen daarvoor uitpanden.

Het is duidelijk dat dergelijke zaken niet passen in een politie- of plaatselijke verordening. Overigens blijkt dat ook wel bij Coopmans.¹²¹ Nadat hij de jaargeboden als politieverordening heeft getypeerd, noemt hij de door hem aangetroffen onderwerpen in de onderzochte twaalf series. Van de Oisterwijkse geboden gaat vijfentachtig procent over gemeint, straten, wegen en waterlopen en vijftien procent over andere zaken, zoals particuliere erven, openbare orde en veiligheid en economie. In Deurne heeft tachtig procent van de bepalingen te maken met de gemeint. De overige twintig procent van de geboden handelt over openbare orde en veiligheid, economie, openbare gezondheid en het bestuur in het algemeen.¹²² Daarmee geeft hij impliciet aan dat de jaargeboden ruimer zijn dan de politieverordeningen.

De vermelding door Coopmans van percentages voor enerzijds gemeint, openbare straten, wegen en waterlopen en anderzijds overige zaken, komt overeen met de hiervoor genoemde gewenste indeling voor beschrijving van de inhoud. Coopmans heeft deze gegevens echter niet in een schema verwerkt. Dat is wel het geval bij Laurenz Müller. Diens schema komt voor in zijn in 2003 verschenen onderzoek naar de verordening die de abt van Ochsenhausen in 1603 uitvaardigde voor de gebieden die onder zijn gezag vielen.¹²³ Dit abdijsvorstendom ligt in Baden-Württemberg in het zuidwesten van Duitsland. Ook Müller leidt zijn indeling af van politieverordeningen en rechtvaardigt dat met het feit dat de verordeningen van overheidswege werden uitgevaardigd en veel artikelen het karakter hebben van een gebod. De omstandigheden zijn bij de Peellandse jaargeboden duidelijk anders. Daar werden zaken van overheidswege opgelegd, maar ook bepalingen gemaakt door de gezamenlijke leden van de gemeenschap. Dat hoeft het schema van Müller niet ongeschikt te maken voor indeling van de jaargeboden in Peelland en daarom is dit schema vergeleken met de eisen waaraan het schema voor de Peellandse jaargeboden moet voldoen. De hoofdingeling van Müller is weergegeven in Tabel 3.16.

De door Müller gehanteerde indeling maakt zijn schema ongeschikt voor het onderzoek naar de inhoud van de jaargeboden. Bij het plaatsen van de Peellandse jaargeboden in zijn schema zouden bepalingen over de gemeint, over handel en voorschriften voor het bakken van brood allemaal moeten worden ondergebracht in Müllers rubriek economie, arbeid en beroep. Dan is vergelijking tussen gemeint en gemeenschap niet meer mogelijk.

TABEL 3.16 SCHEMA MÜLLER VOOR VERORDENING UITGEVAARDIGD IN 1603 DOOR DE ABT VAN OCHSENHAUSEN

1 Maatschappelijk en sociale ordening, inclusief religie	2 Openbare orde en veiligheid	3 Economie, arbeid en beroep
Lijfeigenschap	Ontspanning	Gebruik bos en bodem
Huwelijk en zedelijkheid	Eigendom en waarborgen vrede	Ambachten
Religie	Veiligheid	Dienstbetrekkingen
Gemarginaliseerde groepen	Administratie en justitie	

Eind 2016, toen het onderzoek naar gemeint en gemeenschap in Peelland al was afgerond, verscheen het resultaat van een uitgebreide studie van een internationale werkgroep om te komen tot een indeling van de regelgeving over *commons*.¹²⁴ Het betreft een online database waarin gegevens over de *commons* uit allerlei landen gestandaardiseerd kunnen worden ingevoerd. Voor de jaargeboden die betrekking hebben op de gemeint, inclusief de sancties, gegevens over de organisatie en over functionarissen die bij beheer en besluitvorming betrokken waren, horen de gegevens over de Peellandse gemeintes in deze database. Opname in die database levert een bijdrage aan de internationale kennis over de gemeint en maakt een ruimere vergelijking dan alleen binnen Peelland mogelijk.

Een nadeel van deze indeling, die voor Nederland tot nu toe uitsluitend is getoetst aan marken waarin individuele personen gerechtigd zijn, is dat deze gericht is op de gemeenschappelijke gronden en niet de mogelijkheid biedt voor het onderzoek naar de relatie tussen gemeint en gemeenschap en de rol daarbinnen van de jaargeboden. Die relatie is het uitgangspunt voor het onderhavige onderzoek naar de jaargeboden waarin niet alleen bepalingen zijn opgenomen die betrekking hebben op de gemeint. Daarom is vastgehouden aan het voor de Peellandse jaargeboden ontworpen schema dat voldoet aan de geformuleerde wensen met een tweedeling tussen gemeint en gemeenschap. Daarbinnen is verfijning nodig. De vraag naar de relatie tussen jaargeboden en gemeint en de manier waarop gemeenschappen met gebruik en beheer van de gemeint omgingen, kan alleen worden beantwoord als verschillende aspecten kunnen worden vergeleken. De bepalingen in de rubriek gemeenschap zijn zo divers van aard en zo moeilijk met elkaar te verenigen dat ook daar een onderverdeling nodig is. Al deze overwegingen hebben geleid tot het uitgebreide schema in Tabel 3.17.

In een aantal gevallen doet zich het probleem voor dat jaargeboden in twee rubrieken passen. Erp had een bepaling die inwoners verbood om met wagens en karren aarde te halen op het broek aan de dijk.¹²⁵ Als toevoeging staat erbij dat inwoners die de straten maakten en daarmee gemeenschapswerk verrichtten geen aarde en russen mochten halen op

120 NL-EhvRHCE, 13031, GAs, inv.nr. III/3, Resolutieboek, 1706-1719, f. 34-50, gebod 71.

121 Coopmans, 'De betekenis van de gemeynten', 151-153.

122 Coopmans, 'De betekenis van de gemeynten', 152.

123 Müller, 'Die Klosterherrschaft Ochsenhausen', 396-400.

124 Zie de website van het *International Journal of the Commons* www.thecommonsjournal.org/articles/10.18352/ijc.760 (geraadpleegd 14 september 2017).

125 NL-HtBHIC, 7687, DE, inv.nr. 40, Keuren en breuken, 1622, gebod (62).

TABEL 3.17 SCHEMA ONDERZOEK INHOUD JAARGBODEN

1 Gemeint	
1.1	Weren buitenstaanders
1.2	Verdeling onder gerechtigden
1.3	Veedrijven en schutten
1.4	Producten
1.5	Toezichthouders op de gemeenschappelijke gronden (gezworenen)
1.6	Schouw
1.7	Toegankelijkheid
1.8	Brandpreventie
1.9	Bestrijding dierziekten
1.10	Uitvoeren gemeenschapsdiensten op gemeint
1.11	Recht van voorpoting
1.12	Het incorporeren en plaatsen van bebouwing op gemeint
2 Gemeenschap	
2.1	Handel
2.2	Plichten ingezetenen
2.3	Weren vreemdelingen, inclusief levering aan soldaten
2.4	Rechtspraak
2.5	Vergaderingen eedspersonen
2.6	Kerkelijke zaken
2.7	Armenzorg
2.8	Aanstelling en bezoldiging van en verantwoording door eedspersonen
2.9	Gemeenschapsfinanciën
2.10	Brandpreventie
2.11	Bestrijding (besmettelijke) ziekten
2.12	Bruiloftsbier, nieuwjaarszingen, et cetera
2.13	Dienstboden
2.14	Verordening op begraven

het Broekven aan de dijk, maar wel buiten het broek op de hei. Dit jaargebod zegt iets over het uitvoeren van gemeenschapsdiensten op de gemeint (rubriek 1.10), maar vooral iets over de plek waar geen producten van de gemeint gehaald mochten worden. Daarom is gekozen voor rubriek 1.4. Soms is de betekenis van een gebod niet helemaal duidelijk en blijkt het nodig te interpreteren. Jaargebod 15 van Asten zegt dat een dubbele boete werd opgelegd aan degene die, hoewel het hem was verboden om in een turfveld te turven, alsnog daar turvend werd aangetroffen.¹²⁶ Dit lijkt op het weren van buitenstaanders, op het buitensluiten van mensen die niet gerechtigd waren in de Astense gemeint. Dit kan echter niet het geval zijn, omdat uit andere geboden blijkt dat buitenstaanders in het geheel niet mochten turven. Het moet gaan om leden van de gemeenschap die in principe wel

waren gerechtigd, maar niet in dit specifieke veld, wellicht omdat dit het veld van een ander was of omdat het buiten het seizoen was. Daarom is dit gebod ingedeeld bij rubriek 1.4 en niet bij het weren van buitenstaanders.

Een ander voorbeeld is de interpretatie van een jaargebod in Deurne. Er waren mensen die de gemeint niet gebruikten en op basis daarvan waren vrijgesteld van bepaalde verplichtingen. Als bleek dat iemand die was vrijgesteld de gemeint toch gebruikte, dan moest hij alsnog bijdragen in alle lasten, zoals het onderdak bieden aan soldaten.¹²⁷ Dit jaargebod gaat duidelijk over de gemeint. Maar het zegt meer over de plichten die men had tegenover de gemeenschap. Het gebruik van de gemeint was voorbehouden aan degenen die hun plichten tegenover de gemeenschap vervulden. Daarom is het jaargebod ondergebracht in rubriek 2.2 die handelt over de plichten van ingezetenen.

De geboden uit Erp, Asten en Deurne zijn slechts voorbeelden van interpretatie van de betekenis van een gebod. Waar nodig zal in de tekst worden aangegeven wat het dilemma was bij de indeling en waarop de interpretatie is gebaseerd.

De geboden over de gemeint vertonen meer samenhang dan die in de rubriek gemeenschap, maar vertonen ook grote verschillen. De samenhang wordt tot uiting gebracht in de rangorde die in de onderverdeling is te onderscheiden. Het is belangrijk om eerst te bepalen wie de gerechtigden binnen een gemeint waren en hoe niet-gerechtigden, de buitenstaanders, werden geweerd. Het verschil in gerechtigdheid tussen leden van dezelfde gemeenschap moet duidelijk zijn voordat gesproken kan worden over de voordelen die de gemeint de gerechtigden opleverde. Dat voordeel bestond enerzijds uit het mogen gebruiken van de gemeint voor het drijven van vee en anderzijds uit de producten die van de gemeint werden gehaald. Daartoe behoren ook de beperkingen die werden opgelegd om de gemeint ook in de toekomst te kunnen blijven gebruiken.

De jaargeboden bevatten ook bepalingen over functionarissen die verantwoordelijk waren voor het beheer van de gemeint en bepalingen die voorwaarden schiepen voor een zo gunstig mogelijk gebruik. Die laatste verschillen te veel van elkaar om ze in één rubriek onder te brengen, maar ze zijn wel aan elkaar verwant. De schouw werd uitgevoerd om te zien of de gemeint er goed bij lag, omheiningen in orde waren en iedereen aan zijn verplichtingen had voldaan. Bepalingen over de toegankelijkheid van de gemeint waren nodig om te zorgen dat iedereen de gemeint goed kon benutten. Zij vormden, met de gemeenschapswerken die gerechtigden op de gemeint moesten verrichten, het object van de schouw. De bepalingen voor brandpreventie en ter voorkoming van besmettelijke dierziekten droegen bij aan een ongestoord gebruik. De volgende twee rubrieken betreffen het onttrekken van de gemeint aan gemeenschappelijk gebruik. Bij het recht van voorpoting was die onttrekking slechts gedeeltelijk, omdat de gronden gemeenschappelijk bleven, maar het hout particulier werd. Bij incorporatie van delen van de gemeint verviel het gemeenschappelijke karakter en werd een stuk voormalige gemeint particulier bezit.

Coopmans noemt in zijn indeling gemeint, straten, wegen en waterlopen.¹²⁸ In het schema is binnen de gemeenschappelijk gebruikte gronden geen onderscheid gemaakt tussen deze onderdelen. Dat gebeurde ook niet in de jaargeboden. Uit de context blijkt dat

126 NL-EhvRHCE, 13031, GAs, inv.nr. III/3, Resolutieboek, 1706-1719, f. 34-50, gebod (15).

127 NL-HtBHC, 19, RvB, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, gebod (102).

128 Coopmans, 'De betekenis van de gemeenten', 152.

waar sprake is van wegen, het vaak gaat om paden en wegen op de gemeint. De Sumeren- se jaargeboden uit 1627 verbieden de gang met paarden of andere beesten over de voet- paden in de akkers en het drijven van schapen over smalle wegen.¹²⁹ De voetpaden in de akkers waren de paden op het deel van de gemeint dat onder particulieren was verdeeld. Die gronden werden een deel van het jaar particulier en een deel van het jaar gemeen- schappelijk gebruikt. De paden die daar overheen liepen waren onderdeel van de gemeint.

Het schema maakt het mogelijk de jaargeboden van Peellandse gemeenschappen zoda- nig in te delen dat zij met elkaar kunnen worden vergeleken. Uiteraard blijft dit beperkt tot de gemeenschappen waar jaargeboden zijn aangetroffen.

3.5 Samenvatting

3.5.1 Het kwartier Peelland

De hertog van Brabant probeerde in de eerste helft van de dertiende eeuw meer geogra- fische en administratieve samenhang aan te brengen binnen zijn verworven bezittingen. Het zuidoosten van het huidige Noord-Brabant werd onder de naam Peelland een van de vier kwartieren van de Meierij van 's-Hertogenbosch. De opname van gemeenschappen binnen de structuur van het hertogdom Brabant en het kwartier Peelland was een proces van bijna tweehonderd jaar. Het *allodium* en *dominium* van Helmond dat de hertog rond 1220 verwierf en het graafschap Rode dat in 1231 aan hem werden overgedragen, vorm- den de kern van het kwartier. Heerlijkheden als Budel, Maarheeze, Soerendonk en Gas- tel, Heeze en Leende waren formeel al eerder door leenverband verbonden met het her- togdom Brabant, maar werden pas in 1421 effectief in Brabant en het kwartier Peelland geïntegreerd.

Behalve het moment van opname van gemeenschappen in het kwartier vertoont ook de uitgangspositie grote variatie. Een allodiale heerlijkheid als Asten werd als erfelijke hoge heerlijkheid opgenomen in Peelland, aan andere heerlijkheden zoals Op het Hout en Deurne was slechts lage rechtsmacht verbonden, terwijl de hertog de hoge jurisdictie bezat. In Lieshout oefende de hertog als wereldlijk voogd de hoge jurisdictie uit voor de abdij van Floreffe. Andere gemeenschappen zoals Sint-Oedenrode en Son en Breugel wa- ren geen heerlijkheid en vielen rechtstreeks onder de hertog. De uitgangspositie bepaalde voor een deel ook de latere ontwikkelingen. Sint-Oedenrode, Sumeren en Son en Breugel werden nooit als heerlijkheid uitgegeven en vielen altijd rechtstreeks onder de hertog en later onder de Staten-Generaal. Heerlijkheden met lage jurisdictie zoals Deurne werden als hoge heerlijkheden uitgegeven, maar die hoge jurisdictie was verpand en het pand kon worden ingelost. Hertogsdorpen werden als hoge heerlijkheid verpand en konden in hun geheel weer afgelost worden, maar daarna ook weer verpand.

Gedurende de gehele onderzochte periode bleef Peelland een grote variatie vertonen aan gezagsrechten en rechtsmacht en dat maakt dat Peelland het juiste geografische ka- der biedt om de gemeenschappen binnen het kwartier met elkaar te vergelijken. Door die variatie kunnen de jaargeboden niet alleen geografisch maar ook diachronisch met elkaar worden vergeleken.

3.5.2 Beschrijving van de jaargeboden als bron

De analyse van de voor het onderzoek belangrijkste bron levert een aantal interessante resultaten op. Het voor het onderzoek minst interessante, maar meest in het oog springende resultaat is de constatering dat bij het inventariseren in het verleden de jaargeboden niet altijd even goed zijn beschreven. Voor een deel heeft dat uiteraard te maken met de in dit onderzoek gebruikte definitie van jaargeboden. Volgens die definitie is pas sprake van jaargeboden wanneer twee elementen aanwezig zijn: betrokkenheid van de inwoners en een geldigheidsduur van een jaar.

De benaming die de gemeenschappen gaven aan de geboden, blijkt divers. De beschrijving keuren, bijna altijd in combinatie met het woord breuken, komt het meeste voor. Ook de aanduiding van 'keurboek', zonder verdere nuancering, werd gebruikt. In Helmond, Sint-Oedenrode en Vlierden is de benaming jaargeboden, in Nuenen 'keure en[de] raminge'. Frenken spreekt voor deze gemeenschappen over de 'banraam'.¹²⁹ Dat verwijst naar de gelegenheid waarbij in die gemeenschappen (maar ook in Stiphout) de jaargeboden werden vernieuwd, namelijk de banschouw waarbij de grenzen van de gemeint, ofwel de gronden die in ban en vrede waren gelegd, werden geïnspecteerd.

Een ander opvallend aspect is de datum van 17 maart als de dag waarop de inwoners van een gemeenschap bij elkaar kwamen voor de vernieuwing van de jaargeboden. Dat was de feestdag van Sint-Gertrudis die in het bisdom Luik een verplichte heiligendag was. Een vrije dag die viel vóór de start van het nieuwe groeiseizoen was een geschikte dag voor de boeren om afspraken te maken voor het gebruik van de gemeint en iedereen te herinneren aan de bestaande regels.

3.5.3 Schema voor indeling van de jaargeboden

Om de jaargeboden te kunnen indelen in geboden die het gebruik van de gemeint regelden en geboden die betrekking hebben op leven binnen de gemeenschap, is een schema gemaakt. De geboden over de gemeenschap zijn divers en vertonen weinig samenhang. Bepalingen over de gemeint hebben meer samenhang. Geprobeerd is een logische volgorde in die rubrieken aan te brengen. Bovenaan in het schema staan rubrieken met bepalingen over het recht op de gemeint, dat kon verschillen van een volledig verbod via beperkt recht tot volledig recht. Dan volgen de rubrieken die iets vertellen over het profijt dat de gemeint de leden van de gemeenschap opleverde, gevolgd door bepalingen over functionarissen die de gemeint beheerden en daarmee voorwaarden schiepen voor een zo voordelig mogelijk en geordend gebruik van de gemeint. Die voorwaardenscheppende bepalingen zijn divers en vormen de andere rubrieken over de gemeint.

Gewapend met de kennis van het geografische kader en met het inzicht dat de beschrijving van de bewaard gebleven jaargeboden heeft opgeleverd kan nu het schema worden gebruikt om de jaargeboden inhoudelijk te gaan beschrijven.

129 NL-EhvRHCE, 13084, GSom, inv.nr. II/1, Ceuren en breucken, 15e eeuw, gebod 24.

130 Frenken, *Memoriaal*, 91.



Afb. 4.1 Kaart uit de eerste helft van de zeventiende eeuw met de grenzen van de Somerense gemeent en omliggende gemeintes van Maarheeze, Heeze en Leende, Sterksel, Geldrop, Lierop, Asten, Meijel, Nederweert en Weert. Het noorden is rechts (NL-HtBHC, *Collectie kaarten en tekeningen*, 343-102).

4 De inhoud van de jaargeboden

(I): gemeint

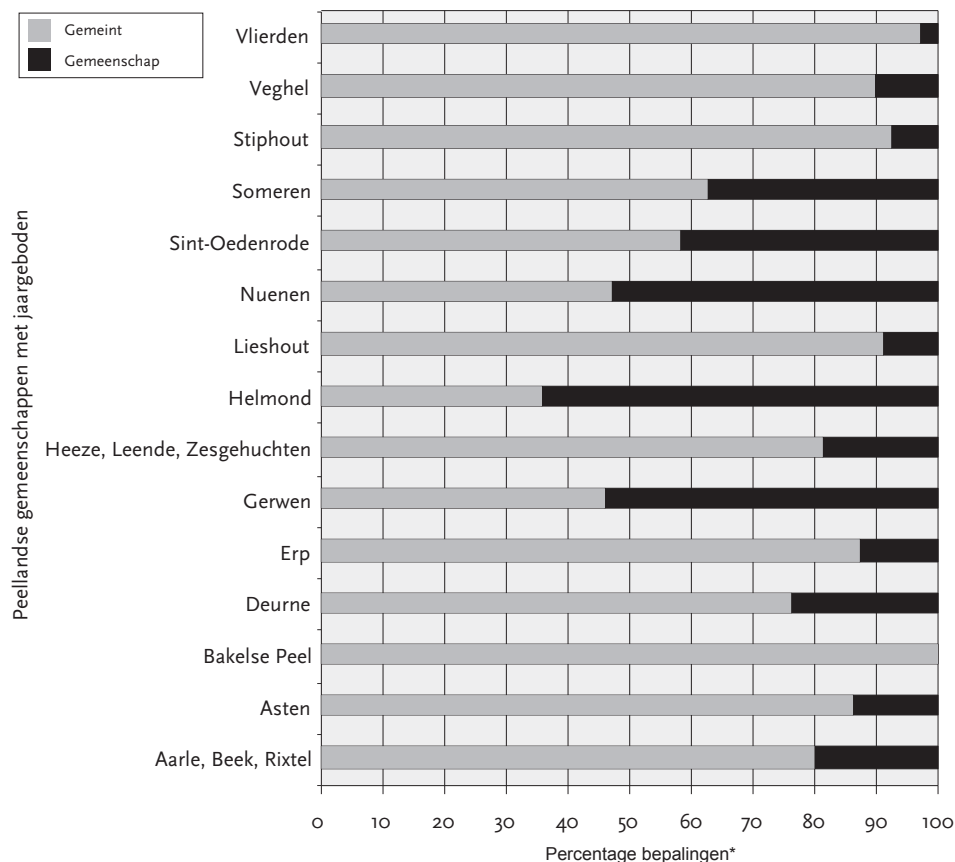
4.1 Inleiding

Voor het onderzoek naar de functie van jaargeboden in de organisatie van de gemeenschap en de ontwikkeling daarbinnen is het nodig de jaargeboden nauwgezet met elkaar te vergelijken. Bepalingen die in de tijd waarin ze gebruikt werden geen nadere uitleg behoeften, zijn nu moeilijk te interpreteren. Het naast elkaar leggen van gelijksoortige geboden van gemeenschappen kan meer duidelijkheid geven, maar ook een extra dimensie toevoegen. Dat maakt het onderzoek uitgebreid, maar het levert inzichten op over de manier waarop het gebruik van de gemeint werd georganiseerd. Ook verschaft het meer duidelijkheid over de inhoud van de jaargeboden in het algemeen, zoals de reden waarom jaargeboden, die toch voornamelijk waren gericht op de gemeint, bepalingen bevatten die niet lokaal waren, maar uit de koker van Brussel en Den Haag kwamen.

Het nauwkeurig met elkaar vergelijken van de geboden in de Peellandse gemeenschappen gebeurt aan de hand van het schema met de twee rubrieken gemeint en gemeenschap. Een grafiek op basis van die twee rubrieken laat goed zien dat de gemeint de basis vormde voor de geboden.

Daarbij past wel een opmerking. Opgenomen is het totaal aantal jaargeboden per gemeenschap, inclusief vervallen en toegevoegde bepalingen. Deze grafiek toont derhalve niet de ontwikkeling in de tijd. Het aantal artikelen in de jaargeboden van de diverse gemeenschappen varieert sterk. De series jaargeboden van Heeze, Leende en Zesgehuchten bevatten samen zestien bepalingen, waarvan drie in de rubriek gemeenschap. Deurne heeft in totaal 176 inhoudelijke bepalingen, waarvan 47 in de rubriek gemeenschap. Ondanks die grote verschillen in aantal heeft Heeze cum annexis bijna negentien procent en Deurne een kleine vierentwintig procent in de rubriek gemeenschap. Deze grafiek is dan ook vooral bedoeld om te laten zien dat de bepalingen over de gemeint in de meeste gemeenschappen de boventoon voeren. Voor de Bakelse peelgronden is het percentage zelfs honderd. Die jaargeboden hebben een bijzonder karakter, omdat ze niet waren gericht op de Bakelse gemeenschap, maar op de gronden in Bakel waarin behalve het dorp zelf ook Helmond en Aarle, Rixtel en Beek gerechtigd waren. Helmond springt eruit omdat daar bijna vijfenzeftig procent van de bepalingen de gemeenschap betreffen. Vele daarvan gaan over handel, waarmee Helmond zich als enige stad in Peelland manifesteert als handelscentrum. Ook Nuenen en Gerwen komen op meer dan vijftig procent jaargeboden voor de gemeenschap. Daar heeft de serie jaargeboden het karakter van een tussenform van jaargeboden en dorpsreglement. Het grote aantal bepalingen in de geboden van Nuenen en Gerwen die gericht zijn op een goed financieel beheer, doet de balans omslaan

GRAFIEK 4.1 JAAR Geboden IN PEELLAND PROCENTUEEL PER RUBRIEK GEMEINT EN GEMEENSCHAP



* Percentage bepalingen binnen de rubrieken gemeint en gemeenschappen. Het totale aantal bepalingen dat binnen een gemeenschap is aangetroffen is 100%.

Bron: Jaargeboden Peelland.

naar de kant van de bepalingen over de gemeenschap. Dat maakt duidelijk hoe belangrijk het is om de periode van het ontstaan van een serie geboden bij het onderzoek te betrekken. Van Nuenen en Gerwen bestaat nog slechts een serie uit de achttiende eeuw, maar door vergelijking met oudere series uit andere gemeenschappen kunnen de nieuwere en oudere bepalingen in de Nuenense serie worden uitgefilterd. Andersom zijn er gemeenschappen waar al in de zeventiende eeuw de jaargeboden verstaan. De Nuenense geboden kunnen licht werpen op de ontwikkelingen na die versterking.

Nuenen en Gerwen beschikten samen over één serie jaargeboden, maar omdat in deze serie voor Gerwen een extra jaargebod is opgenomen, was het voor de grafiek nodig om beide gemeenschappen apart te vermelden. Bij de inhoudelijke bespreking is dat niet nodig. Slechts waar het gaat om dat ene extra jaargebod voor Gerwen zal dat apart worden vermeld.

Veel gemeenschappen hebben verscheidene series jaargeboden. Bij de inhoudelijke beschrijving wordt verwezen naar de serie waarin dit gebod voor het eerst is opgenomen,

tenzij in andere series de veranderingen zodanig zijn dat het nodig is ook daarnaar te verwijzen.

4.2 Weren buitenstaanders op gemeint (1.1)

Onder deze noemer zijn bepalingen gebracht die het gebruik van de gemeint verboden voor personen die daartoe niet gerechtigd waren. In de eerste plaats waren dat personen die woonden buiten de gemeenschap die de gemeint bezat, in de tweede plaats personen die weliswaar deel uitmaakten van die gemeenschap, maar de gemeint toch niet mochten gebruiken. Wie niet bijdroeg in de lasten van de gemeenschap, werd uitgesloten van gebruik. Niet alleen armen of dienstboden waren in dit opzicht buitenstaanders. Die niet-gerechtigden konden personen zijn die onroerend goed in de gemeenschap bezaten, maar daar niet of niet permanent woonden. Vaak zijn de bepalingen algemeen gesteld, maar de jaargeboden die wel details bevatten, maken duidelijk wie wel en wie geen rechten in de gemeint had en hoe het recht verloren kon gaan.

In Deurne en Someren betekende vertrek uit de gemeenschap verlies van het recht op een turfveld, maar de vertrekkende mocht nog wel het lopende seizoen afmaken.¹ Alleen parochianen van Veghel mochten de Veghelse gemeint gebruiken.² In Sint-Oedenrode was poorterschap voorwaarde voor gebruik en dat maakte ook inwoners die geen poorter waren tot buitenstaander.³ Wel werd misbruik door mensen van buiten door Sint-Oedenrode zwaarder bestraft dan misbruik door niet-gerechtigde inwoners. Misbruikers van buiten betaalden één gouden reaal met een waarde van drie gulden, een bedrag dat na 1611 op een onbekend tijdstip werd verhoogd naar tien gulden. Niet-gerechtigde inwoners betaalden zeven stuiver.

De jaargeboden van Nuenen en Gerwen beschrijven nog uitgebreider de interne buitenstaanders.⁴ Slechts de versie uit 1709 is bewaard gebleven, maar uit de redactie valt af te leiden dat dit jaargebod in de loop van de tijd is aangepast. Het eerste en vermoedelijk oudste deel van het gebod zegt dat iemand die geen lasten betaalde of die zijn vaste woonplaats niet in Nuenen en Gerwen had, zich niet mocht aanmatigen 'iemen', oftewel bijenvolken, binnen de heerlijkheid neer te zetten. Het tweede deel van het gebod, de eerste aanvulling, maakt duidelijk welke inwoners van de gemeenschap waren uitgesloten. Dat tweede stuk zegt dat dienstboden die niet meer dan drie of vier bijenvolken hadden, werden ontheven van het verbod. Inwonende dienstboden betaalden geen belasting, hadden geen eigen woning en behoorden daardoor niet tot de gerechtigden. Door deze toevoeging kregen zij toch beperkte rechten. Het laatste deel van het jaargebod sluit ook arme ingezetenen uit. Wie niet bijdroeg in de dorpslasten mocht geen turf steken of de gemeint gebruiken, tenzij het bestuur hun dat toestond 'om Gods will'. De zinsnede 'om Gods will' maakt duidelijk dat hiermee behoeftigen bedoeld worden. Armen, zieken en bejaarden werden om Godswil,

1 NL-HtBHC, 19, *RvB*, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, gebod (16); NL-EhvRHCE, 13084, *GSom*, inv.nr. 11/1, Ceuren en breucken, 15e eeuw, gebod (11).

2 NL-HtBHC, 7697, *DVe*, inv.nr. 810, Keuren en breuken, 1559, gebod (9), (10), (27), (30), (32).

3 NL-HtBHC, 7633, *DStO*, inv.nr. 19, Jaargeboden, 1610-1767, gebod 19, 49, 50.

4 NL-EhvRHCE, 10271, *GNG*, inv.nr. 80, Resolutieboek, 1707-1722, 10-19, gebod (9).

oftewel gratis, verzorgd. De aanvullingen op dit gebod waren bedoeld ter reparatie van een ongewenst uitvloeisel ervan, het geheel buitensluiten van leden die tot de gemeenschap behoorden. Dienstboden en behoeftigen kregen door de aanvullingen beperkte rechten.

Niet iedere gemeenschap was zo coulant. In Veghel was het inwoners die ondersteuning genoten van de Tafel van de Heilige Geest verboden om ganzen en schapen op de gemeint te drijven.⁵ Op overtreding stond niet alleen een boete, ook hun uitkering werd door de armmeesters stopgezet. In andere gemeenschappen werden de armen nooit expliciet uitgesloten. Vaak blijkt dat echter impliciet uit algemene bepalingen. In Asten moest iemand aan twee voorwaarden voldoen om te mogen turven: hij moest inwoner zijn én bijdragen in de lasten.⁶ Uit uitgemoerde turfvelen mocht in Asten hout worden gehaald, maar ook dit was voorbehouden aan inwoners die bijdroegen in de lasten. Wie te arm was om belasting te betalen of wie geen eigen huishouding voerde, was daardoor van gebruik van de gemeint uitgesloten.

Veel bepalingen gaan over het weiden van vee op de gemeint. Uiteraard mochten buitenstaanders geen vee drijven op de gemeint. Moeilijker werd het als gerechtigden vee op de gemeint hadden staan. Wanneer was dat vee hun bezit? Een Helmonds gebod bepaalt dat degenen die 's zomers beesten aannamen om op de gemeint te weiden, veroordeeld werden tot een boete van vijftientig stuiver per beest als zij het vee de volgende winter niet voederden.⁷ Shaw-Taylor noemt in zijn artikel over het beheer van gemene gronden in Zuid-Engeland de verplichting om het vee in de winter thuis te voederen een interne maatregel, bedoeld om het aantal stuks vee op de gemeint te beperken.⁸ De Engelse benaming hiervoor is *levancy and couchancy* en dit hield in dat men in de zomer niet meer beesten op de gemeint mocht weiden dan 's winters thuis met eigen middelen konden worden onderhouden.⁹ Het was een van de twee interne beheersmaatregelen om overbeweiding te voorkomen. De tweede maatregel, in het Engels *stint* genoemd, was het vaststellen van vaste aantallen vee die per hoeveelheid bewerkte grond op de gemeint mochten worden geweid. Shaw-Taylor zegt dat niet helemaal duidelijk is hoe de bepalingen over het overwinterende vee dienen te worden geïnterpreteerd. Het lijkt dat de eis van *levancy and couchancy* de landlozen in de gemeenschap buitensloot, omdat die geen hooi voor wintervoer konden oogsten. Maar dat is weer in tegenspraak met *stinting*, omdat die maatregel landlozen wel rechten op de gemeint gaf wanneer zij grond bewerkten. Winchester zegt dat *levancy and couchancy* bedoeld was om een eerlijke verdeling te bewerkstelligen onder de leden van de gemeenschap. Door te bepalen dat men slechts het aantal stuks vee op de gemeint mocht weiden dat tijdens de winter thuis gevoerd kon worden, werd een evenwicht bereikt tussen het aantal beesten op de gemeint en de productiviteit van het boerenbedrijf.¹⁰

In Peellandse jaargeboden zijn drie verschillende soorten bepalingen te onderscheiden over vee dat geweid mocht worden op de gemeint.

- 1 Slechts vee dat de voorbij winter gevoerd was, of de komende winter gevoerd zou worden, mocht op de gemeint komen.
- 2 Het aantal stuks vee op de gemeint was afhankelijk van de hoeveelheid grond die iemand bewerkte.
- 3 Iedere gerechtigde mocht een bepaald aantal dieren op de gemeint houden, onafhankelijk van de hoeveelheid grond die hij bewerkte.

Uiteraard waren deze beheersmaatregelen gericht op het voorkomen van overbeweiding. Waar weidegrond in overvloed was, waren beperkende maatregelen overbodig. Het onderscheid tussen de bepalingen ligt in de gebruikersgroep waarop ze waren gericht. Het tweede en derde type bepalingen was gericht op intern gebruik. Het tweede type geeft de verschillen weer in gebruiksrechten tussen gerechtigden. Die worden hierna besproken in rubriek 1.2. Het derde type was rechtstreeks gericht op het voorkomen van overbeweiding en is in Peelland vooral te vinden in bepalingen over het aantal ganzen dat gerechtigden op de gemeint mochten houden. Die zijn ondergebracht in rubriek 1.3. Verboden om vee op de gemeint te brengen dat in de winter niet thuis werd gevoerd, behoren echter niet tot de interne bepalingen. Die vormen een verfijning van de algemene bepaling dat geen vee van buitenstaanders op de gemeint mocht komen. Dat blijkt uit drie elkaar opvolgende bepalingen in Aarle, Rixtel en Beek.¹¹ Jaargebod 5 bepaalt dat niemand beesten op de gemeint mocht drijven die hem niet toebehoorden. Onder het verbod vielen zowel beesten die hij van buiten had aangenomen als vee dat hij voor een ander hoedde. Gebod 6 bevat de controle op vee van buiten. Als schepenen, gezworenen of naburen vermoeden dat vreemde beesten op de gemeint liepen, mochten zij het vee opdrijven en moest degene onder wiens hoede de beesten stonden, bewijzen dat de beesten van hem waren. In gebod 7 wordt omschreven waaraan de beesten moesten voldoen zodat de hoeder van het vee kon bewijzen dat ze van hem waren: de beesten moesten de afgelopen winter gevoederd zijn of de komende winter gevoederd gaan worden. De laatste bepaling bevatte wel een ontsnappingsclausule. Recent aangeschafte trekpaarden of melkkoeien die niet voldeden, mochten verkocht en vervangen worden, maar pas nadat de gezworenen, die toezicht hielden op de gemeint, hiervan in kennis waren gesteld. De combinatie van deze drie jaargeboden laat onmiskenbaar zien dat de bepaling over het 's winters voeren van het vee geen interne maatregel was, maar bedoeld om vee te weren van buiten de gerechtigde gemeenschap.

De bepalingen over het weren van buitenstaanders kunnen in vier categorieën worden ingedeeld.

4.2.1 Buitenstaanders uitgesloten, geen details vermeld

Het Bakelse gebod 13 zegt dat degene die de gemeint gebruikte zonder dat hij daartoe was gerechtigd een boete kreeg.¹² Ook de hiervoor genoemde bepaling in Sint-Oedenrode die het gebruik van de gemeint reserveerde voor poorters, valt in deze algemene categorie.¹³

5 NL-HtBHC, 7697, *DVe*, inv.nr. 810, Keuren en breuken, 1559, gebod (109).

6 NL-EhvRHCE, 13031, *GAs*, Resolutieboek, 1706-1719, 34-50, gebod (2), (20), (21).

7 NL-EhvRHCE, 12001, *GHM*, inv.nr. 162, Keurboek Jacob Fabri, 1625-1652, xxxv.

8 Shaw-Taylor, 'The management of common land', 70-71.

9 De Moor, Shaw-Taylor en Warde, *The management*, 261. Zie de website Institutions of Collective Action: www.collective-action.info/_GLO_COM_ENG_Online/#S (s.v. 'stint', geraadpleegd 14 september 2017).

10 Winchester, 'Upland Commons in Northern England', 45.

11 NL-EhvRHCE, 13000, *GAR*, inv.nr. 4/12, Keuren en breuken, 1568-1597, gebod v, vi, vii.

12 NL-EhvRHCE, 13181, *GD*, inv.nr. 165, Keuren en breuken Bakel, 1499, gebod (13).

13 NL-HtBHC, 7633, *DStO*, inv.nr. 19, Jaargeboden, 1610-1767, gebod 19.

4.2.2 *Buitenstaanders uitgesloten van producten én van weiden vee*

In Erp hadden buitenstaanders zich in de gemeint ingekocht om daar te turven en vee te weiden. Bepaling 6 van de jaargeboden uit 1732 verbiedt deze kopers hun rechten uit te breiden wanneer de rechten van inwoners van Erp uitgebreid zouden worden.¹⁴ Zij hadden door de koop geen volledige rechten gekregen en moesten zich houden aan de in de verkoopbrieven opgenomen beperkingen. Nuenen en Gerwen kenden de hiervoor genoemde bepaling over de beperkte rechten van dienstboden en behoeftigen inzake turven, het plaatsen van bijen en algemeen gebruik van de gemeint.¹⁵ De Somerense jaargeboden van 1686 vermelden de grote overlast die men had van mensen uit omliggende gemeenschappen die de gemeint misbruikten door het steken van heide en turf, door het weiden van schapen, door te vissen en door bijen te zetten.¹⁶

4.2.3 *Buitenstaanders werden uitgesloten van weiden vee*

Het weiden op de gemeint van vreemd vee door inwoners, zoals hiervoor genoemd in Aarle, Rixtel en Beek, valt onder deze categorie bepalingen.¹⁷ Daarnaast werd op de gemeint vreemd vee aangetroffen dat werd gehoed door buitenstaanders. Dat gebeurde vaak dicht bij de grens tussen de gemeintes van twee gemeenschappen. Die grens was wellicht niet duidelijk, maar ook werd de grens bewust overschreden. Dat mondde uit in het over en weer in beslag nemen van vee en dat leidde weer tot rechtszaken.

De registers met bescheiden over de Bakelse peelgronden, die in 1646 werden aangelegd voor iedere gerechtigde gemeenschap, bevatten ook verslagen van ruzies met andere gemeenschappen.¹⁸ Regelmatig waren er problemen tussen Bakel, Helmond en Aarle, Rixtel en Beek enerzijds en inwoners van plaatsen als Gemert, Venray en Oploo anderzijds. Uiteraard ging het dan niet alleen over 'roof' van beesten, maar ook over het steken van turf. In 1636 nam de Helmondse notaris Adriaan Brouwers verklaringen op over de grens tussen de Bakelse peelgronden en de gronden van Venray en Deurne. Bakelnaar Jan Maes, 86 jaar oud, had van zijn grootvader Jan Noijen, die 102 jaar oud was geworden, gehoord dat er eerder ook al problemen met Venray waren. Inwoners van Venray hadden bij Kruisberg een schaapskooi gebouwd, maar die was toen door de Bakelnaren vernield. De 78-jarige Gerrit Michiels woonde in 1636 in Meijel, maar hoedde eerder meer dan twintig jaar lang de schapen van Jan Goorts van Hooff in Milheeze. Hij liet de schapen grazen tot voorbij de Staak, ook aan de andere kant van de Groteberg en dat werd hem nooit belet door mensen uit Venray.¹⁹

Op een dergelijke confrontatie volgde een akkoord, maar steeds opnieuw ontstonden problemen over de grenzen. In 1663 beklagden de regenten van Bakel zich in Venray over het schutten van Bakelse paarden door Venray op de Bakelse gemeint.²⁰ Zeker voor gemeenschappen aan de landsgrenzen kon dit grote gevolgen hebben. Deze ruzies konden leiden tot fricties op een hoger niveau. In 1646 ontvingen de inwoners van Bakel, Helmond, Aarle, Rixtel en Beek een schrijven van de Raad van State waarin hen werd verboden op eigen gelegenheid een akkoord te sluiten over de limietscheiding tussen Brabant en het Overkwartier van Gelre.²¹ Dit volgde op een klacht van de kanselier van Gelre bij de Raad van Brabant over inbreuken door Bakel, Helmond en Rixtel op de limieten van Venray. Eén Bakels schaapje kon een grensconflict tussen twee landen veroorzaken. Het Over-

kwartier behoorde in 1646 tot Spanje en dat bleef zo na de Vrede van Munster in 1648.

Problemen over de grenzen beperkten zich niet alleen tot de grens met het Overkwartier. Ook binnen Peelland bestond vaak onenigheid over de precieze grens tussen gemeintes. Het valt op dat in Deurnese bepalingen over het weren van vreemd vee de boetes varieerden naar grondsoort waarop het vee werd aangetroffen en naar woonplaats van de eigenaar. Vee uit Bakel, Milheeze en Vlierden op Deurnes grasland, werd beboet met één stuiver.²² Werd op de Deurnese heidegronden Bakels vee beboet, dan kostte dat vijftien stuiver, maar was het Vlierdens vee, dan bedroeg de boete slechts vijf stuiver. Voor vee uit alle andere gemeenschappen bedroeg de boete negen stuiver, zonder dat verschil werd gemaakt tussen graslanden en heidegrond. De boete kon nog hoger uitvallen, namelijk als inwoners van Deurne voor hun vee elders óók een hoger bedrag aan schutgeld moesten betalen.

De boetes die werden opgelegd aan buitenstaanders die met hun vee op een gemeint kwamen waren lager dan boetes die werden opgelegd aan een gerechtigde die het recht op de eigen gemeint misbruikte. Als iemand uit Aarle, Rixtel en Beek op de eigen gemeint werd aangetroffen met vreemd vee werd niet alleen het vee in beslag genomen. De overtreder kreeg ook nog een boete van vijftig Carolusgulden opgelegd.²³ Dit is een groot verschil met de boete die hij kreeg als hij met zijn eigen schapen op verboden delen van de gemeint kwam. De boete bedroeg dan slechts drie stuiver per schaap per keer. Vee werd uiteraard ook verhandeld. Wie vee verkocht aan iemand van buiten de groep van gerechtigden, maakte zijn beesten tot vreemd vee, waardoor het van de gemeint verwijderd diende te worden. De Veghelse jaargeboden zeggen dat verkocht vee de derde dag na verkoop van de gemeint verwijderd diende te zijn.²⁴

4.2.4 Buitenstaanders werden uitgesloten van producten

Buitenstaanders konden op verschillende manieren in het bezit komen van producten die de gemeint opleverde. Dat kon actief gebeuren doordat zij eigenhandig turf staken of opgestapelde turf weghaalden, maar ook passief wanneer leden van de gemeenschap producten aan buitenstaanders verkochten. Tot deze categorie behoren ook bepalingen die buitenstaanders verboden op de gemeint vogels te vangen, eigen inwoners de export ontzegden van in gemeenschappelijke wateren gevangen vis, of verboden om vreemde bijen

14 NL-HtBHC, 7687, *DE*, Keuren en breuken, 1732, gebod 6-6.

15 NL-EhvRHCE, 10271, *GNG*, inv.nr. 80, Resolutieboek, 1707-1722, 10-19, gebod (9).

16 NL-EhvRHCE, 13084, *GSom*, inv.nr. 11/2a, Ampliatie Ceuren, 1686-1709, gebod (16).

17 NL-EhvRHCE, 13000, *GAR*, inv.nr. 4/12, Keuren en breuken, 1568-1597, gebod v, vi, vii.

18 NL-GmtGAGB, AB.001, *DB-Mi*, inv.nr. 38, 'Vercrijghboek' van de Peel (4e kwart 17e eeuw); NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 424, 'Register van den titel van vercryg van de Peel', ca. 1670-1770; 13045, *GB-D*, inv.nr. 1/15, 'Register van den titel van vercrijgh van de Peel', 2e helft 17e eeuw; 13000, *GAR*, inv.nr. 8/1, 'Peelboek', 1769-1823. Uitgegeven in Van Emstede, 'Vercrijgh Bakel'.

19 Van Emstede, 'Vercrijgh Bakel', 42-47.

20 Van Emstede, 'Vercrijgh Bakel', 48-49.

21 Van Emstede, 'Vercrijgh Bakel', 57-58.

22 NL-HtBHC, 19, *RvB*, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, gebod (72), (74).

23 NL-EhvRHCE, 13000, *GAR*, inv.nr. 4/12, Keuren en breuken, 1568-1597, gebod v, xii.

24 NL-HtBHC, 7697, *DVe*, inv.nr. 810, Keuren en breuken, 1559, gebod (115).

op de gemeint te zetten.²⁵ Het gaat in deze gevallen wel over dieren, maar niet over het weiden van vee. Een opvallende bepaling in Erp was bedoeld om diefstal van vis te voorkomen. Buitenstaanders mochten met hun karren en paarden niet door de rivier de Aa rijden.²⁶ De inwoners hadden daar hun visnetten hangen die door buitenstaanders vanaf hun kar en paard konden worden meegenomen.

In de peelmeeenschap Asten waren alle bepalingen tegen buitenstaanders bedoeld om het profijt van de turf en het hout binnen de gemeenschap te houden. Dat wil niet zeggen dat er helemaal geen turf naar buiten ging. De gezworenen konden turfvelden verkopen aan buitenstaanders, maar dit gebeurde onder streng toezicht.²⁷ De jaargeboden bevatten verschillende bepalingen die de controle op uitvoer regelden.²⁸ De gerechtigde gebruikers van de turfvelden mochten geen turfstekers van buiten de gemeenschap aantrekken. Karren van buiten Asten waren slechts met toestemming van de heer of de peelmeesters toegestaan op de peelgronden. Buitenstaanders die een turfveld hadden gekocht, mochten hun eigen turf uitsluitend opladen in de buurt van huizen, dat maakte toezicht mogelijk.

Andere peelmeeenschappen kenden vergelijkbare bepalingen. Op de Bakelse peelgronden mochten karren van buiten slechts op de gemeint komen na schriftelijke toestemming van de peelmeesters.²⁹ In Deurne werden hopen opgeworpen om aan te geven tot waar vreemde karren op de gemeint mochten komen.³⁰ Behalve turf waren in veel gemeenschappen ook producten als leem, stenen en hout belangrijk. De jaargeboden bevatten dan ook verboden om die producten buiten de gemeenschap te verkopen. Een voorbeeld daarvan is een bepaling in Deurne die verbodt om turf, leem of stenen uit te voeren of stenen te bakken die bestemd waren voor export. Het is één van de jaargeboden die bij het ingrijpen van de Raad van Brabant in 1665 werd geschrapt.³¹

TABEL 4.1 JAAR Geboden PEELLAND INZAKE HET WEREN VAN BUITENSTAANDERS

	Algemeen	Vee + producten	Vee	Producten
Aarle, Beek en Rixtel			6	2
Asten				7
Bakelse peelgronden	1			6
Deurne			3	10
Erp		1	3	4
Gerwen		1		1
Helmond			1	
Lieshout			1	1
Nuenen		1		1
Sint-Oedenrode	1		5	3
Someren		1		3
Stiphout				2
Veghel			10	5
Vlierden			1	2

Bron: Series jaargeboden Peelland.

4.3 Verdeling onder gerechtigden (1.2)

In de vorige rubriek werd geconstateerd dat binnen de gemeenschap mensen woonden die geen recht hadden om de gemeint te gebruiken. Er blijken echter ook onderling verschillen te bestaan tussen personen die de gemeint mochten gebruiken. De Peellandse jaargeboden maken duidelijk waarop deze verschillen gebaseerd waren en wat heeft geleid tot die verschillen. Deze grondslagen waren fiscaal, sociaal, economisch en geografisch van aard: 1. bijdragen in lasten gemeenschap (fiscaal); 2. lidmaatschap van de gemeenschap (sociaal); 3. hoeveelheid vee of land (economisch); 4. bewonen van een bepaald huis (geografisch); 5. voeren van een huishouden (sociaal); 6. bewonen van een bepaalde wijk (geografisch). Een punt dat in alle grondslagen doorwerkt, is het tijdsaspect. Omdat de jaargeboden werden aangepast aan veranderende omstandigheden konden de grondslagen eveneens worden aangepast.

De eerste grondslag is de belangrijkste. Iemand die niet meebetaalde aan de gemeenschappelijke lasten werd niet beschouwd als lid van de gemeenschap, zelfs al was hij grootgrondbezitter. De fiscale grondslag werkt bovendien door in andere voorwaarden. Wie geen lid was van de gemeenschap, of geen eigen huishouden voerde, werd niet aangeslagen voor alle belastingen. Net zo goed als het bezit van minder vee en minder grond een lagere belastingaanslag inhield.

4.3.1 *Recht gekoppeld aan bijdragen in lasten van de gemeenschap*

De bijdrage aan de financiële lasten van de gemeenschap als grondslag voor het recht op gebruik van de gemeint ligt in het verlengde van een aantal geboden die zijn besproken in de vorige rubriek. Bepalingen die mensen binnen de gemeenschap tot buitenstaander maakten, zeggen ook waarop het recht berustte om de gemeint te gebruiken. Het betalen van gemeenschapslasten was voorwaarde voor allerlei manieren waarop de gemeint werd gebruikt: in Vlierden voor het plaatsen van bijen, in Aarle, Rixtel en Beek voor het weiden van vee, in Erp voor het vissen in de Aa en in Asten voor het verwerven van turf en hout.³² In Sint-Oedenrode was het recht om de gemeint te gebruiken verbonden met het poorterschap, wat impliceert dat men de lusten genoot en de lasten droeg.³³ De voorwaarden voor het poorterschap staan in een privilege dat de inwoners van Sint-Oedenrode op 10 augustus 1340 ontvingen.³⁴ Wie poorter wilde worden, moest zich te boek laten stellen als poor-

25 NL-HtBHC, 7687, *DE*, inv.nr. 40, Keuren en breuken, 1622, gebod (67); NL-EhvRHCE, 13000, *GAR*, inv.nr. 4/12, Keuren en breuken, 1568-1597, gebod xvii, xviii.

26 NL-HtBHC, 7687, *DE*, inv.nr. 40, Keuren en breuken, 1622, gebod (41).

27 NL-EhvRHCE, 13031, *GAs*, inv.nr. III/3, Resolutieboek, 1706-1719, 34-50, gebod (13).

28 NL-EhvRHCE, 13031, *GAs*, inv.nr. III/3, Resolutieboek, 1706-1719, 34-50, gebod (13), (14), (16).

29 NL-EhvRHCE, 12001, *GHM*, inv.nr. 424, 'Register van den titel van vercryg van de Peel', ca. 1670-1770, 193-204v, gebod 76.

30 NL-HtBHC, 19, *RvB*, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, gebod (12).

31 NL-HtBHC, 19, *RvB*, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, gebod (30).

32 NL-EhvRHCE, 13000, *GAR*, inv.nr. 4/12, Keuren en breuken, 1568-1597, gebod ix; 13031, *GAs*, inv.nr. III/3, Resolutieboek, 34-50, 1706-1719, 34-50, gebod (2), (21); 13129, *GVI*, inv.nr. 20, Resoluties, 1771-1790, 33v-43v, 18; NL-HtBHC, 7687, *DE*, inv.nr. 40, Keuren en breuken, 1622, gebod (3).

33 NL-HtBHC, 7633, *DStO*, inv.nr. 19, Jaargeboden, 1610-1767, gebod 19, 30.

34 Mommers, *Sint-Oedenrode*, 20.

ter en daarvoor betalen, op straffe van het verlies van het recht op gebruik van de gemeint. Het geld dat een nieuwe poorter betaalde werd door de kwartierschout verantwoord in zijn rekeningen.³⁵ De hertog, de gemeenschap van Sint-Oedenrode en de kerkfabriek van de Sint-Martinuskerk ontvingen ieder een deel.

Mensen van buiten de gemeenschap die door koop rechten in de gemeint hadden verworven, betaalden indirect mee aan de lasten van de gemeenschap. In de vorige paragraaf werd al vermeld dat mensen van buiten zich hadden ingekocht in de Erpse gemeint waarbij zij beperkte rechten hadden verworven.³⁶ Dat was ook het geval in Veghel waar enkele inwoners van Eerde het recht hadden gekocht om vee te weiden op de gemeint.³⁷ Zij hadden alleen dat weiderecht gekocht en zelfs bij het weiden hadden zij zich te houden aan bepalingen die specifiek op gebruikers uit Eerde waren gericht. Die geboden zijn terug te vinden in rubriek 1.3, maar ook die specifieke bepalingen voor Eerdse gebruikers laten zien dat zij de beperkte rechten bij koop hadden verworven en niet behoorden tot degenen die hun recht bij uitgifte van de gemeint hadden verkregen.

Beperkte rechten hadden ook de kopers van turfvelden in Asten.³⁸ Zij kochten slechts het recht om in dat ene veld te turven en hadden daarbij ook nog minder rechten dan inwoners van Asten in hun veld hadden. Het veen had in het verleden bomen overwoekerd. Bij het steken van turf kwam dit kienhout aan de oppervlakte. Na het volledig uitsteken van de turf kon dit hout worden gewonnen. Een Astenaar had vier jaar de tijd om het kienhout uit zijn uitgemoerde turfveld te halen. Na afloop van die vier jaar was het hout voor de Astenaar die de moeite nam om het mee te nemen. Kopers van buiten hadden slechts een jaar de tijd om het hout uit het eigen uitgemoerde veld te halen.

4.3.2 *Recht gekoppeld aan lidmaatschap gemeenschap*

De Astenaren die na vier jaar het hout uit uitgemoerde turfvelden van anderen mochten halen, hadden dat recht als lid van de gemeenschap. In andere gemeenschappen was het sprokkelen van hout toegestaan aan alle inwoners.³⁹ Andere eisen werden aan deze rechten niet gesteld. Dat is bijna nooit het geval. Bijna altijd golden er meer eisen, zoals de hiervoor genoemde fiscale verplichtingen. Een uitzondering daarop is het jaargebod dat zegt dat de rechten in de Bakelse peelgronden voor iedere gemeenschap gelijk waren.⁴⁰ Dit heeft te maken met de speciale structuur van de gemeint in Bakel. Daar waren geen individuele personen gerechtigd, maar de gemeenschappen Bakel, Helmond en Aarle, Rixtel en Beek. Hoe die drie gemeenschappen intern deze rechten verdeelden, was een zaak van die gemeenschappen en niet van de peelmeesters. Die laatsten konden alleen bepalen wat de rechten van iedere gemeenschap waren.

Uit de jaargeboden van andere gemeenschappen blijkt wel dat er een verband bestond tussen het recht op gebruik van de gemeint en het inwoner zijn, maar het staat er nooit expliciet. In Veghel was het gebruik van de gemeint voorbehouden aan parochianen, terwijl in Someren en Deurne het recht op een turfveld verloren ging bij vertrek uit de gemeenschap.⁴¹ Maar het parochiaan zijn of inwoner zijn, was bijna nooit de enige voorwaarde om rechten te verwerven.

4.3.3 *Recht gekoppeld aan grootte veestapel of hoeveelheid land*

In de jaargeboden staan bepalingen die de hoeveelheid vee die een gerechtigde op de gemeint mocht weiden afhankelijk stellen van de hoeveelheid grond die hij bewerkte. Andere bepalingen verbinden de hoeveelheid producten die een persoon van de gemeint mocht halen aan het aantal beesten dat iemand had of de hoeveelheid grond die hij bewerkte. Uit de redactie van een jaargebod in Aarle, Rixtel en Beek blijkt dat dit kwam boven op de voorwaarde om bij te dragen in de lasten van de gemeenschap. Wie als nabuur gerechtigd was in de gemeint, maar geen boerenbedrijf had, mocht slechts twee schapen op de gemeint weiden.⁴² Voor degene die gerechtigd was en wel een boerenbedrijf had, was het aantal schapen afhankelijk van de hoeveelheid grond die hij bewerkte. Een hoeveenaar mocht vier en een keuterboer twee mestschapen op de gemeint laten lopen.

In rubriek 1.1 werd gewezen op de stelling van Winchester inzake de beperking van de hoeveelheid vee op de gemeint in relatie tot het aantal stuks dat 's winters kon worden gevoerd.⁴³ Hij stelt dat met deze maatregel werd bereikt dat de hoeveelheid vee in overeenstemming was met de hoogte van de productiviteit van het boerenbedrijf. Daar luidde de conclusie dat uit de Peellandse jaargeboden blijkt dat dit geen interne maatregel was, maar een regel gericht op het weren van buitenstaanders. De stelling van Winchester gaat wel op voor de verschillen tussen rechthebbenden. De mogelijkheden voor het weiden van vee waren beperkt. Om overbeweiding te voorkomen, maar toch recht te doen aan degenen die van hun boerenbedrijf moesten bestaan, kregen zij het recht om meer vee op de gemeint te weiden. Ondanks de opgelegde beperking werd het ingezetenen zonder land en keuterboeren niet helemaal onmogelijk gemaakt om schapen te houden.

Overigens maakten andere bepalingen het wel degelijk moeilijk voor mensen zonder land om vee te houden. Vee mocht slechts enkele maanden per jaar op de gemeint worden geweid. Buiten het seizoen moesten degenen zonder eigen stallingsmogelijkheid en zonder voervoorraad het vee slachten, verkopen of stallen bij iemand met een boerenbedrijf. Hoe die beperking op de hoeveelheid vee op de gemeint uitwerkte, is nauwelijks uit de jaargeboden te halen. Een Veghels jaargebod geeft een klein inkijkje.⁴⁴ Niemand mocht schapen van anderen 'huijsen oft hoven'. Dat sloot in feite degenen die zelf geen stal of land hadden uit van het weiden van schapen op de gemeint. Daar kwam nog bij dat ook tijdens het weideseizoen de gemeint slechts gebruikt mocht worden voor vee dat iedere avond naar huis ging.

35 NL-EhvRHCE, 113-10190, *CmARAB Rk*, Rekening van de kwartierschout van Peelland, 1467-1474.

36 NL-HtBHIC, 7687, *DE*, Keuren en breuken, 1732, gebod 6-6.

37 NL-HtBHIC, 7697, *DVe*, Keuren en breuken, 1559, gebod (116).

38 NL-EhvRHCE, 13031, *GAs*, inv.nr. III/3, Resolutieboek, 1706-1719, 34-50, gebod (13), (23).

39 Zie paragraaf 4.5.

40 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 424, 'Register van den titel van vercryg van de Peel', ca. 1670-1770, 193-204v, gebod 8.

41 NL-EhvRHCE, 13084, *GSom*, inv.nr. II/1, Ceuren en breucken, 15e eeuw, (11); NL-HtBHIC, 7697, *DVe*, inv.nr. 810, Keuren en breuken, 1559, (1), (9), (10), (27), (30), (32); 19, *RvB*, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, (16).

42 NL-EhvRHCE, 13000, *GAR*, inv.nr. 4/12, Keuren en breuken, 1568-1597, viii.

43 Winchester, 'Upland Commons in Northern England', 45.

44 NL-HtBHIC, 7697, *DVe*, inv.nr. 810, Keuren en breuken, 1559, gebod (53), (60).

Niet alleen binnen een gemeenschap maar ook tussen gemeenschappen bestonden verschillen in het aantal stuks vee dat op de gemeint mocht komen. In Aarle, Beek en Rixtel mochten hoevenaars vier schapen op de gemeint weiden. Een hoeve was de hoeveelheid land die nodig was om een gezin van te laten leven, een volwaardig boerenbedrijf. Hoeveel er vereist was, was afhankelijk van de grondsoort, maar ook van de mogelijkheid om de gemeint te gebruiken. De website van het Meertens Instituut vermeldt een groot aantal akkermaten met de naam hoeve, waarvan de oppervlakte uiteen loopt van 16 tot 32 morgen, ongeveer vijftien tot dertig hectare.⁴⁵ In Veghel werd gerekend per ploeg land.⁴⁶ Aan een ploeg land was het recht verbonden om 31 schapen op de gemeint te weiden, aan een halve ploeg land twintig schapen. Schapenhouders met minder dan een ploeg land mochten per lopense één schaap weiden. Meer Peellandse gemeenschappen gebruikten de oppervlakte-maat 'ploeg' zonder dat duidelijk wordt hoe groot die is. Het Veghelse jaargebod kan echter een indicatie geven. Een lopense is volgens de 's-Hertogenbosse akkermaat ongeveer eenzesde hectare. Als per lopense één schaap geweid mocht worden en per ploeg 31 schapen, dan zal een ploeg in ieder geval niet groter zijn geweest dan 31 lopensen, dus ongeveer vijf hectare. Het aantal schapen dat per hectare grondbezit in Veghel op de gemeint mocht weiden per hectare moet in ieder geval veel hoger zijn geweest dan het aantal in Aarle, Rixtel en Beek.

Het uitoefenen van een boerenbedrijf bepaalde niet alleen de rechten op het weiden van vee, maar ook het recht op producten die de gemeint opleverde. Dat recht op producten kon zowel aan het bezit van vee als aan de hoeveelheid bewerkte grond zijn gekoppeld. Een voorbeeld van de verbinding tussen producten en veebezit biedt Stiphout, waar 'spinsteren off andere ceuters egeen beesten houdende' slechts een half turfrecht hadden.⁴⁷ De combinatie van enkele jaargeboden in Bakel laat ook nog een ontwikkeling in tijd zien. In 1449 mocht niemand zijn recht om heide te maaien aan een ander overdragen, ook niet als hij dat maaisel zelf niet nodig had.⁴⁸ In 1627 zeggen twee jaargeboden iets over de overdracht van heide.⁴⁹ Nog steeds mocht niemand zijn recht om heide te maaien overdragen, maar in een toevoeging staat dat ook niemand mocht worden ingehuurd om de heide te maaien, tenzij de ingehuurde maaier de helft van de gemaaide heide naar het huis van de rechthebbende bracht. Degenen die vee hadden, waren echter niet gebonden aan deze bepaling. In het tweede gebod staat dat niemand de helft van de heide waar hij recht op had, mocht laten maaien en die, omdat hij die zelf niet nodig had, mocht verkopen. Om het verschil tussen 1499 en 1627 duidelijk te maken, is nog een ander gebod nodig.⁵⁰

Als volgens de jaargeboden van 1499 de gemeint werd opengesteld om te turven of heide te maaien, mocht uit ieder huis slechts één persoon komen met een spade of een zeis. In 1627 is het eerste deel van de bepaling gelijklopend, maar in een toevoeging staat dat mensen zonder vee helemaal niet mochten maaien. De combinatie van de geboden laat zien dat de rechten om heide te maaien tussen 1499 en 1627 flink waren ingeperkt. In 1499 had ieder huis recht om heide te maaien, in 1627 slechts de veehouders. Maar ook die hadden geen onbeperkt gebruik. Zij mochten hun recht om heide te maaien niet aan een ander overdragen, maar mochten onder voorwaarden wel iemand inhuren om te maaien. Het tweede gebod lijkt toegevoegd omdat in de praktijk bleek dat het eerste gebod viel te omzeilen door veehouders die de heide niet zelf nodig hadden. Slechts de helft van het heideveld werd gemaaid en dat maaisel werd verkocht. De andere helft maaiden zij niet en daarmee was de bepaling omzeild dat slechts de helft overgedragen mocht worden. De toevoeging dat vee-

houders niet gebonden waren aan die bepaling lijkt overbodig, omdat alleen veehouders nog heide mochten maaïen. Vermoedelijk slaat dit op de verplichting om de helft van de heide naar het huis van de gerechtigde te brengen. Dat kon lastig zijn voor veehouders die hun vee in afgelegen stallen hadden staan.

Voorbeelden van bepalingen die het recht op producten afhankelijk stelden van de hoeveelheid land die iemand bewerkte, komen in verschillende series jaargeboden voor. In Deurne mocht iemand met minder dan zes lopensen akkerland slechts één dag heide maaïen en wie de heide niet zelf gebruikte, mocht helemaal niet maaïen.⁵¹ Ook hier was de grootte van het boerenbedrijf leidend. De boer met meer grond had meer mest nodig om de akkers vruchtbaar te maken via plaggenbemesting. Someren kent een dergelijke bepaling in de geboden van 1627 waar akkerbouwers met een hele of halve ploeg land met twee zeisen mochten maaïen en de keuters slechts met één zeis.⁵² Ook bij het turfsteken kon de hoeveelheid akkerland bepalend zijn. Bezitters van een ploeg land mochten in Veghel met drie personen turven, bezitters van een halve ploeg slechts met twee en wie nog minder land had moest het alleen doen.⁵³

4.3.4 *Recht gekoppeld aan een huis*

De Astense serie met jaargeboden bevat vier bepalingen waaruit blijkt dat het turfrecht in de gemeint was gebonden aan het bewonen van een huis.⁵⁴ Wie uit de gemeenschap vertrok, moest het turfveld laten bij het goed waarvan hij vertrok. Huurders dienden bij vertrek het turfveld over te dragen aan de nieuwe huurder van het huis en als een goed in delen werd verkocht dan hoorde het turfveld bij het huis en niet bij de andere verkochte delen. Een laatste bepaling over de verbondenheid tussen huis en turfveld verbood huurders een turfveld uit te lenen zonder toestemming van de eigenaar.⁵⁵ De achterliggende reden is te vinden in de voorgaande bepaling dat iemand het recht op zijn turfveld verloor na het twee jaar te hebben uitgeleend. Door het verbod aan huurders om turfvelen uit te lenen, werd voorkomen dat de eigenaar van het huis schade leed door verlies van het turfveld. Ook Deurne heeft jaargeboden die zeggen dat turfvelen bij een huis hoorden en huurders het turfveld bij dat huis moesten laten.⁵⁶

Aan de hand van bepalingen in Erp en Veghel kan iets worden gezegd over de totstandkoming van huisgebonden rechten. Deze bepalingen gaan rechtstreeks terug op het landcharter dat hertogin Johanna van Brabant op 20 november 1379 uitvaardigde voor Erp en

45 Zie www.meertens.knaw.nl/mgw/maat/116 (geraadpleegd 14 september 2017).

46 NL-HtBHC, 7697, *DVe*, inv.nr. 810, Keuren en breuken, 1559, gebod (4).

47 NL-EhvRHCE, 12299, *SSi*, inv.nr. 4, Resolutie- en vonnisboek, 1737-1751, 49v-56, gebod 13.

48 NL-EhvRHCE, 13181, *GD*, inv.nr. 165, Keuren en breuken Bakel, 1499, gebod (15).

49 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 423, Keuren en breuken gemeint Bakel, ca. 1627, gebod li, lii.

50 NL-EhvRHCE, 13181, *GD*, inv.nr. 165, Keuren en breuken Bakel, 1499, gebod (9); 12001, *GHm*, inv.nr. 423, Keuren en breuken gemeint Bakel, ca. 1627, gebod xxiii.

51 NL-HtBHC, 19, *RvB*, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, gebod (40), (52).

52 NL-EhvRHCE, 13084, *GSom*, inv.nr. II/1, Ceuren en breucken, 15e eeuw, gebod (13).

53 NL-HtBHC, 7697, *DVe*, inv.nr. 810, Keuren en breuken, 1559, gebod (74).

54 NL-EhvRHCE, 13031, *GAs*, inv.nr. III/3, Resolutieboek, 1706-1719, 34-50, gebod (3), (18), (19), (28).

55 NL-EhvRHCE, 13031, *GAs*, inv.nr. III/3, Resolutieboek, 1706-1719, 34-50, gebod (27), (28).

56 NL-HtBHC, 19, *RvB*, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, gebod (138), (170).

Veghel.⁵⁷ Dit landcharter moest een einde maken aan problemen die waren gerezen over de rechten op de gemeint. Dat gebeurde onder andere door te bepalen dat slechts geweerde hofsteden, de huizen waarvan de inwoners bijdroegen in de lasten van het dorp, gebruik mochten maken van de gemeint. Bij die lasten moet niet alleen worden gedacht aan financiële zaken. De lasten bestonden ook uit de verplichting van de gemeenschappen om manschappen te leveren bij de verdediging van het land. Tevens staat in het charter dat de naburen van Veghel en Erp ongeweerde hofsteden tegen een vergoeding gebruik konden laten maken van de gemeint.

De bepalingen in het landcharter zijn terug te vinden in de jaargeboden. De bewoner van een huis met weerschap mocht in Erp twee dagen turven, bewoners van huizen zonder weerschap slechts één.⁵⁸ Dat laatste gold ook voor iemand die 'egeen ... ploech en vuert', ofwel geen land bewerkte. In Veghel mocht de bewoner van een ongeweerde hofstad de gemeint niet gebruiken. Alleen een geweerde hofstad had een gebruiksrecht en wie meer dan één geweerde hofstad bezat, had slechts voor één van die hofsteden het recht om schapen op de gemeint te drijven.⁵⁹ Uit het gebod van Erp blijkt dat naast het bezit van een geweerde hofstad ook de bewerking van grond van invloed was op de gebruiksrechten in de gemeint.⁶⁰ Hetzelfde gebod maakt tevens duidelijk dat buitenstaanders een volledig weerschap konden verwerven. De hoeven op Zijtaart, direct westelijk van Erp gelegen, blijken gezamenlijk één weerschap te bezitten. Misschien lag daar oorspronkelijk slechts één hoeve die later werd gesplitst, of hadden de hoevenaars in het verleden gezamenlijk een weerschap gekocht. Ten tijde van het opstellen van dit jaargebod waren er in ieder geval meer hoeven op Zijtaart. De bewoners daarvan wilden per hoeve turven, maar de inwoners van Erp bepaalden dat het turven voor buitenstaanders was gebonden aan de weerschap en dat op basis daarvan de hoeven slechts twee dagen mochten turven.

4.3.5 *Recht gekoppeld aan een huishouden of een persoon*

In Bakel, Deurne en Someren waren turfvelden gebonden aan een persoon of aan een huishouden. Om zoveel mogelijk tegemoet te komen aan de behoefte van de gerechtigden en om iedereen een zo gelijk mogelijke uitgangspositie te geven bij het steken van turf, konden in Bakel de peelmeesters iemand met een groot turfveld, of een veld dat rijk was aan turf, verplichten zijn veld te delen met een ander.⁶¹ In Deurne en Someren namen de peelmeesters turfvelden in beslag van iemand met meer dan één turfveld.⁶² De gebondenheid aan een persoon blijkt ook uit de bepaling dat bij overlijden het turfveld terugviel aan de peelmeesters die er dan weer over konden beschikken.⁶³ In Deurne was het aantal gezinnen dat een huis bewoonde bepalend voor de hoeveelheid heide die gemaaid mocht worden.⁶⁴ Voor een huis waarin slechts één gezin woonde, mocht niet meer worden gemaaid dan de hoeveelheid waarop iemand recht had die grond bewerkte tot de hoeveelheid van een ploeg. Duidelijk toont dit het verschil aan tussen koppeling aan een huis en koppeling aan een huishouden. Dat het recht op de gemeint in Deurne persoonsgebonden was blijkt ook uit het verbod om het recht op de gemeint weg te geven zonder toestemming van de gezamenlijke naburen.⁶⁵

4.3.6 Gebruik gekoppeld aan een wijk

In Peelland is slechts in Asten een jaargebod aangetroffen dat expliciet het gebruik van producten van de gemeint verbindt met het wonen in een bepaalde wijk. Inwoners van het gehucht Dijk mochten uitsluitend zand halen boven de weg naar Bussel.⁶⁶ Dit is een gebod dat past in rubriek 1.7, maar het is tevens een bepaling die slechts van toepassing is op de inwoners van het gehucht Dijk. Bezitters van aanliggende gronden dienden wegen en dijken te onderhouden. Dat gold ook voor de bewoners van het gehucht ten zuiden van de dijk vanaf Lierop. Om de dijk te onderhouden mochten zij zand van de gemeint halen. Om te voorkomen dat zij de vruchtbare gronden langs de Aa gebruikten, werd het gehele gebied ten zuiden van het gehucht verboden verklaard.

TABEL 4.2 JAARGEBODEN PEELLAND, GRONDSLAG VOOR RECHT GEBRUIK GEMEINT

	Lasten	Gemeenschap	Vee of land	Huis	Persoon	Wijk
Aarle c.a.	x		x			
Asten	x			x		x
Bakel		x	x	x	x	
Deurne		x	x	x	x	
Erp	x		x	x		
Gerwen	x					
Nuenen	x					
Sint-Oedenrode	x					
Someren		x	x		x	
Stiphout			x			
Veghel	x		x	x		
Vlierden	x					

Bron: Series jaargeboden Peelland.

57 NL-HtBHIC, 7687, *DE*, inv.nr. 21, Akte uitgifte recht keuren en breuken vast te stellen, 1379; uitgegeven in Enklaar, *Gemeene gronden*, 95-98, 246-250.

58 NL-HtBHIC, 7687, *DE*, inv.nr. 40, Keuren en breuken, 1622, gebod (47).

59 NL-HtBHIC, 7697, *DVe*, inv.nr. 810, Keuren en breuken, 1559, gebod (5), (22), (95).

60 NL-HtBHIC, 7687, *DE*, inv.nr. 40, Keuren en breuken, 1622, gebod (47).

61 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 424, 'Register van den titel van vercryg van de Peel', ca. 1670-1770, 193-204v, gebod 69.

62 NL-EhvRHCE, 13084, *GSom*, inv.nr. 11/2a Ampliatie Ceuren, 1686-1709, (27); NL-HtBHIC, 19, *RvB*, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, (24).

63 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, 'Register van den titel van vercryg van de Peel', ca. 1670-1770, Keuren en breuken, 1649, 70, 71; NL-HtBHIC, 19, *RvB*, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, (25).

64 NL-HtBHIC, 19, *RvB*, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, (32).

65 NL-HtBHIC, 19, *RvB*, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, (117).

66 NL-EhvRHCE, 13031, *GAs*, inv.nr. III/3, Resolutieboek, 1706-1719, 34-50, gebod (52).

4.4 Veedrijven en schutten op gemeint (1.3)

Bij de rubrieken over het weren van buitenstaanders en de verschillen tussen de rechthebbenden kwam het veedrijven op de gemeint al aan de orde. Dat geeft aan hoe belangrijk dit onderdeel van het gebruik van de gemeint voor de gemeenschap was. In rubriek 1.3 gaat het niet om buitenstaanders of om verschil in rechten binnen de gemeenschap. De vraag is nu hoe de gemeenschap via de jaargeboden de weidegang regelde. Aspecten hierbij zijn de periode van openstelling, het gesloten verklaren van delen van de gemeint, het verbieden van specifiek vee en de bestraffing van overtredingen.

Op de gemeint werden verschillende soorten vee geweid. Eerder kwamen vooral geboden aan de orde met bepalingen over het weiden van schapen, maar ook runderen, paarden en ganzen werden op de gemeint gehouden. Varkens werden in de eikenbossen en op de stroken voorpoting voor iemands erf losgelaten om eikels te zoeken.⁶⁷ Het hout van die eiken behoorde toe aan degene die ze had geplant, maar de eikels waren voor gemeenschappelijk gebruik en niemand mocht varkens weggagen wanneer die zich te goed deden aan de eikels.⁶⁸ Op de gemeint waren varkens wel aan beperkingen onderworpen. In Erp was de gemeint gedurende de oogsttijd voor hen verboden terrein.⁶⁹ Een varken dat tijdens de oogst buiten zijn kooi werd aangetroffen, werd geschut en in de schutskooi opgesloten. Het welzijn van het varken was daarbij niet het uitgangspunt: wie het varken aanhield en het daarbij verlamde, de ledematen kapot sloeg of er honden achteraan joeg, zou daar niet op worden aangesproken.

In totaal kunnen aan het veedrijven op de gemeint zeven aspecten worden onderscheiden: 1. de hoeveelheid vee die op de gemeint mocht worden gebracht; 2. de condities waaraan vee diende te voldoen; 3. stukken van de gemeint die een deel van het jaar privé en een deel van het jaar gemeenschappelijk werden gebruikt; 4. de openstelling van de gemeint was beperkt tot bepaalde delen van het jaar; 5. delen van de gemeint waren geheel afgesloten voor vee; 6. de manier waarop werd opgetreden bij overtredingen (schutten); 7. georganiseerde beweiding.

4.4.1 *Hoeveelheid vee op gemeint*

Bijna alle gemeenschappen kenden een quotum voor het aantal volwassen ganzen dat per huisgezin mocht worden gehouden op de gemeint, terwijl in Vlierden ganzen alleen op het eigen erf mochten worden gehouden.⁷⁰ In Aarle, Beek en Rixtel wisselde het aantal verschillende keren.⁷¹ Het aantal was negen ganzen en een gent (mannetjesgans) of acht ganzen en twee genten tot in 1597 het aantal werd gehalveerd. In 1620 werd het weer verhoogd tot zes ganzen en een gent. Tevens werd toen bepaald dat de jonge ganzen tot Barmis (1 oktober) of tot Kerstmis (25 december) op de gemeint mochten blijven. Dat is in tegenspraak met een ander jaargebod waarin staat dat de jonge ganzen op 15 augustus van de gemeint gehaald moesten zijn. Dit jaargebod is gewoon gehandhaafd, hoewel het niet meer van toepassing was. Dit zegt iets over de manier waarop met jaargeboden werd omgegaan. Bepalingen werden toegevoegd, maar schrappen gebeurde zelden. Ook het gebod dat slechts zin had meteen na de halvering van het aantal ganzen in 1597 bleef in de jaargeboden staan. In dat jaar moesten ganzen of genten die het tevoren bepaalde aantal overstegen voor half april van de gemeint worden gehaald. Die bepaling had alleen zin op het

moment van vermindering, niet in de jaren daarna. Het feit dat jonge ganzen pas na verloop van tijd van de gemeint hoefden te worden gehaald, lijkt erop te wijzen dat die jonge ganzen boven het genoemde aantal ganzen mochten worden gehouden. Na de genoemde data werden zij als volwassen gans meegeteld en moesten ze verwijderd worden.

In alle gemeenschappen werden de ganzen vermoedelijk 's nachts naar huis gedreven, maar slechts in Veghel wordt expliciet gezegd dat op de gemeint geen ganzenhutten mochten worden gebouwd.⁷² Daar vinden we ook een bijzonder gebod over ganzendrift.⁷³ Dat was het recht om een grote groep ganzen te houden, vergelijkbaar met het adellijke privilege van zwanendrift. Dit oversteeg het recht van de bezitters van de gemeint, maar was niet onbeperkt. Iemand met het recht van ganzendrift mocht de Veghelse weiden en beemden slechts één nacht gebruiken als foerageergebied voor zijn ganzen.

In de vorige rubriek werd al duidelijk dat het aantal schapen dat in Veghel en in Aarle, Rixtel en Beek op de gemeint mocht worden gedreven afhankelijk was van de hoeveelheid grond die iemand bewerkte. Andere gemeenschappen kenden een quotum per huis of per boerenbedrijf. In Asten waren dat zes volwassen schapen per huis en in Helmond drie of vier volwassen schapen per boerenbedrijf.⁷⁴ Niet alleen het aantal ganzen kon vermeerderen en verminderen tijdens het weideseizoen. Ook het aantal schapen was niet het hele seizoen gelijk.⁷⁵ In Veghel mocht een schapenhouder zijn kudde pas weer aanvullen op het moment dat op 1 september het nieuwe quotum inging. Verkoop, slacht en verlies tijdens de maanden daarvoor, maakten dat het aantal schapen in een kudde kon verminderen. Anderzijds kon door geboorte van lammeren het aantal hoger zijn dan het quotum, maar daar zeggen de jaargeboden niets over. Een schapenhouder die niet in de gelegenheid was om zijn schapen zelf te hoeden, mocht ze toevertrouwen aan een van de naburen. Het aantal schapen dat iemand aanbood om te hoeden mocht echter niet hoger zijn dan zijn quotum en de schapenhoeder mocht in totaal niet meer schapen hoeden dan het aantal waarop hij zelf recht had.

De jaargeboden bevatten, met uitzondering van Veghel, geen quota voor ander vee dan ganzen en schapen. In Veghel moesten de Eerdenaren die zich in de Veghelse gemeint hadden ingekocht, slechts een beperkt aantal koeien en paarden op die gemeint brengen. Een deel van de bepalingen hierover is slecht leesbaar en zelfs gedeeltelijk verdwenen.⁷⁶ De strekking is echter duidelijk. Niet alleen was het aantal beperkt, de Eerdenaren moesten ook nog

67 Zie paragraaf 12 van dit hoofdstuk voor het recht op voorpoting.

68 NL-EhvRHCE, 13000, GAR, inv.nr. 4/12, Keuren en breuken, 1568-1597, gebod xvi; 12299, SSt, inv.nr. 4, Resolutie- en vonnisboek, 1737-1751, 49v-56, gebod 15; NL-HtBHC, 7687, DE, inv.nr. 40, Keuren en breuken, 1622, gebod (2).

69 NL-HtBHC, 7687, DE, inv.nr. 40, Keuren en breuken, 1622, gebod (26).

70 NL-EhvRHCE, 13031, GAs, inv.nr. III/3, Resolutieboek, 1706-1719, 34-50, gebod (80); 12001, GHm, inv.nr. 162, Keurboek Jacob Fabri, 1625-1652, gebod xxiii; 13084, GSom, inv.nr. II/1, Ceuren en breucken, 15e eeuw, (21); gebod 13129, GVI, inv.nr. 20, Resoluties, 1771-1790, 33v-43v, gebod 21; NL-HtBHC, 7687, DE, inv.nr. 40, Keuren en breuken, 1622, gebod (24); 7633, DStO, inv.nr. 19, Jaargeboden, 1610-1767, gebod 47; 7697, DVe, inv.nr. 810, Keuren en breuken, 1559, gebod (70).

71 NL-EhvRHCE, 13000, GAR, inv.nr. 4/12, Keuren en breuken, 1568-1597, gebod x, xi, (11); inv.nr. 4/13, Keuren en breuken, 1568-1620, gebod 10.

72 NL-HtBHC, 7687, DE, inv.nr. 810, Keuren en breuken, 1622, gebod (21)

73 NL-HtBHC, 7687, DE, inv.nr. 810, Keuren en breuken, 1622, gebod (3).

74 NL-EhvRHCE, 13031, GAs, inv.nr. III/3, Resolutieboek, 1706-1719, 34-50, gebod (45); inv.nr. 162, Keurboek Jacob Fabri, 1625-1652, gebod xxiii.

75 NL-HtBHC, 7687, DE, inv.nr. 810, Keuren en breuken, 1622, gebod (67), (92), (97).

76 NL-HtBHC, 7687, DE, inv.nr. 810, Keuren en breuken, 1622, gebod (117); (118); (119).

betalen voor ieder beest dat op de Veghelse gemeint liep. In andere gemeenschappen zijn geen quota voor paarden en runderen vermeld, daar moest betaald worden per dier dat op de gemeint werd ingeschaard. De Somerense jaargeboden bevatten een bepaling die indirect verwijst naar betaling per dier op de gemeint: vee mocht niet worden achtergehouden wanneer het aantal paarden, koeien of schapen werd geteld.⁷⁷ In andere gemeenschappen staat de verplichting tot betaling niet in de jaargeboden, maar is het schaargeld terug te vinden in de schaarlijsten waarin per eigenaar het bedrag is opgenomen dat hij moest betalen voor zijn vee op de gemeint. De inwoners van Hersel in Lierop, hadden recht op het gebruik van de groene gemeint van Mierlo. Zij betaalden per paard één gulden en vijf stuiver, per veulen twaalf stuiver en acht penning, per koe één gulden en per kalf tien stuiver.⁷⁸ Ook Helmond vroeg schaargeld voor het vee dat op de gemeint werd gebracht.⁷⁹ Het schaargeld werd daar in de loop van de tijd wel verhoogd. Kostte een ingeschaard paard tot 1609 zestien stuiver, na een hiaat in de schaarlijsten, blijkt dat bedrag in 1662 bijna te zijn verdubbeld tot dertig stuiver. Daarna werd het schaargeld niet meer verhoogd.

De Helmondse schaarlijsten bestrijken ondanks een groot hiaat in de zeventiende eeuw een lange periode van 1598-1803.⁸⁰ Die lijsten maken duidelijk wanneer het quotum voor schapen ongeveer moet zijn ingevoerd. De oudste serie jaargeboden dateert uit 1625.⁸¹ Die serie bevat al quota voor ganzen en schapen. In de schaarlijsten worden ganzen helemaal niet genoemd, schapen wel, maar slechts tot het jaar 1609. Daarna volgt het hiaat tot 1662. Vanaf 1662 zijn de schapen uit de schaarlijsten verdwenen. Tussen 1609, de laatste vermelding van schapen in de schaarlijsten, en 1625, de vroegste Helmondse serie jaargeboden, is het quotum voor schapen ingesteld. Het feit dat ganzen helemaal niet en schapen na 1662 niet in de schaarlijsten zijn opgenomen, maakt duidelijk dat de quota betrekking hebben op de hoeveelheid dieren die iedere hoevenaar vrij op de gemeint mocht brengen. Voor ganzen en schapen hoefde door het instellen van een quotum geen schaargeld te worden betaald. Het instellen van een quotum voor schapen volgde vermoedelijk op het verdwijnen in Helmond van grootschalige schapenhouders. De schaarlijsten uit de periode rond 1600 vermelden slechts zes schapenhouders die samen 208 schapen dreven op de gemeint. Het gemiddelde aantal schapen van bijna vijfendertig per schapenhouder is niet hoog. Hoe met het quotum van drie schapen per boerderij werd omgegaan, blijkt nergens. Het is mogelijk dat na de instelling daarvan nog steeds herders kuddes schapen over de gemeint dreven, maar dat die kuddes toen bestonden uit schapen die bezit waren van Helmondse hoevenaars.

4.4.2 *Conditie waaraan vee diende te voldoen*

Tot de condities waaraan het vee diende te voldoen behoort de eis dat het gezond was. Bepalingen daarover zijn opgenomen in rubriek 1.9 met maatregelen ter voorkoming van besmettelijke ziekten op de gemeint. De jaargeboden bevatten daarnaast nog andere voorwaarden waaraan het vee diende te voldoen om te worden toegelaten op de gemeint en voorzorgsmaatregelen die eigenaren moesten nemen om schade door vee te voorkomen. In Aarle, Rixtel en Beek mocht een hengst niet minder waard zijn dan vier gulden en mocht hij niet beslagen zijn aan de achterbenen.⁸² Het laatste is een logische bepaling. Hengsten kunnen agressief zijn en als ze uithalen met de achterbenen, komt dat hard aan en nog harder wanneer die achterbenen zijn voorzien van hoefijzers. Het eerste deel van het gebod lijkt

een voorzorgsmaatregel om te voorkomen dat merries, tijdens het verblijf op de gemeint, bevrucht werden door hengsten van slechte kwaliteit.

Het gebod in Asten om hengstveulens te 'huchten' is ook een voorzorgsmaatregel.⁸³ Hucht komt als zelfstandig naamwoord voor in de betekenis van struikgewas, maar ook in de betekenis van paal en galg en het werkwoord huchten in de betekenis van hangen.⁸⁴ De Astense hengstveulens werden met hout en touwen zodanig in hun beweging belemmerd dat zij geen kwaad konden aanrichten.

Jaargeboden van andere gemeenschappen bevatten ook dergelijke voorzorgsmaatregelen. De Somerense jaargeboden van 1627 vertellen over het leiden van paarden en ander vee door en over akkers en over de gemeint.⁸⁵ Smalle voetpaden in de akkers waren verboden voor alle paarden en vee. Veulens mochten helemaal niet in de akkers komen. Smalle wegen waren verboden voor schapen, ander vee moest zodanig worden geleid dat het geen schade kon aanrichten. De beesten moesten aan elkaar gekoppeld zijn en paarden overzijds gespannen. In Deurne heet het anders, maar wordt hetzelfde bedoeld.⁸⁶ Paarden die niet waren 'gebuet', moest men 'haften' (vasthouden, vastzetten). Buut gaat terug op houtblok, stronk, stok en het verband met het 'huchten' in Asten is duidelijk.⁸⁷ Een paard moest zodanig worden ingespannen dat de beweging werd belemmerd, dan wel moest het aan de hand worden geleid. Ook in Deurne was deze maatregel bedoeld om het vervoer van paarden op de gemeint te regelen. Het tuieren, vastzetten aan een paal met een touw, was op de gemeint van Deurne helemaal verboden.⁸⁸ Ook in Erp, Stiphout, Veghel en Vlierden staan in de jaargeboden bepalingen over het houden en leiden van dieren op en over de gemeint en gemeenschappelijke wegen en akkers.⁸⁹

De jaargeboden bevatten ook bepalingen ter bestrijding van specifiek schadelijk gedrag. Veghel verbood het weiden op de gemeint van dieren die zich schuldig maakten aan 'poten schellen', het eten van de bast van jonge bomen.⁹⁰ Veel gemeenschappen namen maatregelen om de gemeint te beschermen tegen wroetende varkens.⁹¹ De meest gebrui-

77 NL-EhvrHCE, 13084, *GSom*, inv.nr. II/2a, Ampliatie Ceuren, 1686-1709, gebod (34).

78 NL-EhvrHCE, 13138, *GMI*, inv.nr. IV/17, Register gerechtigden Lierop, 1768-1863.

79 NL-EhvrHCE, 12001, *GHm*, inv.nrs. 404-413, 'Schaarlijste', 1598-1803.

80 NL-EhvrHCE, 12001, *GHm*, inv.nrs. 404, 'Schaarlijste', 1598-1609, 1662-1672, 1680-1700.

81 NL-EhvrHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 162, Keurboek Jacob Fabri, 1625-1652.

82 NL-EhvrHCE, 13000, *GAR*, inv.nr. 4/12, Keuren en breuken, 1568-1597, gebod i.

83 NL-EhvrHCE, 13031, *GAs*, inv.nr. III/3, Resolutieboek, 1706-1719, 34-50, gebod (54).

84 Veen en Van der Sijs, *Etymologisch woordenboek*, s.v. 'hucht' en 'hufter'; Philippa, *Etymologisch Woordenboek*, s.v. 'hufter'.

85 NL-EhvrHCE, 13084, *GSom*, inv.nr. II/1, Ceuren en breucken, 15e eeuw, gebod (24), (25), (28), (35), (36).

86 NL-HtBHIC, 19, *RvB*, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, gebod (88).

87 Veen en Van der Sijs, *Etymologisch woordenboek*, s.v. 'buut'; Philippa, *Etymologisch Woordenboek*, s.v. 'but'.

88 NL-HtBHIC, 19, *RvB*, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, gebod (99).

89 NL-EhvrHCE, 13129, *GVI*, inv.nr. 20, Resoluties, 1771-1790, 33v-43v, gebod 30; 12299, *SSt*, inv.nr. 4, Resolutie- en vonnisboek, 1737-1751, 49v-56, gebod 17, 26, 41, 42; NL-HtBHIC, 7687, *DE*, inv.nr. 42, Keuren en breuken, 1732, gebod 5-3; 7697, *DVe*, inv.nr. 810, Keuren en breuken, 1559, gebod (51).

90 NL-HtBHIC, 7697, *DVe*, inv.nr. 810, Keuren en breuken, 1559, gebod (55).

91 NL-EhvrHCE, 13000, *GAR*, inv.nr. 4/12, Keuren en breuken, 1568-1597, gebod xiii; 12001, *GHm*, inv.nr. 162, Keurboek Jacob Fabri, 1625-1652, gebod xxxiii; 13064, *GLh*, inv.nr. 13, Keuren en breuken, 1647-1650, gebod 24; 13084, *GSom*, inv.nr. II/1, Ceuren en breucken, 15e eeuw, gebod (37); 13129, *GVI*, inv.nr. 20, Resoluties, 1771-1790, 33v-43v, gebod 20; NL-HtBHIC, 7687, *DE*, inv.nr. 40, Keuren en breuken, 1622, gebod (25); 7633, *DStO*, inv.nr. 19, Jaargeboden, 1610-1767, gebod 24; 7697, *DVe*, inv.nr. 810, Keuren en breuken, 1559, gebod (12), (13); 19, *RvB*, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, gebod (89).

kelijke verplichting is die van het aanbrengen van een neusring bij varkens die op de gemeint of op de straten liepen. In Aarle, Rixtel en Beek, Sint-Oedenrode en Someren moesten de varkens ook nog een juk dragen om te voorkomen dat zij lagen te wentelen en zo kuilen zouden maken. In Deurne werd het gebod in 1646 uitgebreid met de bepaling dat varkens niet los mochten lopen, maar moesten worden gehoed.

4.4.3 Permanent verdeelde delen van de gemeint

Delen van de gemeint die geschikt waren voor het weiden van vee en het telen van producten, de weide-, akker- en hooigronden, waren in Peelland vaak permanent verdeeld onder de gerechtigden. Daarin wijken die gronden af van bijvoorbeeld turfgronden waarin iedere gerechtigde een turfveld kreeg dat slechts particulier werd gebruikt tot het was uitgemeerd. De weide-, akker- en hooilanden werden een deel van het jaar particulier en een deel van het jaar gemeenschappelijk gebruikt. Deze in percelen opgedeelde gemeint bleef onderdeel uitmaken van de gemeint.⁹² In de jaargeboden wordt de permanente verdeling van de gronden nooit expliciet vermeld, maar door bepalingen van gemeenschappen naast elkaar te leggen, wordt het patroon van het particuliere gebruik van de gemeint duidelijk.

In Aarle met Rixtel en Beek, in de Bakelse peelgronden, in Helmond en in Lieshout was het verboden beesten in de beemden te brengen zolang drie personen hun hooi niet geoogst hadden.⁹³ In Aarle, Rixtel en Beek staat er nog bij dat vee alleen op het eigen deel van de beemden mocht worden gezet, maar dan dienden de dieren getuierd te zijn zodat anderen geen schade leden aan gras of hooi. In Bakel mochten de beesten niet in de gemene beemden komen, zelfs niet op het eigen erf. In Veghel was het weiden in de gemene Aabeemden slechts toegestaan op het eigen erf.⁹⁴ Allemaal bewijzen dat het gemeenschappelijke hooilanden waren, die onder de gerechtigden waren verdeeld, zodat elk een eigen erf had. Na het hooien werden de graslanden gemeenschappelijk gebruikt voor het weiden van vee.

Niet alleen graslanden in Peelland waren verdeeld onder de gerechtigden. Ook delen van de gemeint die geschikt waren voor akkerbouw werden particulier en gemeenschappelijk gebruikt. In Lieshout moesten schapen uit de akkers blijven zo lang er nog graan en naoogst op de velden stond, tenzij de herder toestemming had van de bezitter van de grond.⁹⁵ Als het om akkers zou gaan die privébezit waren, was de beslissing alleen aan de bezitter geweest en zou de gemeenschap zich daarover niet hebben uitgesproken. Ook in andere gemeenschappen kan uit de geboden worden afgeleid dat in de gemeint akkergrond werd verdeeld.⁹⁶ In Aarle, Rixtel en Beek dienden schapen uit de akkers te worden gehaald zodra dat in de kerk werd geboden. In Asten en Veghel mochten beesten slechts aangeliend door de akkers worden gedreven en in de gemeenschappelijke velden mocht ieder lid van de Veghelse gemeenschap schutten en was het verboden beesten te weiden op de gemene straten en op het eigen veld totdat de rogge was binnengehaald. In Deurne stond een boete op het weiden van vee in akkers, gemeenschappelijke beemden en in cultuur gebrachte velden. In Heeze, Leende en Zesgehuchten dienden schapen die niet door de gemeenschappelijke scheper werden gehoed op het eigen erf te blijven en mochten zij niet op andersmans erven komen. Nuenen en Gerwen verboden veulens in de akkers, en alle andere beesten mochten alleen maar op de eigen akker komen. In Stiphout gold een

verbod voor alle vee op de gemene akkers. In Vlieden mochten beesten (runderen), paarden en schapen slechts worden gedreven of gehoed op het eigen erf in de akkers. Het zijn allemaal bepalingen die bewijzen dat de gemeint particulier werd gebruikt. In Stiphout lag nog een tweede gemeint. De Eenselaar was door de Helmondse heer in 1374 uitgegeven aan de inwoners van Stiphout.⁹⁷ Het was Helmonds grondgebied dat werd gebruikt door Stiphoutenaren en waarvan het beheer gewoon is opgenomen in de Stiphoutse jaargeboden. Uit jaargebod 45 blijkt dat De Eenselaar geheel was verdeeld.⁹⁸ De gerechtigden mochten er alleen op het eigen erf weiden.

De voorbeelden maken duidelijk dat in veel gemeenschappen delen van de gemeint permanent waren verdeeld onder de gerechtigden en dat deze verdeelde stukken een deel van het jaar particulier werden gebruikt. Dat waren vooral de gronden die geschikt waren voor landbouw en voor de productie van hooi. Delen die daarvoor niet geschikt waren, bleven onverdeeld of werden tijdelijk verdeeld, zoals de turfvelen. De gerechtigden kozen ervoor hun gemeenschappelijke gronden zodanig te gebruiken dat die gemeint individueel het meeste profijt opleverde, zonder dat het gemeenschappelijke karakter verloren ging. De verdeling van de gemeint leidde er wel toe dat de gemeint in het spraakgebruik de betekenis van ongecultiveerde gronden heeft gekregen, de zogenoemde woeste gronden. Tot de gemeint behoorden in Peelland ook cultuurgronden. In de loop van de tijd gingen de gebruikers van percelen gemeint hun 'erf' steeds meer beschouwen als privébezit dat aan enkele verplichtingen was onderworpen, zoals betaling van cijns, recht van overpad en recht van beweiding door vee van derden.

4.4.4 Openstelling gemeint beperkt tot delen van het jaar

Niet altijd wordt duidelijk in welke periodes het vee op de gemeint mocht komen, zoals in Someren waar slechts staat dat iedereen zijn beesten en schapen op het eigen erf moest houden nadat dit in de kerk werd geboden.⁹⁹ De openstelling van de gemeint was uiteraard afhankelijk van het gebruik van de grond. Winchester onderscheidt voor Noord-Engeland verschillen tussen akker- en hooiland, weidegrond, hoogland en heide en als laatste turfgronden. Het akker- en hooiland was opengesteld na de oogst van hooi of graan.¹⁰⁰ Het vee deed zich daar tegoed aan graanstoppels en nagras. Weidegronden waren gedu-

92 De Moor, Shaw-Taylor en Warde, 'Comparing', 18.

93 NL-EhvRHCE, 13000, GAR, inv.nr. 4/12, Keuren en breuken, 1568-1597, gebod (52); 12001, GHm, inv.nr. 162, Keurboek Jacob Fabri, 1625-1652, gebod xx; inv.nr. 423, Keuren en breuken gemeint Bakel, ca. 1627, gebod lx; 13064, GLh, inv.nr. 13, Keuren en breuken, 1647-1650, gebod 15.

94 NL-HtBHIC, 7697, DVe, inv.nr. 810, Keuren en breuken, 1559, gebod (31).

95 NL-EhvRHCE, 13064, GLh, inv.nr. 15, Keuren en breuken, 1726-1728, gebod 37.

96 NL-EhvRHCE, 13000, GAR, inv.nr. 4/12, Keuren en breuken, 1568-1597, gebod xv; 13031, GAs, inv.nr. III/3, Resolutieboek, 1706-1719, 34-50, gebod (48); 10271, GNG, inv.nr. 80, Resolutieboek, 1707-1722, 10-19, gebod (22), (27); 13129, GVI, inv.nr. 20, Resoluties, 1771-1790, 33v-43v, gebod 25, 26; 10208, SGe, inv.nr. 231, Schepenprotocol, 1547, ingebonden dingrol Heeze, 1536-1540, 4-5, gebod (11); 12299, SSt, inv.nr. 4, Resolutie- en vonnisboek, 1737-1751, 49v-56, gebod 41, 42, 54; NL-HtBHIC, 7697, DVe, inv.nr. 810, Keuren en breuken, 1559, gebod (40), (41), (42), (54); 19, RvB, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, gebod (75).

97 Krom en Sassen, *Oorkonden betreffende Helmond*, 35, 36.

98 NL-EhvRHCE, 12299, SSt, inv.nr. 4, Resolutie- en vonnisboek, 1737-1751, 49v-56, gebod 45.

99 NL-EhvRHCE, 13084, GSom, inv.nr. II/1, Ceuren en breucken, 15e eeuw, gebod (33).

100 Winchester, 'Upland Commons in Northern England', 43.

rende het voorjaar ongeveer vijf weken gesloten om het gras de gelegenheid te geven te groeien.¹⁰¹ Voor de hoog- en heidelanden ziet Winchester verschillende seizoensrestricties, afhankelijk van het doel dat met sluiting of openstelling werd nagestreefd, zoals het bepalen van de tijd waarop de ooien door de rammen werden gedekt om daardoor de tijd van het lammeren te concentreren binnen een korte periode. De beperkte tijd dat zomerweiden- en heides waren opengesteld, moest lang genoeg zijn om de periode te overbruggen totdat de akker- en hooilanden weer waren opengesteld.¹⁰² Voor de turfgronden noemt Winchester geen seizoensbeperkingen voor het vee, hij noemt slechts beperking van de periode om te turven en de bepalingen die zeggen wanneer de turf van de velden gehaald diende te zijn.¹⁰³ Dat zijn bepalingen die in de volgende paragraaf worden behandeld.

De omstandigheden waren in Peelland deels anders dan in Noord-Engeland, maar de door Winchester onderscheiden verschillen in grondgebruik zijn vergelijkbaar. In de verdeelde akker- en graslanden was de oogst van de particuliere producten bepalend, ongeacht of het ging om hooi of akkervruchten. Maar juist die verdeling maakt dat het verbod op weidegang niet beperkt bleef tot een korte periode in het voorjaar, maar tot het gehele groeiseizoen. Bij het bespreken van punt 3 over het particulier en gemeenschappelijk gebruik zijn bepalingen vermeld die zeggen dat het vee pas op beemden en akkers mocht komen na de oogst van het particuliere hooi en de particuliere akkervruchten. Er zijn ook bepalingen die zeggen wanneer het verbod inging.¹⁰⁴ Op de Liesselse beemdgronden onder Deurne was weidegang voor alle vee verboden vanaf 30 april. De Groene Gemeint in Sint-Oedenrode was na half maart gesloten voor schapen en in 1611 werd toegevoegd dat het dan zelfs verboden was om via het broek naar de particulier gebruikte delen te gaan. In Lieshout was de situatie tamelijk complex. De jaargeboden noemen als gemene beemden de Braak, het Berkven, de Rietvoortsestraat, het Lankelaar en het Luitelaar. In de jaargeboden tot 1713 is dit hele gebied afgesloten voor schapen tussen 8 april en 1 oktober. In 1713 verviel de afsluiting van de Braak en het Berkven, terwijl Rietvoortsestraat, Lankelaar en Luitelaar nog maar tot 1 september waren afgesloten voor schapen. Lankelaar en Luitelaar worden ook nog genoemd in een jaargebod dat niet over schapen gaat, maar over beesten en paarden. Met de benaming beesten werd het hoornvee aangeduid. Voor deze dieren waren de twee beemden tot 1713 beperkt afgesloten vanaf de laatste week van april tot 1 oktober. Tijdens de periode van beperkte openstelling mochten hoornbeesten slechts 's middags en paarden alleen maar na zes uur 's avonds worden geweid op Lankelaar en Luitelaar. In 1713 verdween het verschil tussen schapen en ander vee en waren de twee beemden voor alle vee afgesloten. Voor hoornvee en paarden werd echter het moment van sluiting niet aangepast. Dat bleef van de laatste week van april tot 1 oktober. Deze tweede bepaling doet vermoeden dat Lankelaar en Luitelaar pas in 1713 werden verdeeld onder de gerechtigden. Tot die tijd was tijdens het groeiseizoen wel het grootschalig weiden door kuddes schapen verboden, maar het andere vee kon, gescheiden van elkaar op bepaalde delen van de dag, worden geweid.

Beemden zijn graslanden die geschikt zijn als hooiland. Broeklanden zijn moerassig, staan in de winter onder water en zijn alleen tijdens het droge zomerseizoen te gebruiken voor beweiding. Toch blijkt uit de Peellandse jaargeboden dat gronden die als broekland worden aangeduid in het ene geval in de zomer waren afgesloten voor beweiding, in het andere geval in de winter. Er zijn ook gemeenschappen die een flexibele sluiting hanteerden, waardoor niet kan worden vastgesteld of de openstelling in de winter of in de zomer

was. De beheerders van de gemeint in Aarle, Rixtel en Beek en die in Nuenen en Gerwen controleerden welke delen van de broeklanden ongeschikt waren voor beweiding door schapen. Zij paalden die delen af en lieten in de kerk afroepen dat de schapen buiten het afgepaalde deel moesten blijven.¹⁰⁵ In Helmond mochten de schapen op het broek komen als ze waren geschoren.¹⁰⁶ Niet alle schapen werden ieder jaar op dezelfde tijd geschoren, maar het gebeurde in ieder geval vanaf de vroege zomer. Dat is juist de periode waarin het gras de kans heeft gehad om te groeien en de broeklanden droog genoeg waren om begraaasd te worden.

Asten, Someren, Stiphout en Vlierden kenden nauwkeurig omschreven tijden voor de openstelling van het broek, maar tussen die gemeenschappen is veel variatie.¹⁰⁷ In Astén waren in de broeklanden schapen verboden tussen half Sporkel en Sint-Jacobsdag ofwel vanaf halverwege de sprokkelmaand februari tot 25 juli, vanaf het einde van de winter tot hoog zomer. Afgepaalde stukken van het broek waren ook buiten het seizoen verboden terrein. In Someren is in de serie jaargeboden van 1686 opgenomen dat schapen niet in de broeklanden mochten komen vanaf Bamis (1 oktober) tot half maart, vanaf het begin van de herfst tot het einde van de winter. De broekgronden in Stiphout waren vanaf 30 april gesloten voor alle vee, maar voor schapen al vanaf 31 maart. Vanaf dat moment mochten de schapen alleen nog maar in besloten velden komen. De grasgronden bij de vennen in het westen van Stiphout en de gronden bij Kruisschot in het noorden waren vanaf eind maart verboden voor alle vee. In Vlierden waren de laaggelegen gronden, het goor, voor beesten, paarden en schapen verboden vanaf half april. Net als bij de beemden kan uit deze bepalingen worden afgeleid dat broeklanden in enkele gevallen waren verdeeld onder de gerechtigden. Die verdeling is te herkennen in de gemeenschappen Astén, Stiphout en Vlierden, waar de broeklanden vanaf het voorjaar waren gesloten voor het vee. In Stiphout mocht tijdens het gesloten seizoen alleen worden geweid in afgesloten velden. Verdeling heeft slechts zin als de gerechtigden van hun particuliere deel van de gemeint producten konden halen. Hooi komt niet in aanmerking, omdat de broekgronden ongeschikt waren als hooiland. Dit doet vermoeden dat de Stiphoutse broeklanden groesturf opleverden, die werd gestoken in de natte gras- en groeslanden. Samen met de broeklanden kenden ook vennen een seizoensluiting voor het vee, terwijl uit een ander gebod blijkt dat het steken van turf in de vennen helemaal was verboden.¹⁰⁸

Het is vanzelfsprekend dat akkers en beemden, in het deel van het jaar waarin ze particulier werden gebruikt, waren gesloten voor al het vee. Toch zijn er enkele jaargeboden

101 Winchester, 'Upland Commons in Northern England', 44.

102 Winchester, 'Upland Commons in Northern England', 47.

103 Winchester, 'Upland Commons in Northern England', 49.

104 NL-EhvRHCE, 13064, *GLh*, inv.nr. 13, Keuren en breuken, 1647-1650, gebod 10, 11; inv.nr. 14, Keuren en breuken, 1713, gebod 10; NL-HtBHIC, 7633, *DSfO*, inv.nr. 19, Jaargeboden, 1610-1767, gebod 46; inv.nr. 21, Jaargeboden, 1611, gebod 42; 19, *RvB*, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, gebod (80).

105 NL-EhvRHCE, 13000, *GAR*, inv.nr. 4/12, Keuren en breuken, 1568-1597, gebod xii; 10271, *GNG*, inv.nr. 80, Resolutieboek, 1707-1722, 10-19, gebod (13).

106 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 162, Keurboek Jacob Fabri, 1625-1652, gebod xxi.

107 NL-EhvRHCE, 13031, *GAs*, inv.nr. III/3, Resolutieboek schepenen, 1706-1719, 34-50, gebod (42), (45), (77); 13084, *GSom*, inv.nr. II/2a, Amptiatie Ceuren, 1686-1709, gebod (8); 13129, *GVI*, inv.nr. 20, Resoluties, 1771-1790, 33v-43v, gebod 19; 12299, *SSf*, inv.nr. 4, Resolutie- en vonnisboek, 1737-1751, 49v-56, gebod iii, 53.

108 NL-EhvRHCE, 12299, *SSf*, inv.nr. 4, Resolutie- en vonnisboek, 1737-1751, 49v-56, gebod iii, 20.

die beperkingen oplegden voor het hoeden van schapen op deze verdeelde gronden. Zij zijn gericht op de schaapskuddes die op de zogenoemde groene straten werden gehoed, de paden die op de gemeint tussen de verdeelde percelen op de akkers en de beemdgronden liepen.¹⁰⁹

De jaargeboden bevatten geen seizoensbeperkingen voor het weiden van vee op de uitgestrekte Peellandse heidevelden, omdat die het gehele jaar door mochten worden begraaasd. Wel zijn er bepalingen die steeds grotere delen van de heidevelden permanent gesloten verklaren voor vee, maar dat onderwerp komt hierna aan de orde. De turfvelen waren, ten behoeve van het steken en drogen van de turf, wel een deel van het jaar afgesloten voor het vee.¹¹⁰ In Deurne moest sinds 1577 ieder zijn vee van de peelgronden halen zodra dit werd geboden in de kerk. In Asten waren deze gronden voor schapen verboden van mei tot Bamis en in Someren voor hoornvee en schapen van half mei tot half september.

In Asten en Veghel staat in de jaargeboden expliciet vermeld dat de gemeint tussen zonsondergang en zonsopgang gedurende het hele jaar verboden was voor het vee.¹¹¹ Wellicht was dat overal het geval, maar dat kan niet worden geconcludeerd op basis van twee vermeldingen.

4.4.5 *Permanent afgesloten delen van gemeint*

Vaak gold de permanente afsluiting voor de kwetsbare zandgronden met slechts een dunne laag begroeiing die door beweiding verloren zou gaan, met zandverstuivingen als gevolg. Door intensieve schapenteelt en plaggenbemesting had de schrale grond te lijden en was het gevaar voor zandverstuivingen groot.¹¹² De Peellandse jaargeboden bevatten verschillende maatregelen om die kwetsbare gronden te beschermen.¹¹³ In Asten waren niet alleen zandgronden, maar ook groeslanden beschermd. Deze gemeenschap heeft drie opeenvolgende bepalingen die delen van de gemeint geheel verboden voor schapen, waarvan twee in groes en broek en een op het zand.¹¹⁴

Het verbod om te weiden kon gelden voor alle vee, zoals bij de kwetsbare gronden. Maar ook om andere redenen gold een verbod voor vee.¹¹⁵ In Someren was het verboden om vee te drenken in de Aa, Kleine Aa en andere waterlaten, tenzij die waterlaat aan het eigen erf grensde. In Helmond waren het kerkhof en de stadswallen en in Veghel het kerkhof op de Hoge Boekt verboden. Het graasverbod op de Helmondse stadswallen had aanvankelijk meer te maken met bescherming van particuliere rechten dan met bescherming van die wallen zelf. Op 13 februari 1448 droegen schepenen, gezworenen, dekenen en naburen het vruchtgebruik en het graasrecht van de westelijke stadswallen over aan de kinderen van Godart van Bijstervelt, op voorwaarde dat de stad op de veste aan de waterzijde zou mogen poten en graven en de stad het gebruiksrecht van de veste hield.¹¹⁶ De stad kon op deze manier over de wallen blijven beschikken in tijden van oorlog terwijl de bezitters de wallen gebruikten voor het weiden van hun vee. Op 25 november 1639 werd, volgens aantekening in de jaargeboden, door de raad van Helmond bepaald dat op de wallen helemaal niet meer mocht worden geweid. Uit de schaarlijst van 1698 wordt duidelijk hoe men de wallen daarna gebruikte.¹¹⁷ Ze werden nog steeds verhuurd, niet meer als weidegrond, maar als hooiland.

Niet alle bepalingen die delen van de gemeint voor alle vee verboden, geven veel details.¹¹⁸ In Deurne was het weiden verboden binnen afgepaalde gedeeltes en in Veghel in het verboden broek. Omdat in Deurne sprake is van afgepaalde gedeeltes, is niet duidelijk

of het om permanente afsluiting gaat, dan wel om een tijdelijke, bijvoorbeeld om beschadigde gronden de kans te geven zich te herstellen.

Andere gemeenschappen verboden een bepaald soort vee.¹¹⁹ Stiphoutse schepers mochten met hun schapen op groene straten en de rest van de gemeint komen, maar niet binnen door de gezworenen afgezette delen. De gemeintes van Erp en Veghel waren voor een groot deel gesloten voor schapen. In Nuenen en Gerwen werden ganzenhoeders uit de broeklanden geweerd. De gehele Somerense gemeint was verboden voor hengsten.

4.4.6 Schutten bij overtredingen

Vee dat niet thuishoorde op de gemeint werd geschut. Het ging daarbij zowel om vee van niet-gerechtigden als om vee van rechthebbenden dat gedurende verboden tijden of op verboden delen van de gemeint werd aangetroffen. Dit gold ook voor de onder de gerechtigden verdeelde velden tijdens het seizoen dat die particulier werden gebruikt. De boetes die bij de geboden over veedrijven worden genoemd, zijn de bedragen die werden opgelegd als vee werd geschut. Iedere bepaling in de rubriek veedrijven met vermelding van de sanctie in de vorm van een boete, gaat daarmee ook over het schutten.

Enkele bepalingen noemen in het algemeen de hoogte van het schutgeld, zonder iets te zeggen over een bepaald aspect van het veedrijven.¹²⁰ Andere geboden vertellen meer over het schutten zelf. In Stiphout en Vlierden was het schutgeld dat de vorster of schutter voor zijn werkzaamheden ontving 's nachts hoger dan overdag.¹²¹ In Asten moesten niet alleen de gemeintmeesters maar ook alle andere leden van de gemeenschap vee schutten

- 109 NL-EhvRHCE, 13064, *GLh*, inv.nr. 13, Keuren en breuken, 1647-1650, gebod 20; 12299, *SSt*, inv.nr. 4, Resolutie- en vonnisboek, 1737-1751, 49v-56, gebod 4.
- 110 NL-EhvRHCE, 13031, *GAs*, inv.nr. III/3, Resolutieboek, 1706-1719, 34-50, gebod (10); 13084, *GSom*, inv.nr. II/2a, Ampliatie Ceuren, 1686-1709, gebod (29); NL-HtBHIC, 19, *RvB*, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, gebod (14).
- 111 NL-EhvRHCE, 13031, *GAs*, inv.nr. III/3, Resolutieboek, 1706-1719, 34-50, gebod (46); NL-HtBHIC, 7697, *DVe*, inv.nr. 810, Keuren en breuken, 1559, gebod (53).
- 112 Witte, *Stuifzandbestrijding op de Veluwe*, 29, 33, 37-39.
- 113 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 423, Keuren en breuken gemeint Bakel, ca. 1627, gebod xii; 13064, *GLh*, inv.nr. 13, Keuren en breuken, 1647-1650, gebod 8; 10208, *SGe*, inv.nr. 231, Schepenprotocol, 1547, ingebonden dingrol Heeze, 1536-1540, 1, 1v gebod (3); 4-5 (15); NL-HtBHIC, 7687, *DE*, inv.nr. 40, Keuren en breuken, 1622, gebod (7), (16).
- 114 NL-EhvRHCE, 13031, *GAs*, inv.nr. III/3, Resolutieboek, 1706-1719, 34-50, gebod (42), (43), (44), (82).
- 115 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 162, Keurboek Jacob Fabri, 1625-1652, gebod xxxvi; 13084, *GSom*, inv.nr. II/2a, Ampliatie Ceuren, 1686-1709, gebod (19); HtBHIC, 7697, *DVe*, inv.nr. 810, Keuren en breuken, 1559, gebod (91).
- 116 NL-EhvRHCE, 15240, *SHm*, inv.nr. 3795, Schepenprotocol 1447-1470, akte 199.
- 117 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nrs. 404, 'Schaarlijste', 1598-1609, 1662-1672, 1680-1700.
- 118 NL-HtBHIC, 7697, *DVe*, inv.nr. 810, Keuren en breuken, 1559, (20); gebod 19, *RvB*, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, gebod (161).
- 119 NL-EhvRHCE, 10271, *GNG*, inv.nr. 80, Resolutieboek, 1707-1722, 10-19, gebod (37); 13084, *GSom*, inv.nr. II/1, Ceuren en breuken, 15e eeuw, (28); 12299, *SSt*, inv.nr. 4, Resolutie- en vonnisboek, 1737-1751, 49v-56, gebod 28, 38; NL-HtBHIC, 7687, *DE*, inv.nr. 40, Keuren en breuken, 1622, gebod (4), (5), (6), (14), (15), (17), (31), (56); 7697, *DVe*, inv.nr. 810, Keuren en breuken, 1559, gebod (44), (83), (88), (110), (112).
- 120 NL-HtBHIC, 7697, *DVe*, inv.nr. 810, Keuren en breuken, 1559, gebod (39), (65); 19, *RvB*, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, gebod (70), (79).
- 121 NL-EhvRHCE, 13129, *GVI*, inv.nr. 20, Resoluties, 1771-1790, 33v-43v, gebod 15; 12299, *SSt*, inv.nr. 4, Resolutie- en vonnisboek, 1737-1751, 49v-56, gebod 31.

dat werd gevonden op de kwetsbare zandgronden.¹²² In meer gemeenschappen konden schutter en beheerders van de gemeint hulp verwachten.¹²³

Bakel biedt een goed voorbeeld van die hulp, maar andere gemeenschappen kenden varianten op het Bakelse voorbeeld. Daar mocht iedereen schutten die een eed had afgelegd aan de Bakelse heer. Dat waren de Bakelse schepenen, borgemeesters, kerkmeesters en armmeester, maar ook de schout en een lagere ambtenaar als de bedeljager. Ook de peelmeesters mochten schutten, zelfs die uit Helmond en Aarle, Rixtel en Beek, omdat zij hun eed als peelmeester aflegden aan de Bakelse heer. Wie een beest aanhield, diende dat in de 'vrunte' of schutskooi te brengen. Daar kon het door de eigenaar worden afgehaald tegen betaling van de boete. De peelmeesters en de heer mochten een beest met de ogen schutten, wat inhield dat zij het in overtreding zijnde beest niet hoefden aan te houden. Het constateren van het feit was voldoende. In de jongste serie jaargeboden kreeg ook de schutter de bevoegdheid om met de ogen te schutten.

Het vee dat tijdens het seizoen van particulier gebruik werd aangetroffen op de verdeelde delen van de gemeint werd op dezelfde manier behandeld als vee dat liep op permanent gesloten delen van de gemeint. Het weiden was op deze gronden bijna overal expliciet verboden.¹²⁴ De schutter mocht daar schutten maar ook de gebruiker van het veld.¹²⁵

De schutskooi of 'vrunte' hoefde geen permanent karakter te hebben. In Erp en Veghel mochten de gezworenen en de schutter overal waar zij wilden een schutskooi oprichten of de beesten ergens onderbrengen.¹²⁶ In feite kon volgens deze bepalingen overal een afrastering worden gemaakt om het vee in te zetten, maar eveneens kon een particuliere stal worden gebruikt als tijdelijke schutskooi. Dat was uiteraard gemakkelijk als een grote kudde moest worden opgesloten. Dan hoefde men niet met de beesten naar de andere kant van het dorp te trekken naar de vaste schutskooi.

4.4.7 Georganiseerde beweiding

Uit jaargeboden in Heeze, Leende en Zesgehuchten uit 1538 blijkt dat de inwoners het hoeden van schapen gezamenlijk hadden georganiseerd.¹²⁷ Schapen werden gehoed door een herder die door de gemeenschap was ingehuurd. Wie gebruik maakte van een eigen herder moest met zijn schapen op het eigen erf blijven en mocht de schapen niet over de erven van andere naburen drijven. Uit de bewoordingen van het jaargebod blijkt niet of er slechts één gezamenlijke herder was, of dat wellicht ieder deel van het dorp zijn eigen herder had. Ook Stiphout kende georganiseerde beweiding. Wie zijn niet-drachtige schapen zelf dreef of liet drijven, moest toch meebetalen voor de gezamenlijke herder.¹²⁸ Bovendien mochten particuliere herders pas op de groene straten komen als de gemeenschappelijke scheper er ook was, en op de gronden bij de vennen pas na de middag. Veghel kent geen gemeenschappelijke herder, maar inwoners konden hun schapen wel door andere naburen laten hoeden.¹²⁹

Herders dienden zich aan regels te houden. Deurne heeft hiervoor wat moeilijk te interpreteren bepalingen.¹³⁰ Oude schepers mochten geen spades bij zich hebben. En die oude schepers kregen bij het hoeden van schapen in groene delen van de gemeint een lagere boete dan anderen. Deze bepalingen kunnen niet te maken hebben met de leeftijd van de herders. Waarom zouden deze aan de ene kant minder mogen dan anderen en aan de andere kant lichter worden bestraft? Het moet gaan om mensen die onder een oude rege-

ling vielen. Dat zou betekenen dat dit gebod is toegevoegd op het moment dat het weiden van schapen anders werd georganiseerd. Dit valt niet te controleren door het ontbreken van oudere series jaargeboden in Deurne. Wel is het mogelijk het doel van het verbod van de spades te interpreteren aan de hand van varianten van dergelijke geboden.¹³¹ In Erp en Veghel mochten de schapenhoeders in de gemeint en in Deurne in wegen en banen geen greppels graven. Dit zullen provisorische sloten zijn geweest om het terrein waar de schapen graasden af te bakenen. De verbodsbepalingen om spades bij zich te hebben, dienden ter voorkoming van dit graven.

De bespreking van de manier waarop in de Peellandse gemeenschappen het weiden was georganiseerd, brengt overeenkomsten aan het licht, zoals het verdelen van de gemeint. Tegelijkertijd komen lokale varianten naar voren die ontstonden door verschil in soorten grond en economische activiteiten. In Helmond was het grootschalig houden van schapen al verdwenen toen andere gemeenschappen gezamenlijke herders hadden om het drijven van schaapskuddes ordelijk te laten verlopen.

4.5 Producten van de gemeint (1.4)

Het gebruik van de gemeint door het vee was belangrijk voor een gemeenschap. Net zo profijtelijk waren de producten van de gemeint. Die waren divers van aard, van turf uit de turfputten tot honing van de zwermende bijen, van heideplaggen tot de vis die in de gemeenschappelijke wateren zwom. Zij zijn zo divers dat ze apart dienen te worden beschreven: 1. turf, 2. heide, 3. hout, 4. zand, aarde en leem, 5. vissen en vogels, 6. overige producten als mest, bloemen, honing en eikels. Daarnaast zijn nog te onderscheiden 7. de producten die de permanent particulier verdeelde gemeint opleverde.

- 122 NL-EhvRHCE, 13031, *GAs*, inv.nr. III/3, Resolutieboek, 1706-1719, 34-50, gebod (42), (43), (44), (82).
- 123 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 423, Keuren en breuken gemeint Bakel, ca. 1627, gebod xlv; inv.nr. 424, 'Register van den titel van vercryg van de Peel', ca. 1670-1770, 193-204v, gebod 56; 13064, *GLh*, inv.nr. 13, Keuren en breuken, 1647-1650, gebod 25; 13084, *GSom*, inv.nr. II/1, Ceuren en breucken, 15e eeuw, gebod (34); inv.nr. II/2a, Ampliatie Ceuren, 1686-1709, gebod (33); NL-HtBHC, 7697, *DVe*, inv.nr. 810, Keuren en breuken, 1559, gebod (28), (29), (69); 19, *RvB*, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, gebod 1656-1666, (69).
- 124 NL-EhvRHCE, 13031, *GAs*, inv.nr. III/3, Resolutieboek, 1706-1719, 34-50, gebod (69); 13064, *GLh*, inv.nr. 13, Keuren en breuken, 1647-1650, gebod 32; inv.nr. 14, Keuren en breuken, 1713, gebod 37; 13084, *GSom*, inv.nr. II/2b, Extract Ceuren 1686, gebod (7), (9); 12299, *SSt*, inv.nr. 4, Resolutie- en vonnisboek, 1737-1751, 49v-56, gebod 6, 32; NL-HtBHC, 7687, *DE*, inv.nr. 42, Keuren en breuken, 1732, gebod 5-1, 5-3, 9-1; 7633, *DStO*, inv.nr. 19, Jaargeboden, 1610-1767, gebod 48; 7697, *DVe*, inv.nr. 810, Keuren en breuken, 1559, gebod (24), (111); 19, *RvB*, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, gebod (26), (58), (68), (77).
- 125 NL-EhvRHCE, 13031, *GAs*, inv.nr. III/3, Resolutieboek, 1706-1719, 34-50, gebod (47); NL-HtBHC, 7687, *DE*, inv.nr. 40, Keuren en breuken, 1622, gebod (19); inv.nr. 42, Keuren en breuken, 1732, gebod 9-2.
- 126 NL-HtBHC, 7687, *DE*, inv.nr. 40, Keuren en breuken, 1622, gebod (48); inv.nr. 42, Keuren en breuken, 1732, gebod 9-3; 7697, *DVe*, inv.nr. 810, Keuren en breuken, 1559, gebod (76).
- 127 NL-EhvRHCE, 10208, *SGe*, inv.nr. 231, Schepenprotocol, 1547, ingebonden dingrol Heeze, 1536-1540, 4-5, gebod (11), (12).
- 128 NL-EhvRHCE, 12299, *SSt*, inv.nr. 4, Resolutie- en vonnisboek, 1737-1751, 49v-56, gebod 39; 44.
- 129 NL-HtBHC, 7697, *DVe*, inv.nr. 810, Keuren en breuken, 1559, gebod (92).
- 130 NL-HtBHC, 19, *RvB*, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, gebod (71), (73).
- 131 NL-HtBHC, 7687, *DE*, inv.nr. 40, Keuren en breuken, 1622, gebod (54); 7697, *DVe*, inv.nr. 810, Keuren en breuken, 1559, gebod (89); 19, *RvB*, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, gebod (3), (4).



Afb. 4.2 Uitsnede kaart Peelrapport 1927: turfskuilen in de Astense en Ospelse Peel. Foto Hans van de Laarschot (NL-HaNA, 2.13.70, *Generale Staf*, inv.nr. 1194, Peel-Raamstelling, 1927).

4.5.1 Turf

Turf werd gestoken gedurende het late voorjaar en de vroege zomer. Slechts enkele weken van het jaar waren daarvoor geschikt.¹³² In het vroege voorjaar was het terrein nog te nat en op 29 juni eindigde het turfseizoen. Later gestoken turf had niet voldoende gelegenheid om te drogen. In de vroege herfst werd de droge turf naar huis vervoerd.

Bij het aanbreken van het turfseizoen werd de gemeint vrijgegeven ofwel ontslagen, aan het einde van het seizoen weer beslagen of gesloten. Wie dat deed, verschilde per gemeenschap.¹³³ In Someren gebeurde het vrijgeven door de borgemeesters na toestemming van de gehele raad. In Deurne werd de gemeint beslagen op advies van de gezworenen, de beheerders van de gemeint. Het turfseizoen liep vanaf het steken van de turf, via de periode van drogen tot de datum waarop men begon met het naar huis halen van de gedroogde turf. Wanneer dat laatste precies was, vermeldt geen van de jaargeboden. Stiphout bepaalde wel het uiterste moment waarop de gedroogde turf door de bezitter van het turfveld van de gemeint moest zijn gehaald.¹³⁴

Het recht op de turf verviel op de laatste dag van april van het jaar dat volgde op het steken. Vanaf dat moment stond het ieder lid van de gemeenschap vrij de turf mee te nemen. Normaal gesproken werd de turf in de herfst naar huis gehaald vóór het begin van het stookseizoen. Bovendien was het niet veilig gedroogde turf te lang te laten liggen, want het was een gewilde buit voor mensen die het zware turfsteken liever aan een ander overlieten. Verschillende geboden maken duidelijk dat drogende turf werd gestolen van de peelvelden.¹³⁵ In Asten werden paard en wagen van de turfdief verbeurd verklaard en kon ook nog een strafrechtelijke vervolging worden ingesteld. Als een turfdief werd betrapt door een van de inwoners diende hij die oplettende nabuur ook nog tien gulden te betalen.

In de rubriek over het verschil in gebruiksrechten binnen de gemeenschap is al besproken dat werd geturfd in eigen turfvelden.¹³⁶ Het recht op een turfveld was niet onbeperkt. In Asten mocht de gerechtigde zijn veld niet langer dan een jaar ongebruikt laten liggen op straffe van verlies van het turfveld.¹³⁷ Rechten gingen ook verloren als een turfveld langdurig werd uitgeleend. Op een groot veld moest ten minste twee dagen en op een klein veld een dag per jaar worden geturfd om recht op het veld te behouden. Hoewel het om een eigen turfveld ging, mocht niet onbeperkt worden gestoken. In Deurne werd uitgegaan van de put die bij eerdere turfwinning was ontstaan. Per jaar mocht vanaf die oude kuil niet verder worden gestoken dan drie roeden lang en zes voeten breed. Een Brabantse roede is 5,75 meter en een voet 0,287 meter, wat betekent dat in Deurne jaarlijks een kleine dertig vierkante meter turf mocht worden gestoken.¹³⁸

132 Iven en Van Gerwen, *Mensen in de Peel*, 37, 38.

133 NL-EhvRHCE, 13084, *GSom*, inv.nr. II/1, Ceuren en breucken, 15e eeuw, gebod (3), (64); NL-HtBHC, 19, *RvB*, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, gebod 1656-1666, (8).

134 NL-EhvRHCE, 12299, *SSi*, inv.nr. 4, Resolutie- en vonnisboek, 1737-1751, 49v-56, gebod 19.

135 NL-EhvRHCE, 13031, *GAs*, inv.nr. III/3, Resolutieboek, 1706-1719, 34-50, gebod (12); 13084, *GSom*, inv.nr. II/2a, Amptiatie Ceuren, 1686-1709, gebod (31); NL-HtBHC, 7687, *DE*, inv.nr. 40, Keuren en breuken, 1622, gebod (53).

136 NL-EhvRHCE, 13031, *GAs*, inv.nr. III/3, Resolutieboek, 1706-1719, 34-50, gebod (3), (18), (19), (28); 12001, *GHm*, inv.nr. 423, Keuren en breuken gemeint Bakel, ca. 1627, gebod lxii; 13084, *GSom*, inv.nr. II/1, Ceuren en breucken, 15e eeuw, gebod (11); inv.nr. II/2a, Amptiatie Ceuren, 1686-1709, gebod (11), (25), (27); NL-HtBHC, 19, *RvB*, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, gebod (2), (5), (16), (17), (23), (24), (25), (45), (138), (170).

137 NL-EhvRHCE, 13031, *GAs*, inv.nr. III/3, Resolutieboek, 1706-1719, 34-50, gebod (25), (27).

138 NL-HtBHC, 19, *RvB*, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, gebod (7).

Het steken van de turf was ook gebonden aan technische bepalingen. De meeste daarvan slaan op de toegankelijkheid van het turfveld en zijn te vinden in rubriek 1.7 in paragraaf 4.8. Andere technische bepalingen waren gericht op zowel efficiënt als veilig steken. De hoge waterstand maakte dat de steker, zeker bij het steken in eendagskuilen, al bijna in het water stond wanneer hij de bovenste, onbruikbare lagen had verwijderd en het zwarte bruikbare veen bereikte. Hoe dieper hij kwam, des te meer last had hij van het water. Om het water zoveel mogelijk tegen te houden, liet men gedurende het steekseizoen een damwand staan tussen eerder gegraven putten en de nieuwe put. Na afloop van het steekseizoen moest die damwand worden doorgestoken om te voorkomen dat er allemaal geïsoleerde, onbruikbare stukken turf tussen de putten lagen.¹³⁹ De turfsteker moest daarom dicht tegen de oude kuil steken en niet zomaar in het wilde weg een nieuwe put maken. Het was verboden stukken turfgrond te laten liggen die groter waren dan vier vierkante voeten, ongeveer 0,33 vierkante meter. Dit turven in putten is op sommige locaties nog zichtbaar in het landschap.

Jaargeboden in Bakel laten zien dat het turfsteken niet zonder gevaar was en het niet altijd mogelijk was om de damwand door te steken.¹⁴⁰ De steker kreeg een boete als hij de turf niet helemaal uit zijn put stak, 'ten ware van nootsaken van sprincken'. Wanneer de damwand brak, diende de steker te maken dat hij uit de put kwam. Het gevaar van springen nam toe naarmate hij dieper in de put en dichterbij de damwand kwam. Wellicht dat daarom werd bepaald dat de laatste rij turven, die in 1499 'bank' werd genoemd, niet helemaal uitgestoken hoefde te worden. Maar ook in Bakel moest de damwand aan het einde van het steekseizoen worden doorgestoken.

De oudste manier van turfwinning was via het steken in simpele kuilen. Het turven in deze kuilen of putten was werk van een dag. De steker stak de turf zo diep mogelijk uit, tot het water in de put dat onmogelijk maakte. De volgende keer moest hij dan een nieuwe kuil maken.¹⁴¹ Het turfsteken in ontwaterde gronden vereiste meer organisatie. De toekomstige turfvelen, inclusief de toekomstige wegen, de banen en zijbanen, werden door de peelmeeesters uitgezet.¹⁴² Vervolgens werden langs de banen afwateringskanalen gegraven. Wellicht zijn de turfvelen pas ontstaan toen men de peelvelden is gaan ontwateren, maar daarover ontbreken de gegevens. Op die ontwaterde turfvelen werd in putten geturfd of de turf werd in lange smalle stroken uitgegraven. In de jaargeboden komen bepalingen voor die op beide methoden wijzen.¹⁴³ In Deurne werd in 1621 bepaald dat ieder zijn kuilen zo diende te graven dat het water kon afvloeien naar het afwateringskanaal.

Dat het steken in stroken langs afwateringskanalen een latere ontwikkeling is, blijkt uit een jaargebod in Bakel. In 1499 bestond de bepaling uit het gebod dat de put zo diep mogelijk moest worden uitgestoken. In de jaargeboden vanaf 1571 wordt deze bepaling herhaald, maar is er aan toegevoegd dat degenen die staken tussen het Deurnes Heike en De Staart 5,75 meter in de lengte en 1,15 meter in de breedte mochten steken, wat neerkomt op 6,6 vierkante meter. Totaal nieuw in 1627 was de bepaling dat men naast de opgaande banen ieder jaar slechts een rij mocht uitsteken. Halverwege de zeventiende eeuw mocht in de Peel 0,63 meter en in turfvelen 0,86 meter lang gestoken worden. Er werd toen blijkbaar niet alleen in de ontwaterde turfvelen, maar ook nog daarbuiten gestoken. In 1708 waren de oude turfvelen uitgemoerd en werden nieuwe velden aangelegd. De serie bepalingen uit dat jaar gaat alleen over de aanleg van dit nieuwe complex turfvelen. Dat was een ingewikkeld proces, omdat de gemeint van Bakel was verdeeld in turf-, weide- en akkergronden en iedere gerechtigde gemeenschap een part van die verdeelde gronden gebruikte. Het nieuwe complex

turfvelden moest alle gemeenschappen de mogelijkheid geven om het te gebruiken. Die verdeling bestond al in 1499, zoals blijkt uit de boetebepalingen in de jaargeboden uit dat jaar.¹⁴⁴ Daarin staat dat de heer van de gemeenschap van het deel van de gemeint waarop de overtreding was begaan een deel van de boete kreeg. De verdeling bleef bestaan tot na het opheffen van de gemeint. Toen in 1864 de gemeint van Bakel werd overgedragen aan de gemeenten waarvan de inwoners al eeuwenlang de gronden gebruikten, kreeg iedere gemeente de stukken die hij toen al gebruikte en die lagen verdeeld over het grondgebied van Bakel.

De gemeenschappen met rechten in de Bakelse peelgronden verdeelden zelf die rechten dan weer onder hun inwoners. Die verdeling tussen de eigen inwoners blijkt uit twee opeenvolgende Helmondse jaargeboden.¹⁴⁵ Het ene bepaalt dat wie het recht had om jaarlijks turf te steken tot een oppervlakte van twee roeden, bijna 66 vierkante meter, zich niet mocht aanmatigen méér te steken. Dit gebod moet betrekking hebben gehad op de Bakelse gemeint. In het gebod dat er direct aan vooraf gaat werd immers het turven op de oude gemeint van Helmond, de gemeint op het grondgebied van Helmond, geheel verboden. Uit het feit dat individuele Helmonders het recht hadden om jaarlijks een bepaalde hoeveelheid turf te steken, kan worden afgeleid dat van de gerechtigde gemeenschappen in ieder geval Helmond zijn deel peelgronden in Bakel had verdeeld onder zijn inwoners.

In Asten werd gestoken in turfvelden die, inclusief de banen, werden uitgezet door de peelmeeesters. Ook is er sprake van afwateringskanalen.¹⁴⁶ Binnen hun turfvelden zorgden de gebruikers bovendien voor afwatering door een speciale manier van steken. In dat gebod staat dat, indien iemand turfde in lange kuilen richting het midden om daarmee te bewerkstelligen dat een droog veld ontstond, dat veld gold als één turfveld. Maar wanneer er een riool, een afwateringsgreppel, tussen beide delen liep, dan werd zo'n terrein aangemerkt als twee turfvelden. In de achttiende eeuw werd de manier waarop een veld werd uitgestoken nog strikter aangegeven. Op 7 mei 1768 werd het gebruik bepaald van de nieuw uitgegeven turfvelden. Het steken moest worden gedaan vanaf de sloot in de richting van de harde grond.¹⁴⁷ Deze manier van werken wijst op het steken in lange stroken.

De gerechtigden in de Peelgemeenschappen staken turf in eigen turfvelden, maar de uitgifte daarvan was aan regels gebonden. Nadat iemand zijn veld had uitgemoerd, kon hij niet op eigen initiatief een nieuw veld in gebruik nemen. De uitgifte gebeurde door de toezicht-

139 NL-EhvRHCE, 13031, *GAs*, inv.nr. III/3, Resolutieboek, 1706-1719, 34-50, gebod (4), (5); 12001, *GHm*, inv.nr. 423, Keuren en breuken gemeint Bakel, ca. 1627, gebod xxv; NL-HtBHIC, 19, *RvB*, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, gebod (1), (28).

140 NL-EhvRHCE, 13181, *GD*, inv.nr. 165, Keuren en breuken Bakel, 1499, gebod (7), (8); 12001, *GHm*, inv.nr. 423, Keuren en breuken gemeint Bakel, ca. 1627, gebod xlvii.

141 Joosten, 'De betekenis van de boerenkuilen in de Peel', 19.

142 NL-EhvRHCE, 13031, *GAs*, inv.nr. III/3, Resolutieboek, 1706-1719, 34-50, gebod (1); 12001, *GHm*, inv.nr. 424, 'Register van den titel van vercryg van de Peel', ca. 1670-1770, f. 223-224, gebod 2, 3.

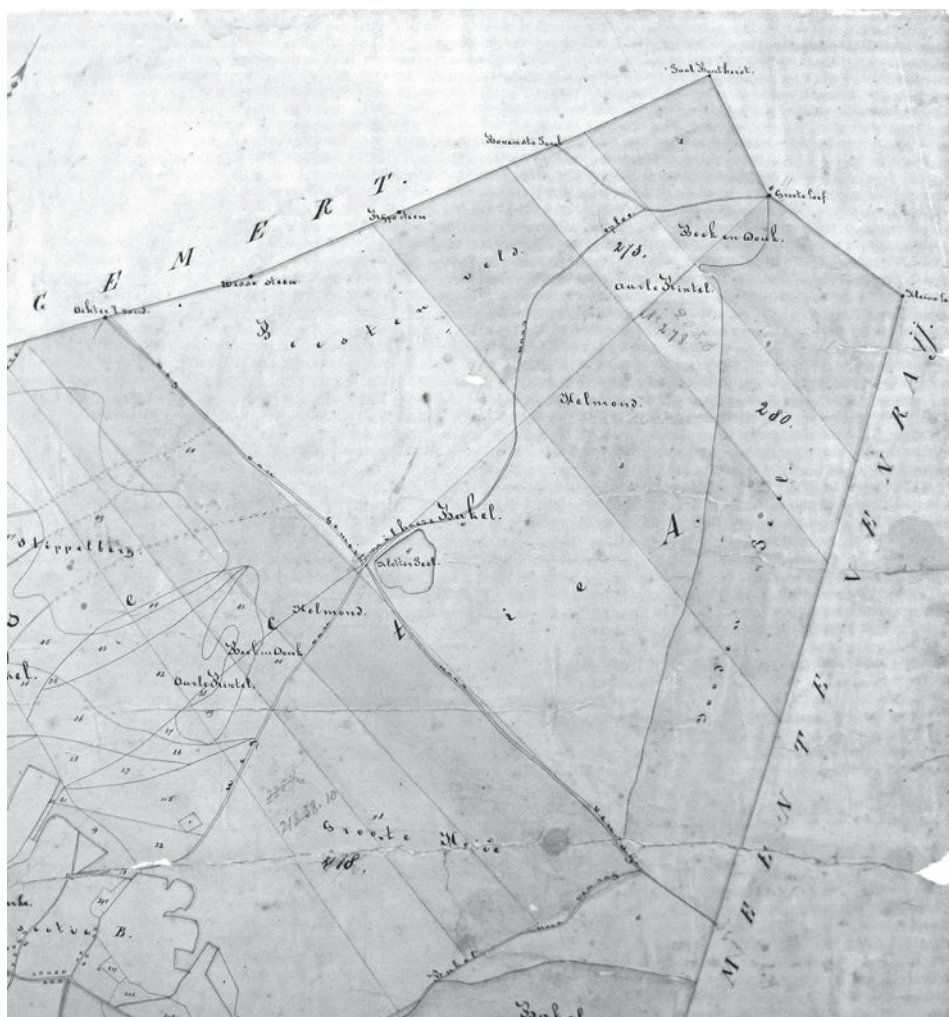
143 NL-EhvRHCE, 13181, *GD*, inv.nr. 165, Keuren en breuken Bakel, 1499, gebod (7); 12001, *GHm*, inv.nr. 423, Keuren en breuken gemeint Bakel, ca. 1627, gebod xv, xxiii; inv.nr. 424, 'Register van den titel van vercryg van de Peel', ca. 1670-1770, 193-204v, gebod 74; 223-224, gebod 2, 3, 4; NL-HtBHIC, 19, *RvB*, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, gebod (29).

144 NL-EhvRHCE, 13181, *GD*, inv.nr. 165, Keuren en breuken Bakel, 1499, gebod (13), (14).

145 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 162, Keurboek Jacob Fabri, 1625-1652, gebod xxxix, xl.

146 NL-EhvRHCE, 13031, *GAs*, inv.nr. III/3, Resolutieboek, 1706-1719, 34-50, gebod (4), (5), (9), (26).

147 NL-EhvRHCE, 13031, *GAs*, inv.nr. III/5, Resolutieboek, 1747-1777, 179-181.



Afb. 4.3 Uitsnede van een kaart van de gemeente Bakel met daarop de verdeling van heide- en peellanden tussen Bakel, Helmond, Aarle-Rixtel en Beek en Donk, 1 juni 1864 (NL-GmtGAGB, AB.002, DB-Mi, inv. nr. 157, Stukken verdeling gemeenschappelijke Peel, 1864-1869).

houders op de gemeint.¹⁴⁸ In Deurne wordt duidelijk dat het recht op turfsteken niet mocht worden overgedragen.¹⁴⁹ Bij overtreding van dit verbod nam de officier het veld in beslag, waarna het werd overdragen aan iemand zonder turfveld. Toch werd het steken in andermans veld niet helemaal uitgesloten, maar dan moest de gehele gemeenschap daarmee instemmen.

In het Helmondse jaargebod dat het turven op de oude gemeint verbood, is sprake van 'blekken' en 'groezen'.¹⁵⁰ Blekken wordt hier gebruikt in de betekenis van ontbloten. Wat verboden werd is het ondiep steken in de natte graslanden, ook groes genaamd, en turfachtige natte gronden. Het steken van turfzoden komt, onder verschillende benamingen, in veel Peellandse geboden voor. Naar het product dat het oplevert, wordt gesproken van blekken,

tussen en schelturven. Naar de plaats waar het gebeurt, wordt gesproken van groezen, turven in het ven, turven in de heide en dergelijke. Zegers de Beyl omschrijft, in zijn overzicht van woorden in het dialect van de Hoge Veluwe, schelturf als uit de heide gestoken zoden die dienden als brandstof, niet te verwarren met plaggen die gebruikt werden als stalstrooisel.¹⁵¹ Een andere verklaring geeft Crompvoets die zegt dat schelturf of tus zit onder de zwarte turf en vermoedelijk is ontstaan uit moerasplanten.¹⁵² Een enkele keer kan deze omschrijving van Crompvoets opgaan, zoals in Asten en Deurne waar in putten en overturfde velden mocht worden geschelturfd.¹⁵³ In het algemeen wordt in de jaargeboden toch vooral bedoeld op het steken van brandstofzoden aan de oppervlakte. Het steken van turfzoden gebeurde vooral in de gemeenschappen die geen uitgestrekte peelgronden hadden.¹⁵⁴ Maar ook in Bakel, waar wel uitgestrekte peelgronden lagen, werd in de heide turfzoden gestoken.¹⁵⁵ Op andere gemeintes was het steken van turfzoden juist verboden, behalve op specifieke locaties. In Someren was het steken van schelturven in het eigen turfveld alleen toegestaan op bulten.¹⁵⁶ Op alle andere locaties was dit verboden en werd bij overtreding aan zowel de stekers als degenen die de turf laadden een boete opgelegd. Het steken van turfzoden beschadigde de begroeiing. Vaak ging het om dunne lagen op gemengde grond. Daar zat veen, maar er groeide ook gras en heide. Op zulke locaties kon het belang van de gronden voor veeteelt prevaleren boven het belang van de turf. Dat leidde tot het afbakenen van bepaalde delen van de gemeint als specifiek weidegebied, waar het steken van turf, gras- of groesturf en dergelijke verboden was.

Om te voorkomen dat iemand profijt had van op verkeerde locaties gestoken turf werd in Lieshout bepaald dat in groesgronden gestoken turf gemeenschappelijk bezit werd. Iedereen mocht die komen ophalen. Vaak werden delen van de gemeint verboden verklaard om te turven, zonder dat er een duidelijk verband is met andere activiteiten.¹⁵⁷ Wel blijkt dat de dikte van de laag turf een rol kon spelen. In Someren diende die laag twee 'hamervoet' dik te zijn, in Ba-

- 148 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 424, 'Register van den titel van vercryg van de Peel', ca. 1670-1770, 223-224, gebod 2, 3, 4, 5; 13084, *GSom*, inv.nr. II/2a, Amptiatie Ceuren, 1686-1709, gebod (26).
- 149 NL-HtBHIC, 19, *RvB*, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, gebod (2), (5), (23).
- 150 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 162, Keurboek Jacob Fabri, 1625-1652, gebod xxxix.
- 151 Zegers de Beyl, 'Van de Hooge Veluwe', 251.
- 152 Crompvoets, *Veenderijterminologie*, 283.
- 153 NL-EhvRHCE, 13031, *GAs*, inv.nr. III/3, Resolutieboek, 1706-1719, 34-50, gebod (9); NL-HtBHIC, 19, *RvB*, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, gebod (100).
- 154 NL-EhvRHCE, 13031, *GAs*, inv.nr. III/3, Resolutieboek, 1706-1719, 34-50, gebod (11); 12001, *GHm*, inv.nr. 162, Keurboek Jacob Fabri, 1625-1652, gebod xxxix, lxxvi; 13064, *GLh*, inv.nr. 13, Keuren en breuken, 1647-1650, gebod 2; 13129, *GVI*, inv.nr. 20, Resoluties, 1771-1790, 33v-43v, gebod 9, 10, 11, 12; 12299, *SSt*, inv.nr. 4, Resolutie- en vonnisboek, 1737-1751, 49v-56, gebod 20; NL-HtBHIC, 7687, *DE*, inv.nr. 40, Keuren en breuken, 1622, gebod (46), (52); 19, *RvB*, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, gebod (13), (18), (20), (27), (31), (149), (176).
- 155 NL-EhvRHCE, 13181, *GD*, inv.nr. 165, Keuren en breuken Bakel, 1499, gebod (9); 12001, *GHm*, inv.nr. 423, Keuren en breuken gemeint Bakel, ca. 1627, gebod lvii.
- 156 EhvRHCE, 13084, *GSom*, inv.nr. II/1, Ceuren en breucken, 15e eeuw, gebod (8), (11); inv.nr. II/2a, Amptiatie Ceuren, 1686-1709, gebod (12), (28).
- 157 NL-EhvRHCE, 13181, *GD*, inv.nr. 165, Keuren en breuken Bakel, 1499, gebod (10); 13084, *GSom*, inv.nr. II/1, Ceuren en breucken, 15e eeuw, gebod (1), (7), (19); inv.nr. II/2a, Amptiatie Ceuren, gebod 1686-1709, (1), (2); 12299, *SSt*, inv.nr. 4, Resolutie- en vonnisboek, 1737-1751, 49v-56, gebod 10, 35; NL-HtBHIC, 7687, *DE*, inv.nr. 40, Keuren en breuken, 1622, gebod (45), (60), (61), (63), (66); 7697, *DVe*, inv.nr. 810, Keuren en breuken, 1559, gebod (62), (73), (99).

kel drie voet.¹⁵⁸ De hamer- of hamelvoet komt in bronnen geregeld voor. Het equivalent in meters is niet bekend, maar zal niet veel hebben afgeweken van de gewone voet van 0,287 meter.

In Stiphout, Vlierden, Veghel en Erp was het steken van turf slechts toegestaan op speciale turfdagen en op daarvoor aangewezen locaties.¹⁵⁹ Dit zijn allemaal gemeenschappen die niet beschikten over uitgestrekte turfgronden. In 1656 werd de steekperiode in Stiphout ingekort van twee hele dagen naar twee keer een halve dag. Als vanouds was de gemeint gedurende twee dagen opengesteld, maar ieder huisgezin mocht op die dagen slechts voor of na de middag turven. De Vlierdense bepaling over het deel van de gemeint waar gestoken mocht worden, lijkt ook te wijzen op twee turfdagen: wanneer de heide was opengesteld om vóór de bergen te turven en te tussen (turfzoden steken), mocht niemand achter de bergen tussen en andersom.

De combinatie van bepalingen in de gemeenschappen geeft een beeld van het verloop van een turfdag.¹⁶⁰ Na zonsopgang mocht in Stiphout uit ieder huis één steker komen die slechts zijn gerechtigde deel mocht steken. In echte Peelgemeenschappen had ieder een eigen turfveld. In minder bedeelde gemeenschappen werd op de turfdag zelf aan de steker een stuk grond toegewezen. Dat gebeurde overigens ook in Bakel bij het steken van turfzoden in de heidevelden, terwijl dat toch een gemeenschap is met veel turfgronden. Ook daar mocht per huis slechts met één spade worden geturfd. In Lieshout was het turfsteken beperkt tot de periode tussen zonsopgang en zonsondergang en moest worden betaald voor het recht om te steken. Bij het weiden van vee bleek dat het inscharen van paarden en rundvee niet gratis was. Iets dergelijks valt ook te constateren voor het steken van turfzoden en het maaïen van heide in Lieshout en Someren. In die laatste gemeenschap moest iedereen die wilde turven of maaïen twee stuiver betalen. Someren is een echte Peelgemeenschap met turfgronden. Wellicht gold de betaling, net als in Bakel, voor het steken van turfzoden in de heide, maar dat maakt het jaargebod niet duidelijk.

Jaargeboden van andere gemeenschappen vertellen niets over eventuele betaling voor het steken van turf. Omgekeerd blijkt wel dat in Asten in ieder geval niet werd betaald voor een turfveld.¹⁶¹ Daar werd in 1767 geconstateerd dat de ene inwoner te veel turfvelen had en een andere juist weer te weinig. Daarom besloot de gemeenschap dat iedereen zijn turfvelen moest inleveren, waarna de peelmeesters ze eerlijker verdeelden. Bij die gelegenheid is een register van de peelvelen opgemaakt met aanduiding van de locatie van ieders peelveld. Degenen die een peelveld inleverden kregen daarvoor geen vergoeding en degenen die een veld ontvingen betaalden daar niet voor. In de zestiende eeuw had Asten wel een systeem waarbij turfbanen werden verkocht. Op de laatste pagina's van het schepenprotocol in het rechterlijk archief van Asten over de periode 1549-1568 staan inkomsten en uitgaven van het dorp opgetekend.¹⁶² Daartussen staan ook de uitgiftes van turfbanen in de jaren 1558 en 1564-1567. Banen of stroken werden tegen betaling van geld uitgegeven voor tien en voor twintig jaar. Kopers waren zowel inwoners als mensen van buiten het dorp. In rubriek 1.2 bleek dat het turfrecht in Asten was verbonden aan een huis. De uitgiften die in het schepenprotocol vermeld staan, moeten slaan op extra turfrecht bovenop het recht dat aan een huis was gekoppeld. In Asten valt op dat met het woord 'banen' niet alleen de wegen over het complex turfvelen werden aangeduid, maar ook de turfvelen zelf. Dat blijkt overigens ook uit een van de jaargeboden, waar staat dat inwoners hun recht in turfbanen of turfvelen niet aan buitenstaanders mochten verkopen.¹⁶³ Omdat in de wegen die over het turfcomplex liepen helemaal niet gestoken mocht worden, kan het niet anders dan dat met het woord 'banen' hier (langwerpige) turfvelen werden bedoeld.

Op de speciale turf dagen hielden ambtsdragers toezicht op een ordelijk verloop. Zij konden geen gebruik maken van hun eigen steekrecht. Om daarin te voorzien werd het voorturven ingesteld. Dat gaf toezichhouders het recht om eerder dan de andere leden van de gemeenschap te turven.¹⁶⁴ In Lieshout is de bepaling hierover door allerlei toevoegingen erg ingewikkeld geworden. In feite werden in dat ene gebod vier verschillende zaken geregeld. In het eerste onderdeel van de bepaling staat dat niemand in het groes mocht turven. Het tweede deel zegt dat alleen de schepenen, gezworenen en vorster mochten voorturven. Het derde dat niemand meer turf mocht steken dan zijn eigen portie. Als vierde deel is daar aan toegevoegd dat de steker die turfde waar meer groes stond dan heide, een boete kreeg. Door de redactie van het gebod lijkt het of de toezichhouders op de gemeint wel in het groes mochten turven, maar uit andere bepalingen blijkt dat dit niet de bedoeling kan zijn geweest. Als toegift vermeldt dit gebod nog hoeveel mensen bij het toezicht betrokken waren: zeven schepenen, twee gezworenen en een vorster, dus in totaal tien mensen.

Op de eigen turf velden in de peelgemeenschappen strekte het turf steken zich over een langere periode uit. De toezichhouders konden onmogelijk permanent en overal aanwezig zijn. De controle was daar op een andere manier geregeld.¹⁶⁵ De inspecties werden vooraf aangekondigd en dan moest iedereen op zijn turf veld bij zijn put aanwezig zijn. In Bakel werd het vrijgeven van de peelgronden aangekondigd in de kerk. Op de aangekondigde dag moest iedereen naar zijn turf veld komen bij zijn put. De heer met de zes peelmeesters, twee uit Bakel, twee uit Helmond en twee uit Aarle, Beek en Rixtel, trokken dan rond. Zij vroegen iedereen voor wie hij aan het turven dan wel hei aan het maaien was. Wie weg liep tijdens de rondgang kreeg een boete, omdat hij zich onttrok aan het afleggen van verantwoording.

Een opmerkelijke bepaling is het verbod voor de schoolmeester en schoolkinderen van Nuenen en Gerwen om 'voortaan' turfzoden te steken in de lage graslanden.¹⁶⁶ Uit het gebruik van het woord 'voortaan' blijkt dat dit eerder wel was toegestaan, terwijl in veel gemeenschappen dit soort gronden verboden waren voor de turfstekers. Maar de bepaling vertelt ook dat de schoolmeester en de kinderen zelf de handen uit de mouwen moesten steken om voor brandstof in de schoolkachel te zorgen.

- 158 NL-EhvRHCE, 13181, *GD*, inv.nr. 165, Keuren en breuken Bakel, 1499, gebod (7); *GSom*, inv.nr. II/1, Ceuren en breucken, 15e eeuw, gebod (2).
- 159 NL-EhvRHCE, 13129, *GVI*, inv.nr. 20, Resoluties, 1771-1790, 33v-43v, gebod 10, 11; 12299, *SSt*, inv.nr. 4, Resolutie- en vonnisboek, 1737-1751, 49v-56, gebod 11, 24; NL-HtBHIC, 7687, *DE*, inv.nr. 40, Keuren en breuken, 1622, gebod (51); inv.nr. 42, Keuren en breuken, 1732, gebod 6-3; 7697, *DVe*, inv.nr. 810, Keuren en breuken, 1559, gebod (85).
- 160 NL-EhvRHCE, 13181, *GD*, inv.nr. 165, Keuren en breuken Bakel, 1499, gebod (9); 13064, *GLh*, inv.nr. 14, Keuren en breuken, 1713, gebod 30, 31; 13084, *GSom*, inv.nr. II/1, Ceuren en breucken, 15e eeuw, gebod (46); 12299, *SSt*, inv.nr. 4, Resolutie- en vonnisboek, 1737-1751, 49v-56, gebod 12, 14.
- 161 NL-EhvRHCE, 13031, *GAs*, inv.nr. III/5, Resolutieboek, 1747-1777, 173-175, 182-182v; inv.nr. IV/6, Register van de peelvelden, 1767.
- 162 NL-EhvRHCE, 13028, *SAs*, inv.nr. 3, Protocol in civiele en criminele zaken, 1549-1567, 180-190.
- 163 NL-EhvRHCE, 13031, *GAs*, inv.nr. III/3, Resolutieboek, 1706-1719, 34-50, gebod (17).
- 164 NL-EhvRHCE, 13064, *GLh*, inv.nr. 13, Keuren en breuken, 1647-1650, gebod 2; NL-HtBHIC, 7687, *DE*, inv.nr. 40, Keuren en breuken, 1622, gebod (51); NL-HtBHIC, 7697, *DVe*, inv.nr. 810, Keuren en breuken, 1559, gebod (85).
- 165 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 423, Keuren en breuken gemeint Bakel, ca. 1627, gebod xxvii, xxviii, lix; 13084, *GSom*, inv.nr. II/1, Ceuren en breucken, 15e eeuw, gebod (31); NL-HtBHIC, 19, *RvB*, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, gebod (45), (114).
- 166 NL-EhvRHCE, 10271, *GNG*, inv.nr. 80, Resolutieboek, 1707-1722, 10-19, gebod (28).

4.5.2 Heide

Niet alleen turfvelen werden uitgegeven, ook heidevelen konden aan inwoners zijn uitgegeven. In Stiphout en Lieshout verkocht de gemeenschap aan de eigen inwoners het gebruiksrecht op heidevelen.¹⁶⁷ De koper was daarbij wel aan regels gebonden. Hij mocht de hei maaïen, maar alleen met heizeisen. Het steken van turfzoden en heideplaggen was verboden. In andere gemeenschappen gebeurde het maaïen niet op een gekocht stuk, maar kreeg ieder huis een stukje heide toegewezen. Het gebruik van dat stuk was aan de persoon of aan een huis gebonden. Niemand mocht zijn heide half door een ander laten maaïen, weggeven of verkopen.¹⁶⁸

Diverse gemeenschappen kenden speciale periodes voor het maaïen en steken van heide, vergelijkbaar met het turfseizoen.¹⁶⁹ In Deurne mocht niemand na die speciale periode maaïen en steken, tenzij dat gebeurde met speciale toestemming van de gezworenen. Someren kende speciale zogeheten flikdagen waarop op de aangegeven plaatsen de heidezoden, vlaggen of flikken werden gestoken. Na de periode van het maaïen en steken, volgde net als bij de turf een periode van drogen. De heide bleef dan op de gemeint liggen. In Asten mocht die droogperiode niet langer duren dan vier weken; in Deurne en Bakel gold de bepaling dat de heide binnen drie weken moest zijn afgevoerd. Later werd die periode in Bakel verkort tot twee weken. Heide die bleef liggen, werd door de gemeenschap gebruikt om zandverstuivingen tegen te gaan, of iedereen mocht naar behoefte die heide mee naar huis nemen.

Ook de controle op het maaïen is vergelijkbaar met die bij het turven.¹⁷⁰ Controleurs waren op de dagen dat heide werd gemaaid op de heide aanwezig en controleerden de maaïers en stekers en bovendien de manier waarop het gebeurde. Om die controle mogelijk te maken, mocht niet gemaaid worden voor zonsopgang of na zonsondergang. De controleurs mochten voorafgaand aan de heidedag maaïen, zodat zij op de dag zelf hun handen vrij hadden om hun controletaak uit te oefenen.

Zoals heide- en groeslanden werden beschermd tegen het steken van turf, zo werden turf- en groeslanden beschermd tegen het maaïen en steken van heide. Vaak ging het daarbij om kwetsbare gebieden zoals rondom vennen en bij plantages met jonge bomen, maar ook in straten, akkers en op gronden die dicht bij bebouwing lagen.¹⁷¹ Tevens waren gronden waar zandverstuivingen konden ontstaan verboden terrein, wat consequenties had voor het steken op de heide.¹⁷² Daarnaast zijn er verboden voor het halen van heideproducten op delen van de gemeint, of werden juist specifieke delen exclusief aangewezen voor het halen van producten zonder dat verband wordt gelegd met de conditie van de grond.¹⁷³ In Lieshout was het halen van strooisel op grote delen van de gemeint verboden.¹⁷⁴ Dit mengsel van heide en buntgras werd gebruikt als bodembedekking voor de beesten in de stallen.¹⁷⁵ Voor het halen van strooisel en zand werd een speciaal deel van de gemeint aangewezen, namelijk de Molenheide. De verboden plaatsen werden vaak afgezet of in ieder geval werden er tekens aangebracht zodat zichtbaar was waar men niet mocht komen.¹⁷⁶ Jammer genoeg zeggen de jaargeboden nooit op welke manier de aftekening gebeurde, bijvoorbeeld met tekens op stenen of bomen of door het plaatsen van paaltjes of dergelijke.

Om beschadiging aan de wortels van de heide te voorkomen, was het gebruik van bepaalde instrumenten bij het maaïen en steken van heide verboden. Verboden gereedschappen waren aard schoppen, rieken en zichten.¹⁷⁷ Daar sluiten bepalingen bij aan die de dikte van heideplaggen beperken, of verbieden om twee keer achter elkaar te maaïen.¹⁷⁸ In specifieke

gevallen en slechts na individueel verkregen toestemming, was het toegestaan om diepe zoden te steken waarbij de heideplant geheel werd verwijderd.¹⁷⁹ Deze diepe heidezoden werden russen, rossen of vlaggen genoemd.¹⁸⁰ Uit de verschillende bepalingen blijkt waar dit materiaal voor werd gebruikt: het vorsten van daken van huizen, het dekken van putten en ovens, het verstevigen van slootkanten en het afdekken van vlas. Maar zelfs na verkregen toestemming mocht nooit meer worden gestoken dan men daadwerkelijk nodig had. Bleven er na de werkzaamheden rossen over, dan moesten die in de aarde worden teruggeplant zodat ze weer aan konden groeien.

- 167 NL-EhvRHCE, 13064, *GLh*, inv.nr. 13, Keuren en breuken, 1647-1650, gebod 5, 6; 12299, *SSf*, inv.nr. 4, Resolutie- en vonnisboek, 1737-1751, 49v-56, gebod 35, 55.
- 168 NL-EhvRHCE, 13181, *GD*, inv.nr. 165, Keuren en breuken Bakel, 1499, (15); 13064, *GLh*, inv.nr. 13, Keuren en breuken, 1647-1650, gebod 3; 13084, *GSom*, inv.nr. II/1, Ceuren en breucken, 15e eeuw, gebod (12); NL-HtBHC, 19, *RvB*, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, gebod (42), (44).
- 169 NL-EhvRHCE, 13031, *GAs*, inv.nr. III/3, Resolutieboek, 1706-1719, 34-50, gebod (31), (65), (70); 13181, *GD*, inv.nr. 165, Keuren en breuken Bakel, 1499, gebod (11); 12001, *GHm*, inv.nr. 423, Keuren en breuken gemeint Bakel, ca. 1627, gebod xxix; 13084, *GSom*, inv.nr. II/2a, Ampliatie Ceuren, 1686-1709, gebod (6); NL-HtBHC, 19, *RvB*, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, gebod (34), (35), (39), (40), (49).
- 170 NL-EhvRHCE, 13181, *GD*, inv.nr. 165, Keuren en breuken Bakel, 1499, gebod (12); 12001, *GHm*, inv.nr. 424, 'Register van den titel van vercryg van de Peel', ca. 1670-1770, 193-204v, gebod 79; 13084, *GSom*, inv.nr. II/1, Ceuren en breucken, 15e eeuw, gebod (10); NL-HtBHC, 19, *RvB*, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, gebod (34), (56).
- 171 NL-EhvRHCE, 13031, *GAs*, inv.nr. III/3, Resolutieboek, 1706-1719, 34-50, gebod (32); 13181, *GD*, inv.nr. 165, Keuren en breuken Bakel, 1499, gebod (6); 12001, *GHm*, inv.nr. 423, Keuren en breuken gemeint Bakel, ca. 1627, gebod xxx, xli, lviii; 13084, *GSom*, inv.nr. II/1, Ceuren en breucken, 15e eeuw, gebod (14), (17), (18); inv.nr. II/2a, Ampliatie Ceuren, 1686-1709, gebod (3); 13129, *GVI*, inv.nr. 20, Resoluties, 1771-1790, 34-50, gebod (15); NL-HtBHC, 19, *RvB*, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, gebod (33), (41), (47), (51), (54), (85), (94), (131).
- 172 NL-EhvRHCE, 13031, *GAs*, inv.nr. III/3, Resolutieboek, 1706-1719, (79), (83); *GHm*, inv.nr. 423, Keuren en breuken gemeint Bakel, ca. 1627, gebod xxxii; 13129, *GVI*, inv.nr. 20, Resoluties, 1771-1790, 33v-43v, gebod 23.
- 173 NL-EhvRHCE, 13064, *GLh*, inv.nr. 14, Keuren en breuken, 1713, gebod 32; NL-HtBHC, 7687, *DE*, inv.nr. 40, Keuren en breuken, 1622, gebod (60), (61), (64); 19, *RvB*, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, gebod (8), (13), (50), (53), (133), (134), (164), (169).
- 174 NL-EhvRHCE, 13064, *GLh*, inv.nr. 14, Keuren en breuken, 1713, gebod 38.
- 175 Crompvoets, *Veenderijterminologie*, 188.
- 176 NL-EhvRHCE, 13031, *GAs*, inv.nr. III/3, Resolutieboek, 1706-1719, 34-50, gebod (30); *GD*, inv.nr. 165, Keuren en breuken Bakel, 1499, gebod (10); 13084, *GSom*, inv.nr. II/1, Ceuren en breucken, 15e eeuw, gebod (1), (16); NL-HtBHC, 7687, *DE*, inv.nr. 40, Keuren en breuken, 1622, gebod (61); 19, *RvB*, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, gebod (46), (48), (55).
- 177 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 423, Keuren en breuken gemeint Bakel, ca. 1627, gebod liiii; 13064, *GLh*, inv.nr. 13, Keuren en breuken, 1647-1650, gebod 23, 31; 13084, *GSom*, inv.nr. II/1, Ceuren en breucken, 15e eeuw, gebod (16); NL-HtBHC, 19, *RvB*, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, gebod (38).
- 178 NL-EhvRHCE, 13031, *GAs*, inv.nr. III/3, Resolutieboek, 1706-1719, 34-50, gebod (65); 12001, *GHm*, inv.nr. 423, Keuren en breuken gemeint Bakel, ca. 1627, gebod xxvi; xlix; inv.nr. 424, 'Register van den titel van vercryg van de Peel', ca. 1670-1770, Keuren en breuken, 1649, 193-204v, gebod 78; 13064, *GLh*, inv.nr. 13, Keuren en breuken, 1647-1650, gebod 26; NL-HtBHC, 19, *RvB*, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, gebod (37), (43).
- 179 NL-EhvRHCE, 13000, *GAR*, inv.nr. 4/12, Keuren en breuken, 1568-1597, gebod xiii; 13031, *GAs*, inv.nr. III/3, Resolutieboek, 1706-1719, 34-50, gebod (33); 12001, *GHm*, inv.nr. 423, Keuren en breuken gemeint Bakel, ca. 1627, gebod I, liii; 13064, *GLh*, inv.nr. 13, Keuren en breuken, 1647-1650, gebod 21; 10271, *GNG*, inv.nr. 80, Resolutieboek, 1707-1722, 10-19, gebod (38); 13129, *GVI*, inv.nr. 20, Resoluties, 1771-1790, 33v-43v, gebod 14; NL-HtBHC, 7687, *DE*, inv.nr. 40, Keuren en breuken, 1622, gebod (44); 7633, *DStO*, inv.nr. 19, Jaargeboden, 1610-1767, gebod 16; 7697, *DVe*, inv.nr. 810, Keuren en breuken, 1559, gebod (8); 19, *RvB*, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, gebod (84), (93).
- 180 Crompvoets, *Veenderijterminologie*, 187.

4.5.3 Hout

Het sprokkelen van dood hout of sprokkelhout op de gemeint was algemeen gebruik en werd nauwelijks aan regels onderworpen. Waar regels waren, gaan die over meer dan alleen dood hout. In rubriek 1.2 werd het Astense jaargebod besproken dat het uitgraven van kienhout in het veen pas toestond nadat het veld volledig was uitgeturfd.¹⁸¹ In Sint-Oedenrode was het voor sprokkelaars verboden om bijlen of andere hakgereedschap bij zich te hebben, een preventieve maatregel om te voorkomen dat zij groen hout, tuinstaken of palen voor afscheidingen zouden afhouden.¹⁸² Dit gebod beschermde het levende hout, de bomen en de heesters. Die bescherming gold in verscheidene gemeenschappen, niet alleen door het verbod om takken af te hakken, maar ook door het verbod om te graven of te steken bij aanplant op de gemeint.¹⁸³

Jong hout werd gebruikt voor meibomen bij de feesten rond 1 mei aan het begin van het groeiseizoen.¹⁸⁴ Bepalingen rondom feesten staan in rubriek 2.12, maar zij geven ook details over bescherming van het jonge hout. Toch gold er geen algemeen verbod op het snijden van levend hout. In Veghel mochten hopstaken worden gesneden van wilgen.¹⁸⁵ De staken moesten meteen van de gemeint worden verwijderd. Dat was nodig omdat anders de bast van de staken werd gegeten door het vee op de gemeint, waardoor dat leerde om de bast van jonge bomen te 'schellen'. In rubriek 1.3 figureerde al een gebod in Veghel dat potenschellende beesten de toegang tot de gemeint ontzegde.¹⁸⁶

Bomen werden speciaal aangeplant vanwege de behoefte aan hout. In rubriek 1.11 over het recht van voorpoting gaat het om bomen die op specifieke delen van de gemeint werden geplant, namelijk die delen op de gemeint die grensden aan de eigen erven. Ook elders op de gemeint stonden bomen die werden gekapt als ze tot volle wasdom waren gekomen. In Nuenen en Gerwen werd het hout door de gemeenschap verkocht.¹⁸⁷ Na de kap volgde herplant. Daarbij werd de kwaliteit van de houtopstand in de gaten gehouden. Het planten van poten van doof of zacht hout ter vervanging van omgehakte bomen was verboden. De boomsoorten met zacht hout worden in het Nuenense gebod niet gespecificeerd. In een rekest van de inwoners van Schijndel aan de Raad van State van 20 mei 1650 worden bomen als wilgen, populieren, berken, essen en elzen gerekend tot de leveranciers van doof hout.¹⁸⁸ Daar stonden harde houtsoorten als eik en beuk tegenover.¹⁸⁹

4.5.4 Zand, aarde en leem

Het halen van zand en aarde op de gemeint was in Nuenen en Gerwen en in Aarle, Rixtel en Beek geheel verboden.¹⁹⁰ Slechts in incidentele gevallen die door de burgemeesters moesten worden beoordeeld, kon daarvoor toestemming worden gegeven. In andere plaatsen was het met de nodige restricties, toegestaan.¹⁹¹ De beperkingen zijn divers. Soms betrof het verplicht aangewezen locaties, zoals in Stiphout, Deurne en Bakel, of specifiek verboden locaties, zoals in Helmond de stadswallen, in Veghel de landweer en in Asten en Someren onder bomen en in weiden. Ook moesten de kuilen weer worden opgevuld, zoals in Stiphout en in het Helmondse deel van de Bakelse gemeint. Uiteraard moest worden voorkomen dat zandverstuivingen ontstonden. Hoe men daarbij te werk ging, vertellen geboden voor de Bakelse, Nuenense en Deurnese gemeint.¹⁹² Een dikke plag werd uitgestoken, inclusief het complete wortelstelsel van de heide. Vervolgens werd

het zand eronder verwijderd, waarna de plag weer werd teruggelegd en de heide verder kon groeien. Ook bepalingen met een verbod op het maken van aardhoppen bij het graven op de gemeint waren daarop gericht: de uitgegraven aarde diende van de gemeint te worden verwijderd zodat controle op het terugleggen van de plaggen mogelijk was.

Verboden om aarde te graven in straten en dijken zijn gericht op behoud van toegankelijkheid, die door het maken van kuilen zou kunnen worden verminderd. Die verboden komen aan de orde in rubriek 1.7. In rubriek 1.10 gaat het om gemeenschapsdiensten die op de gemeint moesten worden uitgevoerd. Hieronder vielen ook reparaties aan straten en dijken waarvoor zand en aarde van de gemeint werd gehaald. Die bepalingen zeggen ook iets over de producten die de gemeint opleverde. Eén voorbeeld kan hier volstaan: in Erp gold een algemeen verbod om zand te halen in het broek aan de dijk.¹⁹³ Zelfs zand en rossen, nodig voor het uitvoeren van gemeentewerken, mochten niet op het broek, maar moesten op de heide gehaald worden.

In enkele Peellandse gemeenschappen was leem een belangrijk product van de gemeint. Leem werd gestoken voor eigen gebruik, waarbij niemand meer mocht steken dan hij zelf nodig had.¹⁹⁴ Daarnaast werden de leemgronden commercieel uitgebaat, waarvoor de gemeenschap geld ontving. Regels over het steken van dit product en de verwerking daarvan

- 181 NL-EhvRHCE, 13031, *GAs*, inv.nr. III/3, Resolutieboek, 1706-1719, 34-50, gebod (20), (23).
- 182 NL-HtBHIC, 7633, *DStO*, inv.nr. 21, Jaargeboden, 1611, gebod 49.
- 183 NL-EhvRHCE, 13031, *GAs*, inv.nr. III/3, Resolutieboek, 1706-1719, 34-50, gebod (63), (64), (79); 12001, *GHm*, inv.nr. 162, Keurboek Jacob Fabri, 1625-1652, gebod xxxvii; inv.nr. 423, Keuren en breuken gemeint Bakel, ca. 1627, gebod xiii; 13064, *GLh*, inv.nr. 14, Keuren en breuken, 1713, gebod 34, 35; 13084, *GSom*, inv.nr. II/1, Ceuren en breucken, 15e eeuw, gebod (29); inv.nr. II/2a, Ampliatie Ceuren, 1686-1709, gebod (35), (36); 13129, *GVI*, inv.nr. 20, Resoluties, 1771-1790, 33v-43v, 32, 34; 10208, *SGe*, inv.nr. 231, Schepenprotocol, 1547, ingebonden dingrol Heeze, 1536-1540, 1, iv, (10); NL-HtBHIC, 7687, *DE*, inv.nr. 42, Keuren en breuken, 1732, gebod 1-3, 1-4; 7633, *DStO*, inv.nr. 19, Jaargeboden, 1610-1767, gebod 15; inv.nr. 20, Jaargeboden, 1610-1660, gebod 15; 19, *RvB*, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, gebod (155), (159), (173).
- 184 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 162, Keurboek Jacob Fabri, 1625-1652, ongenummerd, vergelijk inv.nr. 163, Keurboek Joannes Roeffs, 1674, gebod 96; 10271, *GNG*, inv.nr. 80, Resolutieboek, 1707-1722, 10-19, gebod (31); NL-HtBHIC, 19, *RvB*, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, gebod (147), (148).
- 185 NL-HtBHIC, 7697, *DVe*, inv.nr. 810, Keuren en breuken, 1559, gebod (101).
- 186 NL-HtBHIC, 7697, *DVe*, inv.nr. 810, Keuren en breuken, 1559, gebod (55).
- 187 NL-EhvRHCE, 10271, *GNG*, inv.nr. 80, Resolutieboek, 10-19, gebod 1707-1722, (14), (26).
- 188 Zie de website van Henk Beijers: www.henkbeijersarchieffcollectie.nl/historisch_onderzoek/Resoluties_RVS/RRS.192.doc (geraadpleegd 14 september 2017).
- 189 Venner, *De Meinweg*, 218, 219.
- 190 NL-EhvRHCE, 13000, *GAR*, inv.nr. 4/12, Keuren en breuken, 1568-1597, (56); 10271, *GNG*, inv.nr. 80, Resolutieboek, 1707-1722, (23).
- 191 NL-EhvRHCE, 13031, *GAs*, inv.nr. III/3, Resolutieboek, 1706-1719, 34-50, gebod (29), (53); 12001, *GHm*, inv.nr. 162, Keurboek Jacob Fabri, 1625-1652, gebod lxxvii; ongenummerd, vergelijk inv.nr. 163, Keurboek Joannes Roeffs, 1674, gebod 97; 13084, *GSom*, inv.nr. II/2a, Ampliatie Ceuren, 1686-1709, gebod (37); 12299, *SSt*, inv.nr. 4, Resolutie- en vonnisboek, 1737-1751, 49v-56, gebod 36; NL-HtBHIC, 7697, *DVe*, inv.nr. 810, Keuren en breuken, 1559, gebod (66).
- 192 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 423, Keuren en breuken gemeint Bakel, ca. 1627, gebod lv; inv.nr. 424, 'Register van den titel van vercryg van de Peel', ca. 1670-1770, 193-204v, gebod 47, 77; NL-HtBHIC, 7697, *DVe*, inv.nr. 810, Keuren en breuken, 1559, gebod (87); 19, *RvB*, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, gebod (95), (160), (163).
- 193 NL-HtBHIC, 7687, *DE*, inv.nr. 40, Keuren en breuken, 1622, gebod (62).
- 194 NL-EhvRHCE, 12299, *SSt*, inv.nr. 4, Resolutie- en vonnisboek, 1737-1751, 49v-56, gebod 56; NL-HtBHIC, 19, *RvB*, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, gebod (104), (127).

komen ook voor in de jaargeboden. Daarbij zijn bepalingen die het steken van leem op bepaalde plaatsen verbieden, maar ook over de verplichting om leemkuilen te vullen.¹⁹⁵ De oudste serie jaargeboden in Sint-Oedenrode kent een bepaling dat geen leem mocht worden gestoken 'naer dan seven voeten'.¹⁹⁶ Dit werd later op verschillende manier uitgelegd. De ene keer als een verbod om dieper te steken dan twee meter, de andere keer als niet dichter bij de weg dan twee meter.

4.5.5 Vis en vogels

De vis die in de riviertjes, vennen en andere wateren in Peelland zwom, was een gewild product. Veel bepalingen reglementeerden de vangst. Van half april tot eind mei, de paaitijd, was vissen in de Dommel slechts toegestaan om in de behoefte van het eigen huishouden te voorzien, 'midtsdien dat den vissch dan uijt zijne saijsoen is en[de] de visscherije daerdoor verdorven wordt', zo luidt een bepaling in Sint-Oedenrode.¹⁹⁷ Sommige vangstinstrumenten werden verboden net als sommige vangstmethodes.¹⁹⁸ Deurne en Erp verboden het maken van obstakels die de vangst bevorderden, maar de doorstroming van het water belemmerden. Verboden instrumenten waren netten, fuiken en korven in Aarle, Rixtel en Beek, netten in Sint-Oedenrode, korven in Veghel en trek- en andere grote netten in Erp. In Sint-Oedenrode was het vissen met dolkruid verboden.¹⁹⁹ Dit dolkruid of bilzekruid (*Hyo-scymus niger*) behoort tot de nachtschadefamilie en is giftig. Vis werd ermee verdoofd, kwam bovendrijven en kon gemakkelijk uit het water worden geschept. Of het verbod in Veghel om met 'lammen' te vissen op dezelfde methode slaat, of dat dit wijst op het inzetten van lampreien of rivierprikken, die zich vastzuigen aan de vis, valt moeilijk te achterhalen.²⁰⁰ De uitkomst van beide methodes was gelijk: de vis was machteloos en kon gemakkelijk worden gevangen.

In de paragraaf over veedrijven werden tamme ganzen genoemd die op de gemeint werden gehouden. Zij zijn tot het vee gerekend, omdat ze als huisdieren op de gemeint werden gedreven. Tot de producten hoorden de wilde vogels die op de gemeint werden gevangen. Zij worden genoemd in verboden voor personen van buiten de gemeenschap, die ze helemaal niet mochten vangen, en in geboden voor inwoners, die ze slechts mochten vangen op het eigen veld.²⁰¹ Dit duidt erop dat ze door gerechtigden wel mochten worden gevangen. In Sint-Oedenrode was de manier waarop op duiven werd gejaagd aan beperkingen onderworpen. Het was verboden duiven af te schieten of ze te vangen met klepkooien.²⁰² Daarentegen mochten op het eigen veld in de gemeint vogels worden verjaagd om schade aan de producten te voorkomen.²⁰³

4.5.6 Overige producten: mest, bloemen, honing, eikels

Mest was een geliefd bijproduct van het veedrijven. Die diende op de gemeint te blijven als grondverbeteraar. In de jaargeboden van bijna alle Peellandse gemeenschappen komen verbodsbepalingen voor om mest van de gemeint of delen van de gemeint te halen.²⁰⁴

Bloemen mochten in Veghel en Erp alleen op het eigen erf worden geplukt en niet op de rest van de gemeint.²⁰⁵ Bij overtreding volgde verbeurdverklaring van datgene waarmee de bloemen werden geoogst, te weten tang, korf, mand of zak. Op de gemeint stonden bijenkasten en -korven. Vermoedelijk is er verband tussen het verbod op het plukken van bloemen

en de honingproductie, omdat bijenzwermen voor de honing afhankelijk zijn van bloemen. In Sint-Oedenrode blijkt dat het plaatsen van bijenkasten geen algemeen recht was. Dat was voorbehouden aan degenen die daartoe waren gerechtigd, waarbij de een meer rechten had dan de ander.²⁰⁶ Waarop die verschillen waren gebaseerd, vermeldt het gebod niet.

De eikenbomen die op de gemeint en op de voorhoofden van de erven stonden leverden eikels. Bij de bespreking van het veedrijven op de gemeint kwam naar voren dat die eikels voor de varkens bestemd waren. Omdat deze bepalingen al in de paragraaf over het veedrijven zijn besproken, wordt hier volstaan met verwijzing naar de geboden.²⁰⁷

4.5.7 Producten van de permanent verdeelde gemeint

Voor de volledigheid moeten deze producten worden genoemd. De particulier verdeelde gronden leverden de bezitters gewin op, maar die oogst was afkomstig van de gemeint. In rubriek 1.3 werden verschillende bepalingen genoemd die het weiden van vee verboden zolang zij nog particulier werden gebruikt. Het is opmerkelijk dat bij de bepalingen die het vee verbieden om op de akkergronden te komen nauwelijks is vermeld welke gewas-

- 195 NL-EhvRHCE, 13000, GAR, inv.nr. 4/12, Keuren en breuken, 1568-1597, gebod xiii; 13031, GAs, inv.nr. III/3, Resolutieboek, 1706-1719, 34-50, gebod (78); 12001, GHm, inv.nr. 423, Keuren en breuken gemeint Bakel, ca. 1627, gebod ix; 10271, GNG, inv.nr. 80, Resolutieboek, 1707-1722, 10-19, gebod (11); 12299, SSt, inv.nr. 4, Resolutie- en vonnisboek, 1737-1751, 49v-56, gebod 16; NL-HtBHC, 7697, DVe, inv.nr. 810, Keuren en breuken, 1559, gebod (78), (79); 19, RvB, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, gebod (91), (162).
- 196 NL-HtBHC, 7633, DStO, inv.nr. 19, Jaargeboden, 1610-1767, gebod 41; inv.nr. 20, Jaargeboden, 1610-1660, gebod 38; inv.nr. 21, Jaargeboden, 1611, gebod 37.
- 197 NL-HtBHC, 7633, DStO, inv.nr. 19, Jaargeboden, 1610-1767, gebod 11.
- 198 NL-EhvRHCE, 13000, GAR, inv.nr. 4/12, Keuren en breuken, 1568-1597, gebod (36); 13129, GVI, inv.nr. 20, Resoluties, 1771-1790, 33v-43v, gebod 33; NL-HtBHC, 7687, DE, inv.nr. 40, Keuren en breuken, 1622, gebod (10), (11); 7633, DStO, inv.nr. 20, Jaargeboden, 1610-1660, gebod 12; 7697, DVe, inv.nr. 810, Keuren en breuken, 1559, gebod (86); 19, RvB, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, gebod (64), (65).
- 199 NL-HtBHC, 7633, DStO, inv.nr. 20, Jaargeboden, 1610-1660, gebod 12.
- 200 NL-HtBHC, 7697, DVe, inv.nr. 810, Keuren en breuken, 1559, gebod (86).
- 201 NL-EhvRHCE, 13000, GAR, inv.nr. 4/12, Keuren en breuken, 1568-1597, gebod xviii, (28); 12299, SSt, inv.nr. 4, Resolutie- en vonnisboek, 1737-1751, 49v-56, gebod 9; NL-HtBHC, 7687, DE, inv.nr. 40, Keuren en breuken, 1622, gebod (43); 7697, DVe, inv.nr. 810, Keuren en breuken, 1559, gebod (66), (114).
- 202 NL-HtBHC, 7633, DStO, inv.nr. 19, Jaargeboden, 1610-1767, gebod 43, (53).
- 203 NL-EhvRHCE, 13000, GAR, inv.nr. 4/12, Keuren en breuken, 1568-1597, gebod (28); NL-HtBHC, 7687, DE, inv.nr. 40, Keuren en breuken, 1622, gebod (43); 7697, DVe, inv.nr. 810, Keuren en breuken, 1559, gebod (114).
- 204 NL-EhvRHCE, 13000, GAR, inv.nr. 4/12, Keuren en breuken, 1568-1597, gebod xiiii; 13031, GAs, inv.nr. III/3, Resolutieboek, 1706-1719, 34-50, gebod (34); 13064, GLh, inv.nr. 13, Keuren en breuken, 1647-1650, gebod 14; 13084, GSom, inv.nr. II/1, Ceuren en breucken, 15e eeuw, gebod (20); inv.nr. II/2a, Ampliatie Ceuren, 1686-1709, gebod (32); 12299, SSt, inv.nr. 4, Resolutie- en vonnisboek, 1737-1751, 49v-56, gebod 18; NL-HtBHC, 7687, DE, inv.nr. 40, Keuren en breuken, 1622, gebod (23); 7633, DStO, inv.nr. 19, Jaargeboden, 1610-1767, gebod 52; 7697, DVe, inv.nr. 810, Keuren en breuken, 1559, gebod (25); 19, RvB, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, gebod (86).
- 205 NL-HtBHC, 7687, DE, inv.nr. 40, Keuren en breuken, 1622, gebod (65); 7697, DVe, inv.nr. 810, Keuren en breuken, 1559, gebod (35).
- 206 NL-HtBHC, 7633, DStO, inv.nr. 19, Jaargeboden, 1610-1767, gebod (54).
- 207 NL-EhvRHCE, 13064, GLh, inv.nr. 13, Keuren en breuken, 1647-1650, gebod 9; 10271, GNG, inv.nr. 80, Resolutieboek, 1707-1722, 10-19, gebod (33); 13084, GSom, inv.nr. II/1, Ceuren en breucken, 15e eeuw, gebod (30); 10208, SGe, inv.nr. 231, Schepenprotocol, 1547, ingebonden dingrol Heeze, 1536-1540, 1, 1v, (9); 12299, SSt, inv.nr. 4, Resolutie- en vonnisboek, 1737-1751, 49v-56, gebod 15; NL-HtBHC, 7687, DE, inv.nr. 40, Keuren en breuken, 1622, gebod (2); 7633, DStO, inv.nr. 19, Jaargeboden, 1610-1767, gebod 22.



Afb. 4.4 De gebruikers van de gemeint hadden het recht om bijen te houden op de gemeint. Ook na opheffing van de gemeintes werden bijen gehouden op de voormalige gemeenschappelijke gronden. De foto laat een rij bijenkorven zien bij het Beuven in Lierop, 1953. Foto H. Gerritsen (NL-EhvRHCE, Beeldbank, 236135).

sen werden geteeld. De beemdgronden leverden hooi op, maar de akkervruchten zijn niet gespecificeerd, behalve de boekweit in Deurne.²⁰⁸ Nergens in de jaargeboden blijkt ook dat de teelt van bepaalde gewassen verplicht werd opgelegd op de akkers in de gemeint. Gezien de vele details in de jaargeboden wijst dit er vermoedelijk op dat er volledige vrijheid was bij het telen van akkergewassen.

Bij diefstal van producten van de verdeelde akkers van de gemeint werd de daad veroordeeld, maar soms ook het product genoemd, zoals bij het roven van koren, plukken en snijden van gras, kruiden en bloemen.²⁰⁹ Diefstal van hout en vissen in verpachte visvijvers en andere wateren was uiteraard ook verboden.²¹⁰ Ook die verpachte wateren vielen onder de verdeelde gemeint.

4.6 Toezichthouders op de gemeint (1.5)

In de vorige paragrafen werden bij het turven en heide maaïen personen genoemd die toezicht hielden op het gebruik van de gemeint volgens de door de gemeenschap opgestelde regels. Die toezichthouders en beheerders komen onder verschillende benamingen voor, maar de term gezworene voert de boventoon. De term peelmeester wordt alleen gebruikt in peelmeeenschappen. De peelmeesters in de Helmondse jaargeboden waren lid van het

college dat de Bakelse gemeint beheerde. In dat college zaten oorspronkelijk uit iedere gerechtigde gemeenschap drie personen, maar later werd dat verminderd tot twee uit Bakel, twee uit Helmond en twee uit Aarle, Beek en Rixtel.

TABEL 4.3 BENAMING BEHEERDER VAN DE GEMEINT

	Gezworene	Peelmeester	Gemeintmeester	Zes mannen	Heimeester
Aarle, Beek, Rixtel	x				
Asten		x	x		
Bakel		x		x	
Deurne	x	x	x		
Erp	x				
Heeze, Leende, Zesgehuchten	x				
Helmond		x			
Lieshout	x				x
Nuenen en Gerwen					
Sint-Oedenrode	x				
Someren		x			
Stiphout	x				
Veghel	x				
Vlierden					

Bron: Series jaargeboden Peelland.

De primaire taak van de toezichthouders was een dusdanig beheer van de gemeint dat die zoveel mogelijk profijt opleverde voor de gemeenschap, maar tevens bewaard bleef voor het nageslacht. In de Astense jaargeboden staat die taak helder verwoord in het eerste artikel.²⁰⁸ Twee mannen werden jaarlijks uit de gemeenschap gekozen, zij legden een eed af en beloofden dat zij hun taken zo goed mogelijk zouden vervullen. Zij voerden de schouw uit over wateren en wegen, waren toezichthouders op de gemeint en bepaalden waar wel en waar niet mocht worden gestoken of gemaaid dan wel vee geweid. Iedereen diende zich te voegen naar hetgeen de twee peelmeesters bepaalden. In dit ene gebod komt duidelijk naar voren dat zij niet alleen een bestuurlijke, maar ook een uitvoerende taak hadden. De jaargeboden samen laten een breed scala aan taken zien.

- a Gezworenen bepaalden wie gebruik mocht maken van de gemeint en verkochten of verpachtten delen van de gemeint.

²⁰⁸ NL-HtBHC, 19, *RvB*, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, gebod (18).

²⁰⁹ NL-EhvRHCE, 13031, *GAs*, inv.nr. III/3, Resolutieboek, 1706-1719, 34-50, gebod (85); 13084, *GSom*, inv.nr. II/2a, Ampliatie Ceuren, 1686-1709, gebod (4); NL-HtBHC, 7697, *DVe*, inv.nr. 810, Keuren en breuken, 1559, gebod (23), (104); 19, *RvB*, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, gebod (78).

²¹⁰ NL-EhvRHCE, 13031, *GAs*, inv.nr. III/3, Resolutieboek, 1706-1719, 34-50, gebod (88); 13084, *GSom*, inv.nr. II/2a, Ampliatie Ceuren, 1686-1709, gebod (23); 12299, *SSt*, inv.nr. 4, Resolutie- en vonnisboek, 1737-1751, 49v-56, gebod 48; NL-HtBHC, 7697, *DVe*, inv.nr. 810, Keuren en breuken, 1559, gebod (56); (96).

²¹¹ NL-EhvRHCE, 13031, *GAs*, inv.nr. III/3, Resolutieboek, 1706-1719, 34-50, gebod (1).

- b Zij voerden administratie over de gemeint, zowel over inkomsten als uitgaven, over aangewezen turf- en heidevelden en over het ingeschaarde vee.
- c Zij hielden toezicht op correct gebruik van de gemeint, legden boetes op aan zowel gerechtigde als niet-gerechtigde overtreders en konden ten behoeve van de inning van boetes beslag laten leggen op goederen van de overtreder.
- d Zij bepaalden wanneer en waar een bepaald product gemaaid, gestoken of gehaald mocht worden, herverdeelden peelvelden of richtten nieuwe peelvelden in.
- e Zij bepaalden wanneer, waar en welk vee mocht weiden en hielden daar toezicht op.
- f Zij gaven in individuele gevallen toestemming voor het halen van verboden producten, het halen van meer producten dan anderen, het halen van producten op voor anderen verboden plaatsen of op het halen van producten buiten het seizoen.
- g Zij gaven opdracht tot het verrichten van gemeenschapsdiensten op de gemeint en hielden toezicht op die werkzaamheden.
- h Zij namen deel aan de schouw van gemeint, wegen en waterlopen en konden, op kosten van de nalatigen, tijdens de schouw geconstateerde gebreken laten herstellen door derden.
- i Zij hadden dezelfde uitvoerende taak als de schutter bij het schutten van vee.

TABEL 4.4 TAKEN GEZWORENEN OP DE GEMEINT

	a*	b	c	d	e	f	g	h	i
Aarle, Beek, Rixtel		x	x		x		x	x	x
Asten	x		x	x		x		x	
Bakel			x	x		x			x
Deurne	x		x	x		x			
Erp	x		x			x			x
Heeze, Leende, Zesgehuchten			x						
Helmond									
Lieshout	x		x			x			x
Nuenen en Gerwen									
Sint-Oedenrode			x			x			
Someren							x		
Stiphout			x	x	x		x		
Veghel	x		x						x
Vlierden									

* Voor verklaring zie tekst boven tabel.

Bron: Series jaargeboden Peelland.

Tabel 4.4 maakt duidelijk dat gezworenen niet in alle gemeenschappen voor iedere hier onderscheiden taak even actief waren. In de jaargeboden van Helmond, Nuenen en Gerwen en Vlierden zijn geen taken toebedeeld aan de gezworenen. Toch hadden ook die gemeenschappen een gemeint waarop toezicht moest worden gehouden. Wie oefenden daar de taak van toezichthouder uit en wie deden dat in gemeenschappen waar de gezworenen slechts een beperkt takenpakket hadden? Van Asseldonk stelt dat gezworenen zich

bezighielden met de dorpsfinanciën, omdat zij toch al de kas van de gemeint beheerden. Het aanstellen van borgemeesters als functionarissen die speciaal met het beheer van de dorpskas waren belast, was een latere ontwikkeling.²¹² Dat roept de vraag op of de borgemeesters behalve het financieel beheer van de dorpskas, ook het beheer of een deel van het beheer op de gemeint gingen uitvoeren.

Om te onderzoeken of de functie van gezworenen in de gemeenschappen werd overgenomen door de borgemeesters worden de uitgebreide jaargeboden van Deurne als voorbeeld genomen. Daarna vergelijken we de bevindingen met de situatie in andere gemeenschappen. In die Deurnese bepalingen figureren behalve gezworenen, peelmeeesters en gemeintmeesters ook borgemeesters. In de vergelijking worden nu slechts die jaargeboden betrokken die gaan over het werkterrein van de gezworenen, namelijk zaken met betrekking tot de gemeint, met daaraan toegevoegd de besluitvorming over de gehele gemeenschap.

TABEL 4.5 BEMOEIENIS FUNCTIONARISSEN MET DE DEURNESE GEMEINT, MET NUMMER JAARGEBOD EN, INDIEN VERMELD, JAAR INSTELLING JAARGEBOD

	Borgemeester	Gezworene	Peelmeester	Gemeintmeester
Uitvaardigen jaargeboden		aanhef		
Sluiten seizoen op peelgronden		(8)		
Uitgeven turfvelden of andere delen van gemeint	(17)			
Herverdelen turfvelden bij ongelijkheid tussen gerechtigden			(24)	
In beslag nemen turfvelden van overledenen			(25)	
Bestrafing te zwaar maaïen heide		(37)		
Toezicht tijdens turfsteken en heide maaïen		< 1619 (45)		
Toezicht tijdens heide maaïen	1619 (56)			
Toestemming in overleg met heer voor maaïen buiten seizoen		(49)		
Toestemming steken heizoden		(83), (100)		
Toestemming turfsteken door buitengezeten met goederen in Deurne			1642 (152)	1642 (152)
Deelname aan besluitvorming over gemeenschap	1647 (164) 1648 (166)			1647 (164) 1648 (166) 1657 (176)

Bron: Jaargeboden Deurne.

De benaming gemeintmeester komt voor de eerste keer voor in 1642 en dan nog in de combinatie 'peel- of gemeintmeester'. Dat is tevens de laatste keer dat de benaming peelmeester is gebruikt. In latere aanvullingen is sprake van gemeintmeesters en de termen peelmeester en gemeintmeester lijken daarmee uitwisselbaar. Ook de term gezworene

²¹² Van Asseldonk, *De Meierij ontrafeld*, 96, 158.

moet uitwisselbaar zijn met peel- en gemeintmeester. In de aanhef van de jaargeboden staan schepenen, gezworenen, kerkmeesters en armmeesters genoemd als degenen die met de gezamenlijke naburen de jaargeboden uitvaardigden. Rond het midden van de zeventiende eeuw werd een aantal jaargeboden toegevoegd. Het betreft drie geboden over zaken die de gemeenschap aangaan en een gebod over de gemeint. Het besluit om die geboden toe te voegen werd genomen door schout, schepenen, borgemeesters, kerkmeesters, heilige-geestmeesters en gemeintmeesters. De naburen namen niet langer deel aan het overleg, maar wel waren de borgemeesters toegevoegd. De rol van de borgemeesters bleef niet beperkt tot het vaststellen van jaargeboden als leden van het bestuur. Zij mochten volgens gebod (17) turfvelden of andere delen van de gemeint uitgeven, een gebod dat de gemeenschap financieel voordeel opleverde. Vergelijking van de geboden (45) en (56) maakt duidelijk dat tot 1619 de gezworenen toezicht hielden bij het heidemaaien terwijl dit vanaf 1619 de taak was van de borgemeesters. Ook hier is een financieel aspect te onderscheiden, namelijk de geldboetes die werden opgelegd bij verkeerd steken. De taken zonder financieel aspect, zoals herverdeling van turfvelden en het verlenen van toestemming in individuele gevallen voor het halen van producten van de gemeint, bleven tot de bezigheden van de toezichthouders op de gemeint behoren. De enige bepaling die daar buiten valt is gebod (37) waarin de bestraffing voor te zwaar maaien aan de gezworenen was. Maar dit gebod staat binnen de rubriek met bepalingen over de heide vóór dat van 1619 en dateert derhalve van vóór de overdracht aan de borgemeesters van taken die financiële consequenties hadden.

In Deurne namen de borgemeesters de financiële taken over van de gezworenen en dat bewijst het gelijk van Van Asseldonk. Maar de borgemeesters namen die taken pas over in 1619, lang nadat het borgemeestersambt was ingesteld. Van Asseldonk geeft als oudste vermelding van borgemeesters in Deurne het jaar 1494.²¹³ Hij verwijst daarbij echter naar stukken die in de inventaris foutief zijn beschreven als bijlagen bij de borgemeestersrekening.²¹⁴ Het blijkt te gaan om kwitanties uit de periode 1494-1586. In één daarvan, uit 1584, is sprake van borgemeesters, maar in vroegere kwitanties is geen verband te ontdekken met borge-

TABEL 4.6 BEMOEIENIS BORGEMEESTERS EN GEZWORENEN MET DE LIESHOUTSE GEMEINT, MET NUMMER JAAR-GEBOD

	Borgemeester			Gezworene		
	1647	1713	1726	1647	1713	1726
Vaststellen jaargeboden		aanhef	aanhef			
Voorturven in verband met toezicht op gemeint				2	2	2
Verkoop heidevelden; verkoop heide- en turfvel- den	30	27	27	5	5	5
Schutten		36	36	8	8	8
Verantwoording en rekening binnen zes weken	29	26	26	29	26	26
Toezicht op verbod steken heizoden					19	19
In beslag nemen bij avond en nacht gestoken turf		31				
Toezicht op verbod mestrapen		33	33			
Poten van bomen op de gemeint		40	41			

Bron: Jaargeboden Lieshout.

meestersrekeningen of een dorpskas. Dit inventarisnummer kan dan ook niet worden gebruikt als bewijs voor de oudste vermelding van borgemeesters. Wel aangetroffen, is een vermelding van borgemeesters in Deurne van 29 december 1577 toen zij met schepenen, kerkmeesters en heilige-geestmeesters een rente verkochten aan Engel Jacoppen Snoexdochter in Vlierden.²¹⁵ Zelfs als Deurne pas sinds 1577 borgemeesters had, dan nog verliep na het ontstaan van de functie een geruime tijd voordat zij de financiële taken van de gezworenen overnamen.

De bevindingen in Deurne moeten worden vergeleken met andere gemeenschappen om meer algemene gevolgtrekkingen uit deze bevinding te kunnen trekken. Lieshout is geschikt, omdat in de jaargeboden zowel gezworenen als borgemeesters worden genoemd. Een extra voordeel is dat de drie Lieshoutse series jaargeboden drie periodes vertegenwoordigen, de periodes van de abdij van Floreffe, van de abdij van Postel en van Johan Bout. Ook hier zijn alleen de bepalingen vergeleken die te maken hebben met de gemeint of met het opstellen van de jaargeboden.

In Lieshout is het beeld veel minder duidelijk dan in Deurne. De verkoop van heide- en turfvelen was hier zowel de taak van gezworenen als van borgemeesters. Beiden hadden de bevoegdheid om te schutten. Beiden hielden toezicht op overtredingen. De enige logische verklaring is dat de borgemeester de functie van gezworene had overgenomen en dat beide functies daarbij in één persoon verenigd werden. In het gebod dat verplichtte tot het afleggen van verantwoording binnen zes weken na het einde van het rekeningjaar worden zowel gezworenen als borgemeesters genoemd. Letterlijk staat er 'wie bedient geswooren oft borgem[eeste]rsampt binnen Lieshout'. Dat kan zowel de beschrijving zijn van twee verschillende functies, als de beschrijving van één functie met twee verschillende benamingen.

Het ontbreken van de gezworenen bij het opstellen van de jaargeboden is echter veelbetekenend. De jaargeboden werden in Lieshout opgesteld door heer, drossaard, schepenen, borgemeesters, kerk- en armmeesters en naburen. Als er tijdens het ontstaan van de drie series nog gezworenen waren geweest, dan zouden zij zeker deel hebben genomen aan de opstelling van de jaargeboden die immers voor het grootste deel bestaan uit bepalingen over de gemeint. Ook in de ondertekening staan bij de bestuurders geen gezworenen, wel borgemeesters. In 1713 en 1726 ondertekenden ook heimeesters. Zij deden dat na schepenen, borgemeesters, kerkmeester, armmeesters en ijkmeesters. Volgens de aanhef behoorden zij niet tot het bestuur, maar tot de naburen. In de jaargeboden zelf worden die heimeesters helemaal niet genoemd.

De conclusie moet zijn dat in Lieshout de borgemeesters de taak van de gezworenen hadden overgenomen. Daarna werd de functionaris die de gemeint beheerde zowel gezworene als borgemeester genoemd. Voor uitvoerende taken werd de nieuwe functie van heimeester ingesteld. Hoe de ontwikkeling van de functie van gezworene naar die van gezworene en borgemeester verliep en wanneer dat gebeurde, valt niet te bepalen. De oudste jaargeboden dateren van 1647, terwijl de oudste vermelding van een borgemeester in Lieshout uit 1595 is.²¹⁶ De verandering heeft zich tussen dat jaar en 1647 voltrokken.

213 Van Asseldonk, *De Meierij van 's-Hertogenbosch*, bijlage 16.

214 NL-EhvRHCE, 13181, *GD*, inv.nr. 637, Bijlagen borgemeestersrekening 1494-1586.

215 NL-EhvRHCE, *SDL*, inv.nr. 83, Schepenprotocol, 1578-1579.

216 NL-EhvRHCE, 15240, *SHm*, inv.nr. 3815, Schepenprotocol, 1590-1597, akte 814.

Deurne en Lieshout hebben ieder een eigen model. In Deurne bleven de gezworenen onder de naam peelmeeesters en later gemeintmeesters functioneren. Zij bleven deelnemen aan de besluitvorming, slechts hun taken met financiële aspecten werden overgenomen door de borgemeesters. In Lieshout volgden de borgemeesters de gezworenen op als beheerder van de gemeint. Slechts wat uitvoerende taken werden opgedragen aan heimeesters, die geen bestuurlijke taken hadden en slechts deelnamen aan de besluitvorming als iedere andere nabuur. Voor beide gemeenschappen geldt dat er een ontwikkeling is van een functionaris voor de gemeint naar een functionaris voor de financiën van de gemeenschap.

Aan de hand van deze twee voorbeelden is het mogelijk de gegevens uit andere gemeenschappen te interpreteren. In Gerwen en Nuenen, waar in de jaargeboden helemaal geen gezworenen worden genoemd, is de functie van gezworene overgenomen door de borgemeesters. Zij inspecteerden met de officier en twee schepenen de gemeint, paalden delen van het broek af die verboden waren voor schapen, gaven in individuele gevallen toestemming om zand van de gemeint te halen, bepaalden samen met schout en schepenen waar de schoolmeester en schoolkinderen mochten turven en verkochten na toestemming van het gehele bestuur heideproducten aan buitenstaanders.²¹⁷ Dit zijn allemaal werkzaamheden die in andere gemeenschappen door de gezworenen werden gedaan. In het begin van de achttiende eeuw, toen de jaargeboden werden ingeschreven, was in Nuenen en Gerwen de naam gezworene voor de functionaris die de gemeint beheerde, verdwenen. Hetzelfde geldt voor Vlierden, waar in de jaargeboden van 1775 evenmin gezworenen worden genoemd. Daar dienden de borgemeesters ieder jaar op 17 maart op het raadhuis de jaargeboden af te kondigen.²¹⁸ Uit een andere bron blijkt dat Vlierden in het verleden gezworenen had. In de bevestigingsbrief uit 1468 van de uitgifte van de gemeint in 1326 is sprake van het recht van de inwoners van Vlierden om twee gezworenen te kiezen om voorschriften te maken voor het gebruik van de gemeint.²¹⁹ Hieruit kan worden geconcludeerd dat ook in Vlierden de taak van de gezworenen in de achttiende eeuw of eerder door de borgemeesters werd overgenomen.

Net als in Vlierden en in Nuenen en Gerwen worden in Helmond in de jaargeboden geen gezworenen over de gemeint genoemd.²²⁰ Wel is er sprake van peelmeeesters, maar dat zijn de Helmondse afgevaardigden in het college van beheer van de Bakelse gemeint.²²¹ In de stad Helmond ontstond de borgemeestersfunctie vroeger dan in de omliggende gemeenschappen en al voor 1500 was de ontwikkeling naar een bestuur van drie leden afgerond.²²²

Enkele andere Peellandse gemeenschappen kenden een gelijksoortige ontwikkeling. De financiële en soms ook de bestuurlijke taken van de gezworenen werden overgenomen door borgemeesters, ofwel de term gezworene is synoniem aan borgemeester. In Someren oefenden de peelmeeesters slechts toezicht uit tijdens gemeenschapswerken; alle andere taken waren al in 1627 overgenomen door de borgemeesters.²²³ In Asten bleven peelmeeesters het beheer over de gemeint uitoefenen en bleven zij betrokken bij de opstelling van jaargeboden, het financiële beheer werd gedaan door de borgemeesters.²²⁴ In de Stiphoutse jaargeboden is sprake van 'geswoorens off borgem[eeste]rs', wat erop duidt dat de termen gezworene en borgemeester werden gebruikt als synoniem.²²⁵ Dit bewijst dat de taak van de gezworenen volledig is overgenomen door de borgemeesters. Hetzelfde geldt voor Erp. Volgens de aanhef van 1622 mochten schepenen en borgemeesters de jaargebo-

den wijzigen, maar werden zij gepubliceerd in opdracht van schepenen en gezworenen.²²⁶ In het ene gebod gaven schepenen en borgemeesters toestemming voor het plaatsen van een huisplaats op de gemeint, in een ander deden gezworenen dat op eigen gezag.²²⁷ In paragraaf 3.3 bleek dat in Erp de oudste serie jaargeboden is samengesteld uit verschillende series uit de periode 1622-1631. Juist omdat in die samengestelde serie in het ene geval sprake is van gezworenen en in het andere geval van borgemeesters plus schepenen is het mogelijk om de overgang van het beheer van de gemeint door de gezworenen naar het beheer door borgemeesters tamelijk nauwkeurig te dateren tussen 1622 en 1631. Vanaf 1631 gaat het, wanneer er sprake is van een gezworene, om dezelfde persoon als de borgemeester. De verandering gaat echter verder. Vóór de overname van de functie van de gezworene door de borgemeester konden de gezworenen zelfstandig besluiten nemen over de gemeint. Toen de borgemeesters de taken van de gezworenen overnamen, kregen zij niet volledig dezelfde bevoegdheid. Besluiten over de gemeint werden vanaf dat moment genomen door schepenen en borgemeesters. Dat wordt bevestigd in de jongere series van de Erpse jaargeboden.

In de andere gemeenschappen valt uit de jaargeboden niet op te maken of de functie van gezworene en borgemeester in één persoon was verenigd, dan wel dat financiële taken van de gezworenen door de borgemeesters waren overgenomen. In Bakel is die vraag niet relevant, omdat er geen jaargeboden van de Bakelse gemeenschap zelf zijn. In Aarle met Rixtel en Beek, in Heeze met Leende en Zesgehuchten en in Veghel worden in de jaargeboden helemaal geen borgemeesters genoemd. In de Veghelse jaargeboden staat wel dat gezworenen de bakkers bekeurden die te licht brood verkochten.²²⁸ Het keuren van brood was een taak van de keurmeesters en heeft niets te maken met de gemeint, maar dit bewijst slechts dat in Veghel de term werd gebruikt voor eedspersonen in het algemeen.

In Sint-Oedenrode komen in een jaargebod over de verdeling van de opbrengst van de boetes borgemeesters en gezworenen naast elkaar voor. De 'borgem[ee]ste[r]s en[de] geswoorens' kregen een derde van de boetes 'elck respectie in sijn officie'.²²⁹ Afhankelijk van het delict kreeg de gezworene of de borgemeester een deel van de boete. In deze tijd,

217 NL-EhvRHCE, 10271, *GNG*, inv.nr. 80, Resolutieboek, 1707-1722, 10-19, gebod (12), (13), (23), (28), (35).

218 NL-EhvRHCE, 13129, *GVI*, inv.nr. 20, Resoluties, 1771-1790, 33v-43v, gebod 1.

219 Enklaar, *Gemeene gronden*, 276.

220 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 162, Keurboek Jacob Fabri, 1625-1652, gebod xxii, xxxv, ongenummerd vergelijk inv.nr. 163, Keurboek Joannes Roeffs, 1674, gebod 87.

221 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 162, Keurboek Jacob Fabri, 1625-1652, gebod lix, ongenummerd vergelijk inv.nr. 163, Keurboek Joannes Roeffs, 1674, gebod 97.

222 Zie paragraaf 9.5.

223 NL-EhvRHCE, 13084, *GSom*, inv.nr. II/1, Ceuren en breucken, 15e eeuw, gebod (2), (3), (11), (64); inv.nr. II/2a, Ampliatie Ceuren, 1686-1709, gebod (10).

224 NL-EhvRHCE, 13031, *GAs*, inv.nr. III/3, Resolutieboek, 1706-1719, 34-50, aanhef 1711, ondertekening 1659, gebod (76).

225 NL-EhvRHCE, 12299, *SSt*, inv.nr. 4, Resolutie- en vonnisboek, 1737-1751, 49v-56, gebod 10.

226 NL-HtBHIC, 7687, *DE*, inv.nr. 40, Keuren en breuken, 1622, aanhef 1622.

227 NL-HtBHIC, 7687, *DE*, inv.nr. 40, Keuren en breuken, 1622, gebod (28), (69).

228 NL-HtBHIC, 7697, *DVe*, inv.nr. 810, Keuren en breuken, 1559, gebod (37).

229 NL-HtBHIC, 7633, *DStO*, inv.nr. 19, Jaargeboden, 1610-1767, gebod 34; inv.nr. 20, Jaargeboden, 1610-1660, gebod 31.

de eerste serie is aangelegd in 1637, bestonden beide functies. In de tweede serie uit 1654 is 'borgem[eeste]rs en[de]' doorgestreept, waaruit volgt dat slechts de gezworenen nog een deel van de boete kregen. Het daarop volgende gebod is niet gewijzigd in de latere series en dat beschrijft welke boetes onder de verantwoordelijkheid van de gezworene vielen, te weten de overtredingen op de gemeint.²³⁰ Het is opmerkelijk dat in de latere geboden juist de gezworenen worden benadrukt, maar de gegevens zijn te summier om daaruit af te leiden dat Sint-Oedenrode een uitzondering op de regel vormde.

De conclusie kan zijn dat in veel Peellandse gemeenschappen de taken van de gezworenen werden overgenomen of minstens deels werden overgenomen door de borgemeesters.

Bij het onderzoek naar die verschuiving werden jaargeboden besproken die iets zeggen over het beheer door de gezworenen of borgemeesters. Er zijn echter ook geboden over de manier waarop zij de gemeint beheerden en wat tot hun takenpakket behoorde. Het beheer van de gemeint is het best gedocumenteerd in Bakel.²³¹ De vele conflicten tussen de gerechtigde gemeenschappen maakten het nodig de gang van zaken nauwkeurig vast te leggen. Ieder van de gerechtigde gemeenschappen wees oorspronkelijk drie en later twee peelmeeesters aan. Als de overige twee gemeenschappen het niet eens waren met een door de derde gemeenschap aangewezen peelmeeester, dan diende die te worden vervangen. De peelmeeesters legden vervolgens hun eed af ten overstaan van de heer van Bakel. Ook was een oplossing bedacht voor het geval dat de peelmeeesters het bij de uitvoering van hun taak niet met elkaar eens waren. Indien twee peelmeeesters, afgevaardigden van dezelfde plaats, het niet met de anderen eens waren, dan mocht het besluit niet worden doorgevoerd. Maar als één peelmeeester het niet met de anderen eens was, of twee, maar dan uit verschillende gerechtigde gemeenschappen, dan werd het besluit als aangenomen beschouwd. Mocht een peelmeeester ziek zijn of om een andere reden niet aanwezig zijn bij het toezichthouden, dan hadden de overgebleven vijf peelmeeesters dezelfde bevoegdheden als wanneer zij met zessen zouden zijn geweest. De Bakelse heer ondersteunde de peelmeeesters door te zorgen dat de daders van geconstateerde overtredingen daadwerkelijk werden gestraft. De peelmeeesters moesten een overtreding op de dag zelf doorgeven aan de heer. Constateerde de heer zelf een overtreding, maar de verdachte was het met de aanklacht niet eens, dan diende de heer de peelmeeesters te laten komen om te bepalen of er inderdaad sprake was van een strafbaar feit. Deed de heer dat niet, dan gold de overtreding als niet begaan. Het kon even duren voor alle zes mannen uit Helmond, Bakel en Aarle, Rixtel en Beek in Bakel arriveerden en dat leidde tot de bepaling dat de overtreder niet mocht worden vastgezet. Na een belofte dat hij zich zou verantwoorden wanneer de peelmeeesters waren gearriveerd, mocht hij hun komst in vrijheid afwachten.

Om eerder gerezen problemen op te lossen en nieuwe problemen te voorkomen, bevatten de Bakelse jaargeboden veel organisatorische bepalingen. In de jaargeboden van andere gemeenschappen komt dat nauwelijks terug. In Asten, waar de inhoudelijke kant van de taak van de gezworenen precies is beschreven, staat ook een enkel organisatorisch detail. De schepenen waren verplicht overtredders te berechten die door de peelmeeesters waren geverbaliseerd.²³² In enkele gemeenschappen zeggen de jaargeboden ook iets over de administratie. In Lieshout moest degene die overtredingen constateerde de overtreding administreren met vermelding van dag, maand en jaar en vermelding van naam en toenaam van de overtreder.²³³ Ook is in Lieshout vastgelegd dat de gezworenen binnen

zes weken na afloop van hun termijn rekening en verantwoording moesten afleggen.²³⁴ Andere gezworenen hielden eveneens een administratie bij, maar alleen in Aarle, Rixtel en Beek wordt daarvan gewag gemaakt in de jaargeboden. De gezworenen van die gemeenschappen moesten bijhouden wie vee op de gemeint weidde en om wat voor vee het ging.²³⁵ Dat andere gezworenen ook administraties bijhielden, bewijzen de schaarboeken in Helmond en Mierlo die zijn genoemd bij de bespreking van rubriek 1.3.

Het ambt van gezworene was onbezoldigd. Wel kregen deze ambtsdragers een soort onkostenvergoeding.²³⁶ In Stiphout bestond die uit een vergoeding voor verteringen tijdens schouwdagen en op dagen dat zij de gemeint controleerden op juist gebruik. De Bakelse heer moest de peelmeesters van eten en drinken voorzien op dagen dat zij in Bakel aanwezig waren. Daarnaast kregen de gezworenen vaak een deel van de boetes die werden opgelegd tijdens de schouw- en inspectiedagen. Aarle, Rixtel en Beek kenden een combinatie van teergeld en boetes. De heer of zijn vertegenwoordiger voorzag de gezworenen tijdens schouw en inspectie van eten en drinken, maar die verplichting verviel als de gezworenen een deel van de boetes kregen. Vanaf 1649 werd een vergelijkbare constructie in Bakel toegepast. De heer of diens stadhouder bepaalde aan het begin van ieder jaar of hij de peelmeesters tijdens hun werkzaamheden voorzag van eten en drinken, of dat hij de gehele opbrengst van de boetes aan de peelmeesters gaf.

Niet alleen tijdens de schouw- en inspectiedagen, maar ook op andere momenten kregen de gezworenen vaak een deel van de boetes als zij overtreders bekeurden.²³⁷ Daarbij moet niet alleen worden gedacht aan schutgeld. De gezworenen bekeurden ook tijdens het oogsten, het vervoer van producten en de verkoop daarvan. In Erp en Veghel kregen de gezworenen geen vast deel van de boete, maar mochten zij van de boetes alle onkosten, zoals executiekosten en verteringen, aftrekken.²³⁸

De gezworenen, of zij nu gezworene, peelmeester of gemeintmeester werden genoemd of de borgemeester die de taken van gezworene uitoefende, waren de beheerders van de gemeint. Zij waren binnen de gemeenschappen echter niet de enigen die zich bezighielden met de gemeint. In de praktijk waren het vooral de schutters die controleerden op verboden vee of vee op verboden delen van de gemeint. Gemeenschappen kregen vaak

230 NL-HtBHC, 7633, *DStO*, inv.nr. 19, Jaargeboden, 1610-1767, gebod 35.

231 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 423, Keuren en breuken gemeint Bakel, ca. 1627, gebod xxxiii, xxxix, xlii, xliiii, xlv; inv.nr. 424, 'Register van den titel van vercryg van de Peel', ca. 1670-1770, 193-204v, gebod, 1, 2.

232 NL-EhvRHCE, 13031, *GAs*, inv.nr. III/3, Resolutieboek, 1706-1719, 34-50, gebod (1).

233 NL-EhvRHCE, 13064, *GLh*, inv.nr. 13, Keuren en breuken, 1647-1650, gebod 33.

234 NL-EhvRHCE, 13064, *GLh*, inv.nr. 13, Keuren en breuken, 1647-1650, gebod 29.

235 NL-EhvRHCE, 13000, *GAR*, inv.nr. 4/12, Keuren en breuken, 1568-1597, gebod vii.

236 NL-EhvRHCE, 13000, *GAR*, inv.nr. 4/12, Keuren en breuken, 1568-1597, gebod (39); 12001, *GHm*, inv.nr. 423, Keuren en breuken gemeint Bakel, ca. 1627, gebod xxx(iii), xxxiii, xl, xliii; inv.nr. 424, 'Register van den titel van vercryg van de Peel', ca. 1670-1770, 193-204v, gebod 81; 12299, *SSt*, inv.nr. 4, Resolutie- en vonnisboek, 1737-1751, 49v-56, gebod 34.

237 NL-EhvRHCE, 13000, *GAR*, inv.nr. 4/12, Keuren en breuken, 1568-1597, gebod viii, x, (26), (27), (31); 12001, *GHm*, inv.nr. 162, Keurboek Jacob Fabri, 1625-1652, gebod lix; ongenummerd vergelijk inv.nr. 163, Keurboek Joannes Roeffs, 1674, gebod 97; inv.nr. 423, Keuren en breuken gemeint Bakel, ca. 1627, gebod ii, ongenummerd na iiiii; NL-HtBHC, 7633, *DStO*, inv.nr. 19, Jaargeboden, 1610-1767, gebod 34; 19, *RvB*, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, gebod (37).

238 NL-HtBHC, 7687, *DE*, inv.nr. 40, Keuren en breuken, 1622, gebod (59); 7697, *DVe*, inv.nr. 810, Keuren en breuken, 1559, gebod (98).

al in de uitgiftebrief van de gemeint de bevoegdheid om een schutter aan te stellen die vreemd vee moest schutten.²³⁹ In de jaargeboden van Erp en Veghel staat dan ook dat het schutten een taak was van de schutter, maar de bevoegdheid was tevens verleend aan de gezworenen.²⁴⁰ In Nuenen en Gerwen kreeg de vorster de bevoegdheid om te schutten, omdat men geen schutter kon vinden.²⁴¹ Het lijkt erop dat gemeenschappen de controle steeds meer uitbreidden en ook steeds meer personen de bevoegdheid gaven om te schutten. In Bakel en Deurne waren dit alle eedspersonen, een uitgebreid gezelschap van schepenen, borgemeesters, kerkmeesters, heilige-geestmeesters, collecteurs van belastingen, keurmeesters, et cetera.²⁴² Wel was de bevoegdheid van de meeste eedspersonen beperkt. Peelmeesters en schutter mochten met de ogen schutten, de anderen dienden de beesten daadwerkelijk aan te houden en in de vrunte, de schutskooi, te brengen. Veel gemeenschappen stonden alle inwoners toe om te schutten, niet alleen op het eigen erf of veld in de gemeint, maar op de hele gemeint.²⁴³ In Nuenen en Gerwen wordt de procedure uitgelegd bij het schutten door inwoners. Dat moest gebeuren in het bijzijn van twee getuigen. Met het geschutte beest moesten deze drie mensen zich melden bij de vorster of in de dichtstbijzijnde herberg. Zij konden in die herberg op kosten van de eigenaar van het beest een pint bier drinken of zich in plaats daarvan zes stuiver laten betalen.²⁴⁴

De gezworenen waren ook betrokken bij de controle op verkeerd gebruik van de gemeint als het ging om producten. Tijdens de turf- en heidedagen hielden de gezworenen toezicht. Zij deden dat niet alleen.²⁴⁵ In Bakel en Deurne werden ze tijdens de inspectieronde vergezeld door de heer of diens vertegenwoordiger. In Nuenen en Gerwen, waar de borgemeesters de functie van gezworenen uitoefenden, werd de controle gedaan door officier, borgemeesters en twee schepenen. In Erp en Veghel hielden gezworenen en schepenen en in Lieshout gezworenen, schepenen en vorster toezicht. Buiten de speciale turf- en heidedagen traden de gezworenen zelfstandig op, maar net als bij het schutten, konden ook andere functionarissen en ambtsdragers optreden tegen overtreders.²⁴⁶ In Lieshout moesten vorster, schutter, schout, schepenen en borgemeesters attent zijn op het rapen van mest op de gemeint, in Sint-Oedenrode gezworenen, vorster en alle inwoners. In bijzondere omstandigheden werd toestemming verleend voor het halen van verboden producten van de gemeint, of mocht een stuk van de gemeint tot eigen erf worden gemaakt. Dat was in de meeste gemeenschappen een zaak van de gezworenen, maar ook anderen konden daarbij betrokken zijn.²⁴⁷ In Sint-Oedenrode moest ook de officier toestemming verlenen. In Lieshout en in Nuenen en Gerwen was toestemming een zaak van schout, schepenen en borgemeesters. In Erp gaven de ene keer alleen de gezworenen en de andere keer schepenen en gezworenen toestemming.

De gezworenen, of de borgemeesters als opvolgers van de gezworenen hadden nog andere taken. Zij voerden de schouw uit over grenzen van de gemeint en over waterlopen en wegen. Bovendien hielden zij toezicht bij werk ten behoeve van de gemeenschap. Meestal deden zij dat niet alleen, maar met de heer, diens vertegenwoordiger, schepenen of het gehele bestuur. De jaargeboden bevatten daarover weinig gegevens.²⁴⁸

De gezworenen zaten in het bestuur van de gemeenschappen en waren betrokken bij het opstellen van de jaargeboden. De veranderingen in de opstelling van de geboden komt in hoofdstuk 8 aan de orde, maar hier dient het kort te worden aangestipt als onderdeel van de taak van de gezworenen. Zij deden dat zelfstandig in Heeze met Leende en Zesgehuchten, in Veghel en in Bakel.²⁴⁹ In andere gemeenschappen was het gezelschap dat de

jaargeboden opstelde en afkondigde groter.²⁵⁰ De jaargeboden vertellen weinig over de andere bestuurlijke activiteiten van de gezworenen. Een uitzondering is Deurne.²⁵¹ Volgens het akkoord van 1665 tussen heer en naburen nomineerden de gemeintmeesters met officier, kerkmeesters, armmeesters en een deputatie uit de inwoners jaarlijks vier kandidaten voor de functie van borgemeester. In diezelfde gemeenschap werden algemene bestuurlijke besluiten genomen door schout, schepenen, gemeintmeesters, borgemeesters, kerkmeesters en armmeesters als regeerders van Deurne. In Veghel verleenden schepenen en gezworenen samen met de naburen aan een persoon weerschap, waardoor hij volwaardig lid van de gemeenschap werd met alle rechten en plichten.²⁵²

In paragraaf 2.4 werd gewezen op het feit dat bestuurders van gemeenschappen hun eed aflegden voor de uitoefening van hun primaire functie. En op basis van die eed, waarin zij beloofden de belangen van de gemeenschap te behartigen, werden zij geschikt geacht voor het bestuur. De gezworenen over de gemeint, meestal kortweg gezworenen ge-

239 Zie paragraaf 6.4.

240 NL-HtBHC, 7687, *DE*, inv.nr. 40, Keuren en breuken, 1622, gebod (33), (48); 7697, *DVe*, inv.nr. 810, Keuren en breuken, 1559, gebod (29).

241 NL-EhvRHCE, 10271, *GNG*, inv.nr. 80, Resolutieboek, 1707-1722, 10-19, gebod (12).

242 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 423, Keuren en breuken gemeint Bakel, ca. 1627, gebod xlv; NL-HtBHC, 19, *RvB*, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, gebod (69).

243 NL-EhvRHCE, 13000, *GAR*, inv.nr. 4/12, Keuren en breuken, 1568-1597, gebod vi, (052); 13031, *GAs*, inv.nr. III/3, Resolutieboek, 1706-1719, 34-50, gebod (10), (43), (47), (82); 13064, *GLh*, inv.nr. 13, Keuren en breuken, 1647-1650, gebod 15, 32; 13084, *GSom*, inv.nr. II/1, Ceuren en breucken, 15e eeuw, gebod (35); 12299, *SSt*, inv.nr. 4, Resolutie- en vonnisboek, 1737-1751, 49v-56, gebod 6; HtBHC, 7687, *DE*, inv.nr. 40, Keuren en breuken, 1622, gebod (19); 7697, *DVe*, inv.nr. 810, Keuren en breuken, 1559, gebod (24), (54), (111); 19, *RvB*, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, gebod 1656-1666, (69), (90).

244 NL-EhvRHCE, 10271, *GNG*, inv.nr. 80, Resolutieboek, 1707-1722, (12).

245 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 423, Keuren en breuken gemeint Bakel, ca. 1627, xxvii, xxviii; 13064, *GLh*, inv.nr. 13, Keuren en breuken, 1647-1650, 2; 10271, *GNG*, inv.nr. 80, Resolutieboek, 1707-1722, 10-19, gebod (12); NL-HtBHC, 7687, *DE*, inv.nr. 40, Keuren en breuken, 1622, gebod (51); 7697, *DVe*, inv.nr. 810, Keuren en breuken, 1559, gebod (85); 19, *RvB*, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, gebod (37), (45), (56).

246 NL-EhvRHCE, 13064, *GLh*, inv.nr. 14, Keuren en breuken, 1713, gebod 33; NL-HtBHC, 7633, *DSiO*, inv.nr. 19, Jaargeboden, 1610-1767, gebod 52.

247 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 423, Keuren en breuken gemeint Bakel, ca. 1627, gebod xiii; 13064, *GLh*, inv.nr. 13, Keuren en breuken, 1647-1650, gebod 30; inv.nr. 14, Keuren en breuken, 1713, gebod 19, 31; 10271, *GNG*, inv.nr. 80, Resolutieboek, 1707-1722, 10-19, gebod (9), (28); NL-HtBHC, 7687, *DE*, inv.nr. 40, Keuren en breuken, 1622, gebod (13), (28), (44); inv.nr. 42, Keuren en breuken, 1732, gebod 4-6, 6-2; 7633, *DSiO*, inv.nr. 20, Jaargeboden, 1610-1660, gebod 16.

248 NL-EhvRHCE, 13000, *GAR*, inv.nr. 4/12, Keuren en breuken, 1568-1597, gebod (39), (45), (47)-(49); 13031, *GAs*, inv.nr. III/3, Resolutieboek, 1706-1719, 34-50, gebod (1), (66); 13084, *GSom*, inv.nr. II/2a, Amptiatie Ceuren, 1686-1709, gebod (10); 13129, *GVI*, inv.nr. 20, Resoluties, 1771-1790, 33v-43v, gebod 7, 8; 12299, *SSt*, inv.nr. 4, Resolutie- en vonnisboek, 1737-1751, 49v-56, gebod 27.

249 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 423, Keuren en breuken gemeint Bakel, ca. 1627, aanhef, gebod xxxiii, lxi; inv.nr. 424, 'Register van den titel van vercryg van de Peel', ca. 1670-1770, 193-204v, gebod 4, 5; 10208, *SGe*, inv.nr. 231, Schepenprotocol, 1547, ingebonden dingrol Heeze, 1536-1540, 1, 1v, aanhef; NL-HtBHC, 7697, *DVe*, inv.nr. 810, Keuren en breuken, 1559, aanhef.

250 NL-EhvRHCE, 13000, *GAR*, inv.nr. 4/12, Keuren en breuken, 1568-1597, aanhef, gebod (49), ongenummerd vergelijk inv.nr. 4/13, Keuren en breuken, 1568-1620, gebod 58, 60-63; NL-HtBHC, 7687, *DE*, inv.nr. 40, Keuren en breuken, 1622, aanhef, gebod (47), (68); inv.nr. 42, Keuren en breuken, 1732, gebod 9-2; 19, *RvB*, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, aanhef.

251 NL-EhvRHCE, 13181, *GD*, inv.nr. 170, Keuren en breuken Deurne, 1712-1722, akkoord voor Raad van State; NL-HtBHC, 19, *RvB*, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, gebod (164), (166), (168), (169), (172), (174)-(176).

252 NL-HtBHC, 7697, *DVe*, inv.nr. 810, Keuren en breuken, 1559, gebod (46).

noemd, ontleenden hun naam zelfs aan die eed. In de Peellandse jaargeboden wordt de naam gezworene exclusief gebruikt voor gezworenen over de gemeint, met uitzondering van het ene hiervoor al genoemde gebod in Veghel waarin keurmeesters als gezworenen worden aangeduid.²⁵³ Andere eedspersonen werden nooit met gezworene aangeduid, tenzij de functie van borgemeester en gezworene in één persoon was verenigd. Dat doet vermoeden dat in de Peellandse plattelandsgemeenschappen de taak van beheerder over de gemeint een van de oudste openbare functies was. Voor de enige Peellandse stad gaat dit wellicht niet op. Daar functioneerden tot 1483 gezworenen, maar of dat gezworenen over de gemeint of, zoals bijvoorbeeld in 's-Hertogenbosch, voormalige schepenen waren, wordt niet duidelijk.²⁵⁴

4.7 Schouw (1.6)

In rubriek 1.5 bleek dat tijdens de turf- en heidedagen de gemeint werd geïnspecteerd. Behalve die specifieke inspecties werd ook het hele grondgebied geschouwd tijdens de schouw of banschouw. Veel van de zaken die tijdens de schouw werden gecontroleerd, hebben te maken met toegankelijkheid van wegen en gemeint en met arbeid die inwoners ten behoeve van de gemeenschap moesten verrichten. Deze maatregelen gaan over meer dan alleen de schouw en zijn daarom in aparte rubrieken opgenomen. Hier wordt slechts de organisatie van de schouw besproken.

Een wisselend gezelschap van bestuurders en controleurs uit de gemeenschap trok tijdens de schouw langs de grenzen van de gemeint en langs wegen, dijken, waterlopen en bruggen. In Deurne waren dat drossaard, schepenen, borgemeesters, gemeintmeesters, vorster en schutter, in totaal veertien man.²⁵⁵ Zij controleerden of grenzen, wegen, wateren, bruggen en hekwerken in orde waren dan wel herstelwerkzaamheden behoefden.²⁵⁶ Bovendien werd gecontroleerd of de leden van de gemeenschap hun aandeel in het onderhoud hadden uitgevoerd. In Aarle, Beek en Rixtel vielen ook de particuliere akkers en andere gronden die grensden aan de gemeint onder de banschouw.²⁵⁷ De gemeenschap bemoeide zich met deze particuliere grond, omdat nalatigheid van de bezitter andere leden van de gemeenschap kon benadelen. Als de afscheiding niet in orde was, kon op de gemeint ingeschaard vee via dat niet goed afgescheiden perceel schade aanrichten op achterliggende gronden.

De inwoners moesten bij de schouw aanwezig zijn en werden direct aangesproken en beboet wanneer nalatigheden werden geconstateerd.²⁵⁸ Daarna kregen de nalatigen een aantal dagen de tijd om alsnog verbeteringen aan te brengen. Deden zij dit niet dan werd de boete verdubbeld of besteedden de schouwers de herstelwerkzaamheden op kosten van de nalatigen aan derden uit.²⁵⁹

Vóór de schouw dienden de leden van de gemeenschap de kans te krijgen om de werkzaamheden uit te voeren. Waar geen vaste schouwdagen waren, werd de schouw tevoren aangekondigd, meestal in de kerk.²⁶⁰ De schouw werd twee keer per jaar uitgevoerd, in het voorjaar en in het najaar.²⁶¹ De dag van de voorjaarsschouw was in veel gemeenschappen een belangrijke gebeurtenis. Omdat alle inwoners op die dag toch bij elkaar waren, was de schouwdag het aangewezen moment om de jaargeboden voor te lezen en eventueel van aanvullingen te voorzien of geboden te schrappen. Die banschouwdag was in Deurne en

Vlierden op 17 maart, in Nuenen en Gerwen op 26 maart en in Stiphout op derde paasdag.²⁶² Toch moet in Deurne het oorspronkelijke verband met de banschouwdag verloren zijn gegaan. De datum van 17 maart bleef gehandhaafd voor het vaststellen van jaargeboden en het kiezen van nieuwe borgemeesters, maar de schouw was niet meer op die dag. In de bijlagen van de borgemeestersrekening van 1693 zit een declaratie van Evert Michiel Goloffs, herbergier in De Swaen. Op 17 maart declareerde hij de kosten voor het middagmaal, op die dag genoten door drossaard, zes schepenen, twee kerkmeesters, twee armmeesters, drie gemeintmeesters, een oude en twee nieuwe borgemeesters, de vorster en twee schutters.²⁶³ Bij die maaltijd werd meer gedronken dan gegeten: het eten kostte in totaal vier gulden, maar aan drank, in de vorm van bier en brandewijn, werd vijftien gulden en tien stuiver in rekening gebracht. Of het aan de drank lag of aan de schrik van zijn benoeming tot borgemeester vertelt de rekening niet, maar de volgende dag kwam iedereen die gerechtigd was om een borgemeester te nomineren weer terug, omdat een van de nieuwe borgemeesters, Jacob Jan Huerckmans, was overleden. Uit dezelfde declaratie blijkt dat de schouw in dat jaar werd gehouden op 22 april, vijf weken daarna.

4.8 Toegankelijkheid (1.7)

De zorg voor toegankelijkheid van de gemeint kent twee aspecten. De gemeenschap had baat bij een zo goed mogelijke bereikbaarheid, anderzijds diende de gemeint beschermd te worden. Ten behoeve van zowel die bereikbaarheid als de bescherming bemoeiden de opstellers van de jaargeboden zich soms ook met particuliere gronden. Bij toegankelijkheid gaat de eerste gedachte uit naar openbare wegen en wateren, maar ook turfputten of de gedurende een deel van het jaar particulier gebruikte gronden moesten bereikbaar zijn. Voor zover deze onderdelen niet in elkaar overlopen, zullen ze per onderdeel worden besproken. Als laatste komen de maatregelen om de gemeint te beschermen aan bod. Dat leidt tot de volgende indeling: 1. wegen en waterlopen; 2. turfvelden; 3. permanent verdeelde akkers, beemden en weilanden op de gemeint; 4. bescherming.

253 NL-HtBHC, 7697, *DVe*, inv.nr. 810, Keuren en breuken, 1559, gebod (37).

254 Zie paragraaf 9.5.

255 NL-EhvRHCE, 13181, *GD*, inv.nr. 732, Bijlagen borgemeestersrekening, 1693-1694.

256 NL-EhvRHCE, 13000, *GAR*, inv.nr. 4/12, Keuren en breuken, 1568-1597, gebod (39), (53); 12299, *SSt*, inv.nr. 4, Resolutie- en vonnisboek, 1737-1751, 49v-56, gebod 30.

257 NL-EhvRHCE, 13000, *GAR*, inv.nr. 4/12, Keuren en breuken, 1568-1597, gebod (54).

258 NL-EhvRHCE, 10271, *GNG*, inv.nr. 80, Resolutieboek, 1707-1722, 10-19, gebod (20).

259 NL-EhvRHCE, 13000, *GAR*, inv.nr. 4/12, Keuren en breuken, 1568-1597, gebod (48); 13031, *GAs*, inv.nr. III/3, Resolutieboek, 1706-1719, 34-50, gebod (68); 13084, *GSom*, inv.nr. II/1, Ceuren en breuken, 15e eeuw, gebod (22); NL-HtBHC, 19, *RvB*, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, gebod (61).

260 NL-EhvRHCE, 13000, *GAR*, inv.nr. 4/12, Keuren en breuken, 1568-1597, gebod (53); 13031, *GAs*, inv.nr. III/3, Resolutieboek, 1706-1719, 34-50, gebod (36); 12001, *GHM*, inv.nr. 162, Keurboek Jacob Fabri, 1625-1652, gebod xxv.

261 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 162, Keurboek Jacob Fabri, 1625-1652, gebod xxvi; 13084, *GSom*, inv.nr. II/2a, Ampliatie Ceuren, 1686-1709, gebod (17).

262 NL-EhvRHCE, 13181, *GD*, inv.nr. 170, Keuren en breuken Deurne, 1712-1722, akkoord voor Raad van Brabant; 10271, *GNG*, inv.nr. 80, Resolutieboek, 1707-1722, 10-19, ondertekening 1627; 13129, *GVI*, inv.nr. 20, Resoluties, 1771-1790, 33v-43v, gebod 1; 12299, *SSt*, inv.nr. 4, Resolutie- en vonnisboek, 1737-1751, 49v-56, gebod i.

263 NL-EhvRHCE, 13181, *GD*, inv.nr. 732, Bijlagen borgemeestersrekening, 1693-1694.

4.8.1 *Wegen en waterlopen*

Het reguliere onderhoud van wegen en waterlopen, zoals het opvullen van gaten in wegen en het vegen van waterlopen, werd gedaan door de gebruiker van de aanliggende gronden. Het behoorde tot de werkzaamheden die ieder individueel kon uitvoeren. Mits het gebeurde vóór de schouwvoering kon iedereen zelf bepalen wanneer hij dit deed. Dit werk valt niet onder de gemeenschapsdiensten die inwoners na een oproep daartoe op een bepaalde dag moesten verrichten. Die laatste zijn terug te vinden in rubriek 1.10. Het scheiden van de individuele verplichting en de verplichting tot gemeenschapsdienst is niet altijd mogelijk, zoals in Aarle, Beek en Rixtel, waar iedereen de individuele verplichting had tot reparatie van straten, stegen en dijken die langs zijn erf liepen.²⁶⁴ Er is aan toegevoegd dat dit vooral moest gebeuren als het in de kerk werd aangekondigd. Deze bepaling slaat zowel op de individuele verplichting die het gehele jaar door gold als op uitzonderlijke reparaties waaraan iedereen gezamenlijk een bijdrage moest leveren op een door het bestuur of gezworenen bepaald en in de kerk aangekondigd tijdstip.

Voor de waterlopen was het van belang dat de loop van het water niet belemmerd werd. Als het water niet zijn vrije loop had, konden in het natte seizoen overstromingen ontstaan en in het droge seizoen kon dat stroomafwaarts watertekort veroorzaken. Het vegen van waterlopen, waarbij aan het begin van de herfst waterplanten werden gemaaid, was een algemeen voorkomende verplichting.²⁶⁵ In Asten kon iemand een klacht indienen bij de officier als hij door nalatigheid van een ander last had van overstromingen. Die kon vervolgens het vegen afdwingen. De jaargeboden van Lieshout en Stiphout bepalen op welke datum het vegen gedaan moest zijn. Dat was in Lieshout voor Sint-Michael (29 september) en in Stiphout voor Sint-Martinus (11 november). Meestal wordt slechts in het algemeen gesteld dat men zijn waterlopen moest vegen na oproep daartoe in de kerk. De najaarsschouw werd gedaan na het vegen van de waterlopen. De Veghelse en Erpse jaargeboden bevatten elk een bepaling die belemmering van het water van de Aa in de zomermaanden verbood.²⁶⁶ Voor Sint-Geertruidag (17 maart) moesten alle obstakels als palen, hekken, schuttingen en viskorven zijn verwijderd, waarna tot Bamis (1 oktober) alle obstakels in het water verboden waren. Het verbod om boten vast te leggen aan Erpse brugpalen diende een ander doel. Dat verbod was bedoeld om schade aan de brug te voorkomen, net als de boete die werd opgelegd als de brugpalen tijdens het passeren van boten werden beschadigd.²⁶⁷

Het verbod in Deurne om op de gemeint nieuwe waterlopen te graven, kan verband houden met beheersing van het waterpeil, zeker omdat dit de eerste bepaling is in de rubriek met de titel 'van de waterlaten'.²⁶⁸ Maar het is ook mogelijk dat deze bepaling bedoeld was om de gemeint open en onverdeeld te houden, zodat het vee vrij kon rondlopen. Bepalingen daarover worden hierna onder punt 3 besproken bij de toegankelijkheid van particuliere velden binnen de gemeint. In Aarle, Rixtel en Beek is in het jaargebod dat beveelt dat ieder zijn waterlopen moest onderhouden nog een andere bepaling opgenomen, namelijk een verbod om nieuwe waterlopen te graven, vergelijkbaar met dat in Deurne.²⁶⁹

Tot het reguliere onderhoud van wegen, waterlopen en waterovergangen hoorde ook het op de vastgestelde breedte houden van de waterlopen en wegen langs de eigen erven, ongeacht of die op de gemeint lagen of op particuliere gronden.²⁷⁰ Ook de wegen binnen de bebouwde kom werden tot de gemeenschappelijk gebruikte gronden gerekend. In

Deurne en in Heeze, Leende en Zesgehuchten gold de individuele verplichting om oude, dichtgeslibde waterlaten opnieuw uit te graven waarna ze in de schouwvoering zouden worden opgenomen.²⁷¹ Het onderhoud aan waterlopen of straten mocht niet ten koste gaan van de breedte van de straten. In Erp werd bepaald dat bij werkzaamheden de aarde moest worden gestoken aan de buitenkant van de sloot, dus aan de kant van het veld en niet aan de kant van de straat.²⁷² In jongere versies van de jaargeboden werd het steken aan de binnenkant van de sloot toegestaan, mits dat gebeurde om de oevers of de straten te verbeteren en als het gebeurde na toestemming van de bestuurders. Ook andere gemeenschappen kennen dergelijke bepalingen in iets andere bewoordingen. Ze zijn steeds bedoeld om straten niet smaller te maken of om te voorkomen dat aarde uit sloten werd gebruikt op het eigen perceel.²⁷³ Maar niet alles was verboden. In Veghel mocht wilgenhout langs de Kerkdijk afgehakt worden voor verbetering van iemands deel van de dijk. Het oogmerk was iedereen met droge voeten over de dijk naar de kerk te laten gaan.²⁷⁴ Een typisch stedelijke bepaling is de verplichting voor Helmonders om iedere zaterdag de bestrate wegen en de 'soeijen' of straatgoten te vegen en de straatgoten te repareren.²⁷⁵ Deze verplichting komt elders in de Peellandse jaargeboden niet voor.

De jaargeboden kennen ook bepalingen om schade aan wegen en waterlopen te voorkomen. In Helmond gold een verbod om de stadsvest door te steken om water af te dammen.²⁷⁶ Dat het verboden was straten en wegen te beschadigen, lijkt logisch. Toch werd het steken van aarde, van vlaggen en van leem en het maaian van heide in straten in As-

- 264 NL-EhvRHCE, 13000, GAR, inv.nr. 4/12, Keuren en breuken, 1568-1597, gebod (43).
- 265 NL-EhvRHCE, 13000, GAR, inv.nr. 4/12, Keuren en breuken, 1568-1597, gebod (37); 13031, GAs, inv.nr. III/3, Resolutieboek, 1706-1719, 34-50, gebod (36), (66)-(68); 12001, GHm, inv.nr. 162, Keurboek Jacob Fabri, 1625-1652, gebod xiii, xxv; 13064, GLh, inv.nr. 13, Keuren en breuken, 1647-1650, gebod 1; 13084, GSom, inv.nr. II/1, Ceuren en breucken, 15e eeuw, gebod (27); 10208, SGe, inv.nr. 231, Schepenprotocol, 1547, ingebonden dingrol Heeze, 1536-1540, 1, 1v, (1); 4-5, (14); 12299, SSt, inv.nr. 4, Resolutie- en vonnisboek, 1737-1751, 49v-56, gebod (17a), 27.
- 266 NL-HtBHIC, 7687, DE, inv.nr. 40, Keuren en breuken, 1622, gebod (10); 7697, DVe, inv.nr. 810, Keuren en breuken, 1559, gebod (34).
- 267 NL-HtBHIC, 7687, DE, inv.nr. 40, Keuren en breuken, 1622, gebod (42), (68).
- 268 NL-HtBHIC, 19, RvB, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, gebod (62).
- 269 NL-EhvRHCE, 13000, GAR, inv.nr. 4/12, Keuren en breuken, 1568-1597, gebod (37).
- 270 NL-EhvRHCE, 13000, GAR, inv.nr. 4/12, Keuren en breuken, 1568-1597, gebod (55); 13031, GAs, inv.nr. III/3, Resolutieboek, 1706-1719, 34-50, gebod (37)-(41); 12001, GHm, inv.nr. 162, Keurboek Jacob Fabri, 1625-1652, gebod lxxxi; 10271, GNG, inv.nr. 80, Resolutieboek, 1707-1722, 10-19, gebod (8); 13084, GSom, inv.nr. II/1, Ceuren en breucken, 15e eeuw, gebod (23), (26), (50); inv.nr. II/2a, Ampliatie Ceuren, 1686-1709, gebod (18); 10208, SGe, inv.nr. 231, Schepenprotocol, 1547, ingebonden dingrol Heeze, 1536-1540, 1, 1v, gebod (6); 4-5, gebod (16); NL-HtBHIC, 19, RvB, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, gebod (29), (60), (132).
- 271 NL-EhvRHCE, 10208, SGe, inv.nr. 231, Schepenprotocol, 1547, ingebonden dingrol Heeze, 1536-1540, 1, 1v, gebod (1); NL-HtBHIC, 19, RvB, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, gebod (66).
- 272 NL-HtBHIC, 7687, DE, inv.nr. 40, Keuren en breuken, 1622, gebod (29); inv.nr. 42, Keuren en breuken, 1732, gebod 2-2.
- 273 NL-EhvRHCE, 12001, GHm, inv.nr. 162, Keurboek Jacob Fabri, 1625-1652, gebod xvi, xvii; 13064, GLh, inv.nr. 13, Keuren en breuken, 1647-1650, gebod 4; 13084, GSom, inv.nr. II/1, Ceuren en breucken, 15e eeuw, gebod (51); NL-HtBHIC, 7633, DStO, inv.nr. 19, Jaargeboden, 1610-1767, gebod 17; 7697, DVe, inv.nr. 810, Keuren en breuken, 1559, gebod (7); 19, RvB, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, gebod 1656-1666, (63).
- 274 NL-HtBHIC, 7697, DVe, inv.nr. 810, Keuren en breuken, 1559, gebod (100).
- 275 NL-EhvRHCE, 12001, GHm, inv.nr. 162, Keurboek Jacob Fabri, 1625-1652, gebod xxx, xxxi.
- 276 NL-EhvRHCE, 12001, GHm, inv.nr. 162, Keurboek Jacob Fabri, 1625-1652, gebod lxxix.

ten, Deurne, Veghel en Vlierden expliciet verboden.²⁷⁷ Het gaat niet om grote doorgaan- de wegen, maar om paden die over de gemeint liepen. Het waren vermoedelijk niet meer dan karrensporen, voetpaden of stroken grond tussen de particulier verdeelde stukken gemeint.

Niet alleen de breedte, ook de hoogte van de doorgang van wegen werd vastgesteld.²⁷⁸ In Asten, Deurne, Veghel en Vlierden moest iedereen de bomen op zijn erf langs de weg opsnoeien, in Asten tot tien voet, bijna 2,90 meter, hoog, zodat koren- en hooikarren er onderdoor konden. Obstakels op de wegen moesten verwijderd worden: turfmijten (Deurne), hout (Erp, Helmond, Veghel), zandhopen (Erp, Heeze met Leende en Zesgehuchten, Helmond, Veghel), mesthopen en ashopen (Helmond), erfafscheidingen verder van het huis dan vijf voet, ruim 1,40 meter (Helmond).²⁷⁹

In Helmond zat een politiek tintje aan het verbod om ashopen en mesthopen op te werpen op de open plek voor de kasteelpoort. De stad leefde in onmin met haar heer Alexander van Cortenbach. De op stadsground, maar voor de inrit tot het kasteel, opgeworpen hopen waren bedoeld als pesterijen.²⁸⁰ Het verbod om ashopen en mesthopen voor de toegang tot het kasteel op te werpen, was dan ook bedoeld om tot een oplossing van het conflict te komen. Dit verbod mocht echter door de heer niet worden opgevat als een concessie. In latere versies van het jaargebod is opgenomen dat, volgens het contract tussen stad en heer van 20 juli 1631, de plaats voor de kasteelpoort bezit van de stad was.²⁸¹

Helmond kent ook nog een jaargebod dat vermoedelijk niet alleen te maken heeft met obstakels op de wegen, maar ook met hygiëne, stank en als preventieve maatregel tegen de uitbraak van besmettelijke ziekten in de stad. Het jaargebod verbood het plaatsen van privaten en varkenskooien op minder dan zeven voet, ruim twee meter, afstand van straten en stadsvest.²⁸²

In de Veghelse jaargeboden staat een bepaling die niet van lokale oorsprong is. Verderop zal aan de orde komen dat ook van buitenaf opgelegde maatregelen in de series werden opgenomen. Dit Veghelse gebod is daar een van. Iedereen moest zijn deel van de Aa 'vrijen, wijen, diepen en[de] graven' volgens de ordonnantie van 'onsen genadigen here en[de] der stadt van [Den] Bossche'.²⁸³

4.8.2 Turfvelden

De turf werd in de peelgemeenschappen gewonnen in een afgezet stuk van de gemeint waarin iedere gerechtigde een eigen turfveld had.²⁸⁴ Het was belangrijk dat ieder bij zijn eigen veld en put kon komen en dat tussen de turfvelden banen lagen waarin niet werd gestoken, zodat ieder de turf op karren kon laden en afvoeren.²⁸⁵ De breedte van de banen varieerde per gemeenschap. Omgerekend in meters waren de hoofdbanen in Bakel, Deurne en Someren 11,5 en de zijbanen 5,75 meter breed, in Asten respectievelijk 9,20 en 6,90 meter. De genoemde breedte van de zijbanen in Bakel van 5,75 meter staat pas in de jaargeboden vanaf 1627. In de oudste jaargeboden van 1499 was de breedte van de zijbanen 4,60 meter. Tussen de putten moest zoveel ruimte worden gelaten dat ieder te voet bij zijn eigen put kon komen.²⁸⁶ Ook als in lange stroken werd gestoken, moest de steker zorgen dat een ander bij zijn strook kon komen.²⁸⁷ Zoals het bij de openbare straten was verboden om de wegen te beschadigen, was het op de peelgronden verboden om de toegangsbanen te beschadigen, de doorgang te belemmeren of turf- en heidezoden te steken.²⁸⁸

Het steken moest zodanig gebeuren dat voor anderen de bereikbaarheid van hun veld optimaal was. Niet alleen was het verboden een put schuin uit te steken, ook moest de uitgestoken turf op een dusdanige manier naast de put worden gelegd dat een ander ruimte had om in zijn put te steken en zijn turf neer te leggen.²⁸⁹ In Someren moest iedereen binnen veertien dagen zijn putten beveiligen.²⁹⁰ Dat lijkt een maatregel als reactie op een incident, wellicht was iemand in een turfput gevallen. Dit vermoedelijke ongeval past bij de maatregelen om gevaarlijke situaties te voorkomen. Een goede afwatering van de turfvelen was belangrijk om het gevaar van het springen van de putten te beperken. De jaargeboden bevatten dan ook bepalingen over de aanleg en de breedte van afwateringskanalen.²⁹¹ Die kanalen doorkruisten de zijbanen. Daarom bevatten de jaargeboden van Bakel en Someren bepalingen om door middel van schoorbruggen deze zijbanen toegankelijk te houden. Om de afwateringskanalen in goede staat te houden, mocht in de stroken grond langs de kanalen geen turf worden gestoken.

- 277 NL-EhvRHCE, 13031, *GAs*, inv.nr. III/3, Resolutieboek, 1706-1719, 34-50, gebod (51); 12001, *GHm*, inv.nr. 423, Keuren en breuken gemeint Bakel, ca. 1627, gebod xxxvi; 13129, *GVI*, inv.nr. 20, Resoluties, 1771-1790, 33v-43v, gebod 24; NL-HtBHC, 7697, *DVe*, inv.nr. 810, Keuren en breuken, 1559, gebod (57). (79); 19, *RvB*, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, gebod (57).
- 278 NL-EhvRHCE, 13031, *GAs*, inv.nr. III/3, Resolutieboek, 1706-1719, 34-50, gebod (49); 13129, *GVI*, inv.nr. 20, Resoluties, 1771-1790, 33v-43v, gebod 22; NL-HtBHC, 7697, *DVe*, inv.nr. 810, Keuren en breuken, 1559, gebod (68); 19, *RvB*, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, gebod (58).
- 279 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 162, Keurboek Jacob Fabri, 1625-1652, gebod xviii, xix, lxxvii, lxxx; 10208, *SGe*, inv.nr. 231, Schepenprotocol, 1547, ingebonden dingrol Heeze, 1536-1540, 4-5, gebod (16); NL-HtBHC, 7687, *DE*, inv.nr. 40, Keuren en breuken, 1622, gebod (55); 7697, *DVe*, inv.nr. 810, Keuren en breuken, 1559, gebod (90); 19, *RvB*, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, gebod (59).
- 280 Frenken, *Helmond* I, 32-33, 181; Roosenboom, 'Heren en vrouwen', 136-137.
- 281 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 164, Keurboek Theodorus Alberts, 1699, gebod 19.
- 282 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 162, Keurboek Jacob Fabri, 1625-1652, gebod xxxii.
- 283 NL-HtBHC, 7697, *DVe*, inv.nr. 810, Keuren en breuken, 1559, gebod (33).
- 284 Zie paragraaf 5 van dit hoofdstuk.
- 285 NL-EhvRHCE, 13031, *GAs*, inv.nr. III/3, Resolutieboek, 1706-1719, 34-50, gebod (7), (24); 13181, *GD*, inv.nr. 165, Keuren en breuken Bakel, 1499, gebod (1), (2); 12001, *GHm*, inv.nr. 423, Keuren en breuken gemeint Bakel, ca. 1627, gebod xxxi; 13084, *GSom*, inv.nr. II/1, Ceuren en breucken, 15e eeuw, gebod (6); inv.nr. II/2a, Amplatie Ceuren, 1686-1709, gebod (43); NL-HtBHC, 19, *RvB*, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, gebod (3), (4).
- 286 NL-EhvRHCE, 13031, *GAs*, inv.nr. III/3, Resolutieboek, 1706-1719, 34-50, gebod (8); *GD*, inv.nr. 165, Keuren en breuken Bakel, 1499, gebod (3), (4); 12001, *GHm*, inv.nr. 423, Keuren en breuken gemeint Bakel, ca. 1627, gebod xvii.
- 287 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 423, Keuren en breuken gemeint Bakel, ca. 1627, gebod xxxviii.
- 288 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 423, Keuren en breuken gemeint Bakel, ca. 1627, gebod vi, xvi; 13084, *GSom*, inv.nr. II/1, Ceuren en breucken, 15e eeuw, gebod (5); NL-HtBHC, 19, *RvB*, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, gebod (6).
- 289 NL-EhvRHCE, 13031, *GAs*, inv.nr. III/3, Resolutieboek schepenen, 1706-1719, 34-50, gebod (6); 12001, *GHm*, inv.nr. 423, Keuren en breuken gemeint Bakel, ca. 1627, gebod xi, xx; 13084, *GSom*, inv.nr. II/1, Ceuren en breucken, 15e eeuw, gebod (4); NL-HtBHC, 19, *RvB*, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, gebod (22).
- 290 NL-EhvRHCE, 13084, *GSom*, inv.nr. II/2a, Amplatie Ceuren, 1686-1709, gebod (20).
- 291 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 424, 'Register van den titel van vercryg van de Peel', ca. 1670-1770, 193-204v, gebod 73, 74; 13084, *GSom*, inv.nr. II/2a, Amplatie Ceuren, 1686-1709, gebod (13), (14); NL-HtBHC, 19, *RvB*, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, gebod (176).

4.8.3 *Permanent verdeelde gemeint*

De paden op de delen van de gemeint die gedurende een deel van het jaar particulier werden gebruikt, zijn deels vergelijkbaar met de Engelse *public footpaths*. Die paden op particuliere gronden mogen door iedereen worden gebruikt, mits geen schade wordt aangericht aan de daar groeiende gewassen en grassen en men zorgt dat het vee niet kan ontsnappen. In afwijking met deze voetpaden in Engeland ging het in Peelland niet om particuliere, maar om gemeenschappelijke grond. De bepalingen over de paden en straten op de verdeelde gronden in Peelland golden slechts voor dat deel van het jaar dat de grond particulier werd gebruikt. De rest van het jaar was de grond algemeen toegankelijk. In de periode van particulier gebruik moest ieder zijn eigen stuk grond kunnen bereiken. Ging het om akkergrond, dan moest de grond worden bewerkt en de producten moesten worden geoogst. In Aarle, Rixtel en Beek moest de gebruiker van een akkerveld zorgen dat de weg daarover zo breed was dat mestkarren elkaar konden passeren.²⁹² De beemdgronden moesten toegankelijk zijn voor het maaien van het gras en het afvoeren van het hooi. De toegankelijkheid was aan beperkingen onderworpen, om de particuliere gebruiker zo min mogelijk schade te berokkenen. Het was dan ook verboden om nieuwe paden te maken op andermans erven of om daar vee te weiden.²⁹³ Schade leed de bezitter van een veld ook als de buurman stukken grond clandestien bij het eigen erf trok, of bomen en struiken te dicht op de erfscheiding plantte.²⁹⁴

4.8.4 *Bescherming*

De grens van de gemeint werd beschermd om schade aan particuliere gronden door loslopend vee te voorkomen. Daartoe waren de wegen en paden die uitliepen op de gemeint afgesloten met hekken. De hekken konden open blijven wanneer het vee niet op de gemeint werd geweid, maar tijdens het weiden van vee was de bezitter van de grond die grensde aan de doorgang verplicht het hek in orde te maken en te houden. Ook hier is weer sprake van een individuele onderhoudsplicht gericht op het voorkomen van schade aan achterliggende gronden. De onderhoudsplicht ging dan ook vaak vergezeld van de waarschuwing dat een ander geen schade mocht ondervinden.²⁹⁵ Al werd het hek nog zo goed onderhouden, als de gebruikers het open lieten staan, was alles voor niets. De plicht tot het sluiten van de hekken is ook terug te vinden in de jaargeboden, net als het verbod op het veroorzaken van schade aan de afgrenzing.²⁹⁶ Behalve de hekken moesten ook de andere grenzen, bijvoorbeeld sloten, in goede staat worden gehouden.²⁹⁷

Bakel kent een bijzondere bepaling die los staat van bescherming tegen loslopend vee, maar die was gericht op het voorkomen van zandverstuivingen. De bezitter van een erf met zandverstuiving moest zorgen dat gemeint en particuliere erven geen schade ondervonden van het vliegende zand.²⁹⁸

4.9 Brandpreventie (1.8)

Slechts de peelgemeenschappen Asten, Deurne en Someren en het collectief van de Bakelse gemeint hadden bepalingen over het voorkomen van brand op de gemeint. Brand

op de peelgronden leidde vaak tot verwoesting van grote stukken veengrond. Een ondergrondse veenbrand kon maanden aanhouden en was nauwelijks te bestrijden. In Asten gold een verbod om met vuur op de peelgronden te komen.²⁹⁹ Op overtreding van dit gebod stond een hoge boete van twaalf gulden. Schade ontstaan door nalatigheid met vuur werd na taxatie door de schepenen verhaald op de veroorzaker. Ouders waren aansprakelijk voor hun kinderen en meesters voor hun dienstpersoneel. In het laatste geval mochten zij de schade inhouden op het salaris van het personeel. In Bakel, Deurne en Someren maakte het voor de boete geen verschil of de brand was ontstaan door nonchalance of opzet.³⁰⁰ In Bakel bedroeg die boete tien oude schilden en nog eens vijf gulden voor degene die aangifte deed, samen in totaal twintig gulden, in Deurne tien oude schilden en in Someren was het in 1686 een bedrag van acht gulden, maar dat werd op een onbekend moment verhoogd naar achttien gulden.

4.10 Bestrijding dierziekten (1.9)

De maatregelen ter bestrijding van dierziekten richtten zich in de eerste plaats op het vee dat op de gemeint werd geweid. Daarnaast waren er maatregelen om sterfte onder vissen te voorkomen. Die laatste maatregelen waren preventief en gericht op het bewaken van de waterkwaliteit. In veel gemeenschappen was het verboden om vlas te roten in de gemeenschappelijke wateren.³⁰¹ Door het vlas in het water te leggen kwam een rottingsproces op

- 292 NL-EhvRHCE, 13000, GAR, inv.nr. 4/12, Keuren en breuken, 1568-1597, gebod (30).
- 293 NL-EhvRHCE, 13000, GAR, inv.nr. 4/12, Keuren en breuken, 1568-1597, gebod xix; 12001, *GHm*, inv.nr. 162, Keurboek Jacob Fabri, 1625-1652, gebod xxvii; NL-HtBHC, 7687, *DE*, inv.nr. 42, Keuren en breuken, 1732, gebod 5-4; 19, *RvB*, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, gebod (81).
- 294 NL-EhvRHCE, 13000, GAR, inv.nr. 4/12, Keuren en breuken, 1568-1597, gebod xx; NL-HtBHC, 19, *RvB*, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, gebod 165
- 295 NL-EhvRHCE, 13000, GAR, inv.nr. 4/12, Keuren en breuken, 1568-1597, gebod iiiii; 12001, *GHm*, inv.nr. 162, Keurboek Jacob Fabri, 1625-1652, gebod xi; 13084, *GSom*, inv.nr. II/1, Ceuren en breucken, 15e eeuw, gebod (32); inv.nr. II/2a, Ampliatie Ceuren, 1686-1709, gebod (17); 12299, *SSt*, inv.nr. 4, Resolutie- en vonnisboek, 1737-1751, 49v-56, gebod 29; NL-HtBHC, 7687, *DE*, inv.nr. 40, Keuren en breuken, 1622, gebod (30), (32); 7697, *DVe*, inv.nr. 810, Keuren en breuken, 1559, gebod (47).
- 296 NL-EhvRHCE, 13031, *GAs*, inv.nr. III/3, Resolutieboek, 1706-1719, 34-50, gebod (50); 12001, *GHm*, inv.nr. 162, Keurboek Jacob Fabri, 1625-1652, gebod xxxviii; 10271, *GNG*, inv.nr. 80, Resolutieboek, 1707-1722, 10-19, gebod (30); NL-HtBHC, 7697, *DVe*, inv.nr. 810, Keuren en breuken, 1559, gebod (45), (81).
- 297 NL-EhvRHCE, 13000, GAR, inv.nr. 4/12, Keuren en breuken, 1568-1597, gebod (40); 13031, *GAs*, inv.nr. III/3, Resolutieboek, 1706-1719, 34-50, gebod (35); 12001, *GHm*, inv.nr. 162, Keurboek Jacob Fabri, 1625-1652, gebod xv; 13064, *GLh*, inv.nr. 13, Keuren en breuken, 1647-1650, gebod 16; 10271, *GNG*, inv.nr. 80, Resolutieboek, 1707-1722, 10-19, gebod (8); 13084, *GSom*, inv.nr. II/1, Ceuren en breucken, 15e eeuw, gebod (22); NL-HtBHC, 7697, *DVe*, inv.nr. 810, Keuren en breuken, 1559, gebod (18); 19, *RvB*, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, gebod (67).
- 298 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 423, Keuren en breuken gemeint Bakel, ca. 1627, gebod xxxvii.
- 299 NL-EhvRHCE, 13031, *GAs*, inv.nr. III/3, Resolutieboek, 1706-1719, 34-50, gebod (60).
- 300 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 423, Keuren en breuken gemeint Bakel, ca. 1627, gebod vii, viii; 13084, *GSom*, inv.nr. II/2a, Ampliatie Ceuren, 1686-1709, gebod (5); NL-HtBHC, 19, *RvB*, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, gebod (19), (21).
- 301 NL-EhvRHCE, 13031, *GAs*, inv.nr. III/3, Resolutieboek, 1706-1719, 34-50, gebod (55), (56); 13129, *GVI*, inv.nr. 20, Resoluties, 1771-1790, 10-19, gebod 34; 12299, *SSt*, inv.nr. 4, Resolutie- en vonnisboek, 1737-1751, 49v-56, gebod 7; NL-HtBHC, 7687, *DE*, inv.nr. 40, Keuren en breuken, 1622, gebod (49); 7633, *DSIO*, inv.nr. 19, Jaargeboden, 1610-1767, gebod 45; 7697, *DVe*, inv.nr. 810, Keuren en breuken, 1559, gebod (77).

gang dat de vezels vrijmaakte waarvan vervolgens linnen werd geweven. Dat rottingsproces was niet bevorderlijk voor de gezondheid van de vissen. In Erp is daar nog aan toegevoegd dat vee niet mocht worden gedrenkt in de Aa. Water werd ook vervuild als er kadavers, 'krengen' of 'vuilijken' genaamd, in werden gegooid, iets wat dan ook verboden werd.³⁰² In Lieshout werd in de eerste serie jaargeboden het wassen van schapen verboden in de Doorse wetering, in de daaropvolgende serie is dit verbod uitgebreid tot alle weteringen in kampen en broeken.³⁰³ Als in de jaargeboden slechts in het algemeen is gesteld dat al deze activiteiten waren verboden, kunnen de maatregelen ook zijn gericht op het bewaken van de kwaliteit van drinkwater, maar in Asten staat er expliciet bij dat door het roten van vlas de vissen werden bedorven.³⁰⁴

De maatregelen ten aanzien van het vee dat op de gemeint werd geweid, zijn voornamelijk bedoeld ter voorkoming van uitbreiding van ziekten. Beesten met bepaalde ziekten mochten niet op de gemeint komen.³⁰⁵ Ziekten die worden genoemd zijn ruidigheid (schurft), rijtworm (ritworm) en snof, snot en droes (ziekten aan de luchtwegen). In Heeze, Leende en Zesgehuchten gaat de bepaling nog verder.³⁰⁶ Niet alleen waren ruidige schapen verboden op de gemeint, ook stalling thuis werd aan banden gelegd. Binnen acht dagen moesten deze schapen zijn verkocht en buiten de gemeenschap zijn gebracht. In Lieshout was die termijn zes weken en gold die niet alleen voor schapen, maar ook voor al het andere vee dat aan enige dierziekte leed.³⁰⁷

Er zijn ook bepalingen die niet waren bedoeld om verspreiding van dierziekten tegen te gaan, maar die bescherming moesten bieden aan vee dat op de gemeint liep. In Sint-Oedenrode moesten de tuin- of andere staken aan de bovenkant zijn afgestompt als ze werden gebruikt bij de afscheiding tussen privé- en gemeenschappelijke gronden.³⁰⁸ Een in rubriek 1.3 vermeld jaargebod in Aarle, Rixtel en Beek verbood vierkant beslagen paarden op de gemeint.³⁰⁹ In Helmond werden paarden vóór inscharing op de gemeint geïnspecteerd door de keurmeesters.³¹⁰ In een aanvulling staat er bij dat alle paarden en beesten geïnspecteerd moesten worden op eventueel letsel. Bij letsel denkt men niet aan een ziekte, maar meer aan wonden of kreupelheid. Deze bepaling kan zijn bedoeld om vast te stellen dat dieren onbeschadigd waren op het moment dat zij op de gemeint werden gebracht. Als ze daarna wel letsel hadden, moest dat op de gemeint zijn opgelopen. Maar dat had alleen zin als de schade zou zijn terug te voeren tot de veroorzaker, zodat de benadeelde nabuur een schadeclaim kon indienen bij de eigenaar van het paard dat het letsel had veroorzaakt. Dat impliceert dat er tijdens de weidegang op de gemeint permanente controle was. Dat is onwaarschijnlijk, zodat wellicht met het woord letsel hier toch dierziekten werden aangeduid.

Deels preventief en deels bedoeld om uitbreiding van ziekten te voorkomen, zijn bepalingen die gebieden om dode beesten zo snel mogelijk van gemeint en openbare straten te verwijderen en te begraven.³¹¹ In het Veghelse gebod staat vermeld dat het begraven van dode beesten moest geschieden 'op datter egeen plagen en commen onder anderluijden beesten'. Een dood beest hoeft niet ziek te zijn geweest, maar als het bleef liggen rotten en er werd aan geknaagd, dan kon het alsnog ziekten verspreiden.

4.11 Uitvoeren gemeenschapsdiensten op gemeint (1.10)

Bij het bespreken van de schouw in rubriek 1.6 kwam naar voren dat er verschil bestond tussen de individuele verplichting van een persoon om de naast zijn gronden gelegen wegen en waterlopen te onderhouden en de verplichting van inwoners om gezamenlijk, in dienst van de gemeenschap, te komen werken. Wanneer er meer moest gebeuren dan alleen het reguliere onderhoud, werden uit ieder huisgezin mannen opgeroepen. Dat gebeurde ook als het onredelijk werd gevonden om alleen de aanwonenden met de werkzaamheden te belasten, terwijl anderen eveneens van de gedane arbeid profiteerden.

In Aarle, Rixtel en Beek is een bepaling opgenomen in de jaargeboden die op het eerste gezicht verbazing oproept. Het ging om een eenmalig groot werk aan de Beekse Graaf en dat past niet in de jaargeboden. Op een bepaald moment, het jaargebod is niet gedateerd, besloten heer, schepenen, gezworenen, kerkmeesters, heilige-geestmeesters en een deel van de naburen om de Beekse Graaf volledig te vernieuwen.³¹² Deze Beekse Graaf is ook bekend onder de namen Snelle Loop en Walgraaf en vormt de grens met de gemeint van Gemert.³¹³ De grens tussen die twee gemeintes gaf herhaaldelijk aanleiding tot conflicten tussen Aarle, Rixtel en Beek aan de ene kant en Gemert aan de andere kant. In 1539 leidden die conflicten tot een proces. In de uitspraak werden Aarle, Rixtel en Beek verplicht tot onderhoud van de Beekse Graaf die volgens de uitspraak op hun grondgebied lag. Daarna diende de waterloop twee keer per jaar te worden geschouwd. Mocht bij goed onderhoud nog steeds Gemerts vee de grens passeren, dan mochten die beesten worden geschut.³¹⁴ Hoewel het jaargebod niet vertelt wanneer het besluit tot groot onderhoud aan de Beekse Graaf is genomen, wordt wel duidelijk dat het hier gaat om extra werkzaamheden waaraan iedereen moest meewerken. De reden van opname in de jaargeboden blijkt uit de geboden die er direct op volgen. Toen de wetering was aangelegd, werd het jaarlijkse

- 302 NL-EhvRHCE, 13129, *GVL*, inv.nr. 20, Resoluties, 1771-1790, 10-19, gebod 35; NL-HtBHC, 7687, *DE*, inv.nr. 40, Keuren en breuken, 1622, gebod (49); 7633, *DStO*, inv.nr. 19, Jaargeboden, 1610-1767, gebod 14; 7697, *DVe*, inv.nr. 810, Keuren en breuken, 1559, gebod (77).
- 303 NL-EhvRHCE, 13064, *GLh*, inv.nr. 13, Keuren en breuken, 1647-1650, gebod 28; inv.nr. 14, Keuren en breuken, 1713, gebod 25; inv.nr. 15, Keuren en breuken, 1726-1728, gebod 25.
- 304 NL-EhvRHCE, 13031, *GAs*, inv.nr. III/3, Resolutieboek, 1706-1719, 34-50, gebod (56).
- 305 NL-EhvRHCE, 13000, *GAR*, inv.nr. 4/12, Keuren en breuken, 1568-1597, gebod (31); 13031, *GAs*, inv.nr. III/3, Resolutieboek, 1706-1719, 34-50, gebod (61); 12001, *Ghm*, inv.nr. 162, Keurboek Jacob Fabri, 1625-1652, gebod xxxiii; 13064, *GLh*, inv.nr. 13, Keuren en breuken, 1647-1650, gebod 17, 18; 13129, *GVL*, inv.nr. 20, Resoluties, 1771-1790, 10-19, gebod 28, 29; 12299, *SSt*, inv.nr. 4, Resolutie- en vonnisboek, 1737-1751, 49v-56, gebod 43; NL-HtBHC, 7687, *DE*, inv.nr. 40, Keuren en breuken, 1622, gebod (20), (22); 7633, *DStO*, inv.nr. 19, Jaargeboden, 1610-1767, gebod 23; 7697, *DVe*, inv.nr. 810, Keuren en breuken, 1559, gebod (19); 19, *RvB*, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, gebod (87).
- 306 NL-EhvRHCE, 10208, *SGe*, inv.nr. 231, Schepenprotocol, 1547, ingebonden dingrol Heeze, 1536-1540, 405, gebod (13).
- 307 NL-EhvRHCE, 13064, *GLh*, inv.nr. 13, Keuren en breuken, 1647-1650, gebod 17, 18.
- 308 NL-HtBHC, 7633, *DStO*, inv.nr. 19, Jaargeboden, 1610-1767, gebod 39.
- 309 NL-EhvRHCE, 13000, *GAR*, inv.nr. 4/12, Keuren en breuken, 1568-1597, gebod i.
- 310 NL-EhvRHCE, 12001, *Ghm*, inv.nr. 162, Keurboek Jacob Fabri, 1625-1652, gebod xxi.
- 311 NL-EhvRHCE, 13000, *GAR*, inv.nr. 4/12, Keuren en breuken, 1568-1597, gebod (29); 13129, *GVL*, inv.nr. 20, Resoluties, 1771-1790, 33v-43v, gebod 36; NL-HtBHC, 7697, *DVe*, inv.nr. 810, Keuren en breuken, 1559, gebod (75).
- 312 NL-EhvRHCE, 13000, *GAR*, inv.nr. 4/12, Keuren en breuken, 1568-1597, gebod (44), (45), (47).
- 313 Coenen, *Van Ricstelle*, 62; Timmers, 'De Walgraaf en de Snelle Loop', 16.
- 314 Van Wetten, *Grensconflict zonder limieten*, 12.

onderhoud opgenomen in de individuele onderhoudsplicht van bezitters van aan het water grenzende percelen en werd de Beekse Graaf voortaan geschouwd. De bepalingen over het volledig vernieuwen van de Beekse Graaf laten zien hoe arbeid ten behoeve van de gemeenschap werd uitgevoerd. De oproep ertoe werd gedaan in de kerk en moest worden uitgevoerd door de sterkste man uit ieder huis. Schepenen en gezworenen bepaalden de locatie waar iemand moest werken. Een commissie hield toezicht op de werkzaamheden en zag toe op een eerlijke verdeling van de werkzaamheden. Wie meer moest graven dan redelijk was in verhouding tot zijn grondbezit kon door de commissie van een deel van zijn taak worden ontheven. De commissie gaf vervolgens aan personen zonder gronden aan de wetering opdracht om te komen helpen. Hieruit blijkt dat degenen die gronden hadden liggen aan de Beekse Graaf de eerst aangewezenen waren om de werkzaamheden te verrichten, maar dat andere leden van de gemeenschap eveneens konden worden ingezet. De geboden maken overigens ook duidelijk dat dit deel van de gemeint van Aarle, Rixtel en Beek permanent verdeeld was onder de rechthebbende inwoners.

De bepalingen over het werken aan de Beekse Graaf bevatten veel elementen die terugkeren in andere bepalingen over arbeid ten behoeve van de gemeenschap.³¹⁵ Bij reparatie aan bruggen, brughoofden, dijken, straten en stegen moest uit ieder huis dat aanpalende gronden had, de sterkste man, geen 'vrouwen, meechden ofte kijnderen ten waere ionghe mans meer tha[n] vijffthijen iaeren oudt', werken op het stuk dat aan hun grond grensde, maar bij het poten van bomen of heesters of werkzaamheden aan de Aa of andere wateren, werd een beroep gedaan op de gehele gemeenschap. Als iemand niet kwam opdagen, liet de heer de werkzaamheden uitvoeren op dubbele kosten van degene die in gebreke was gebleven.

In andere gemeenschappen werd een vergelijkbaar beleid gevoerd.³¹⁶ In Asten werd de nalatigheid ten opzichte van de andere leden van de gemeenschap benadrukt. Wie niet kwam opdagen was een halve ton bier, ruim tachtig liter, verschuldigd aan de personen die wel op het werk verschenen. In Lieshout en Someren ging de helft van de boete naar de werkwilligen. Zowel in Asten als in Lieshout ging het om werkzaamheden als onderhoud aan dijken, het stoppen van zandverstuivingen en andere werkzaamheden op de gemeint en niet om werkzaamheden aan straten of waterlopen die grensden aan de eigen gronden. In Someren moest, als het bestuur daartoe opdracht gaf, iedereen die gebruik maakte van de wegen meewerken. Wie een paard en slagkar (tweewielige kar met kipbak) bezat, moest beide meebrengen, voor anderen volstond het verschijnen met een spade.

De Vlierdense jaargeboden hebben de meest uitgebreide bepalingen over diensten die de leden van de gemeenschap dienden uit te voeren.³¹⁷ Als het bestuur daartoe opdracht gaf, moesten alle inwoners van de gemeenschap dijken, wegen, straten en heerbanen repareren, op de gemeint poten planten en bomen snoeien, nieuwe dijken of wegen aanleggen, straten sneeuwvrij maken en door overstromingen ontstane gaten in de weg opvullen. Wanneer door zandverstuivingen wegen onbruikbaar werden, waterlopen werden gedempt en beemden, velden en weilanden dreigden te overstuiven, moest iedereen duinhalm planten en wallen opwerpen. Daarnaast bestond nog de verplichting te helpen bij het vegen, verbreden, schoonhouden en uitdiepen van rivieren, waterlopen en brandkuilen.

Uit het voorgaande blijkt dat in Aarle, Beek en Rixtel en Vlierden de gehele gemeenschap moest helpen bij het planten van bomen en heesters op de gemeint. Het gaat hier om de aanleg van bossen, het planten van bomen langs dijken, en dergelijke. In Hel-

mond, Lieshout en Stiphout was de verplichting tot poten op de gemeint opgedragen aan de borgemeesters.³¹⁸ Omdat dit een door de gemeenschap gedelegeerde verplichting was, is ook dat in de rubriek over gemeenschapsdiensten opgenomen. In Erp was de pootplicht verbonden met het eigen grondbezit.³¹⁹ Daar ging het specifiek om de plantplicht op de strook grond tussen het eigen erf en de gemeint, het zogenoemde voorhoofd. Dit valt onder de voorpoting die wordt besproken in de volgende paragraaf.

Deurne kent een belangrijke bepaling die door gebrek aan context niet helemaal duidelijk is. Wie geen gebruik maakte van de Deurnese gemeint en in Deurne niet zaaide en maaide, hoefde niet voor de gemeenschap te graven en geen turf te voeren.³²⁰ Duidelijk is dat de verplichting tot arbeid verbonden was aan het gebruik van de gemeint en het bezit van een boerenbedrijf. Maar wat betekent de bepaling dat zij geen turf hoefden te voeren? De bepaling verwijst naar twee andere jaargeboden, maar de relatie met het eerste gebod is dat beide gaan over inwoners van Deurne die geen rechten hadden op de gemeint. Het is mogelijk dat deze turf was bedoeld voor gebruik door de gemeenschap, bijvoorbeeld voor verwarming van de school of het raadhuis, of voor uitdeling aan de armlastigen. Een andere mogelijkheid is dat Deurne als gemeenschap turf verkocht en dat de gerechtigden die turf moesten vervoeren. Hoewel het aan individuele leden van de gemeenschap verboden was om turf aan buitenstaanders te verkopen, kan de gemeenschap als collectief wel turf hebben verkocht. In het archief van het dorpsbestuur is echter niets aangetroffen dat daarop wijst. De borgemeestersrekeningen bevatten als inkomsten uit de gemeint slechts de verkoop van delen van de gemeint. Dit deel van de bepaling is dus niet precies te duiden, maar in ieder geval blijkt uit dit jaargebod dat de verplichting om te werken voor de gemeenschap, gekoppeld was aan het gebruik van de gemeint. Niet ieder lid van de gemeenschap had de verplichting om op de gemeint te werken, slechts degenen die het ge- not van de gemeint hadden, moesten ook de lasten dragen.

4.12 Recht van voorpoting (1.11)

Veel Peellandse gemeenschappen kregen vanaf de vijftiende eeuw het recht van voorpoting via een akte die pootkaart werd genoemd.³²¹ De vroegste pootkaart in Peelland is die van Nuenen en Gerwen van 16 mei 1405, bekend via een vidimus door de Bossche schepenen van 2 mei 1596.³²² Ieder mocht op de gemeint op een strook tegen zijn erf eikenbo-

315 NL-EhvRHCE, 13000, GAR, inv.nr. 4/12, Keuren en breuken, 1568-1597, gebod ii, iii, (53).

316 NL-EhvRHCE, 13031, GAs, inv.nr. III/3, Resolutieboek, 1706-1719, 34-50, gebod (59); 13064, GLh, inv.nr. 13, Keuren en breuken, 1647-1650, gebod 13; 13084, GSom, inv.nr. II/2a, Ampliatie Ceuren, 1686-1709, gebod (10); 12299, SS†, inv.nr. 4, Resolutie- en vonnisboek, 1737-1751, 49v-56, gebod 23; NL-HtBHIC, 7687, DE, inv.nr. 40, Keuren en breuken, 1622, gebod (62)

317 NL-EhvRHCE, 13129, GVI, inv.nr. 20, Resoluties, 1771-1790, 33v-43v, gebod 2-4, 6-8, 31.

318 NL-EhvRHCE, 12001, GHm, inv.nr. 162, Keurboek Jacob Fabri, 1625-1652, ongenummerd, vergelijk inv.nr. 163, Keurboek Joannes Roeffs, 1674, gebod 87; 13064, GLh, inv.nr. 14, Keuren en breuken, 1713, gebod 40; 12299, SS†, inv.nr. 4, Resolutie- en vonnisboek, 1737-1751, 49v-56, gebod 46.

319 NL-HtBHIC, 7687, DE, inv.nr. 42, Keuren en breuken, 1732, gebod 1-5.

320 NL-HtBHIC, 19, RvB, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, gebod (15), (40), (129).

321 Ketelaar, *Oude zakelijke rechten*, 154-157.

322 Frenken, 'Pootkaart', 259-260.

men poten, mits hij de wegen zo breed liet dat twee wagens, geladen met koren of hooi elkaar konden passeren. Het hout van deze eiken was voor degene die de boom had geplant, maar de eikels dienden te blijven liggen voor de varkens. Daarnaast mocht iedere nabuur eikenbomen planten op de gemeint op plaatsen waar zandverstuivingen waren. Dit was een onderlinge overeenkomst tussen schepenen, gezworenen en naburen van Nuenen en Gerwen, maar de bepalingen lijken sterk op het recht van voorpoting dat andere gemeenschappen kregen. Karel de Stoute kende op 8 augustus 1468 aan Vlierden het bezit van de gemeint toe, nadat Filips de Goede de verkoop door hertog Jan III van Brabant van 26 februari 1326 had bevestigd.³²³ Onderdeel van die toekenning was het recht van voorpoting. De Vlierdenaren mochten zandverstuivingen bestrijden en op de gemeint voor hun erf voorpoten, mits de wegen toegankelijk bleven, de eikels gemeenschappelijk waren en een houtschat werd betaald. Die houtschat was een belasting op de opbrengst van het hout, meestal tien procent, aan de hertog te betalen bij het omhakken van de boom. De inwoners van Sint-Oedenrode kregen het recht van voorpoting op dezelfde dag als Vlierden, de inwoners van Schijndel drie jaar eerder, op 18 juli 1465.³²⁴

In zijn artikel over het recht van voorpoting in de Meierij noemt Van Sasse van Ysselt verscheidene andere verleningen van het recht van voorpoting, gegevens die hij heeft aangetroffen achter een ordonnantie op de verpachting van de houtschat in 1766: Breugel, Someren en Tongelre in 1470, Son in 1539, Schijndel in 1465 en Veghel in 1629.³²⁵ Zowel in 1760 als in 1766 worden die pootkaarten genoemd bij de verpachting van de houtschat.³²⁶ De genoemde datering voor Veghel kan echter niet correct zijn. De Veghelse jaargeboden zijn uit 1559 en daarin worden de jaren 1505 en 1550 genoemd als de jaren van verlening van het pootrecht en van een proces waarin dat werd bevestigd.³²⁷ Er zijn meer afwijkingen. Van Sasse van Ysselt en Van Emstede noemen enkele gemeenschappen niet, terwijl die wel een pootkaart hadden. Wel ontstond later bij deze plaatsen onduidelijkheid over het recht van voorpoting. In de jaargeboden van Aarle, Rixtel en Beek van 1587 komt al een gebod voor dat gaat over het recht van voorpoting dat de inwoners hadden.³²⁸ Tegen deze bepaling protesteerde de heer in 1615, omdat die in strijd zou zijn met zijn rechten en hij vermoedde dat deze bepaling kort daarvoor aan de jaargeboden was toegevoegd.³²⁹ Deze gemeenschappen ontvingen in 1359 van hertogin Johanna van Brabant en haar man Wenceslaus uitgebreide rechten op hun gemeint, waaronder het recht om hout te houthen.³³⁰ In Deurne, dat ook niet wordt genoemd in de literatuur, is het recht van voorpoting opgenomen vóór de vroegste datering in rubriek 7 van 1625. Het recht moet in ieder geval van vóór die datum dateren.³³¹ In de oudste Erpse serie jaargeboden uit 1622 staat al het recht van voorpoting, in de tweede serie uit 1732 is de verlening van een nieuw octrooi in 1644 opgenomen.³³²

De tweede golf van uitgiftes van pootrechten volgde kort na de Vrede van Munster in 1648. Toen verleenden de Staten-Generaal en Raad van State als rechtsopvolgers van de hertog de pootkaarten.³³³ Veel gemeenschappen in Peelland die in het verleden het pootrecht nog niet hadden verworven, kregen dat in de jaren rond 1650: Lieshout in 1649, Helmond en Liempde in 1650, Bakel en Lierop in 1651. Deurne kreeg in 1657 een pootkaart van de Raad van State, maar die werd later ingetrokken, omdat in een hoge heerlijkheid de heer het recht had om zijn inwoners een pootkaart te verlenen en de heer ook het recht op houtschat had.³³⁴ Uiteraard gold dit voor meer hoge heerlijkheden, maar daar protesteerde de heer blijkbaar niet tegen het verlenen van een pootkaart door de Raad van Sta-

te. In Deurne speelde die verlening van de pootkaart door de Raad van State in de tijd dat Rogier van Leefdaal over meer zaken in onmin leefde met de gemeenschap Deurne. Daar past ook zijn protest tegen de pootkaart bij. Van Leefdaal had hier het recht aan zijn zijde, Deurne had al een pootkaart.

In gemeenschappen als Erp en Veghel werden slechts de eerdere verleningen bevestigd door de Raad van State. In Aarle, Rixtel en Beek speelde weer een ander probleem waarbij de Raad en Rentmeester-generaal der Domeinen een belangrijke rol speelde. Deze hoge ambtenaar hield toezicht op de domeinen, zodat ook de houtschat onder zijn toezicht stond. Toen de problemen over het recht van voorpoting speelden, was Beek inmiddels afgescheiden van de andere twee gemeenschappen, maar samen deelden zij nog steeds dezelfde gemeint. Nadat Beek op 29 mei 1654 bij de Raad van State een pootkaart had aangevraagd, protesteerde Aarle-Rixtel, omdat Beek niet alleen kon optreden op de gezamenlijke gemeint.³³⁵ Bovendien hadden zij het recht van voorpoting al eerder ontvangen van de hertog van Brabant. Voorafgaand aan het verzoek van Beek in 1654 had de Raad en Rentmeester-generaal der Domeinen beslag laten leggen op verkochte bomen, omdat hij meende dat Aarle, Rixtel en Beek geen pootkaart zouden hebben. De gemeenschappen zouden hierover gezamenlijk in overleg treden met de Raad en Rentmeester-generaal, maar Beek had dit vervolgens apart van Aarle-Rixtel gedaan, een akkoord gesloten en een pootkaart aangevraagd. Na het protest van Aarle-Rixtel hield de Raad van State de zaak aan. Uiteindelijk leidde dit in 1656 tot een bevestiging door de Staten-Generaal van de uitgifte van de gemeint in 1300 en de verlening van het jacht- en pootrecht in 1359.³³⁶

Na deze golf van verleningen van pootkaarten bleef in de Meierij van 's-Hertogenbosch een tekort aan hout bestaan. Om verzekerd te zijn van voldoende hout werd het pootrecht in 1696 in het reglement op de beplanting van de Meierij van 29 oktober 1696 omgezet in een plicht tot voorpoting en planten op de gemeint.³³⁷ Dat reglement werd op 9 juni 1714 nog eens herhaald. Regenten dienden ieder jaar eiken-, beuken- en berkenzaad te zaaien. Ieder huisgezin, met uitzondering van gezinnen zonder grond en van armlastige gezinnen, moest een aantal uit dit zaad ontsproten poten afnemen en planten. De houtschat voor iedere omgehakte boom bleef ook daarna bestaan.

323 Enklaar, *Gemeene gronden*, 271-279.

324 Enklaar, *Gemeene gronden*, 148-153; 216-221.

325 Van Sasse van Ysselt, 'Voorpoting', 236-238.

326 NL-EhvRHCE, 13000, GAR, inv.nr. 2/2, Ingekomen plakaten, (1750) 1755-1769, 92v-120, 228-253.

327 NL-HtBHIC, 7697, *DVe*, inv.nr. 810, Keuren en breuken, 1559, gebod (63).

328 NL-EhvRHCE, 13000, GAR, inv.nr. 4/12, Keuren en breuken, 1568-1597, gebod (42).

329 Zie paragraaf 3.3.

330 NL-EhvRHCE, 13000, GAR, inv.nr. 1/2, Bevestiging uitgifte gemeint 1300 en verkrijging jacht- en pootrecht, 1359.

331 NL-HtBHIC, 19, *RvB*, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, gebod (92).

332 NL-HtBHIC, 7687, *DE*, inv.nr. 40, Keuren en breuken, 1622, (1); inv.nr. 42, Keuren en breuken, 1732, gebod 1-1

333 NL-EhvRHCE, 13000, GAR, inv.nr. 2/2, Ingekomen plakaten, (1750) 1755-1769, 92v-120, 228-253.

334 Zie www.henkbeijersarchiefcollectie.nl/historisch-onderzoek/Brabants-Historisch-Informatie-Centrum/resoluties-Raad-van-State. (geraadpleegd 14 september 2017).

335 Zie www.henkbeijersarchiefcollectie.nl/historisch-onderzoek/Brabants-Historisch-Informatie-Centrum/resoluties-Raad-van-State. (geraadpleegd 14 september 2017).

336 NL-EhvRHCE, 13000, GAR, inv.nr. 1/3, Bevestiging rechten Aarle-Rixtel, 1656.

337 Cau, *Groot Placaet-boeck*, IV, 1200; V, 1328.

In rubriek 1.10 bleek al dat leden van de gemeenschap, of borgemeesters als vertegenwoordigers van de gemeenschap de plicht hadden om op de gemeint bomen of heesters te poten.³³⁸ In Erp wordt in de tweede serie jaargeboden uit 1732 bij de verplichting om de voorhoofden te beplanten verwezen naar het plantreglement van 1696 en de vernieuwing ervan in 1714.³³⁹ De plicht tot het planten van bomen door leden van de gemeenschap is al besproken in rubriek 1.10. Die viel onder de arbeid die ten behoeve van de gemeenschap op de gemeint moest worden verricht. In deze rubriek gaat het om het recht en later de plicht tot voorpoting, waardoor de gronden die aan de erven van de leden van de gemeenschap grensden gedeeltelijk aan het gemeenschappelijk werden gebruik onttrokken. De bomen waren van degene die ze had geplant en ook het hout dat de boom opleverde, was voor de planter, uiteraard op voorwaarde dat hij de houtschat betaalde wanneer de boom werd gekapt. De grond waarop de bomen stonden, bleef onderdeel uitmaken van de gemeint. Het voorpoten op de voorhoofden van de erven dient dan ook te worden onderscheiden van het planten van bomen op de gemeint op locaties die niet grensden aan particuliere erven. Daar bleven hout en grond gemeenschappelijk en daar was dan ook geen sprake van gedeeltelijke onttrekking aan gemeenschappelijk gebruik.

De breedte van de strook voorhoofd die mocht worden beplant, was niet overal en altijd gelijk. Nadat in 1696 de pootverplichting werd opgelegd, werd aan alle gemeenschappen zonder pootkaart de verplichting tot voorpoting opgelegd voor een strook tussen 11,5 tot 17,25 meter.

TABEL 4.7 BREEDTE STROKEN WAAROP RECHT VAN VOORPOTING GOLD

Jaar	Meters	Plaats	Plaats	Plaats	Plaats
1405	05,75	Nuenen/Gerwen			
1465	11,50	Schijndel			
1468	11,50	Sint-Oedenrode	Vlierden		
1470	07,86	Breugel	Someren	Tongelre	
1539	23	Son			
1612	23	Schijndel			
1650	11,50	Helmond	Liempde	Lieshout	Stiphout
1651	28,75	Bakel	Lierop		

Bron: Pootkaarten Peelland.

De bepalingen over het recht en de plicht van voorpoting zijn in de Peellandse jaargeboden niet talrijk en de weinige die er zijn, noemen vooral de overtredingen en de daarbij behorende boetes. Hiervoor werd al het gebod in Erp genoemd waarin wordt verwezen naar de verplichting om te poten.³⁴⁰ Andere gaan over het recht op voorpoting, waarbij de overtreding bestond uit het overschrijden van de breedte van de toegestane strook.³⁴¹ In Aarle, Rixtel en Beek werd het recht van voorpoting in de jaargeboden uitgebreid over de gronden langs de Beekse Graaf.³⁴² De bezitters van die gronden mochten heesters en wilgen planten tot een breedte van 5,75 meter en het hout volledig vrij gebruiken. Interessant is dat de smalheer geen betaling van houtschat eiste.

4.13 Het incorporeren en plaatsen van bebouwing op de gemeint (1.12)

Vanaf de uitgifte van de gemeintes werden delen van de gemeint onttrokken aan het gemeenschappelijk gebruik. Soms kreeg een gemeenschap al direct bij de uitgifte het recht om delen van de gemeint te verkopen, soms gebeurde dat op een later tijdstip in bevestigingen van de uitgifte of in beheersreglementen. De gerechtigden in de gemeint van Aarle, Rixtel en Beek kregen op 15 oktober 1329 het recht om jaarlijks zoveel gemeenschappelijke grond te verkopen dat zij daarvan de cijns konden betalen.³⁴³ Dit is slechts een voorbeeld. In paragraaf 6.4 wordt het recht van alle gemeenschappen om delen van de gemeint te verkopen met elkaar vergeleken. Bij de bespreking van bepalingen in rubriek 1.12 is het slechts nodig te wijzen op het feit dat het verkopen van delen van de gemeint niet uitzonderlijk was. Wel moet worden benadrukt dat verkoop van rechten niet hetzelfde hoeft te zijn als het onttrekken van delen van de gemeint aan gemeenschappelijk gebruik. Als de gemeenschap aan buitenstaanders het recht verkocht om gebruik te maken van de gemeint, verwierf de gemeenschap inkomsten waarmee de jaarlijkse cijns kon worden betaald zonder dat de gemeint daardoor kleiner werd. Het verkopen van rechten op het gebruik van de gemeint is besproken in rubriek 1.2 en is nu niet het voorwerp van onderzoek. Het gaat nu om het onttrekken van delen van de gemeint aan het gemeenschappelijk gebruik.

In 1479 verkochten schepenen en naburen van Asten met toestemming van hun heer Berthout Back stukken gemeint om daarmee de bouw van de nieuwe kerk te bekostigen.³⁴⁴ Uit de context van de akte blijkt dat deze stukken grond aan het gemeenschappelijk gebruik werden onttrokken. Wouter Johannes Boexzoon mocht zijn gekochte stuk immers erfelijk bezitten met als enige beperking dat degenen die op dat moment paden gebruikten op dit stuk gemeint het recht van overpad behielden. In Asten ging het om een verkoop in een uitzonderlijke situatie, de bouw van een nieuwe kerk. Uit de jaargeboden blijkt dat gemeenschappen voorzichtig bleven met verkoop van delen van hun gemeint, maar het werd gaandeweg minder uitzonderlijk dan in de vijftiende eeuw. Uit allerlei bepalingen blijkt dat men vooral beducht was voor het bouwen op de gemeint waardoor delen privébezit werden. In Aarle, Rixtel en Beek mochten zonder toestemming van de naburen geen nieuwe boerderijen of huizen in de akkers worden gebouwd, tenzij dit was ter vervanging van bestaande gebouwen.³⁴⁵ In de jaargeboden van Deurne, Vlierden en

338 NL-EhvRHCE, 13000, GAR, inv.nr. 4/12, Keuren en breuken, 1568-1597, gebod ii, iii, (53); 12001, GHm, inv.nr. 162, Keurboek Jacob Fabri, 1625-1652, ongenummerd, vergelijk inv.nr. 163, Keurboek Joannes Roeffs, 1674, gebod 87; 13064, GLh, inv.nr. 14, Keuren en breuken, 1713, gebod 40; 13129, GVI, inv.nr. 20, Resoluties, 1771-1790, 33v-43v, gebod 2; 12299, SSt, inv.nr. 4, Resolutie- en vonnisboek, 1737-1751, 49v-56, gebod 46; NL-HtBHC, 7687, DE, inv.nr. 42, Keuren en breuken, 1732, gebod 1-5.

339 NL-HtBHC, 7687, DE, inv.nr. 42, Keuren en breuken, 1732, gebod 1-3, 1-5.

340 NL-HtBHC, 7687, DE, inv.nr. 42, Keuren en breuken, 1732, gebod 1-3, 1-5.

341 NL-EhvRHCE, 13000, GAR, inv.nr. 4/12, Keuren en breuken, 1568-1597, gebod (42); NL-HtBHC, 7687, DE, inv.nr. 40, Keuren en breuken, 1622, gebod (1), (13); 7697, DVe, inv.nr. 810, Keuren en breuken, 1559, gebod (1), (2), (49); 19, RvB, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, gebod (92).

342 NL-EhvRHCE, 13000, GAR, inv.nr. 4/12, Keuren en breuken, 1568-1597, gebod (46).

343 Van Sasse van Ysselt, *Oorkonden betreffende Rixtel*, 24-25.

344 Enklaar, *Gemeene gronden*, 5-8.

345 NL-EhvRHCE, 13000, GAR, inv.nr. 4/12, Keuren en breuken, 1568-1597, gebod xxi.

Lieshout staat dat aan de gemeint grenzende erven pas mochten worden omheind en van bouwsels voorzien nadat de bezitter had bewezen dat het om zijn eigen grond ging.³⁴⁶

Hoewel de gemeenschappen voorzichtig waren met de verkoop van delen van de gemeint, betekent dat niet dat er helemaal niets verkocht werd. In Veghel mocht geen gemeint in cultuur worden gebracht en er mocht niet op worden gebouwd tenzij die grond gekocht was. Was voor de grond niet betaald, dan werd de grond weer tot gemeint gemaakt en werden de bouwsels afgebroken.³⁴⁷ Vergelijkbaar is de bepaling in Sint-Oedenrode waar een boete werd opgelegd aan degene die zonder ervoor te betalen op de gemeint een bouwsel had gezet, bovendien werd de grond hem ontnomen.³⁴⁸ Erp heeft twee jaargeboden die daarbij aansluiten.³⁴⁹ Beide lijken veel op elkaar. Het eerste gebod stond het plaatsen van bouwsels op de gemeint toe mits de grond was gekocht van de gezworenen tegen minstens 1½ gulden per roede, circa 33 vierkante meter. In het tweede gebod gaat het om het incorporeren van een deel van de gemeint om dat tot eigen erf te maken met huis, schuur en schop. Wie dat wilde, moest eerst toestemming hebben van schepenen en borgemeesters en moest voor de grond drie gulden per roede betalen. Waarom twee geboden die inhoudelijk ongeveer gelijk zijn, maar waar vooral het verschil in prijs per roede opvalt? Vermoedelijk was het uitgangspunt anders. In het eerste gebod gaat het om een bouwsel op de gemeint, waarvoor alleen de onderliggende grond verkocht werd. De omliggende grond bleef gemeenschappelijk. In het tweede gebod gaat het om een stuk grond dat tot eigen erf werd gemaakt met daarop een huis en bijgebouwen. Die grond werd onttrokken aan gemeenschappelijk gebruik. Dat blijkt ook uit de zinsnede dat het erf afgepaald moest worden door de hoge rentmeester. Het eerste gebod is vergelijkbaar met een bepaling in Deurne, waarin het plaatsen van simpele open schuurtjes, vermoedelijk als nachtverblijf voor het vee, was toegestaan.³⁵⁰

Men wilde ook wel eens over de grens van het eigen perceel grond bewerken en op die manier een stukje bij dat eigen perceel trekken.³⁵¹ Op clandestien incorporeren van gemeenschapsgrond zijn ook de geboden in Helmond gericht die zeggen dat gemeenschappelijke beemden niet ingegraven of omheind mochten worden en dat geen delen van de stadswallen mochten worden afgegraven om iemands hof of erf daarmee te vergroten.³⁵² Bij het gebod over de stadswallen is duidelijk sprake van het verleggen van de grens van het eigen erf ten koste van de wallen. In het geval van het omheinen van gemeenschappelijke beemden ligt de zaak iets gecompliceerder. Het lijkt immers logisch dat beemden op de gemeint niet omheind mochten worden. Bij de bespreking van rubriek 1.3 bleek dat delen van de gemeint gedurende een deel van het jaar gemeenschappelijk en gedurende een deel van het jaar particulier werden gebruikt. In Helmond gebeurde de verdeling onder de naburen al in de veertiende eeuw. Ieder van de naburen gebruikte een eigen stuk van de gemeint als hooibeemd of akkerland, maar de grond bleef gemeenschappelijk bezit en stond na de oogst open voor het weiden van vee door alle leden van de gemeenschap.

De eerste vermelding van de verdeling van een deel van de gemeint onder de naburen is van 1359.³⁵³ Twee jaar eerder werd Walraven van Berlaar heer van Helmond, maar hij presenteerde zich pas aan de schepenen en inwoners tijdens het jaargeding bij de kerk op 20 mei 1359. Tijdens deze zitting vroegen Jan Huseman, Gerraert van Ophoven, Jan Bistervelt, Jan Hartman, diens zoon Sele, Godert uten Vehuijs, Godert Udemans, Dirck van Heijenbraecken, Jan Grunnick, Willem Barbier en anderen aan hun nieuwe heer toestemming om de gemeint te mogen hoefslaan (verdelen) onder de gerechtigden. Zij legden

een heilige eed af dat dit de wens was van iedereen die Helmond lief had. Walraven van Berlaar beschikte goedgunstig op dit verzoek. De heer koos één persoon en de inwoners zes personen, onder wie twee schepenen, om de verdeling in goede banen te leiden. Op bevel van de heer en de stad zouden de vertegenwoordigers eerst naar 's-Hertogenbosch, Oss en Geffen gaan om te zien hoe de inwoners daar de verdeling hadden aangepakt. De heer vroeg de op de kerkhof aanwezige Helmonders nog eens expliciet of zij het eens waren met de maatregel. Dat beaamden zij, behalve Marcelis van Doseldonc, 'die dat weder seide in 't gasthuijs te Helmond'. Hij had vermoedelijk niet op de kerkhof aanwezig kunnen zijn.

De schepenen van Helmond maakten een verslag van deze bijeenkomst in een akte waaraan ze hun stadszegel hingen. Ruim anderhalf jaar later was het voorwerk gedaan. Op 26 december 1360 was de verdeling een feit via twee verschillende handelingen.³⁵⁴ Walraven van Berlaar gaf de Helmonders in een door hem uitgevaardigde akte het recht om hun gemeint te hoefslaan. Zij mochten naar eigen inzicht die gronden, die overigens slechts een deel van de gemeint besloegen, onder elkaar verdelen, plaggen steken, straten over de gemeint aanleggen, in cultuur brengen en delen van de gemeint verkopen. Ter bekrachtiging hing hij zijn zegel aan de akte. De inwoners van Helmond verklaarden zich op hun beurt akkoord met het hoefslaan in een akte die met het stadszegel werd bekrachtigd door de schepenen van Helmond.

De verdeelde gronden, waarop de inwoners vanaf dat moment hun gewassen konden telen en hooi konden oogsten, werden omgeven door een landweer ter bescherming tegen zowel menselijke als dierlijke indringers. Aan het einde van diezelfde eeuw, in 1395, stemden de inwoners van Helmond in met een nieuwe verdeling van de gemeint.³⁵⁵ Uit de beschrijving van deze nieuwe verdeling blijkt wat de aanleiding was. Kort na 1395 werd de veste van de stad verbeterd waarvoor enkele inwoners grond moesten afstaan en zij moesten daarvoor worden gecompenseerd. De oude verdeling van 1360 werd ongedaan gemaakt doordat ieder zijn gebruiksrecht op zijn perceel gemeint inleverde. De compensatie geschiedde met percelen die werden afgescheiden van de op dat moment onverdeelde gemeint. Die percelen behoorden niet langer tot de gemeint, vielen niet langer onder de verplichting om ze open te laten liggen ten behoeve van het weiden van vee gedurende

346 NL-EhvRHCE, 13064, *GLh*, inv.nr. 13, Keuren en breuken, 1647-1650, gebod 12; 13129, *GVI*, inv.nr. 20, Resoluties, 1771-1790, 33v-43v, gebod 16; NL-HtBHC, 19, *RvB*, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, gebod (97), (98).

347 NL-HtBHC, 7697, *DVe*, inv.nr. 810, Keuren en breuken, 1559, gebod (6).

348 NL-HtBHC, 7633, *DStO*, inv.nr. 19, Jaargeboden, 1610-1767, gebod 18.

349 NL-HtBHC, 7687, *DE*, inv.nr. 40, Keuren en breuken, 1622, gebod (28), (69).

350 NL-HtBHC, 19, *RvB*, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, gebod (96).

351 NL-EhvRHCE, 13129, *GVI*, inv.nr. 20, Resoluties, 1771-1790, 33v-43v, gebod 17; 12299, *SSt*, inv.nr. 4, Resoluties en vonnisboek, 1737-1751, 49v-56, gebod 21, 25; NL-HtBHC, 19, *RvB*, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, gebod (116).

352 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 162, Keurboek Jacob Fabri, 1625-1652, gebod xxii, lxxviii.

353 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 156, Register van stukken periode 1300-1748; 12063, *HHm*, inv.nr. 187, Cartularium, 1314-1628; Krom en Sassen, *Oorkonden betreffende Helmond*, XXII, 30, 31.

354 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 401, Akte betreffende gemene waarheid over hoefslaan, 1360; Krom en Sassen, *Oorkonden betreffende Helmond*, XXIII, XXIV, 31-33.

355 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 156, Register van stukken periode 1300-1748; Krom en Sassen, *Oorkonden betreffende Helmond*, XLIX, 64, 65.

een deel van het jaar en de bezitters hoefden geen cijns over de gronden te betalen. Zij waren, om de moderne term te gebruiken, eigenaar geworden. Na die compensatie gingen de gezamenlijke inwoners over tot een nieuwe verdeling. Het stuk gemeint dat toen werd gehoefslaagd, bestond uit het eerder al verdeelde stuk gemeint verminderd met de percelen die als compensatie daarvan waren afgescheiden, maar vermeerderd met een stuk gemeint dat in 1360 niet bij het hoefslaan was betrokken. Tegelijk met de nieuwe verdeling werd de landweer verlegd, zodat ook de nieuwe percelen van de verdeelde gemeint binnen de landweer lagen. In Helmond is de verdeling van delen van de gemeint precies beschreven. In andere gemeenschappen blijkt die verdeling, zoals in rubriek 1.3 is aangetoond, ook te zijn gebeurd, maar daar is die niet gedocumenteerd.

Op het moment dat delen van de gemeint gedurende een deel van het jaar particulier werden gebruikt, ontstond de neiging om deze als particulier bezit te beschouwen. Maar na de oogst moest de grond wel weer als weidegrond voor het vee worden gebruikt. De hiervoor genoemde Helmondse bepaling die het omheinen van gemeenschappelijke beemden verbood, heeft tot doel het weiden na de oogst mogelijk te maken en slaat dan ook op de particulier gebruikte delen van de permanent verdeelde gemeint.³⁵⁶

Gewapend met de kennis van de voorgeschiedenis in Helmond zijn ook bepalingen in Erp te verklaren. Daar staat in de oudste serie dat niemand delen van de gemeint mocht omheinen of omgrachten.³⁵⁷ Wie dat deed, werd gedwongen de putten, grachten of kuilen weer te dempen. Deed hij dit niet, dan mocht de heer dat doen op kosten van de 'eijgenaer'. De combinatie van het gebruik van de woorden gemeint en eigenaar lijkt een contradictie. De gebruiker van een deel van de gemeint was uiteraard geen eigenaar van de grond. Maar uit de combinatie van de woorden blijkt wel dat het hier gaat om delen van de gemeint die permanent waren verdeeld. Dit laat goed zien dat de begrippen eigenaar en bezitter toen niet dezelfde juridische betekenis hadden als nu. Door die permanente verdeling werd de gebruiker als economisch eigenaar beschouwd van een perceel waarvan hij het permanente gebruik had en waarop de verplichting rustte om het perceel open te laten liggen. In de jongere series wordt de mogelijkheid open gelaten om delen van de gemeint te omheinen, maar dan wel na toestemming.³⁵⁸ Een jaargebod in Veghel is nog onduidelijker, maar ook dat wijst in dezelfde richting.³⁵⁹ Verboden delen van de gemeint mocht men niet bepoten, omheinen of in cultuur brengen. Al deze handelingen hadden tot gevolg dat de gemeint niet meer open zou liggen.

4.14 Samenvatting

De bestaande en vooral de oudere literatuur beschrijft de organisatie van Peellandse gemeenschappen als een statisch geheel. Datzelfde geldt voor de inhoud van de jaargeboden. Waar die inhoud is beschreven, blijft dit een lokale aangelegenheid, zonder vergelijking met de geboden in andere gemeenschappen en zonder enige analyse. Pas in 1985 maakte Coopmans een vergelijking tussen verschillende gemeenschappen en bracht hij daarin een ordening aan.³⁶⁰ In datzelfde jaar verscheen het artikel van Van Boven over de Helmondse jaargeboden.³⁶¹ Dat artikel was weliswaar lokaal gericht, maar ook voorzien van een ordening en analyse.

Uit het uitgebreide onderzoek van jaargeboden over de gemeint komt een dynamisch

beeld naar voren van gemeenschappen die zich aanpasten aan veranderingen die zich zowel vanuit de gemeenschap, vanuit de landschappelijke omgeving als van buitenaf opdrongen aan de inwoners. Bij dat dynamische karakter blijft de constante factor de duurzaamheid die de gebruikers tot doel hadden. De gebruikers moesten ook toekomstige generaties in de gelegenheid stellen de gemeint te gebruiken. De gemeenschappen verschilden van elkaar, maar allemaal hadden zij belang bij een goed gebruik van de gemeint en moesten zij daarbij schipperen tussen het individuele en het algemene belang en de eisen die van buitenaf werden opgelegd. De verschillen tussen de gemeenschappen worden duidelijk uit de vergelijking van de jaargeboden. In gemeenschappen met veel graslanden komen meer bepalingen voor over het weiden van vee, terwijl in echte peelgemeenschappen de bepalingen over het turfsteken groter in aantal zijn. Hoewel nog slechts de bepalingen over de gemeint zijn onderzocht, kan nu al wel worden gesteld dat de jaargeboden geschikt zijn om de onderzoeksvraag naar de functie van de jaargeboden in de organisatie van de gemeenschap, en daarmee naar de veranderingen in die organisatie, te beantwoorden.

Het beheer van de gemeint was gericht op een zo profijtelijk mogelijk gebruik in het heden, zonder het profijt voor de nakomelingen uit het oog te verliezen. Dat gebeurde in de eerste plaats door de gebruikersgroep zo klein mogelijk te houden via het stellen van voorwaarden aan het recht op gebruik. Dit recht werd volledig onthouden aan mensen van buiten, maar ook binnen de gemeenschap had niet iedereen evenveel rechten. Het gebruiksrecht was gebonden aan fiscale, sociale, economische en geografische voorwaarden. Rechten waren gebonden aan het behoren tot en bijdragen in de lasten van de gemeenschap, de hoeveelheid bewerkte grond en gehouden vee, het voeren van een huishouden en het wonen in een bepaald huis of in een bepaalde wijk.

De lasten waarin een gebruiker van de gemeint ten behoeve van de gemeenschap moest bijdragen, waren niet beperkt tot de financiële lasten. Hij moest tevens de gemeenschap verdedigen, de heer dan wel de hertog volgen in de strijd en daarnaast nog werkzaamheden verrichten ten dienste van de gemeenschap. Het geheel van fiscale, sociale, economische en geografische voorwaarden sloot ook leden van de gemeenschap uit van het gebruik van de gemeint. Dat betrof armlastigen en personen die geen eigen huishouding voerden, zoals inwonende volwassen familieleden en personeel. In de onderscheiden gemeenschappen werd verschillend omgegaan met de minder bedeelde leden van de gemeenschap. In Nuenen en Gerwen kreeg inwonend personeel een beperkt recht op het plaatsen van bijenvolken op de gemeint en waren armlastigen in principe volledig uitgesloten van gebruik, maar in individuele gevallen werden hen door het bestuur gebruiksrechten verleend. Veghel legde armlastigen niet alleen een boete op wanneer zij schapen en ganzen op de gemeint dreven, ook hun uitkering uit de armenkas werd stopgezet. Overigens werkte het 'voor wat hoort wat' ook andersom. Wie geen gebruik maakte van zijn recht op de gemeint, hoefde geen arbeid te verrichten voor de gemeenschap.

De bevindingen in Peelland over het recht op gebruik van de gemeint sluiten aan bij de

356 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 162, Keurboek Jacob Fabri, 1625-1652, gebod xxii.

357 NL-HtBHIC, 7687, *DE*, inv.nr. 40, Keuren en breuken, 1622, gebod (27).

358 NL-HtBHIC, 7687, *DE*, inv.nr. 42, Keuren en breuken, 1732, gebod 2-1.

359 NL-HtBHIC, 7697, *DVe*, inv.nr. 810, Keuren en breuken, 1559, gebod (93).

360 Coopmans, 'De betekenis van de gemeynten'.

361 Van Boven, 'De keuren van de stad Helmond'.

bevindingen van Prak en Vos dat binnen de gemeenschappen geen gelijkheid bestond, maar het past ook bij de definitie van Blickle van huisvaders.³⁶² Hij omschreef die immers als de hoofden van de huishoudens die beschikten over productiemiddelen. Degenen die volledige rechten in de gemeint hadden, kunnen worden betiteld als de huisvaders van Blickle. Uiteraard zegt dit alleen iets over de verschillende rechten op het gebruik van de gemeint en nog niets over de besluitvorming. In hoofdstuk 7 zal nader worden onderzocht welke inwoners betrokken waren bij het maken van regels over het gebruik van de gemeint.

4.14.1 Korte termijn

Aan mensen van buiten de gemeenschap werden gebruiksrechten verkocht. Enkele gemeenschappen kregen al bij de uitgifte van de gemeint het recht om ieder jaar zoveel rechten in de gemeint te verkopen dat de gemeenschap daarmee de jaarlijkse cijns kon opbrengen. Daarnaast werden percelen in de gemeint verkocht of weggegeven. Die percelen werden onttrokken aan het gemeenschappelijk gebruik en werden privébezit. Met verkoop of weggeven van percelen van de gemeint waren de gemeenschappen echter voorzichtig. Dat gebeurde in uitzonderlijke gevallen, zoals voor de uitbreiding van de vestingwerken in Helmond rond 1400 en de bouw van de nieuwe kerk van Asten in het vierde kwart van de vijftiende eeuw. Hoewel men daarna voorzichtig bleef met de verkoop van rechten en van percelen grond, werd het in de loop van de onderzochte periode toch vaker gedaan. In de Veghelse gemeint hadden mensen uit Eerde zich ingekocht, maar er werd zorgvuldig gekeken of zij hun rechten niet uitbreidden. In Asten werd het recht op een turfveld verkocht aan buitenstaanders, maar ook daar hadden de kopers minder rechten dan de inwoners.

Onder strikte voorwaarden konden leden van de gemeenschap delen van de gemeint incorporeren. Daarbij werd een deel van de gemeint aan gemeenschappelijk gebruik onttrokken en tot eigen erf gemaakt, eventueel tot huiserf met bijgebouwen.

4.14.2 Lange termijn

Om het profijt in het heden zo groot mogelijk te maken, werden de gronden die geschikt waren voor akkerbouw en veeteelt verdeeld, het zogenoemde hoefslaan. Deze relatief vruchtbare gronden werden gedurende het groeiseizoen particulier gebruikt, maar na de oogst opengesteld voor het vee. Daartoe dienden zij open te blijven liggen, niet omheind en zonder sloten. Deze gronden bleven ook vallen onder het regime van de jaarlijkse cijnsbetaling die de gemeenschap schuldig was over de gemeint. Of er sprake was van *Flurzwang*, de verplichte teelt van bepaalde gewassen, blijkt niet uit de jaargeboden. Juist omdat het gebruik van de gemeint in de jaargeboden tot in details werd geregeld, zal het ontbreken van regels ten aanzien van de teelt op verdeelde gemeint betekenen dat die *Flurzwang* er gewoon niet was.

De gemeint bestond in Peelland uit alle gemeenschappelijke gronden, waartoe zowel gecultiveerde als ongecultiveerde gronden behoorden. Het is dan ook onjuist om als equivalent voor gemeint te spreken over woeste gronden, zeker niet voor de gehele onderzochte periode. Toch leidde het verdelen van akker- en weideland uiteindelijk wel tot vermindering van de oppervlakte van de gemeenschappelijke gronden. De bezitter van een

perceel in cultuur gebrachte gemeint ging die grond op den duur beschouwen als privébezit waaraan twee zakelijke rechten kleefden, de cijnsbetaling en het toestaan dat ander-mans vee op zijn grond graasde. Het cijnsrecht werd vanaf de achttiende eeuw vaak afge-kocht. Het recht van derden om op andermans grond te grazen werd, met een vaak niet meer begrepen verwijzing naar de verdeling van de gemeint, in latere eeuwen het recht van hoefslag genoemd.

4.14.3 Nut

Uit het openstellen van de particulier verdeelde gronden van de gemeint voor het weiden van vee blijkt het belang van de gemeenschappelijke gronden voor het houden van dat vee. In Peelland waren daarnaast de turf- en heidevelden belangrijk om de producten die ze opleverden. Vooral de techniek om turf te winnen laat een ontwikkeling zien. Die liep van simpele eendagsputten, via eendagsputten in ontwaterde velden naar het steken in lange stroken langs afwateringskanalen. Behalve die hoofdproducten bracht de gemeint nog veel meer op: hout, leem, zand, honing, eikels, vis en vogels. Bij de bepalingen ten op-zichte van het weiden van vee en het halen van producten komt het belang van een goed beheer naar voren. Steeds bleef het een wikken en wegen om te kunnen bepalen wat wel en wat niet was gewenst. Het oppervlakkig maaïen van heide, waarna die weer aangroeï-de, kon weinig kwaad doen, maar het steken van heidezoden, waarbij de heide met wortel en al verdween, leidde tot zandverstuïvingen. Grote kuddes schapen vernielden zowel het gras op drassige gronden als de heide op droge gronden.

Om de gemeint voor de toekomst te bewaren werden de rechten van de gebruikers steeds verder ingeperkt. In 1499 mocht op de Bakelse gemeint iedere rechthebbende hei-de maaïen. In 1627 was dit recht beperkt tot de veelhouders. Tot 1656 mocht in Stiphout twee hele dagen worden geturfd. Toen werd dat verminderd tot twee keer een halve dag. In alle gemeenschappen werd de periode waarin heide mocht worden gemaaid steeds korter. De beheerders zetten steeds grotere delen van de gemeint af waar helemaal niet mocht worden gegraasd en gemaaid. Zij gaven turfvelten uit om het steken te reguleren en verboden het laten liggen van grote stukken tussen de turfputten, wat meer profijt op-leverde. Zij maakten ontginningsplannen, compleet met afwateringskanalen. Dat bevor-derde een grondiger uitmoeren van de ontwaterde percelen. Uit de bepalingen over het houden van schapen kan met enig voorbehoud de conclusie worden getrokken dat het drijven van grote kuddes schapen in de zeventiende eeuw op zijn retour was. Waar in de zestiende eeuw nog kuddes gedreven werden door dorpsherders, was in de zeventiende eeuw het drijven van schapen op de gemeint overal gebonden aan quota, hoewel die quota per gemeenschap verschilden.

Bij een van de producten van de gemeint, het hout, werd de invloed van buitenaf steeds belangrijker. In de vijftiende eeuw kregen veel gemeenschappen het recht van voorpoting, het recht om bomen te planten op de gronden tussen het eigen erf en de gemeint. De re-den die hierbij werd aangevoerd, was de behoefte aan hout, maar vooral ook de noodzaak om zandverstuïvingen te voorkomen. Dit recht veranderde in 1696 in een plicht, opgelegd door de Raad van State.

4.14.4 *Beheer en controle*

De beperking van het recht op het gebruik van de gemeint leidde tot veel ge- en verboden. De handhaving werd gecontroleerd door daartoe aangestelde functionarissen die zowel uitvoerende als beherende taken hadden. De uitvoerende functionaris was vanaf de uitgifte van de gemeint de schutter. Zijn vroegste taak was het opsluiten (schutten) van vee van niet-gerechtigden dat hij aantrof op de gemeint. Zijn taak werd uitgebreid tot algemeen toezichthouder, niet alleen op vee van buitenstaanders, maar ook op het vee van inwoners met recht op gebruik. Was het vee niet ziek, was het daadwerkelijk hun bezit, bracht een persoon niet meer vee op de gemeint dan waar hij recht op had? Daarnaast hield de schutter toezicht op het halen van verboden producten dan wel producten gehaald op verboden plaatsen of gedurende verboden periodes van het jaar. Hij kreeg daarbij steeds meer ondersteuning van anderen, niet alleen van de beheerders van de gemeint, maar vaak ook van het gehele bestuur.

De beheerders van de gemeint werden in Peelland meestal gezworenen genoemd, maar ook andere namen werden gebruikt, zoals peelmeesters en gemeintmeesters. Vooral de functie van de gezworenen over de gemeint laat de veranderingen in de organisatie van de gemeenschap zien. De gezworenen behoorden tot de groep eedspersonen, die door de eed waarmee zij hun ambt aanvaardden, beloofden de belangen van de gemeenschap te behartigen. Op basis van die eed voor hun primaire functie namen zij tevens deel aan het bestuur. Andere eedspersonen waren schepenen en kerk- en armmeesters. Gedurende de onderzochte periode, in de stad Helmond wat vroeger dan in de dorpen, veranderde de positie van de gezworenen. Van Asseldonk wees al op de invloed die dorpsschulden hadden op het invoeren van het borgemeestersambt.³⁶³ Voor het beheer van de financiën werden borgemeesters aangesteld die ook de financiën van de gemeint gingen beheren. Dat veranderde de taak van de gezworenen, maar niet overal op dezelfde manier. In Deurne verdwenen financiën uit het takenpakket van de gemeintmeesters, maar bleven zij andere beleidsmaatregelen treffen en bleven zij deel uitmaken van het bestuur. In Lieshout werden alle beleidsmatige taken overgenomen door de borgemeesters en werd de benaming van gezworene en borgemeester door elkaar gebruikt voor dezelfde persoon. De jaargeboden in Erp laten zien dat daar de borgemeesters ergens tussen 1622 en 1631 alle taken van de gezworenen overnamen, maar dat hun zelfstandigheid tegelijkertijd werd ingeperkt. Zaken waarover de gezworenen tevoren zelfstandig mochten beslissen, werden vanaf dat moment afgehandeld door schepenen en borgemeesters samen.

Aan het einde van de uitgebreide bestudering van de inhoud van de jaargeboden over de gemeint kan worden geconcludeerd dat daarmee de basis is gelegd om de deelvraag te beantwoorden naar de relatie tussen jaargeboden en gemeint.

363 Van Asseldonk, *De Meierij ontrafeld*, 160.



Afb. 5.1 Uitsnede uit de kaart van de gemeint van Stiphout uit 1781, gemaakt door J.F. van de Weijer. De gemeint de Eenselaar, in 1474 door de Helmondse heer uitgegeven aan inwoners van Stiphout, is op deze kaart expliciet buiten de jurisdictie van Stiphout getekend. In deze tijd was er veel discussie over de jurisdictie over de Eenselaar tussen de Stiphoutse heer en Helmond (NL-EhVRHCE, Topografische Historisch Atlas, 175297).

5 De inhoud van de jaargeboden

(2): gemeenschap

5.1 Inleiding

De tweede rubriek van de jaargeboden bevat de bepalingen met betrekking tot het leven binnen de gemeenschap. De namen van de rubrieken zijn voor een deel vergelijkbaar met de voor de gemeint gehanteerde indeling. Een gemeenschap nam voorzorgsmaatregelen tegen brand op de gemeint, maar ook tegen brand in de bebouwde omgeving. Daarom komt brandveiligheid in beide rubrieken voor.

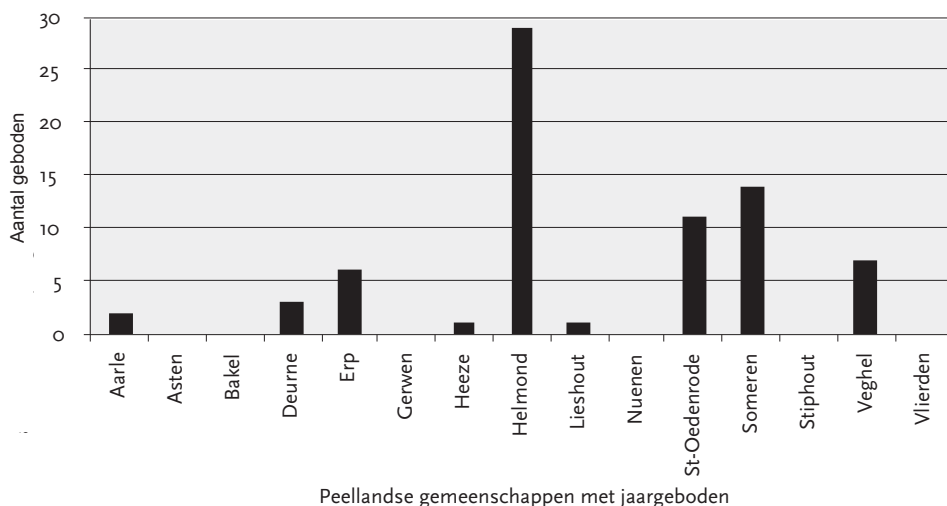
Net als in het vorige hoofdstuk wordt bij de paragraafindeling de volgorde van de rubrieken in het schema gevolgd, ook al bevat die rubriek slechts één jaargebod, zoals die ene bepaling over dienstboden in Deurne. De jaargeboden over de gemeenschap verschillen zoveel van elkaar dat zij niet zomaar onder gelijke noemers zijn te brengen. Dat leidt tot korte paragrafen, maar op deze manier blijft wel het overzicht bewaard. Grafiek 4.1 in paragraaf 4.1 liet goed zien dat de bepalingen over de gemeenschap aanmerkelijk minder in aantal zijn dan die over de gemeint. De gemeenschap Bakel heeft geen eigen jaargeboden en de jaargeboden van de rechthebbenden in de Bakelse gemeint bevatten uiteraard alleen bepalingen over de gemeint. In de grafieken in dit hoofdstuk is Bakel dan ook slechts voor de volledigheid opgenomen. Overal elders zijn jaargeboden over de gemeenschap aangetroffen, maar ook daar geldt dat het aantal geboden gering is in vergelijking met de bepalingen over de gemeint. Slechts in Helmond en in Nuenen en Gerwen bestaan de series jaargeboden voor meer dan de helft uit bepalingen over de gemeenschap. In Helmond is dat vooral te danken aan de vele bepalingen over de weekmarkt, die een regionale functie had. In de geboden van Nuenen en Gerwen zijn veel bepalingen opgenomen om de administratie en de financiën te regelen.

Aan het begin van iedere paragraaf is een grafiek opgenomen met het absolute aantal bepalingen in de betreffende rubriek per gemeenschap. Bij dergelijke kleine aantallen is het nodig om voor iedere gemeenschap een helder overzicht te hebben van het al dan niet voorkomen van bepalingen in die rubriek.

5.2 Handel (2.1)

In de meeste gemeenschappen gaan de bepalingen met betrekking tot handel vooral over de maten en gewichten die inwoners moesten hanteren bij het schenken van drank en het verkopen van brood. Zij zijn voornamelijk gericht op de lokale handel en de productie voor de lokale markt. In Helmond bevatten de jaargeboden een hele reeks bepalingen over de

GRAFIEK 5.1 ABSOLUTE AANTALLEN JAAR Geboden PER GEMEENSCHAP BETREFFENDE HANDEL



Bron: Jaargeboden Peelland.

weekmarkt en vooral over de indeling van de markt waarbij voor de kramers per product een gedeelte van het marktplein was gereserveerd. De Helmondse markt had een regionale functie. Zowel kopers als verkopers kwamen niet alleen uit Helmond, maar ook uit de omgeving. Dit is niet zo vreemd, omdat Helmond sinds 1376 marktrechten had verkregen, waarna zowel jaarmarkten als weekmarkten werden gehouden. Sint-Oedenrode had ook marktrechten, maar uit de jaargeboden blijkt niet dat er van de markt veel invloed op de omgeving van de vrijheid uitging. Andere gemeenschappen hadden geen weekmarkt, maar wel jaarmarkten, maar deze komen niet in de jaargeboden voor. De oriëntatie van Helmond op bovenlokale handel wordt nog geaccentueerd door een bepaling in de jaargeboden over de tolvrijheid van Helmonders. Vanwege het aantal jaargeboden in Helmond en de bovenlokale betekenis van de markt zal bij de beschrijving worden uitgegaan van Helmond, waarna bepalingen uit andere gemeenschappen worden vergeleken met die van Helmond. Bij de bespreking komen verschillende aspecten aan de orde: 1. controle op het gebruik van de juiste maten en gewichten en op de aangeboden waar; 2. verhandelde producten; 3. verkooppunten; 4. bevoordeling van de eigen gemeenschap tegenover kopers van buiten; en 5. tolvrijheid.

5.2.1 *Controle maten en gewichten en aangeboden waar*

De controle op een correct verloop van de handel werd uitgeoefend door de keurmeesters, die ook ijkmeesters werden genoemd. De eerste benaming was afgeleid van hun controlerende taak op de handel in het algemeen, de tweede verwees naar hun functie als ijer van instrumenten waarmee werd gemeten en gewogen.

De jaargeboden vermelden bijna nooit de grootte en zwaarte van de maten en gewichten, maar verwijzen naar de maat of het gewicht van de plaats die men volgde. In Tabel 5.1 zijn de maten en gewichten opgenomen die in de jaargeboden worden genoemd. Er lijkt weinig lijn in te ontdekken. Soms volgde men de ene plaats voor de natte waar en een andere plaats

voor het gewicht van het brood. Lang niet alle maten en gewichten staan in de jaargeboden die immers niet de productie regelden, maar de handel in producten. Daarom bevatten de jaargeboden bijvoorbeeld geen akkermaten. Ook zijn niet overal dezelfde producten opgenomen in de bepalingen. Dat maakt het moeilijk om zaken echt met elkaar te vergelijken.

Dat de geboden zo moeilijk vergelijkbaar zijn, heeft echter vooral te maken met het feit dat we, wanneer we spreken over maten en gewichten, twee verschillende grootheden kunnen bedoelen. Er is een verschil tussen het instrument dat wordt gebruikt om te wegen en het gewicht dat een product dient te hebben. Beide betekenissen komen in de jaargeboden voor. In Deurne zelfs in één bepaling: bakkers, brouwers, vleeshouwers en verkopers van vetwaren moesten brood bakken volgens het gewicht en de prijs die gold op de Helmondse markt, maar zij moesten hun waren afwegen met Bossche gewichten die waren gemerkt met de 'Bosch boom'.¹ Een combinatie van twee geboden in Sint-Oedenrode maakt duidelijk dat in die gemeenschap zowel voor het instrument als voor het product Bossche maatstaven golden.² Het eerste gebod bepaalt dat slechts brood mocht worden verkocht met hetzelfde gewicht als het in Den Bosch verkochte brood. In het tweede gebod staat dat bakkers, vleeshouwers en kramers slechts mochten wegen en hun waren afmeten met geijkte Bossche ellen en gewichten.

TABEL 5.1 IN DE JAARGBODEN VERMELDE MATEN EN GEWICHTEN

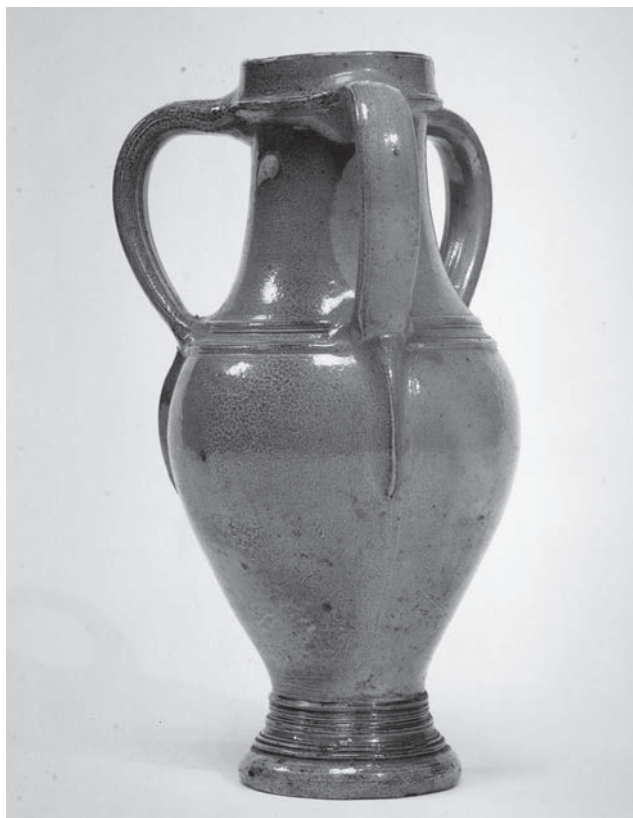
	Aarle, Rixtel, Beek	Deurne	Erp	Heeze	Helmond	Lieshout	Sint- Oedenrode	Someren	Veghel
Alcohol	Bosch	Bosch	Bosch			Bosch	Rode		Bosch
Brood	H'mond	H'mond	Bosch*		13 pond		Bosch	13 pond	Bosch
Olie	H'mond	H'mond				H'mond	Rode		
Azijn		H'mond				H'mond			
Vetwaren	H'mond	Bosch							
Graan			Erp						
Vlees		Bosch					Bosch		
Goederen per maat				Heeze			Bosch	Bosch	
Goederen per gewicht				Heeze				Bosch	Bosch
Zout							Rode		

* Met de toevoeging dat dit Bossche gewicht gelijk stond aan 13,5 pond; een Bosch pond woog 470,5 gram. Een brood volgens het Bossche gewicht woog derhalve bijna 6,5 kilo.

Bron: Jaargeboden Peelland.

1 NL-HtBHC, 19, RvB, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, gebod (119).

2 NL-HtBHC, 7633, DStO, inv.nr. 19, Jaargeboden, 1610-1767, gebod 1, 5.



Afb. 5.2 Helmondse drie-orenkan uit de collectie van Museum Helmond nummer 80-121. Foto J. van den Broek (NL-EhVRHCE, Beeldbank, 116283).

Waar het Bossche ijkteken wordt genoemd, moet het om het instrument gaan.³ Dat Bossche merk was verplicht op de standaardmaten die de lokale keurmeesters gebruikten om de door de verkopers gebruikte maten te ijken en de waren te controleren. Het noemen van dit Bossche ijkteken wijst erop dat de lokale keurmeesters hun standaardmaten in 's-Hertogenbosch moesten laten ijken. Gemeenschappen die de Helmondse maat gebruikten, moesten daarvoor in de eerste week van het jaar naar Helmond.⁴ De meetinstrumenten volgens de Helmondse maat waren beperkt tot olie en azijn en voor Aarle, Beek en Rixtel ook voor vetwaren.⁵ In de andere gevallen waar Helmond is genoemd, gaat het om het feit dat de Helmondse markt werd gevolgd voor het gewicht van het brood.⁶ De omschrijving in Heeze is algemeen, maar lijkt te wijzen op een eigen meetinstrument voor zowel maten als gewichten.⁷ Sint-Oedenrode had een eigen meetinstrument, maar alleen voor de natte maten, zout- en korenmaat, terwijl voor de droge maten een Bossche maat werd gebruikt.⁸ De graanmaat als instrument werd de lopens genoemd. In de oudste serie jaargeboden, opgesteld in 1637, ijkten in Sint-Oedenrode de borgemeesters de lopens.⁹ In de serie van 1654 is sprake van een ijkmeester, maar die deed zijn werk niet zelfstandig. Bij het ijken waren de officier en de schepenen aanwezig. In de jaargeboden wordt verder alleen in Erp de eigen graanmaat genoemd, het instrument moest geijkt zijn met de letter 'C'.¹⁰ Ook Asten had eigen meetinstrumenten, maar dat is niet vermeld in de jaargeboden. In 1558 liet het dorp een maat

maken door Jan den Stoeldraijer en een dorpslopers door Thonis Bijssel, waarmee de natte en droge waren konden worden gemeten.¹¹

Uit andere bronnen blijkt dat veel gemeenschappen eigen graanmaten hadden, maar met deze graanmaten werd de omvang van het product en niet het instrument aangeduid. De Helmondse schepenprotocollen bevatten veel akten over de verkoop van roggepachten in Peelland die werden gemeten in maten van de eigen gemeenschap: Veghel in 1419 volgens een schepenbrief van 1487, Someren, Mierlo en Nuenen in 1435, Asten en Son in 1437, Sint-Oedenrode in 1438, Heeze en Leende en Tongelre in 1444, Deurne in 1446, Lierop in 1449, Bakel in 1450.¹² Ook in de lokale archieven zijn de eigen maten terug te vinden. De Erpse graanmaat bestond al in 1342, zoals blijkt uit de verkoop door Didderic van Bordonc op 13 juli van dat jaar van een mud rog erfpacht volgens de Erpse maat.¹³

Hoe het hele proces van keuren lokaal gebeurde, wordt duidelijk in Helmond. Instrumenten werden door de keurmeesters op grootte, inhoud of gewicht gecontroleerd en daarna geijkt. Daarnaast controleerden zij op fraude bij het afwegen en meten van producten. Het derde punt waarmee de keurmeesters zich bezighielden, betrof de controle op de kwaliteit van het product en het vierde punt de vraagprijs. Dit laatste punt, de prijzen, wordt hierna bij 2. besproken. Voor het jaarlijks ijken van de gebruikte maten werden de keurmeesters per geijkte maat en gewicht betaald door de gebruiker van de instrumenten.¹⁴ Herbergiers verkochten hun bier in tinnen potten of potten van aardewerk met drie oren die bij opgravingen in het centrum van Helmond meermaals zijn aangetroffen.¹⁵ Een daarvan is gepegeld via een druppel lood in de hals. Die pegel gaf het peil aan van de drank, zodat steeds dezelfde hoeveelheid drank werd geschonken. Het gebruik van die drie-orenkannen was voor Hane-winckel in zijn *Reize door de Majorij van 's-Hertogenbosch in den jaare 1798* het bewijs van de domheid van de Helmonders. Deze kannen zouden door keizer Karel V verplicht zijn gesteld, omdat hij bij een bezoek aan herberg De Wildeman de kan niet kon aannemen van de herbergier die een twee-orenkan met beide handen vasthield.¹⁶ Dit is een bekend verhaal dat

3 NL-HtBHC, 7687, *DE*, inv.nr. 42, Keuren en breuken, 1732, gebod 8-1; 7633, *DStO*, inv.nr. 19, Jaargeboden, 1610-1767, gebod 5; 19, *RvB*, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, gebod (119).

4 NL-EhvRHCE, 12001, *GHM*, inv.nr. 1485, Verzoekschrift inzake recht van ijk, 1651; Frenken, *Helmond* I, 325.

5 NL-EhvRHCE, 13000, *GAR*, inv.nr. 4/12, Keuren en breuken, 1568-1597, gebod (51); 13064, *GLh*, inv.nr. 13, Keuren en breuken, 1647-1650, gebod 7; NL-HtBHC, 19, *RvB*, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, gebod (120).

6 NL-EhvRHCE, 13000, *GAR*, inv.nr. 4/12, Keuren en breuken, 1568-1597, gebod (50); NL-HtBHC, 19, *RvB*, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, gebod (119).

7 NL-EhvRHCE, 10208, *SGe*, inv.nr. 231, Schepenprotocol, 1547, ingebonden dingrol Heeze, 1536-1540, 1, 1v, gebod (5).

8 NL-HtBHC, 7633, *DStO*, inv.nr. 19, Jaargeboden, 1610-1767, gebod 3, 5, 7-9, 13.

9 NL-HtBHC, 7633, *DStO*, inv.nr. 19, Jaargeboden, 1610-1767 gebod, 9; inv.nr. 20, Jaargeboden, 1610-1660, gebod 9.

10 NL-HtBHC, 7687, *DE*, inv.nr. 42, Keuren en breuken, 1732, gebod 8-5.

11 NL-EhvRHCE, 13028, *SAs*, inv.nr. 3, Protocol in civiele en criminele zaken, 1549-1567, 187.

12 NL-EhvRHCE, 15240, *SHM*, inv.nr. 3791, Schepenprotocol, 1434-1439, 14, 21, 28v, 117v, 120v; inv.nr. 3792, Schepenprotocol, 1439-1443, 39; inv.nr. 3793, Schepenprotocol, 1443, 1444, 93, 102; inv.nr. 3794, Schepenprotocol, 1445, 1446, 66v; inv.nr. 3795, Schepenprotocol, 1446-1471, 141v; inv.nr. 3796, Schepenprotocol, 1450-1452, 58; inv.nr. 3798, Schepenprotocol, 1481-1484, 44.

13 NL-HtBHC, 7752, *THGE*, inv.nr. 1077, Akten vestigen cijnsen en dergelijke, 1342-1698, nr. 2.

14 NL-EhvRHCE, 12001, *GHM*, inv.nr. 162, Keurboek Jacob Fabri, 1625-1652, gebod i, ii.

15 De Jong, Peters en Vossen, *Verwerkt verleden*, 258, 260 (afbeelding).

16 [Hanewinckel], *Reize door de Majorij*, 70.

onder meer ook over de Belgische plaats Olen wordt verteld en het verhaal over Helmond duikt geregeld op in de literatuur.¹⁷ Op 20 oktober 1722 verviel de verplichting om drie-orenkannen te gebruiken als maat.¹⁸ Vanaf dat moment mochten alle potten en pinten worden gebruikt, mits zij binnen een maand door de keurmeester werden gepegeld. In Sint-Oedenrode is de plaats waar de kan gepegeld moest worden precies vermeld: een duim onder de rand.¹⁹

De werkzaamheden van de Somerense keurmeesters zijn vergelijkbaar met die van de Helmondse.²⁰ Alle maten en gewichten moesten worden geijkt, waarvoor de keurmeesters per geijkte maat en gewicht werden betaald. Moest een herbergier extra kosten maken omdat een klant een gepegelde kan of pot kapot liet vallen, dan moest de klant die vergoeden en bovendien één stuiver geven voor het pegelen van de nieuwe kan of pot. In Someren komen in de jaargeboden keurmeesters voor, in Sint-Oedenrode ijkmeesters en in Lieshout keurmannen.²¹ Hoewel zij niet worden genoemd, is van veel andere gemeenschappen bekend dat ze keurmeesters hadden: Deurne, 1655; Son en Breugel 1658; Vlierden, 1660; Beek en Donk, 1756.²²

Alle bepalingen over het gebruik van geijkte maten en gewichten bevatten ook de sanctie die stond op overtreding. Hierboven bleek dat de Helmondse keurmeester voor het ijken werd betaald per geijkt stuk, maar bij de controle op het gebruik van de juiste maten en gewichten ontving hij geld per geconstateerde overtreding. De helft van de opgelegde boete was voor de heer, de andere helft voor de keurmeesters.²³ Ook in Aarle, Rixtel en Beek werd de opbrengst van de boete gedeeld tussen de heer en de gedeputeerden die namens de heer controleerden.²⁴ De genoemde gedeputeerden kunnen keurmeesters zijn geweest, maar ook andere functionarissen, bijvoorbeeld schepenen of borgemeesters. In Lieshout was de helft voor de heer en de andere helft voor de keurman of voor degene die aangifte deed van de overtreding.²⁵ In Veghel bekeurden de gezworenen, maar of zij een deel van de boete kregen, blijkt niet.²⁶ Met deze gezworenen moeten de gezworen keurmeesters zijn bedoeld, niet de gezworenen over de gemeint.²⁷ In Deurne ging de gehele boete naar de heer.²⁸ Veel gemeenschappen vermeldden niet naar wie de opbrengst van de boetes ging.²⁹ In Someren is slechts de bestemming van eenderde deel van de boetes bekend. Die ging naar degene die de overtreding aangaf, maar dat gold voor alle bepalingen over handel.

Vaak werd niet alleen een boete opgelegd. Het foute gewicht werd in beslag genomen (Deurne, Helmond, Sint-Oedenrode, Veghel) of kapotgeslagen (Veghel); de verkeerd gewogen waar of verkeerd geschonken drank werd in beslag genomen (Aarle, Rixtel en Beek, Deurne, Erp, Sint-Oedenrode, Someren); de klant hoefde niet te betalen (Helmond).³⁰ In de jaargeboden van Sint-Oedenrode staan enkele weeginstrumenten die werden gebruikt naast de geijkte gewichten.³¹ Het gebruik van Bossche ellen en gewichten was verplicht, het meten en wegen met stenen of keien verboden. Vlees dat van buiten de gemeenschap werd aangevoerd, mocht niet worden gewogen met een punder, ook unster genoemd. Someren had een vergelijkbare bepaling. Reizende vleesverkopers die hun vlees afwogen met punders, moesten hun geijkt pondgewicht bij zich hebben. Zo niet dan kregen ze een boete en confisqueerden de keurmeesters het vlees.³²

De controle op fraude bij het afwegen en afmeten van de producten kon door de daartoe aangestelde functionarissen slechts worden uitgevoerd door daadwerkelijk op pad te gaan. Enkele Somerense bepalingen geven nadere details.³³ De keurmeesters mochten mensen aanhouden die met brood op straat liepen en vervolgens het gewicht van de broden contro-

leren. Ze bezochten ook bakkerijen, molens en alle huizen waar goederen werden afgemeten en gewogen. In de jaargeboden van andere gemeenschappen staat niets over deze onverwachte controles, maar ook daar zullen inspecties bij bakkers, molenaars, lakenverkopers en anderen zijn geschied. Het merktken dat Helmondse bakkers op hun broden moesten zetten, maakt duidelijk dat daar controles werden uitgevoerd nadat het brood de bakkerij had verlaten.³⁴ Een boete plus inbeslagname van te lichte broden was normaal, net als bij de verboden meetinstrumenten, maar in Heeze en Leende betaalde men slechts een boete.³⁵ In Erp namen de keurmeesters niet alleen het te lichte brood, maar de hele voorraad brood van de bakker in beslag en in Veghel staat er bij dat dit brood werd uitgedeeld aan de armen.³⁶

Keurmeesters hielden ook de kwaliteit van de aangeboden waren in de gaten. Slechts de jaargeboden van de vier grootste Peellandse gemeenschappen, Deurne, Helmond, Sint-Oedenrode en Someren, vermelden hier iets over.³⁷ Een Helmondse bakker mocht geen goedkoper koren onder zijn tarwe- of roggemeel mengen. In Deurne, Sint-Oedenrode en Someren mocht het brood niet gebuild of gezeegd zijn, oftewel de bakkers moesten volkorenbrood bakken. Vleeshouwers van buiten moesten garanderen dat hun vlees van goede

- 17 Frenken, *Helmond I*, 128; De Jong, Peters en Vossen, *Verwerkt verleden*, 258; Meijneke, *Op reis door de Meierij*, 173, 174.
- 18 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 164, Keurboek Theodorus Alberts, 1699, gebod 2.
- 19 NL-HtBHIC, 7633, *DStO*, inv.nr. 19, Jaargeboden, 1610-1767, gebod 7.
- 20 NL-EhvRHCE, 13084, *GSom*, inv.nr. II/1, Ceuren en breucken, 15e eeuw, gebod (60), (62).
- 21 NL-EhvRHCE, 13064, *GLh*, inv.nr. 13, Keuren en breuken, 1647-1650, gebod 7; 13084, *GSom*, inv.nr. II/1, Ceuren en breucken, 15e eeuw, gebod (60), (62); NL-HtBHIC, 7633, *DStO*, inv.nr. 19, Jaargeboden, 1610-1767, gebod 9.
- 22 NL-EhvRHCE, 13045, *GB-D*, inv.nr. 15/1, Bekendmakingen ijkmeesters, 1756-1757; 13181, *GD*, inv.nr. 693, Bijlagen borgemeestersrekening, 1654-1655; 12074, *GSo*, inv.nr. 602, Stukken betreffende de ijk, 1658-1755; 13131, *SVI*, inv.nr. 29, Protocol van allerhande akten, 1745-1761, 160.
- 23 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 162, Keurboek Jacob Fabri, 1625-1652, gebod i, ii.
- 24 NL-EhvRHCE, 13000, *GAR*, inv.nr. 4/12, Keuren en breuken, 1568-1597, gebod (50), (51).
- 25 NL-EhvRHCE, 13064, *GLh*, inv.nr. 13, Keuren en breuken, 1647-1650, gebod 7.
- 26 NL-HtBHIC, 7697, *DVe*, inv.nr. 810, Keuren en breuken, 1559, gebod (37).
- 27 Zie paragraaf 4.6.
- 28 NL-HtBHIC, 19, *RvB*, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, gebod (119), (120).
- 29 NL-EhvRHCE, 13084, *GSom*, inv.nr. II/1, Ceuren en breucken, 15e eeuw, gebod (39), (40), (57), (60), (61), (63); 10208, *SGe*, inv.nr. 231, Schepenprotocol, 1547, ingebonden dingrol Heeze, 1536-1540, 1, 1v, gebod (5); NL-HtBHIC, 7687, *DE*, inv.nr. 40, Keuren en breuken, 1622, gebod (36), (38)-(40); 7633, *DStO*, inv.nr. 19, Jaargeboden, 1610-1767, gebod 1, 3, 7-9.
- 30 NL-EhvRHCE, 13000, *GAR*, inv.nr. 4/13, Keuren en breuken, 1568-1620, gebod (50); 12001, *GHm*, inv.nr. 162, Keurboek Jacob Fabri, 1625-1652, gebod ii; 13084, *GSom*, inv.nr. II/1, Ceuren en breucken, 15e eeuw, gebod (58); NL-HtBHIC, 7687, *DE*, inv.nr. 40, Keuren en breuken, 1622, gebod (39); 7633, *DStO*, inv.nr. 19, Jaargeboden, 1610-1767, gebod 6-9; 7697, *DVe*, inv.nr. 810, Keuren en breuken, 1559, gebod (15), (43); 19, *RvB*, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, gebod (119), (120).
- 31 NL-HtBHIC, 7633, *DStO*, inv.nr. 19, Jaargeboden, 1610-1767, gebod 5, 6.
- 32 NL-EhvRHCE, 13084, *GSom*, inv.nr. II/1, Ceuren en breucken, 15e eeuw, gebod (58).
- 33 NL-EhvRHCE, 13084, *GSom*, inv.nr. II/1, Ceuren en breucken, 15e eeuw, gebod (53)-(55), (59).
- 34 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 162, Keurboek Jacob Fabri, 1625-1652, gebod v.
- 35 NL-EhvRHCE, 10208, *SGe*, inv.nr. 231, Schepenprotocol, 1547, ingebonden dingrol Heeze, 1536-1540, 1, 1v, gebod (5); NL-HtBHIC, 7687, *DE*, inv.nr. 40, Keuren en breuken, 1622, gebod (40); 7633, *DStO*, inv.nr. 19, Jaargeboden, 1610-1767, gebod 1, 2; 19, *RvB*, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, gebod (119).
- 36 NL-HtBHIC, 7687, *DE*, inv.nr. 40, Keuren en breuken, 1622, gebod (38); 7697, *DVe*, inv.nr. 810, Keuren en breuken, 1559, gebod (36), (37).
- 37 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 162, Keurboek Jacob Fabri, 1625-1652, gebod (iv); 13084, *GSom*, inv.nr. II/1, Ceuren en breucken, 15e eeuw, gebod (53); NL-HtBHIC, 7633, *DStO*, inv.nr. 19, Jaargeboden, 1610-1767, gebod 1, 2, 6; 19, *RvB*, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, gebod (121).

TABEL 5.2 IN DE JAAR Geboden GENOEMDE VERHANDELDE PRODUCTEN

	Aarle, Rixtel, Beek	Deurne	Erp	Helmond	Lieshout	Sint- Oedenrode	Someren	Veghel
Drank								
Drank, niet nader gespecificeerd			x					
Bier	x			x	x	x	x	x
Buitenlands bier								x
Wijn	x					x		
Brandewijn						x		
Graanproducten								
Brood, niet nader gespecificeerd	x	x	x	x		x	x	
Kermik (luxé brood van gebuild graan)	x			x		x		
Tarwebrood		x	x	x				
Roggebrood, kermik (= fijn roggebrood)	x			x		x		x
Witbrood (witbrood, schoonbrood, Frans brood, wegge)				x		x	x	x
Graan			x	x		x	x	
Dieren en dierlijke producten								
Vlees		x		x		x	x	
Vis			x	x				x
Vetwaren	x	x		x			x	
Boter				x				
Vee algemeen				x				
Paarden, koeien, varkens				x				
Olie	x	x			x	x	x	
Azijn		x			x			
Zout						x	x	
Stoffen								
Wollen laken				x		x		
Linnen				x				
Brandstoffen								
Brandstof, niet nader gespecificeerd				x				
Turf				x				
Kramerijen								
Kramerijen, niet nader gespecificeerd						x		
Potten, aardewerk				x				
Schoenen				x				
Ijzerwaren				x				
Garen, band				x				
Vlas				x				

Bron: Jaargeboden Peelland.

kwaliteit was. Net als bij de overtredingen van te lichte gewichten bestond de straf bij het overtreden van de kwaliteitseisen uit boetes en verbeurdverklaringen.

5.2.2 Verhandelde producten

De jaargeboden noemen veel producten die in Peelland werden verhandeld, maar alleen de grotere gemeenschappen hadden een uitgebreid assortiment. In Tabel 5.2 zijn gemeenschappen weggelaten waarvan de jaargeboden geen verhandelde producten bevatten.

In kleinere gemeenschappen bleef de handel beperkt tot brood, drank, vet en olie. Het vlees dat in de jaargeboden van Someren en Sint-Oedenrode staat vermeld, werd aangeboden via ambulante handel.³⁸ In Erp en Veghel staat vis vermeld in de geboden. Het betreft in de Aa gevangen vis die eerst aan de eigen inwoners moest worden aangeboden voordat hij elders mocht worden verkocht.³⁹ Het ontbreken van jaargeboden over handel of de beperkte hoeveelheid verhandelde productsoorten betekent niet dat die producten in een gemeenschap niet beschikbaar waren. Kleine gemeenschappen hadden nauwelijks verkooppunten. Er waren herbergen en bakkerswinkels, maar de inwoners bakten vaak zelf hun brood. Zij hadden vlees van eigen vee of kochten dat rechtstreeks van dorpsgenoten. Brandstof in de vorm van turf kwam van het eigen turfveld of werd rechtstreeks gekocht bij iemand die turf stak. De marskramer kwam langs met allerlei kramerijen of men kocht die op de markt.

De hoeveelheid aangeboden waren op de Helmondse weekmarkt was behoorlijk gevarieerd. Bij de bespreking van de maten en gewichten bleek dat voor diverse producten het gewicht van de Helmondse markt moest worden gevolgd. Dat was ook het geval voor de prijs die in omliggende dorpen voor producten mocht worden gevraagd. De jaargeboden vertellen hoe die omliggende gemeenschappen wisten wat de prijs op de Helmondse markt was.⁴⁰ Op zaterdag hingen de keurmeesters tijdens de Helmondse markt een bord op met daarop het gewicht en de prijs van de diverse broodsoorten voor de komende week. Het luxe kermikbrood van gebuild graan bleef buiten de prijsbepalingen. Dat mocht een bakker verkopen voor de prijs die hij ervoor kon krijgen. In Someren hingen de keurmeesters 's zondags, als iedereen naar de mis ging, een bord op de kerkhof met de prijzen zoals die in Helmond 's zaterdags waren bepaald.⁴¹ Zo wisten zowel de Somerense bakkers als hun klanten hoe duur het brood die week was. In de jaargeboden van Deurne en in Aarle, Rixtel en Beek staat niet hoe de prijzen van de Helmondse markt bekend werden gemaakt, maar ook daar zullen de keurmeesters zelf een bezoekje aan de Helmondse markt hebben gebracht of zich door marktbezoekers hebben laten informeren.⁴²

38 NL-EhvRHCE, 13084, *GSom*, inv.nr. II/1, Ceuren en breucken, 15e eeuw, gebod (58); NL-HtBHIC, 7633, *DStO*, inv.nr. 19, Jaargeboden, 1610-1767, gebod 6.

39 NL-HtBHIC, 7687, *DE*, inv.nr. 40, Keuren en breuken, 1622, gebod (12); 7697, *DVe*, inv.nr. 810, Keuren en breuken, 1559, gebod (80).

40 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 162, Keurboek Jacob Fabri, 1625-1652, gebod v, vi.

41 NL-EhvRHCE, 13084, *GSom*, inv.nr. II/1, Ceuren en breucken, 15e eeuw, gebod (56).

42 NL-EhvRHCE, 13000, *GAR*, inv.nr. 4/12, Keuren en breuken, 1568-1597, gebod (50); NL-HtBHIC, 19, *RvB*, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, gebod (119).

Voor een aantal andere gemeenschappen was de prijs van de Bossche markt bepalend.⁴³ In Sint-Oedenrode en Veghel had het brood dezelfde prijs als in 's-Hertogenbosch. In Veghel gingen te duur verkochte broden, net als het te lichte brood, naar de armen. De olie mocht in Sint-Oedenrode één stuiver duurder zijn dan in Den Bosch. Niet in alles werd de Helmondse of Bossche markt gevolgd. In Veghel werd de prijs van het bier, behalve van buitenlandse bieren, bepaald door de prijs van het graan.⁴⁴ In Someren werd de prijs van het bier door het bestuur vastgesteld.⁴⁵

Binnen Helmond controleerden de keurmeesters streng op naleving van de prijsafpraak voor brood. Op overtreding stond niet alleen een hoge geldboete, de bakker mocht daarna een jaar lang geen brood bakken of verkopen.⁴⁶ In een aanvulling op deze bepaling uit 1773 werd de keurmeesters bevolen om minstens één keer per maand onaangekondigd de bakkers te bezoeken om te controleren of zij zich aan de prijsbepaling hielden. In andere gemeenschappen werd overtreding van de prijsbepalingen bestraft met dezelfde boetes en inbeslagnames als bij de overtredingen van de bepalingen voor de zwaarte van de producten.

5.2.3 *Verkooppunten*

Hiervoor werd al gewezen op de relatie tussen het ontbreken van verkooppunten en het ontbreken van bepalingen over handel in de jaargeboden. In veel gemeenschappen waren de enige verkooppunten herbergen en bakkerswinkels. De maten, gewichten en prijzen van het brood zijn al besproken. Andere bepalingen over bakkers hebben te maken met de brandveiligheid van hun ovens. Die zijn te vinden in rubriek 2.10. Bepalingen over het schenken van drank aan soldaten en tijdens zondagsdiensten worden besproken in de rubrieken 2.3 en 2.6. Erp en Veghel hebben bepalingen die vermoedelijk te maken hebben met toenemende vergeetachtigheid na het consumeren van een bepaalde hoeveelheid drank.⁴⁷ In beide plaatsen moest de herbergier verteringen noteren op een schrijfbord. In Erp hoefde dat slechts als de gast daar om vroeg, in Veghel moest het vanaf de derde consumptie.

De Helmondse markt was het belangrijkste verkooppunt in de regio. Sint-Oedenrode had een eigen waag en een weekmarkt die werd bezocht door vleeshandelaren, lakenverkopers en kramers, maar deze waag en de weekmarkt lieten nauwelijks sporen na in de jaargeboden.⁴⁸ Van alle andere Peellandse gemeenschappen komen in de jaargeboden alleen de verkooppunten van vis in Erp en Veghel bij de kerk voor.⁴⁹ In tegenstelling daarmee zijn over de Helmondse markt veel gegevens bekend. In de jaargeboden staat precies waar welke handelswaar op de markt moest worden uitgesteld. Om enigszins een indruk te geven van de Helmondse markt is hieronder op de kaart van Joan Blaeu aangegeven waar karren en kramen met bepaalde artikelen moesten worden neergezet. Deze kaart van Blaeu is gebaseerd op de plattegrond van Lodovico Guicciardini met de doortocht van Maurits van Oranje in 1602. Op de omwalling na is de tekening redelijk nauwkeurig. De noordelijke Bindersepoort ligt op de tekening links, de zuidelijke Hoogeindsepoort rechts. Van noord naar zuid lopen Binderstraat, Markt en Kerkstraat.⁵⁰ De oostelijke Ameidepoort ligt op de plattegrond boven en de westelijke Veestraatpoort onder. Van oost naar west lopen Ameidestraat, Markt en Veestraat. De Helmondse markt werd gehouden op de noord-zuidas van de stad binnen de wallen.⁵¹ Slechts de zieke beesten moesten buiten de Bindersepoort blijven.

In de jaargeboden was voorzien dat het assortiment zich in de toekomst kon uitbreiden. Als zich verkopers van nieuwe producten aandienden, zouden schout, raad en de marktmeesters nieuwe plaatsen aanwijzen.⁵² Daarna volgt een bepaling over de standplaats van de verkopers van vlas en garens.⁵³ De volgorde van de jaargeboden, eerst de indeling van de markt, dan de procedure voor nieuwe producten en vervolgens pas de standplaats van de verkopers van vlas en garens, doet vermoeden dat deze laatste producten pas op een later tijdstip op de Helmondse markt zijn verschenen. Deze aanvulling is wel al opgenomen in de oudste serie uit 1625, die een kopie is van de jaargeboden van 1622.⁵⁴ Vlas en garens moeten dus vóór 1622 op de Helmondse markt zijn verschenen. De boete voor marktkooplieden die hun kramen en karren niet op de juiste plaats neerzetten bedroeg drie Bossche ponden van zeven stuiver per pond ten gunste van de heer. De dubbele boete voor de vlas- en garenverkopers is ook een indicatie dat die bepaling later is toegevoegd.

Vergelijking van de namen van in de jaargeboden genoemde bewoners van huizen aan de Markt met gegevens uit de schepenprotocollen laat zien dat de opstelling in 1622 van tamelijk recente datum was. Jasper van den Berghe wordt genoemd als bewoner van het huis waar de broodverkopers hun kramen moesten zetten. Deze Jasper verwierf dat huis op 20 oktober 1610.⁵⁵ Toch kende de markt ook al eerder een indeling. Marcelis Jan Tielen verkocht op 28 januari 1572 een roggepacht aan Jan van Cranenbroeck.⁵⁶ Onderpand hierbij was herberg De Lelie aan de 'Coerenmerckt'. Het graan werd ook toen al verhandeld op dezelfde plek op de Markt. De namen uit 1622 bleven in de jaargeboden gehandhaafd tot het einde van de achttiende eeuw. De namen van bewoners in 1622 zeggen minder over een nieuwe indeling van de markt dan over het na 1622 niet langer aanpassen van de jaargeboden, tenzij de inhoud essentieel veranderde.

Naast de weekmarkt kende Helmond ook vier jaarmarkten. Iedereen die in Helmond handel dreef, moest die goederen op de jaarmarkten te koop aanbieden, inclusief de Helmondse akkerbouwers en veetelers.⁵⁷ Uit de jaargeboden valt niet op te maken of de standplaatsen tijdens de jaarmarkten dezelfde waren als tijdens de weekmarkten.

43 NL-HtBHC, 7633, *DStO*, inv.nr. 19, Jaargeboden, 1610-1767, gebod 1-3; 7697, *DVe*, inv.nr. 810, Keuren en breuken, 1559, gebod (36), (37).

44 NL-HtBHC, 7697, *DVe*, inv.nr. 810, Keuren en breuken, 1559, gebod (15), (16).

45 NL-EhvRHCE, 13084, *GSom*, inv.nr. II/1, Ceuren en breucken, 15e eeuw, gebod (42).

46 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 162, Keurboek Jacob Fabri, 1625-1652, gebod vii; inv.nr. 164, Keurboek Theodorus Alberts, 1699, gebod 7.

47 NL-HtBHC, 7687, *DE*, inv.nr. 40, Keuren en breuken, 1622, gebod (37); 7697, *DVe*, inv.nr. 810, Keuren en breuken, 1559, gebod (94).

48 NL-HtBHC, 7633, *DStO*, inv.nr. 19, Jaargeboden, 1610-1767, gebod 5, 13, 26; Heesters en Rademaker, *Geschiedenis Sint-Oedenrode*, 203-204.

49 NL-HtBHC, 7687, *DE*, inv.nr. 40, Keuren en breuken, 1622, gebod (12); 7697, *DVe*, inv.nr. 810, Keuren en breuken, 1559, gebod (80).

50 De naam Binderstraat verdween begin twintigste eeuw toen de straat onderdeel werd van de Markt.

51 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 162, Keurboek Jacob Fabri, 1625-1652, gebod liiii-lxiii.

52 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 162, Keurboek Jacob Fabri, 1625-1652, gebod lxiii.

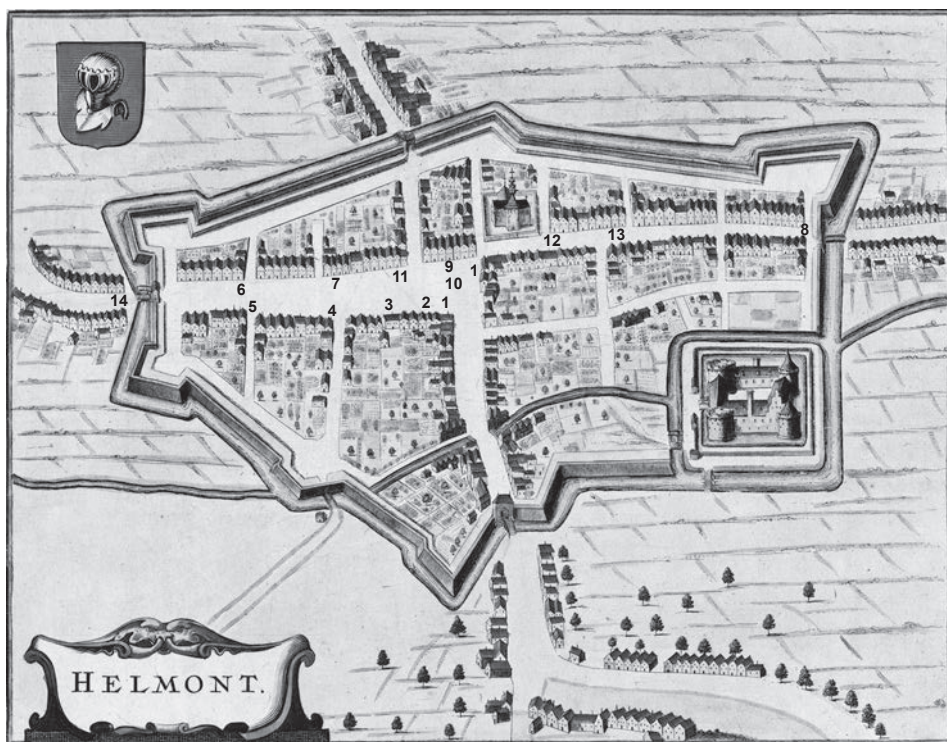
53 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 162, Keurboek Jacob Fabri, 1625-1652, gebod lxiii.

54 Zie paragraaf 3.3.

55 NL-EhvRHCE, 15240, *SHm*, inv.nr. 3821, Schepenprotocol, 1610-1611, akte 198.

56 NL-EhvRHCE, 15240, *SHm*, inv.nr. 3812, Schepenprotocol, 1572-1578, akte 4.

57 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 162, Keurboek Jacob Fabri, 1625-1652, lxxi.



Afb. 5.3 Plattegrond van Helmont in Joan Blaeu, *Toonneel der steden van de Vereenighde Nederlanden, met hare beschrijvingen*, 1649 (NL-EhVRHCE, Beeldbank, 120286). Verkooppunten op de Helmondse markt: 1. wol en linnen; 2. brood; 3. graan; 4. varkens; 5. paarden; 6. rundvee; 7. brandstof Helmont; 8. brandstof van buiten; 9. potten en aardewerk; 10. vetwaren; 11. schoenen en ijzer; 12. vlas; 13. garen; 14. zieke beesten.

Iedereen die per gewicht verkochte goederen op de markt wilde brengen, moest eerst een bezoek brengen aan de Helmondse waag.⁵⁸ Het waaghuis lag in de Kerkstraat tussen de kerk en de poort naar de kerkhof. Daar werd gewogen met de stadskeien. Toen in 1624 het stadsbrandblusmateriaal werd geïnventariseerd, bleek veel materiaal verdwenen. Ook de stadskeien waren zoek. Dat leidde tot het bevel om binnen acht dagen zowel het brandblusmateriaal als de stadskeien te retourneren.⁵⁹

Ook de verkooptijden op de markt werden geregeld.⁶⁰ De korenmarkt begon een uur later dan de gewone markt, in de zomer om negen uur en in de winter om tien uur. De tijd waarop de gewone markt begon is daar van af te leiden, namelijk in de zomer om acht uur en in de winter om negen uur. Overigens golden die tijden slechts voor Helmonders. Marktbezoekers van buiten konden in de zomer pas om elf uur en in de winter om twaalf uur terecht, een aspect dat onder 4. wordt behandeld. Verboden was de voorverkoop door kooplieden op weg naar de Helmondse markt. Zij mochten onderweg naar de markt geen goederen op straat of aan de deur verkopen. Een voorbehoud werd gemaakt voor het geval iemand de waren nodig had 'voor zijn eijgen nootdruft en[de] gebreck', maar voor de rest mocht alle waar slechts op de markt en tijdens de markturen te koop worden aangeboden. Met dit voorbehoud was het voor Helmonders toch mogelijk om op marktdagen brood voor het ontbijt te halen.



Afb. 5.4 De Helmondse markt met zicht op de Kerkstraat met de Sint-Lambertuskerk en de waag. Tekenaar Jan de Beijer, 1740 (NL-EhVRHCE, *Beeldbank*, 120820; origineel Oldmasters Museum, Brussel, Collectie De Grez, nr. 286).

Het verbod om op marktdagen aan de deur te verkopen werd nog eens expliciet van toepassing verklaard op de verkoop van garen en boter. Dat doet vermoeden dat dit producten waren die op andere dagen juist wel aan de deur werden gekocht. Om te verhinderen dat particuliere Helmonders werden benadeeld bij de koop van boter op marktdagen, werd het boteropkopers verboden om vooraf reserveringen te doen bij de marktkooplieden. Opkopers mochten hun bestelling 's zomers pas na acht uur en 's winters na negen uur doen, nadat de gewone burgers de kans hadden gehad om boter te kopen. Om te voorkomen dat een handelaar buiten de markt om tevoren reserveringen deed, werd in 1623 toegevoegd dat alle boter, tenzij die voor eigen gebruik was bestemd, op de markt moest worden aangeboden. Controle hierop was lastig, zoals blijkt uit de aanpassingen in de bepaling.⁶¹ In de oudste serie jaargeboden werd het aanvangsuur voor reserveringen in de winter verschoven naar tien uur. In 1737 kregen de inwoners in zomer en winter gedurende het eerste uur van de markt het alleenrecht op koop, maar deze aanvulling werd een jaar later al weer ingetrokken. In 1769 werd het uur voor verkoop in de zomer weer op negen uur gezet. Hoewel de aanvulling dit niet zegt, zal zijn bedoeld dat opkopers pas vanaf negen uur mochten inkopen. Niet alleen bij de koop van boter, maar ook bij koop van vlees en vis werden de in-

58 NL-EhVRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 162, Keurboek Jacob Fabri, 1625-1652, lxix.

59 NL-EhVRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 162, Keurboek Jacob Fabri, 1625-1652, xci.

60 NL-EhVRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 162, Keurboek Jacob Fabri, 1625-1652 gebod, lxx, lxxviii, lxx, lxxiii, lxxiii, lxxviii.

61 NL-EhVRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 162, Keurboek Jacob Fabri, 1625-1652, gebod lxxiii; inv.nr. 164, Keurboek Theodorus Alberts, 1699, gebod 74.

woners beschermd tegen handelaren die hele partijen opkochten.⁶² Wie van buiten de stad vlees en vis te koop aanbood, moest dat op de markt aan de inwoners aanbieden. Die koop door de inwoners ging vóór reserveringen. Ook Helmonders mochten pas op de markt vlees of vis reserveren.

5.2.4 *Bevoordeling eigen gemeenschap*

Met de bescherming van de inwoners tegen opkopers in het groot werd bevorderd dat de Helmonders een ruime keus konden maken op de markt. Daarnaast zijn er nog bepalingen die de inwoners van de stad bevoordeelden ten opzichte van de buitenlui die de Helmondse markt bezochten. Hiervoor was al sprake van het openingsuur van de markt dat voor Helmonders in de zomer acht uur en in de winter negen uur was.⁶³ De 'buitenman' was pas twee uur later welkom op de markt. Bij de graanhandel kon iedere Helmonder nog na de koop ingrijpen. Wanneer een kar koren was verkocht, dan kon hij tot het moment dat het koren bij de koper was afgeleverd, deelnemen in de koop mits hij daarvoor dezelfde prijs betaalde als de eerste koper had betaald.⁶⁴ Om te verhinderen dat Helmonds vee buiten de stad werd verhandeld zonder dat de inwoners kans hadden gehad om het te kopen, mocht vee pas op buitenmarkten worden aangeboden als het eerst een zaterdag op de Helmondse markt was aangeboden.⁶⁵

In andere Peellandse gemeenschappen zijn de bepalingen over bevoordeling van eigen inwoners minimaal. In Erp en Veghel moest in de Aa gevangen vis eerst een uur voor de parochiekerk te koop worden aangeboden voordat die buiten de gemeenschap mocht worden verkocht.⁶⁶ Sint-Oedenrode heeft een beperkende bepaling voor buitenverkopers van luxe brood. Wie op de Bossche markt kermikken of ander gebuild brood verkocht, mocht in Sint-Oedenrode geen roggebrood verkopen.⁶⁷

5.2.5 *Tolvrijheid*

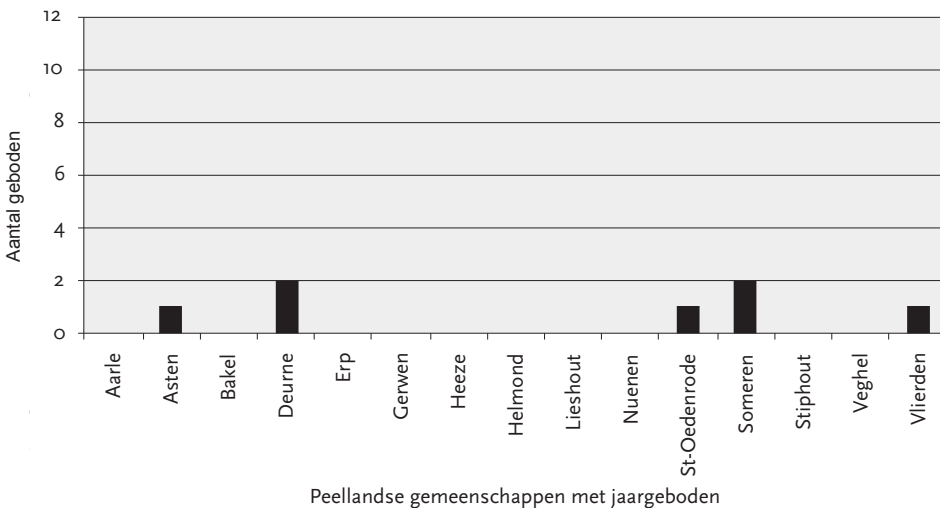
De tolvrijheid die de inwoners van Helmond genoten, werd niet overal gerespecteerd.⁶⁸ Helmondse kooplieden werden, als zij op buitenmarkten hun producten te koop aanboden, onder druk gezet om tolgeld en staangeld te betalen. Wanneer een koopman uit Helmond daaraan toegaf, bestond de kans op precedentwerking. Om te verhinderen dat Helmonders onder die druk bezweken werd iedere Helmonder, man of vrouw, een boete in het vooruitzicht gesteld als hij of zij op markten elders geen beroep deed op de Helmondse tolvrijheid.⁶⁹

De vele bepalingen in Helmond maken duidelijk dat de stad een regiofunctie had. Dat blijkt vooral uit de vele bepalingen over de staanplaatsen op de markt. Maar ook de bepalingen die regelden dat mensen van buiten later hun aankopen mochten doen, wijzen op die regiofunctie. Daarnaast zijn er nog de bepalingen in andere gemeenschappen die het regelen van de prijzen en gewichten op de Helmondse markt volgden. Sint-Oedenrode had ook marktrechten en daar boden mensen van buiten brood en vlees aan, maar die markt lijkt daar geen regionale uitstraling gehad te hebben.

5.3 Plichten ingezetenen (2.2)

Wie tot de gemeenschap behoorde had rechten en plichten. Bij de bespreking van de verdeling onder gerechtigden op de gemeint bleek al dat in Erp en Veghel dat recht samenhang met het bezit van een geweerde hoeve, wat impliceerde dat men bijdroeg in alle lasten, niet alleen de financiële maar ook in de verplichting van de gemeenschap om manschappen te leveren bij de landsverdediging.⁷⁰ Die plichten in Erp en Veghel waren bovenlokaal, maar ook binnen de gemeenschap bestond de plicht tot verdediging. Als er gevaar dreigde, luidde in Asten de grote klok.⁷¹ Uit ieder huis moest daarop de sterkste man komen om het gevaar te bezweren. Was het nodig dat meer mensen op het alarm afkwamen dan werden beide klokken geluid en moest iedere man van boven de twintig jaar oud verschijnen. Naar dit jaargebod werd al verwezen in paragraaf 3.4 om te laten zien dat de jaargeboden niet kunnen worden beschouwd als algemene politieverordeningen *avant la lettre*. De verplichting om te verschijnen was een echte burenplicht. Wie niet verscheen, verbeurde een vat bier aan de bereidwilligen en de aanwezigen mochten de onwillige zelf

GRAFIEK 5.2 ABSOLUTE AANTALLEN JAARGEBODEN PER GEMEENSCHAP BETREFFENDE PLICHTEN INGEZETENEN



Bron: Jaargeboden Peelland.

62 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 162, Keurboek Jacob Fabri, 1625-1652, gebod lxxv.

63 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 162, Keurboek Jacob Fabri, 1625-1652, gebod lxx.

64 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 162, Keurboek Jacob Fabri, 1625-1652, gebod lxxii.

65 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 162, Keurboek Jacob Fabri, 1625-1652, gebod xxviii.

66 NL-HtBHIC, 7687, *DE*, inv.nr. 40, Keuren en breuken, 1622, (12); 7697, *DVe*, inv.nr. 810, Keuren en breuken, 1559, gebod (80).

67 NL-HtBHIC, 7633, *DStO*, inv.nr. 19, Jaargeboden, 1610-1767, gebod 4.

68 Heeren, *Geschiedenis kasteel-raadhuis en heren*, 48-49; Krom en Sassen, *Oorkonden betreffende Helmond*, 45.

69 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 162, Keurboek Jacob Fabri, 1625-1652, gebod xxviii.

70 Zie paragraaf 3.3.

71 NL-EhvRHCE, 13031, *GAs*, inv.nr. III/3, Resolutieboek, 1706-1719, 34-50, gebod (71).

uitpanden om het bier te bemachtigen. Het werd daarmee een civiele zaak. De ene inwoner verzaakte zijn plicht ten opzichte van een andere inwoner.

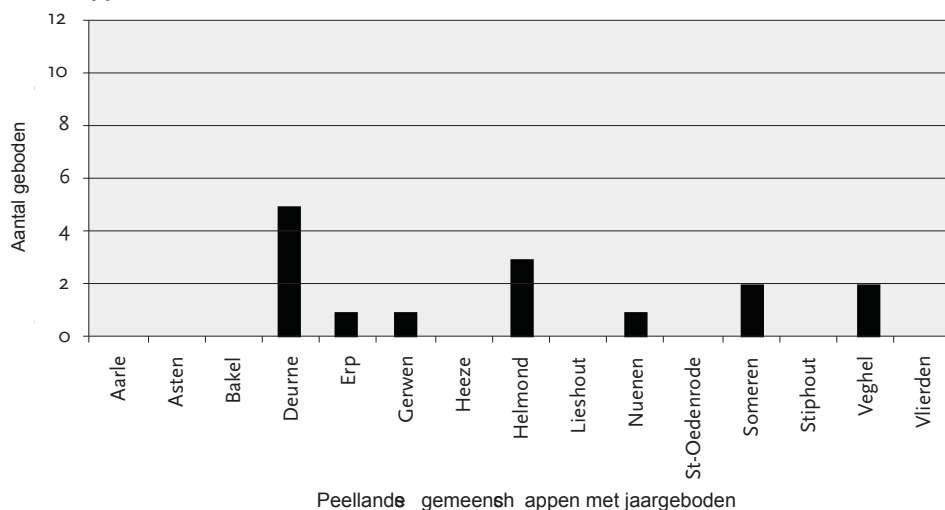
De plicht tot het volgen van de klok, indien nodig met een geweer, komt ook voor in de Somerense jaargeboden.⁷² Ook hier was de boete bij nalatigheid de levering van bier, zodat duidelijk is dat het ook in Someren om een burenplicht ging. Als de klok werd geluid, moesten de naburen elkaar te hulp schieten. Daarnaast zijn er enkele jaargeboden waarbij de lokale overheid wel partij was. In Deurne kreeg iemand een boete als hij weigerde wacht te lopen nadat de heer dat had bevolen.⁷³ Uiteraard was dit wachtlopen ook bedoeld ter bescherming van de *gemeenschap*, maar het initiatief ging uit van de heer en die ontving de boete bij nalatigheid. Waar die wacht voor was bedoeld zegt een jaargebod in Vlierden: om landlopers en vagebonden te weren konden drossaard en schepenen een boeren- of burgerwacht organiseren en dan moest iedereen, zowel overdag als 's nachts, met een geweer verschijnen en de instructies van de regenten opvolgen.⁷⁴ De regenten namen niet alleen het initiatief, zij organiseerden de wacht ook.

In rubriek 1.2 bleek dat het recht op het gebruik van de *gemeint* aan verschillende zaken kon zijn gekoppeld. Een daarvan was het bijdragen in de lasten van de *gemeenschap*. Omgekeerd onthief het afzien van het gebruik van de *gemeint* inwoners van *gemeenschapsdiensten*. Dat blijkt uit een jaargebod in Deurne dat zegt dat wie ten onrechte pretendeerde de *gemeint* niet te gebruiken, verplicht zou worden bij te dragen in alle lasten van de *gemeenschap*, zoals de inkwartiering van soldaten.⁷⁵ Waartoe het behoren tot de *gemeenschap* verplichtte, blijkt ook uit twee jaargeboden in Sint-Oedenrode over de inkwartiering van soldaten.⁷⁶ Het vervoer van soldaten en hun bagage behoorde tot de plichten van inwoners. Het bestuur bepaalde wie dat vervoer moest uitvoeren. Door het gebruik van hun paarden en karren leden de aangewezenen schade en bovendien verletten zij tijd wanneer ze de soldaten naar hun volgende verblijfadres brachten. Zij kregen daarvoor een vergoeding die via een extra omslag van de belastingen werd betaald. Daardoor droegen alle inwoners van Sint-Oedenrode bij aan de kosten die enkele inwoners moesten maken. Daaraan verwant is het gebod dat de *borgemeesters* het krijgsvolk in het centrum mochten onderbrengen als de soldaten niet in de buitenhoeken wilden liggen. De centrumbewoners kregen daarvoor een onkostenvergoeding van de *borgemeesters* die vervolgens het bedrag over alle inwoners omsloegen. Dit gebod is ondergebracht in rubriek 2.10, omdat dat valt onder de bepalingen over de dorpsfinanciën. Maar het zegt uiteraard ook dat de *borgemeesters* de centrumbewoners konden verplichten om soldaten in te kwartieren.

5.4 Weren van vreemdelingen, inclusief levering aan soldaten (2.3)

Onder voorwaarden nam een *gemeenschap* nieuwe leden op. Het weren van vreemdelingen was vooral bedoeld om ongewenste buitenstaanders de toegang te ontfangen. De voorwaarden voor opname in een *gemeenschap* en het weren van ongewenste vreemdelingen zijn twee aspecten van dezelfde soort bepalingen. Beide worden hier dan ook in dezelfde rubriek besproken. Uitgesloten werden ongewenste vreemdelingen, of zoals zij in een jaargebod in Deurne worden genoemd 'vreemdelingen, vagebonden, nagtegaelsvogels' en in Nuenen 'vagebonden, quaatdoenders, dieven, schelmen'.⁷⁷ Inwoners mochten

GRAFIEK 5.3 ABSOLUTE AANTALLEN JAAR Geboden PER GEMEENSCHAP BETREFFENDE WEREN VREEMDELINGEN



Bron: Jaargeboden Peelland.

deze vreemdelingen niet in huis nemen en ook niet als dagloner inhuren. Voordat vreemdelingen in Deurne mochten blijven, moesten zij zich vervoegen bij de officier en een bewijs van goed gedrag tonen. Deze bepalingen zijn gericht op het voorkomen dat personen van verdacht allooi tijdelijk in Deurne verbleven, hoewel het gebruik van het woord 'vreemdeling' ook kan betekenen dat etnische en religieuze groepen als joden en zigeuners werden buitengesloten. In de jaargeboden staan echter nergens etnische en religieuze groepen vermeld: een vreemdeling was iedereen die van buiten de gemeenschap kwam.

De bepalingen over het weren van vreemdelingen lijken op bepalingen in rubriek 2.7 met de eis om een borgbrief te tonen bij vestiging in een gemeenschap. Maar de borgbrieven moesten worden getoond bij permanente vestiging en vormden het bewijs dat de gemeenschap waar iemand vandaan kwam zou zorgen voor ondersteuning indien de nieuwkomer armlastig werd. In de huidige rubriek gaat het om personen met ongewenst gedrag. In rubriek 2.3 horen wel geboden uit Someren die iemand verbieden om in de gemeenschap te komen wonen, tenzij hij de borgmeesters een certificaat toonde als bewijs van zijn katholieke religie en zijn goede naam, faam en reputatie.⁷⁸ In deze serie uit 1627 is de eis om katholiek te zijn op een onbekend moment, maar in ieder geval na de val van 's-Hertogenbosch, doorgestreept. In dit jaargebod wordt niet verwezen naar iemands vermogendheid, maar naar zijn gedrag. Waar beide aspecten, het goede gedrag

72 NL-EhvRHCE, 13084, *GSom*, inv.nr. II/1, Ceuren en breucken, 15e eeuw, gebod (44).

73 NL-HtBHIC, 19, *RvB*, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, gebod (106).

74 NL-EhvRHCE, 13129, *GVI*, inv.nr. 20, Resoluties, 1771-1790, 33v-43v, gebod 5.

75 NL-HtBHIC, 19, *RvB*, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, gebod (102).

76 NL-HtBHIC, 7633, *DStO*, inv.nr. 19, Jaargeboden, 1610-1767, Sint-Oedenrode, gebod 27, 28.

77 NL-EhvRHCE, 10271, *GNG*, inv.nr. 80, Resolutieboek, 1707-1722, 10-19, gebod (29); NL-HtBHIC, 19, *RvB*, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, gebod (166), (167).

78 NL-EhvRHCE, 13084, *GSom*, inv.nr. II/1, Ceuren en breucken, 15e eeuw, gebod (48), (49).

en borgbrieven ter voorkoming van belasting van de armenkas, in één bepaling zijn gecombineerd, zijn zij beschreven in rubriek 2.7, maar er is ook een verwantschap met rubriek 2.3.⁷⁹

Passanten verbleven tijdelijk in een *gemeenschap*. Ook onder die passanten waren mensen die men liever zag gaan dan komen. De eigen armlastigen onderhield de *gemeenschap* uit de armenkas, maar zij weerde bedelaars van buiten. Inwoners van Erp kregen een boete als zij aan mensen die geen door de officier afgegeven bedelbrief hadden, een schenking deden in geld of in natura.⁸⁰ In Veghel volgde strafrechtelijke vervolging na het bieden van onderdak aan bedelaars. Helmondse herbergiers werden bekeurd als zij drank schonken aan 'donsers, schatters oft diergelijcke affbreeckers': dobbelaars en valsspelers.

Beducht waren *gemeenschappen* ook voor troepen soldaten die inkwartiering eisten. Zij waren verplicht de soldaten te herbergen, maar dat gebeurde onder strikte voorwaarden. Deurnese herbergiers mochten soldaten pas onderbrengen indien zij toestemming hadden van de officier of de *borgmeesters*.⁸¹ Ook drank en voedsel mocht pas worden verstrekt na toestemming en bovendien was de hoeveelheid voedsel en drank gelimiteerd. Was die toestemming niet verleend, dan moest de herbergier zelf opdraaien voor de kosten van de verteringen. De *gemeenschap* vergoedde ze niet.

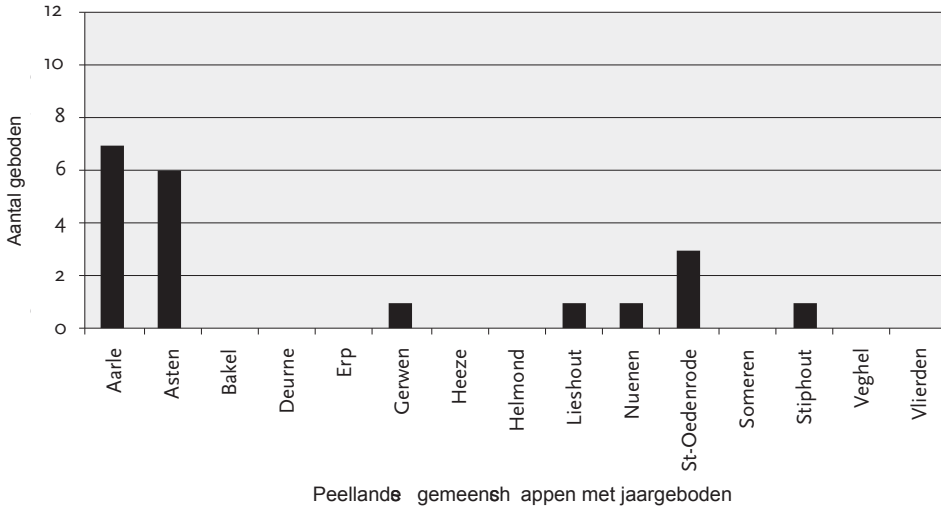
In Helmond en Sint-Oedenrode was de zelfstandige vestiging binnen de *gemeenschap* gebonden aan het *poorterschap*. Iemand die er niet was geboren, moest het *poorterschap* kopen. Daarna had hij pas volledige rechten en mocht hij een ambacht beoefenen.⁸² In Helmond bedroeg het *poortergeld* zestien gulden. Dat de maatregel werd ontdoken, blijkt uit het Helmondse jaargebod dat zegt dat iedereen die zijn *poorterschap* of ambacht niet had betaald dat binnen tien dagen alsnog diende te doen. Maar zelfs als iemand het *poorterschap* had betaald, was het lidmaatschap van de *gemeenschap* niet onvoorwaardelijk. Bij misdragingen moest iemand met gekocht *poorterschap* alsnog de stad verlaten. Andere *gemeenschappen* kenden geen *poorterschap*, maar het *weerschap* in Erp en Veghel is daarmee vergelijkbaar. In Veghel blijkt dat toestemming voor toetreding tot de *gemeenschap* door alle leden samen diende te worden gegeven: schepenen, gezworenen én naburen.⁸³

5.5 Rechtspraak (2.4)

Deze rubriek is in de jaargeboden een vreemde eend in de bijt. Rechtsregels passen niet in bepalingen die jaarlijks kunnen worden gewijzigd. Het feit dat dergelijke bepalingen in de jaargeboden staan, laat zien dat de series niet uitsluitend werden gebruikt om zaken in te schrijven die tijdens de jaarlijkse bijeenkomst werden vastgesteld. In hoofdstuk 7 wordt hier nader op ingegaan.

In Aarle, Beek en Rixtel staan in de jaargeboden straffen die werden opgelegd in criminele rechtszaken.⁸⁴ Daarnaast is er nog een bepaling over de rechtsgang en een over het verbod om wapens te dragen in de rechtszaal.⁸⁵ De straffen werden niet lokaal bepaald. In het landcharter dat Jan I hertog van Brabant in 1292 uitvaardigde, komen al bepalingen voor die vergelijkbaar zijn met die in Aarle, Rixtel en Beek. Bepaling IX van het landcharter bestraft het dreigen met een mes of steekzwaaard en bepaling X het toebrengen van een steekwond.⁸⁶ In Aarle, Rixtel en Beek staat dit ook in twee opeenvolgende

GRAFIEK 5.4 ABSOLUTE AANTALLEN JAARGEBODEN PER GEMEENSCHAP BETREFFENDE RECHTSPRAAK



Bron: Jaargeboden Peelland.

geboden.⁸⁷ De strafmaat is in de tussentijd gewijzigd. In 1292 werd het dreigen met een mes bestraft met veertig schellingen. Bij wie dit niet kon betalen, werd het mes of steekzwaard door de hand geslagen of gestoken. Die lijfstraf was later verdwenen. In Aarle, Rixtel en Beek betaalde de overtreder zesendertig stuiver. Volgens een aantekening in de marge werd deze boete verlaagd tot achttien stuiver. Omdat deze serie alleen in het jaar 1597 is gebruikt, moet de aanpassing uit dat jaar dateren. Een vergelijkbare Stiphoutse bepaling over het dreigen met een mes bevat een wijziging naar de strafmaat volgens ‘den ordinariis pene bij der hooger hant ingestelt sijnde’.⁸⁸ Ook hier was de strafmaat niet lokaal bepaald. In 1661 en 1665 vaardigden de Staten-Generaal een plakkaat uit over het dragen van wapens in Brabant en de Landen van Overmaze en in 1727 stuurde de Raad en Leenhof van Brabant en Overmaze dit plakkaat nog eens toe aan alle besturen in het genoemde gebied, gevolgd door een verbod op het bij zich hebben van messen met een scherpe punt.⁸⁹

79 NL-EhVRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 162, Keurboek Jacob Fabri, 1625-1652, gebod I; 10271, *GNG*, inv.nr. 80, Resolutieboek, 1707-1722, 10-19, gebod (36).

80 NL-EhVRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 162, Keurboek Jacob Fabri, 1625-1652, gebod xcv; NL-HtBHIC, 7687, *DE*, inv.nr. 40, Keuren en breuken, 1622, gebod (57); 7697, *DVe*, inv.nr. 810, Keuren en breuken, 1559, gebod (106).

81 NL-HtBHIC, 19, *RvB*, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, gebod (135), (140), (158).

82 NL-EhVRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 162, Keurboek Jacob Fabri, 1625-1652, gebod I; lii, liii.

83 NL-HtBHIC, 7697, *DVe*, inv.nr. 810, Keuren en breuken, 1559, gebod (46).

84 NL-EhVRHCE, 13000, *GAR*, inv.nr. 4/12, Keuren en breuken, 1568-1597, gebod xxii, (24), (32)-(34).

85 NL-EhVRHCE, 13000, *GAR*, inv.nr. 4/12, Keuren en breuken, 1568-1597, gebod (35), (38).

86 *Den luyster ende glorie* I, 53.

87 NL-EhVRHCE, 13000, *GAR*, inv.nr. 4/12, Keuren en breuken, 1568-1597, gebod xxii, (24).

88 NL-EhVRHCE, 12299, *SSt*, inv.nr. 4, Resolutie- en vonnisboek, 1737-1751, 49v-56, gebod 37.

89 Cau, *Groot Placaet-boeck* II, 2670; VI, 681; Broers, *Van plakkaat tot praktijk*, 38-40.

Lieshout en Sint-Oedenrode hebben bepalingen over de gang van zaken in de rechtszaal.⁹⁰ In Lieshout waren wapens in de rechtszaal en in drankgelegenheden verboden. In Sint-Oedenrode mochten slechts personen die iets met de lopende zaak te maken hadden in de rechtszaal aanwezig zijn.

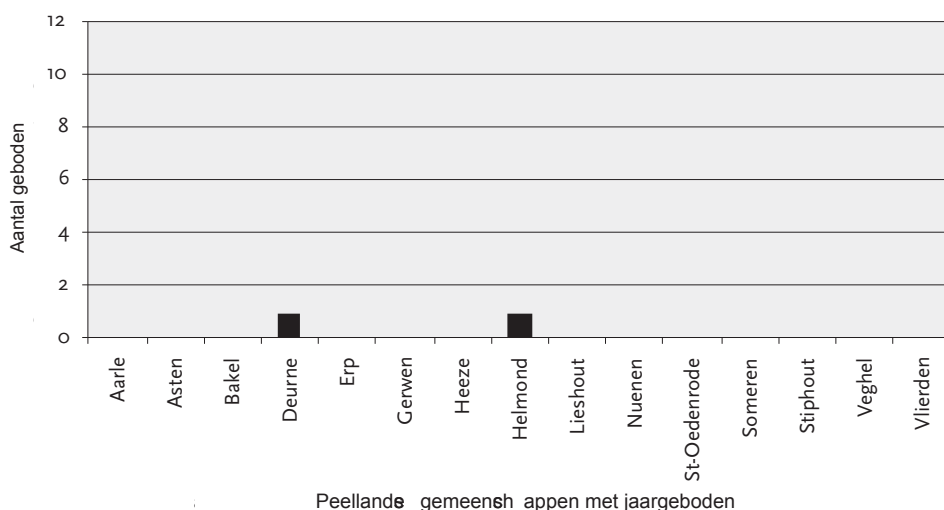
Asten heeft zes bepalingen in deze rubriek, maar daar hebben de geboden een ander karakter. Zij zijn een aanvulling op de bestaande costumen van Asten voor wat betreft de wijze van procederen in civiele zaken.⁹¹ Die aanvulling zegt op welke manier iemand een in beslag genomen pand terug kon krijgen en regelt de betaling van de vorster voor het pandhalen.⁹² In een van die geboden verwierven borgemeesters en belastingophalers bij het innen van de belastingen hetzelfde recht als de vorster bij het pandhalen: niemand mocht de deuren voor hen sluiten.⁹³ Sint-Oedenrode en Nuenen en Gerwen hebben vergelijkbare bepalingen als Asten over het pandhalen en de betaling van de vorster.⁹⁴

In de Astense jaargeboden staat ook een bepaling over vernielingen aan de schandpaal. Het gooien en schieten op de kaak was verboden.⁹⁵ Omdat het gaat om de vernieling van een strafwerktuig hoort deze bepaling thuis in de rubriek over rechtspraak. Maar ze is vergelijkbaar met het verbod om op de kerk te schieten en te gooien (zie rubriek 2.6).

5.6 Vergadering eedspersonen (2.5)

Slechts de Deurnese en Helmondse jaargeboden bevatten een bepaling die betrekking heeft op het regelmatig vergaderen van de eedspersonen. In Deurne moesten alle eedspersonen ter vergadering verschijnen wanneer zij daartoe door de vorster waren aangezgd. De boete bedroeg een halve ton bier.⁹⁶ Die halve ton was gelijk aan een vat van tachtig liter en zal bedoeld zijn geweest voor de eedspersonen die wel ter vergadering wa-

GRAFIEK 5.5 ABSOLUTE AANTALLEN JAARGBODEN PER GEMEENSCHAP BETREFFENDE VERGADERINGEN EEDSPERSONEN



Bron: Jaargeboden Peelland.

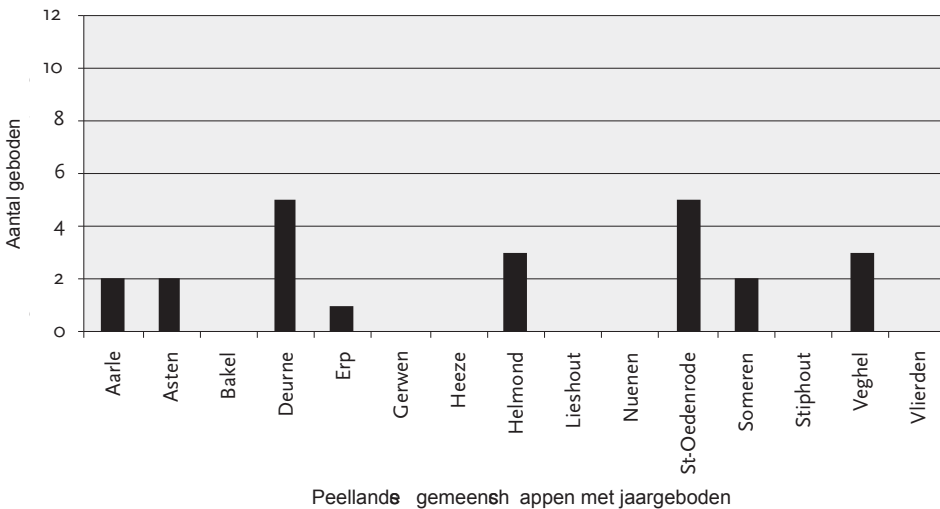
ren verschenen. Dat kon een uitgebreid gezelschap zijn van drossaard, schepenen, burgemeesters, kerkmeesters, armmeesters en gemeintmeesters. Maar ook functionarissen als belastingheffers waren eedspersonen en konden ter vergadering worden opgeroepen.

In Helmond heeft het gebod enkel betrekking op de raad, bestaande uit burgemeesters, schepenen en dekenen van de ambachtsgilden. Zij kregen in het gebod een geheimhoudingsplicht voor het besprokene in die raad.⁹⁷

5.7 Kerkelijke zaken (2.6)

In enkele series jaargeboden staan bepalingen over de handhaving van de zondagsrust. Het was verboden om zich tijdens diensten op zondagen en heiligendagen rond de kerk op te houden.⁹⁸ Men kan geneigd zijn om dergelijke geboden te plaatsen in een tijd waarin katholieken in de overwegend katholieke gemeenschappen de diensten van de dominees verstoorden. Toch waren de bepalingen daar niet tegen gericht. Zij staan immers ook

GRAFIEK 5.6 ABSOLUTE AANTALLEN JAARGBODEN PER GEMEENSCHAP BETREFFENDE KERKELIJKE ZAKEN



Bron: Jaargeboden Peelland.

90 NL-EhvRHCE, 13064, *GLh*, inv.nr. 13, Keuren en breuken, 1647-1650, gebod 22; NL-HtBHIC, 7633, *DSfO*, inv.nr. 19, Jaargeboden, 1610-1767, gebod 33.

91 Van Beugthem, *Costuymen ende usantien*, 328-344; Lijten, *Het burgerlijk proces*, 266-269.

92 NL-EhvRHCE, 13031, *GAs*, inv.nr. III/3, Resolutieboek, 1706-1719, 34-50, gebod (72)-(76).

93 NL-EhvRHCE, 13031, *GAs*, inv.nr. III/3, Resolutieboek, 1706-1719, 34-50, (76).

94 NL-EhvRHCE, 10271, *GNG*, inv.nr. 80, Resolutieboek, 1707-1722, 10-19, gebod (15); NL-HtBHIC, 7633, *DSfO*, inv.nr. 19, Jaargeboden, 1610-1767, 31, 32.

95 NL-EhvRHCE, 13031, *GAs*, inv.nr. III/3, Resolutieboek, 1706-1719, 34-50, (58).

96 NL-HtBHIC, 19, *RvB*, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, gebod (105).

97 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 162, Keurboek Jacob Fabri, 1625-1652, gebod xciii.

98 NL-EhvRHCE, 13000, *GAR*, inv.nr. 4/12, Keuren en breuken, 1568-1597, gebod (25); NL-HtBHIC, 7633, *DSfO*, inv.nr. 19, Jaargeboden, 1610-1767, gebod 38.

al in jaargeboden van voor 1648. Toen de Nederduits Gereformeerde religie na 1648 in Staats-Brabant de heersende werd, werd de term hoogmis gewijzigd in predicatie, maar de bepaling zelf bleef gehandhaafd. Tijdens de diensten was verblijf in herbergen verboden, hoewel voor reizigers een uitzondering werd gemaakt.⁹⁹ In Veghel mocht tijdens mis en preek geen emplooi worden geboden aan muzikanten en dobbelaars.¹⁰⁰ In Helmond en Veghel werd de handel tijdens de diensten stilgelegd.¹⁰¹ Ook werden bepaalde activiteiten gedurende de gehele zondag of heiligendag verboden, zoals het rijden met kar en paard in Deurne en Sint-Oedenrode, het bleken van garen, laken en lijnwaad in Helmond en het vervoer van turf en heide in Someren.¹⁰²

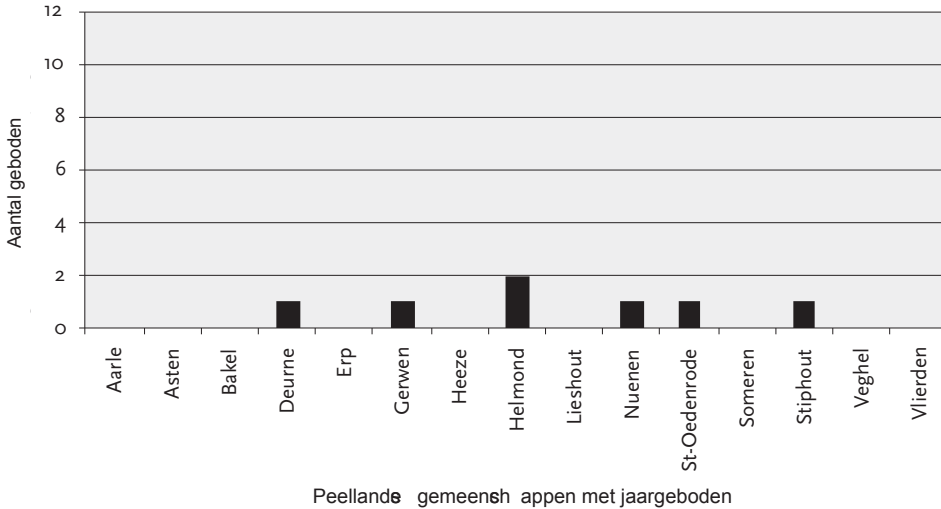
In rubriek 2.4 is genoemd het Astense verbod om op de kaak te werpen of te schieten. Vergelijkbaar zijn bepalingen in Asten, Deurne en Sint-Oedenrode, die het schieten op de kerk verbieden.¹⁰³ Uit de redactie van de bepaling in Sint-Oedenrode blijkt dat daarbij niet de kerk het doelwit was, maar dat werd geschoten op de kraaien op het gebouw. Een bepaling in Asten is moeilijk te duiden. Daarin staat dat niemand stenen van de kerkmuren of kerk mocht afbreken zonder toestemming van de kerkmeesters.¹⁰⁴ Dit lijkt een overbodig verbod, omdat het logisch is dat aan de kerk geen vernielingen mogen worden aangericht. Dit verbod is vermoedelijk toegevoegd op het moment dat aan de kerk werd gewerkt. In paragraaf 4.13 werd de verkoop van delen van de gemeint genoemd die was bedoeld om een nieuwe kerk te bouwen in Asten. Tot 1898 stond in Asten een toren uit de dertiende eeuw met een kerk uit het laatste kwart van de vijftiende eeuw, dus op de bouw van de kerk kan deze bepaling niet slaan.¹⁰⁵ Het kan ook geen toevoeging zijn uit 1727, toen werkzaamheden aan de kerk werden verricht.¹⁰⁶ De jaargeboden dateren van 1659 en 1688 en zijn in 1712 ingeschreven in het resolutieboek.

In veel gemeenschappen werd leem gewonnen om er bakstenen en potten van te bakken. In Deurne en Sint-Oedenrode kwam een deel van de opbrengst van de steenovens ten goede aan de kerk.¹⁰⁷ In Deurne moest per mont stenen een bedrag aan de kerk worden geschonken. Een mont was de hoeveelheid die per stookkanaal werd gebakken. In de literatuur komen hoeveelheden voor van 9.000 tot 15.000 stenen per mont.¹⁰⁸ In Sint-Oedenrode kreeg de kerk duizend stenen van iedere 100.000 die steenbakkers fabriceerden. Dit lijken geboden die zijn gemaakt op het moment dat de kerk werd gebouwd of verbouwd en men stenen nodig had voor de bouw. In dat geval zou in Deurne, toen de noodzaak voor levering in natura was verdwenen, de levering in steen zijn omgezet in een levering in geld. In Sint-Oedenrode komt dit gebod alleen voor in de serie jaargeboden die vermoedelijk in 1669, maar in ieder geval na 1654, is aangelegd. Misschien dateert het gebod uit 1671, toen reparaties aan de kerk werden verricht.¹⁰⁹ In die periode is ook de schuurkerk gebouwd, maar daarvan was alleen de voorgevel van steen.¹¹⁰ Daar zullen geen grote hoeveelheden bakstenen voor nodig zijn geweest, bovendien was in deze periode een vergoeding voor een rooms-katholiek kerkgebouw niet zo voor de hand liggend.

5.8 Armenzorg (2.7)

Bij de bespreking van rubriek 2.3 bleek al dat het soms moeilijk is de scheidslijn te trekken tussen bepalingen gericht op het weren van ongewenste personen en de bepalingen die wilden verhinderen dat de armenkas te zwaar werd belast met het verlenen van onder-

GRAFIEK 5.7 ABSOLUTE AANTALLEN JAARGEBODEN PER GEMEENSCHAP BETREFFENDE ARMEN



Bron: Jaargeboden Peelland.

stand aan personen van buiten de gemeenschap. Duidelijk is de Deurnese bepaling waarin staat dat niemand personen in huis mocht nemen die niet in Deurne waren geboren en gedoopt, tenzij een borg werd gesteld van tweehonderd gulden zodat zij niet ten laste zouden komen van de armentafel.⁹⁹ Maar dan gaat het gebod verder met de bepaling dat die personen ook nog een bewijs van goed gedrag dienden te overleggen van de pastoor of het bestuur van hun vorige woonplaats. Hier gaat het niet meer om de zorg voor de ar-

99 NL-EhvRHCE, 13000, *GAR*, inv.nr. 4/12, Keuren en breuken, 1568-1597, gebod (41); 12001, *GHm*, inv.nr. 162, Keurboek Jacob Fabri, 1625-1652, gebod iii; 13084, *GSom*, inv.nr. II/1, Ceuren en breucken, 15e eeuw, gebod (41); NL-HtBHC, 7687, *DE*, inv.nr. 40, Keuren en breuken, 1622, gebod (35); 7633, *DStO*, inv.nr. 19, Jaargeboden, 1610-1767, gebod 37; 7697, *DVe*, inv.nr. 810, Keuren en breuken, 1559, gebod (17); 19, *RvB*, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, gebod (122).

100 NL-HtBHC, 7697, *DVe*, inv.nr. 810, Keuren en breuken, 1559, gebod (61).

101 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 162, Keurboek Jacob Fabri, 1625-1652, gebod lxxvii; NL-HtBHC, 7697, *DVe*, inv.nr. 810, Keuren en breuken, 1559, gebod (38).

102 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 162, Keurboek Jacob Fabri, 1625-1652, gebod lxxii; 13084, *GSom*, inv.nr. II/1, Ceuren en breucken, 15e eeuw, gebod (38); NL-HtBHC, 7633, *DStO*, inv.nr. 19, Jaargeboden, 1610-1767, gebod 36; 19, *RvB*, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, gebod (113).

103 NL-EhvRHCE, 13031, *GAs*, inv.nr. III/3, Resolutieboek, 1706-1719, 34-50, gebod (57); NL-HtBHC, 7633, *DStO*, inv.nr. 19, Jaargeboden, 1610-1767, 42; 19, *RvB*, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, gebod (148).

104 NL-EhvRHCE, 13031, *GAs*, inv.nr. III/3, Resolutieboek, 1706-1719, 34-50, gebod (81).

105 Maas, 'Asten in de Middeleeuwen', 20-22; Van Zalinge-Spooren, 'De Astense gemeenschap', 11-13.

106 NL-EhvRHCE, 13031, *GAs*, inv.nr. III/3, Resolutieboek, 1706-1719, 34-50, gebod 144-145.

107 NL-HtBHC, 7633, *DStO*, inv.nr. 22, Jaargeboden, 1654-1669, gebod 49; 19, *RvB*, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, gebod (127).

108 De Brouwer, 'Veldovens', 14; Van Doorn, 'Een historische veldbrandoven', 42.

109 NL-HtBHC, 7744, *KStO*, inv.nr. 1381, Akte inzake financiering reparatie parochiekerk, 1671.

110 Heesters en Rademaker, *Geschiedenis Sint-Oedenrode*, 187.

111 NL-HtBHC, 19, *RvB*, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, gebod (139).

menkas, maar om het weren van ongewenste personen. Ook in Nuenen, Gerwen en Sint-Oedenrode golden de voorwaarden voor zowel ontlasting van de armentafel als het bewijs van goed gedrag.¹¹² In Sint-Oedenrode vinden we de toevoeging over de ontlasting van de armentafel vanaf de tweede serie jaargeboden.

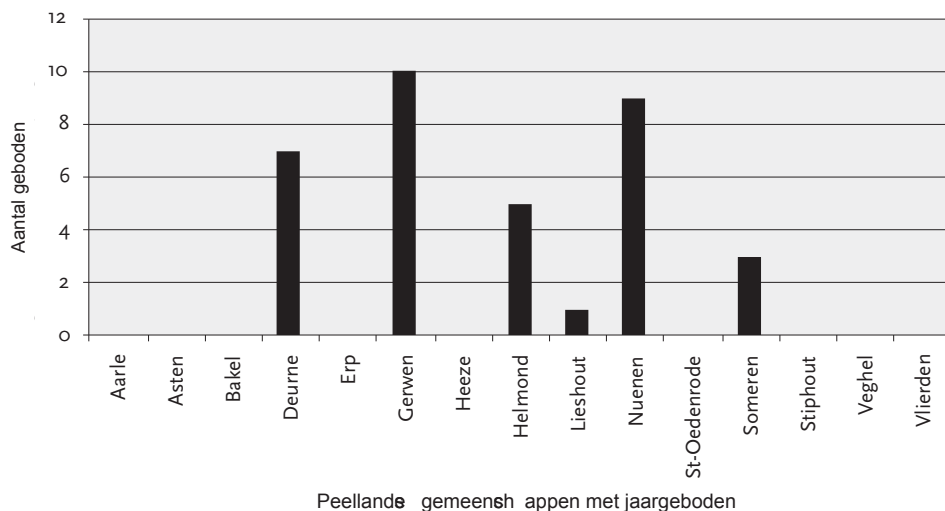
In Helmond moest iemand zelfs aan vier voorwaarden voldoen om zich te mogen vestigen.¹¹³ Hij moest een verklaring tonen van zijn goed gedrag, afgegeven door de plaats waar hij vandaan kwam; die verklaring moest zeggen dat hij in staat was om bij te dragen in de stadslasten; hij moest zorgen voor een borg van honderd gulden zodat de tafel van de Heilige Geest van Helmond niet belast zou worden met zijn onderhoud; en hij moest bij aankomst in Helmond zestien gulden betalen voor zijn poorterschap. Het bedrag van de borg is door toevoeging in de kantlijn verhoogd tot tweehonderd gulden. Bovendien is in een andere hand aan het einde van de bepaling toegevoegd dat aan alle voorwaarden moest zijn voldaan voordat iemand het poorterschap ontving: 'dat dese vier deelen niet en sullen mogen ontfangen worden d'een sonder d'ander op peene van nulliteijt'. Later heeft men deze 'vier deelen' niet meer onderkend als de vier voorwaarden waaraan moest zijn voldaan. In 1699 staat in een aanvulling op het gebod dat de vier parten verdeeld moesten worden tussen de kerk, de heer of zijn schout, de borgemeesters en de stad, waarbij het gedeelte voor de stad door de borgemeesters van het betreffende jaar in hun rekening voor ontvangst moest worden geboekt. Die verdeling zal slaan op het bedrag van zestien gulden dat een nieuwe burger als poortergeld moest betalen. In de jongste serie jaargeboden is nog een aanvulling opgenomen. Op 14 juli 1779 werd bepaald dat wie in Helmond poorter wilde worden, zich moest richten tot de twee regerende borgemeesters, de president en vice-president en de twee regerende dekenen van het weversambacht. Ook hier is duidelijk een combinatie te zien van voorkomen dat de armenkas werd belast en de vrees dat ongewenste personen in Helmond kwamen wonen. Burgers die personen huisvestten die niet voldeden aan de voorwaarden werden bestraft en de bij hun ondergebrachte nieuwe inwoners moesten alsnog vertrekken. In Someren staan in de jaargeboden van 1627 geen bepalingen over armenzorg. In 1686, toen Someren geheel andere jaargeboden had, staat in twee bepalingen de verplichting tot het stellen van borgen door nieuwkomers als voorzorgsmaatregel tegen extra belasting van de armentafel.¹¹⁴

In Stiphout was het bezit van een hond aanleiding om de ondersteuning van een arm-lastige te staken.¹¹⁵ Vermoedelijk was de achterliggende gedachte hierbij dat degene die voedsel overhield voor een hond ook de rest van zijn gezin kon voeden. Het is vergelijkbaar met de bepaling in Veghel dat iemand die ondersteuning genoot van de armmeesters geen ganzen of schapen op de gemeint mocht houden.¹¹⁶ Ook daar werd de uitkering stopgezet als bleek dat hij wel beesten op de gemeint dreef.

5.9 Aanstelling en bezoldiging van en verantwoording door eedspersonen (2.8)

De aanstelling van de gezworenen over de gemeint en het schutten van vee door de schutter zijn al besproken in paragraaf 4.4 en 4.6, de betaling van de vorster voor het pandhalen in dit hoofdstuk in paragraaf 5.5. Behalve gezworenen, schutters en vorsters bekleedden ook anderen een functie binnen de gemeenschap. In deze paragraaf wordt gekeken wat de jaargeboden vertellen over hun aanstelling, hun vergoeding voor verrichte diensten en

GRAFIEK 5.8 ABSOLUTE AANTALLEN JAARGEBODEN PER GEMEENSCHAP BETREFFENDE AANSTELLING, BEZOLDIGING EN VERANTWOORDING DOOR EEDSPERSONEN



Bron: Jaargeboden Peelland.

de manier waarop zij verantwoording aflegden. In de bepalingen komen personen die waren betrokken bij de financiën het meest prominent naar voren. De gemeenschapsfinanciën komen in de volgende paragraaf aan de orde. Nu gaat het om de personen en hun functioneren.

Slechts één bepaling in de jaargeboden gaat over de manier waarop de schepenen werkten. In Nuenen moesten minstens twee schepenen een handtekening zetten onder de opdracht aan de secretaris om een stuk op te maken. Zonder die twee handtekeningen mocht de secretaris het stuk niet opmaken.¹¹⁷

In Helmond bestond de raad uit borgemeesters, schepenen en dekenen. Die laatsten vertegenwoordigden als hoofden van de ambachtsgilden een groot deel van de werkende bevolking van de stad. De dekenen vormden niet alleen het derde lid van het bestuur, zij deden ook de voordracht voor één van de twee borgemeesters die het eerste lid vormden. De oorspronkelijk zeven en later zes ambachten kozen ieder jaar op 30 september twee nieuwe dekenen. Die datum stond vast, omdat zij op die dag hun eerste werkzaamheden als bestuurder van de stad moesten verrichten.¹¹⁸ De oude dekenen presenteerden de nieuwe aan de schout die hun de eed afnam. Die nieuwe dekenen overhandigden de

112 NL-EhvRHCE, 10271, *GNG*, inv.nr. 80, Resolutieboek, 1707-1722, 10-19, gebod (36); NL-HtBHC, 7633, *DStO*, inv.nr. 19, Jaargeboden, 1610-1767, gebod 44; inv.nr. 20, Jaargeboden, 1610-1660, gebod 41.

113 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 162, Keurboek Jacob Fabri, 1625-1652, gebod I, li, lii; inv.nr. 164, Keurboek Theodorus Alberts, 1699, gebod 50; inv.nr. 165, Keurboek achttiende eeuw, gebod 50.

114 NL-EhvRHCE, 13084, *GSom*, inv.nr. 11/2a, Ampliatie Ceuren, 1686-1709, gebod (21), (22).

115 NL-EhvRHCE, 12299, *SSst*, inv.nr. 4, Resolutie- en vonnisboek, 1737-1751, 49v-56, gebod 22.

116 NL-HtBHC, 7697, *DVe*, inv.nr. 810, Keuren en breuken, 1559, gebod (109).

117 NL-EhvRHCE, 10271, *GNG*, inv.nr. 80, Resolutieboek, 1707-1722, 10-19, gebod (7).

118 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 162, Keurboek Jacob Fabri, 1625-1652, gebod xciii.

heer of diens vertegenwoordiger voor negen uur diezelfde avond hun voordracht voor nieuwe borgemeesters, bestaande uit twee namen. De heer of diens vertegenwoordiger koos een van de twee voorgedragen tot borgemeester en de gekozene werd op 1 oktober beëdigd. Niet in het jaargebod staat dat ook de schepenen twee personen nomineerden voor de functie van borgemeester en dat ook uit die voordracht de heer één borge-meester koos.

In Peelland zaten alleen in Helmond de dekenen van de ambachtsgilden als eedspersonen in het bestuur, maar borgemeesters figureren in veel gemeenschappen in de jaargeboden. Zij waren verantwoordelijk voor de financiën van het dorp. Het was een zware functie, omdat zij bij tekorten met hun eigen bezit garant stonden. De animo voor de functie was niet groot. In Deurne kon iemand die uit angst om gekozen te worden de gemeenschap verliet toch worden aangesteld. Hij moest in dat geval de functie gewoon een jaar lang vervullen.¹¹⁹ Op weigering stond een boete van zestig gouden realen (180 gulden), de hoogste boete in de hele serie jaargeboden. Als een aangestelde borgemeester door 'ongeleertheit' niet in staat bleek zijn ambt uit te oefenen, of wanneer een borgemeester tijdens zijn ambtsperiode overleed, stelden de bestuurders vervangers aan die zij zelf kozen uit de naburen.¹²⁰ Het was nodig om dit in de jaargeboden op te nemen, omdat hierbij niet de gebruikelijke procedure werd gevolgd. Bij een normale gang van zaken nomineerden officier, schepenen, borgemeesters, heilige-geestmeesters, kerkmeesters, gemeintmeesters en naburen vier personen. De heer of diens vertegenwoordiger wees twee van de genomineerden aan om het ambt van borgemeester te vervullen. In Nuenen en Gerwen koos men de borgemeesters tijdens de banschouw. Ook hier bleven mensen weg uit angst om te worden gekozen.¹²¹ Wanneer een afwezige tot borgemeester werd gekozen, moest hij alsnog de eed komen afleggen. Een weigeraar moest een boete betalen. Hij werd verbannen uit de gemeenschap en op kosten van de weigeraar werd het ambt aanbesteed. Als een borgemeester overleed tijdens zijn ambtsperiode, dan moesten zijn nabestaanden op eigen kosten het ambt vervullen of laten vervullen.

De meeste bepalingen over borgemeesters gaan niet over hun aanstelling, maar over hun werkzaamheden en vooral over de manier waarop zij rekening en verantwoording moesten afleggen.¹²² In Deurne was dat 'des naeste volghende jaers van hunne borgem[ees]ter-schap'. Na die tijd mochten zij geen kosten meer declareren. Wel kregen zij daarna nog wel de tijd uitstaande vorderingen te innen. Dat moest binnen acht jaar gebeuren, omdat dan de termijn sloot om het geld via een proces en pandhaling binnen te krijgen. In Helmond moesten de borgemeesters een maand voordat zij aftraden al een korte rekening indienen en binnen een jaar na hun aftreden moest rekening en verantwoording zijn afgelegd. Dit jaargebod zal zijn gemaakt in tijden van oorlog en pest, want dat zijn de enige twee redenen om uitstel te verkrijgen voor het verantwoorden van de rekening. In Lieshout en in Nuenen en Gerwen moesten borgemeesters al zes weken na het verstrijken van hun ambtstermijn hun rekening indienen.

Vooral in de jaargeboden van Nuenen en Gerwen staan bepalingen over de manier waarop de borgemeesters hun financiële beheer moesten uitvoeren.¹²³ Ze mochten in hun rekening bij posten pas melding van betaling opnemen als zij kwitanties konden overleggen. Was dat niet mogelijk, zoals bij schenkingen en bodeloon, dan moesten ze bij eed verklaren dat zij de onkosten hadden gemaakt. Verletdagen mochten zij niet meer opvoeren na het afleggen van hun rekening. Wanneer ze na indiening van de rekening fouten ont-

dekten, mochten die niet meer worden gewijzigd. Met andere woorden, dan was dat voor eigen rekening. Een van de bepalingen lijkt te zijn toegevoegd om in één keer een einde te maken aan een oude wantoestand. In die bepaling staat dat het nieuwe borgemeesters voortaan was verboden om de betaling van geërfde schulden voor zich uit te schuiven. Zij moesten deze van vroegere borgemeesters geërfde schulden allemaal tijdens hun ambtsperiode betalen. Hierbij werd nog eens benadrukt dat alle schade zou worden verhaald op de borgemeesters en niet op de naburen. Die geërfde schulden waren achterstallige belastingen die door de gemeenschap moesten worden opgebracht. Als die betaling niet geschiedde, werd de hele gemeenschap daarvoor aangeslagen. Deze bepaling verplaatste de verantwoordelijkheid van de gehele gemeenschap naar de borgemeesters.

In de jaargeboden van Nuenen en Gerwen staan bepalingen om de kosten van de gemeenschap terug te dringen. Die horen in de rubriek over de gemeenschapsfinanciën, maar vertellen ook iets over de werkwijze van leden van het bestuur.¹²⁴ Zij waren gewend om met twee of meer personen op reis te gaan. Om kosten te besparen werd dit verboden, behalve in onvermijdelijke gevallen. Ook het aantal reizen werd beperkt. Schepenen en borgemeesters kregen een redelijke vergoeding als ze voor de gemeenschap moesten reizen, maar ze mochten geen extra kosten in rekening brengen. Om de kosten voor de gemeenschap te drukken zou de borgemeester niet langer zelf langs de deuren gaan om de dorpslasten op te halen. De inwoners moesten voortaan iedere week of ten minste iedere veertien dagen hun geld komen betalen.

Behalve de borgemeesters worden nog andere eedspersonen genoemd in de jaargeboden: de zetters en collecteurs. De zetters bepaalden na 1648 ieders aanslag voor de reële en personele omslagen over onroerende en roerende goederen.¹²⁵ Enkele jaargeboden zeggen hoe de zetters te werk moesten gaan en wat de procedure was.¹²⁶ In Nuenen moesten de zetters iedereen schatten naar 'sijn gebruijck, goet, neringe ende teeringe en[de] den proprietaris nae henner proprieteijt ende] qualiteijt van hennen personen en[de] incomste'. Kappelhof stelt dat nauwelijks bekend is wat de grondslag was voor de omslagen.¹²⁷ Hij noemt alleen Aarle, Rixtel en Beek waar blijkt dat in 1609 cultuurgrond van betere kwaliteit per oppervlakte-eenheid werd aangeslagen. In de jaargeboden van Gerwen staat dat ieder lopense land op één stuiver moest worden gezet, maar wie meer kon betalen, moest hoger worden geschat.¹²⁸ Uit de omschrijving wordt niet duidelijk of de mogelijk-

119 NL-HtBHC, 19, *RvB*, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, gebod (137).

120 NL-HtBHC, 19, *RvB*, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, gebod (136).

121 NL-EhvRHCE, 10271, *GNG*, inv.nr. 80, Resolutieboek, 1707-1722, 10-19, gebod (20).

122 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 162, Keurboek Jacob Fabri, 1625-1652, gebod lxxvi; 13064, *GLh*, inv.nr. 13, Keuren en breuken, 1647-1650, gebod 29; 10271, *GNG*, inv.nr. 80, Resolutieboek, 1707-1722, 10-19, gebod (2); NL-HtBHC, 19, *RvB*, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, gebod (130), (143).

123 NL-EhvRHCE, 10271, *GNG*, inv.nr. 80, Resolutieboek, 1707-1722, 10-19, gebod (1), (2), (6), (19).

124 NL-EhvRHCE, 10271, *GNG*, inv.nr. 80, Resolutieboek, 1707-1722, 10-19, gebod (3), (4), (5), (34).

125 Kappelhof, *Belastingheffing in de Meierij*, 158-159.

126 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 162, Keurboek Jacob Fabri, 1625-1652, gebod lxxv; 10271, *GNG*, inv.nr. 80, Resolutieboek, 1707-1722, 10-19, gebod (11), (16); 13084, *GSom*, inv.nr. II/1, Ceuren en breucken, 15e eeuw, gebod (65), (66), (67); NL-HtBHC, 19, *RvB*, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, gebod (103), (124), (126).

127 Kappelhof, *Belastingheffing in de Meierij*, 158-159.

128 NL-EhvRHCE, 10271, *GNG*, inv.nr. 80, Resolutieboek, 10-19, gebod 1707-1722, 40.

heid om meer te betalen was gebaseerd op vermogendheid van de bewerker van de grond, dan wel op de kwaliteit van de grond.

De werkzaamheden van de zetters moesten binnen een bepaalde periode zijn afgerond. In Deurne en Helmond was dat binnen veertien dagen na aanstelling van de zetters. Daarna stelden de zetters hun zetting, boek of cedulle op.¹²⁹ In Deurne hadden de zetters in totaal zes weken en in Someren drie maanden de tijd voor het zetten en opmaken van de kohieren. De volgende stap was het bepalen hoeveel keer de omslag moest worden opgehaald om voldoende geld te kunnen innen. In Stiphout noemde men dit het aantal boeken dat geïnd moest worden.¹³⁰ Als de zetters hun werk hadden gedaan, werden de kohieren publiekelijk voorgelezen waarna de inwoners de kans kregen bezwaar aan te tekenen. In Nuenen en Gerwen moest een bezwaarmaker zich binnen vierentwintig uur na de publieke bekendmaking van de zetting melden bij de officier en de schepenen, vergezeld van drie of vier personen die bereid waren om hem in het bezwaar te steunen. Nadat de zetboeken waren overgedragen aan de collecteurs mochten in Deurne alleen de schepenen en niet langer de zetters nog iets in de kohieren veranderen. Op basis van die kohieren en het aantal vastgestelde omslagen, inden collecteurs de belastingen. De functie van zetter, collecteur en borgemeester kon in één persoon zijn verenigd, zoals in Nuenen waar de bedezetters ook als collecteur optraden.¹³¹

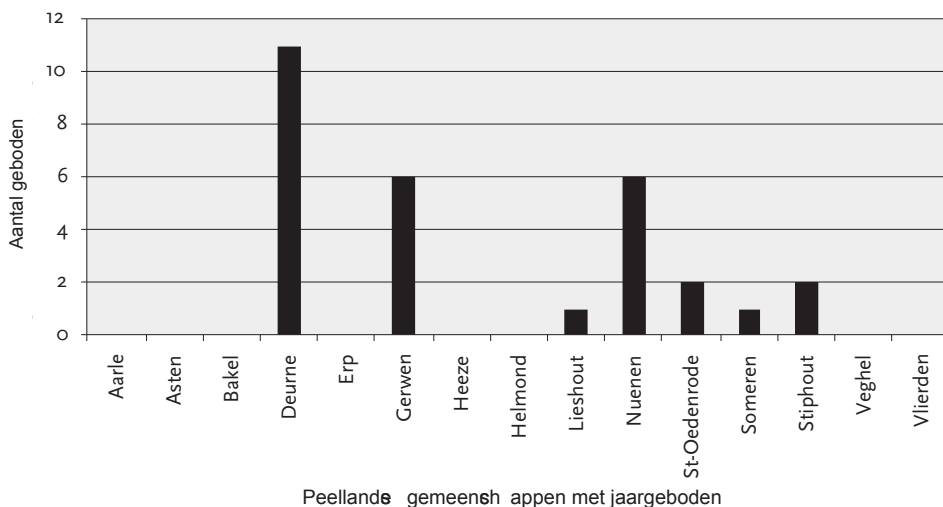
De enige andere functionaris die in de jaargeboden voorkomt is de Helmondse waagmeester die sinds 1649 jaarlijks een eed moest afleggen.¹³² De Helmondse waag was van de heer, maar werd door hem verpacht.¹³³

5.10 Financiën gemeenschap (2.9)

Aan de bepalingen over de financiën van de gemeenschappen zijn vier aspecten te onderscheiden: 1. het verwerven van inkomsten en het innen van achterstallige betalingen; 2. de uitgaven, inclusief het beperken van die uitgaven; 3. het aangaan van leningen wanneer de inkomsten de uitgaven niet dekten; 4. eerlijke verdeling van lasten tussen leden van de gemeenschap. Uiteraard zijn veel meer aspecten te onderscheiden aan de financiën van de gemeenschap. Zo is er de toenemende invloed van hogere overheden op de financiële verplichtingen van gemeenschappen. Dat is echter niet het uitgangspunt bij de onderstaande beschrijving. Daarbij blijft het gaan om de bepalingen die in de jaargeboden zijn opgenomen. Dit betekent dat het ingrijpen van hogere overheden slechts wordt beschreven voor zover die zijn doorgedrongen in de jaargeboden. Die geboden laten zien dat de financiële zorgen van de gemeenschap in de zeventiende eeuw groter werden. Vooral in Deurne is dat goed te volgen in de jaargeboden, omdat daar in de zeventiende eeuw veel bepalingen zijn toegevoegd die kunnen worden gedateerd. Dat maakt het mogelijk om de ontwikkeling te volgen.

Tot 1633 stonden in de Deurnese jaargeboden slechts twee bepalingen over financiën.¹³⁴ In het eerste staat dat om de uitgaven te beperken borgemeesters geen turfvelen mochten uitgeven zonder toestemming van de heer, de rest van het bestuur en de inwoners, noch uitgaven mochten doen waarover later moeilijkheden zouden kunnen ontstaan. De tweede gaat over het innen van achterstallige belastingen van vertrokken personen: een boete werd opgelegd aan personen die vertrokken zonder de belastingen van vorig jaar te hebben betaald.

GRAFIEK 5.9 ABSOLUTE AANTALLEN JAARGEBODEN PER GEMEENSCHAP BETREFFENDE DE FINANCIËN VAN GEMEENSCHAPPEN



Peellandse gemeenschappen met jaargeboden

Bron: Jaargeboden Peelland.

Vanaf 1633 steeg het aantal financiële bepalingen.¹²⁹ Hier is een verband te zien met de val van 's-Hertogenbosch in 1629 en de daarop volgende retorsietijd waarin beide strijdende partijen het gezag over de Meierij van 's-Hertogenbosch opeisten en beide partijen belastingen hieven. In 1633 werd toegevoegd dat mensen niet uit de gemeenschap mochten vertrekken voordat zij alle belastingheffingen hadden betaald. Vanaf 1640 mochten de borge-meesters nog maar zelfstandig leningen opnemen tot een bedrag van duizend gulden met een looptijd van vier jaar. Voor hogere bedragen was toestemming nodig van het gehele bestuur. Zonder die toestemming moest de burgemeester zelf de rente betalen. Een jaar later werd de looptijd van leningen verlaagd tot drie jaar. Weer een jaar later ging men nog verder door te bepalen dat afgebroken huizen niet mochten worden verplaatst naar een locatie buiten de gemeenschap. Een afgebroken huis moest binnen Deurne worden herbouwd, zodat het aantal huizen dat bijdroeg in de belastingen gelijk bleef. Vanaf 1643 hief Deurne een extra belasting op binnen Deurne gebrouwen bier en op ingevoerd bier. In 1645 werd de burgemeesters opgedragen alle lasten die de gemeenschap moest betalen daadwerkelijk binnen hun rekeningjaar te betalen, zowel die aan Spanje als aan de Staten-Generaal.

129 NL-EhvRHCE, 13064, *GLh*, inv.nr. 13, Keuren en breuken, 1647-1650, gebod 33; 13084, *GSom*, inv.nr. 11/1, Ceuren en breucken, 15e eeuw, gebod (66); NL-HtBHC, 19, *RvB*, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, gebod (103).

130 NL-EhvRHCE, 12299, *SSt*, inv.nr. 4, Resolutie- en vonnisboek, 1737-1751, 49v-56, gebod 47.

131 NL-EhvRHCE, 10271, *GNG*, inv.nr. 80, Resolutieboek, 1707-1722, 10-19, gebod (17).

132 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 162, Keurboek Jacob Fabri, 1625-1652, ongenummerd, vergelijk inv.nr. 163, Keurboek Joannes Roeffs, 1674, gebod 98.

133 Frenken, *Helmond I*, 169.

134 NL-HtBHC, 19, *RvB*, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, gebod (17), (118).

135 NL-HtBHC, 19, *RvB*, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, gebod (144), (150), (151), (153), (155), (171), (172).

De bepalingen over de extra belasting op bier en die over betalingen door borgemeesters binnen hun ambtsjaar werden in 1665 door de Raad van Brabant geschrapt. Deurne had niet het recht om eigen accijnzen te heffen en daarom was de extra belasting op bier illegaal. De bepaling over de betalingen aan Spanje en de Republiek was na 1648 deels niet meer relevant, omdat Spanje geen partij meer was. Uiteraard bleef de verplichting om aan de Republiek te betalen, maar dat werd niet meer in de jaargeboden geregeld. De volgende stap in het saneren van de financiën was in 1652 de halvering van het bedrag dat borgemeesters mochten lenen en het verkorting van de looptijd van leningen tot respectievelijk vijfhonderd gulden en twee jaar. Bovendien mochten de borgemeesters om die lening te kunnen aflossen een extra omslag heffen. In de bepalingen in Deurne zijn de eerste drie van de in de aanhef van deze paragraaf genoemde aspecten herkenbaar. Om uit de financiële problemen te komen werd scherp gelet op het betalen van verplichtingen aan de gemeenschap, werden de uitgaven zoveel mogelijk beperkt en als dit niet voldoende bleek, werd onder strikte voorwaarden geld geleend.

In de jaargeboden van andere gemeenschappen zijn niet veel bepalingen opgenomen over de financiën. Maar de bepalingen samen vertonen hetzelfde beeld.¹³⁶ In Deurne zijn de vele nieuwe maatregelen goed te dateren in de zeventiende eeuw, in andere gemeenschappen is dat niet mogelijk. In Stiphout werd geprobeerd om de kas op orde te krijgen door een lening aan te gaan om oude schulden af te lossen. Die nieuwe lening moest binnen een jaar zijn afgelost en daartoe kregen de borgemeesters van bestuur en naburen de bevoegdheid om de boeken, de zetting voor de belastingen, zoveel keer om te slaan als nodig was om binnen dat jaar de nieuwe lening af te lossen. Wanneer deze bepaling is toegevoegd staat er niet bij, net zo min als bij de bepaling dat nieuwe belastingen die de gemeenschap wellicht in de toekomst zou moeten gaan betalen door de borgemeesters zouden moeten worden geïnd. Wel moet de laatste bepaling zijn toegevoegd nadat Stiphout te maken had gehad met nieuwe belastingen, waarbij niet duidelijk was hoe die moesten worden geïnd. Dat zal na 1648 zijn geweest, toen allerlei nieuwe belastingen werden ingevoerd.¹³⁷

Om tekorten in de gemeenschapskas te voorkomen, moest in Nuenen en Gerwen, net als in Deurne, een persoon zijn openstaande belastingen betalen voor hij vertrok uit de gemeenschap. In Lieshout werd beslag gelegd op goederen of vee als na twee aanmaningen de betalingen aan de borgemeesters niet waren voldaan. Om toekomstige problemen voor te zijn, mochten in Nuenen en Gerwen geen huizen worden verhuurd aan personen die geen belasting konden betalen en in Someren was vestiging alleen toegestaan als de nieuwkomer de belastingen kon opbrengen. Voor Nuenen en Gerwen zijn in de vorige paragraaf al verschillende bepalingen vermeld die iets zeggen over de manier waarop de borgemeesters en zettters hun functie uitoefenden, maar die waren vooral gericht op het bezuinigen op de uitgaven.¹³⁸ De reizen ten behoeve van de gemeenschap mochten niet met twee of meer personen worden gedaan wanneer één persoon volstond en het aantal reizen werd verminderd. Tijdens die reizen mochten geen extra onkosten in rekening worden gebracht, de belastingen dienden door de belastingplichtigen naar een inzamelingsplaats te worden gebracht, zodat niet langer twee personen langs de deuren hoefden te gaan om te collecteren. De vele organisatorische maatregelen in Nuenen en Gerwen werden in een andere tijd doorgevoerd dan die in Deurne. Toen de jaargeboden in Nuenen en Gerwen werden opgesteld bemoeide de centrale overheid zich met de lokale ad-

ministratie in Brabant.¹³⁹ Daarvan was tijdens het ontstaan van de Deurnese bepalingen nog geen sprake.

Anders van aard zijn enkele bepalingen in Sint-Oedenrode in rubriek 2.2. Daarbij gaat het om een evenredige verdeling van de lasten over alle delen van de gemeenschap. De ruitertroepen die geregeld in Sint-Oedenrode verbleven, prefereerden onderdak in het dorp boven inkwartiering in de buitengebieden. Daarom werd aan officier, schepenen en borgemeesters toegestaan om het krijgsvolk in het centrum onder te brengen, maar de onkosten werden vergoed uit de borgemeesterskas. Vervolgens werden die kosten verhoudingsgewijs over alle inwoners verdeeld.¹⁴⁰

5.11 Brandpreventie (2.10)

In paragraaf 4.9 zijn de bepalingen besproken die betrekking hebben op het voorkomen van brand en op brandbestrijding op de gemeint. Uiteraard werden ook maatregelen genomen ter voorkoming en bestrijding van brand binnen de bebouwde kom, maar alleen in Helmond en Deurne zijn die opgenomen in de jaargeboden. Tot de preventieve maatregelen behoren bepalingen dat ovens veilig moesten zijn.¹⁴¹ In Helmond werden jaarlijks de ovens van bakkers, smeden en brouwers op veiligheid onderzocht. Ovens werden vernietigd als de pijpen niet hoog genoeg boven het dak uitstaken. In Deurne moesten de ruimtes waar pottenbakkersovens stonden, worden voorzien van een pannendak. Bij brand die ontstond door nalatigheid van pottenbakkers werd de door derden geleden schade op hen verhaald. Ook preventief was de Helmondse bepaling dat bewerking van vlas en graan slechts mocht gebeuren bij het licht van dichte lantaarns, open en onbeschermd kaarslicht was verboden.¹⁴²

De jaargeboden van beide gemeenschappen bevatten maatregelen om onverhoopt ontstane branden te bestrijden.¹⁴³ In ieder huis in Deurne moest een vuurhaak en een ladder aanwezig zijn, in Helmond in ieder huis een leren emmer. De Helmondse geboden zeggen ook iets over de organisatie. De bepalingen lijken te zijn gemaakt nadat een brand op een ramp was uitgelopen. De stad beschikte over blusmateriaal dat werd bewaard onder De Valck, het huis op de hoek van de Markt en de Kerkstraat. Veel van dat materiaal, inclusief de leren emmers van particulieren, bleek bij de mensen thuis te liggen. Op zich is dat natuurlijk niet zo vreemd. De emmers werden doorgegeven vanaf de waterbron naar de brandhaard. Om de eigen emmer na het blussen van de brand weer terug te vinden, zal

136 NL-EhvRHCE, 10271, *GNG*, inv.nr. 80, Resolutieboek, 1707-1722, 10-19, gebod (18), (21); 13064, *GLh*, inv.nr. 13, Keuren en breuken, 1647-1650, gebod 33; 13084, *GSom*, inv.nr. 11/1, Ceuren en breucken, 15e eeuw, gebod (45); 12299, *SSt*, inv.nr. 4, Resolutie- en vonnisboek, 1737-1751, 49v-56, gebod 47, 50.

137 Kappelhof, *Belastingheffing in de Meierij*, 79-83.

138 NL-EhvRHCE, 10271, *GNG*, inv.nr. 80, Resolutieboek, 1707-1722, 10-19, gebod (3)-(5), (34).

139 Kappelhof, *Belastingheffing in de Meierij*, 169.

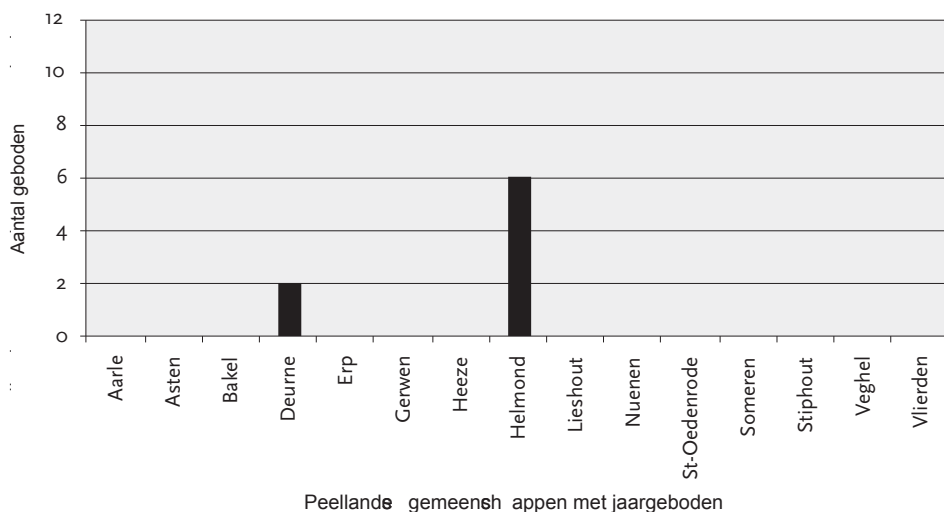
140 NL-HtBHIC, 7633, *DStO*, inv.nr. 19, Jaargeboden, 1610-1767, gebod 28, 29.

141 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 162, Keurboek Jacob Fabri, 1625-1652, gebod viii, x; NL-HtBHIC, 19, *RvB*, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, gebod (168).

142 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 162, Keurboek Jacob Fabri, 1625-1652, gebod ix.

143 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 162, Keurboek Jacob Fabri, 1625-1652, gebod lxxxix, xci, xcii; NL-HtBHIC, 19, *RvB*, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, gebod (142).

GRAFIEK 5.10 ABSOLUTE AANTALLEN JAARGBODEN PER GEMEENSCHAP BETREFFENDE BRANDPREVENTIE



Bron: Jaargeboden Peelland.

niet gemakkelijk niet geweest. Het gebod verplichtte iedereen om een emmer die niet de zijne was binnen drie dagen na de brand bij de kerk af te leveren. Vermoedelijk gebeurde dat omdat daar voldoende ruimte voor iedereen was om de eigen emmer terug te vinden, want de kerk was niet de normale opslagplaats voor blusmateriaal.

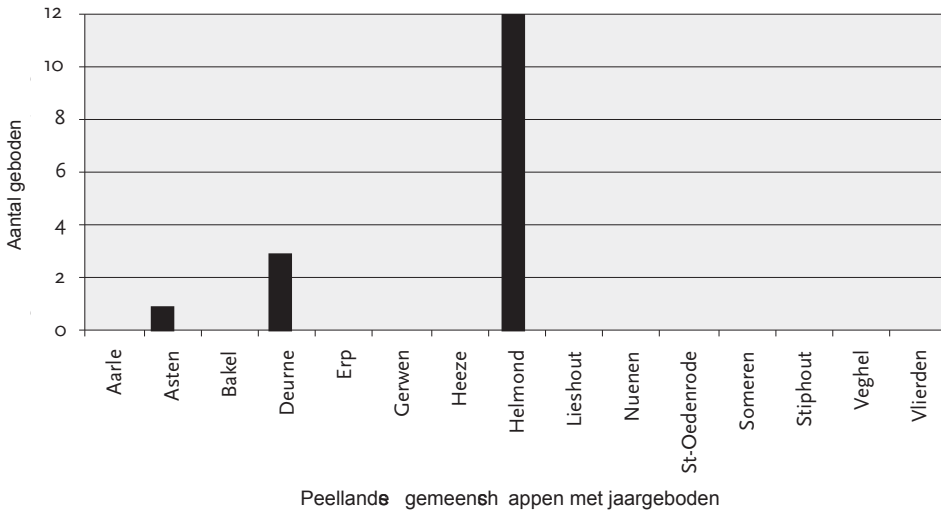
In de Helmondse bepalingen wordt verwezen naar het brandreglement, een reglement van onbepaalde duur dat in de plaats kwam van de bepalingen in de jaargeboden. Dat wijst op veranderingen in het soort bepalingen dat de stad hanteerde. De overgang van jaargeboden naar reglementen van onbepaalde duur wordt onderzocht in hoofdstuk 8.

5.12 Bestrijding (besmettelijke) ziekten (2.11)

In deze rubriek zijn bepalingen ondergebracht over ziekten onder zowel dieren als mensen. Voor wat betreft besmettelijke ziekten onder mensen zijn maatregelen vooral gericht tegen verspreiding van de haastige ziekte, de pest, maar ook het ‘melisoen’ of rode loop, beide benamingen voor dysenterie, worden genoemd.¹⁴⁴ In de zeventiende eeuw woedde de pest voor de laatste keer epidemisch in Peelland. In Helmond was de laatste epidemie in 1636, de voorlaatste in 1622.¹⁴⁵ De vroegste vermelding van de afkondiging van jaargeboden in de Helmondse series is 1622. Wellicht dat toen in de jaargeboden bepalingen over de pest zijn toegevoegd en dat die toevoeging aanleiding was voor het maken van een nieuwe serie geboden. De maatregelen die in Helmond werden genomen, worden als voorbeeld gebruikt. Soortgelijke maatregelen in Deurne staan vermeld in de noten.

Het enige effectieve middel tegen de pest was isolatie. Als elders de pest woedde, werd personen die buiten Helmond met de pest of andere besmettelijke ziekten in aanraking waren gekomen drie weken de toegang tot de stad onttrokken.¹⁴⁶ Voor mensen die in sterfhuizen waren geweest of met goederen uit die huizen in aanraking waren gekomen, gold

GRAFIEK 5.11 ABSOLUTE AANTALLEN JAARGEBOEDEN PER GEMEENSCHAP BETREFFENDE BESTRIJDING ZIEKTEN



Bron: Jaargeboden Peelland.

zelfs een periode van zes weken. Ook als de ziekte de stad bereikt had, was isolatie de enige remedie. Wie in een sterfhuis binnen de stad was geweest, mocht drie weken lang niet onder de mensen verkeren en slechts over straat gaan als hij een witte roede van een el lang droeg. Gedurende die drie weken mocht niemand mensen of goederen uit een sterfhuis in huis nemen. Dit sterfhuis moest herkenbaar zijn aan een strowis boven de deur.¹⁴⁷ Tijdens een epidemie was het verboden goederen uit besmette huizen in de kerk op te slaan.¹⁴⁸ De kerk was blijkbaar het centrale magazijn voor overbodige spullen, wellicht om ze van daaruit te kunnen uitdelen aan de armen.

De pestzieken werden niet aan hun lot overgelaten. Zij werden verzorgd door schrobbers en schrobsters, die hun naam dankten aan de wijze waarop ze een sterfhuis schoon maakten na een overlijden. Zij moesten op straffe van verbanning vroom en getrouw zijn in het bewaren van de zieken, het begraven van de doden en het schrobben en vegen van de huizen.¹⁴⁹ Het afval uit besmette huizen moesten de schrobbers zo ver mogelijk van de straat af op het erf van het huis begraven, waarna het meteen met zand moest worden afgedekt.¹⁵⁰ In diezelfde bepaling staat dat de schrobbers en schrobsters tussen zonsondergang en zonsopgang niet buiten het besmette huis mochten komen. Dit verbod zal zijn bedoeld als controlemiddel. Bij daglicht werden de schrobbers herkend aan de witte roede, maar in het donker was die niet zichtbaar.

¹⁴⁴ NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 162, Keurboek Jacob Fabri, 1625-1652, gebod xli, xlvii.

¹⁴⁵ Van Zalinge-Spooren, 'Die contagieuse sieckte', 65.

¹⁴⁶ NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 162, Keurboek Jacob Fabri, 1625-1652, gebod xli, xlii.

¹⁴⁷ NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 162, Keurboek Jacob Fabri, 1625-1652, gebod xliii-xlv, xlix; NL-HtBHC, 19, *RvB*, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, gebod (107)-(109).

¹⁴⁸ NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 162, Keurboek Jacob Fabri, 1625-1652, gebod xlii, xlviii.

¹⁴⁹ NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 162, Keurboek Jacob Fabri, 1625-1652, gebod xlv.

¹⁵⁰ NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 162, Keurboek Jacob Fabri, 1625-1652, gebod xlvii.

Het water in de grachten en rivieren van de stad werd gebruikt als drink- en waswater en ook bij productieprocessen. Maar het ambachtelijk gebruik kon het drinkwater verontreinigen. Bepalingen die verbieden om latten, vellen, vlas, wol en dergelijke in de stadsgrachten en -rivieren te leggen of te wassen, zijn bedoeld om verontreiniging van het water te voorkomen.¹⁵¹ Om toch de bewerking van leer door de pelsbereiders mogelijk te maken, werd in 1649 een versoepeling aangebracht: vellen mochten wel in het water worden gelegd, maar alleen daar waar niemand er last van had en in ieder geval niet bij de stadstrappen waar inwoners water uit gracht, Aa en Ameide schepten. Dat was nog niet specifiek genoeg en daarom werd in 1766 bepaald dat vellen alleen in het water mochten liggen in een klein stuk van de gracht dicht bij de watermolen, op de plaats net voordat het water de stad verliet.

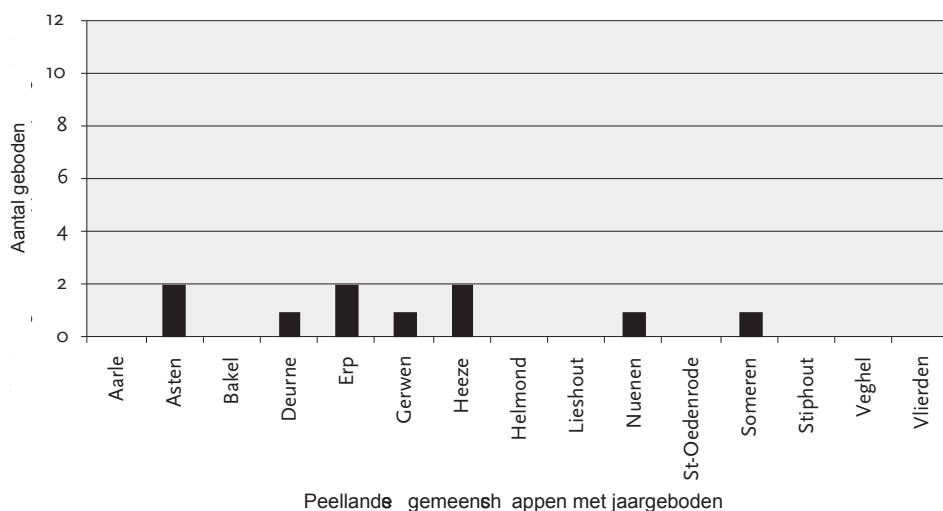
Deze verbodsbepalingen zijn vergelijkbaar met het verbod om op de gemeint verontreinigende zaken in het water te leggen, maar op de gemeint waren die vooral bedoeld om de gezondheid van vee en vis te bevorderen. Ook vergelijkbaar met de bepalingen op de gemeint zijn de bepalingen ter voorkoming van veeziekten binnen de bebouwde omgeving.¹⁵² In Asten mochten geen zieke schapen in het dorp en in Helmond geen zieke varkens binnen de wallen worden gebracht.

5.13 Bruiloftsbier, nieuwjaarszingen, et cetera (2.12)

Rondom feesten bestonden allerlei gebruiken die tot uitspattingen konden leiden. In de jaargeboden worden er slechts enkele vermeld, bijna allemaal bepalingen over het eisen van bruiloftsbier. Het interessante van deze rubriek is dat de bepalingen vertellen over het leven in de gemeenschappen, een verhaal dat uitstijgt boven de bepalingen over het werk van de bewoners.

Het halen van bruiloftsbier, ook kwanselbieren genoemd, lijkt onschuldig. Er zijn verschillende varianten bekend. Op de avond van de dag waarop het paar in ondertrouw was gegaan, eisten jongelingen bier van de bruidegom.¹⁵³ Of de vrijgezellen van een gemeenschap hielden een bruidspaar onderweg naar de kerk tegen, waarna pas doortocht werd verleend na het schenken van bier. In een nog andere variant hielden de jongezellen de bruid vast en lieten haar pas vrij als de bruidegom bier gaf. Na het huwelijk, tijdens het feest, verschenen ongenode gasten die bier eisten. Dit leidde vaak tot excessen. Er moest veel bier worden gegeven en bij weigering werden vernielingen aangericht. Bruiloftsbier of de variant daarop in geld (donsgeld) werd verboden. Dat was moeilijk, omdat men niet het vieren van de bruiloft kon verbieden. Het was niet gemakkelijk om het verschil te bepalen tussen het bier dat werd geschonken aan genodigde vrienden en bier gegeven aan afpersers. In Deurne werd in 1632 geprobeerd de schenkingen te beperken door een limiet te stellen van een kan per persoon.¹⁵⁴ De Raad van Brabant schrapte in 1665 dit gebod als strijdig met bepaling 10 in het Echtreglement voor de Generaliteitsgebieden. Volgens dat op 18 maart 1656 door de Staten-Generaal uitgevaardigde reglement was het eisen van bier geheel verboden.¹⁵⁵ In Heeze, Leende en Zesgehuchten werd al in 1537 verboden om een bruidspaar tegen te houden of te volgen.¹⁵⁶ In Nuenen en Gerwen mocht niet met geweld donsgeld van bruid en bruidegom worden geëist, maar moest men zich tevreden stellen met 't geene hen uijt vrintschappe vergunnen en[de] geschoncken wort'.¹⁵⁷ Some-

GRAFIEK 5.12 ABSOLUTE AANTALLEN JAARGEBODEN PER GEMEENSCHAP BETREFFENDE BRUILOFTSBIER, NIEUWJAARSZINGEN, ETC.



Bron: Jaargeboden Peelland.

ren verbood het halen van donsgeld en het vangen en kwellen van het bruidspaar.¹⁵⁸ Waartoe de excessen konden leiden vermeldt het jaargebod in Heeze, Leende en Zesgehuchten dat een boete oplegt aan degenen die onder bedreiging van een mes donsgeld haalden of huisraad weghaalden uit het huis van het bruidspaar.¹⁵⁹

Asten heeft in zijn jaargeboden geen bepalingen over bruiloftsbieren en donsgeld. Toch is dat juist een gemeenschap waar in de rechterlijke archieven veel blijken van excessen zijn te vinden. Er werd hard tegen opgetreden. Aert Jan Aelberts nam in februari en september 1626 deel aan acties van een aantal Astense jongemannen om donsgeld te eisen. Zij gooiden met stenen naar mensen, braken omheiningen af, maakten ketelmuziek, vernielden ruiten en maakten zich schuldig aan 'meer moetwillicheden ende straetschen-derijen'.¹⁶⁰ Als straf werd hem op het schavot de rechterhand afgehakt, werd hij gebrandmerkt en vervolgens voor altijd uit Asten verbannen.

151 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 162, Keurboek Jacob Fabri, 1625-1652, gebod xii, xiii; inv.nr. 164, Keurboek Theodorus Alberts, 1699, gebod 12.

152 NL-EhvRHCE, 13031, *GAs*, inv.nr. III/3, Resolutieboek, 1706-1719, 34-50, gebod (62); 12001, *GHm*, inv.nr. 162, Keurboek Jacob Fabri, 1625-1652, gebod lxvi.

153 Rooijackers, *Rituele repertoires*, 326-329; Zie Jef de Jager, 'Rituelen en tradities' op www.jefdejager.nl/trouwen.php (geraadpleegd 14 september 2017).

154 NL-HtBHIC, 19, *RvB*, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, gebod (141).

155 Cau, *Groot Placaet-boeck* II, 2429-2448.

156 NL-EhvRHCE, 10208, *SGe*, inv.nr. 231, Schepenprotocol, 1547, ingebonden dingrol Heeze, 1536-1540 NL-EhvRHCE, 10208, *SGe*, inv.nr. 231, Schepenprotocol, 1547, ingebonden dingrol Heeze, 1536-1540, 1, 1v, gebod (2).

157 NL-EhvRHCE, 10271, *GNG*, inv.nr. 80, Resolutieboek, 1707-1722, 34-50, gebod (32).

158 NL-EhvRHCE, 13084, *GSom*, inv.nr. II/1, Ceuren en breucken, 15e eeuw, gebod (52).

159 NL-EhvRHCE, 10208, *SGe*, inv.nr. 231, Schepenprotocol, 1547, ingebonden dingrol Heeze, 1536-1540, 1, 1v, gebod (4).

160 NL-EhvRHCE, 13028, *SAs*, inv.nr. 33a, Criminele processtukken, 1581-1626, nr. 12.

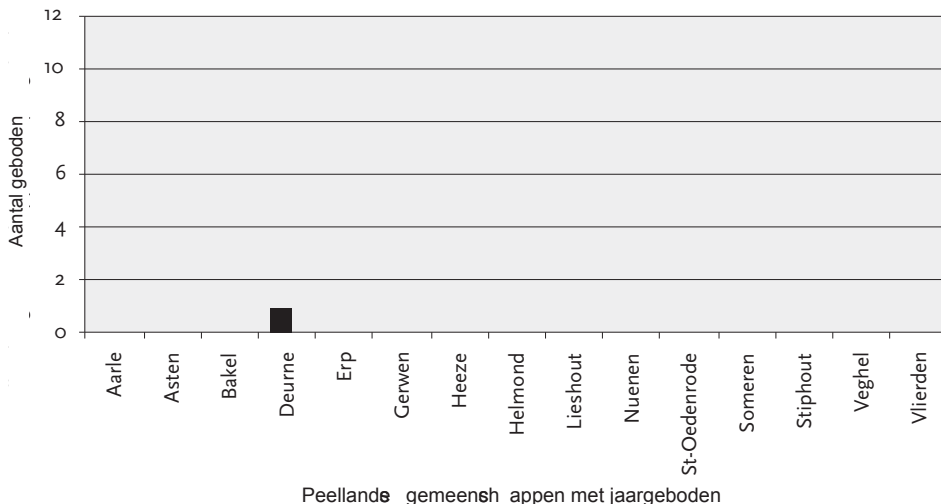
Jaarlijks terugkerende feesten binnen de gemeenschap waren vastenavond, het vieren van de eerste mei en het nieuwjaarszingen. Die laatste twee hebben hun sporen nagelaten in de jaargeboden. Het zingen van de mei gebeurde in de nacht van 30 april op 1 mei.¹⁶¹ Jonge, uitlopende takken werden voor de vensters of op de daken van huizen met huwbare meisjes gezet en jonge bomen werden in het centrum van de gemeenschap neergezet. Dat leidde tot schade aan de uitlopende bomen op de gemeint en werd dan ook in verscheidene gemeenschappen verboden.¹⁶² Omdat het hier om schade aan de gemeint gaat, zijn deze bepalingen al besproken in paragraaf 4.5. Erp verbood het planten van meitakken buiten het eigen gehucht, een verbod dat ook gold voor het nieuwjaarszingen.¹⁶³ De zin met de bepaling over de meitakken leest alsof de jonggezellen dit deden om eieren op te halen, maar vermoedelijk zijn hier twee feesten door elkaar gaan lopen. Waarschijnlijk is de zinsnede over de eieromgang er later aan toegevoegd. De eieromgang werd gehouden in de paastijd.

Asten heeft een gebod dat was bedoeld om excessen te voorkomen, maar dat niets te maken heeft met feestelijkheden die uit de hand liepen. De dorpsjongeren stalen 's nachts, maar ook overdag fruit uit de boomgaarden. Werden zij gesnapt, dan voerden zij als excuus aan dat zij recht hadden op de tienden over de vruchten. Als dit in de toekomst nog eens zou gebeuren, kregen de appelrovers bij dag een boete, maar als ze het 's nachts deden, zouden zij als dief en geweldenaar voor de rechtbank worden gebracht.¹⁶⁴ Ouders en werkgevers waren verantwoordelijk voor hun kinderen of dienstpersoneel. Uit het feit dat deze bepaling in de jaargeboden werd opgenomen, blijkt dat het niet zomaar om een incident ging, maar dat het een geregeld terugkerend probleem was. Het meest vreemd is het excuus dat de jongeren gebruikten. De tiende was een kerkelijke belasting. Alle parochieleden moesten een tiende van alles wat de grond opbracht, inclusief vee, afdragen aan de kerk. Oorspronkelijk werd de opbrengst daarvan in drieën gedeeld: een derde voor de zorg voor verarmde parochianen, een derde voor het levensonderhoud van de parochiepriester en een derde voor de instandhouding van de kerk. In de loop der tijd was de relatie met de parochiekerk verloren gegaan, omdat mensen van buiten de gemeenschap het recht hadden verworven om de tiende te heffen. Dat leidde vaker tot problemen met de inwoners die met lede ogen moesten aanzien dat het tiende deel van hun oogst opzij werd gezet en werd meegenomen door de tiendheffer.¹⁶⁵ Het excuus van de jongeren is vermoedelijk bedoeld als kritiek op deze praktijk: als de tiendheffer diefstal mag plegen, dan mogen wij het ook.

5.14 Dienstboden (2.13)

In veel bepalingen werd de aan kinderen en dienstpersoneel opgelegde boete verhaald op ouders of werkgevers. Ook zijn in rubriek 1.2 over de verdeling onder de ingezetenen verschillende bepalingen opgenomen die iets zeggen over inwonend personeel dat geen of minder recht had op gebruik van de gemeint. Dat soort bepalingen is hier opgenomen bij het onderwerp waarop zij betrekking hebben. In deze rubriek gaat het om het dienstverband. Omdat het slechts gaat om een enkel gebod in Deurne, is de bepaling moeilijk te duiden. In 1642 werd in de jaargeboden opgenomen dat dienstknechten en dienstmaagden die na afloop van hun eerste jaar opnieuw in dienst traden bij dezelfde werkgever een jaar moesten dienen.¹⁶⁶ Wanneer zij eerder vertrokken, moesten ze zes gulden boete betalen, half voor de heer en half voor de werkgever. Het personeel moest zijn tweede

GRAFIEK 5.13 ABSOLUTE AANTALLEN JAARGEBODEN PER GEMEENSCHAP BETREFFENDE DIENSTBODEN



Bron: Jaargeboden Peelland.

jaar uitdienen, maar waarom gold de bepaling pas nadat zij al een jaar hadden gediend?

De bepaling doet denken aan maatregelen die in 1351 in Engeland in het Statute of Laborers werden genomen na de grote pestepidemie.¹⁶⁷ Door de grote sterfte waren er zo weinig werklieden dat die hun werkgever verlieten om elders tegen een hoger loon aan de slag te gaan. In Deurne was de laatste pestepidemie in 1642 al zes jaar voorbij en ook was er in die jaren geen sprake van die andere besmettelijke ziekte dysenterie.¹⁶⁸ De aanleiding om deze bepaling in de jaargeboden op te nemen, kan door gebrek aan vergelijkingsmateriaal niet worden geduid.

5.15 Verordening op begraven (2.14)

Helmond kent twee bepalingen in deze rubriek, maar beide zijn verschillend van aard. De eerste zegt dat doodskisten van doof hout dienden te zijn en niet van hard hout.¹⁶⁹ Deze

161 Rooijackers, *Rituele repertoires*, 330, 331; Zie Jef de Jager, 'Rituelen en tradities' op www.jefdejager.nl/meifeest.php (geraadpleegd 14 september 2017).

162 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 162, Keurboek Jacob Fabri, 1625-1652, ongenummerd, vergelijk inv.nr. 163, Keurboek Joannes Roeffs, 1674, gebod 96; 10271, *GNG*, inv.nr. 80, Resolutieboek, 1707-1722, 10-19, gebod (31); HtBHIC, 19, *RvB*, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, gebod (146), (147).

163 NL-HtBHIC, 7687, *DE*, inv.nr. 40, Keuren en breuken, 1622, gebod (8), (9).

164 NL-EhvRHCE, 13031, *GAs*, inv.nr. III/3, Resolutieboek schepenen, 1706-1719, 34-50, gebod (86), (87).

165 Van Zalinge-Spooren, 'De Astense gemeenschap', 15.

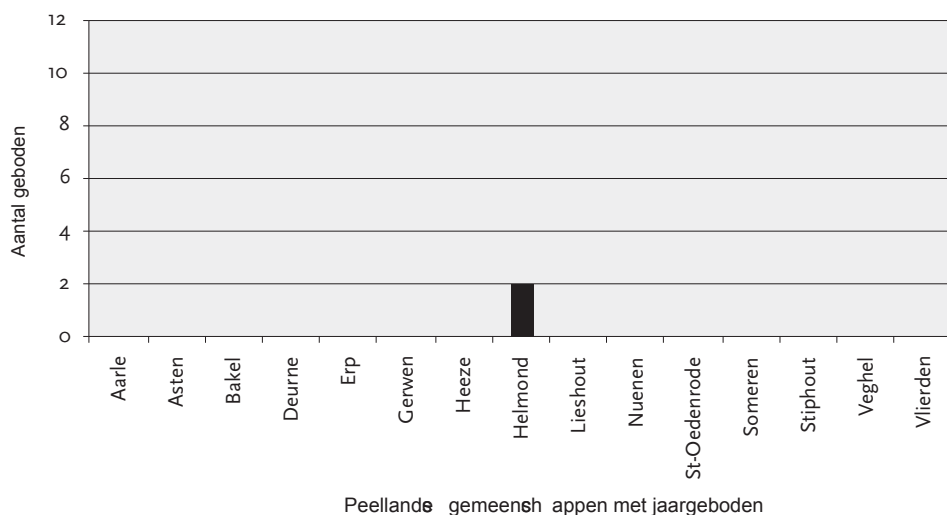
166 NL-HtBHIC, 19, *RvB*, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, gebod (154).

167 Zie de website van het Avalon Project op <http://avalon.law.yale.edu/medieval/statlab.asp> (geraadpleegd 14 september 2017).

168 Ouwerling, *Uit het verleden*, 310-311.

169 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 162, Keurboek Jacob Fabri, 1625-1652, gebod lxxxiii.

GRAFIEK 5.14 ABSOLUTE AANTALLEN JAARGEBODEN PER GEMEENSCHAP BETREFFENDE VERORDENINGEN OP BEGRAVEN



Bron: Jaargeboden Peelland.

bepaling zal te maken hebben met het minder snel vergaan van hardhouten kisten en wijst er wellicht op dat er ruimtegebrek ontstond op de begraafplaats.

De tweede bepaling is gericht op het beperken van overlast door het luiden van klokken ter herdenking van overledenen.¹⁷⁰ Eerst mocht nog een half uur worden geluid, maar al in de oudste serie jaargeboden is dit gewijzigd in een kwartier. Het overluiden van doden was geen sinecure, zeker als het om een vooraanstaande figuur ging. Wanneer een lid van de Helmondse heerlijke familie overleed, werd de klok zes weken lang drie keer per dag geluid.¹⁷¹ De Helmonders zullen daarover hebben geklaagd. Het gebeuren is vergelijkbaar met de kwestie die speelde rond de Tilburgse pastoor Harm Schilder over het luiden van de kerkklokken in de vroege ochtend. Uiteindelijk leidde dat op 13 juli 2011 tot een uitspraak door de Raad van State waarin Schilder in het ongelijk werd gesteld.¹⁷²

5.16 Samenvatting

In de rubriek handel komt Helmond duidelijk naar voren als regionaal centrum voor handel. De markt had een regionale functie en het aanbod aan producten was er groot. De broodprijzen die wekelijks op de Helmondse markt bekend werden gemaakt, golden ook voor andere gemeenschappen uit de omgeving. Hoewel in andere gemeenschappen ook wel zaken werden verhandeld, zijn de bepalingen daar voornamelijk beperkt tot het handelen van de juiste maten en gewichten en controle daarop.

Wie gebruik maakte van de gemeint, had niet alleen rechten, maar ook plichten. Hetzelfde gold voor mensen die deel uitmaakten van een gemeenschap. Onderdeel van die plichten was de verdediging van de gemeenschap en het dragen van de last van inkwartiering en vervoer van militairen. De plicht om gezamenlijk de lasten van een gemeenschap te dragen,

leidde ertoe dat nieuwe leden niet zomaar werden toegelaten. Pas als een bewijs van goed gedrag kon worden overlegd, en een bewijs dat onverhoopte toekomstige armlastigheid niet zou leiden tot financiële gevolgen voor de gemeenschap, werd een nieuwkomer toegelaten.

Niet alleen voor nieuwkomers en passanten in een gemeenschap was goed gedrag belangrijk. De jaargeboden inzake zondagsrust en het verbieden van uitspattingen tijdens feesten laten zien dat disciplineren van inwoners noodzakelijk werd geacht.

Uit de jaargeboden blijkt een steeds grotere financiële druk op de gemeenschap. De verschillen worden duidelijk als oudere en jongere geboden naast elkaar worden gelegd. In de oudere jaargeboden van Aarle, Rixtel en Beek, Someren, Veghel en Erp staan geen bepalingen over vereiste borgbrieven of borgsommen voor nieuwkomers in de gemeenschap. Die voorwaarden verschijnen vanaf de zeventiende eeuw, zoals in Deurne tussen 1628 en 1632 en in Someren in 1686. Helmond eiste al in 1622 een borg die tussen 1625 en 1652 werd verdubbeld tot tweehonderd gulden. In Sint-Oedenrode werd de borgstelling pas in 1654 toegevoegd. Nog duidelijker is de toename van de financiële druk op de algemene kas van de gemeenschappen. Omdat in Deurne de datering van de geboden goed is te volgen, wordt duidelijk dat de gemeenschap tussen 1628 en 1652 steeds weer nieuwe geboden toevoegde om de financiële lasten te verlagen, de administratie te verbeteren en leningen slechts toe te staan onder strikte voorwaarden. Ook de jaargeboden van Nuenen en Gerwen bevatten veel maatregelen om de administratie ordelijk te laten verlopen, maar die dateren uit 1713 toen de centrale overheid zich bemoeide met de lokale financiën.

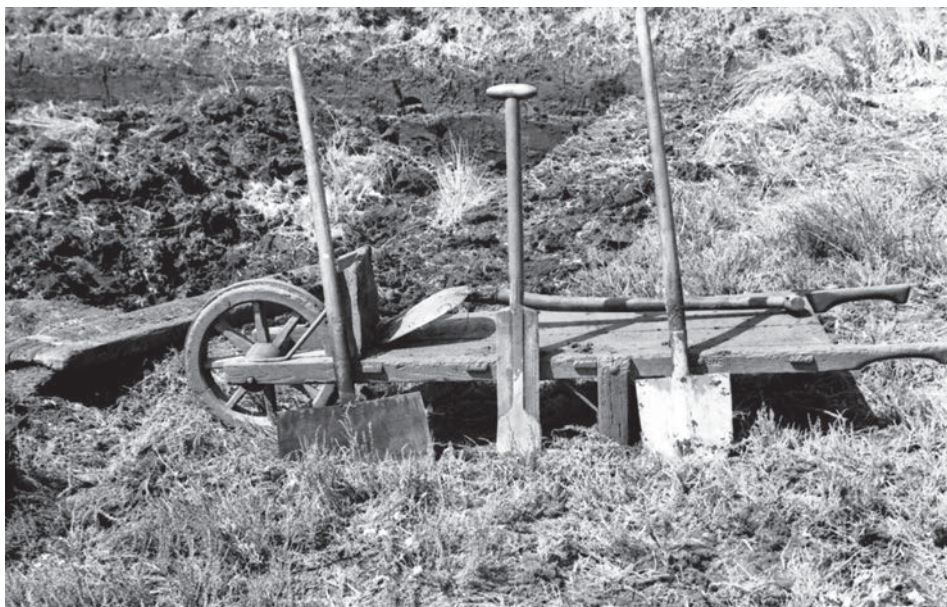
De jaargeboden van Deurne dateren uit een tijd dat ieder jaar werd gereageerd op de toenemende financiële moeilijkheden. Die van Nuenen en Gerwen stammen uit een tijd dat er allerlei regels bestonden voor het financieel beheer. Dat laat zien dat ook in de rubriek gemeenschap de geboden iets vertellen over de periode waarin ze zijn gemaakt en over veranderingen, maar ook over zaken die nauwelijks veranderden. Een voorbeeld van verandering tonen de Helmondse bepalingen over brandbestrijding. Uiteraard bleven maatregelen ter voorkoming en bestrijding van brand belangrijk. In de jaargeboden bleven die bepalingen bewaard, maar zij werden niet meer aangepast nadat een apart brandreglement in werking was getreden. Hierbij gaat het niet om het ingrijpen door de centrale overheid, maar om een interne verandering van jaarlijkse bepalingen naar door het bestuur gemaakte reglementen van onbepaalde duur. Een andere verandering werd al in het vorige hoofdstuk behandeld. Dat was de manier waarop de taken van de gezworenen over de gemeent werden overgenomen door de borgemeesters. Een vaste waarde is die van de pogingen om de inwoners te disciplineren. Bepalingen daarover stonden al in de jaargeboden van Heeze en Leende van 1537, maar ook nog in die van Nuenen en Gerwen in 1724.

De bepalingen in de jaargeboden over de gemeenschap zijn zo divers dat zij niet onder één noemer te vatten zijn en er ook niet over de geboden als geheel één samenvatting valt te maken. Wel valt een lijn te ontdekken in enkele verschijnselen rondom de aanvullingen. De gemeenschappen bleven de geboden actualiseren. Een eenmaal opgenomen jaargebod werd niet snel verwijderd, maar werd op hoofdlijnen aan de actualiteit aangepast. Daarnaast

170 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 162, Keurboek Jacob Fabri, 1625-1652, gebod xc.

171 NL-EhvRHCE, 12063, *HHm*, inv.nr.201, Rekening, 1577-1578.

172 Zie de website Jurisprudentie bij rechtspraak www.uitspraken.nl/uitspraak/raad-van-state/bestuursrecht/bestuursrecht-overig/hoger-beroep/ecli-nl-rvs-2011-br1448 (geraadpleegd 14 september 2017).



Afb. 5.5 In Peelland lagen rijke turfgronden die nog in de twintigste eeuw werden uitgemoerd. Foto-atelier Prinses maakte in de jaren vijftig van de twintigste eeuw een fotoreportage over het steken van turf. Verschillende aspecten van het steken werden in beeld gebracht, zoals het gereedschap dat werd gebruikt. Maar ook het bij het steken ontdekte kienhout, de resten van bomen die door het veen zijn overwoekerd (NL-EhvRHCE, Collectie Foto-atelier Prinses, 220269, 220282).

voegde de gemeenschap wel nieuwe geboden toe wanneer de actualiteit dat vereiste. Na een grote brand werden bepalingen ter bestrijding van brand opgenomen en na een pestepidemie hygiënische maatregelen om verdere verspreiding te voorkomen.

Bestudering van de bepalingen in de rubriek gemeenschap maakt duidelijk dat jaargeboden niet alleen bepalingen bevatten met een geldigheidsduur van een jaar. De bevindingen in deze rubriek zijn deels in tegenspraak met die in de rubriek gemeint. Dat doet vermoeden dat de gemeenschappen de series jaargeboden gebruikten voor het vastleggen van allerlei regels, ook wanneer die niet het karakter hadden van jaarlijks aan te passen regels. Het meest afwijkend van jaargeboden zijn de bepalingen over de rechtspraak die in verschillende gemeenschappen in de series jaargeboden figureren. Een lokale gemeenschap kon daar immers niets aan veranderen. Maar ook de bepalingen die werden opgenomen na een besluit door hogere overheden wijst op een breder gebruik van het stelsel van regels dan voor het vastleggen van jaargeboden. Waar een resolutie van de Raad van State of de Staten-Generaal aan gemeenschappen de verplichting oplegde om op een bepaalde manier te handelen, kan geen sprake zijn van jaargeboden of van besluiten genomen door de gezamenlijke leden van de gemeenschap.

De bevindingen voor de rubriek gemeenschap kunnen inhouden dat het uitgangspunt verkeerd is en de lokale keurboeken helemaal geen jaargeboden zijn. Dat is echter in tegenspraak met de door veel gemeenschappen zelf gebruikte term jaargeboden. Een andere mogelijkheid is dat de jaargeboden oneigenlijk zijn gebruikt voor het vastleggen van andere regels dan jaarlijkse. Om daar uitsluitel over te krijgen, is het nodig antwoord te vinden op de oorsprong van de jaargeboden en daarvoor zal in het volgende hoofdstuk onderzoek worden gedaan naar de relatie tussen jaargeboden en gemeint.



Afb. 6.1 Uitsnede uit een kaart uit 1800 door Adr. Coppens van de Groene Gemeint van Mierlo. Deze kaart gaat terug op een kaart uit 1707 van Hendrick van Houtert, die weer was gebaseerd op een kaart van C.R. Groeft uit 1656. Deze gemeint werd in 1300 door de hertog van Brabant uitgegeven aan de inwoners van Mierlo en hoevenaars van Postel op Hersel en Stipdonk. Het noorden is beneden (NL-HtBHC, *Collectie kaarten en tekeningen*, 343-1712).

6 Relatie tussen uitgiftebrieven van de gemeint en de jaargeboden

6.1 Inleiding

Uit de beschrijvingen in de hoofdstukken 4 en 5 bleek duidelijk dat het aantal jaargeboden over de gemeint dat over de gemeenschap ruim overtreft. Bovendien bleek dat de geboden over de gemeint een samenhangend geheel vormen, terwijl de geboden over de gemeenschap bestaan uit een samenraapsel van allerlei soorten bepalingen die weinig onderling verband vertonen. Bepaalde geboden, zoals die over de rechtspraak, passen zelfs niet in de serie jaargeboden, omdat de gemeenschap die niet kon aanpassen en die ook het andere kenmerk van jaargeboden missen, namelijk de geldigheid die beperkt was tot een jaar.

De prominente aanwezigheid van bepalingen over de gemeint doet vermoeden dat er een verband bestaat tussen het ontstaan van jaargeboden en het beheer van de gemeint. Dat verband kan worden vastgesteld door de Peellandse gemeintes met elkaar te vergelijken. Die vergelijking blijft niet beperkt tot de verwerving, maar behandelt ook de bevoegdheden die gemeenschappen kregen om de gemeint te beheren. Een ander belangrijk aspect is de positie van de groep gebruikers van de gemeint binnen de gemeenschap. Een gemeenschap kon de beschikking hebben over een eigen gemeint, maar er waren ook gemeenschappen die samen één gemeint gebruikten. Daarnaast kwam het voor dat binnen het grondgebied van een gemeenschap meer dan één gemeint lag en dat slechts een deel van de gemeenschap het recht had om die gemeint te gebruiken. Als al deze aspecten op een rij zijn gezet, wordt het mogelijk om een verband te leggen tussen het bezit van een gemeint en het bezit van jaarboden en kan de deelvraag over de relatie tussen gemeint en jaargeboden worden beantwoord. Dan wordt ook duidelijk waarom de ene gemeenschap wel en de andere geen jaargeboden had en kan de waarde van de jaargeboden als voorbeeld voor de organisatie van de gemeenschap vastgesteld worden.

6.2 Uitgegeven gemeintes per gemeenschap

Om verschillen en overeenkomsten te kunnen ontdekken, is het nodig nauwkeurig te kijken naar de uitgegeven gemeintes in Peelland. Vaak kan worden volstaan met een korte karakteristiek. Waar onduidelijkheid is, moet de uitgifte uitbreider worden beschreven.

6.2.1 *Aarle, Rixtel en Beek*

Op 4 december 1300 gaf hertog Jan II van Brabant aan de inwoners van Aarle, Rixtel en Beek een gemeint uit.¹ Die gemeint besloeg slechts het oostelijk deel van het grondgebied van de drie gemeenschappen, tussen de Aa en de grens met Bakel en Gemert. Uitgiften van andere delen van het grondgebied als gemeint zijn niet bekend. Aarle, Rixtel en Beek vormden tot 1642 drie gemeenschappen met ieder een eigen parochiekerk, maar met een gezamenlijke schepenbank.

6.6.2 *Asten*

Op 6 december 1367 erkende Hendrik van Cuijk bestaande rechten die de inwoners van Asten hadden op de gemeint.² Een eerdere uitgiftebrief is niet of niet meer aanwezig. De inwoners van de gemeenschap Asten waren volgens de erkenning de rechthebbenden op de gemeint. Uit de omschrijving blijkt dat de gemeint alle gemeenschappelijke gronden binnen het gehele grondgebied van Asten inclusief Ommel omvatte.

6.2.3 *Bakel*

De gemeint van Bakel werd door hertog Jan III van Brabant op 1 maart 1326 verkocht aan de inwoners van Bakel en Aarle, Rixtel en Beek en aan iedereen die zich alsnog wilde inkopen.³ Drie maanden later kocht Helmond zich in, waarna al deze gemeenschappen recht hadden op het gebruik van de Bakelse gemeint.⁴ Volgens de aangegeven begrenzingen omvatte de gemeint alle gemeenschappelijke gronden op het grondgebied van Bakel. De gemeenschap Bakel had derhalve geen eigen gemeint.

6.2.4 *Breugel*

Van een gemeint van Breugel zijn geen uitgiftebrieven bekend. Wel kreeg de gemeenschap in 1470 een pootkaart waaruit blijkt dat de inwoners een gemeint gebruikten.⁵ Coenen noemt een akkoord tussen Nederwetten en Breugel uit 1562 waarin werd overeengekomen dat de inwoners van het Breugelse gehucht Olen gebruiksrechten kregen in de gemeint die Nederwetten gebruikte.⁶ Niet alleen gaat het hier om een specifiek deel van de inwoners van Breugel die gebruiksrechten kregen, het was ook geen eigen Breugelse gemeint. Bovendien is dit akkoord bijna honderd jaar later dan de verlening van pootrecht in 1470 met de verwijzing naar de eigen Breugelse gemeint. Als Breugel een gemeint gebruikte, zal die niet officieel zijn uitgegeven. Daarop wijst niet alleen het ontbreken van een uitgiftebrief, maar ook het feit dat in de vijftiende eeuw, toen Filips de Goede van alle gemeintes de uitgiftebrieven opeiste om na te gaan of gemeenschappen ten onrechte gemeenschappelijke gronden gebruikten, er niets op wijst dat de inwoners van Breugel werden gesommeerd om hun bezitsrechten over een gemeint te overleggen. In de pootkaart is de bevoegdheid opgenomen om delen van de gemeint te verkopen. Vanaf dat moment had Breugel in ieder geval ook beheersrechten. Breugel vormde een eigen fiscale eenheid, had een eigen bestuur, maar geen eigen schepenbank. Drie leden van de Breugelse gemeenschap waren schepen in de schepenbank van Son.

6.2.5 Budel

Op 15 mei 1307 verkochten Willem, heer van Cranendonck, en zijn vrouw Elisabeth van Steyn een gemeint aan een aantal bij naam genoemde personen uit Budel.⁷ Deze verkoop gebeurde niet aan de gemeenschap van Budel. Toch werd deze gemeint later beschouwd als bezit van de gemeenschap Budel. In 1688 bevestigde de Raad van Brabant aan de regeerders van Budel het bezit van die gemeint.⁸

Diederik, heer van Cranendonck, en zijn vrouw Aleit van Horn gaven op 3 maart 1343 aan de inwoners van Budel, Gastel, Maarheeze en Soerendonck alle gemeenschappelijke gronden uit op het grondgebied van deze gemeenschappen.⁹ Deze tweede uitgifte werd gedaan aan een combinatie van gemeenschappen en schepenbanken. De gemeenschap Budel had, in ieder geval tot 1688, geen eigen gemeint.

6.2.6 Deurne

Op 1 maart 1326 verkocht hertog Jan III van Brabant aan de inwoners van Deurne de gemeint die alle gemeenschappelijke gronden op het grondgebied van Deurne besloeg.¹⁰ Tot de inwoners van Deurne behoorden ook de inwoners van Liessel, dat binnen het grondgebied van Deurne lag en geen eigen parochie, bestuur of gemeint had.

6.2.7 Erp

Hertog Jan II van Brabant gaf op 13 september 1300 aan de parochianen van Erp een gemeint uit die alle gemeenschappelijke gronden op het grondgebied van Erp besloeg.¹¹ Toen Erp in 1379 van hertogin Johanna van Brabant een beheersreglement kreeg, werd dat gegeven aan de 'goiden luden van Erpe'.¹² De omschrijvingen parochianen van Erp en inwoners van Erp in deze twee aktes zijn uitwisselbaar.

- 1 NL-EhvRHCE, 13000, GAR, inv.nr. 1/1, Akte van uitgifte door Jan II, 1300; Van Sasse van Ysselt, *Oorkonden betreffende Rixtel*, 23, 24; ONB I, 729, 730.
- 2 NL-EhvRHCE, 13031, GAs, inv.nr. I/1, Cartularium, 1755-1776, 11-15; Enklaar, *Gemeene gronden*, 3-5.
- 3 NL-EhvRHCE, 12001, GHm, inv.nr. 424, 'Register van den titel van vercryg van de Peel', ca. 1670-1770, 3-4; Krom en Sassen, *Oorkonden betreffende Helmond*, 15-16.
- 4 NL-EhvRHCE, 12001, GHm, inv.nr. 148, Vidimus van in 1300 uitgegeven gemeint, 1462; Krom en Sassen, *Oorkonden betreffende Helmond*, 17.
- 5 Van Sasse van Ysselt, 'Voorpoting', 236.
- 6 Coenen, *Gegeven Sint-Barbaradag*, 45-46.
- 7 NL-EhvRHCE, 10258, GBu, inv.nr. 17, Transportakte gemene weiden, 1307; Enklaar, *Gemeene gronden*, 284-287.
- 8 NL-EhvRHCE, 10258, GBu, inv.nr. 10258, Akte van bevestiging door Raad van Brabant van in 1307 gedane uitgifte, 1688.
- 9 NL-EhvRHCE, 10258, GBu, inv.nr. 19, Kopie schenking 'gemeijnten' 1342, (eind 18e eeuw); Enklaar, *Gemeene gronden*, 287-288.
- 10 NL-EhvRHCE, 13181, GD, inv.nr. 110, Register van 'verkrijg' en privilegiën, 1764, 5-10; Van Ermede, 'Register verkrijgbrieven', 2-5.
- 11 ONB I, 720-722.
- 12 NL-HtBHIC, 7687, DE, inv.nr. 21, Akte uitgifte recht keuren en breuken vast te stellen, 1379; Enklaar, *Gemeene gronden*, 95-98.

6.2.8 *Geldrop*

Jan van Geldrop gaf op 10 juli 1377 aan zijn lieden van Geldrop een gemeint uit die alle gemeenschappelijke gronden onder het gerecht van Geldrop omvatte.¹³ In de akte zijn behalve de uitgifte van de gemeint ook zaken vastgelegd met betrekking tot rechtspraak, economie en bestuur van de gemeenschap.

6.2.9 *Heeze, Leende en Zesgehuchten*

Heeze, Leende en Zesgehuchten vormden samen één heerlijkheid met één schepenbank met daarin drie schepenen uit Heeze, twee uit Leende en twee uit Zesgehuchten. Er waren aparte dorpsbesturen voor Heeze met Zesgehuchten en voor Leende. De gemeint van de heerlijkheid werd in 1536 door Hendrik van Horn voor zestien jaar aan de inwoners verpacht.¹⁴ De jaren 1537 tot en met 1553 zijn de enige jaren waarin de inwoners voor het gebruik van de gemeint gebruiksregels mochten opstellen. Daarna viel de grond weer terug aan de heer, die de gemeint vervolgens verhuurde aan de inwoners. In de huurcontracten zijn bepalingen opgenomen over het gebruik van de gemeint.

6.2.10 *Helmond*

De inwoners van Helmond ontvingen op 4 december 1300 een gemeint van hertog Jan II van Brabant, waarvan de omvang in de akte staat beschreven.¹⁵ De omschrijving van de grenzen bevat een onbekend punt: van Helmond naar Wadestad, vandaar naar Brouwhuis en vandaar tot de grenzen van het klooster van Binderen. Brouwhuis ligt ten zuidoosten en Binderen ten noorden van Helmond. Waar Wadestad lag is niet bekend, maar het moet een doorwaadbare plaats zijn geweest en gezien de volgorde van de genoemde grenspunten moet het liggen tussen Helmond en Brouwhuis. Met Helmond zelf als een van de grenspunten kan de gemeint slechts uit het noordoostelijke deel van het Helmondse grondgebied hebben bestaan.

In het verleden boog Frenken zich over de grenzen van de gemeint. Hij vergeleek de grenzen van de gemeint met de omschrijving van het gebied waarover de jurisdictie van de Helmondse heer zich uitstreekte volgens de verpanding van de hoge heerlijkheid in 1388. Daarbij gebruikte hij een transcriptie van Krom en Sassen van de akte uit 1388.¹⁶ Krom en Sassen hebben echter een woord verkeerd getranscribeerd. Volgens hun beschrijving strekte de jurisdictie van de heer zich uit

totten bruxcken tot Rixtel bij Sassen-Cruice ende van den bruxcken tot Schepstal ten rade toe ende van den radde voort op de palen van d'auder gemeijnte toe van Helmondt op d'een seijde, ende van denselven bruxcken voorschr[even] tot achter Euselaer totten palen van sijnen parick op d'ander seijde, ende alsoo wederom totten palen van der auder gemeijnte van Helmont voorschr[even].

Frenken vermoedde dat met die 'oude gemeint' de in 1300 uitgegeven gemeint wordt bedoeld, die in de loop van de veertiende eeuw was verdeeld. Dat zou echter betekenen dat de in 1300 uitgegeven gemeint buiten de jurisdictie van de Helmondse heer lag en buiten het grondgebied van Helmond. De oorspronkelijke akte uit 1388 is niet bewaard gebleven

en we moeten het doen met twee afschriften.¹⁷ In deze zeventiende-eeuwse transcripties is ter onderscheiding van de 'u' en 'n' consequent de 'u' geschreven als 'ú'. Het *accent aigu* ontbreekt op het bewuste woord: er staat geen 'auder', maar 'ander'. Die andere gemeint waarvan in 1388 sprake is, moet de gemeint zijn die Helmond, samen met Bakel en Aarle, Rixtel en Beek, gebruikte in Bakel. De grens tussen Bakel en Helmond past precies in de beschrijving van 1388 en Wadestad kan worden gesitueerd bij Scheepstal.

Na 1300 werd aan de inwoners van Helmond geen andere gemeint uitgegeven. Wel gaf Jan III van Berlaar in 1474 een stuk gemeint, genaamd de Eenselaar, uit aan bij naam genoemde inwoners van Stiphout. Deze gemeint lag wel binnen de jurisdictie van Helmond, maar buiten de Helmondse gemeint.

6.2.11 Liempde

Liempde was een heerlijkheid met een eigen schepensbank en eigen bestuur. Liempde viel onder de parochie Boxtel, een heerlijkheid die buiten Peelland lag. De inwoners van Liempde gebruikten meer dan één gemeint. In de uitgiftebrief van de Groene Gemeint van Sint-Oedenrode wordt de gemeint van Liempde bij 'Ghetzeijlde' genoemd als begrenzing.¹⁸ Ghetzeijlde, nu Scheeken, vormt de zuidelijke grens van Liempde. In 1326 kocht de gemeenschap een stuk gemeint van 68 bunder op een niet nader beschreven locatie binnen Liempde.¹⁹ Vervolgens werden in 1337 alle gronden uitgegeven die nog onverkocht waren.²⁰ Door de laatste koop besloeg de gemeint alle gemeenschappelijke gronden van het grondgebied van Liempde. Voor de gronden die de inwoners van Liempde in 1337 kochten, kregen ze bij de koop een beheersreglement.

In 1462 bevestigde hertog Filips de Goede de verkopen van 1326 en 1337.²¹ De al eerder gebruikte gemeint aan de grens met Sint-Oedenrode wordt daarin niet genoemd. Dat is wel het geval enkele jaren later. De hertogelijke ambtenaren constateerden in 1465 dat tussen Liempde, Sint-Oedenrode en Oirschot en stuk gemeint lag dat de inwoners van Sint-Oedenrode en Liempde gebruikten, maar dat lag 'buyten den palen en paelsteden, begrepen in den brieven ende carten die sij ende alle andere omsetende van hueren gemeinte hebben'.²² De hertogelijke rentmeester loste dat probleem op door grenspalen te plaatsen volgens getuigenis van inwoners van beide gemeenschappen. Daarna werd de gemeint in

13 NL-EhVRHCE, 10262, *GGe*, inv.nr. 1, Vidimus van akte uit 1337 inzake uitgifte gemeint, 1706; Enklaar, *Gemeene gronden*, 103.

14 NL-HtBHIC, 339, *Aanwinsten*, inv.nr. 233, Akte van verpachting aard en heide aan Heeze en Leende, 1536; Coenen, *Heeze*, 73.

15 NL-EhVRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 148, Vidimus van in 1300 uitgegeven gemeint, 1462; Krom en Sassen, *Oorkonden betreffende Helmond*, 8-9.

16 Frenken, *Helmond I*, 43-44; Krom en Sassen, *Oorkonden betreffende Helmond*, 53.

17 NL-EhVRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 156, Register van stukken periode 1300-1748, 5-6; inv.nr. 158, Privilegeboek periode 1300-1676, 9-11v.

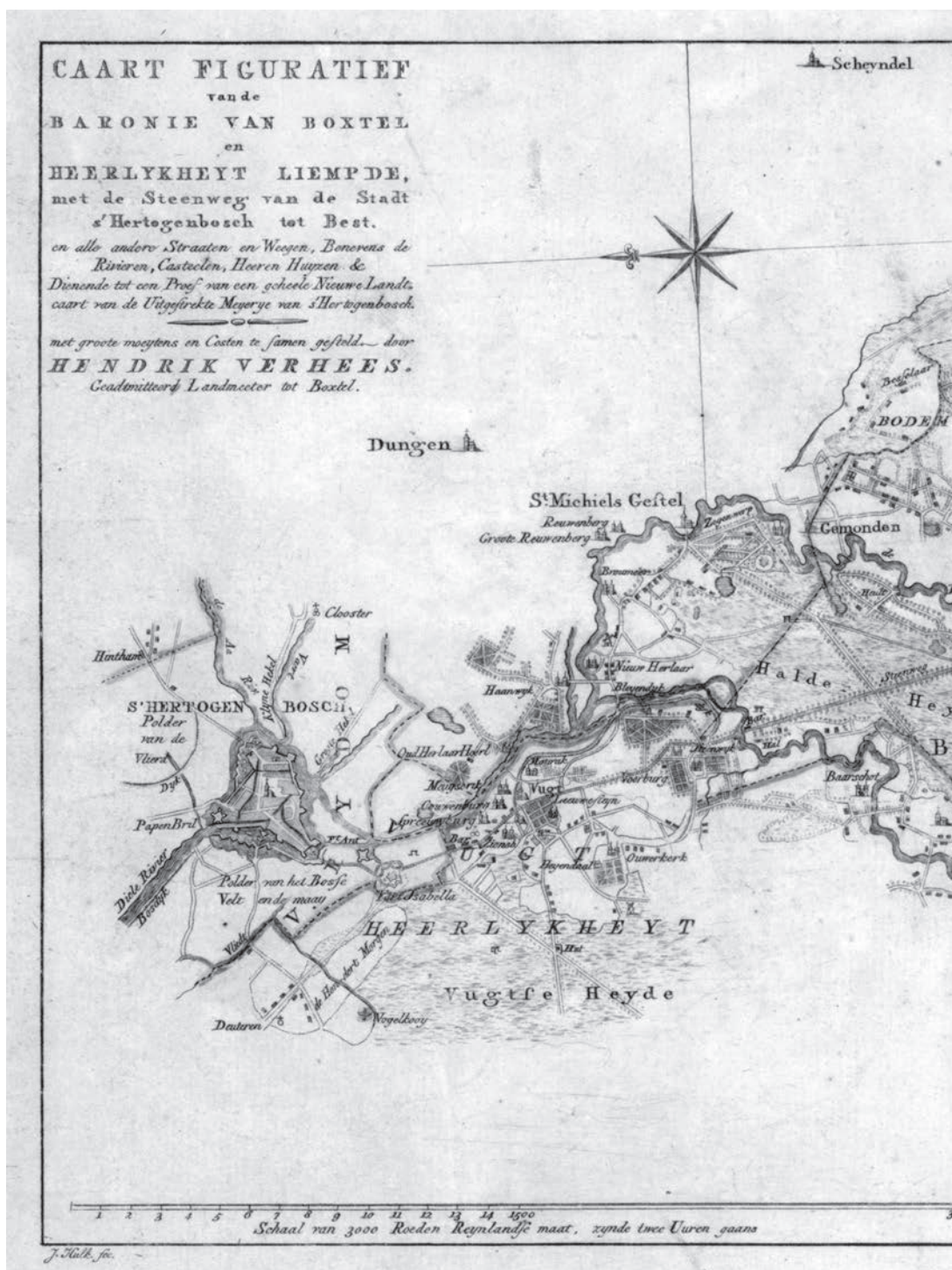
18 Enklaar, *Gemeene gronden*, 153.

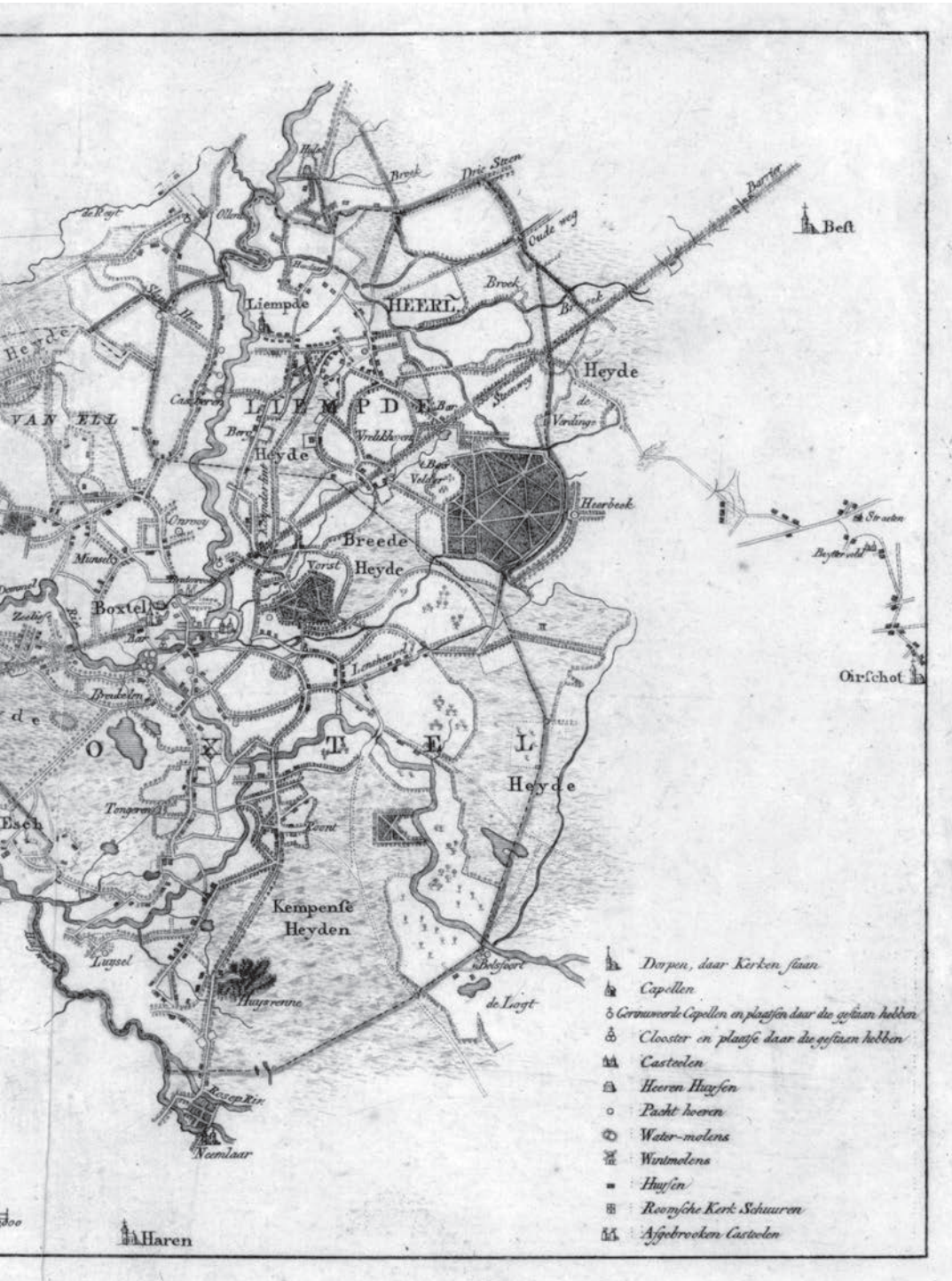
19 Godding, *Ordonnances*, 526.

20 Godding, *Ordonnances*, 526.

21 Godding, *Ordonnances*, 525-527.

22 NL-HtBHIC, 7633, *DStO*, inv.nr. 94, Akte van verkoop vroente aan grens met Oirschot en Liempde, 1468; Enklaar 156-163.





Afb. 6.2 Hendrik Verhees, Caart figuratief van de Baronie van Bostel en Heerlykheit Liempde (...), circa 1785 (NL-HtBHC, Collectie kaarten en tekeningen, 343-001614).

1468 opnieuw uitgegeven, met recht van voorpoting en recht om delen van die gemeint te verkopen om het voorlijf en jaarlijkse cijns te kunnen betalen. De gemeint die mensen uit Sint-Oedenrode en Liempde in 1465 ten onrechte gebruikten, moet een gemeint zijn geweest die buiten het grondgebied van Liempde lag. Volgens de zojuist bevestigde uitgifte van 1337 hadden de inwoners immers het recht om alle niet particuliere gronden als gemeint te gebruiken. De in de akte van 1468 genoemde begrenzungen maken duidelijk dat het hier gaat om de in 1309 aan Sint-Oedenrode uitgegeven Groene Gemeint. De problemen gingen in 1465 niet over 'Ghetzeijlde' (1309), 'Scheedeeyk' (1468), nu Scheeken, maar over gemeint die daar aan grensde. Bij de heruitgifte van 1468 werd de onduidelijkheid opgelost over een stuk van de Groene Gemeint van Sint-Oedenrode. Slechts inwoners van Liempde die zich eerder hadden ingekocht in de Groene Gemeint waren zijdelings betrokken bij de heruitgifte. Dat blijkt ook uit het feit dat slechts de inwoners van Sint-Oedenrode betaalden voor de nieuwe uitgifte in 1468. De inwoners van Liempde die zich hadden ingekocht in de Rooise Groene Gemeint, betaalden aan Sint-Oedenrode voor hun rechten en niet aan de hertog.

6.2.12 Lierop

Op 8 december 1328 gaf hertog Jan III van Brabant aan *dilectis hominibus nostris* (onze dierbare lieden) van Lierop een gemeint uit.²³ Uit de genoemde begrenzungen blijkt dat het noordwestelijke deel van het grondgebied van Lierop niet tot deze gemeint behoorde. De lijn Stipdonk-Vlerken gaf de oostelijke grens van Lierop aan, Vlerken-Eindhout-Hoenderboom de zuidelijke grens. Bulsberg lag aan de westelijke grens tussen Mierlo en Lierop, ten noordwesten van Moorsel en daarna liep de grens weer naar Stipdonk.

De hertog kon het noordwestelijke deel van Lierop in 1328 niet meer uitgeven, omdat hij dat al in 1300 had gedaan, niet aan de inwoners van Lierop maar aan de inwoners van Mierlo plus de hoevenaars van Postel op Hersel en Stipdonk. Postel, later zelf een abdij, was toen nog priorij van de abdij van Floreffe. Die akte wordt hierna bij Mierlo beschreven. Voor Lierop is van belang dat in 1300 als begrenzing wordt genoemd: van de molen bij Stipdonk langs de Aa tot Helmond, vandaar tot achter Houtsdonk en vandaar langs het water tot Mierlo bij Egleramspuit, vandaar tot Brake achter Hulsel en vervolgens tot de molen bij Stipdonk.²⁴ Dit Brake achter Hersel is nu nog herkenbaar in Oeijenbraak ter hoogte van de huidige autosnelweg A67. In het in 1300 uitgegeven noordwestelijke grondgebied van Lierop tot achter Hersel waren niet alle inwoners van Lierop gerechtigd, maar alleen de hoevenaars van Postel. Het feit dat inwoners van Lierop een stuk gemeint binnen hun eigen grondgebied niet mochten gebruiken, leidde later meer dan eens tot problemen met Mierlo, omdat niet alleen die hoevenaars, maar ook andere inwoners van Lierop de gemeint gebruikten. In 1402 verbood hertogin Johanna de inwoners van de Lieropse gehuchten Hersel en Achterbroek het gebruik van deze Groene Gemeint.²⁵ In 1464 herhaalde Filips van Bourgondië dit verbod.²⁶ Al die tijd verkochten de inwoners van Mierlo wel rechten op het gebruik van de Groene Gemeint aan inwoners van Hersel en Achterbroek, maar daarbij ging het om individuele personen, niet om alle inwoners van de gehuchten.

De conclusie moet zijn dat in Lierop twee onderscheiden gemeintes lagen. In de ene gemeint waren alle inwoners gerechtigd, in de andere de inwoners van Mierlo en specifieke personen uit Lierop.

6.2.13 Lieshout

Hertog Hendrik II van Brabant bevestigde in 1246 een eerdere verklaring van zijn vader hertog Hendrik I. De hof van Lieshout, bezit van de abdij van Floreffe, mocht een gebied waarvan een van de belendingen het riviertje de Peesgal was, vrij en vredig gebruiken en de hertog zou dit bezit beschermen.²⁷ Ook bevestigde hij de verkoop door ridder Gerard, heer van Rixtel, aan de abdij van Floreffe van het goed Rodeken dat binnen het omschreven gebied aan de Peesgal lag. De erkenning van 1246 staat in Knoop en Merkelbach vermeld als de overdracht van het gebied door de hertog aan de hof van Lieshout.²⁸ In de akte is echter geen sprake van een overdracht. In feite hoort deze akte niet thuis in het rijtje van uitgiften van gemeintes, niet alleen omdat het slechts om erkenning van het bezit gaat en dus niet om een uitgifte, maar ook omdat het hier geen gemeenschappelijk maar particulier bezit van de hof van Lieshout betreft. Omdat dit gebied later wel door de inwoners van Lieshout als gemeint werd gebruikt, maar dan met toestemming van de bezitter, de abdij van Floreffe, en zonder dat er sprake was van een officiële uitgifte, moet de akte van 1246 hier toch worden genoemd. Het gebied beslaat het middenstuk van Lieshout met de Lieshoutse beemden en wordt in het noorden begrensd door Ginderdoor. Een deel ligt ten oosten van de huidige doorgaande weg vanaf Sint-Oedenrode en een deel ten westen van die weg tot en met Keelgras. Hierbinnen ligt een deel van de gronden die in 1697 aan de inwoners werden verkocht.

Van de twee uitgiften van gemeint in Lieshout in 1311 is die van 2 augustus gedaan aan *nos religiose persone magistro de Lieshout ac dilectis nostris hominibus ville de Lieshout* (onze religieuze meester van Lieshout en onze dierbare lieden van het dorp Lieshout).²⁹ Deze gemeint beslaat de Lieshoutse heide in het noorden van Lieshout ten oosten en noorden van de doorgaande weg en wordt in het zuiden begrensd door Ginderdoor. Een deel van die gronden werd in 1697 aan de inwoners verkocht. Dat doet twijfel rijzen over de vraag of de inwoners van Lieshout wel degenen waren die in 1311 die gemeint mede verwierven, of dat met die religieuze meester en de dierbare lieden de abt en leden van de abdij van Floreffe werden bedoeld. Toch kan dat niet het geval zijn, want de verwijzing naar de lieden van het dorp Lieshout is duidelijk. De conclusie is dat bij de verkoop in 1697 de abdij de rechten verkocht op haar andere gemeintes plus haar aandeel in de in augustus 1311 verworven gronden. De gemeint die in oktober 1311 werd uitgegeven, besloeg het zuidelijke stuk van Lieshout ten westen van de doorgaande weg, tegen de grens met Stiphout.³⁰

In 1697 verkocht de abdij van Floreffe een deel van haar gronden aan de inwoners van Lieshout als gemeint.³¹ Dat gebeurde voorafgaand aan de verkoop door Floreffe van haar

23 Welvaarts, 'Iets over Lierop', kolom 71.

24 NL-EhvrHCE, 13138, *GMI*, inv.nr. I/2a, Afschriften akte uitgifte gemeint in 1300; inv.nr. I/2b Vidimus akte uitgifte gemeint in 1300; Enklaar, *Gemeene gronden*, 63; *ONB* I, 724-726.

25 Sassen, 'Oorkonden betreffende Mierlo VI', 136.

26 NL-EhvrHCE, 13138, *GMI*, Vonnis door Filips de Goede, 1464; 'Oorkonden over Mierlo', 267-272.

27 *ONB* I, 299-300.

28 Knoop en Merkelbach, *Het domein Lieshout*, 52.

29 NL-EhvrHCE, 13064, *GLh*, inv.nr. 20, Uitgifte gemeint door hertog Jan II, 1311; *ONB* I, 1035-1037.

30 *ONB* I, 1045-1046.

31 NL-EhvrHCE, 13064, *GLh*, inv.nr. 33, Overdracht weidevelden aan corpus van Lieshout, 1697; inv.nr. 35, Overdracht 'Hoogh en Leegh Duijn' en 'De Weije', 1697.

goederen in de Meierij aan de abdij van Postel.³² De inwoners van Lieshout gebruikten de gehele gemeint binnen het grondgebied van Lieshout. Tot 1697 hadden zij slechts een deel in bezit, de rest gebruikten ze met toestemming van de heer.

6.2.14 Maarheeze, Soerendonk en Gastel

Zoals bij Budel beschreven ontvingen Maarheeze, Soerendonk en Gastel samen met Budel een gemeint op 3 maart 1343 die alle gemeenschappelijke gronden binnen de gezamenlijke gemeenschappen omvatte.³³ Maarheeze, Soerendonk en Gastel gebruikten geen eigen gemeint.

6.2.15 Mierlo

Op 4 december 1300 gaf hertog Jan II van Brabant aan de inwoners van Mierlo een gemeint uit met grenzen die liepen vanaf de molen bij Stipdonk langs de Aa tot Helmond, vandaar tot achter Houtsdonk en vandaar langs het water tot Mierlo bij Egleramsput, vandaar tot Brake achter Hulsel en vervolgens tot de molen bij Stipdonk.³⁴ Deze gemeint strekte zich deels uit over het grondgebied van Lierop, zoals hiervoor bij die gemeenschap aangegeven. De hoevenaars van Postel op Hersel en Stipdonk waren medegerechtigd in het gebruik mits zij meebetaalden aan voorlijf en jaarlijkse cijns.

Op 29 juni 1386 gaf Hendrik Dicbier, heer van Mierlo, aan zijn inwoners van Mierlo, Op het Hout en Elsbroek en aan degenen die op dat moment in de voornoemde parochie woonden of in de toekomst zouden wonen, de gemeenschappelijke gronden uit, met uitzondering van het Wolfartsven.³⁵ Op 1 juli werd deze uitgifte bevestigd doordat de voorwaarden door Hendrik Dicbier en door Arnold Vestart als vertegenwoordiger van de gerechtigden werden herhaald voor schepenen van 's-Hertogenbosch.³⁶

De uitgifte van 1300 slaat op de Helmonder Goor of Groene Gemeint en de uitgifte van 1386 op de Dorpsgoor. Dit waren twee aparte gebieden. In de akte van 1300 zijn de begrenzingen beschreven. Daaruit valt op te maken dat deze gemeint behalve een deel van Lierop ook het noordelijke deel van het grondgebied van Mierlo betrof, maar dan wel volgens de omvang die het grondgebied van Mierlo had tussen 1392 en 1967. Vóór 1392 behoorde dit gebied niet tot Mierlo, maar vormde het een afzonderlijke gemeenschap bestaande uit Op het Hout en Elsbroek waar de heer van Mierlo de lage en hertog van Brabant de hoge jurisdictie had. Op het Hout en Elsbroek lagen wel binnen de parochie van Mierlo. Pas in 1392 werd de hoge jurisdictie over Op het Hout en Elsbroek aan de heer van Mierlo verpand.³⁷ De hertog gaf in 1300 de Groene Gemeint uit aan *hominibus ville de Mierle* en niet, zoals in

32 Knoop en Merkelbach, *Het domein Lieshout*, 66-67.

33 NL-EhVRHCE, 10258, *GBu*, inv.nr. 19, Kopie schenking 'gemeijnten' 1342, (eind 18e eeuw); Enklaar, *Gemeene gronden*, 287-288.

34 NL-EhVRHCE, 13138, *GMI*, inv.nr. I/2a, Afschriften akte uitgifte gemeint in 1300; inv.nr. I/2b Vidimus akte uitgifte gemeint in 1300; Enklaar, *Gemeene gronden*, 63; *ONB* I, 724-726.

35 NL-EhVRHCE, 13138, *GMI*, inv.nr. I/1b, Afschriften akte uitgeven gemeint in 1386; Sevens, 'De heerlijkheid Mierlo', 20-22.

36 NL-EhVRHCE, 13138, *GMI*, inv.nr. I/1b, Afschriften akte uitgeven gemeint in 1386; Enklaar, *Gemeene gronden*, 64-66.

37 Zie paragraaf 3.2.

Helmond, Nuenen en Gerwen, aan *hominibus nostris*. De inwoners van Mierlo waren niet zijn 'lieden', maar die van de heer van Mierlo. Hij gaf daarmee aan dat hij de gemeint uitgaf aan personen die niet onder zijn gezag vielen, terwijl de gronden die hij uitgaf wel onder zijn hoge jurisdictie vielen. In de uitgiftebrief worden de mensen van Op het Hout en Elsbroek niet apart genoemd. Dat was niet nodig omdat zij lieden van de heer van Mierlo waren. De hoevenaars van de hoeven van Postel bij Hersel en Stipdonk waren gerechtigd om de gemeint te gebruiken, mits ze bijdroegen in de kosten. De tweede uitgifte, die van 1386 van de Dorpsgoor, werd gedaan door de heer van Mierlo. Die had op dat moment nog niet de hoge jurisdictie over Op het Hout en Elsbroek. Hij gaf aan de inwoners van het dorp Mierlo en de inwoners van Op het Hout en Elsbroek 'allen die gemeijnten die binnen der prochien ende paelen van Mierlo gelegen sijn met straeten ende met stegen die mi nu toebehoren'. Door te vermelden dat het alleen maar om de gemeenschappelijke gronden ging die hem toebehoorden, bouwde hij een beperking in voor het gebied Op het Hout en Elsbroek, dat immers al was uitgegeven. Door specifiek te verwijzen naar alle parochianen van Mierlo gaf hij ook de inwoners van Op het Hout en Elsbroek, die vielen onder de parochie van Mierlo, het recht om de gemeint te gebruiken. In de Latijnse versie van enkele dagen later, verleden voor schepenen van 's-Hertogenbosch, staat het iets anders. Daar wordt verschil gemaakt tussen de mensen van de parochie Mierlo en de mensen van Op het Hout en Elsbroek, maar ook tussen de gemeenschappelijke gronden van Mierlo en van Op het Hout en Elsbroek, terwijl de heer ook hier de beperking opneemt dat het slechts ging om gronden die in zijn bezit waren. Er is geen reden om aan te nemen dat met de Latijnse versie iets anders werd bedoeld dan met de Nederlandse. In beide versies gaf de heer slechts dat deel van de gemeint uit dat hem daadwerkelijk toebehoorde.

De twee gemeintes leidden in Mierlo tot een ingewikkelde situatie. De Groene Gemeint strekte zich uit over het grondgebied van verschillende gemeenschappen. Tot 1392 was dat het grondgebied van Op het Hout, Elsbroek en Lierop. Na 1392 werd het verschil tussen Mierlo en Op het Hout en Elsdonk steeds minder onderscheiden en kan worden gesteld dat de gemeint op het grondgebied van Mierlo en Lierop lag. De Dorpsgoor lag tot 1392 op het grondgebied van Mierlo en Op het Hout en Elsdonk. Na 1392 lag de Dorpsgoor geheel op het grondgebied van Mierlo. In de Dorpsgoor waren de parochianen van Mierlo gerechtigd, maar in de Groene Gemeint de parochianen van Mierlo plus specifieke personen uit Lierop.

6.2.16 Nederwetten

De inwoners van Nederwetten hadden geen eigen gemeint. Zij gebruikten gronden die bezit waren van de priorij van Hooidonk.³⁸

6.2.17 Nuenen en Gerwen

Hertog Jan II van Brabant gaf op 4 december 1300 een gemeint uit aan zijn lieden van zijn dorpen Nuenen en Gerwen.³⁹ De gemeint bevatte een groot deel van de gemeenschappelijke gronden binnen Nuenen en Gerwen. Het noordelijke deel, boven de ook nu nog bestaande Nieuwe Dijk met Stad van Gerwen en Olen, viel buiten de beschrijving. Dit deel was bezit van het klooster van Hooidonk en werd met goedkeuring van Hooidonk gebruikt door inwoners van Nederwetten.⁴⁰ In 1987 rekenden Cornelissen, De Lang

en Nagtegaal ook het zuidoostelijke en zuidwestelijke deel van het grondgebied van Nuenen en Gerwen niet tot de gemeint.⁴¹ Toen Coenen in 2000 het grenspunt 'Quelsebreghe' identificeerde als de Quettelenberg die ook wordt genoemd in de uitgiftebrief van Stiphout, was duidelijk dat het zuidoosten van Nuenen en Gerwen wel degelijk binnen de in 1300 genoemde grenzen viel.⁴² Overigens verwijst ook Frenken al naar de 'Kwedelberg' op de grens met Stiphout.⁴³ Een van de in de uitgiftebrief genoemde grenspunten is het huis Coll, in het zuidwesten gelegen. Coenen zegt dat niet helemaal duidelijk is wat met dit huis wordt bedoeld, omdat het huidige huis Coll op het grondgebied van Tongelre ligt, terwijl de Collse hoeve, op Nuenens grondgebied, niet als grenspunt wordt genoemd.⁴⁴ Hij gaat ervan uit dat de vermelding van Coll slaat op de gronden die hoorden bij de hoeve Coll, want dan omvat de beschrijving uit 1300 ook het zuidwestelijke stukje van Nuenen. Dit is een mogelijke verklaring, maar de vernoeming van het huis Coll kan wel degelijk slaan op Coll in Tongelre, dat net aan de andere kant van de Dommel ligt. Ook bij de uitgften van andere gemeintes worden als grenspunten toponiemen genoemd op het grondgebied van een andere gemeenschap. Zo is in Lierop een van de grenspunten 'Vlederacker', het huidige Vlerken in Someren. De conclusie kan zijn dat Nuenen en Gerwen samen alle gemeenschappelijke gronden gebruikten. Het noordelijke deel was particulier bezit en viel buiten de gemeint. De inwoners gebruikten slechts die ene gemeint en gebruikten die met uitsluiting van andere gemeenschappen.

6.2.18 Schijndel

Op 6 december 1309 ontvingen de inwoners van Schijndel een gemeint van hertog Jan II van Brabant.⁴⁵ De beschrijving van de begrenzingen is globaal, maar het is duidelijk dat de grenzen het gehele grondgebied van Schijndel omgeven. Dat blijkt ook uit de bevestiging in 1465 door Filips de Goede.⁴⁶ Die was van mening dat de gemeint die Schijndel toen gebruikte de grenzen van 1309 overschreed. In de bevestiging erkende hij dat Schijndel in zijn recht stond en omschreef de grenzen als volgt:

beginnende aen "t gewat dair te liggen plach die brugge van Middelrode over die riviere van der Aa, streckende lants die gemeijnte van Elde, den voirs[egde] van Schijndel ende anderen toebehoorende, tot aen 't goet geheijten op Nieuenvelt, nu ter tijt toebehoorende Clasen Spirinck ende van dair op 't goet van Harmalen en soo voirt op Hezeacker, van dair tot aen die moelen van Coevringen, van den selven moelen totten palen dierre van Schijndel after Eerde, van den selven pale tot aen Veerdoncs kolk gelegen mitten eijnde aen die Oude Beke, van

38 Coenen, *Gegeven Sint-Barbaradag*, 45.

39 NL-EhVRHCE, 10271, GNG, inv.nr. 101, Akte van de uitgifte van de gemeint, 1300; Frenken, 'De gemeente', 235-236; ONB I, 726-727.

40 Coenen, *Gegeven Sint-Barbaradag*, 45.

41 Cornelissen, Lang, Nagtegaal, *Nuenen, Gerwen en Nederwetten*, 23.

42 Coenen, *Gegeven Sint-Barbaradag*, 38.

43 Frenken, 'De gemeente', 235, noot 2.

44 Coenen, *Gegeven Sint-Barbaradag*, 38.

45 NL-HtBHC, 5016, DSc, inv.nr. 1, Bekrachtiging akte uit 1309 van uitgifte gemeint; Enklaar, *Gemeene gronden*, 201-205.

46 NL-HtBHC, 5016, DSc, inv.nr. 8, Vidimus van bevestiging in 1464 van bezit gemeint; Enklaar, *Gemeene gronden*, 216-221.

Veerdoncx kolck tot aen die watermoelen gelegen tot Dinter geheijten die moelen tot Kilsdonck, ende van dair voirts lants die riviere van der Aa tot aen 't voirs[egde] gewat, dair die voirs[egde] brugge van Middelrode te liggen plach.

Uit deze beschrijving blijkt duidelijk dat dit de begrenzing is van het gehele grondgebied van Schijndel.

6.2.19 *Sint-Oedenrode*

Hertog Jan II van Brabant gaf op 30 november 1309 aan zijn lieden van Rode een gemeint uit waarvan hij de grenzen beschreef.⁴⁷ In 1465 ontstonden moeilijkheden over de grens met Liempde zoals hiervoor bij Liempde beschreven. Nadat de grens was bepaald en voor het stuk waarover onduidelijkheid bestond was betaald, ontvingen de inwoners van Sint-Oedenrode een bevestiging van de uitgifte van de gemeint in 1309.⁴⁸ De uitgiftes van 1309 en 1468 hebben betrekking op de Groene Gemeint met gronden die liggen aan de westkant van Sint-Oedenrode tussen de bebouwde kom en Liempde.

Op 2 augustus 1311 ontvingen de inwoners van Sint-Oedenrode nog een gemeint van hertog Jan II van Brabant.⁴⁹ Deze Grauwe Gemeint omvat het noorden, oosten en zuiden van het grondgebied van Sint-Oedenrode. Over de Grauwe Gemeint zijn veel problemen geweest, omdat een deel daarvan door Schijndel werd opgeëist als behorende tot zijn gemeint. De strijd daarover werd pas in de negentiende eeuw beslecht door het graven van de zogenoemde Scheidingssloot met daarnaast de Scheidingsweg.

De twee gemeintes samen besloegen alle gemeenschappelijke gronden binnen de gemeenschap, waarin alle inwoners van Sint-Oedenrode rechten hadden.

6.2.20 *Somerén*

Over de uitgifte van de gemeint in Someren is in het verleden onduidelijkheid ontstaan, omdat zowel de hertog als de proost van Wassenberg aktes uitgaven waarin sprake is van de gemeint. Op 2 juli 1301 stelde hertog Jan II van Brabant een schepensbank in te Someren en verklaarde dat degenen die de gemeint van hem hadden gekregen, moesten bijdragen in de jaarlijkse cijns.⁵⁰ Arnold Vrient, proost van Wassenberg, gaf op 21 december 1327 aan de inwoners van Someren zijn gemeint uit die hij in leen hield van de koster van Sint-Lambertus te Luik.⁵¹ Voorwaarde was dat hoevenaars van de proost te Asten en enkele andere hoevenaars van met name genoemde goederen in Lierop, Mierlo en Asten de Somerense gemeint ook mochten gebruiken. Op diezelfde dag gaf de hertog van Brabant aan Someren een reglement voor het beheer van die gemeint.⁵²

Coenen zegt dat er geen plaats is voor een gemeint van de hertog.⁵³ Maar dat hoeft ook niet. De hertog wierp zich in deze periode op als voogd voor geestelijke instellingen. Bovendien had hij het wildernisregaal. Als voogd voor de proost van Wassenberg, die op zijn beurt leenman was van het Sint-Lambertuskapittel in Luik, stelde hij in 1301 een schepensbank in en liet de inwoners op basis van zijn recht op wildernissen tegen betaling de gemeint gebruiken. De akte van 1301 is dan ook geen uitgiftebrief. De echte uitgifte vond pas plaats in 1327. De proost van Wassenberg verkocht de gemeint aan de inwoners van Someren en de hertog, inmiddels Jan III, gaf hun een beheersreglement.⁵⁴ Daarmee werd recht

gedaan aan de rechten van de proost als bezitter en aan de rechten van de hertog als voogd. De proost kreeg jaarlijks een betaling als erkenning van zijn oorspronkelijke rechten en de hertog behield zich als voogd het recht voor om het beheer van de gemeint te regelen.

Uit de omschrijving van de uitgifte van 1327 blijkt dat het ging om alle gemeenschapelijke gronden binnen Someren. Wel waren er medegerechtigden, namelijk de pachters van enkele hoeven van het Sint-Lambertuskapittel die buiten Someren lagen.

6.2.21 Son

Op 17 april 1355 ontvingen de inwoners van de parochie van Son samen met de proost van de abdij van Sint-Geertrui in Leuven van hertog Jan III van Brabant een vroente of gemeint waarvan de grenzen werden omschreven.⁵⁵ De gemeint van Son besloeg alle gemeenschapelijke gronden ten westen van de Dommel. Son had met Breugel één schepenbank, maar de dorpen hadden aparte besturen. Breugel valt buiten de omschrijving van de gemeint.

6.2.22 Sterksel

In Sterksel is geen gemeint uitgegeven. Het grondgebied van Sterksel was bezit van de abdij van Averbode. De inwoners van Sterksel waren de bewoners van de pachtboerderijen van Averbode. Zij gebruikten de gemeenschappelijke gronden die bezit waren van Averbode.

6.2.23 Stiphout

Op 15 december 1352 bevestigde Jan III van Brabant de uitgifte van een gemeint aan zijn lieden van Stiphout die eerder door zijn vader was gedaan.⁵⁶ De uitgifte van de gemeint van Stiphout moet zijn gebeurd voor 1312, het jaar waarin Jan II van Brabant overleed. De oorspronkelijke akte is niet geïnserieerd, zodat niet duidelijk is of de in de bevestiging genoemde bepalingen overeenkomen met die in de uitgiftebrief. In 1352 gaf hertog Jan III de begrenzing weer, waaruit blijkt dat de gemeint alle gemeenschappelijke gronden van het grondgebied van Stiphout omvatte. De gemeint werd uitgegeven aan alle inwoners van Stiphout.

Veel inwoners van Stiphout gebruikten daarnaast ook nog de Eenselaar of Vijfenveertig Bunders. Die werd op 24 december 1474 uitgegeven aan bij naam genoemde personen uit Stiphout door Jan III van Berlaar, heer van Helmond en Keerbergen.⁵⁷ Deze gemeint, par-

47 Enklaar, *Gemeene gronden*, 153-156.

48 NL-HtBHC, 7633, *DStO*, inv.nr. 94, Akte van verkoop vroente aan grens met Oirschot en Liempde, 1468; Enklaar 156-163.

49 NL-HtBHC, 7633, *DStO*, inv.nr. 89, Akte van uitgifte gemeint, 1311; Enklaar, *Gemeene gronden*, 146-148; *ONB I*, 1039-1040.

50 NL-EhvRHCE, 13084, *GSom*, Privilegeboek, 14, 15; Enklaar, *Gemeene gronden*, 221-222.

51 NL-EhvRHCE, 13084, *GSom*, Privilegeboek, 15, 16; Enklaar, *Gemeene gronden*, 222-223.

52 NL-EhvRHCE, 13084, *GSom*, Privilegeboek, 17, 18; Enklaar, *Gemeene gronden*, 224-225.

53 Coenen, *Hertog Jan*, 54.

54 NL-EhvRHCE, 13084, *GSom*, Privilegeboek, 15-18.

55 NL-EhvRHCE, 10274, *GSom*, inv.nr. 19, Vidimus van uitgifte in 1355 van de gemeint.

56 NL-HtBHC, 346, *CvV*, inv.nr. 3370, Rekenkamer: Bois le Duc; Enklaar, *Gemeene gronden*, 233-234.

57 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 397, Geschillen over eigendom Eenselaar; Krom en Sassen, *Oorkonden betreffende Helmond*, 36-39.

ticulier bezit van de heer van Helmond, lag niet in Stiphout, maar in Helmond. Er zijn in de eeuwen daarna veel processen gevoerd over deze gemeint, zeker omdat die later in handen kwam van de heer van Stiphout. Als heer had hij jurisdictie over Stiphout en meende die ook over de Eenselaar te hebben. Dat leidde uiteraard tot problemen met Helmond.

6.2.24 *Tongelre*

Van een gemeint in Tongelre is geen uitgiftebrief bekend, maar uit de pootkaart uit 1470 blijkt dat de inwoners van Tongelre wel een gemeint gebruikten.⁵⁸ Bij de uitgifte van de pootkaart werd bepaald dat de inwoners delen van die gemeint mochten verkopen. Dit recht van verkoop kregen zij om in de pootkaart genoemde redenen: om de kosten van het verkrijgen van de pootkaart te kunnen betalen en om de kerk te herstellen. Uit niets blijkt dat zij dit recht al eerder hadden.

6.2.25 *Veghel*

Op 5 augustus 1310 gaf hertog Jan II van Brabant aan de parochianen van Veghel een gemeint uit waarvan hij de grenzen beschreef.⁵⁹ De gemeint van Veghel omvatte alle gemeenschappelijke gronden op het grondgebied van Veghel.

6.2.26 *Vlierden*

Karel de Stoute erkende op 8 augustus 1468 de bevestiging door Filips de Goede van de uitgifte van een gemeint te Vlierden door Jan III, hertog van Brabant.⁶⁰ De uitgifte door Jan III was twee dagen na de viering van Sint-Matthijs (24 februari) in 1325. Dit moet worden gelezen als 26 februari 1326, omdat in Brabant de paasstyl werd gebruikt. De gemeint besloeg alle gemeenschappelijke gronden in Vlierden en werd uitgegeven aan de gezamenlijke inwoners van Vlierden.

6.2.27 *De Peellandse gemeintes*

Uit deze opsomming blijkt dat alle gemeenschappen in Peelland een gemeint gebruikten. In de meeste gevallen was de gemeint officieel uitgegeven. Uitzonderingen waren Nederwetten en Sterksel, die gronden gebruikten die in bezit waren van een geestelijke instelling. Voor Lieshout gold dat tot 1697 voor een deel van de gemeint. Van Tongelre en Breugel is bekend dat zij een gemeint gebruikten, maar uitgiftebrieven zijn er niet. Heeze, Leende en Zesgehuchten konden slechts tussen 1537 en 1553 vrij beschikken over de gemeint en juist in die periode hadden zij ook jaargeboden. Dit laat al zien dat er een verband moet bestaan tussen het bezit van de gemeint en het ontstaan van jaargeboden, maar dat kan niet simpelweg worden afgeleid uit het al dan niet bezitten van een gemeint. Er moeten meer factoren spelen. Uit de uitgiftebrieven blijkt dat niet iedere gemeenschap slechts één gemeint had waarin alleen de leden van die gemeenschap rechten hadden. Het gegeven dat niet alle leden van een gemeenschap gerechtigd waren in een gemeint, kan van invloed zijn geweest op het al dan niet maken van jaargeboden voor de gehele gemeenschap. Om dat te onderzoeken worden in de volgende paragraaf de overeenkomsten

en verschillen tussen de groepen gebruikers vergeleken met het ressort van schepenbanken en besturen.

6.3 Vergelijking ressort schepenbank met ligging gemeint

In de volgende tabellen zijn voor de gemeenschappen de verschillende combinaties opgenomen van bezit van een gemeint en het gebied waarover de rechtsmacht van een schepenbank zich uitstreckte en het werkgebied van het bestuur, met daaraan gekoppeld het al dan niet aanwezig zijn van jaargeboden. In het kort wordt een omschrijving van de combinatie gegeven, waarna in een tabel de gemeenschappen zijn verzameld die voldoen aan de in een korte beschrijving gestelde combinatie, gevolgd door een kolom waarin is aangegeven of de gemeenschap al dan niet jaargeboden had.

1. Een gemeenschap met een eigen bestuur en eigen schepenbank gebruikte een of meer gemeintes waarin de gehele gemeenschap was gerechtigd.

TABEL 6.1 GEMEENSCHAPPEN MET EIGEN SCHEPENBANK EN EIGEN BESTUUR MET EEN OF MEER GEMEINTES WAARIN DE HELE GEMEENSCHAP GERECHTIGD WAS

Naam	Uitgifte	Jaargeboden
Asten	06-12-1367	ja
Deurne	01-03-1325	ja
Erp	13-09-1300	ja
Geldrop	10-07-1377	nee
Helmond	04-12-1300	ja
Lierop	08-12-1328	nee
Lieshout	02-08-1311	ja
Nuenen en Gerwen	04-12-1300	ja
Mierlo	29-06-1386	nee
Schijndel	06-12-1309	ja
Sint-Oedenrode	30-11-1309+02-08-1311	ja
Someren	02-07-1301+21-12-1327	ja
Stiphout	15-10-1352	ja
Veghel	05-08-1310	ja
Vlierden	26-02-1326	ja

Bron: Uitgiftebrieven gemeintes en jaargeboden Peelland.

58 NL-EhvRHCE, 10251, GTo, inv.nr. 17, Kopie pootkaart uit 1470; Enklaar, *Gemeene gronden*, 241-244.

59 NL-HtBHIC, 7697, DVe, inv.nr. 1, Kopie akte van uitgifte gemeint in 1310; Enklaar, *Gemeene gronden*, 245-246.

60 Enklaar, *Gemeene gronden*, 271-279.

2. Een gemeenschap met een eigen schepenbank en bestuur gebruikte meer gemeintes waarvan niet bekend is of de gehele gemeenschap erin was gerechtigd.

TABEL 6.2 GEMEENSCHAP MET EIGEN SCHEPENBANK EN BESTUUR MET MEER DAN EEN GEMEINT

Naam	Uitgifte	Jaargeboden
Liempde	< 1309, 1326, 1337	nee

Bron: Uitgiftebrieven gemeintes en jaargeboden Peelland.

3. Twee of meer gemeenschappen met een gezamenlijke schepenbank, maar met gescheiden besturen gebruikten een gemeint waarin de leden van de gezamenlijke gemeenschappen waren gerechtigd.

TABEL 6.3 GEMEENSCHAPPEN MET GEZAMENLIJKE SCHEPENBANK, MAAR GESCHIEDEN BESTUREN MET EEN GEMEINT WAARIN DE GEMEENSCHAPPEN GEZAMENLIJK WAREN GERECHTIGD

Naam	Uitgifte	Jaargeboden
Aarle, Beek, Rixtel	04-12-1300	ja
Heeze, Leende, Zesgehuchten	1536 voor periode 1537-1553	ja

Bron: Uitgiftebrieven gemeintes en jaargeboden Peelland.

4. Gemeenschappen met een gezamenlijke schepenbank, maar gescheiden besturen gebruikten ieder een eigen gemeint.

TABEL 6.4 GEMEENSCHAPPEN MET GEZAMENLIJKE SCHEPENBANK, MAAR GESCHIEDEN BESTUREN MET IEDER EEN EIGEN GEMEINT

Naam	Uitgifte	Jaargeboden
Son, Breugel	17-04-1355	nee

Bron: Uitgiftebrieven gemeintes en jaargeboden Peelland.

5. Gemeenschappen met ieder een eigen schepenbank en/of bestuur gebruikten gezamenlijk een gemeint die (deels) buiten hun eigen grondgebied lag.

TABEL 6.5 GESCHIEDEN GEMEENSCHAPPEN MET GEZAMENLIJK GEBRUIK VAN EEN GEMEINT

Naam	Uitgifte	Jaargeboden
Bakel, Aarle et cetera, Helmond	01-03-1326	ja
Budel met Maarheeze et cetera	03-03-1343	nee
Mierlo met Lierop	04-12-1300	nee

Bron: Uitgiftebrieven gemeintes en jaargeboden Peelland.

6. De gemeint werd niet aan een gemeenschap uitgegeven, maar aan individuele personen.

TABEL 6.6 GEMEINT NIET UITGEGEVEN AAN EEN GEMEENSCHAP, MAAR AAN INDIVIDUELE PERSONEN

Naam	Uitgifte	Jaargeboden
Budel	13-05-1307	nee
Stiphout-Eenselaar	24-12-1474	nee

Bron: Uitgiftebrieven gemeintes en jaargeboden Peelland.

Er bestaan verschillende combinaties in Peelland en daaruit blijkt dat jaargeboden vooral worden aangetroffen daar waar binnen een gemeenschap ressort van de schepenbank, bestuur en ligging gemeint samenvielen. Ook zijn jaargeboden aanwezig daar waar binnen het ressort van een schepenbank één gemeint lag, maar twee besturen werkzaam waren. Maar daar waar twee gemeenschappen waren met één schepenbank, twee gemeintes en twee besturen ontbreken jaargeboden.

In Tabel 6.1, die de situatie weergeeft van één schepenbank, één bestuur en één of meer gemeintes, zijn drie gemeenschappen die geen jaargeboden hebben. Twee daarvan, Mierlo en Lierop, zijn ook terug te vinden in Tabel 6.5. Beide gemeenschappen hadden een gemeint waarin de eigen inwoners gerechtigd waren, maar daarnaast hadden zij nog een gemeint die zich over het grondgebied van zowel Mierlo als Lierop uitstreckte. Voor beide gemeenschappen gold dat alle inwoners rechten hadden op de eigen gemeint. Maar voor de gezamenlijke gemeint waren de rechten niet gelijk. Alle inwoners van Mierlo gebruikten die gezamenlijke gemeint, maar niet alle inwoners van Lierop. Die gezamenlijke gemeint van Mierlo en Lierop lag niet binnen het ressort van één schepenbank en ook niet binnen dat van één bestuur. Beide gemeenschappen hadden geen jaargeboden, ook al voldeden ze voor hun andere gemeint aan de criteria van eenheid van schepenbank, bestuur en gemeint. Voor wat betreft de gedeelde gemeint zijn Mierlo en Lierop vergelijkbaar met de andere gemeenschappen in Tabel 6.5. Ook Maarheeze, Soerendonk en Gastel gebruikten samen met Budel een gemeint die zich over het grondgebied van beide gemeenschappen uitstreckte. Zowel Budel als Maarheeze, Soerendonk en Gastel maakten geen jaargeboden. Bakel komt in Tabel 6.5 uitsluitend voor als een van de rechthebbende gemeenschappen in de gemeint die volledig op het grondgebied van de Bakelse gemeenschap lag. Dat de gemeenschap Bakel zelf geen jaargeboden had, bewijst nog eens het verband tussen het gebruik van een eigen gemeint en het maken van jaargeboden.

In de vorige paragraaf is al het voorbeeld van Heeze, Leende en Zesgehuchten genoemd, waar slechts jaargeboden waren in de korte periode waarin zij een eigen gemeint gebruikten en die niet huurden van de heer. Dat voorbeeld is nu duidelijker te omschrijven: in de korte periode waarin het ressort van de schepenbank en het bezit van een eigen gemeint één geheel vormden, maakten de inwoners jaargeboden, ook al hadden Heeze en Leende ieder een eigen bestuur. Toen het bezit van de gemeint wegviel, verdwenen ook de jaargeboden.

In Liempde lagen drie gemeintes. In 1337 was de laatste uitgifte en die werd gedaan aan de geburen van Liempde. In die laatste gemeint waren in ieder geval alle inwoners gerechtigd mits zij bijdroegen aan de jaarlijkse cijns. Niet bekend is of alle inwoners van de heerlijkheid de gemeente die al wordt genoemd in 1309 en de gemeint die werd gekocht in 1326 mochten gebruiken.

Niet alle gemeenschappen in Peelland zijn hiermee benoemd. Er waren gemeenschappen die wel een gemeint gebruikten, maar waarvan geen uitgifte bekend is.

TABEL 6.7 DE GEMEINT WERD NIET UITGEGEVEN AAN DE GEMEENSCHAP

Naam	Omschrijving	Jaargeboden
Breugel	de gemeint die de gemeenschap Breugel gebruikte, is niet uitgegeven	nee
Heeze, Leende, Zesgehuchten	gemeenschap huurde de gemeint telkens voor een beperkte periode van de heer (met uitzondering van periode 1537-1553)	nee
Lieshout	een deel van de gemeint was gezamenlijk bezit van abdij van Floreffe en de inwoners, de rest van de gemeint gebruikten de inwoners met toestemming van de abdij van Floreffe; in 1697 werden alle gemeenschappelijke gronden aan de inwoners uitgegeven, maar toen had Lieshout al jaargeboden	ja
Nederwetten	gemeint was bezit van priorij van Hoodonk; de leden van de gemeenschap gebruikten die met toestemming van de priorij	nee
Sterksel	gemeint was bezit van abdij van Averbode; de leden de gemeenschap gebruikten die met toestemming van de abdij	nee
Tongelre	de gemeint die Tongelre gebruikte, is niet uitgegeven	nee

Bron: Uitgiftebrieven gemeintes en jaargeboden Peelland.

De gemeenschappen waaraan geen gemeint werd uitgegeven, beschikten niet over jaargeboden. Lieshout is een bijzonder geval. Daar werd aan de inwoners slechts een klein deel van de gemeint uitgegeven. Voor de andere twee gemeintes waren zij in dezelfde positie als Nederwetten en Sterksel, omdat ze met toestemming van de abdij van Floreffe gebruikten. Die andere twee gemeintes kregen de inwoners pas in 1697 in bezit.

Door de ligging van de gemeint en de rechthebbenden in die gemeint te vergelijken met het gebied waarover de rechtsmacht van de schepenbank zich uitstrekte en het werkgebied van het bestuur, wordt duidelijk dat de meeste kans op het aantreffen van jaargeboden bestaat in gemeenschappen waar schepenbank, bestuur en gemeint samenvallen. Maar er moet meer zijn. Waarom hadden de gemeenschappen die wel een gemeint gebruikten, maar die hun niet verkocht was, geen jaargeboden? Waarom had Geldrop geen jaargeboden, terwijl er wel een uitgiftebrief is en de gemeint alle gemeenschappelijke gronden binnen het ressort van de schepenbank en het bestuur van Geldrop omvatte? Er moet nog een andere voorwaarde zijn om jaargeboden te laten ontstaan. De inhoud van jaargeboden wijst in een bepaalde richting. Die inhoud bestaat voor een groot deel uit bepalingen voor het beheer van de gemeint. Wat als een gemeenschap niet de bevoegdheid had om zelf de gemeint te beheren? Dat past in de gevallen waarin de gemeint niet werd uitgegeven, maar werd gebruikt met toestemming van de bezitter, of als in uitgiftebrieven of latere reglementen de bevoegdheid tot beheer niet werd verleend. Om dat te onderzoeken zal in de volgende paragraaf op basis van bepalingen in uitgiftebrieven en beheersreglementen worden bekeken welke rechten de gemeenschappen kregen om hun gemeint te beheren.

6.4 Verleende bevoegdheid tot beheer gemeint

In de vorige paragraaf werd duidelijk dat jaargeboden vooral worden aangetroffen in gemeenschappen waar de gehele gemeenschap was gerechtigd in een of meer gemeintes die lagen binnen het ressort van één schepenbank en één bestuur. Ook bleek dat dit niet de enige verklaring kan zijn voor het al dan niet aanwezig zijn van jaargeboden. Om meer duidelijkheid te krijgen, wordt onderzocht of Peellandse gemeenschappen de bevoegdheid kregen om de gemeint te beheren en hoe ver die bevoegdheid ging.

De inhoud van de jaargeboden zoals beschreven in hoofdstuk 4 en 5 wordt als uitgangspunt genomen. Daarin kwamen bepalingen voor die wijzen op zelfstandig beheer van de gemeint. Het onderwerp van die bepalingen wordt getoetst aan de uitgiftebrieven en latere beheersreglementen van de gemeintes. Getoetst worden achtereenvolgens: 1. het weren van buitenstaanders; 2. het uitsluiten van leden van de gemeenschap die zich onttrokken aan gezamenlijke plichten; 3. het aanstellen van een schutter om het vee te schutten; 4. het opstellen van regels voor het beheer van de gemeint; 5. het aanstellen van functionarissen voor het beheer van de gemeint; en 6. het verkopen van delen van de gemeint. Slechts de bepalingen in de uitgiftebrieven en beheersreglementen die betrekking hebben op deze zes onderwerpen zijn bij het onderzoek betrokken, alle andere bepalingen worden buiten beschouwing gelaten.

6.4.1 Het weren van buitenstaanders

In de uitgiftebrieven van Aarle, Beek en Rixtel, Helmond, Nuenen-Gerwen en Mierlo (Groene Gemeint) uit het jaar 1300 is de bevoegdheid om buitenstaanders te weren slechts globaal omschreven.⁶¹ In 1309 werd die bevoegdheid voor de Schijndelse gemeint iets specifiekere benoemd. De inwoners van Schijndel mochten varkens en beesten waarvan de eigenaars niet meebetaalden in de kosten voor de gemeint, aanhouden en vastzetten.⁶² Inwoners van Liempde kregen in 1337 het recht om 'quicke', levend vee, te schutten en te panden voor een vastgesteld bedrag, waarvan tweevijfde voor de hertog, tweevijfde voor het dorp en eenvijfde voor de schutter.⁶³ Al deze uitgiftes werden gedaan door de hertog van Brabant, aan wie de gemeenschappen toen toebehoorden. In 1377 kregen de inwoners van Geldrop van de heer van Geldrop het recht op het gebruik van de gemeint. Omtrent het weren van buitenstaanders staat in de uitgiftebrief 'Ende voert soe eest vorwerde, weer ijemen, die metter ghemeijnt niet ghelden en woude, dat ic Jan, here van Gheldrop, die afkeren mach, ghelijc eer ic dese voers[egde] vorwarde maecte'.⁶⁴ In deze gemeenschap traden niet de gerechtigden op, maar kwam de heer in actie als de gemeint door buitenstaanders werd misbruikt.

Voor gemeenschappen die in hun uitgiftebrief niet het recht kregen om buitenstaanders te weren, maar wel het recht om een schutter aan te stellen, kan worden aangenomen

61 NL-EhvRHCE, 13000, GAR, inv.nr. 1/1, Akte van uitgifte door Jan II, 1300; 12001, GHm, inv.nr. 148, Vidimus van in 1300 uitgegeven gemeint, 1462; 10271, GNG, inv.nr. 101, Akte van de uitgifte van de gemeint, 1300; 13138, GMi, inv.nr. 1/2a, Afschriften akte uitgifte gemeint in 1300; inv.nr. 1/2b Vidimus akte uitgifte gemeint in 1300.

62 NL-HtBHIC, 5016, DSc, inv.nr. 1, Bekrachtiging akte uit 1309 van uitgifte gemeint.

63 Godding, *Ordonnances*, 526.

64 NL-EhvRHCE, GGe, inv.nr. 1, Vidimus van akte uit 1337 inzake uitgifte gemeint, 1706.

TABEL 6.8 RECHTEN VERWORVEN DOOR GEMEENSCHAPPEN OF HUN VERTEGENWOORDERS IN UITGIFTEBRIEVEN EN BEHEERSREGLEMENTEN

Gemeenschap*	Weren vreemden	Uitsluiten inwoners	Aanstellen schutter	Opstellen regels	Verkopen gemeint
<i>Aarle, Rixtel en Beek</i>	1300		1329	1300	1329
<i>Asten</i>	1367				
<i>Bakelse Peel</i>	1326		1326	1463	1326
<i>Budel</i>					
<i>Deurne</i>	1326				1465
<i>Erp</i>	1300	1300	1379	1300	1300
<i>Geldrop</i>	1377		1377		
<i>Heeze, Leende, Zesgehuchten <1536->1553</i>					
<i>Heeze, Leende, Zesgehuchten 1537-1553</i>				1536	
<i>Helmond</i>	1300			1300	
<i>Liempde</i>	<1309				
<i>Liempde</i>	1326				
<i>Liempde</i>	1337	1337			
<i>Lierop</i>	1328		1328		1328
<i>Lieshout</i>	1311	1311			1311
<i>Maarheeze, Soerendonk, Gastel</i>					
<i>Mierlo Groene Gemeint</i>	1300			1300	1468
<i>Mierlo Dorpsgoor</i>	1386		1386	1386	
<i>Nederwetten</i>					
<i>Nuenen, Gerwen</i>	1300			1300	
<i>Schijndel</i>	1309	1309	1309	1465	1309
<i>Sint-Oedenrode Groene Gemeint</i>	1309		1309		
<i>Sint-Oedenrode Grauwe Gemeint</i>	1311	1311			1311
<i>Somereren</i>	1327	1301	1327		
<i>Son</i>	1355	1355	1355		1445
<i>Sterksel</i>					
<i>Stiphout</i>	1352		1352		1352
<i>Stiphout Eenselaar</i>	1374		1374		
<i>Tongelre</i>					
<i>Veghel</i>	1310	1310	1379	1379	1379
<i>Vlierden</i>	1326			1468	1468

* Cursief = gemeenschappen met jaargeboden.

Bron: Uitgiftebrieven gemeintes Peelland.

dat de gerechtigden impliciet het recht kregen om buitenstaanders te weren. Waartoe diende anders die schutter? In Tabel 6.8 zijn bij de gemeenschappen die het recht kregen om vreemden te weren daarom ook die gemeenschappen vermeld waar een schutter werd aangesteld. Een voorbeeld is Deurne. Hertog Jan III van Brabant beloofde bij de uitgifte van de gemeint van Deurne in 1326 dat hij een schutter zou aanstellen om alle vreemde beesten te schutten en af te panden.⁶⁵ In 1465, bij de heruitgifte door Filips van Bourgondië, werd de gerechtigden in het algemeen toegestaan om vreemden te weren, maar nog steeds stelde de hertog de schutter aan.⁶⁶ Uiteraard hoeft het weren van vreemden niet alleen betrekking te hebben op vee, maar hoorde daar ook toe de bescherming van producten van de gemeint. In de tabel is bij Deurne aangegeven dat de gebruikers al in 1326 vreemden mochten weren. In Sint-Oedenrode gebeurde iets vergelijkbaars. Bij de uitgifte van de Groene Gemeint in 1309 kregen de gerechtigden slechts het recht om vreemde beesten te schutten.⁶⁷ In 1468 bij de heruitgifte werd algemeen gesteld dat zij vreemden mochten weren.⁶⁸

De meeste gemeenschappen kregen bij de uitgifte het recht om vreemden buiten te sluiten. Er zijn slechts enkele uitzonderingen. In de vorige paragraaf bleek al dat de akte uit 1301 voor Someren geen echte uitgiftebrief is.⁶⁹ De hertog van Brabant stelde een schepenbank in en de inwoners werden vrijgesteld van het betalen van extra belastingen. Daarnaast werd bepaald dat degenen die meebetaalden aan een jaarlijks op te brengen cijns het recht kregen om de gemeint te gebruiken die de hertog aan de inwoners van Someren had gegeven. In die akte van 1301 staat niets over het uitsluiten van buitenstaanders. De echte uitgifte gebeurde pas in 1327. De proost van Wassenberg verkocht toen alsnog de gemeint aan de inwoners van Someren, en de hertog, inmiddels Jan III, gaf hun een beheersreglement.⁷⁰ Op dat moment werd de inwoners van Someren het recht gegeven om buitenstaanders te weren.

De bevestigingsbrief van 1246 in Lieshout is buiten de tabel gehouden. In paragraaf 2 van dit hoofdstuk werd al duidelijk dat het hier niet gaat om een uitgifte, maar om erkenning van het vrije bezit dat de hof van Lieshout had van dit deel van Lieshout.⁷¹ In de uitgifte van 2 augustus 1311 is het recht om vreemde beesten te weren wel opgenomen.⁷² Ook mochten personen die niet bijdroegen aan de jaarlijkse cijns worden geweerd. De andere uitgifte in 1311 werd gedaan aan de hof van Lieshout, niet aan de gemeenschap.⁷³ Het recht om vreemden te weren is niet opgenomen in die laatste uitgifte.

Bij de uitgifte van weiden aan specifieke personen in Budel in 1307 deed de heer de toezegging dat hij de weide zou beschermen tegen degenen die ten onrechte gebruik wilden maken van de weiden. De kopers kregen dat recht niet zelf.⁷⁴ In de uitgiftebrief aan Budel,

65 NL-EhvRHCE, 13181, *GD*, inv.nr. 110, Register van 'verkrijg' en privilegiën, 1764, 5-10.

66 NL-EhvRHCE, 13181, *GD*, inv.nr. 110, Register van 'verkrijg' en privilegiën, 1764, 11-35.

67 Enklaar, *Gemeene gronden*, 155.

68 NL-HtBHIC, 7633, *DStO*, inv.nr. 94, Akte van verkoop vroente aan grens met Oirschot en Liempde, 1468.

69 NL-EhvRHCE, 13084, *GSom*, Privilegeboek, 14, 15.

70 NL-EhvRHCE, 13084, *GSom*, Privilegeboek, 15-18.

71 *ONB I*, 299, 300.

72 NL-EhvRHCE, 13064, *GLh*, inv.nr. 20, Uitgifte gemeint door hertog Jan II, 1311.

73 *ONB I*, 1045, 1046.

74 NL-EhvRHCE, 10258, *GBu*, inv.nr. 17, Transportakte gemene weiden, 1307.

Maarheeze, Soerendonk en Gastel van een gezamenlijke gemeint staan helemaal geen beheersmaatregelen.⁷⁵

6.4.2 *Uitsluiten leden gemeenschap*

In enkele gemeenschappen kregen de gerechtigden het recht om degenen die niet meebetaalden, te weren van de gemeint. Bij de beschrijving van de jaargeboden in hoofdstuk 4 kwam naar voren dat een lid van de gemeenschap kon worden buitengesloten, omdat hij niet meebetaalde aan de jaarlijkse cijns of omdat hij andere lasten van de gemeenschap weigerde te dragen, zoals het werken op de gemeint en het volgen van heer of hertog bij de verdediging van het grondgebied. Daarnaast bleek dat er verschillen waren tussen de gerechtigden, verschillen die waren gebaseerd op criteria als grondgebruik, bezit van vee, et cetera. De uitgiftebrieven geven dergelijke nuances niet. Daarin staat slechts dat wie niet meebetaalde aan de jaarlijkse cijns werd uitgesloten van gebruik. In de beheersreglementen die Erp en Veghel in 1379 kregen, is het recht op gebruik iets specifieker omschreven, omdat daarin verschil wordt gemaakt tussen mensen op geweerde en ongeweerde hofsteden.⁷⁶ De uitkomst was overigens gelijk: wie op een ongeweerde hoeve zat, mocht geen gebruik maken van de gemeint.

Het recht om mensen binnen de gemeenschap uit te sluiten van gebruik van de gemeint komt in de uitgiftebrieven veel minder voor dan het veel algemener gestelde recht om vreemden te weren of hun beesten te schutten. Maar het algemene recht om vreemden te weren impliceert dat de gerechtigden ook het recht hadden om personen van binnen de gemeenschap te weren die niet aan hun verplichtingen voldeden.

6.4.3 *Aanstellen van schutter*

Het weren van buitenstaanders en hun vee werd gedaan door een speciale functionaris, de schutter. Als de inwoners deze functionaris zelf mochten aanstellen, hadden zij een grotere zelfstandigheid in het beheer van hun gemeint dan wanneer dit was voorbehouden aan de heer, de hertog of hun vertegenwoordiger. In een aantal uitgiftebrieven wordt de schutter genoemd en soms is duidelijk door wie hij mocht worden aangesteld. Overigens past daar wel een opmerking bij. Om buitenstaanders te kunnen weren, hadden de gemeenschappen de macht van hertog of heer nodig, ook wanneer zij het recht hadden om zelf de schutter aan te stellen. De hertog of heer kon strafmaatregelen afdwingen.

De uitgiftebrieven van 1300 bevatten voor alle gemeenschappen slechts de algemene bevoegdheid om buitenstaanders te weren en vreemd vee te schutten. Het beslag op geschut vee werd pas opgeheven na betaling van een boete. De schout van 's-Hertogenbosch moest het vrije gebruik door de gerechtigden garanderen. De eerste keer dat in een uitgiftebrief de aanstelling van een schutter wordt genoemd, is in die van de Groene Gemeint in Sint-Oedenrode van 30 november 1309. Ook de inwoners van Schijndel kregen in dat jaar het recht om zelf een schutter aan te stellen, net als de inwoners van Stiphout. Niet bekend is of dat recht in Stiphout al werd verleend bij de eerste uitgifte van circa 1310 of dat dit is toegevoegd bij de heruitgifte in 1352. Rond 1310 was het nog geen automatisme om het aanstellen van een schutter op te nemen in de akten. Bovendien staat in de vidi-mus van de uitgiftebrief van Stiphout een verdeling van de boete tussen hertog, kerk en

schutter, een verdeling die in de uitgiftebrieven van Sint-Oedenrode (Groene Gemeint) en Schijndel niet is opgenomen. Dit wijst erop dat hertog Jan III in 1352 een compleet nieuwe akte liet opstellen en geen gebruik maakte van de oorspronkelijke akte.

In de jaren daarna ontvingen Veghel, Lieshout en Sint-Oedenrode (Gauwe Gemeint) de bevoegdheid om vreemd vee te schutten zonder dat daarbij sprake is van een schutter, maar wel met de toezegging dat de hertog het vrije gebruik zou garanderen. In latere uitgiftebrieven staat altijd wel iets over de schutter. Meestal waren het toen de rechthebbenden die hem mochten aanstellen. Gemeenschappen die in eerdere uitgiftebrieven dat recht niet hadden verworven, kregen dat later alsnog op het moment van het verlenen van een beheersreglement. Voorbeelden daarvan zijn Aarle, Beek en Rixtel in 1329 en Erp en Veghel in 1379. In de laatste twee plaatsen kregen de gezworenen het recht om alle overtreders op de gemeint te bekeuren en een schutter aan te stellen. Voor Helmond, Nuenen en Gerwen gold dat zij na de uitgifte in 1300 geen nader beheersreglement kregen, zodat het recht om een schutter aan te stellen nooit expliciet is verleend. In Helmond kan dat te maken hebben met het feit dat de stad in 1314 een heerlijkheid werd en de heer het recht om functionarissen aan te stellen zelf behield. Ook in Asten, waarvan pas in 1367 een bevestiging van het recht van de gemeenschap op de gemeint bekend is, behield de heer zich het recht voor om een schutter aan te stellen. Geldrop en Mierlo waren ook heerlijkheden, maar in die plaatsen kregen de inwoners van hun heer wel het recht om de schutter te benoemen. In Mierlo gold dat voor de Dorpsgoor. In Deurne, Vlierden en Liempde week de hertog af van zijn algemene beleid in die jaren. In 1326 gaf de hertog in de uitgiftebrieven van Deurne en Vlierden de bevoegdheid tot aanstelling van een schutter aan zijn vertegenwoordiger en niet aan de inwoners. Misschien heeft dat te maken met de gedeelde rechten van de hertog en de abdij van Echternach in zowel Deurne als Vlierden. In beide gemeenschappen ontving de abdij de helft van de jaarlijkse cijns die over de gemeint moest worden betaald. Liempde kreeg in 1337 het recht om zelf een schutter aan te stellen, maar pas na advies van de rentmeester van de hertog. Omdat Liempde het recht moest delen met de vertegenwoordiger van de hertog is in Tabel 6.8 Liempde niet opgenomen als gerechtigd tot het aanstellen van een schutter.

Geconcludeerd kan worden dat de hertog na 1309 aan gemeenschappen, met uitzondering van Liempde, Vlierden en Deurne, de bevoegdheid gaf om zelf een schutter aan te stellen en overtredingen op de gemeint te beboeten. In heerlijkheden is het beeld wisselend, de ene heer hield die bevoegdheid zelf, de andere liet het over aan de leden van de gemeenschap. Of de uitzondering in Deurne en Vlierden te maken had met de rechten van Echternach in die gemeenschappen, is zonder nader onderzoek niet te achterhalen.

6.4.4 Opstellen van regels voor beheer gemeint

De meeste gemeenschappen kregen het recht om hun gemeint vrij te gebruiken. Dat impliceert dat zij het recht hadden om regels op te stellen voor het gebruik, maar slechts enkele gemeenschappen kregen dat recht expliciet. Hoewel het er weinig zijn, geeft het ver-

75 NL-EhvRHCE, 10258, *GBu*, inv.nr. 19, Kopie schenking 'gemeijnten' 1342 (eind 18e eeuw).

76 NL-HtBHC, 7687, *DE*, inv.nr. 21, Akte uitgifte recht keuren en breuken vast te stellen, 1379; Enklaar, *Gemeene gronden*, 246-250.

lenen van dit recht wel interessante informatie. Voor alle gemeintes die in 1300 werden uitgegeven, dat wil zeggen voor Aarle met Beek en Rixtel, Erp, Helmond, Nuenen met Gerwen en de Groene Gemeint van Mierlo, geldt dat de gemeenschappen regels mochten maken voor het gebruik. Deze gemeenschappen blijken daarna jaargeboden te hebben, op één uitzondering na, namelijk de groep gerechtigden in de Groene Gemeint van Mierlo. Dat bevestigt de relatie tussen verleende bevoegdheden voor het beheer van de gemeint en het opstellen van jaargeboden. Dit leidt uiteraard weer tot een nieuwe vraag: Als de rechthebbenden op de Mierlose Groene Gemeint het recht hadden om regels op te stellen, waarom hebben zij dat dan niet gedaan? Of, als ze dat wel hebben gedaan, waar is de schriftelijke neerslag daarvan gebleven?

Opvallend is niet alleen dat de gebruikers van alle in 1300 uitgegeven gemeintes regels mochten opstellen. Opmerkelijk is ook dat al deze gemeenschappen in hun uitgiftebrief niet het recht kregen om een schutter aan te stellen. Dat doet vermoeden dat een gemeenschap die het recht kreeg om regels op te stellen, automatisch het recht had om een schutter aan te stellen. Er zijn aanwijzingen dat dit inderdaad het geval was. In paragraaf 1.3 werd het voorbeeld aangehaald van de Helmondse Agnes Spaercoets die omstreeks 1415 was gedaagd omdat zij een varken had geschut.⁷⁷ Tijdens dit proces werd verklaard dat iedereen in Helmond mocht schutten 'ghelijc den ghesworen scutter'. Ook al had Helmond in de uitgiftebrief niet het recht gekregen om een schutter aan te stellen, de stad had dus wel degelijk een schutter. Het voorbeeld is ruim een eeuw na de uitgifte van de gemeint en de schutter kan sindsdien zijn ingevoerd door de heer van Helmond, maar het is wel een aanwijzing dat een gemeenschap in het bezit van het recht om zelf beheersbepalingen te maken ook functionarissen mocht aanstellen om toezicht te houden op naleving van die bepalingen.

De bevoegdheid tot het opstellen van regels voor het gebruik van de gemeint werd verleend aan degenen aan wie de gemeint werd uitgegeven. In Bakel legden de gerechtigde gemeenschappen Bakel, Helmond en Aarle, Rixtel en Beek vervolgens de bevoegdheid om regels op te stellen in handen van de gezworen peelmeesters, die de gemeenschappen vertegenwoordigden. Dit werd in 1463 vastgelegd in een akkoord na onenigheid over het beheer van de Bakelse peelgronden. Uit die overeenkomst blijkt dat er al eerder regels werden opgemaakt. Tijdens die ruzie stonden enerzijds Bakel en anderzijds Helmond en Aarle, Rixtel en Beek tegenover elkaar, omdat de inwoners van Bakel meenden dat zij het alleenrecht hadden om de gemeint te beheren en bepalingen voor het gebruik op te stellen. Om een einde aan de ruzie te maken, werd overeengekomen dat de gezworenen – drie uit Bakel, drie uit Helmond en drie uit Aarle, Rixtel en Beek – de regels voor het gebruik gezamenlijk zouden opstellen en jaarlijks op Sint-Geertruidag zouden voorleggen aan de vergadering van gerechtigden.⁷⁸

Gedurende het grootste deel van de veertiende eeuw werd het beheer van de gemeint gelegd bij de gemeenschap als geheel. Vertegenwoordiging van de gemeenschap door schepenen en gezworenen komt pas voor vanaf 1386. Dat komt ook overeen met bevindingen in andere bronnen. Toen in 1359 aan de heer van Helmond het verzoek werd gedaan om de gemeint te mogen hoefslaan, gebeurde dat door de goede knapen of poorters van Helmond.⁷⁹ De schepenen werden wel genoemd, maar slechts als zegelaars van de akte. Ook de verkoop op 1 juni 1326 van het recht op de Bakelse gemeint werd gedaan door de geburen van Bakel en Aarle; de kopers waren de geburen van Helmond.⁸⁰

6.4.5 Aanstellen functionarissen voor beheer gemeint

Slechts bij uitzondering wordt in uitgiftebrieven dan wel beheersreglementen het aanstellen van gezworenen voor het beheer van de gemeint genoemd. Dat is het geval in Erp en Veghel (1379), Bakel (1463) en Vlierden (1468). Daarbij is iets opvallends aan de hand. In de vroege uitgiftebrieven van rond 1300 is nooit iets opgenomen over beheerders van de gemeint. Net als bij het aanstellen van de schutter kan dit betekenen dat de gerechtigden met het recht om regels op te stellen ook het recht hadden verworven om functionarissen voor het beheer van de gemeint aan te stellen. Dat betekent uiteraard niet dat iedere gemeenschap ook meteen gezworenen aanstelde. In Erp, dat al sinds 1300 het recht had om beheersregels te maken, stelde hertogin Johanna in 1379 een college van gezworenen in. Het ingrijpen van hertogin Johanna lijkt in tegenspraak met het recht op vrij gebruik van de gemeint, maar het ging hier om een uitzonderlijke situatie. Het beheersreglement in Erp van 1379 was bedoeld om interne onenigheden op te lossen nadat de inwoners er zelf niet uit waren gekomen. Hertogin Johanna van Brabant trad hier op verzoek van de inwoners op als bemiddelaar en stelde als oplossing voor de conflicten het college van gezworenen in. Zij deed dat tegelijkertijd en om dezelfde reden voor Veghel, waar in de uitgiftebrief van 1310 niets wordt gezegd over het vrije gebruik.

Zoals hiervoor bleek, werd ook in Bakel in 1463 een college van gezworenen ingesteld om aan onenigheden een einde te maken. De instelling van dit college was geen van bovenaf opgelegde verplichting, maar het gevolg van een onderling akkoord tussen de gerechtigde gemeenschappen. De voorzichtige conclusie is dat gemeenschappen in principe de bevoegdheid hadden om gezworenen aan te stellen, maar dat niet iedere gemeenschap dat vanaf het begin deed. Soms gebeurde dat pas nadat er tussen de gerechtigden in een gemeint problemen waren gerezen en werd het gezien als een verbetering dat niet ieder individu mee mocht praten, maar de bevoegdheid in handen van gedelegeerden werd gelegd. Op welk moment in gemeenschappen colleges van gezworenen zijn ontstaan, is bij gebrek aan bronnen moeilijk na te gaan. Wel is duidelijk dat in veel gemeenschappen gezworenen voorkwamen. De oudste beschikbare bronnen, de schoutrekeningen voor Peel-land en de schepenprotocollen van Helmond, noemen gezworenen in enkele gemeenschappen, maar die vermeldingen dateren van veel later dan de uitgiftes van de gemeint. Het is daardoor niet mogelijk om daaruit af te leiden of gezworenen al snel na de uitgifte van gemeintes werden aangesteld. De oudste vermelding van gezworenen in de schoutrekeningen is die in Sint-Oedenrode in de rekening van 1394-1395 en van Helmondse gezworenen in de Helmondse schepenprotocollen uit de periode 1396-1400.⁸¹

De gegevens over het aanstellen van functionarissen in de uitgiftebrieven en beheers-

77 NL-EhvRHCE, 15240, *SHm*, inv.nr. 3795, Schepenprotocol, 1446-1471, akte 421. De losse akte is niet gedateerd, maar vergelijking van het handschrift wijst uit dat deze akte te dateren valt rond 1415.

78 Krom en Sassen, *Oorkonden betreffende Helmond*, 179-181.

79 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 156, Register van stukken periode 1300-1748 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 156, Register van stukken periode 1300-1748; 12063, *HHm*, inv.nr. 187, Cartularium, 1314-1628.

80 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 148, Vidimus van in 1300 uitgegeven gemeint, 1462.

81 NL-EhvRHCE, 113-10190, *CmARAB O-g*, inv.nr. 2797, Gecombineerde rekening hoog- en, laagshout en kwartierschouten, 1394-1395; 15240, *SHm*, inv.nr. 3787, Schepenprotocol 1396-1400; inv.nr. 3787, Schepenprotocol 1396-1400, akte 68.

reglementen zijn te beperkt om er in het algemeen iets over te kunnen zeggen. Daarom zijn deze incidentele vermeldingen niet opgenomen in Tabel 6.8.

6.4.6 *Verkopen delen van gemeint*

Alle hiervoor behandelde bevoegdheden hielden in dat gemeenschappen het recht hadden om hun gemeint te beheren. Het ultieme recht lijkt de bevoegdheid om de gemeint te verkopen. In paragraaf 4.13 bleek al dat er verschil is tussen het verkopen van het recht om de gemeint te gebruiken en het verkopen van een stuk grond op de gemeint. In het eerste geval werd het aantal gebruikers van de gemeint vergroot, maar bleef de oppervlakte van de gemeint gelijk. In het tweede geval werd een stuk grond privébezit en werd de gemeint kleiner van omvang. Uit vroege uitgiftebrieven en beheersreglementen blijkt vaak niet om welke vorm van verkoop het ging. De eerste keer dat duidelijk sprake is van het recht om delen van de gemeint te verkopen en als erf uit te geven, is in de bevestiging van de uitgifte van de gemeint van Stiphout in 1352. Daarna komt het vaker voor: 1359 Aarle, Rixtel en Beek; 1379 Erp en Veghel; 1445 Son; 1449 Deurne; 1468 Sint-Oedenrode.⁸²

In veel gemeenschappen werd de bevoegdheid om rechten of delen van de gemeint te verkopen helemaal niet opgenomen in uitgiftebrieven en beheersreglementen. Het beeld dat uit deze akten en reglementen naar voren komt, is wisselend. Het was in ieder geval in 1300 nog niet gebruikelijk om de bevoegdheid tot verkoop op te nemen in de akten. Slechts Erp kreeg het recht om delen van de gemeint te verkopen, maar alleen om het voorlijf en de jaarlijkse cijns te kunnen betalen. Van de andere gemeenschappen die in dat jaar hun gemeint ontvingen, kregen Aarle, Beek en Rixtel in 1329 alsnog dit recht. Zowel Helmond als Nuenen en Gerwen kregen dat recht niet. In Helmond werden delen van de gemeint permanent verdeeld onder de inwoners, waarna zij de gronden mochten verkopen, zolang die maar open bleven liggen om na de oogst het vee te weiden.⁸³ Hierbij ging het initiatief weliswaar uit van de naburen, maar de heer moest toestemming geven. Schepenen, gezworenen en naburen van Mierlo verkochten aan het eind van de veertiende en begin vijftiende eeuw verschillende keren rechten in de Groene Gemeint.⁸⁴ Een keer zegelde Hendrik Dickbier mee, maar de andere keren geschiedde de verkoop zonder betrokkenheid van de heer. Maar dit waren wel specifieke verkopen die volgens de uitgiftebrief waren toegestaan, namelijk aan inwoners van Hersel.

Voor Helmond zou kunnen gelden dat de stad kort daarna, in 1314, heerlijkheid werd en de heer deze bevoegdheid zelf behield. In ieder geval blijkt de heer tot 1579 betrokken te zijn geweest bij vervreemding van delen van de gemeint van Helmond. De bezitters van de in 1360 en kort voor 1400 verdeelde percelen mochten zelfstandig beslissen of zij hun permanente gebruiksrecht verkochten, maar de heer was wel betrokken bij de verkoop van niet verdeelde stukken van de gemeint of besliste op het moment dat verdeelde delen werden onttrokken aan het seizoensgebonden gemeenschappelijk gebruik.⁸⁵ Daarna was de heer niet meer rechtstreeks betrokken bij de verkoop, maar werd die nog wel aan hem meegedeeld.⁸⁶ Voor Helmond is daarmee duidelijk dat de inwoners tot 1579 niet het recht hadden om delen van de gemeint te verkopen.

Andere gemeenschappen werden pas veel later een heerlijkheid. Tot 1392 had de hertog voor de Mierlose Groene Gemeint in Lierop, Op het Hout en Elsbroek het recht op verkoop kunnen verlenen, maar hij deed dat niet. Lang daarvoor hadden andere gemeen-

schappen dat recht al verworven. Toen de smalheer in 1386 in Mierlo de gemeint Dorpsgoor uitgaf, was het recht op verkoop van delen van die gemeint geen onderdeel van de bepalingen. Het is mogelijk dat smalheren minder bereid waren om dit recht aan hun ingezetenen te verlenen en dat, waar de lage jurisdictie in handen van een smalheer was, de hertog dit recht niet zo gemakkelijk kon verlenen. Voor andere gemeenschappen die in 1300 hun gemeint kochten, geldt het argument van de smalheer niet. In Aarle, Beek en Rixtel had de hertog tot 1392 de hoge en lage jurisdictie en in Nuenen en Gerwen tot 1558. Aarle, Beek en Rixtel kregen het recht om gemeint te verkopen wel van de hertog, maar pas in 1329. Dat doet vermoeden dat het initiatief bij het verlenen van het recht op verkoop van rechten in of delen van de gemeint niet bij de hertog lag, maar dat dit gebeurde op initiatief van de rechthebbenden in de gemeint. Dit is vergelijkbaar met de situatie in Helmond, waar de rechthebbenden in de gemeint het initiatief namen om tot verdeling van de gemeint over te gaan.

De verkoop van rechten in de gemeint en zeker het uitgeven als particuliere erven van delen van de gemeint was voor de inwoners vergelijkbaar met het slachten van de kip met de gouden eieren. Gezien de waarde die werd gehecht aan het weren van buitenstaanders, waren de rechthebbenden niet happig op het toelaten van anderen op hun gemeint. Wanneer zij gemeint verkochten, verminderden zij daarmee hun eigen rechten. Toch konden zij in bepaalde gevallen niet anders dan de hertog om toestemming vragen. Als in de uitgiftebrieven of latere beheersreglementen wordt gezegd in welke gevallen gemeint mocht worden verkocht, dan was dat, net als in Erp, om het voorlijf en/of de jaarlijkse cijns te kunnen opbrengen. Gemeenschappen vroegen in verband met hun benarde financiële situatie om het recht op verkoop. Dat waren er een heleboel: Erp (1300); Schijndel (1309); Lieshout (1311); Sint-Oedenrode (Grauwe Gemeint 1311); Bakel en medegerechtigden (1326); Lierop (1328); Aarle, Rixtel en Beek (1329); Deurne (1465); Sint-Oedenrode (Groene Gemeint 1468).

Een mooi voorbeeld van het verlenen van rechten aan buitenstaanders is te vinden in de uitgiftebrief van de Bakelse gemeint. Die gemeint werd uitgegeven aan de inwoners van Bakel en Aarle, Rixtel, Beek plus degenen die wilden meebetalen. Hier gaat het niet om de verkoop van rechten aan individuen, maar om het volledig delen van het gebruik. Bakel en Aarle, Rixtel, Beek waren daarna vrij om zelf naar eventuele gegadigden te zoeken. Zonder de hertog of diens vertegenwoordiger erbij te betrekken, verkochten zij drie maanden later het medegebruik aan de naburen van Helmond.

In Stiphout staat het recht om gemeint te verkopen in de bevestiging uit 1352 van de

82 NL-EhvrHCE, 13000, *GAR*, inv.nr. 1/2, Bevestiging uitgifte gemeint 1300 en verkrijging jacht- en pootrecht, 1359; NL-HtBHIC, 7687, *DE*, inv.nr. 21, Akte uitgifte recht keuren en breuken vast te stellen, 1379; 7633, *DStO*, inv.nr. 94, Akte van verkoop vroente aan grens met Oirschot en Liempde, 1468; Enklaar, *Gemeene gronden*, 228-231, 246-250.

83 Zie paragraaf 4.13.

84 NL-EhvrHCE, 13138, *GMI*, inv.nr. IV/1 Akte van verkoop groene gemeint op Varendschut, 1402; inv.nr. IV/4.2, Afschrift van akte van verkoop stuk groene gemeint in 1395; inv.nr. IV/13 Afschrift van akte van verkoop stuk groene gemeint in 1387.

85 NL-EhvrHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 942, Register van akten van schuldbekentenissen, 1573-1578, 15-12-1575; inv.nr. 943, Register van akten van schuldbekentenissen, 1580-1619, 29-05-1579, 18-09-1619; 15240, *SHm*, Schepenprotocol, 1547-1555, akte 1469.

86 NL-EhvrHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 64, Losse resoluties, 1651-1653, 21-09-1651.

uitgiftebrief van circa 1310. Die bevestiging werd gedaan omdat de oude brieven 'corrupt waren ende gegaet overmits versumenisse ende oudheeden'. Het initiatief om de uitgifte te vernieuwen ging uit van de inwoners van Stiphout en niet van de hertog. Omdat de originele brief niet is geïnserieerd, wordt niet duidelijk of het recht tot verkoop van gemeint ook al in de originele akte stond. In ieder geval in 1352, maar misschien al rond circa 1310, kregen de rechthebbenden op de Stiphoutse gemeint het recht om zoveel gemeint te verkopen en uit te geven als zij wenselijk zouden achten, zonder dat daarbij de beperking werd gesteld dat de opbrengst van de verkoop moest worden gebruikt voor betaling van de jaarlijkse cijns. Datzelfde gebeurde in 1379 in Veghel toen de gezworenen van Veghel het recht kregen om delen van de gemeint uit te geven zonder de voorwaarde dat dit slechts mocht gebeuren ter betaling van de cijns en zonder beperking van de hoeveelheid uitgegeven grond, mits over de uitgegeven gedeelten cijns werd betaald aan hertogin Johanna van Brabant of aan haar nakomelingen. In Vlierden lijkt het recht op verkoop dat de inwoners in 1468 van hertog Karel de Stoute kregen op dat van Veghel, maar hier is de hoeveelheid grond die mocht worden uitgegeven beperkt tot tien bunder.

Son kreeg het recht om een deel van de gemeint te verkopen pas in 1445 van hertog Filips de Goede en toen was de aanleiding om tot verkoop over te gaan duidelijk omschreven. De gemeenschap mocht 28 bunder uitgeven aan personen die tot dan toe niet waren gerechtigd in de gemeint, en dit ter bestrijding van de onkosten die waren gemaakt in een proces over de gemeint tussen de gerechtigden en Sint-Oedenrode, tot wering van zandverstuivingen en ter bekostiging van de bouw van een nieuwe kerk. Son zat in geldnood en richtte zich tot de hertog om toestemming te krijgen voor de verkoop. Het initiatief lag ook hier duidelijk bij de gerechtigden op de gemeint van Son en niet bij de hertog. De conclusie kan dan ook zijn dat de hertog bij het verlenen van het recht op verkoop van delen van de gemeint reageerde op een verzoek daartoe van de gerechtigden en dat het geen automatisme was dit recht te verlenen. Voor de gerechtigden was het verzoek tot verlenen van het recht van verkoop een noodsprong. Wanneer zij in geldnood zaten of de gemeenschap de jaarlijkse cijns niet op kon brengen, waren zij gedwongen de hertog te vragen hun dit recht te verlenen.

Het recht tot verkoop werd slechts in één geval, in Asten, verleend op het moment waarop een smalheer de hoge jurisdictie had. Hendrik van Cuijk bezat de helft van de heerlijkheid Asten als allodiale heerlijkheid toen hij in 1366 met de andere helft werd beleend door hertogin Johanna van Brabant. De akte van 1367 was slechts de erkenning van al bestaande rechten waarvan de eventuele uitgifte onbekend is. Hendrik van Cuijk erkende dat de inwoners van Asten rechten op de gemeint hadden, wat bleek uit de cijns die zij voor die gemeint betaalden. Bij die rechten behoorde ook dat delen van de gemeint slechts door heer en inwoners gezamenlijk mochten worden verkocht. Ruim honderd jaar later was het nodig om van dit recht gebruik te maken. De inwoners hadden geld nodig om een nieuwe kerk te bouwen. Met toestemming van de heer verkochten zij toen verschillende delen van de gemeint.

In Geldrop behield de heer dit recht zelf, hoewel hij slechts tot verkoop mocht overgaan indien hij advies had ingewonnen van de schepenen. Dit is een beperking die de heer zichzelf oplegde en ook dit lijkt het resultaat van onderhandelingen. Als de heer onbeperkt recht had om delen te verkopen van de gemeint die hij aan zijn inwoners had uitgegeven, bleef er steeds minder over voor die inwoners. Deze bepaling komt dan ook ten

goede aan de gerechtigden in de Geldropse gemeint. Tegelijkertijd zegt deze bepaling ook dat de heer zelf aanspraken bleef maken op de gemeint. De inwoners kregen de gemeint slechts om die te gebruiken, maar Jan van Geldrop omschrijft die als 'alsulcken heijde ende ghemijnt als ic had ende hebbe'. Hij was en bleef bezitter en hij verkocht de gemeint niet. Dat blijkt uit het feit dat de inwoners geen voorlijf betaalden, maar alleen een jaarlijks bedrag. In die uitgiftebrief regelde Jan van Geldrop niet alleen het gebruik van de gemeint, inclusief het uitsluiten van personen die niet wilden betalen, maar ontsloeg hij de inwoners ook van de verplichting om andere belastingen te betalen dan de jaarlijkse som geld voor het gebruik van de gemeint. Hij stelde een college van zetters in om de kosten van dit jaarlijkse bedrag over de inwoners om te slaan, regelde de manier waarop de inwoners terecht zouden staan voor de schepensbank, beval het wegen met geijkte gewichten en het bakken van broden met het juiste gewicht. Deze uitgiftebrief bevat niet alleen de uitgifte van de gemeint. Als tegenprestatie voor het geld dat de heer jaarlijks zou ontvangen, werden allerlei zaken in de Geldropse gemeenschap geregeld. Maar het bleven toezeggingen die slechts golden gedurende de periode waarin het geld voor de gemeint werd betaald. In tegenstelling tot de leden van andere gemeenschappen kregen de inwoners van Geldrop de gemeint niet als vrij bezit. Geldrop ontving met de uitgiftebrief een serie bepalingen die weliswaar vergelijkbaar zijn met de jaargeboden, maar die van onbeperkte duur waren en werden uitgevaardigd door de heer.

In Geldrop hield de heer zelf het recht op verkoop van delen van de gemeint. In Asten deelde de heer dit recht met de inwoners. De enige andere gemeint die in Peelland werd uitgegeven door een smalheer was de Dorpsgoor van Mierlo in 1386 door Hendrik Dicbier aan de inwoners van Mierlo. In die uitgifte staat niets over het recht om delen van de gemeint te verkopen. In 1476 verkochten schepenen, gezworenen, kerkmeesters, heiligegeestmeesters en naburen aan Yeven, weduwe Wouter Rullen, en haar dochter het medegebruik in de Dorpsgoor, maar dat gebeurde met toestemming van de heer.⁸⁷ Ook in de Dorpsgoor van Mierlo lijkt de smalheer het recht tot verkoop niet helemaal uit handen te hebben gegeven.

Deze vergelijkingen maken duidelijk dat gemeenschappen die geen eigen gemeint beheerden in ieder geval geen jaargeboden hadden. Dat gold niet alleen voor Nederwetten, Sterksel, Tongelre en Breugel, maar ook voor Geldrop en voor Heeze, Leende en Zesgehuchten.

Het recht om buitenstaanders te weren werd vrij algemeen verleend, waarbij niet altijd onderscheid werd gemaakt tussen externe en interne buitenstaanders. Bij het uitsluiten van interne buitenstaanders gold als enige norm het al dan niet meebetalen aan de koopsom van de gemeint en de jaarlijkse cijnsbetaling. Van alle nuanceringen die in de jaargeboden worden onderscheiden, zoals grondgebruik, bezit van vee en bijdragen aan verplichtingen van de gemeenschap, blijkt niets in de uitgiftebrieven en beheersreglementen. De vergelijking van gemeenschappen die al dan niet het recht hadden om interne en externe buitenstaanders te weren voegt niets toe aan het onderzoek naar de relatie tussen de bevoegdheid om de gemeint te beheren en het bezit van jaargeboden. Hetzelfde geldt voor het recht om schutters en gezworenen aan te stellen.

87 'Oorkonden over Mierlo', 274-276.

Het recht om delen van de gemeint te verkopen, zeker het recht om delen van de gemeint uit te geven als particulier erf, blijkt minder een recht dan een op verzoek door de uitgever van de gemeint verleende toestemming. Smalheren lijken wat behoedzamer te zijn geweest met het verlenen van deze toestemming dan de hertog. In heerlijkheden hielden de smalheren langer toezicht op die verkoop.

Bij het recht om regels op te stellen kan een interessante constatering worden gemaakt. Zowel in de Mierlose Groene Gemeint als in de Mierlose Dorpsgoor mochten de rechthebbers regels voor het gebruik opstellen. Toch had Mierlo geen jaargeboden. Dat roept de vraag op of de oorzaak van het ontbreken van jaargeboden terug te voeren is tot het feit dat in de twee gemeintes niet dezelfde groep personen was gerechtigd. In de volgende paragraaf met conclusies zullen de in paragraaf 6.3 geconstateerde verschillen tussen ligging van gemeint en gemeenschappen die de gemeint ontvingen met de in paragraaf 6.4 geconstateerde verschillen tussen gemeenschappen om regels te mogen opstellen bij elkaar worden gevoegd om tot een verklaring te komen voor het ontbreken dan wel aanwezig zijn van jaargeboden.

6.5 Belang van de administratie van de gemeint

Teneinde een relatie te ontdekken tussen het ontstaan van jaargeboden en het bezit van een gemeint is in dit hoofdstuk vanuit twee invalshoeken gekeken naar de uitgiftes van de gemeint. In paragraaf 6.3 is vanuit de eerste invalshoek gezocht naar het eventuele verband tussen het ontstaan van jaargeboden en 1. het ressort van de schepenbank en het bestuur; 2. de ligging van de gemeint al dan niet binnen dat gebied; 3. de personen die gerechtigd waren in de gemeint. Dat leidt tot de conclusie dat de ideale omstandigheid voor het ontstaan van jaargeboden bestaat binnen gemeenschappen met een eigen schepenbank en bestuur plus een gemeint die bezit was van de gehele gemeenschap. Veel gemeenschappen in Peelland voldoen aan dit profiel en hadden jaargeboden. Maar niet allemaal.

Dat maakt duidelijk dat er inderdaad een verband is tussen jaargeboden, gemeint en gemeenschap, maar verklaart niet waarom gemeenschappen zoals Geldrop, die wel aan deze eisen voldoen, geen jaargeboden hadden. Ook wordt niet verklaard waarom geen jaargeboden ontstonden in gemeenschappen die niet aan die eisen voldeden. Daarom is in paragraaf 6.4 vanuit een tweede invalshoek gekeken naar het gebruik van de gemeint, namelijk of er een relatie valt te ontdekken tussen de rechten die in uitgiftebrieven en beheersreglementen werden gegeven om de gemeint zelfstandig te beheren en het bezit van jaargeboden. Ook dit verband blijkt te bestaan, met als duidelijkste voorbeeld Geldrop, waar de heer wel de gemeint uitgaf, maar het beheer in eigen hand hield. Ook het voorbeeld van Heeze, Leende en Zesgehuchten is illustratief. Daar hield de heer het beheer in eigen hand, op de korte periode tussen 1537 en 1553 na. Toen de gebruikers de gemeint zelf beheerden, hadden zij het recht om bepalingen op te stellen voor het gebruik en alleen gedurende die periode hadden Heeze, Leende en Zesgehuchten jaargeboden.

De combinatie van de eerste en tweede invalshoek laat zien dat het bezit van een zelfstandig te beheren gemeint voorwaarde was om jaargeboden te doen ontstaan. De gemeenschappen aan wie nooit een gemeint werd uitgegeven, beheerden die ook niet en

maakten geen jaargeboden. Voorbeelden zijn de gemeenschappen die een gemeint gebruikten die bezit was van geestelijke instellingen, zoals Nederwetten en Sterksel.

De relatie tussen gemeint en jaargeboden is daarmee wel aangetoond. Maar wat met dit alles niet duidelijk wordt, is waarom de eenheid van het ressort van de schepenbank of het bestuur en de ligging van de gemeint de ideale omstandigheid bood voor het ontstaan van jaargeboden. Bovendien blijven er enkele gemeenschappen over waarvoor het ontbreken van jaargeboden niet wordt verklaard. Liempde had geen jaargeboden, terwijl het een eigen schepenbank en bestuur had en in 1337 het recht kreeg om in ieder geval voor één van de drie gemeintes gebruiksregels op te stellen. Jaargeboden ontbreken in Mierlo terwijl de rechthebbenden voor de Groene Gemeint al sinds 1300 en die van de Dorpsgoor sinds 1386 zelfstandig beheersbepalingen mochten opstellen. Son had een eigen bestuur en een eigen gemeint die de gemeenschap naar eigen inzicht mocht beheren. Budel, Maarheeze, Soerendonk en Gastel gebruikten samen één gemeint. Ook daar moeten afspraken zijn gemaakt om de exploitatie van de gemeint ordelijk te laten verlopen. Hetzelfde geldt voor de groepen individuen die een gemeint gebruikten, zoals de groep in Budel en de groep uit Stiphout die de Eenselaar kocht.

Als wordt uitgegaan van de stelling dat voor het gebruik van een gemeint altijd afspraken moeten zijn gemaakt en dat, als een groep gebruikers de gemeint zelfstandig beheerde, die groep gebruikers zelfstandig afspraken voor het gebruik heeft gemaakt, dan wordt duidelijk wat het essentiële verschil is tussen de gemeintes en hun rechthebbenden. Dat verschil is het al dan niet beschikken over een centraal administratief apparaat met centrale archivering op een niveau dat overeenstemde met het beheer van de gemeint. Als een gemeint zelfstandig werd beheerd, is het niet de vraag of er afspraken zijn gemaakt in de vorm van jaargeboden of anderszins, maar of die bewaard zijn gebleven. De beste kans op bewaring bood het administratieve centrale apparaat van de gemeenschap. Wanneer de geboden door een van de gezworenen thuis werden bewaard, is er grote kans dat die geboden niet bewaard zijn gebleven. Wanneer zij werden bewaard in het archief van de schepenbank of het bestuur dan bleven zij wel bewaard, tenzij ze verloren gingen bij calamiteiten. Dat bewaren gebeurde echter uitsluitend indien de administratie van het beheer van de gemeint op hetzelfde centrale niveau gebeurde als de administratie van de gemeenschap. Bij die administratie is vooral de schepenbank van belang, omdat het bestuur van een gemeenschap die geen eigen schepenbank had slechts een beperkte administratie voerde. Die bestond vaak uit niet veel meer dan de afzonderlijke financiële administratie.

Dit leidt tot de volgende conclusie: jaargeboden zijn bewaard gebleven in de administratieve archieven van gemeenschappen met een eigen schepenbank en een eigen bestuur als de gemeenschap een gemeint bezat die zij zelfstandig beheerde en waarvan de rechthebbenden dezelfde personen waren als de bewoners van het ressort van schepenbank en bestuur.

In Peelland voldeden aan deze omschrijving Asten, Deurne, Erp, Helmond, Lieshout, Nuenen en Gerwen, Sint-Oedenrode, Schijndel, Someren, Stiphout, Veghel en Vlierden. Voor alle andere gemeenschappen in Peelland geldt dat zij niet volledig aan deze definitie voldeden. Van al die andere gemeenschappen zijn alleen in Aarle, Rixtel en Beek jaargeboden aangetroffen. Zij hadden een gezamenlijke schepenbank en een gezamenlijke gemeint, maar wel gescheiden besturen. De jaargeboden zijn bewaard gebleven in het archief van Aarle-Rixtel, waar ook het archief van de schepenbank werd bewaard. Zij bleven

daar toen Beek en Donk in 1642 een aparte heerlijkheid werd met een eigen schepenbank.

Voor verschillende andere gemeenschappen geldt dat er weliswaar één schepenbank was, maar dat de gemeintes niet overeenstemden met het ressort van die schepenbank en derhalve ook geen centrale administratie en archivering hadden. In Son en Breugel lijkt de situatie op die van Aarle, Rixtel en Beek. Er was één schepenbank, maar de twee gemeenschappen hadden eigen besturen. Het verschil is dat Son en Breugel ieder een eigen gemeint gebruikte, waarvan die van Breugel niet officieel was uitgegeven. De bepalingen die er waren, werden wellicht op het niveau van de eigen gemeint geadministreerd en niet op het niveau van de centrale administratie, die van de schepenbank. Mierlo kende sinds 1392 één schepenbank en één bestuur, maar er lagen twee gemeintes waarvan de gerechtigden niet geheel dezelfde waren en waar bovendien een van de gemeintes deels op het grondgebied van Lierop lag. Ook hier was het beheer van de twee gemeintes niet gelijk aan het rechtsgebied van de schepenbank en van de centrale administratie. Omgekeerd gold hetzelfde voor Lierop: één schepenbank en één bestuur, maar twee gemeintes waarin in de ene de inwoners van Lierop en in de andere, deels op het grondgebied van Mierlo, enkele personen uit Lierop en alle inwoners van Mierlo waren gerechtigd. Ook hier werd de administratie van de twee gemeintes niet op hetzelfde niveau gedaan als schepenbank en bestuur. Liempde had net als Lierop één schepenbank, één bestuur, maar meer dan een gemeint. De bronnen ontbreken over de gerechtigden in de gemeint die al in 1309 in Liempde lag en over de gerechtigden in de gemeint die in 1326 werd gekocht. Van de gemeint die in 1337 werd gekocht, is bekend dat alle inwoners van Liempde daarin waren gerechtigd. Het ontbreken van jaargeboden doet vermoeden dat niet alle inwoners van Liempde in de twee oudste gemeintes waren gerechtigd.

In Budel, Maarheeze, Soerendonk en Gastel strekte de gemeint zich uit over het rechtsgebied van twee schepenbanken die ieder een eigen administratie hadden. Het beheer van de gemeint werd niet uitgevoerd op hetzelfde niveau als de schepenbank. Het ontbreken van jaargeboden wijst erop dat het beheer van de gemeint niet centraal is geadministreerd en gearchiveerd bij een van de schepenbanken. De situatie in Bakel is precies omgekeerd, daar lag de gemeint geheel binnen het rechtsgebied van de schepenbank, maar de gemeint werd gebruikt en beheerd door een groter collectief. Bakel laat zien dat er wel degelijk afspraken werden gemaakt voor het beheer van een gezamenlijk bezeten gemeint. Er zijn vroege jaargeboden bewaard gebleven uit het jaar 1499. Die oudste geboden zijn echter niet terug te vinden in het archief van één van de rechthebbende gemeenschappen. Zij zijn gaan zwerven en op een niet bekend moment opgeborgen in het archief van Deurne. Daarom kunnen we er nu nog over beschikken. De volgende serie uit 1627 berust slechts als afschrift in het archief van Helmond. Het originele exemplaar en het exemplaar uit 1571 waarop dat was gebaseerd, zijn verloren gegaan. Toen na de zoveelste ruzie in 1646 een akkoord werd gesloten, was een van de bepalingen dat voor iedere gemeenschap een verzameling zou worden aangelegd van alle bekende documenten. De exemplaren van de jaargeboden in de archieven van Deurne en Helmond waren toen blijkbaar niet meer bekend. Zij werden niet ingeschreven.

De gebruikers van de gemeintes die aan een groep individuele personen werden uitgegeven, hadden uiteraard ook geen administratie op het niveau van een schepenbank. Van de gemeente in Budel en van de Eenselaar in Helmond zijn dan ook geen afspraken over het beheer bewaard gebleven.

Dan resten nog slechts de Peellandse gemeenschappen die de gemeint die zij gebruikten niet zelf beheerden: Geldrop, Sterksel, Nederwetten, Tongelre en Heeze, Leende en Zesgehuchten, met uitzondering van de zestien jaar waarin zij zelf de gemeint beheerden.

Het verband tussen gemeint en jaargeboden is door middel van de vergelijking van uitgiftebrieven, beheersreglementen en inhoud van de jaargeboden duidelijk aangetoond. Ook is gebleken dat er veel meer bepalingen voor het gebruik van door de gemeenschappen beheerde gemeintes moeten zijn geweest, die echter niet bewaard zijn gebleven, omdat zij nooit centraal zijn gearchiveerd.

6.6 Samenvatting

Het grote aantal jaargeboden dat betrekking heeft op de gemeint zet ons op het spoor van een mogelijke relatie tussen het ontstaan van jaargeboden en het beheren van de gemeenschappelijke gronden. Dat vermoeden wordt versterkt doordat Heeze, Leende en Zesgehuchten uitsluitend jaargeboden hadden gedurende de periode 1537-1553, toen zij de gemeint in bezit hadden en zelfstandig beheerden. Om dit vermoeden te onderbouwen zijn in dit hoofdstuk de uitgiftes van de Peellandse gemeintes beschreven en zijn de overeenkomsten en verschillen tussen de gemeenschappen onderzocht voor wat betreft het ressort van schepenbank en bestuur en de omvang van de gemeint. Om aan de verschillen en overeenkomsten conclusies te kunnen verbinden is vervolgens gekeken welke bevoegdheden de gemeenschappen hadden om hun gemeint zelfstandig te beheren.

De Peellandse gemeenschappen gebruikten allemaal een gemeint, maar er zijn wel verschillen. De meeste gemeintes werden officieel uitgegeven, maar er waren ook gemeintes die behoorden tot het bezit van geestelijke instellingen die inwoners van een gemeenschap toestemming gaven hun gronden te gebruiken, zonder dat de kerkelijke instelling die gronden aan de gemeenschap uitgaf. Van Tongelre en Breugel is helemaal niet bekend waarop hun gebruiksrecht op de gemeint was gebaseerd. Omdat alle Peellandse gemeenschappen een gemeint gebruikten, kan enkel het bezit van de gemeint niet verklaren waarom de ene gemeenschap wel en de andere gemeenschap geen jaargeboden had.

De verschillen tussen de gemeenschappen komen naar voren door de ressorten van schepenbanken en besturen te verbinden met het gebruiksrecht in één of meer gemeintes. Het meest eenvoudige model vormt de gemeenschap met een eigen schepenbank, een eigen bestuur en een gemeint waarin de gemeenschap als geheel het gebruiksrecht had. Gemeenschappen volgens dat model zijn in Peelland in de meerderheid en juist in de meeste van die gemeenschappen zijn jaargeboden aangetroffen. De minste kans op jaargeboden bieden gemeenschappen waar binnen het rechtsgebied van een schepenbank meer dan één gemeint lag met ieder een eigen groep gebruikers, zodat niet alle inwoners van het rechtsgebied in iedere gemeint dezelfde gebruiksrechten had, of een gemeint zich uitstreckte over het rechtsgebied van meer dan één schepenbank.

Het belang van de eenheid tussen schepenbank (bestuur) en bezit gemeint is met deze modellen aangetoond. Maar het verklaart niet het ontbreken van jaargeboden in Geldrop, een gemeenschap met één schepenbank, één bestuur en één gemeint waarin alle inwoners gerechtigd waren. Het verklaart ook niet waarom bijvoorbeeld Nederwetten, een gemeenschap waarvan de leden een gemeint gebruikte met toestemming van de abdijs van

Hooidonk, geen jaargeboden had. Om daarover duidelijkheid te verkrijgen is gekeken naar de bevoegdheden die de bezitters van een gemeint kregen om die zelfstandig te beheren.

Het onderzoek naar de bevoegdheden die gemeenschappen kregen om de gemeint te beheren geeft een deel van de verklaring voor het ontbreken van jaargeboden in bepaalde gemeenschappen. In Geldrop mochten de inwoners de gemeint tegen betaling gebruiken, maar behield de heer zich het recht voor om regels op te stellen voor het gebruik. De inwoners van Geldrop beheerden dus niet zelfstandig hun gemeint. Vergelijkbaar zijn de gemeintes van geestelijke instellingen die de inwoners van gemeenschappen mochten gebruiken, maar waarbij de geestelijke instellingen zelf het beheer in handen hielden.

De bevoegdheid om de gemeint zelfstandig te beheren blijkt een belangrijke voorwaarde te zijn voor de aanwezigheid van jaargeboden. Waar gemeenschappen die bevoegdheid hadden, moeten zij afspraken hebben gemaakt om het gezamenlijke gebruik te regelen. Voor gemeintes waar de gebruikers die bevoegdheid niet hadden, kunnen gebruiksregels zijn opgesteld door de heer, zoals in Geldrop en in Heeze, Leende en Zesgehuchten buiten de periode 1537-1553, of door een geestelijke instelling. Gebruiksregels werden daar niet opgesteld door de gebruikers zelf en zij hadden dan ook geen jaargeboden.

Voor gemeenschappen die de bevoegdheid hadden om hun gemeint te beheren, is het verkeerd om te vragen waarom ze geen jaargeboden hadden, maar dient de vraag te luiden waarom hun jaargeboden niet bewaard zijn gebleven. Door de vraag op de juiste manier te formuleren, wordt duidelijk waarom er zoveel jaargeboden zijn aangetroffen in gemeenschappen waar eenheid bestond tussen ressort schepenbank/bestuur en bezit van een gemeint. Het antwoord op die vraag is de centrale administratie en archivering. Dat verklaart ook waarom in andere gemeenschappen met beheersrechten voor hun gemeint geen jaargeboden zijn aangetroffen. In die gemeenschappen ontbrak de centrale administratie. Op het grondgebied van Mierlo en Lierop lagen in totaal drie gemeintes. Twee daarvan lagen op het eigen grondgebied van de gemeenschappen en werden exclusief door de eigen inwoners gebruikt. De derde lag deels op Mierlo's en deels op Lierops grondgebied en werd door Mierlo en door specifieke personen uit Lierop gebruikt. Voor die drie gemeintes moeten gebruiksregels zijn gemaakt, maar omdat die regels golden voor degenen die de gemeint gebruikten – en dat waren voor de drie gemeintes gezamenlijk niet alle inwoners – werden die regels geadministreerd op het niveau van de beheerders van de gemeint en niet op het centrale niveau van de schepenbanken. Voor andere gemeenschappen waar geen jaargeboden zijn aangetroffen, geldt eveneens het ontbreken van een centrale administratie op het niveau waarop de gemeint werd beheerd.

Na de vergelijking in dit hoofdstuk van de verschillende aspecten van de uitgifte van de gemeintes is de relatie tussen jaargeboden en gemeint duidelijk aangetoond. Jaargeboden zijn regels die de gezamenlijke gerechtigden maakten om hun gemeenschappelijke gronden te beheren. Basisvoorwaarde daarvoor was dat de gebruikers het recht hadden hun gemeint te beheren. Wat de bezitters van de gemeint mochten regelen in de jaargeboden was afhankelijk van de bevoegdheden die de uitgever van de gemeint toestond. Wel was er sprake van overleg. Als de inwoners een uitbreiding van hun rechten wilden, konden zij die, tegen betaling, verwerven. De hertog lijkt gevoeliger te zijn geweest voor de vraag naar uitbreiding van rechten dan particuliere heren.

De bezitters hadden derhalve geen autonome bevoegdheid tot regelgeving. Dit ligt in de lijn van de constatering van Coopmans dat veel van de regelgevende bevoegdheden van

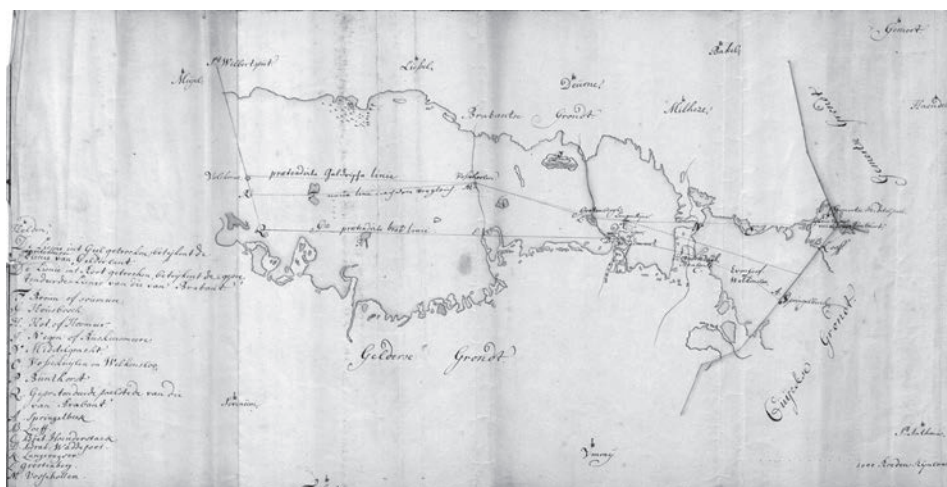
gemeenschappen zijn terug te voeren op de bevoegdheden die werden verleend bij de uitgifte van de gemeint.⁸⁸

Als de essentie van jaargeboden is dat het door de bezitters van de gemeint opgestelde regels zijn, dan impliceert dat tevens dat de bepalingen over de gemeenschap toegevoegde bepalingen zijn, die niets te maken hebben met de oorspronkelijke jaargeboden. Dat bevestigt dat het onjuist is om de jaargeboden te kenmerken als apv's zoals Van Boven en Coopmans deden.⁸⁹ De geboden gericht op de openbare orde maken juist geen deel uit van de kern van de jaargeboden.

De eenheid van ressort van schepenbank/bestuur en beheer van de gemeint die leidde tot centrale administratie en archivering is een logische verklaring voor het al dan niet bewaard blijven van jaargeboden, maar is in dit hoofdstuk niet bewezen. Om aan te tonen dat het ontbreken van een centrale administratie het verschil maakte, moet blijken dat gebruikers van gemeintes waar die eenheid ontbrak wel degelijk regels maakten en overtreders van die regels beboetten. In het volgende hoofdstuk zullen daarom de kwartierrekeningen worden onderzocht op overtredingen op de gemeint.

88 Coopmans, 'De betekenis van de gemeynten', 141.

89 Coopmans, 'De betekenis van de gemeynten', 151; Van Boven, 'De keuren' 79.



Afb. 7.1 A+B Op 20 november 1716 werd het Tractaat van Venlo gesloten, waarmee de koning van Pruisen en de Staten-Generaal der Verenigde Nederlanden een akkoord sloten over de grens tussen de Meierij van 's-Hertogenbosch en het Pruisisch Overkwartier. Dat laatste was het deel van Opper-Gelre, dat sinds 1713 tot Pruisen behoorde. Beide partijen maakten kaarten van het gebied waarover onenigheid bestond en van de bekende grenzen. Vervolgens gebruikten de partijen elkaars kaarten om aantekeningen op te maken. Op kaart A, de Pruisische kaart, staan de gepretendeerde grenzen en de bij akkoord vastgestelde grens aangegeven met Nederlandse tekst. Op kaart B, de Nederlandse kaart, is de tekst bij de grenzen in het Duits (NL-EHVRHCE, Beeldbank, 188343).

7 Het beheer van de gemeint na de uitgifte

7.1 Inleiding

De rekeningen van de hoogschout van de Meierij van 's-Hertogenbosch en de kwartierschout van Peelland zijn om verschillende redenen interessant voor het onderzoek. De eerste reden is dat tussen de uitgiftebrieven van de gemeintes en de bewaard gebleven jaargeboden een lange periode zit. De Vliedenaren kregen hun gemeint in 1326.¹ De jaargeboden in Vlieden gaan niet verder terug dan 1775, hoewel er aanwijzingen zijn van hun bestaan in het begin van de zeventiende eeuw.² De oudste overgeleverde jaargeboden in Peelland, die van Bakel, zijn gemaakt aan het einde van de vijftiende eeuw.³ Dat is bijna 175 jaar na de uitgifte van de gemeint in 1326.⁴ Die lange periode tussen de uitgifte van gemeintes en de bewaard gebleven jaargeboden maakt het moeilijk om gevolgtrekkingen te maken voor veranderingen in de tussenliggende periode. De hoogschout en kwartierschout verantwoordden in hun rekeningen de inkomsten uit de hertogsdorpen. Daaronder vallen ook inkomsten uit overtredingen op de gemeint. Zij vormen daardoor een seriële bron uit de periode tussen de uitgifte van de gemeintes en de bewaard gebleven jaargeboden. In dit hoofdstuk zal via de rekeningen van de kwartierschout van Peelland een brug worden geslagen tussen de uitgifte van de gemeint, eventuele beheersreglementen en de jaargeboden.

De tweede reden waarom de rekeningen interessant zijn, is dat zij wellicht kunnen bewijzen dat gemeenschappen waar geen jaargeboden zijn aangetroffen toch regels opstelden voor het beheer van de gemeint. In het vorige hoofdstuk bleek dat veel gemeenschappen al bij de uitgifte van de gemeint of in latere beheersreglementen het recht kregen om gebruiksregels op te stellen. Toch ontbreken jaargeboden in enkele gemeenschappen die dat recht hadden. Daar werd gesteld dat de meest logische verklaring is dat in die gemeenschappen de gemeint werd beheerd op een ander niveau dan op het niveau van de rechtsmacht van de schepensbank en het werkgebied van het bestuur en dat daardoor de jaargeboden niet op een centraal niveau werden geadministreerd en gearhiveerd. Als dat het geval is, dan zou uit de rekeningen van de schouten naar voren kunnen komen dat in die gemeenschappen zonder centrale administratie wel degelijk regels voor het gebruik

1 Enklaar, *Gemeene gronden*, 271-279.

2 NL-EhvRHCE, 13129, *GVI*, inv.nr. 20, Resoluties, 1771-1790, 33v-43v; 13131, *SVI*, inv.nr. 1, Dingrol 1615-1635, 28 februari 1617.

3 NL-EhvRHCE, 13181, *GD*, inv.nr. 165, Keuren en breuken Bakel, 1499.

4 NL-EhvRHCE, 12001, *Ghm*, inv.nr. 424, 'Register van den titel van vercryg van de Peel', ca. 1670-1770, 3-4.

van de gemeint bestonden. Uiteraard geldt dit alleen voor de gemeenschappen waarover de gezagsrechten bij de hertog lagen, omdat alleen in die gemeenschappen de schouten boetes konden innen en verantwoorden.

De door de schouten geïnde boetes zijn de volgende reden om onderzoek te doen naar de rekeningen. Ook die boetes kunnen iets vertellen over de periode tussen de uitgifte van gemeintes en de bewaard gebleven jaargeboden. In de uitgiftebrieven en beheersreglementen kregen de gemeenschappen het recht om boetes, breuken of penen genoemd, op te leggen. Dat gebeurde in een aantal gevallen met vermelding van de instelling of persoon die de opbrengst van de boete ontving. In de jaargeboden is de bestemming van de opbrengst van de boete vaak anders dan in de uitgiftebrieven. Wellicht dat de kwartierrekeningen laten zien wat leidde tot die verandering.

7.2 Rekeningen kwartierschout

De kwartierschout van Peelland verantwoordde in zijn rekeningen de inkomsten uit boetes die werden opgelegd in de gemeenschappen die onder het gezag van de hertog vielen. Dat gebeurde ook al in de tijd dat de kwartierschout nog geen afzonderlijke rekeningen



Afb. 7.2 In de rekeningen van de kwartierschout komen de jaargeboden onder verschillende namen voor. In Tongelre komen ze in 1386 voor als keuren in de kerk gelegd. Dat gebeurde in de voorganger van deze laatmiddeleeuwse kerk in Tongelre. De foto is genomen in 1888, de kerk werd in 1891 afgebroken (NL-EhvRHCE, *Beeldbank*, 119717).

opstelde, maar zijn rekeningen werden opgenomen in de rekeningen van de hoogschout van de Meierij van 's-Hertogenbosch.⁵ De oudste bewaard gebleven rekening is van het jaar 1368-1369, toen de uitgiftes van de gemeintes nog recent waren.⁶

In die oudste rekening van de hoogschout en kwartierschout uit de periode juni 1368–december 1369 staat al een boete voor een overtreding op de gemeint van Lierop voor het hoeden van verboden schapen.⁷ Dat is slechts zestig jaar na de uitgifte van de gemeint.⁸ Die boetes op de gemeint komen ook in latere rekeningen voor onder verschillende benamingen: keuren die liggen op het veld (Schijndel 1384-1385), heidekeuren (Vlieden 1385-1386), keuren die op de gemeint gelegd zijn (Sint-Oedenrode 1386) en keuren in de kerk gelegd (Tongelre 1386).⁹ Maar er zijn ook specifiekere benoemde overtredingen, zoals in Erp, waar iemand 'die ghemeijnt aangroef', of in Aarle, Rixtel en Beek, waar een boete werd opgelegd voor 'enen waterlaet dat hij ghestoept hadde'.¹⁰ Ook de in paragraaf 4.3 voor Veghel en Erp geconstateerde relatie tussen geweerde hofstad en het recht om de gemeint te gebruiken, is terug te vinden in de schoutrekeningen. In 1394-1395 kreeg Lemken Claussoen uit Veghel een boete omdat hij de gemeint gebruikte, hoewel hij op een ongeweerde hofstad zat.¹¹ Andere boetes hebben niets met de gemeint te maken, maar houden wel verband met bepalingen die later in de jaargeboden stonden. Vijf mensen uit Sint-Oedenrode werden in 1385-1386 bekeurd omdat zij hun waren hadden gemeten en gewogen met ongebrande maten.¹²

Uit dit korte overzicht blijkt dat de schoutrekeningen nadere informatie kunnen geven over de organisatie van de Peellandse gemeenschappen, ook al zijn de beschrijvingen in de posten tamelijk summier. Het feit dat in de rekeningen melding wordt gemaakt van geboden die later voorkomen in de jaargeboden maakt duidelijk dat al in de veertiende eeuw bepalingen bestonden voor het beheer van de gemeint. De vele incidentele inkijsjes vertellen iets over het functioneren van de gemeenschappen. Een voorbeeld kan dat duidelijk maken. In de gezamenlijke rekening van hoogschout en kwartierschouten uit het jaar 1416-1417 is de boete vermeld voor de Schijndelnaar Jan van Slipen die onrechtmatig de gemeint van Sint-Oedenrode had gebruikt.¹³ De boete bedroeg twaalf oude schilden, waarvan de hertog, de vrijheid en de kerk van Sint-Oedenrode ieder een derde deel ontvingen. De schout composeerde met de verdachte. Met deze schikking werd strafvervolgning afgekocht.¹⁴ In plaats van de twaalf oude schilden betaalde Slipen vijftien lichte gul-

5 De basis voor dit onderzoek vormden de samenvattingen en gedeeltelijke transcripties gemaakt door Henk Beijers; zie www.henkbeijersarchiefcollectie.nl (geraadpleegd periode 2013-2016). De ontsluiting door Beijers is vooral gericht op genealogisch onderzoek. Van delen die uit meerdere rekeningen bestaan, is de eerste rekening helemaal getranscribeerd, terwijl de transcripties van de overige rekeningen voornamelijk persoonsnamen onder de verschillende hoofden van rekening bevatten. Alle rekeningen zijn opnieuw onderzocht. Zonder de ontsluiting door de heer Beijers zou dit onderzoek veel meer tijd hebben gekost.

6 NL-EhVRHCE, 113-10190, *CmARAB O-g*, inv.nr. 2779, Gecombineerde rekening van de schouten, 1368-1369.

7 NL-EhVRHCE, 113-10190, *CmARAB O-g*, inv.nr. 2779, Gecombineerde rekening van de schouten, 1368-1369.

8 Welvaarts, 'Iets over Lierop', kolom 71.

9 NL-EhVRHCE, 113-10190, *CmARAB O-g*, inv.nr. 2780, Gecombineerde rekening van de schouten, 1384-1385; inv.nr. 2781, Gecombineerde rekening van de schouten, 1385-1386; inv.nr. 3015b, Gecombineerde rekening van de schouten, 1386.

10 NL-EhVRHCE, 113-10190, *CmARAB O-g*, inv.nr. 2782, Gecombineerde rekening van de schouten, 1386.

11 NL-EhVRHCE, 113-10190, *CmARAB O-g*, inv.nr. 2797, Gecombineerde rekening van de schouten, 1394-1395.

12 NL-EhVRHCE, 113-10190, *CmARAB O-g*, inv.nr. 2781, Gecombineerde rekening van de schouten, 1385-1386.

13 NL-EhVRHCE, 113-10190, *CmARAB Rk*, inv.nr. 12991, Rekening hoogschout, 1414-1429.

14 Jacobs, *Justitie en politie*, 110.

dens. Een behoorlijke vermindering, omdat de waarde van twaalf oude schilden ongeveer gelijk was aan zesendertig lichte guldens.¹⁵ De schout composeerde echter pas nadat hij advies had gevraagd van de Rooise schepenen en toestemming had gekregen van de gezworenen over de Rooise gemeint. Vooral het verschil tussen de rol van de schepenen en gezworenen is interessant. De schepenen gaven als rechters advies. De gezworenen, die als beheerders van de gemeint de boete hadden opgelegd, moesten toestemming geven, omdat met de vermindering van de boete via compositie ook het aandeel dat de gemeenschap kreeg werd verlaagd. Tevens wordt duidelijk dat de opbrengst van de boete werd gedeeld. Dat is iets wat niet blijkt uit de uitgiftebrieven van de gemeintes in Sint-Oedenrode.

Vanaf 1467 kennen de Peellandse kwartierrekeningen een standaardindeling.¹⁶ Tussen de rekeningen treden kleine variaties op, omdat niet iedere kwartierschout even gedetailleerd noteerde, of omdat hij bepaalde boetes in een andere rubriek plaatste, maar de structuur blijft tussen 1467 en 1623 gelijk. De gegevens over overtredingen op de gemeintes zijn te vinden in de rubriek 'civiele ontvangsten uit keuren, breuken en penningboeten'. De andere rubrieken zijn interessant voor een ander aspect van de jaargeboden. In het vorige hoofdstuk kon de relatie tussen gemeint en jaargeboden worden vastgesteld. Daar werd echter geen rekening gehouden met jaargeboden die over andere zaken dan de gemeint gaan. De boetes die de kwartierschout oplegde voor andere overtredingen, kunnen daar iets meer over zeggen.

Per gemeenschap beschreef de kwartierschout welke civiele inkomsten hij kon verwachten. Hij deed dit echter alleen van die gemeenschappen die in 1366 in de structuur van het kwartier Peelland van de Meierij waren opgenomen. In paragraaf 3.2 is, onder andere op basis van deze indeling, de vorming van de gezagsrechten in Peelland gereconstrueerd. Na de naam van de gemeenschap gaf de kwartierschout in iedere rekening de rechten die hertog of smalheer in de betreffende gemeenschap rond 1366 uitoefende, plus de latere veranderingen. Op het moment dat de hertog een gemeenschap erfelijk of in pand uitgaf aan een particuliere heer, stopten de inkomsten van de kwartierschout uit die gemeenschap. De schout bleef echter de gezagsrechten in de gemeenschappen vermelden, inclusief de hoofdbank en de gevolgde costumen. Zo kon hij de draad van zijn administratie direct weer oppakken wanneer een verpanding werd afgelost en de gemeenschap opnieuw binnen zijn werkgebied viel.

Door de duidelijke structuur van de rekeningen vanaf 1467 is het gemakkelijker om een overzicht te krijgen voor deze periode dan uit de incidentele posten in de rekeningen van hoogschout en kwartierschout uit de tijd vóór 1467. De inhoudelijke informatie blijft meestal beperkt. Als de kwartierschout recht had op een deel van de boete, dan verantwoordde hij in zijn rekeningen slechts de ontvangst en niet onder welke omstandigheden de overtreding was begaan. Dat betekent dat in de rekeningen veel posten staan van boetes opgelegd voor overtredingen op de gemeint zonder dat blijkt om wat voor overtreding het gaat. Het zijn juist deze posten die interessant zijn voor het onderzoek naar het beheer van de gemeint en de daaruit voortvloeiende jaargeboden. Het feit dat de kwartierschout slechts inde, maakt duidelijk dat de rol van de gezworenen op de gemeint groot was. Zij oefenden het toezicht op de gemeint uit en deelden zelfstandig boetes uit. De kwartierschout kwam er alleen maar aan te pas als ontvanger van het deel van de boete dat toekwam aan de hertog. Een paar voorbeelden kunnen dat duidelijk maken. In het rekeningjaar 1467-1468 ontving de kwartierschout in Veghel van de gezworenen vijf schel-

lingen van de breuken op de gemeint. Veghel en Erp kregen in het beheersreglement van 1379 het recht om jaarlijks gezworenen aan te stellen, die met de inwoners regels moesten opstellen voor het komende jaar. De gezworenen kregen het volledige beheer over de gemeint. De post in de rekening van 1467-1468 bewijst dat dit beheer ook het opleggen en innen van de boetes inhield. Zij droegen aan de kwartierschout slechts het deel over waar hij namens de hertog recht op had. In Bakel overtraden diverse personen in 1492-1494 geboden die door schepenen en gezworenen op de heide van Bakel waren gelegd. De gezworenen deelden aan die overtreders boetes uit. In Nuenen, Gerwen en Opwetten beboetten de gezworenen volgens de rekening van 1512-1515 een man op de gemeint. Volgens diezelfde rekening droegen de gezworenen van Lierop aan de kwartierschout enkele boetes af die zij voor overtredingen op de gemeint hadden geïnd. In de kwartierrekening van 1528-1530 staat onder Sint-Oedenrode een post voor een boete die de gezworenen hadden opgelegd aan Willem Claessen en in Someren was Jan Lemmens beboet door de gezworenen.

Een post in de rekening van 1526-1527 onder het hoofd Lierop maakt duidelijk dat de bepalingen voor de gemeint door de gemeenschappen zelf werden gemaakt, ook in gemeenschappen waarvan geen jaargeboden bewaard zijn gebleven. Henrick Verkenen en Willem Huijben werden beboet omdat zij door de naburen gemaakte ordonnanties op de Peel en op de heide hadden overtreden. De rekeningen van de kwartierschout noemen ook het eigen bestuursstelsel dat gemeenschappen hadden voor het beheer van de gemeint. Dat was een bestuur dat werd uitgevoerd door de gezworenen die zelfstandig optraden en overtreders bestraffen. De schoutrekeningen vormen daardoor daadwerkelijk de gezochte verbinding tussen de bevoegdheden die in uitgiftebrieven en beheersreglementen werden verleend en de jaargeboden die in schrift zijn overgeleverd.

De in het vorige hoofdstuk geconstateerde relatie tussen gemeint en jaargeboden, wordt door de bevindingen in de schoutrekeningen bevestigd. Het stelsel van het maken van regels voor de gemeint in de vorm van jaargeboden kan hierdoor veel verder terug in de tijd worden geplaatst. Bovendien maakt dit de schoutrekeningen, zowel die van de hoog- en kwartierschout uit de veertiende eeuw als de systematisch ingedeelde kwartierrekeningen vanaf 1467, geschikt om de overtredingen waarvoor boetes werden opgelegd te vergelijken met de bepalingen in de jaargeboden. Daarnaast blijken zij geschikt om een vergelijking te maken tussen gemeenschappen met en gemeenschappen zonder jaargeboden. Van beide soorten rekeningen zijn die van de kwartierschout vanaf 1467, door hun systematische indeling, het meest geschikt.

7.3 Peellandse gemeenschappen in de rekeningen van de schout

Gegevens over de Peellandse gemeenschappen zijn in de rekeningen van de Meierijse schouten slechts te vinden wanneer die gemeenschappen onder het gezag van de hertog vielen. Zoals hiervoor aangegeven, geven de vanaf 1467 systematisch ingedeelde kwartierrekeningen de gezagsrechten van de hertog weer zoals die waren in of kort voor 1388. Ge-

15 Gerekend naar de waarde die in de aanhef van de schoutrekening aan het einde van de veertiende eeuw staat vermeld: 10ude schild = 1½ gulden; 1 gulden = 2 lichte guldens.

16 NL-EhvRHCE, 113-10190, *CmARAB Rk*, inv.nr. 13028-13031, Rekeningen kwartierschout Peelland, 1467-1623.

meenschappen die in dat jaar nog niet binnen de administratieve structuur van Peelland waren opgenomen, bleven op het moment dat dit alsnog gebeurde buiten de rekeningen van de kwartierschout. Dat betekent dat Budel, Geldrop, Heeze, Leende en Zesgehuchten, Maarheeze, Soerendonk en Gastel en als laatste Sterksel helemaal niet worden genoemd in de rekeningen van de kwartierschout. Van de overige Peellandse gemeenschappen hadden Mierlo, Asten, Deurne, Liempde en Helmond tussen 1467 en 1623, de periode met de systematische indeling van de rekeningen, steeds particuliere heren. Lieshout viel de gehele periode onder een geestelijke heer. De hertog had daar de voogdij en ontving er slechts inkomsten uit de hoge jurisdictie. Vier gemeenschappen vielen de gehele periode onder het gezag van de hertog: Sint-Oedenrode, Someren en Son en Breugel. De andere Peellandse gemeenschappen vielen gedurende een deel van de periode onder het gezag van de hertog en een ander deel onder het gezag van een smalheer.

Onder de gemeenschappen die gedurende de periode 1467-1623 gedurende langere of kortere tijd hertogsdorp waren, zijn er een paar die niet geschikt zijn om de gegevens uit de kwartierrekeningen te vergelijken met de jaargeboden. Aarle, Rixtel, Beek en Stiphout vielen slechts van 16 december 1616 tot 26 februari 1622 onder de hertog. Deze periode is te kort om een goede vergelijking te kunnen maken. Schijndel had een eigen gemeint en de inventaris van de in Tweede Wereldoorlog verbrande archieven wijst op het bestaan van jaargeboden. Een overtreding die in Schijndel werd gepleegd, bewijst dat daar al in 1384-1385 geboden op de gemeint bestonden.¹⁷ Vergelijking met de verbrande jaargeboden is echter niet mogelijk. In Lieshout inde de kwartierschout slechts de hogere boetes, omdat de hertog daarop recht had als voogd van de abdij van Floreffe. In de oudste rekeningen staan de gedeelde inkomsten vermeld met de opmerking dat de abt van Floreffe de boetes van drie schellingen inde. Die drie schellingen staan voor alle civiele boetes en lage criminele straffen. In de praktijk komt het hierop neer dat de kwartierschout nauwelijks inkomsten had in Lieshout, al helemaal niet uit de gemeint. In de zestiende eeuw ontstonden problemen over de inning van de boetes. In de rekening van 1556-1570 tekent de kwartierschout aan dat de abt alle boetes inde, hoewel hij daar geen recht op had. In latere rekeningen staat slechts dat de abt de boetes inde. De kwartierschout had er zich toen blijkbaar bij neergelegd dat hij in Lieshout geen inkomsten had. Voordat de problemen ontstonden, kon de schout een enkele keer een boete inschrijven in zijn rekening. Het zijn er te weinig om representatief te zijn voor de gehele periode van het gebruik van de gemeint door de inwoners. Daarom wordt Lieshout niet meegenomen in de vergelijking tussen jaargeboden en overtredingen die opgenomen zijn in de kwartierrekeningen. Nederwetten had geen eigen gemeint, maar gebruikte met toestemming van de priorij van Hoodonk gronden van de priorij. Nederwetten had ook geen jaargeboden. In de gehele periode 1467-1623 viel niet één zaak op die gemeint te bekeuren. Logisch, omdat het geen zaak was van de hertog om een overtreding op het privébezit van de priorij te bekeuren.

Uiteindelijk blijven slechts enkele gemeenschappen over die het mogelijk maken om te achterhalen of de overtredingen op de gemeint overeenstemming vertonen met die in de jaargeboden. De gemeenschappen met jaargeboden zijn Bakel (voor de combinatie met Helmond, Aarle, Rixtel en Beek), Erp, Nuenen met Gerwen en Opwetten, vervolgens Sint-Oedenrode, Someren, Veghel en Vlierden. In de kwartierrekeningen komen ook gemeenschappen voor waarvan geen jaargeboden bekend zijn. Dat zijn Breugel, Lierop, Son en Tongelre.

Om de vergelijking mogelijk te maken, is gebruik gemaakt van dezelfde rubrieken als in hoofdstuk 4 voor de geboden over het gebruik van de gemeint. Alle rubrieken worden in Tabel 7.1 genoemd. In de systematisch ingedeelde rekeningen van de kwartierschout zijn niet altijd overtredingen aangetroffen die vallen binnen de rubrieken. Die rubrieken zijn in de tabel cursief. Op die manier wordt goed zichtbaar welk type bepalingen in de kwartierrekeningen al dan niet overeenstemmen met de bepalingen in de jaargeboden. In de tabel staat het beginjaar van de rekening met de vroegste vermelding van een overtreding binnen een gemeenschap. Nadrukkelijk dient daarbij gezegd dat het hier gaat om overtredingen die zodanig gedetailleerd zijn omschreven dat zij in een rubriek zijn onder te brengen. In de tabel staat Bakel voor de overtredingen op de gezamenlijke gemeint van Bakel, Aarle, Beek en Helmond.

Het is duidelijk dat zowel gemeenschappen met als gemeenschappen zonder jaargeboden in de kwartierrekeningen voorkomen met overtredingen op de gemeint. Voor de gemeenschappen die jaargeboden hadden, is dat slechts een bevestiging van het hiervoor gestelde, namelijk dat de kwartierrekeningen de verbinding vormen tussen de uitgiftes van de gemeint en de jaargeboden en dat de overtredingen die daarin staan genoteerd, overtredingen van de jaargeboden zijn. Voor de gemeenschappen zonder jaargeboden is het een bevestiging van de conclusie in de vorige paragraaf. Het feit dat in bepaalde gemeenschappen geen jaargeboden zijn aangetroffen, betekent niet dat die er niet waren, maar dat zij niet bewaard zijn gebleven. Aan Breugel was geen gemeint uitgegeven, maar de gemeenschap gebruikte wel een gemeint. Dat blijkt uit de pootkaart die de gemeenschap in 1470 ontving en waarin zij zelfs het recht kreeg om delen van die gemeint te verkopen. Daarmee waren ook beheersrechten verkregen. Son bezat een eigen gemeint. Zowel Son als Breugel hadden geen jaargeboden. De kwartierschout legde in beide gemeenschappen boetes op. Die in Breugel moeten betrekking hebben op de eigen gemeint. De inwoners van het gehucht Olen in Breugel gebruikten sinds 1562 samen met de inwoners van Nederwetten een gemeint die in bezit was van de priorij van Hooionk, maar net als voor Nederwetten gold dat de kwartierschout geen recht had op boetes uitgedeeld op bezit van de priorij van Hooionk.¹⁷ De boete die Wouter de Cremer uit Breugel in 1565-1570 kreeg opgelegd voor het turven buiten de afzetting, moet dan ook te maken hebben met de eigen Breugelse gemeint.

In Lierop lagen twee gemeintes. In de ene gemeint waren alle inwoners gerechtigd, in de andere waren de inwoners van Mierlo en specifieke personen uit Lierop gerechtigd. Lierop viel dan ook onder de categorie gemeenschappen waarin het ressort van schepenbank en bestuur weliswaar samenvielen, maar het gebruik van de gemeint niet. Dat leidde in het vorige hoofdstuk tot de conclusie dat de meest logische verklaring voor het ontbreken van jaargeboden moet worden gezocht in het ontbreken van een centrale administratie op het niveau waarop de gemeintes werden beheerd. Die verklaring vindt een bewijs in de kwartierrekeningen. Nog duidelijker dan bij Son en Breugel blijkt dat Lierop verordeningen maakte voor het gebruik van de gemeint. In de rekening van 1502 staan verschillende namen van mensen die door de gezworenen waren beboet, omdat zij in strijd met de regels hadden geturfd. In de rekening van 1512-1515 verantwoordde de kwartierschout geld dat hij

¹⁷ NL-EhvRHCE, 113-10190, *CmARAB O-g*, inv.nr. 2780, Gecombineerde rekening van de schouten, 1384-1385.

¹⁸ Coenen, *Gegeven Sint-Barbaradag*, 45-46.

TABEL 7.1 VROEGSTE OVERTREDING OP DE GEMEINT PER GEMEENSCHAP IN DE REKENINGEN VAN DE KWARTIERSCHOUT IN DE PERIODE 1467-1623

Onderwerp*	Jaargeboden							Geen jaargeboden			
	Bakel	Erp	Nuenen	Sint-Oedenrode	Someren	Veghel	Vlierden	Breugel	Lierop	Son	Tongelre
Weren buitenstaanders	1502	1544	1509	1467	1538				1483		
Ongelijke rechten				1512	1503	1525			1501	1515	
Veedrijven en schutten					1505	1542		1565		1565	
Producten	1490	1468	1501	1481	1502	1498	1544	1565	1483	1468	1498
<i>Toezichthouders</i>											
<i>Schouw</i>											
Toegankelijkheid		1538		1549	1489	1536	1542	1538		1538	
<i>Brandpreventie</i>											
Bestrijding dierziekten				1468	1542		1468				
<i>Gemeenschapsdiensten</i>											
<i>Voorpoting</i>											
Incorporatie					1565	1523					

* Onderwerp overtreding is ontleend aan het schema gebruikt voor de indeling van de jaargeboden; cursief de rubrieken die niet in de schoutrekeningen voorkomen

Bron: Rekeningen kwartierschout Peelland.

had ontvangen van de gezworenen van Lierop voor keuren die op de gemeint waren uitgedeeld. De Lieropse jaargeboden zijn niet bewaard gebleven, maar de gemeenschap had wel gezworenen die zelfstandig konden optreden. Dat moet zijn geweest op de gemeint waarin alle inwoners van Lierop waren gerechtigd. Het optreden van de gezworenen wijst op een bestuur over en beheer van die gemeint. Ook wijst het op een beheer dat door de inwoners van Lierop werd geregeld. Dat bleek uit de hierboven vermelde omschrijving in de rekening van 1526-1527, waarin Henrick Verkenen en Willem Huijben werden beboet, omdat zij door de naburen gemaakte ordonnanties overtraden. Lierop laat zien dat het ontbreken van jaargeboden niets zegt over het al dan niet gehad hebben van jaargeboden. Het zegt slechts iets over het belang van een administratief apparaat voor het bewaard blijven van de archieven.

7.4 Peellandse gemeintes in de rekeningen van de schout

De schoutrekeningen blijken inderdaad een brug te zijn tussen de uitgiftebrieven van de gemeintes en de bewaard gebleven jaargeboden. Zij maken duidelijk dat de gemeenschappen al jaargeboden maakten kort na de uitgifte van gemeintes. Dat versterkt de conclusie uit hoofdstuk 6 dat de jaargeboden voortkomen uit het recht dat de gemeenschappen kregen om de gemeint te beheren.

De rekeningen bevestigen ook de conclusie uit dat hoofdstuk dat het ontbreken van jaargeboden niet betekent dat die jaargeboden niet zijn gemaakt door de rechthebbenden in een gemeint. Ook gemeenschappen zonder series jaargeboden maakten bepalingen voor het gebruik van de gemeint en gezworenen legden daar boetes op die vervolgens door de kwartierschout werden geïnd. Er waren wel regels voor het gebruik, maar die zijn niet geadministreerd en gearhiveerd in het archief van de schepensbank of het archief van het bestuur van de gemeenschap.

De bepalingen waarvan de bij overtreding opgelegde boetes staan genoteerd in de rekeningen van de kwartierschout zijn ruimer dan in de uitgiftebrieven. In de uitgiftebrieven ligt de nadruk op het voorkomen van misbruik van de gemeint door niet-gerechtigden. Uit de nadere bepalingen van de uitgiftebrieven blijkt dat hierbij vooral werd gedacht aan vreemd vee. In de kwartierrekeningen komen geen boetes voor die werden opgelegd voor het misbruik door gerechtigden die vreemd vee weidden. De bepalingen in de uitgiftebrieven over het weren van buitenstaanders zijn divers, maar waren allemaal gericht op het weren van personen en vee van buiten de gemeenschap.¹⁹ In het beheersreglementen van 1379 voor Erp en Veghel zijn de bevoegdheden veel breder geworden.²⁰ De inwoners kregen toen het volledige beheer van de gemeint, inclusief de bevoegdheid om gezworenen aan te stellen die met de inwoners bepalingen moesten opstellen voor het gebruik. Die gezworenen stelden een schutter aan en die schutter moest de op overtreding van gebruiksregels gestelde boetes uitpanden. Vee dat niet op de gemeint thuishoorde, werd in beslag genomen en opgesloten in de schutskooi en verkeerd gestoken turf nam men in beslag. In 1379 ging het niet meer alleen om het schutten van vreemd vee, maar om het volledige beheer van de gemeint.

In Vlierden blijken eind vijftiende eeuw de bevoegdheden om de gemeint te beheren ook veel uitgebreider dan het schutten van vreemd vee. In 1468 mochten de inwoners gezworenen kiezen die een ordonnantie moesten maken over het onverdeeld blijven van de gemeint (geen omheiningen en sloten) en over allerlei andere zaken zoals vee weiden, hei maaien, turven, zandverstuivingen tegengaan, beesten weren en bomen poten.²¹ Die ruimere bevoegdheden zijn terug te vinden in de kwartierrekeningen. Daar bestrijken de opgelegde boetes een ruimer terrein dan die in de uitgiftebrieven, maar ze komen wel overeen met de latere beheersreglementen en heruitgiftebrieven. De overtredingen in de kwartierrekeningen weerspiegelen daarmee een fase uit de jaargeboden die in overeenstemming is met het recht van een gemeenschap om het hele gebruik van de gemeint te reguleren.

De rekeningen laten een verschuiving zien in de bevoegdheden van gemeenschappen op de gemeint. In de uitgiftebrieven lag de nadruk vooral op het weren van buitenstaanders. Uit de rekeningen van de kwartierschout vanaf 1467 blijkt dat in de tussentijd de rol

19 NL-EhVRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 424, 'Register van den titel van vercryg van de Peel', ca. 1670-1770, 3-4; 10271, *GNG*, inv.nr. 101, Akte van de uitgifte van de gemeint, 1300; 13084, *GSom*, Privilegeboek, 14, 15; 10274, *GSon*, inv.nr. 19, Vidimus van uitgifte in 1355 van de gemeint; NL-HtBHIC, 7633, *DStO*, inv.nr. 89, Akte van uitgifte gemeint, 1311; 7697, *DVe*, inv.nr. 1, Kopie akte van uitgifte gemeint in 1310; *ONB* I, 720-722; Enklaar, *Gemeene gronden*, 153-156; Welvaarts, 'lets over Lierop', kolom 71.

20 NL-HtBHIC, 7687, *DE*, inv.nr. 21, Akte uitgifte recht keuren en breuken vast te stellen, 1379; Enklaar, *Gemeene gronden*, 246-250.

21 Enklaar, *Gemeene gronden*, 271-279.

van de gerechtigden bij het beheer en het toezicht op juist gebruik groter is geworden. Bij de uitgifte werd de rol van de uitgever, de hertog of de particuliere heer, benadrukt. Hij had ervoor te zorgen dat de gerechtigden in de gemeint ongestoord van hun gemeint gebruik konden maken. Hij trad op tegen buitenstaanders. Aan het einde van de veertiende eeuw maakten de gerechtigden niet alleen hun eigen regels voor intern gebruik, maar traden zij ook op tegen overtreders. Daarmee zijn de rekeningen ook een afspiegeling van het zelfstandig beheer door de gerechtigden in de gemeint.

De systematische indeling van de rekeningen vanaf 1467 laat ook goed zien dat de overtredingen op de gemeint slechts een klein deel vormden van de inkomsten van de kwartierschout. De kwartierschout maakte in zijn indeling onderscheid tussen lokale bepalingen en al zijn andere inkomsten. Hij noemde ze 'keuren in de kerk geboden' naar de plaats waar in de meeste gemeenschappen de gerechtigden in de gemeint bij elkaar kwamen om nieuwe jaargeboden te maken. De boetes die hij in zijn rekening onder die rubriek opnam, bewijzen dat het om overtredingen op de gemeint ging. Met de beschrijving van de manier waarop hij de boetes ontving, bewijst de schout dat die bepalingen op de gemeint door de inwoners waren gemaakt. De andere inkomsten die de kwartierschout had uit de Peellandse gemeenschap zijn divers. Dat waren inkomsten uit rechtspraak, uit overtredingen van geboden van hogerhand, uit het recht van de landsheer op goederen die niemand toebehoorden, maar ook uit het bedrag dat de hertog ontving wanneer iemand poorter wilde worden in Sint-Oedenrode. Zowel bepalingen over de rechtspraak als geboden van hogerhand zijn terug te vinden in de jaargeboden. Die werden niet gemaakt door de gemeenschappen zelf, maar de gemeenschappen hadden wel rekening te houden met die verordeningen. Bovendien sloten ze aan bij de eigen belangen. Op deze vermenging van lokale en bovenlokale regels wijst ook Cauchies in zijn inleiding op de bundel over vroege stedelijke wetgeving.²² Een voorbeeld is het door Filips de Goede op 14 augustus 1459 uitgevaardigde bevel om lokaal wacht te houden bij dreiging van onraad. Dit sloot naadloos aan bij de burenplicht zoals die in gemeenschappen gold. De bepaling werd opgenomen in de jaargeboden, zodat de inwoners van de gemeenschap ieder jaar werden herinnerd aan de verplichting die ze hadden tegenover de gemeenschap. Het instrument dat de gemeenschap had om de gemeint te beheren, de jaargeboden, werd op deze manier een instrument om regels van de hele gemeenschap in te schrijven.

De conclusie over de verschillen tussen gemeenschappen met en zonder jaargeboden kan slechts zijn dat die verschillen berusten op het al dan niet hebben van het recht om de gemeint zelfstandig te beheren en dat het al dan niet bewaard blijven van die jaargeboden te maken had met het administratieve apparaat. Waar het niveau van bestuur of rechtspraak niet samenviel met het bezit van de gemeint, werden de jaargeboden op een ander niveau vastgesteld, namelijk op het niveau van de gebruikers. Het is mogelijk dat zij wel op schrift werden gesteld, maar niet centraal op het niveau van de administratie van de gemeenschap werden bewaard. Maar wellicht werden ze, juist door het ontbreken van een administratief orgaan op dat niveau, nooit op schrift gesteld. De rekeningen van de kwartierschout bevestigen daardoor de conclusie van paragraaf 6.5.

7.5 Begunstigden van de boetes

De kwartierrekeningen maken duidelijk dat tussen de uitgiftebrieven van de gemeint en het laatste kwart van de vijftiende eeuw de bevoegdheden van de gebruikers van de gemeint zijn uitgebreid. In deze paragraaf wordt onderzocht of zij ook een verklaring bieden voor de veranderingen die na de uitgifte van de gemeint is opgetreden in de verdeling van de opbrengst van de boetes. Ook hierbij worden uitgiftebrieven, beheersreglementen, rekeningen van de kwartierschout en de jaargeboden met elkaar vergeleken. De verdeling van de boetes in de jaargeboden is het meest divers, omdat daarin ook bepalingen staan die niet met de gemeint te maken hebben.

7.5.1 Begunstigden in uitgiftebrieven en beheersreglementen

In de uitgiftebrieven zijn de bepalingen met sancties op verkeerd gebruik van de gemeint nog algemeen. Ze hebben vooral betrekking op misbruik door vreemd vee en buitenstaanders. In de uitgiftebrieven staan niet allemaal dezelfde personen of instellingen als ontvanger van de opbrengst van de boetes. Er zijn clusters van uitgiftes, die niet alleen qua tijd, maar ook qua bestemming van de boetes bij elkaar horen. In de uitgiftebrieven van 1300 aan Aarle met Rixtel en Beek, aan Erp, Helmond, Mierlo (Groene Gemeint) en Nuenen met Gerwen en Opwetten werd de opbrengst van de boetes gedeeld door hertog en parochiekerk.²³ In de uitgiftebrief van Erp staat dat die boete vijf schellingen was. In de andere uitgiftebrieven staat slechts dat die gelijk was aan die in andere gemeenschappen.

De uitgiftebrieven rond 1310 aan Sint-Oedenrode (Groene Gemeint en Grauwe Gemeint), Schijndel en Veghel kennen veel variatie in de bepalingen over de bestemming van de boetes.²⁴ In de uitgiftebrief van de Groene Gemeint wordt een boete van drie schellingen genoemd zonder dat er een verdeling bijstaat, terwijl in de uitgiftebrief van de Grauwe Gemeint helemaal geen boete is opgenomen. In Schijndel was de hoogte van de boete drie schellingen die in gelijke delen werden verdeeld tussen de hertogelijke vertegenwoordiger, de kerk en de schutter. In Veghel was het bedrag en de verdeling weer anders, namelijk vijf schellingen waarvan de hertog en de kerk ieder de helft kregen.

In 1326, bij de uitgifte van de gemeintes van Bakel, Deurne en Vlierden, hield de hertog de boetes geheel voor zichzelf, maar betaalde daarvan wel het salaris van de schutter.²⁵ Vanaf dat jaar veranderde het beleid weer. In latere jaren waren steeds kerk en hertog de begunstigden, terwijl de schutter een vast deel kreeg voor zijn werkzaamheden. De verdeling kerk, hertog, schutter staat niet alleen in uitgiftebrieven, maar ook in beheersregle-

22 Cauchies, 'L'activité législative communale', 14.

23 NL-EhvRHCE, 13000, GAR, inv.nr. 1/1, Akte van uitgifte door Jan II, 1300; 12001, GHm, inv.nr. 148, Vidimus van in 1300 uitgegeven gemeint, 1462; 13138, GMI, inv.nr. 1/2a, Afschriften akte uitgifte gemeint in 1300; inv.nr. 1/2b Vidimus akte uitgifte gemeint in 1300; 10271, GNG, inv.nr. 101, Akte van de uitgifte van de gemeint, 1300; ONB I, 720-722.

24 NL-HtBHC, 5016, DSc, inv.nr. 1, Bekrachtiging akte uit 1309 van uitgifte gemeint; 7633, DStO, inv.nr. 89, Akte van uitgifte gemeint, 1311; 7697, DVe, inv.nr. 1, Kopie akte van uitgifte gemeint in 1310; Enklaar, *Gemeene gronden*, 153-156.

25 NL-EhvRHCE, 13181, GD, inv.nr. 110, Register van 'verkrijg' en privilegiën, 1764, 5-10; 12001, GHm, inv.nr. 424, 'Register van den titel van vercryg van de Peel', ca. 1670-1770, 3-4; Enklaar, *Gemeene gronden*, 271-279.

menten. Bij de bevestiging van de uitgifte van de gemeint in Son in 1355 werd die verdeling nog steeds toegepast.²⁶ De enige afwijking is te vinden in de uitgiftebrief van Liempde uit 1337.²⁷ Liempde was onderdeel van de parochie Boxtel en had geen eigen kerk.²⁸ Daar werd gedeeld tussen hertog, gemeenschap en schutter. Meestal was de verhouding twee vijfde hertog, twee vijfde kerk en een vijfde schutter, maar soms kreeg ieder een derde. Chronologisch volgen dan de beheersreglementen van Erp en Veghel uit 1379.²⁹ Die kennen een andere verdeling. Hertog, kerk en gemeenschap kregen ieder een gelijk deel. Het salaris van de schutter kwam daar nog bovenop. In 1465 was die verdeling in gelijke delen nog steeds de indeling die de hertog hanteerde bij de vernieuwde verkoop van de gemeint van Schijndel, hoewel daarbij de schutter niet wordt genoemd.³⁰

Ook particuliere heren die gemeintes uitgaven lieten een deel van de boetes aan kerk en/of gemeenschap.³¹ Hendrik van Cuijk, heer van Asten, erkende in 1367 de rechten van de inwoners. De opbrengst van de boetes werd door hem gedeeld met de kerk en de gemeenschap. Jan, heer van Geldrop, gaf in 1377 aan de inwoners van Geldrop de gemeint uit in een eeuwigdurende huur. In deze uitgiftebrief staan meer bepalingen met anderzootige boetes. Maar de boetes op overtredingen op de gemeint werden ook hier gedeeld door heer, gemeenschap en schutter. De heer van Helmond gaf in 1374 de in Helmond gelegen Eenselaar uit aan de inwoners van Stiphout.³² Dat was zijn privébezit en hij hield



Afb. 7.3 De opbrengst van boetes die werden uitgedeeld op de gemeintes van Sint-Oedenrode werd verdeeld tussen de kwartierschout, de Rooise gemeenschap en de Rooise kerk (NL-HtBHC, *Collectie kaarten en tekeningen*, 343-1130).

de gehele boete zelf, op een klein gedeelte na dat was bestemd voor degene die het werk deed, de schutter. De heer van Mierlo gebruikte in 1386 bij de uitgifte van de Mierlose Dorpsgoor dezelfde verdeling als de hertog in die tijd.³³ Van de boete ging twee vijfde naar de heer, twee vijfde naar de kerk en een vijfde naar de schutter.

7.5.2 Begunstigden in de schoutrekeningen

In de volgende bron, de rekeningen van de kwartierschout, is de bestemming niet gemakkelijk te achterhalen.³⁴ De schout verantwoordde slechts zijn inkomsten, zonder te vermelden of het genoemde bedrag de gehele boete betrof, of slechts het deel dat hem toekwam. Af en toe duidt de beschrijving op een verdeling. In de systematisch ingedeelde rekeningen van de kwartierschout vanaf 1467 is bij de rubriek 'keuren in de kerk geboden', waarin de overtredingen op de jaargeboden zijn te vinden, in Erp, Sint-Oedenrode en Son vermeld dat de opbrengsten van de boetes werden verdeeld. Hertog, kerk en gemeenschap kregen ieder een derde deel. Omdat bij andere gemeenschappen de verdeling ontbreekt, kunnen slechts incidentele vermeldingen duidelijkheid verschaffen.

In Lierop haalde in het rekeningjaar 1483-1484 het dienstmeisje van Goijaert Gobbens turf op de gemeint, ook al was Goijaert daarin niet gerechtigd.³⁵ In dezelfde rekening in het jaar 1489-1490 werd in Someren een boete uitgedeeld aan Janne die Bruijne, die op de peelgronden een baan in tweeën had gestoken. Daem van den Waterhoff lijfde in 1548-1549 een deel van de gemeint van Veghel in.³⁶ Zowel in Lierop, Someren als Veghel werd de boete in drieën gedeeld. In Bakel is zowel in de periode 1549-1551 als in de periode 1556-1559 in de schoutrekeningen een verdeling van de boetes aangebracht.³⁷ Mierlo viel, na de aflossing van de heerlijkheid door de inwoners in 1617, korte tijd onder de verantwoordelijkheid van de hertog. In die korte periode tussen aflossing en herstel van heerlijke rechten staat Mierlo in de kwartierrekeningen. Willem Ariaen Thijs werd toen beboet omdat hij heide had geladen in strijd met de ordonnantie. In dit geval kreeg de keizer, als rechtsoptolger van de hertog, de helft.³⁸ Wie de andere helft kreeg, staat er niet, maar als de regeling overeenkomt met de bepalingen voor de Mierlose Groene Gemeint, dan was die voor de gemeenschap. Al deze incidentele bepalingen bij elkaar maken duidelijk dat veel gemeenschappen een verdeling van de boetes kenden bij overtredingen op de ge-

26 NL-EhVRHCE, 10274, *GSon*, inv.nr. 19, Vidimus van uitgifte in 1355 van de gemeint.

27 Godding, *Ordonnances*, 526.

28 Coenen, *Baanderheren*, 38.

29 NL-HtBHIC, 7687, *DE*, inv.nr. 21, Akte uitgifte recht keuren en breuken vast te stellen, 1379; Van Emstede, 246-250.

30 NL-HtBHIC, 5016, *DSc*, inv.nr. 8, Vidimus van bevestiging in 1464 van bezit gemeint.

31 NL-EhVRHCE, 13031, *GA*s, inv.nr. 1/1, Cartularium, 1755-1776, 11-15; 10262, *GGe*, inv.nr. 1, Vidimus van akte uit 1337 inzake uitgifte gemeint, 1706.

32 NL-HtBHIC, 346, *CvV*, inv.nr. 3370, Rekenkamer: Bois le Duc.

33 NL-EhVRHCE, 13138, *GMI*, inv.nr. 1/1b, Afschriften akte uitgeven gemeint in 1386.

34 NL-EhVRHCE, 113-10190, *CmARAB Rk*, inv.nr. 13028-13031, Rekeningen kwartierschout Peelland, 1467-1623.

35 NL-EhVRHCE, 113-10190, *CmARAB Rk*, inv.nr. 13029, Rekeningen kwartierschout Peelland, 1477-1538.

36 NL-EhVRHCE, 113-10190, *CmARAB Rk*, inv.nr. 13030, Rekeningen kwartierschout Peelland, 1538-1570.

37 NL-EhVRHCE, 113-10190, *CmARAB Rk*, inv.nr. 13030, Rekeningen kwartierschout Peelland, 1538-1570.

38 NL-EhVRHCE, 113-10190, *CmARAB Rk*, inv.nr. 13031, Rekeningen kwartierschout Peelland, 1615-1623.

meint. In de hertogsdorpen was dat een driedeling tussen hertog, kerk en gemeenschap. Gezien de bepalingen in de jongere uitgiftebrieven zal het deel voor de gemeenschap of voor gezworenen als vertegenwoordiger van de gemeenschap bedoeld zijn geweest voor betaling van de optredende functionaris of voor betaling van de andere onkosten voor het innen van de boete.

7.5.3 *Begunstigden in de jaargeboden*

In de jaargeboden komt een breed scala aan begunstigden voor:

- De heer. Hij komt uiteraard alleen voor in heerlijkheden.
- Vertegenwoordiger van hertog of heer in zowel heerlijkheden als hertogsdorpen. Hij komt voor onder de benamingen officier, schout en drossaard. Hij inde de boetes en verantwoordde die aan hertog of heer. Ook kon hij een deel van de boetes ontvangen als vergoeding voor werkzaamheden of als salaris. De kwartierschout ontving sinds 6 oktober 1459 volgens de toen uitgevaardigde instructie voor officieren van justitie een derde van alle boetes.³⁹ In heerlijkheden ontving de officier als onderdeel van de koop van zijn ambt vaak de opbrengst van de boetes.
- De gemeenschap, dan wel een gemeenschappelijke instelling. In enkele gevallen waren de gezamenlijke naburen de begunstigden, maar vaker was dit de kerk of de armentafel binnen de gemeenschap.
- Medegezellen. Zij komen voor bij werkzaamheden ten behoeve van de gemeenschap, wachtlopen of het volgen van de heer of de hertog in tijden van oorlog of in noodgevallen. Eén jaargebod kent een boete voor alle eedspersonen die niet ter vergadering verschenen. Zowel bij het wachtlopen als bij het verschijnen ter vergadering hadden niet alle leden van de gemeenschap recht op de boete, maar slechts diegenen die wel verschenen na een oproep. Deze boete was in natura, namelijk in de vorm van bier.
- Een gemeentelijke bestuurder of functionaris. Hoewel dat niet steeds is vermeld, zal het bijna altijd gaan om een vergoeding voor verrichte werkzaamheden. Die gemeentelijke bestuurders en functionarissen waren schutters, opdrijvers, gezworenen, schepenen, borgemeesters, gedeputeerden en keurmeesters. De positie van bestuurder en functionaris binnen de gemeenschap waren uiteraard niet vergelijkbaar. De schutters, vorsters en keurmeesters waren in dienst van de gemeenschap, terwijl de schepenen, gezworenen en borgemeesters binnen de gemeenschap deel uitmaakten van het bestuur. De gedeputeerden zaten daar tussen in. Het waren vaak bestuurders die voor bepaalde zaken als vertegenwoordigers van de gemeenschap optraden. Het begrip opdrijver is helemaal vaag. Dat kon in feite ieder lid van de gemeenschap zijn, zodra hij of zij daadwerkelijk overging tot het in de schutskooi brengen van beesten die in overtreding waren. Voor allemaal geldt dat zij namens de gemeenschap optraden om de jaargeboden te handhaven. Dat laatste is de basis waarom ze allemaal onder één noemer te scharen zijn.
- De aanbrengrer. Vergelijkbaar met de positie van de opdrijver is die van degene die een overtreding constateerde en meldde bij de bevoegde autoriteiten. In de jaargeboden komt die persoon voor onder de term aanbrengrer. Het verschil is dat de aanbrengrer niet zelf hoefde op te treden. Na de melding diende de aangestelde functionaris op te treden. Het gedeelte van de boete dat de aangever ontving, was geen salaris,

maar een beloning voor het melden van de overtreding. Toch zal in de praktijk de aanbrengrer vaak dezelfde zijn geweest als de gemeentelijke functionaris.

- Bezitter of werkgever. De bezitter van onroerend goed kon schade lijden bij overtredingen. In de jaargeboden staat geregeld vermeld, dat die schade moest worden vergoed. Die schadevergoeding kwam dan meestal bovenop de boete. In een enkel geval gaat het gebod verder: in Stiphout kreeg de eigenaar de helft van de boete.⁴⁰ In Deurne kreeg de werkgever een deel van de boete als zijn werknemer vroegtijdig vertrok.⁴¹ Omdat dit om sporadische gevallen gaat, zijn bezitters en werkgevers als begunstigden bij elkaar gezet.
- Geen begunstigde. Veel geboden vermelden wel de boete, maar zeggen niet wie de begunstigde was.

Deze begunstigden kunnen ook in combinatie voorkomen en in enkele gevallen bestond een keuzemogelijkheid. In de Bakelse jaargeboden staat dat de heer van Bakel aan het begin van het jaar diende te bepalen of hij de boetes wilde ontvangen en de peelmeesters van kost voorzag tijdens hun werkzaamheden, dan wel de ontvangsten van dat jaar afstond aan de peelmeesters.⁴² Deurne kent een gebod waarvan de boete naar de heer of naar de gezworene ging, en een ander gebod met een boete die ging naar de officier óf de heer.⁴³ Hoe dit werd geregeld, staat er niet bij, maar er zijn duidelijk verschillende mogelijkheden. Door de combinaties ontstaat een uitgebreid scala aan mogelijkheden die uiteraard niet in alle gemeenschappen voorkwamen.

7.6 Begunstigden, gemeten naar gezagsverhouding

In deze paragraaf wordt onderzocht of degene die de gezagsrechten over een gemeenschap uitoefende, invloed had op de toedeling van opbrengst van de boetes en of er verschillen in tijd zijn te constateren. Hierbij worden vier soorten gemeenschappen onderscheiden: 1. gemeenschappen die sinds de uitgifte van de gemeint niet als heerlijkheid werden uitgegeven; 2. gemeenschappen die steeds hoge heerlijkheid waren; 3. gemeenschappen die in de veertiende eeuw hoge heerlijkheid werden; 4. gemeenschappen die daarna als heerlijkheid werden uitgegeven. De scheiding tussen uitgiftes van heerlijkheden tot de veertiende eeuw en de latere uitgiftes is hier aangebracht, omdat die later uitgegeven gemeenschappen voorkomen in de systematische kwartierrekeningen. Dat maakt een vergelijking tussen uitgiftebrieven, schoutrekeningen en jaargeboden mogelijk.

Tabel 7.2 geeft een samenvatting van de Peellandse gemeenschappen waarvan in minstens één bron de bestemming van de boetes is genoemd. De jaargeboden bevatten meer gegevens dan de andere bronnen en daarin komt soms in het ene gebod een afwijkende bestemming van de opbrengst van de boetes voor dan in het andere gebod. Dit is aangegeven met a., b. en c.

39 NL-EhVRHCE, 113-10190, *CmARAB Rk*, inv.nr. 13028, Rekeningen kwartierschout Peelland, 1467-1476.

40 NL-EhVRHCE, 12299, *SSr*, inv.nr. 4, Resolutie- en vonnisboek, 1737-1751, 49v-56, gebod 6.

41 NL-HtBHC, 19, *RvB*, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, gebod (154).

42 NL-EhVRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 423, Keuren en breuken gemeint Bakel, ca. 1627, gebod 81.

43 NL-HtBHC, 19, *RvB*, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, gebod (37), (175).

TABEL 7.2 OVERZICHT VERDELING OPBRENGST BOETES IN PEELLANDSE GEMEENSCHAPPEN

Gemeenschappen	Boetes
<i>Aarle, Rixtel, Beek</i>	
uitgifte 1300	1/2 hertog 1/2 kerk Aarle
beheersreglement 1329	2/5 hertog 2/5 kerk 1/5 schutter
jaargebod < en > 1587	a. heer b. 1/2 heer 1/2 functionaris c. 1/3 heer 1/3 kerk 1/3 aanbrenger/functionaris
<i>Asten</i>	
bevestiging uitgifte 1367	1/3 heer 1/3 kerk 1/3 gemeenschap
jaargeboden	a. 1/3 heer/schout 1/3 armen 1/3 functionaris b. functionaris c. aanbrenger
<i>Bakel</i>	
uitgifte 1326	hertog die schutter betaalt
jaargebod 1499	1/3 hertog of acterende heer 2/3 kerken gerechtigde gemeenschappen
kwartierrekening < 1505	1/3 hertog 2/3 kerken Bakel Rixtel Helmond
jaargebod 1527	1/3 heer 1/3 kerken Bakel Aarle Helmond 1/3 peelmeesters
kwartierrekening 1549	1/3 hertog 1/3 kerken Bakel Rixtel Helmond 1/3 peelmeesters
jaargebod 1649	kwartierschout of peelmeesters
<i>Deurne</i>	
uitgifte 1326	hertog die schutter betaalt
jaargebod	heer of officier + variabele andere(n)
<i>Erp</i>	
uitgifte 1300	1/2 hertog 1/2 kerk
beheersreglement 1379	1/3 hertog 1/3 kerk 1/3 gezworenen namens naburen, extra salaris schutter
kwartierrekening 1463	1/3 hertog 1/3 kerk 1/3 gemeenschap
jaargebod 1610-1632	na betaling kosten 1/3 hertog 1/3 kerk 1/3 naburen
jaargebod 1732	na betaling kosten 1/3 naburen, 2/3 onbekend
<i>Geldrop</i>	
uitgifte 1377	2/5 heer 2/5 gemeenschap 1/5 schutter
<i>Helmond</i>	
uitgifte 1300	1/2 hertog 1/2 kerk
jaargebod	a. heer b. heer + functionaris c. heer + stad
<i>Liempde</i>	
uitgifte 1337	2/5 hertog 2/5 gemeenschap 1/5 schutter

Gemeenschappen	Boetes
<i>Lierop</i>	
uitgifte 1328	2/5 hertog 2/5 kerk 1/5 schutter
<i>Lieshout</i>	
jaargebod 1647	a. 1/2 heer 1/2 aangever b. 1/3 heer 1/3 kerk 1/3 aangever
jaargebod 1713	a. 1/2 heer 1/2 aangever b. 1/3 heer 1/3 armen 1/3 aangever c. 1/3 heer 1/3 kerk 1/3 aangever
jaargebod 1726	a. 3/4 drost 1/4 aangever b. drost c. 1/3 heer 1/3 armen 1/3 aangever
<i>Mierlo</i>	
uitgifte Groene Gemeint 1300	1/2 hertog 1/2 kerk
uitgifte Dorpsgoor 1386	2/5 hertog 2/5 gemeenschap 1/5 schutter
<i>Nuenen, Gerwen en Opwetten</i>	
uitgifte 1300	1/2 hertog 1/2 kerk Nuenen
kwartierrekening 1547	1/3 keizer 1/3 kerk 1/3 gezworenen
jaargebod	a. 1/3 officier 1/3 kerk 1/3 naburen b. acterende persoon
<i>Schijndel</i>	
uitgifte 1309	1/3 rechter hertog 1/3 kerk 1/3 schutter
heruitgifte 1465	1/3 hertog 1/3 kerk 1/3 gemeenschap
<i>Sint-Oedenrode</i>	
uitgifte Groene Gemeint 1309	gemeenschap
uitgifte Grauwe Gemeint 1311	gemeenschap
kwartierrekening	1/3 hertog 1/3 kerk 1/3 gemeenschap
jaargebod	1/3 kwartierschout 1/3 kerk 1/3 functionaris
<i>Someren</i>	
beheersreglement 1327	1/3 hertog 1/3 kerk 1/3 schutter
kwartierrekening	1/3 hertog 1/3 kerk 1/3 gemeenschap
jaargebod 1627	[1/3 hertog 1/3 kerk 1/3 gemeenschap]
jaargebod 1686	a. officier b. benadeelde c. 1/3 aangever
<i>Son</i>	
uitgifte 1355	2/5 hertog 2/5 gemeenschap 1/5 schutter
kwartierrekening 1467, 1535	1/3 hertog 1/3 kerk 1/3 gemeenschap
<i>Stiphout</i>	
uitgifte 1352	2/5 hertog 2/5 kerk 1/5 schutter
jaargebod < 1646	heer en naburen
jaargebod > 1646	officier en functionaris

Gemeenschappen	Boetes
<i>Eenselaar te Helmond aan inwoners Stiphout</i>	
uitgifte 1374	$\frac{8}{9}$ heer Helmond $\frac{1}{9}$ schutter
<i>Veghel</i>	
uitgifte 1310	$\frac{1}{2}$ hertog $\frac{1}{2}$ kerk
beheersreglement 1379	$\frac{1}{3}$ hertog $\frac{1}{3}$ kerk $\frac{1}{3}$ gezworenen namens naburen, extra salaris schutter
kwartierrekening 1548	$\frac{1}{3}$ keizer, $\frac{1}{3}$ kerk $\frac{1}{3}$ gezworenen
jaargebod	[na betaling kosten $\frac{1}{3}$ hertog $\frac{1}{3}$ kerk $\frac{1}{3}$ naburen]
<i>Vlierden</i>	
uitgifte 1326	hertog die salaris schutter betaalt
kwartierrekening 1552	$\frac{1}{2}$ schout $\frac{1}{2}$ gemeenschap
jaargebod	a. < 1 gulden: $\frac{2}{3}$ drost $\frac{1}{3}$ aangever b. > 1 gulden $\frac{1}{2}$ drost $\frac{1}{4}$ aangever $\frac{1}{4}$ kerken

Bron: Uitgiftebrieven gemeintes, beheersreglementen gemeintes, rekeningen kwartierschout en jaargeboden Peel-land.

7.6.1 De gemeenschap was steeds hertogsdorp

De Peellandse gemeenschappen die steeds onder het gezag van de hertog of de Staten-Generaal vielen, zijn beperkt tot Sint-Oedenrode, Someren en daarnaast Son met Breugel. Omdat die laatste geen jaargeboden hadden, vallen zij af voor de vergelijking van verandering in de bestemming van de boetes in jaargeboden.

In Sint-Oedenrode moet de bestemming van de boete zijn gewijzigd op een onbekend moment tussen 1309/1311, de uitgifte van de gemeintes, en 1467, de eerste systematische schoutrekening. Boetes opgelegd op overtredingen op de gemeint kwamen eerst ten goede aan de gemeenschap, later kregen kwartierschout, kerk en optredende functionaris ieder een derde van de boete. De bepalingen over de gemeenschap kenden in het algemeen dezelfde driedeling. Slechts in bepalingen met betrekking tot de handel en de rechtspraak golden afwijkende bestemmingen. In de jaargeboden bleven de boetebepalingen ongewijzigd tot het einde van de achttiende eeuw.⁴⁴

In Someren bleef de driedeling tussen hertog, kerk en functionaris gehandhaafd tot in de tweede helft van de zeventiende eeuw. Volgens het beheersreglement uit 1327 kregen hertog, kerk en schutter ieder een gelijk deel. Dat was ook het geval volgens de kwartierrekeningen tussen 1467 en 1623. Daarin ging het derde deel naar de gemeenschap, maar dat maakt niet uit. Het gaat om degene die namens de gemeenschap handelend optrad. In de serie jaargeboden uit 1627 staat in de bepalingen met betrekking tot de gemeint nergens wie de boete ontving. Gezien de slechts vier jaar die waren verlopen sinds de laatste kwartierrekening uit 1623 kan worden aangenomen dat de driedeling nog steeds bestond. Slechts in enkele geboden in de rubriek 'handel' staat iets over de ontvanger van de opbrengst van de boete.⁴⁵ De gehele boete en de verbeurdverklaarde waar ging naar de keurmeesters, behalve wanneer iemand een overtreding aangaf bij de keurmeesters, want dan kreeg die aangever een derde van de boete. Uit 1686 dateert een tweede serie bepalingen

in Someren, die bijna geheel betrekking heeft op de gemeint.⁴⁶ Hoewel ook daarin weinig staat over de bestemming van de boetes, is duidelijk dat die tussen 1627 en 1686 is gewijzigd. Op enkele gevallen na, waarin de benadeelde partij de boete ontving of de aangever een derde deel beurde, was de officier de ontvanger.⁴⁷

7.6.2 De gemeenschap was steeds een hoge heerlijkheid

In die gemeenschappen waar particuliere heren altijd de hoge jurisdictie hebben gehad, kunnen alleen de uitgiftebrieven en de jaargeboden met elkaar worden vergeleken. In de schoutrekeningen komen die gemeenschappen niet voor, omdat de kwartierschout er geen inkomsten te verantwoorden had. In Peelland waren die hoge heerlijkheden Asten, Budel, Geldrop, Heeze met Leende en Zesgehuchten en daarnaast nog Maarheeze met Soerendonk. Slechts twee daarvan hadden jaargeboden. In de jaargeboden die Heeze, Leende en Zesgehuchten tussen 1537 en 1553 opstelden, staat nergens de bestemming van de boete genoemd. Dan blijft slechts de hoge heerlijkheid Asten over.

In Asten ging volgens de uitgiftebrief van 1367 de opbrengst van boetes voor het schutten in gelijke delen naar heer, kerk en gemeenschap. Deze verdeling kan worden vergeleken met de inschrijving in 1712 van al bestaande jaargeboden uit 1688 en 1659. Over de bestemming van de opbrengst van de boetes is weinig terug te vinden in de jaargeboden.⁴⁸ In bijna alle gevallen staat slechts dat de gezworenen de overtreders moesten beboeten op de manier zoals dat in het eerste gebod werd beschreven, niet hoe de verdeling was. In de gevallen dat het wel is vermeld, zijn grote verschillen te zien. Volgens het tweede gebod werd het op een verkeerde manier steken van turf bestraft met een boete die werd gedeeld door heer en armentafel. Verder gingen boetes of een deel van de boetes naar de schutter, een andere functionaris of naar degene die aangifte deed van de overtreding. Het is lastig om te bepalen of in alle gevallen waarin geen specifieke begunstigde wordt genoemd de boete altijd werd verdeeld tussen heer en armentafel. Bepaling 34 wijst in die richting: wie het verbod overtrad om mest te rapen in de broek- en groeslanden, kreeg een boete van negen stuiver plus 4½ stuiver voor de aanbrengrer of schutter. Dat zou betekenen dat heer, armentafel en functionaris ieder een derde deel kregen. Dat is ook in overeenstemming met sancties die in de tweede helft van de zeventiende eeuw vermeld staan in ordonnances.⁴⁹ Op 13 september 1659 verboden de schepenen het molesteren van Nederduits Gereformeerden en hun goederen. De heer of zijn officier, de armen en de aanbrengrer kregen ieder een derde deel van de boete. Op 22 augustus 1663 behandelden de schepenen klachten over het ontvreemden van turf, granen, boom- en aardvruchten van de ingezetenen. Op deze diefstal kwam een boete te staan van honderd gulden, te verdelen tussen heer, aanbrengrer en armentafel. Ook aan het einde van de achttiende eeuw gold deze verdeling nog. Op 7 mei 1768 vaardigden drossaard en schepenen van Asten een ordonnan-

44 NL-HtBHC, 7633, *DStO*, inv.nr. 19, Jaargeboden, 1610-1767, gebod 3-9, 31-33, 35, 42.

45 NL-EhvRHCE, 13084, *GSom*, inv.nr. II/1, Ceuren en breucken, 15e eeuw, gebod (53)-(63).

46 NL-EhvRHCE, 13084, *GSom*, inv.nr. II/2a, Ampliatie Ceuren, 1686-1709.

47 NL-EhvRHCE, 13084, *GSom*, inv.nr. II/2a, Ampliatie Ceuren, 1686-1709, gebod (1), (2), (9), (10), (16)-(18), (23), (29).

48 NL-EhvRHCE, 13031, *GAs*, inv.nr. III/3, Resolutieboek schepenen, 1706-1719, 34-50.

49 NL-EhvRHCE, 13031, *GAs*, inv.nr. III/1, Resolutieboek schepenen, 1656-1667, 4, 4v, 15-16.

tie uit over het gebruik van de Peel.⁵⁰ De bestemming van de boeten was 'een derde voor den drossard, een derde voor die de schouwinge, visitatie off foute sal vinden, en het resteerende derde part voor den gemeene armen alhier'. Vergelijking met de ordonnanties rechtvaardigt de aanname dat ook in de jaargeboden de verdeling gold zoals vermeld in jaargebod 2, behalve als vorster, schutter, gezworenen, schepenen, et cetera betaald werden voor hun werkzaamheden.

Tussen de uitgiftebrief in 1367 en de jaargeboden van 1658 is een verschuiving te constateren in de bestemming van de boete. In die uitgiftebrief stond immers dat de boete voor het schutten gedeeld werd tussen heer, kerk en dorp. De kerk is in de tussentijd vervangen door de armen. Het deel dat in 1367 naar het dorp ging, zal ook toen al gebruikt zijn om de kosten van de functionaris te betalen. Na 1658 veranderde de verdeling niet meer tot het einde van de onderzochte periode.

7.6.3 *De gemeenschap werd in veertiende eeuw hoge heerlijkheid*

De Peellandse gemeenschappen die in de veertiende eeuw als hoge heerlijkheid werden uitgegeven zijn Aarle met Rixtel en Beek, Deurne, Helmond, Liempde, Mierlo en Stiphout. Op Aarle, Rixtel en Beek na staan zij niet in de systematische kwartierrekeningen en komen ze slechts sporadisch voor in de niet-systematische rekeningen uit de tijd dat ze nog geen hoge heerlijkheid waren. In die sporadische vermeldingen staat nergens of en zo ja hoe boetes werden verdeeld. Aarle, Rixtel en Beek waren slechts tussen 1616 en 1622 geen hoge heerlijkheid. In de korte periode waarin de kwartierschout inkomsten had uit deze gemeenschappen, verwijst hij nergens naar de opbrengst van de boete. Voor de gemeenschappen die in de veertiende eeuw hoge heerlijkheid werden, is geen vergelijking mogelijk met de kwartierrekeningen, maar alleen tussen uitgiftebrieven, beheersreglementen en jaargeboden. Liempde en Mierlo hebben bovendien geen jaargeboden, zodat ook die vergelijking afvalt.

Het beheersreglement dat Aarle, Rixtel en Beek in 1329 kregen, geeft een andere verdeling van de opbrengst van de boetes dan bij de uitgifte van de gemeint in 1300. De boete voor het schutten bleef even hoog, maar een deel daarvan ging vanaf dat moment naar de nieuwe functionaris, de schutter. In de jaargeboden is een cesuur te ontdekken in 1597. Tot dat jaar ging de opbrengst van de boetes bijna altijd naar de heer, tenzij de handelende functionaris moest worden betaald. Slechts in één gebod is de verdeling hetzelfde als in het beheersreglement. In 1597 werd een nieuw register van jaargeboden aangelegd waarin enkele nieuwe geboden werden toegevoegd, maar waarin ook de verdeling van de opbrengst van een aantal boetes werd gewijzigd. Waarom dit gebeurde, blijkt niet uit de jaargeboden. Wel valt op dat de veranderingen ertoe leidden dat de verdeling uit 1329 gold voor vijf jaargeboden. De boetes werden tegelijkertijd verhoogd, zodat de heer er niet op achteruit ging. Het lijkt erop dat verschil van mening tussen heer en ingezetenen over de bestemming van de boetes de aanleiding was, maar van die eventuele onenigheid blijkt niets uit jaargeboden of andere bronnen. In ieder geval is duidelijk dat al vóór 1597 de heer een groot deel van de opbrengst van de boetes voor zichzelf had bestemd.

In Deurne ontving de hertog volgens de uitgiftebrief de gehele boete, waarvan hij de schutter betaalde. De jaargeboden geven geen uitsluitsel over de bestemming van de boetes. In de jaargeboden staan 158 bepalingen waarin een boete wordt genoemd, maar

slechts in zeventien staat de bestemming van die boete of van de verbeurdverklarde goederen.⁵¹ Binnen die zeventien is er ook nog eens zoveel variatie, dat slechts kan worden geconstateerd dat in de heerlijke periode de heer of zijn officier altijd een deel ontving van de boete of van de verbeurdverklarde goederen.

Bij de uitgifte van de gemeint van Helmond werd de opbrengst van de boetes nog verdeeld tussen de hertog en de kerk. In de jaargeboden is de kerk als begunstigde helemaal verdwenen. De enige keer dat dit instituut wordt genoemd, is bij een overtreding op de Bakelse gemeint waarbij de Helmondse kerk met de andere kerken in Bakel, Aarle, Rixtel en Beek een derde deel van de boete ontving.⁵² Deze bepaling staat los van de rechten van de Helmondse heer. In bepalingen die betrekking hebben op Helmond ging de opbrengst van de boetes vooral naar de heer, tenzij een functionaris handelend moest optreden. Dat waren vooral de keurmeesters, maar ook de peelmesters op de Bakelse gemeint. In enkele gevallen kreeg degene die een overtreding aangaf een deel van de boete. Soms staat de stad als medebegunstigde vermeld, maar op basis waarvan is niet duidelijk.⁵³ Soms lijkt het te gaan om een schadevergoeding, zoals voor het afhakken van stadshout en vlaggen steken op stadsgrond, maar waarom de stad een deel van de boete ontving bij te lang luiden van de klokken is moeilijk te verklaren. Als schadevergoeding de norm zou zijn, dan zou de stad ook in veel andere gevallen een deel van de boete moeten ontvangen. Een voorbeeld is het leiden van beesten door de gemene beemden terwijl meer dan drie mensen hun hooi nog niet hadden geoogst. De eigenaren van het ongeoogste hooi leden schade, maar de heer kreeg de opbrengst van de boete.⁵⁴ Na de uitgifte van de gemeint moet de heer de opbrengsten van de jaargeboden, inclusief die over de gemeint, naar zich toe hebben getrokken. Stadsfunctionarissen deelden mee als zij handelend moesten optreden. Daarnaast ontving de stad in enkele gevallen een deel van de boete, maar wat de grond van dat meedelen was, blijkt niet.

De vierde gemeenschap die aan het einde van de veertiende eeuw hoge heerlijkheid werd is Stiphout. Bij de heruitgifte van de gemeint in 1352 werd de opbrengst van de boetes gedeeld in de verhouding twee vijfde hertog, twee vijfde kerk en één vijfde schutter. De handelende functionaris werd voor zijn werk beloond met een deel van de boete. Van die driedeling is in de jaargeboden niets terug te vinden. Wel is een verschil te constateren tussen de periode voor en na 1646. Nadat de Spaanse koning in 1642 Stiphout als pandheerlijkheid aan Jan Baptist van Elen had uitgegeven, deden de Staten-Generaal in 1646 dat nog een keer.⁵⁵ Van Elen droeg vervolgens Stiphout met het huis Croy over aan Everard van Boshuijsen, maar ondertussen had Van Elen al veranderingen aangebracht in de hoogte van de boete op overtreding van geboden op het weiden van vee.⁵⁶ Van zeven of veertien stuiver ging die naar drie gulden voor de officier plus zeven stuiver voor de vorster als vergoeding voor

50 NL-EhvRHCE, 13031, *GAs*, inv.nr. III/5, Resolutieboek schepenen, 1747-1777, 179v-181v.

51 NL-HtBHC, 19, *RvB*, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, gebod (5), (10), (23), (37), (68), (81), (119), (127), (129), (148), (154), (155), (164), (169), (173), (175), (176).

52 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 162, Keurboek Jacob Fabri, 1625-1652, gebod lix.

53 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 162, Keurboek Jacob Fabri, 1625-1652, gebod xxxvii, xxxix, xc, ongenummerd, vergelijk inv.nr. 163, Keurboek Joannes Roeffs, 1674, gebod 87.

54 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 162, Keurboek Jacob Fabri, 1625-1652, gebod xx.

55 Zie paragraaf 3.3.

56 NL-EhvRHCE, 12299, *SSt*, inv.nr. 4, Resolutie- en vonnisboek, 1737-1751, 49v-56, gebod ii, 5, 31, 32, 38, 44, 54.

zijn werkzaamheden. Bij de jaargeboden die ouder zijn dan 1646 staat slechts in enkele gevallen naar wie de opbrengst van de boetes ging. In drie gevallen kreeg de heer de gehele boete, een keer de gemeenschap en in zeven gevallen deelden zij de boete. Die verdeling bleef in 1646 gehandhaafd voor bepalingen die over andere zaken gaan dan het weiden van vee. De enige verandering was dat de heer als ontvanger werd vervangen door de officier. Ook in nieuw toegevoegde geboden die betrekking hebben op producten die de gemeint opleverde, waren naast de officier de naburen begunstigen.⁵⁷ De kerk, die in 1352 nog een deel van de boete ontving, was al vóór 1646 uit de jaargeboden verdwenen.

7.6.4 *De gemeenschap werd na veertiende eeuw hoge heerlijkheid*

Het voorbeeld van Deurne, Helmond en Stiphout maakt duidelijk dat er nogal wat kon veranderen als een gemeenschap onder een particuliere smalheer met hoge jurisdictie kwam te vallen. Was dit ook het geval met de gemeenschappen die later werden verpand als hoge heerlijkheid? Zij komen voor in de systematische kwartierrekeningen, wat een vergelijking tussen uitgiftebrieven, schoutrekeningen en jaargeboden mogelijk maakt. Lierop, Nederwetten en Tongelre behoren tot deze categorie, maar vallen af voor het onderzoek, omdat zij geen jaargeboden hadden. Schijndel valt af, omdat de archieven met daarin de jaargeboden vernietigd zijn tijdens Wereldoorlog II. Blijven over Erp, Nuenen met Gerwen en Opwetten, Veghel en dan nog Vlierden. Daarbij komt Bakel. Daar is de situatie afwijkend omdat de jaargeboden niet van doen hebben met de gemeenschap van Bakel, maar met het gezamenlijke bezit van de gemeint met andere gemeenschappen. Toch had het uitgeven van Bakel als hoge heerlijkheid wel degelijk consequenties voor de gerechtigde gemeenschappen.

Bij deze categorie wordt ook Lieshout betrokken, hoewel die gemeenschap er zuiver gezien niet toe behoort. Deze gemeenschap is nooit als heerlijkheid uitgegeven, maar de situatie is er vergelijkbaar, omdat de hertog aanvankelijk de hoge jurisdictie als voogd uitoefende voor de abt van Floreffe.⁵⁸ Lieshout werd opgenomen in de rekeningen van de kwartierschout, omdat de hertog recht had op de hogere boetes.⁵⁹ Toch inde de abt alle boetes. Die toestand moet op enig moment ook zijn geformaliseerd zijn. In 1714 verkocht de abdij van Postel, rechtsopvolger van de abdij van Floreffe in Lieshout, de heerlijkheid Lieshout met de hoge, middele en lage jurisdictie aan Adriaan Bout zonder enig voorbehoud over de hoge jurisdictie.⁶⁰ De situatie in Lieshout is voor de vergelijking dan ook niet anders dan in gemeenschappen die door de hertog als heerlijkheid werden uitgegeven. De hertog gaf een gemeint uit, de kwartierschout verantwoordde inkomsten uit Lieshout en vanaf een onbekend moment inde de particuliere heer alle boetes.

In Erp veranderde de bestemming van de boetes al in de veertiende eeuw. Daarna niet meer, ondanks het feit dat Erp eerst hertogsdorp, vervolgens heerlijkheid en daarna statendorp was. Bij de uitgifte werd de boete gedeeld tussen hertog en kerk. In het beheersreglement van 1379 werd die verdeling voor Erp, maar ook voor Veghel, een driedeling tussen hertog, kerk en naburen nadat eerst de vorster was betaald. De jaargeboden van Erp kennen ook die verdeling. Dat staat vermeld in gebod 59 van de serie uit 1622 en gebod 9-7 van de serie uit 1732.⁶¹ De onkosten die de gezworenen maakten bij het innen, dienden zij van de boete af te trekken. Daarna werd de boete verdeeld. Tot die onkosten hoorden ook de betaling aan schutter of andere functionaris. In de jaargeboden van Veghel

staan te weinig verwijzingen om dat te concluderen. De bestemming wordt niet gegeven of niet alle begunstigden worden genoemd. Omdat Erp en Veghel sinds het beheersreglement van 1379 dezelfde historische ontwikkeling als heerlijkheden hadden, zal ook in Veghel de bestemming van de breuken gelijk zijn gebleven.

De uitgiftebrieven uit 1300 hebben allemaal dezelfde bestemming van de opbrengst van de boetes. Ook in Nuenen, Gerwen en Opwetten ging de helft naar de hertog en de helft naar de kerk, in dit geval de kerkfabriek van Nuenen. Dat is opmerkelijk, omdat de Gerwense kerk de moederkerk was en volgens Schutjes de Nuenense kerk daar pas in 1496 van werd afgescheiden.⁶² In de schoutrekening staat voor het eerst in 1547 een bestemming van de boetes. Die is geheel anders dan tweeëneenhalve eeuw eerder. De opbrengst werd gedeeld tussen keizer, kerk en gezworenen. De bewaard gebleven jaargeboden dateren uit het jaar 1709, maar zijn een bevestiging van de geboden uit het jaar 1686 die op hun beurt teruggingen op de geboden uit 1627. In die jaargeboden bestaat gebod 39 uit een algemene bepaling over de bestemming van de boetes.⁶³ Wie de geboden overtrad, kreeg een boete die werd verdeeld tussen kerk, officier en naburen. De officier, als vertegenwoordiger van de heer, heeft de plaats van de keizer als rechtsopvolger van de hertog van Brabant ingenomen. Dat past bij het feit dat Nuenen, Gerwen en Opwetten tussen 1557 en 1658 heerlijkheid waren. Deze verdeling is gelijk aan die in de kwartierrekeningen en werd blijkbaar ook nog aangehouden in 1709. Wel staat in jaargebod 39 'hier inne exempt alsulcke peene[n], daar hier voor peenen gestelt zijn'. Dit slaat echter op de hoogte van de boete, breuk of pene, niet op de bestemming. De enige afwijking in de bestemming van de boete is te vinden in gebod 12 waar staat dat personen die handelend optraden tijdens het schutten zich mochten laten trakteren in de dichtstbijzijnde herberg. In Nuenen, Gerwen en Opwetten bestond de driedeling zowel voor, tijdens als na de periode van heerlijkheid.

In Vlierden vielen de boetes volgens de uitgiftebrief geheel toe aan de hertog, maar die moest daarvan wel het salaris van de schutter betalen. Volgens de kwartierrekening van 1542 kreeg de kwartierschout de helft en de gemeenschap de andere helft. Vlierden was toen sinds een jaar weer hertogsdorp. In 1559 werd Vlierden opnieuw een heerlijkheid. De jaargeboden dateren uit de heerlijkheidsperiode en in die jaargeboden staat bij ieder gebod de hoogte van de boete. De achterliggende reden is dat volgens gebod 36 de verdeling van de opbrengst afhankelijk was van de hoogte van de boete. Van de opbrengst van boetes minder dan één gulden kreeg de drossaard twee derde en de aanbrengrer een derde deel. Van de boetes hoger dan één gulden ging de helft naar de drossaard, een vierde naar de aangever en een vierde naar de armen van Vlierden. Deze constructie komt nergens anders voor. Ook is niet te achterhalen waarop die was gebaseerd. In ieder geval moet deze verdeling zijn ingevoerd nadat Vlierden in 1559 weer heerlijkheid was geworden. Op welk

57 NL-EhvRHCE, 12299, SS*t*, inv.nr. 4, Resolutie- en vonnisboek, 1737-1751, 49v-56, gebod 18, 24, 55, 56.

58 NL-EhvRHCE, 113-10190, *CmARAB Rk*, inv.nr. 13030, 13031, Rekeningen kwartierschout Peelland, 1538-1570, 1615-1623.

59 Zie paragraaf 6.2.

60 Knoop en Merkelbach, *Het domein Lieshout*, 67.

61 NL-HtBHIC, 7687, *DE*, inv.nr. 40, Keuren en breuken, 1622; inv.nr. 42, Keuren en breuken, 1732.

62 Schutjes, *Geschiedenis van het bisdom 's Hertogenbosch* V, 203.

63 NL-EhvRHCE, 10271, *GNG*, inv.nr. 80, Resolutieboek, 1707-1722, 10-19, gebod (39).

moment dat is gebeurd, kan zelfs niet bij benadering worden geschat, omdat slechts de jaargeboden van meer dan twee eeuwen later bewaard zijn gebleven.

De verdeling van de boetes lager dan één gulden is enigszins vergelijkbaar met die in de uitgiftebrief. De hertog in de uitgiftebrief en de heer of diens vertegenwoordiger in de jaargeboden betaalden degene die zorgde dat hij de boete kon innen. Afwijkend van de uitgiftebrief is dat daarvoor een vast deel van de boete was bestemd. De verdeling van de opbrengst van de hoge boetes bestond uit de driedeling die ook andere gemeenschappen als belangrijkste verdeling kenden, namelijk heer, optredende functionaris of aangever en gemeenschap. In tegenstelling tot die andere gemeenschappen kreeg in Vlierden niet ieder een derde deel, maar de drossaard de helft en de andere partijen slechts een kwart. De lage boetes vielen vooral in de rubriek veedrijven en schutten, zaken die al bij de uitgifte van 1326 werden geregeld. Ook de hoogte van de boetes wijst op oudere herkomst dan de achttiende eeuw. Die lage boetes zijn bijna allemaal zeven stuiver of het dubbele ervan. In andere oudere jaargeboden komt het Bossche pond of zeven stuiver veel voor als boete, zoals in Bakel en Deurne.⁶⁴ Vermoedelijk horen de lage boetes plus de verdeling daarvan bij jaargeboden die teruggaan tot in de eeuwen kort na de uitgifte van de gemeint. De hogere boetes met de daarbij horende verdeling horen dan bij jongere jaargeboden of bij jaargeboden die weliswaar ouder zijn, maar in de loop van de tijd werden aangepast. Het is jammer dat juist van Vlierden oudere series jaargeboden ontbreken, terwijl vermelding van de boetes bij de jaargeboden en de bijzondere verdeling van de boetes een vergelijking in de tijd interessant maakt.

De problemen die met enige regelmaat tussen de gerechtigden in de Bakelse gemeint ontstonden, leidden tot evenzoveel verzoeningen en nieuwe afspraken. Daardoor zijn voor de Bakelse gemeint meer vergelijkingen mogelijk dan in andere gemeenschappen. Bij de uitgifte in 1326 ging de gehele boete voor overtredingen op de gemeint naar de hertog die daarvan de schutter betaalde.⁶⁵ Totdat de gemeenschap in 1505 als hoge heerlijkheid werd uitgegeven, is in de rekeningen van hoogschout en kwartierschout niet een keer een verdeling van een boete in Bakel vermeld. Wel beschikken we over de jaargeboden uit 1499. Slechts twee geboden vermelden een bestemming.⁶⁶ In beide gevallen werd de opbrengst in drieën gedeeld. Daarvan kreeg de heer die tegen een overtreding optrad een derde deel van de boete. Dat kon de heer van Helmond of van Aarle, Rixtel en Beek zijn, dan wel de kwartierschout namens de hertog in Bakel zelf. De rest van de boete werd verdeeld tussen de kerken van de gerechtigde gemeenschappen. Uit de periode waarin Bakel voor de eerste keer als hoge heerlijkheid was verpand, 1505-1548, resteert geen vergelijkingsmateriaal.

In 1548 werd de lening afgelost, verviel de verpanding van de heerlijkheid en was Bakel tot 1563 weer hertogsdorp. In zijn rekeningen schrijft de kwartierschout hoe hij in Bakel moest handelen.⁶⁷ Hij moest de peelmeesters en de vorsters de kost geven op dagen dat de gemeint werd geïnspecteerd. De opbrengst van de bij die inspectie opgelegde boetes werd gedeeld tussen de keizer, de peelmeesters en de kerken van Bakel, Rixtel en Helmond. In de eerste rekening noemt hij alleen de kerk van Bakel, maar in latere rekeningen noemt hij weer de drie kerken. In Bakel werd toen nog steeds een deling in drieën gehanteerd, maar niet langer kregen de kerken twee van die drie delen. Het derde deel ging naar de peelmeesters die hun eigen gemeenschap vertegenwoordigden. De jaargeboden uit 1571, bekend uit de versie van 1627, zijn uit de tijd dat Bakel voor de tweede keer een heerlijk-

heid was.⁶⁸ De verdeling die de kwartierschout in 1548 noteerde werd na 1571 gehandhaafd. Het enige verschil is te vinden in gebod 7 dat een vergoeding beloofde aan degene die een overtreding aangaf. Maar deze vergoeding kwam boven op de boete.

De volgende serie is uit 1649. Omdat in 1615 de verpanding van de heerlijkheid weer was afgelost, hadden in 1649 de Staten-Generaal als rechtsopvolger van de hertog van Brabant de rechtsmacht in Bakel. In dat jaar blijkt de opbrengst van de boetes anders te zijn. De kerken als begunstigde partij zijn helemaal verdwenen maar ook in een ander opzicht is de situatie veranderd. Precies honderd jaar eerder zei de kwartierschout dat de keizer, als rechtsopvolger van de hertog, de peelmeesters de kost moest geven als zij de gemeint inspecteerden. En daarnaast kregen de peelmeesters ook nog eens een derde deel van de boete. Volgens de jaargeboden van 1649 moest de stadhouder van de kwartierschout aan het begin van het jaar beslissen of hij, namens de Staten-Generaal, de boetes wilde ontvangen. Wilde hij dat inderdaad, dan moest hij van de opbrengst van die boetes de peelmeesters kost en drank geven op dagen dat zij toezicht hielden op de Bakelse gemeint en op de dag dat zij hun eed aflegden en de jaargeboden vaststelden. Zag hij van de revenuen van de boetes af, dan kwamen die helemaal ten goede aan de peelmeesters, die dan wel zelf hun verteringen moesten betalen. De situatie sinds 1499 was totaal veranderd. In 1499 profiteerden de gerechtigde gemeenschappen nog vooral van de inbreuken op hun rechten op de gemeint. In 1649 was het nog slechts de vertegenwoordiger van de Staten-Generaal die de boetes opstreek. Die opbrengst stelde zo weinig voor dat die vertegenwoordiger jaarlijks bepaalde of de opbrengst nog opwoog tegen de uitgaven die hij moest maken om de boetes geïnd te krijgen. De schade die de gerechtigde gemeenschappen leden door overtredingen op de gemeint had toen geen prioriteit meer.

De uitgiftebrief van Lieshout uit 1311 zegt, net zo min als de verkoopbrieven van 1697, iets over de boetes. Ook in de kwartierrekeningen blijkt niet of er een verdeling in de boetes was. Toch is Lieshout voor het onderzoek naar de verandering in bestemming van de boetes interessant, omdat ieder van de drie series jaargeboden de situatie weergeeft van een specifieke episode uit de geschiedenis van de Lieshoutse gemeenschap.⁶⁹ Alle zijn gebaseerd op een niet meer aanwezige serie uit 1597. De serie uit 1647 geeft een beeld van de gemeenschap onder heerschappij van de abt van Floreffe. De Lieshoutse naburen hadden toen een kleine gemeint. De serie uit 1713 stamt uit de periode waarin de abt van Postel heer van Lieshout was. De gemeint was flink uitgebreid door de aankopen in 1697. De serie van 1726 is van na de verkoop van Lieshout door de abdij van Postel aan een particulier. Tussen die drie series bestaan flinke verschillen. Er zijn geboden vervallen, sommige zijn aangevuld en andere komen in alle drie de series voor. Maar vooral de bestemming van de boetes is gewijzigd.

64 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 423, Keuren en breuken gemeint Bakel, ca. 1627; NL-HtBHC, 19, *RvB*, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666.

65 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 424, 'Register van den titel van vercryg van de Peel', ca. 1670-1770, 193-204v, gebod 3, 4.

66 NL-EhvRHCE, 13181, *GD*, inv.nr. 165, Keuren en breuken Bakel, 1499, 13, 14.

67 NL-EhvRHCE, 113-10190, *CmARAB Rk*, inv.nr. 13030, Rekening kwartierschout Peelland, 1538-1570.

68 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 423, Keuren en breuken gemeint Bakel, ca. 1627.

69 NL-EhvRHCE, 13064, *GLh*, inv.nr. 13, Keuren en breuken, 1647-1650; inv.nr. 14, Keuren en breuken, 1713; inv.nr. 15, Keuren en breuken, 1726-1728.

Tussen 1647 en 1713 veranderde de bestemming van bestaande boetes niet. Wel springt direct in het oog dat in de geboden die in 1713 werden toegevoegd, niet langer de kerk, maar de armentafel een derde van de boete kreeg. Ook in Asten bleek de kerk als ontvanger te zijn verdwenen ten gunste van de armentafel. Een logische verklaring zou kunnen zijn de veranderde positie van de kerk binnen de gemeenschap. Bij de kerk als begunstigde ging in deze periode de opbrengst naar de kleine groep Nederduits Gereformeerden die de kerken in de gemeenschappen gebruikten. Van de inkomsten van de armentafel profiteerde nog steeds de gehele gemeenschap. Nog in het reglement op de aanstelling van kerk- en armmeesters van 16 maart 1700 staat in artikel 20 dat de armenpenningen aan de ingezetenen moesten worden uitgereikt zonder onderscheid, maar wel met bijzondere consideratie voor de armen van de gereformeerde religie.⁷⁰ Hoewel de Nederduits-gereformeerde armen werden bevoorrecht, deelden de katholieke armen wel mee. Dit kan ook verklaren waarom in Sint-Oedenrode en Someren die verandering niet werd doorgevoerd. De kwartierschout kon in statendorpen deze constructie niet toestaan, maar een particuliere katholieke heer kon dit wel. Het lijkt een logische verklaring, maar zonder verder onderzoek niet te bewijzen.

Zowel in de Lieshoutse serie jaargeboden uit 1647 als in die van 1713 wordt niet duidelijk waarom in het ene geval de kerk/armen een deel van de boete kreeg en in een ander geval alleen de heer en de aangever. De verdeling lijkt willekeurig. Volgens gebod 2, dat het turven verbood boven het aandeel waarop men recht had, ging de opbrengst van de boete naar heer, kerk en aanbrengrer. Gebod 3 zegt dat niemand zijn heide mocht overgeven aan een ander. Bij overtreding werd de boete gedeeld door heer en aanbrengrer. Waarop dat verschil was gebaseerd, valt niet in de jaargeboden te ontdekken.

Groot is het verschil in bestemming van de boetes tussen de eerdere jaargeboden en die van 1726. De particuliere heer Johan Bout liet de inkomsten uit de boetes aan zijn drossaard. Dit zal zijn gebaseerd op het aanstellingscontract. De drossaard betaalde voor de aanstelling en kreeg als salaris een deel van de inkomsten uit de boetes die in de rechtbank werden opgelegd, maar ook een deel van of de gehele boete die werd opgelegd bij overtreding van de jaargeboden. Door het ontbreken van het heerlijkheidsarchief met aanstellingsbrieven is dit niet te achterhalen.⁷¹

De drossaard kreeg sinds 1726 een deel of de gehele boete van overtredingen op de bepalingen in de jaargeboden. De kerk en de armen verdwenen bijna geheel. Slechts in twee gevallen bleven de armen een deel van de boete ontvangen. Waarom is niet duidelijk. De functionarissen bleven in de jaargeboden van 1726 betaald worden voor hun werkzaamheden, maar hun aandeel was niet langer de helft of een derde van de boete. De meest gangbare verdeling werd drie vierde voor de drossaard en een vierde voor de functionaris of aangever. Omdat de boetes in veel gevallen tegelijkertijd werden verhoogd, ging de functionaris of aangever er niet op achteruit. Zo was in gebod 2 de boete in 1713 drie Bosche ponden, te verdelen in drieën. De aangever of functionaris kreeg een Bosch pond of wel zeven stuiver. Vanaf 1726 was de boete vier gulden. De functionaris kreeg één gulden, een verhoging van dertien stuiver. Alles overziend kan worden gesteld dat in 1726 de gemeenschap de verliezer was. Niet langer ging een deel van de boetes naar de kerk of naar de armen en de inwoners moesten ook nog eens hogere boetes betalen.

7.7 Verschuivingen in bestemming van de boetes

De hertog benoemde al in zijn uitgiftebrieven van de gemeintes de begunstigden van de boetes die werden opgelegd aan degenen die de gemeint misbruikten. In 1300 werd de boete gedeeld door de hertog en de parochiekerk. Al snel na de eerste golf van uitgiftes werd de behoefte gevoeld tot het aanstellen van een specifieke functionaris voor het schutten van vee. Die functionaris moest worden betaald en daarvoor werd een deel van de boetes bestemd. Vanaf dat moment was de algemeen gangbare indeling een verdeling van de boetes tussen hertog, kerk en schutter in de verhouding 2:2:1. Vanaf het einde van de veertiende eeuw kwam de verhouding 1:1:1 voor. Particuliere heren hanteerden bij de uitgifte van gemeintes meestal ook een verdeling tussen de heer en de gemeenschap. De schutter kreeg bijna altijd een deel.

In de schoutrekeningen, met uiteraard alleen de gemeenschappen die onder de hertog of zijn rechtsopvolgers vielen, is een andere verdeling te zien. Zowel in Bakel, Erp, Lierop, Sint-Oedenrode, Someren, Son en Veghel werden de boetes, uitgedeeld bij overtredingen op de gemeint, in gelijke delen ontvangen door hertog, kerk en gemeenschap. Hoewel dat niet valt te bewijzen, zal uit het deel van de gemeenschap de schutter of een andere functionaris voor zijn werkzaamheden zijn betaald. Dat is een logisch gevolg van het feit dat de gemeenschappen de bevoegdheid hadden om een functionaris op de gemeint aan te stellen. De vermeldingen in de rekeningen zijn interessant, omdat zij laten zien dat de wijziging in de bestemming dateert uit een tijd waaruit geen jaargeboden bewaard zijn gebleven, maar ze zijn niet zomaar voor heel Peelland toe te passen. Toen Mierlo na 1617 enige tijd onder de hertog viel en daar een boete werd uitgedeeld, ontving de kwartierschout, namens de landsheer, de helft van die boete. Dat is anders dan in de andere gemeenschappen. Voor de genoemde gemeenschappen met die verdeling 1:1:1 is in ieder geval duidelijk hoe de boetes op de gemeint werden verdeeld.

In de jaargeboden komen allerlei begunstigden voor en ook allerlei variaties in de verdeling van de opbrengst van de boetes. Voor alle gemeenschappen geldt dat sinds de uitgifte van de gemeint de bestemming van de boetes is veranderd. Dat geldt zowel voor gemeenschappen die in de eeuwen na de uitgifte steeds onder de hertog of diens rechtsopvolgers vielen als voor gemeenschappen die aldoor of gedurende een langere of kortere tijd bezit waren van een smalheer.

Het systeem van betaling van de functionaris die toezicht hield op de gemeint uit de opbrengst van de boetes werd daarna ook toegepast op overtredingen die niets met schutten te maken hadden. Ook daar werd een deel van de boete bestemd voor de optredende func-

70 Cau, *Groot Placaet-boeck* IV, 352.

71 Volgens het verslag van rijksarchivaris in Noord-Brabant A.C. Bondam in de *Verslagen omtrent 's Rijks Oude Archieven* van 1900 verbleven de stukken uit het heerlijkheidsarchief tijdelijk op het rijksarchief in verband met een proces. Hij heeft daar toen een inventaris van gemaakt (Bondam, 'Inventaris heerlijkheid Lieshout', 347-357). Vermoedelijk heeft dit proces te maken gehad met het jachtrecht van Albertus Bots, die in 1842 de heerlijkheid kocht van nazaten van Johan Bout. De bescheiden hebben slechts betrekking op aankomsttitels, aanstellen van jachtopzieners en het jachtrecht. Het is beslist niet het gehele archief van de heerlijkheid. De huidige verblijfplaats van het archief is onbekend. Bij het Brabants Historisch Informatie Centrum is geen archief van de heerlijkheid Lieshout aanwezig. Bij het Regionaal Historisch Centrum Eindhoven zijn wel stukken aanwezig betreffende de familie en firma Albertus Bots, maar geen stukken die betrekking hebben op de heerlijkheid Lieshout.

tionaris. Dat kon variëren van de schutter of de vorster, de gezworenen over de gemeint, de borgemeesters of keurmeesters. Soms werd deze functionaris ook aangever genoemd. Dat is een bedrieglijke term, omdat daarmee ook een willekeurige inwoner kan worden bedoeld die de overtreder of de overtreding meldde bij de bevoegde autoriteiten. Een extra complicatie is dat in verschillende gemeenschappen nu eens de gemeenschap de ontvanger van een deel van de boete was, dan weer de gezworenen over de gemeint namens de gemeenschap en dan weer de optredende functionaris. Het lijkt er op dat het deel dat naar de gemeenschap ging, was bedoeld om de handelende functionaris te betalen, maar zeker is dat niet.

De hertog voerde minder veranderingen door dan particuliere heren. Slechts het bestemmen van een deel van de boete voor de handelende functionaris ging ook uit van de hertog. En hij deed dat al snel na de eerste uitgiften in Peelland in 1300. Maar daarna veranderde in hertogsdorpen, later statendorpen, weinig. Wel nam de hertog of diens rechtsoptvolger bij aflossing van een heerlijkheid de toestand over zoals die door de particuliere heer was achtergelaten. Behalve tussen hertog en particuliere heren, waren er ook tussen particuliere heren onderling verschillen. In een oude heerlijkheid als Asten bleef de verdeling van de boete ongeveer gelijk. In een andere oude heerlijkheid, Helmond, was de kerk als begunstigde in de zeventiende eeuw helemaal verdwenen. Nog groter waren de veranderingen die particuliere heren in Lieshout en Stiphout in de zeventiende en achttiende eeuw doorvoerden. Zij zagen de betaalde boetes op overtredingen van de jaargeboden nog slechts als inkomstenbron, met voorbijgaan aan de schade die de gemeenschap leed door die overtredingen. De jaargeboden en de overtredingen van die geboden, hadden toen hun rechtstreeks verband met de uitgifte van de gemeintes verloren.

7.8 Samenvatting

De kwartierrekeningen zijn in dit hoofdstuk onderzocht om een brug te slaan tussen de uitgiftebrieven van de gemeint, de beheersreglementen en de jaargeboden. De aanleiding daartoe is de lange periode die ligt tussen de uitgiftebrieven en de overgeleverde schriftelijke neerslag van de jaargeboden. Hoewel in de jaargeboden bepalingen kunnen staan die dateren van lang voordat de serie geboden werd gemaakt, is dat niet altijd af te leiden uit de bepalingen. De kwartierrekeningen blijken inderdaad voor enkele aspecten de verbinding te zijn tussen uitgiftebrieven, beheersreglementen en jaargeboden.

Al aan het einde van de veertiende eeuw staan in de schoutrekeningen overtredingen op de gemeint. Het zijn overtredingen van dezelfde soort als in de jaargeboden, zodat duidelijk is dat toen al bepalingen met sanctie werden gemaakt. Soms is in de uitgiftebrief al opgenomen dat de gerechtigden in de gemeint regels voor het gebruik mochten opstellen. Na de uitgifte kregen verschillende gemeenschappen in een beheersreglement een uitbreiding van bevoegdheden om de gemeint te besturen. Een belangrijke uitbreiding werd vanaf 1462 doorgevoerd door Filips de Goede. Tegen extra betaling werden onduidelijkheden opgelost, nieuwe uitgiftebrieven gemaakt, pootrechten verleend en bevoegdheden uitgebreid. De kwartierschout van Peelland begon zijn systematisch ingedeelde rekeningen kort daarna in april 1467. In zijn rekeningen is die uitbreiding van bevoegdheden in vergelijking met de uitgiftebrieven terug te vinden. Hoewel de omschrijvingen summier

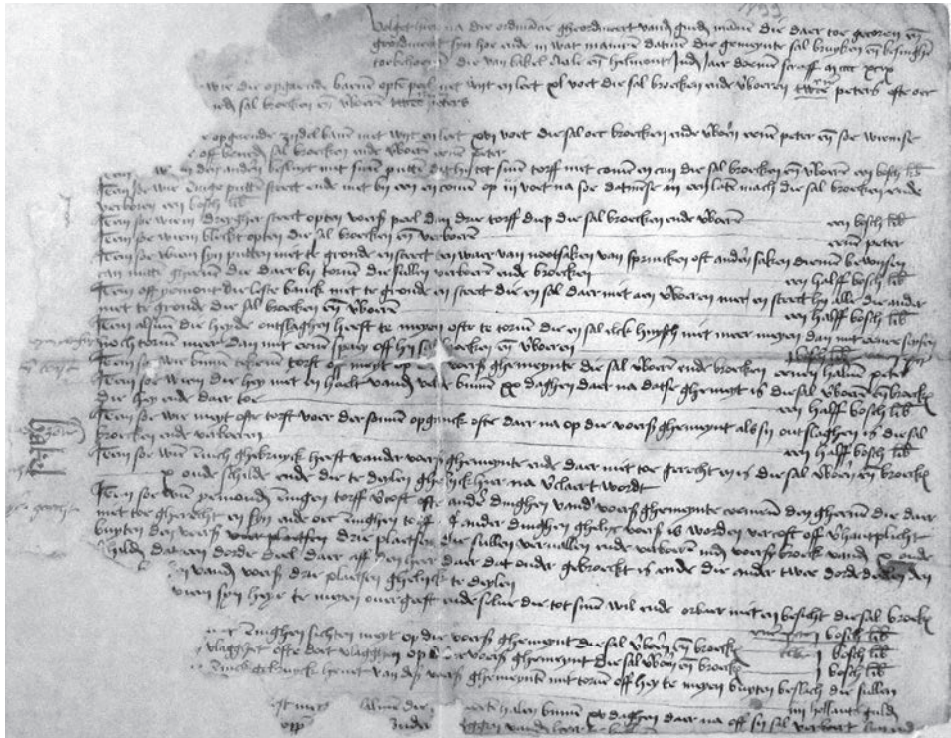
zijn, maken zij wel duidelijk dat de gemeenschappen hun gemeint zelf beheerden. Zij bepaalden daarbij niet alleen welke regels golden voor het gebruik. Bij overtredingen legden de gezworenen boetes op en inden die. De kwartierschout trad slechts op als ontvanger van het deel van de boete dat bestemd was voor de hertog en als aanklager in het geval dat een overtreding tot een rechtszaak leidde. Daarmee is het antwoord op de deelvraag naar de basis van de bevoegdheid om zelfstandig regels op te stellen ook terug te vinden in de rekeningen van de kwartierschout. De door de heer of hertog verleende bevoegdheid en de uitbreiding van die bevoegdheid beïnvloedde de rol van de uitgever van de gemeint en de bezitter van de gemeint, maar die bevoegdheid van de bezitters van de gemeint bleef afgeleid van die van de uitgever.

De kwartierrekeningen bevestigden ook de conclusie in de vorige paragraaf dat gemeenschappen met een eigen gemeint regels maakten, ook al zijn die jaargeboden niet altijd bewaard gebleven. In periodes dat Lierop en Mierlo geen heerlijkheid waren, worden wel overtredingen vermeld op de gemeint. En voor Son en Breugel, die nooit als heerlijkheid werden uitgegeven, geldt hetzelfde. In Lierop staat er zelfs specifiek bij vermeld dat regels waren overtreden die de naburen hadden gemaakt.

Een belangrijke conclusie die uit het onderzoek naar uitgiftebrieven, beheersreglementen en rekeningen van de hertogelijke schouten kan worden getrokken, is dat de jaargeboden een instrument waren om de gemeint te beheren. De schoutrekeningen bevatten echter ook inkomsten van de hertog uit overtredingen die niets met de gemeint te maken hebben, maar die wel werden opgelegd voor overtreding van bepalingen die in de jaargeboden staan. De verplichting om wacht te lopen in tijden van gevaar was een burenplicht, maar werd in 1459 ook van hogerhand opgelegd. Door bepalingen van hogerhand op te nemen in de jaargeboden werden zij jaarlijks voorgelezen aan de inwoners. Op die manier werden in gemeenschappen waarin de jaargeboden centraal werden geadministreerd de jaargeboden gebruikt voor het inschrijven van bepalingen die niet met het beheer van de gemeint te maken hadden.

Het onderzoek naar de bestemming van boetes levert geen eenduidig beeld op. Tussen de gemeenschappen zijn verschillen, maar ook overeenkomsten ten tijde van de uitgiftes. Daarnaast zijn er ook de ontwikkelingen en veranderingen in de eeuwen daarna. Een overeenkomst bij de uitgiftes in het begin van de veertiende eeuw is de verdeling van de opbrengst van de boetes die werden opgelegd op de gemeint tussen hertog en de kerk. Een variatie daarop is te vinden in Liempde, een gemeenschap zonder eigen parochiekerk, waar een deel van de boete naar de gezamenlijke leden van de gemeenschap ging. Beschikte een gemeint over een schutter, dan kreeg die functionaris ook een deel van de boetes. Daarbinnen zitten wel variaties, in het ene geval kreeg de schutter een vast deel van de boete, in een ander geval betaalde de hertog of de heer de schutter uit zijn aandeel. Aan het einde van de veertiende eeuw kwam daarnaast een driedeling voor tussen hertog, kerk en gemeenschap. Het salaris van de schutter kwam daar dan nog bovenop. Een verdeling die in deze tijd in meer gemeenschappen voorkomt.

In de schoutrekeningen staan weinig gegevens over een verdeling van de opbrengst van de boetes. De enkele vermeldingen die wel in de rekeningen zijn te vinden, wijzen op een driedeling tussen hertog, kerk en gemeenschap. Het deel voor de gemeenschap was vermoedelijk bestemd om alle onkosten, waaronder het salaris van de schutter, te betalen. Het derde deel dat toekwam aan de hertog was volgens een instructie uit 1459 voor de of-



Afb. 7.3 De oudst bewaard gebleven serie jaargeboden is die uit 1499 met regels over het gebruik van de Bakelse gemeint door Bakel, Helmond en Aarle, Rixtel en Beek (NL-EhVRHCE, 13181, GD, inv.nr. 165, Keuren en breuken Bakel, 1499).

ficiëren van justitie, die als vergoeding voor hun werkzaamheden recht hadden op een derde deel van de opbrengst van alle boetes. Dat was op het niveau van de gemeenschappen de kwartierschout of diens stadhouder. Uiteraard gold dat niet alleen voor boetes die werden uitgedeeld op de gemeint.

In de jaargeboden komen verschillende personen en instellingen voor die de gehele of een deel van de opbrengst van de boete ontvingen. Bovendien komen binnen de jaargeboden van één gemeenschap ook nog eens twee of drie mogelijke verdelingen voor. Dat maakt het moeilijk om een lijn te ontdekken binnen de jaargeboden zoals die bewaard zijn gebleven. Door de gegevens uit uitgiftebrieven, beheersreglementen, schoutrekeningen en jaargeboden naast elkaar te leggen komen wel enkele interessante aspecten aan het licht.

De hertog en later de Staten-Generaal hielden meestal vast aan een verdeling tussen hertog, gemeenschap en bekeurende functionaris. Uiteraard met de hiervoor vermelde wijziging vanaf 1459, waarna de officier van justitie het hertogelijke deel ontving. Als een verpande heerlijkheid weer in bezit kwam van hertog en Staten-Generaal, dan namen zij de verdeling in de boetes over van de voormalige smalheer. De smalheren voerden meer veranderingen door, bijvoorbeeld door boetes te verhogen, maar tegelijkertijd een groter

deel voor zichzelf of hun vertegenwoordiger te bestemmen. Een duidelijk voorbeeld daarvan is Lieshout waar in 1726 een boete die in 1713 slechts één gulden één stuiver bedroeg, werd verhoogd tot vier gulden, bijna viermaal zo hoog. De verdeling van de opbrengst werd nog drastischer veranderd. In 1713 kregen heer, kerk en aangever ieder een derde deel. In 1726 kreeg de kerk niets meer. De drossaard kreeg drie delen en de aangever een vierde. De opbrengst van de boete was toen een aandeel in het honorarium van de drossaard geworden.

Een ander interessant aspect is de verschuiving die in verschillende heerlijkheden te zien is van de kerk als begunstigde instelling naar de armentafel. Het is verleidelijk dit te interpreteren als een manier waarop de smalheren in de zeventiende eeuw probeerden te voorkomen dat de inkomsten uit de boetes in handen zouden komen van de Nederduits Gereformeerden die immers de kerken hadden overgenomen. Door deze inkomsten ten goede te laten komen van de armentafel, konden alle verarmde leden van de gemeenschap ervan blijven profiteren. Dit valt echter zonder verder onderzoek niet te bewijzen.

De rekeningen van de kwartierschout blijken een aanvulling te verschaffen op de gegevens die bekend zijn uit de periode tussen uitgifte van de gemeint en de periode waaruit jaargeboden bewaard zijn gebleven. Tegelijkertijd bevestigen deze rekeningen de bevindingen uit vorige hoofdstukken. Jaargeboden werden gemaakt voor alle gemeintes. Omdat ze niet allemaal op een centraal niveau zijn geadministreerd, zijn ze niet allemaal bewaard gebleven, of wellicht werden ze ook nooit opgeschreven. In gemeenschappen waar de jaargeboden zijn opgeschreven en centraal zijn bewaard, zijn de registers met daarin de jaargeboden ook gebruikt om andere bepalingen in te schrijven, zoals bepalingen over handel, costumen en bovenlokale regels.

8 Verandering in organisatie van de jaargeboden

8.1 Inleiding: scharnierpunt in het onderzoek

Na een uitgebreid onderzoek van de inhoud van de jaargeboden kon via de uitgiftebrieven en de rekeningen van de schouten van Peelland worden aangetoond dat de jaargeboden zijn ontstaan als instrument voor de regelgeving rondom het gebruik van de gemeint. Waar de administratie van de gemeint en de administratie van schepenbank op hetzelfde centrale niveau plaatsvond, konden de series jaargeboden uitgroeien tot series waarin alle regels binnen de gemeenschap werden vastgelegd.

Nadat in het eerste deel van deze studie de functie van de jaargeboden binnen de gemeenschap is onderzocht en de vraag is beantwoord waaraan zij hun bestaansrecht ontleenden, zal in het tweede deel worden onderzocht op welke manier de gemeenschap regels opstelde voor rechtvaardig en geordend gebruik van de gemeint en voor een geordende gemeenschap. De veranderingen in de manier waarop de gemeenschap dat deed en de invloeden die op de besluitvorming van binnenuit en van buitenaf werden uitgeoefend, leidden tot een nieuwe organisatie van de regelgeving. Ook hierbij worden de jaargeboden als voorbeeld gebruikt voor veranderingen in de hele organisatie van de gemeenschap. De vraag daarbij is hoe de wijzigingen in de organisatie in de jaargeboden verliepen en op welke manier deze kunnen worden beschouwd als een afspiegeling van de veranderingen in de organisatie van de hele gemeenschap. Uit de uitgebreide beschrijving van de jaargeboden in de hoofdstukken 4 en 5 bleek dat die jaargeboden met recht kunnen worden gezien als een afspiegeling van de ordening van de samenleving. Door de jaargeboden van de Peellandse gemeenschappen met elkaar te vergelijken, wordt zichtbaar hoe in de kleine gemeenschappen van Peelland de samenleving werd geordend. Dat maakt de jaargeboden geschikt om de veranderingen in de samenleving te onderzoeken.

De bewaard gebleven jaargeboden geven zelf het bewijs van veranderingen in de organisatie. In paragraaf 2.2 werd gesteld dat het beheer van de gemeint door de gezamenlijke gerechtigden past bij een corporatieve instelling waarin de leden het recht hebben om zelf regels op te stellen. Wat niet indruiste tegen algemenere, door een hogere overheid opgestelde regels, mocht binnen de eigen vereniging of binnen de eigen gemeenschap worden geregeld. Dat corporatieve is zichtbaar in het beheer van de gemeint. Ieder jaar kon iedere volledig gerechtigde in de gemeint tijdens een gezamenlijke bijeenkomst aanvullingen of veranderingen voorstellen. Die bevoegdheid werd aan de gezamenlijke gebruikers verleend bij de uitgifte of bij latere uitbreiding van bevoegdheden. De opgestelde regels moesten binnen het kader van de verleende bevoegdheden blijven. Vanaf het vierde kwart van de veertiende eeuw stelden de gebruikers gezworenen aan die de gemeint namens

hen beheerden. Uit de bewaard gebleven jaargeboden blijkt dat niet alleen de gezamenlijke gebruikers en de gezworenen die zich inlieten met het beheer van de gemeint. In veel gemeenschappen stelde het bestuur van de gemeenschap de jaargeboden op, terwijl de gebruikers van de gemeint nog slechts een of twee keer per jaar de regels moesten aanhoren. Deze constructie past niet langer bij de gemeenschap van gebruikers als corporatieve instelling, maar bij een gemeenschap waar het bestuur toezicht hield en maatregelen trof om rust en orde te garanderen voor degenen die onder hun hoede waren geplaatst.

De veranderingen in de organisatie van de jaargeboden in Aarle, Beek en Rixtel worden bij het onderzoek als uitgangspunt genomen, omdat juist die geboden details verstrekken over de manier waarop ze tot stand kwamen en de momenten waarop veranderingen werden doorgevoerd. Met behulp van een gedetailleerde beschrijving van de series in Aarle, Rixtel en Beek zijn ook de minder gedetailleerde gegevens van andere gemeenschappen te interpreteren.

8.2 Het model Aarle, Rixtel en Beek

In enkele gevallen geven de jaargeboden informatie over de manier waarop de gemeenschap de jaargeboden opstelde en wie bij de besluitvorming waren betrokken. Het duidelijkst is dit het geval in Aarle, Beek en Rixtel. In de aanhef van de oudste serie jaargeboden staat omschreven wat er allemaal gebeurde rondom het vaststellen van de voor dat jaar geldende bepalingen:¹

Dit zijn dije cueren ende ordina[n]cien der drie doirpen van Aerle, Beeck ende Ricxstell en[de] zijn gemaect en[de] geordeneert bij den heere, scepenen, geswoeren, kerckm[eeste]rs, heijlege geestm[eeste]rs ende eensdeels der gemeijn naebuere der v[oir]s[egde] drie doirpen, representeren[de] het geheel corpus der v[oir]s[egde] drie doirpen d[air] een ijgel[ijcke] naebuere in den drie kercken toe geadverteert is geweest om[m]e dese naebescreven cueren te helpen ramen en[de] ordinere[n] en[de] hebben geaccordeert en[de] gewilt en[de] midts dese accorderen[de] ende willen dat dese naervolgen[de] punten en[de] articulen onverbrekelijck] geobserveert ende onderhouden zullen worden va[n] allen nabueren en[de] ingeseten[en] der v[oir]s[egde] drie doirpen opte penen, boeten, bruecken gelijk hijer nae volgen[de] is.

In 1579 werd een essentiële toevoeging ingeschreven: ‘Den scepenen oever gegeven den ijersten mert XV^c LXXIX om dije ten ijersten sondaeg te doen lesen en[de] d[er] voir te doen oeversien’. Uit deze omschrijving kan worden opgemaakt dat de inwoners bepaalden welke geboden in het komende jaar moesten gelden. Vervolgens werden die aan de schepenen overgedragen. Zij moesten de jaargeboden en de boetes bekendmaken, maar de schepenen deden daaraan voorafgaand nog iets anders. Om de boetes te kunnen innen moesten die executabel worden gemaakt. Dat gebeurde tijdens een rechtszitting. De totstandkoming van de jaargeboden kende derhalve drie fasen:

- 1 inwoners bepaalden welke geboden in een bepaald jaar moesten worden nageleefd;
- 2 de schepenen stelden tijdens een rechtszitting de jaargeboden vast en maakten de boetes executabel;
- 3 de jaargeboden werden publiekelijk voorgelezen, zodat niemand kon zeggen dat hij de jaargeboden niet kende.

De optekening van de geboden gebeurde op een onbekend moment gedurende de procedure. Die optekening is geen aparte fase, maar is wel essentieel, omdat wij daardoor weten hoe de procedure in zijn werk ging.

De besluitvormers waren de gezamenlijke naburen, de volledig gerechtigde inwoners, plus het uitgebreide bestuur. Dat uitgebreide bestuur bestond uit alle eedspersonen die het corpus, de gemeenschap, vertegenwoordigden. Alle naburen werden opgeroepen in de drie parochiekerken en de afwezigen werden geacht in te stemmen met de vastgestelde regels. Uit de jaargeboden van 1567 blijkt dat men bijeenkwam op het kerkhof van Aarle, waar dan voor de drie dorpen gezamenlijk de keuren en breuken werden vastgesteld, maar het aflezen ervan gebeurde dan weer in of bij de drie parochiekerken.²

In 1597 wordt gezegd dat het lezen en publiceren van de keuren gebeurde tijdens een 'gemeijn waarheijt'.³ Deze term komen we ook tegen tijdens de jaargedingen. Volgens een aantekening in de tweede serie jaargeboden werden in de jaren 1613 en 1614 de jaargeboden in Aarle, Beek en Rixtel inderdaad tijdens het jaargeding gelezen en gepubliceerd.⁴ Er zijn meer gemeenschappen die hun jaargeboden vaststelden tijdens het jaargeding. Maar het jaargeding is niet gelijk te stellen met een vergadering van de inwoners om die jaargeboden vast te stellen. Het was geen dorpsvergadering. Dit laatste is wel het uitgangspunt van Martien van Asseldonk, die zelfs een paragraaf noemt 'Van jaargeding naar gemeenteraad'.⁵ Hij stelt dat het jaargeding of de waarheid het oudst bekende bestuurlijke orgaan vormde. Het jaargeding was echter, de naam zegt het al, een ding of rechtszitting en geen bestuurlijke bijeenkomst. Het jaargeding was een rechtszitting van drie dagen. Op een van die dagen moesten de inwoners verschijnen om in een gemene waarheid te getuigen van onrechtmatigheden waarvoor volgens de rechtsregels de lokale smalheer of de kwartierschout boetes kon heffen.⁶ Dat daarbij, maar niet in alle gemeenschappen, ook de jaargeboden en de boetes op overtreding van de geboden werden vastgesteld, doet niets af aan de feitelijke aard van het jaargeding.

Uit de vaststellingen tijdens het jaargeding kan worden geconcludeerd dat in 1613 en 1614 de naburen nog steeds waren betrokken bij het opstellen van de jaargeboden. Ook op 20 mei 1620 stelden de naburen nog steeds de al bestaande jaargeboden vast tijdens een gemene waarheid, voorzien van een aanvulling.⁷ Dit kan geen jaargeding zijn geweest, omdat de schepenen op die dag een gewone rechtszitting hadden.⁸ Bij de zaken die op die dag aan de orde kwamen, zijn geen jaargeboden opgenomen. Bovendien bestond het jaargeding in dat jaar bij uitzondering uit twee dagen. De eerste dingdag was op 15 januari en bij het verslag van de tweede dag op 29 januari staat dat dit de tweede en laatste zitting van het jaargeding was. Uit het feit dat zowel bij de bijeenkomst van de ingezete-

1 NL-EhvRHCE, 13000, GAR, inv.nr. 4/12, Keuren en breuken, 1568-1597, aanhef.

2 NL-EhvRHCE, 13000, GAR, inv.nr. 4/12, Keuren en breuken, 1568-1597, ongenummerd, vergelijk inv.nr. 4/13, Keuren en breuken, 1568-1620, gebod 58.

3 NL-EhvRHCE, 13000, GAR, inv.nr. 4/12, Keuren en breuken, 1568-1597, ongenummerd, vergelijk inv.nr. 4/13, Keuren en breuken, 1568-1620, gebod 64.

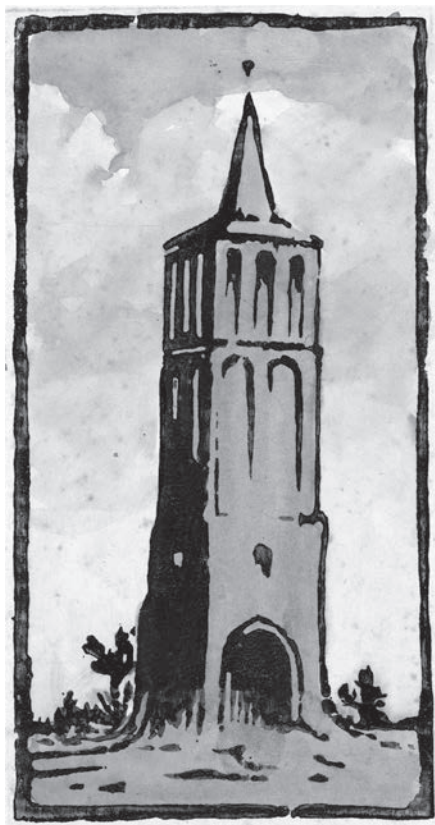
4 NL-EhvRHCE, 13000, GAR, inv.nr. 4/13, Keuren en breuken, 1568-1620, afkondiging 1613, 1614.

5 Van Asseldonk, *De Meierij ontrafeld*, 173.

6 Behets, 'De oorsprong', 384-385, 402-403.

7 NL-EhvRHCE, 13000, GAR, inv.nr. 4/13, Keuren en breuken, 1568-1620, afkondiging 1620.

8 NL-EhvRHCE, 13020, SAR, inv.nr. 1, Dingrol, 1617-1627, 2.



Afb. 8.2 De gerechtigden in de gemeint van Aarle, Rixtel en Beek werden in de drie parochiekerken opgeroepen om bij de kerk van Aarle de jaargeboden vast te stellen. Na deze vaststelling werden ze in de schepenboek executabel verklaard en vervolgens aan alle inwoners voorgelezen op de kerkhoven bij de parochiekerken. Van deze drie kerken rest alleen nog de toren van de kerk in Beek en Donk. Houtsnede Johan Jacobs (NL-EhvRHCE, *Topografisch Historische Atlas*, 175029).

van de vorster dat hij de bestaande jaargeboden heeft voorgelezen op het kerkhof van Beek in 1646, 1650 en 1660 en op het kerkhof van Beek en Aarle in 1653 en 1656. Dat de vorster enkele keren vermeldt dat hij de jaargeboden heeft voorgelezen op het kerkhof van Beek, maar tevens in de ondertekening zet dat hij vorster is van Beek, Aarle en Rixtel, kan erop wijzen dat deze serie is gemaakt voor Beek en Donk. Omdat de man vorster was van zowel Aarle-Rixtel als Beek en Donk kan het exemplaar in het archief van de gemeente Aarle-Rixtel terecht zijn gekomen.

In de jaargeboden is na 1642 niets meer veranderd, maar wel in de manier waarop de jaargeboden werden vastgesteld. In 1567 kwamen de naburen van Aarle, Beek en Rixtel

nen bij een jaargeding, als bij een bijeenkomst van de ingezetenen voor het opstellen van de jaargeboden, wordt gesproken van een gemeene waarheid blijkt dat deze term ruimer werd gebruikt dan alleen tijdens jaargedingen. Het was een raadpleging van de inwoners, waarbij uit ieder gezin iemand aanwezig moest zijn. Vaak was dit de huisvader, maar bij ontstentenis of bij het ontbreken van de huisvader was de huismoeder of een van de meerderjarige zonen present. In Aarle, Rixtel en Beek werden de inwoners meestal over de jaargeboden geraadpleegd wanneer zij al bijeen waren voor het jaargeding. Maar niet in 1620, toen werd een aparte gemeene waarheid gehouden om een wijziging in de jaargeboden toe te voegen. Het aantal ganzen dat de inwoners op de gemeint mochten houden was in 1597 verlaagd tot de helft, maar deze maatregel werd in 1620 weer ongedaan gemaakt.⁹

In 1597 werd de oudst bewaard gebleven serie jaargeboden opgemaakt met de wijzigingen die de naburen in dat jaar aanbrachten.¹⁰ Daarna is deze serie niet meer gebruikt.¹¹ De tweede serie in Aarle, Rixtel en Beek is gemaakt na onenigheid met de heer over het recht van voorpoting.¹² De wijziging en vaststelling van 1620 is het enige dat in deze serie is aangevuld. Daarna is die niet meer gebruikt. De laatste serie is opgemaakt in 1646, toen de gemeenschappen niet langer één heerlijkheid vormden, maar waren verdeeld in het hertogsdorp Aarle-Rixtel en de heerlijkheid Beek en Donk.¹³ Het verschil met het exemplaar uit 1615 met aanvulling uit 1620 is niet inhoudelijk. Toegevoegd zijn slechts de mededelingen

gezamenlijk bij elkaar op het kerkhof van Aarle, nadat zij daartoe in de drie kerken waren gesommeerd. Daarna werden de oude jaargeboden aangehoord en eventueel aangevuld. Vervolgens werden de vastgestelde jaargeboden op de kerkhoven van de drie kerken voor-gelezen. Dit werd na 1642 anders. De aantekeningen van de vorster dat hij in 1646, 1650 en 1660 de jaargeboden in Beek had voorgelezen, kunnen slaan op de derde fase van het samenstellen van de jaargeboden, het voorlezen van de reeds vastgestelde en in de schepenbank executabel verklaarde geboden aan de verzamelde ingezetenen. Maar de manier waarop de vorster de bijeenkomsten op de kerkhoven van Beek en Aarle op 12 mei 1653 en 10 mei 1656 beschrijft – hij deed dit ‘sonder toeseggen van iemanden’ – maakt duidelijk dat die bijeenkomsten behoorden tot de eerste fase waarin de inwoners bepaalden welke geboden in het komende jaar nageleefd moesten worden. Als inwoners het recht hadden om te reageren op de voorgelezen jaargeboden, dan moet de voorlezing zijn gebeurd op het moment dat zij nog opmerkingen of veranderingen konden voorstellen. Als dat zowel op de kerkhof van Beek als van Aarle gebeurde, dan moeten er twee bijeenkomsten zijn geweest, zowel in Aarle-Rixtel bij de kerk van Aarle als in Beek en Donk bij de kerk van Beek.

In 1620 vond men het niet nodig om een nieuwe serie jaargeboden aan te leggen toen een van de geboden werd gewijzigd. Vermoedelijk was die ene wijziging niet voldoende om al dat werk te verrichten. In 1597 deed men dit wel. Deze serie is een kopie van een ouder exemplaar dat niet bewaard is gebleven. Uit de dateringen valt af te leiden dat alle geboden, op een enkele aanvulling uit 1567 na, al bestonden in 1562. In de marge van dit in 1597 overgeschreven exemplaar staat een aantal wijzigingen op al bestaande geboden. Bovendien zijn vijf geboden toegevoegd. De aangebrachte wijzigingen hebben vooral betrekking op de bestemming van de boetes die op overtredingen van de jaargeboden stonden. In Tabel 8.1 is weergegeven wie de boetes ontving tot en vanaf 1597.

TABEL 8.1 BESTEMMING VAN BOETES IN AARLE, RIXTEL EN BEEK

Bestemming	< 1597		> 1597	
	Aantal	%	Aantal	%
Heer	22	44	21	38
Heer + kerken + aanbrenger/functionaris	1	2	5	9
Heer + aanbrenger/functionaris	12	24	11	20
Geen bestemming of geen boete vermeld	15	30	18	33
Totaal	50	100	55	100

Bron: Jaargeboden Aarle, Rixtel en Beek.

De veranderingen in 1597 bestaan vooral uit een andere verdeling van de opbrengst van de boetes. Boetes die eerder in hun geheel naar de heer gingen, of naar de heer en de uitvoerende functionaris of aangever, werden vanaf 1597 in drie gelijke delen verdeeld. Die delen gin-

9 NL-EhVRHCE, 13000, GAR, inv.nr. 4/12, Keuren en breuken, 1568-1597, gebod x; inv.nr. 4/13, Keuren en breuken, 1568-1620, gebod 10.

10 NL-EhVRHCE, 13000, GAR, inv.nr. 4/12, Keuren en breuken, 1568-1597.

11 Zie paragraaf 3.3.

12 NL-EhVRHCE, 13000, GAR, inv.nr. 4/13, Keuren en breuken, 1568-1620.

13 NL-EhVRHCE, 13000, GAR, inv.nr. 4/14, Keuren en breuken, 1568-1660.

gen naar de heer, de drie kerken en de uitvoerende functionaris of aangever. Het lijkt alsof de heer zich in 1597 een opoffering getroostte ten gunste van de gemeenschap, maar dat is slechts schijn. Een aantal boetes werd tegelijkertijd verhoogd, waaronder drie van de vier boetes met de nieuwe dieldeling. Het resultaat was dat de heer uiteindelijk meer opbrengst had uit de boetes op de jaargeboden.

De verandering en de begunstiging van de kerken zou een gevolg kunnen zijn van een calamiteit die Aarle, Rixtel en Beek trof in deze heftige fase van de Tachtigjarige Oorlog. In de zomer van 1587 trokken troepen van Filips, graaf van Hohenlohe, plunderend door de omgeving. De plundering ging gepaard met brandstichting waarbij een groot deel van de kerk van Rixtel, maar ook een onbekend aantal huizen in Aarle en Rixtel verloren ging. Bijna de hele stad Helmond brandde af, evenals de kerk van Stiphout, het dorp Bakel en vermoedelijk ook de kerk van Lieshout.¹⁴ Deze ramp bracht grote financiële moeilijkheden met zich mee en was voor Aarle, Beek en Rixtel aanleiding om in 1591 een deel van de gemeint te verpachten aan Gemert.¹⁵ Het afbranden van de kerk van Rixtel en een deel van Aarle en Rixtel kan echter niet de aanleiding zijn geweest om de verdeling van de op-



Afb. 8.3 Filips, graaf van Hohenlohe, trok in de zomer van 1587 met zijn troepen door Peelland en richtte veel schade aan. Een van de kerken die in brand werd gestoken was de Rixtelse kerk (NL-EhvRHCE, *Topografisch Historische Atlas*, 175709).

brengst van de boetes te wijzigen. De veranderingen in de jaargeboden kwamen tot stand op 7 januari 1597 en dat was bijna tien jaar na de brand. Bovendien brandde alleen de kerk van Rixtel af, terwijl de veranderingen in de bestemming van de boetes ten goede kwamen aan de drie kerken van Aarle, Rixtel en Beek.

De overtredingen waarvoor boetes werden opgelegd waarvan de opbrengst deels naar de kerken ging, lijken ook volkomen willekeurig gekozen. De toegevoegde geboden met de driedeling gaan respectievelijk over 1. het plaatsen van bijen op de gemeint door buitenstaanders; 2. het laten liggen van kadavers op straten en gemeint; 3. het plaatsen van instrumenten om vis te vangen in de Aa; en 4. het betreden van rechtszaal en herbergen met onbedekte scherpe wapens.¹⁶ De al voor 1597 bestaande driedeling van de bestemming van de boete staat in een verbod op het weiden van vee door buitenstaanders. Deze bepaling gaat terug op een bepaling in het beheersreglement van 15 oktober 1329.¹⁷ Hierin verleende hertog Jan III van Brabant de inwoners van Rixtel, Aarle en Beek het recht om een schutter aan te stellen om vee dat wederrechtelijk gebruik maakte van de gemeint te schutten tegen een boete van vijf stuiver. Van die boete kreeg de hertog twee vijfde, de kerken twee vijfde en een vijfde werd als salaris aan de schutter gegeven. In de zestiende eeuw was de verdeling iets anders, namelijk de heer van Aarle, Rixtel en Beek als rechtsopvolger van de hertog, de kerken en de aanbrenger, meestal de schutter, kregen ieder een derde deel. Ook was de boete flink verhoogd tot vijftig Carolusgulden. Tot 1597 was de driedeling, net als in 1329, beperkt tot het schutten van vreemd vee. De eerste van de bepalingen die in 1597 de nieuwe driedeling kregen, is ook gericht op het voorkomen van het gebruik van de gemeint door buitenstaanders, maar van de andere kun je dat niet zeggen. Bovendien was de nieuw ingevoerde driedeling bij enkele al bestaande geboden niet de enige verandering. Soms bestond die verandering slechts uit een kleine redactionele wijziging door toevoeging van enkele woorden.¹⁸ In andere gevallen werd de inhoud van het gebod gewijzigd, zoals de halvering van het aantal ganzen dat op de gemeint mocht verblijven en de verdubbeling van de tijd dat vis binnen de gemeenschappen te koop werd aangeboden voordat die elders werd verkocht, of wijziging van de hoogte van de boetes.¹⁹ De begunstigde van de boete was en bleef de heer. Dan zijn er nog de vijf nieuwe geboden.²⁰ Slechts in de laatste van die nieuwe geboden is een boetebepaling opgenomen. De opbrengst van de boete ging naar de heer.

Het nader bekijken van alle wijzigingen levert geen verklaring voor de in de jaargeboden doorgevoerde veranderingen. Het maakt het slechts onlogischer dat de wijzigingen te maken zouden hebben met de kerken binnen de gemeenschappen. De kerken profiteerden slechts van verandering in bestemming van de boete van vier al bestaande jaargeboden. Als de heer en de gemeenschap de kerken hadden willen bevoordelen dan zou het logischer zijn geweest dat zij nieuwe geboden hadden gemaakt met de kerken als enige ontvangers van de boete. Wat wel opvalt is dat veel van de veranderingen betrekking hebben op tamme en wilde ganzen en andere vogels. De inwoners van Aarle, Rixtel en Beek

14 Coenen, *Van Ricstelle*, 27, 52.

15 Coenen, *Van Ricstelle*, 49.

16 NL-EhvRHCE, 13000, GAR, inv.nr. 4/12, Keuren en breuken, 1568-1597, gebod v, xii, (29), (36), (38).

17 Sasse van Ysselt, *Rixtel*, 24-25.

18 NL-EhvRHCE, 13000, GAR, inv.nr. 4/12, Keuren en breuken, 1568-1597, gebod (49).

19 NL-EhvRHCE, 13000, GAR, inv.nr. 4/12, Keuren en breuken, 1568-1597, gebod x, xv, xviii, (23), (52).

20 NL-EhvRHCE, 13000, GAR, inv.nr. 4/12, Keuren en breuken, 1568-1597, gebod (11), (28), (54)-(56).

ontvingen op 19 mei 1359 een nieuw reglement voor het gebruik van hun gemeint.²¹ Hierin staat dat de inwoners het recht hadden de gemeint te gebruiken, ook voor wat betreft de opbrengst van hout, het vangen van vissen, vogels en wild. Uitgesloten was slechts de jacht op konijnen, veldhoenderen, hazen of andere beesten die tot de hertogelijke hoge heerlijkheid behoorde. Dit doet vermoeden dat de wijzigingen verband houden met een geschilpunt tussen de inwoners en de heer over de rechten van beiden. Dan zouden de wijzigingen een compromis zijn geweest waarbij de heer boetes mocht verhogen, maar ook wat meer aan de gemeenschap, in de vorm van de kerken, moest laten. Maar de jaargeboden geven daar geen uitsluitsel over en ook andere bronnen zeggen niets over een dergelijk conflict.

De drie series jaargeboden die in de gemeenschappen Aarle, Beek en Rixtel zijn overgebleven hebben allemaal te maken met veranderingen of conflicten; in 1597 met veranderingen in de jaargeboden, in 1615 met een conflict met de heer over het recht van voorpoting en in 1646 met een scheiding tussen Aarle-Rixtel enerzijds en Beek en Donk anderzijds. Hoewel in 1646 een nieuwe serie jaargeboden werd aangelegd, dateert de laatste inhoudelijke verandering van 1620 die is ingeschreven in de serie van 1615. De bepalingen die in de laatste jaargeboden stonden, bleven gehandhaafd en werden tot 1660 nog jaarlijks voorgelezen. Daarna verdwenen de jaargeboden. In de inleiding op hoofdstuk 1 is al verwezen naar een ordonnantie, die door de schepenen op 19 mei 1714 werd aangenomen.²² Schapenhouders lieten hun kuddes het gehele jaar door grazen op de akkers – lees particuliere erven op de gemeint – van de ingezetenen die daardoor grote schade leden. De schepenen verboden dit met verwijzing naar een al eerder bestaande bepaling en de daarin vervatte boete van drie gulden voor de officier en de schutter. De ordonnantie van 1714 bevat verschillende bepalingen die ook in de jaargeboden zijn terug te vinden, zoals het verbod om tussen half april en half september schapen te hoeden in delen van de gemeint die als particuliere akkers en hooilanden werden gebruikt.²³

De bepaling over het hoeden van schapen is niet veel gewijzigd ten opzichte van de jaargeboden. Toch zijn er twee grote verschillen tussen de jaargeboden en de ordonnantie van 1714. Niet langer besloten de gezamenlijke gebruikers hoe de gemeint werd gebruikt en niet langer was de geldigheidsduur beperkt tot een jaar. Het is duidelijk dat in plaats van de jaargeboden een ander systeem van besluitvorming was gekomen. De ordonnaties zijn bepalingen van onbeperkte duur die werden uitgevaardigd door het bestuur van de gemeenschap. In 1714 waren dat de schepenen. In de jaargeboden kwamen als bestuurders, naast de schepenen, ook gezworenen, kerkmeesters en armmeesters voor. Maar in de resolutieboeken, die zijn aangelegd vanaf 1707, wordt verslag gedaan van de vergaderingen van de schepenen. Die vaardigden bevelschriften uit voor borgmeesters, kerkmeesters en armmeesters. De borgmeesters, kerk- en armmeesters vergaderden niet mee en de gezworenen komen helemaal niet meer voor.

De rol van het uitgebreide bestuur was niet helemaal uitgespeeld. In 1718 werden enkele inwoners gedaagd door de Raad en Rentmeester-generaal der Domeinen, die het toezicht op rechtmatig gebruik van de gemeintes uitoefende. Deze inwoners werden beschuldigd van jacht op de gemeint. De gemeenschap was het er niet mee eens dat de Raad en Rentmeester-generaal dit recht opeiste, terwijl het recht om te jagen in de uitgiftebrief van de gemeint van 1300 stond, wat blijkt uit het feit dat de inwoners de gemeint vrij mochten gebruiken. Daarnaast was er nog de bevestigingsbrief met de expliciete vermelding

ding van het recht op de jacht op de gemeint van 1359.²⁴ Deze inbreuk op de oude rechten leidde tot een 'dorpsvergadering' van de naburen met het uitgebreide bestuur van schepenen, borgemeesters, kerk- en armmeesters. Tijdens die bijeenkomst werd besloten de zaak voor de Raad van Brabant te brengen en de gedaagde inwoners een akte van indemniteit te geven onder het voorbehoud dat die slechts gold wanneer zij de privileges niet hadden overtreden.²⁵ Dit laat zien dat de schepenen in normale tijden besluiten namen, maar dat indien nodig de naburen en het uitgebreide bestuur bijeen werd geroepen. Nog in 1789 kwam een 'corporeele vergadering' bijeen om te beraadslagen over problemen met Bakel over de Bakelse gemeint.²⁶ De naburen waren er toen niet bij. Schepenen, borgemeesters, een armmeester en een kerkmeester vertegenwoordigden, zoals uitdrukkelijk gesteld is, 'het geheele corpus deezes dorps Aarle-Rixtel'. In bijzondere gevallen kwam het uitgebreide bestuur dat de gehele gemeenschap van Aarle-Rixtel vertegenwoordigde nog bijeen, maar het dagelijks bestuur werd gevormd door de schepenen.

In de jaargeboden is deze verschuiving naar een dagelijks bestuur ook waar te nemen. Incidenteel is aangegeven in welk jaar een nieuw gebod werd aangenomen of een verandering werd doorgevoerd. Tot 1597 speelden naast de geërfden en naburen enkele functionarissen een rol als bestuurder. Dat waren de gezworenen, schepenen, kerkmeesters en armmeesters. Soms was de heer er bij aanwezig, maar dat was niet noodzakelijk. In 1597 waren nog steeds dezelfde bestuurders actief, maar toen was voor het eerst de schout als vertegenwoordiger van de heer aanwezig bij het vaststellen van de jaargeboden. In 1613 waren behalve de naburen alleen heer, schout en schepenen aanwezig. In 1620 is voor de laatste keer opgetekend wie de jaargeboden goedkeurden. Alleen de naburen staan vermeld, maar dat was op een moment dat de naburen tegenover de heer stonden. Omdat geen archiefbescheiden uit de periode tussen 1613 en 1708 vergelijking mogelijk maken, kan alleen worden gezegd dat vermoedelijk vanaf het begin van de zeventiende eeuw de ontwikkeling naar een dagelijks bestuur van enkel de schepenen inzette.

De conclusie ten aanzien van de jaargeboden van Aarle, Beek en Rixtel en de veranderingen in de organisatie van het beheren van de gemeenschap is:

- 1 De jaargeboden kwamen in drie fases tot stand: vaststelling door de gezamenlijke naburen; executabel verklaren door de schepenen tijdens een zitting van de schepenenbank; publicatie ten overstaan van de gezamenlijke inwoners.
- 2 De gemeenschap legde een nieuwe serie jaargeboden aan op momenten van veranderingen of conflicten. In normale omstandigheden handhaafde zij de oude serie en bracht daar aanvullingen en veranderingen in aan.
- 3 De laatste verandering in de jaargeboden dateert uit het jaar 1620. In een versteende vorm waren ze nog wel van kracht en las de vorster ze jaarlijks voor aan de verzamelde inwoners.

21 Sasse van Ysselt, *Rixtel*, 27.

22 NL-EhvRHCE, 13000, GAR, inv.nr. 4/1, Resolutieboek, 1707-1733, 51-52.

23 NL-EhvRHCE, 13000, GAR, inv.nr. 4/12, Keuren en breuken, 1568-1597, gebod xii, xv.

24 NL-EhvRHCE, 13000, GAR, inv.nr. 1/1, Akte van uitgifte door Jan II, 1300; inv.nr. 1/2, Bevestiging uitgifte gemeint 1300 en verkrijging jacht- en pootrecht, 1359.

25 NL-EhvRHCE, 13000, GAR, inv.nr. 4/1, Resolutieboek, 1707-1733, 90v-94.

26 NL-EhvRHCE, 13000, GAR, inv.nr. 8/3, Verslag corporele vergadering, 1789.

- 4 De inwoners waren in 1597 actief betrokken bij de opstelling van de jaargeboden. In dezelfde tijd dat de jaargeboden versteenden, werd de rol van de inwoners passief. Ze waren tot 1660 nog slechts toehoorder, maar zij hadden wel nog steeds de mogelijkheid om bij het toehoren op- of aanmerkingen te maken en dus veranderingen voor te stellen. Niet duidelijk is wat eerst gebeurde, de verstening van de jaargeboden of het passief worden van de ingezetenen bij de besluitvorming over de jaargeboden.
- 5 Met de actieve rol van de inwoners verdween ook de actieve rol van het uitgebreide bestuur van schepenen, gezworenen, kerk- en armmeesters bij het aannemen van de geboden.
- 6 De rol van de jaargeboden werd overgenomen door ordonnanties van onbeperkte duur. Ingezetenen en uitgebreid bestuur hadden hun rol bij het maken van bepalingen verloren. Voortaan besloten uitsluitend nog de schepenen over het beheer van de gemeint en over de gemeenschap.

8.3 Aanleg nieuwe serie geboden bij veranderingen en conflicten

De bevindingen in Aarle, Beek en Rixtel kunnen als uitgangspunt worden genomen voor de vergelijking met series jaargeboden van andere Peellandse gemeenschappen om te achterhalen of zij ook nieuwe series aanlegden bij veranderingen en conflicten. Heeze, Leende en Zesgehuchten worden daarbij buiten beschouwing gelaten, omdat de jaargeboden daar te kort van kracht waren om iets over veranderingen te kunnen zeggen. Schijndel komt daarin niet voor, omdat de bestaande jaargeboden verloren zijn gegaan. Uitgangspunt bij de vergelijkingen vormen de uitgebreide beschrijvingen van de series jaargeboden in paragraaf 3.3.

Lieshout is het meest duidelijke voorbeeld van het aanleggen van een nieuwe serie jaargeboden bij veranderingen.²⁷ In paragraaf 7.6 is daar al uitgebreid over gesproken. Tegelijkertijd laat het voorbeeld van Lieshout ook zien dat de heer hier nauw betrokken was bij het opstellen van de nieuwe jaargeboden. Sterker nog, het lijkt er op dat in 1713 nog snel een nieuwe serie jaargeboden werd aangelegd vóór de heerlijkheid door Postel werd verkocht. Toen Adriaan Bout de heerlijkheid kocht, werd hij geconfronteerd met de rechten van de inwoners die het jaar tevoren pas vernieuwd waren vastgelegd, zodat de serie een zekere garantie bood aan de inwoners voor voortzetting van oude rechten. Bovendien is de serie uit 1713 gebaseerd op een niet meer bestaande serie uit 1597. Dat is precies vóór de overdracht door Floreffe aan Postel. Ook in 1597 kan de serie gemaakt zijn om de inwoners voor de toekomst voortzetting van de rechten en plichten te garanderen. Maar de abdij deed ook wat anders. Delen van de gemeint, die de inwoners tot dan toe slechts met goedkeuring van de abdij hadden gebruikt, werden verkocht aan de inwoners, zodat in de toekomst niet kon worden getornd aan hun recht om de gemeint te gebruiken. De heer maakte de nieuwe jaargeboden samen met de inwoners, maar vermoedelijk gebeurde dat wel op verzoek van die inwoners.

Anders dan in Aarle, Rixtel en Beek, waar de gemeenschap nieuwe series jaargeboden aanlegde als reactie op gebeurtenissen of onenigheden, werden in Lieshout in 1597 en 1713 nieuwe series aangelegd om te anticiperen op veranderingen. In 1726 kan dit niet het geval zijn geweest. Adriaan Bout droeg in 1719 de heerlijkheid al over aan zijn zoon Jo-

han Bout als compensatie voor het erfdeel van zijn moeder en in mindering op het erfdeel van zijn vader.²⁸ Johan Bout was in 1726 al zeven jaar heer toen een nieuwe serie werd gemaakt. Vermoedelijk had de vernieuwing te maken met een verandering van de organisatie, waarbij de drossaard bij de aankoop van zijn ambt het recht kreeg op een deel van de opbrengst van de boetes. Die opbrengst vormde onderdeel van zijn salaris.

Ook in Stiphout zijn nieuwe series aangelegd op momenten van verandering. Hoewel slechts de inschrijving van de jaargeboden in het resolutieboek van 1746 bewaard is gebleven, zijn hierin verschillende momenten van verandering te ontdekken. In 1646 ontstond een nieuwe serie nadat de heerlijkheid Stiphout met het huis Croy in pand was uitgegeven aan Jan Baptist van Elen. In 1708 was een nieuwe serie nodig omdat de oude verloren was gegaan bij oorlogsgeweld tijdens de Spaanse Successieoorlog.

Van alle gemeintes in Peelland ontstonden de meeste problemen over die van Bakel. Het waren niet de onenigheden over misbruik door niet gerechtigde gemeenschappen die tot aanpassing leidde, maar de problemen tussen de gerechtigde gemeenschappen Bakel, Helmond en Aarle met Rixtel en Beek. Regelmatig sloten de rechthebbende gemeenschappen nieuwe akkoorden als er weer eens onduidelijkheid was over de rechten. Vaak stond Bakel aan de ene kant en Aarle, Rixtel en Beek en Helmond aan de andere kant. Maar die onenigheden hadden meer te maken met de vraag wie het recht had om regels op te stellen en over de procedure die daarbij gold, dan met de inhoud van de jaargeboden. Zo is bekend dat hierover in 1463 een proces is gevoerd voor de Raad van Brabant, waarin duidelijk werd uitgesproken dat niet de gemeenschappen zelf, maar de door de verschillende gemeenschappen aangestelde peelmeeesters de jaargeboden mochten opstellen.²⁹ De oudst bekende serie jaargeboden dateert van 1499.³⁰ De tussenliggende periode is te lang om een directe relatie te leggen met het akkoord van 1463. Ook voor de serie uit 1627, die slechts een integrale herhaling is van die uit 1571, kan geen relatie met een conflict of met veranderingen worden vastgesteld.³¹ De aanleg in 1571 van een nu niet meer aanwezige nieuwe serie kan wel te maken hebben met een nieuwe situatie in Bakel. Uit de rekeningen van de kwartierschout van Peelland blijkt dat Bakel in 1505 werd uitgegeven als pandheerlijkheid, maar dat die lening met het onderpand werden afgelost in het rekeningjaar 1548-1549, waarna de heerlijkheid in 1558 opnieuw werd uitgegeven aan Jan van Doerne.³² Volgens het register van nieuwe lenen was het leenverhef voor het nieuwe leen Bakel op 16 april 1563.³³

De serie uit 1571 kan met deze nieuwe uitgifte te maken hebben gehad, te meer omdat de bestemming van de opbrengst van de boetes duidelijk veranderde. In 1499 kreeg de heer van de benadeelde gemeenschap een derde van de boete in het geval dat buitenstaanders de gemeint gebruikten.³⁴ Datzelfde gold in gevallen dat inwoners van een gerechtigde

27 NL-EhvRHCE, 13064, *GLh*, inv.nr. 13, Keuren en breuken, 1647-1650; inv.nr. 14, Keuren en breuken, 1713; inv.nr. 15, Keuren en breuken, 1726-1728.

28 Bondam, 'Inventaris heerlijkheid Lieshout', regest IX, 355.

29 Krom en Sassen, *Oorkonden betreffende Helmond*, 179-181.

30 NL-EhvRHCE, 13181, *GD*, inv.nr. 165, Keuren en breuken Bakel, 1499.

31 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 423, Keuren en breuken gemeint Bakel, ca. 1627.

32 NL-EhvRHCE, 113-10190, *CmARAB Rk*, inv.nr. 13028-13031, Rekeningen kwartierschout Peelland, 1467-1623.

33 NL-EhvRHCE, 113-10190, *CmARAB RenL*, inv.nr. 109, Register van nieuwe lenen, 1555-1628.

34 NL-EhvRHCE, 13181, *GD*, inv.nr. 165, Keuren en breuken Bakel, 1499, gebod (13), (14).

gemeenschap producten van de gemeint verkochten aan buitenstaanders. De kerken van de Bakel, Helmond, Aarle, Rixtel en Beek kregen twee derde. In 1499 waren zowel Helmond als Aarle, Rixtel en Beek een heerlijkheid. Bakel was een hertogsdorp waar de kwartierschout moest optreden, maar die kon moeilijk optreden tegen inwoners van de heerlijkheden voor overtredingen die zij op hun deel van de Bakelse gemeint hadden begaan. Daarom was de heer van de gerechtigde gemeenschap de aangewezen persoon om op te treden bij overtredingen door personen die onder zijn gezag vielen. Volgens de jaargeboden van 1571 kreeg de heer van Bakel een deel van de boetes. Het is vreemd dat in 1627 deze serie letterlijk werd overgenomen. In dat jaar was Bakel alweer enige tijd hertogsdorp. Wanneer de aflossing precies plaatsvond, is niet bekend. In het eerder genoemde register van nieuwe lenen komt als laatste leenverhef het jaar 1606 voor.³⁵ In de rekening die kwartierschout Marcus van Gerwen over de periode 1615-1623 opmaakte, zijn inkomsten uit Bakel opgenomen. In 1615 moet de verpanding dus in ieder geval gelost zijn geweest.³⁶ Omdat in de rekeningen een hiaat zit tussen de jaren 1570 en 1615 is de aflossing niet nauwkeuriger te dateren dan tussen 1607 en 1615. Het is echter duidelijk is dat Bakel een hertogsdorp was toen de serie in 1627 werd opgemaakt. Toch namen de toenmalige peelmeeesters de jaargeboden uit de heerlijkheidsperiode letterlijk over, inclusief de verdeling van de boetes. Het is mogelijk dat zij daarmee aangaven dat in de jaargeboden niets veranderde ten opzichte van de heerlijke periode, behalve dat de kwartierschout als vertegenwoordiger van de hertog een deel van de boetes kreeg, en niet werd teruggegrepen op de situatie zoals die was vóór de verpanding van de heerlijkheid. Zonder nadere gegevens kan dat niet met zekerheid worden gezegd.

Wel duidelijk is de ontstaansgeschiedenis van de serie uit 1649. Die wordt in de aanhef van de jaargeboden genoemd.³⁷ Nadat opnieuw problemen waren gerezen over het recht om de jaargeboden op te stellen, sloten de partijen in 1646 een akkoord. Onderdeel van dat akkoord was de aanleg van een nieuwe serie jaargeboden. Een nog latere serie, die uit 1708, werd gemaakt nadat de oude turfvelen waren uitgemoerd en het nodig was om nieuwe turfvelen aan te wijzen.³⁸ Daarom was een aanvulling nodig op de bepalingen uit 1649 die voor het overige integraal van kracht bleven.

In Aarle, Beek en Rixtel legde men niet alleen nieuwe registers aan bij veranderingen en conflicten. Ook het inschrijven van aanvullingen in al bestaande registers kwam voor. Dit is niet uniek in Peelland. Deurne voegde nieuwe geboden en aanvullingen gewoon toe aan de bestaande.³⁹ Het enige nog resterende originele exemplaar is aangelegd tussen 1625 en 1628. Er staan 176 geboden in. Maar bij de aanleg waren dat er nog maar 116. Na het ontstaan zijn zestig nieuwe geboden toegevoegd. En dat gebeurde in heel wat jaren tussen het ontstaan en het jaar 1657. Gedateerde geboden zijn uit de jaren 1628, 1632, 1633, 1636, 1640-1643, 1645-1649, 1652, 1654 en 1657. De serie laat daarmee goed zien dat in tijden zonder conflicten de jaargeboden inderdaad jaarlijks werden aangevuld en de nieuwe geboden aan de oude werden toegevoegd. Dat veranderde na de verkoop van de heerlijkheid in 1651 aan Rogier van Leeftaal. Uiteindelijk leidden de conflicten tot het proces voor de Raad van State, dat weer tot gevolg had dat de oude jaargeboden in Deurne moesten worden aangepast aan bepalingen van hogerhand. Daarbij sneuvelde een aantal geboden en werden de jaargeboden gefixeerd op de serie zoals die gold in 1658.

In Erp is de eerste serie geboden een samenstel van minstens drie verschillende series.⁴⁰ Die onderscheiden series zijn allemaal gemaakt toen veranderingen werden door-

gevoerd en er conflicten waren met de elkaar opvolgende heren. De tweede serie is een door de Staten-Generaal in 1662 goedgekeurd exemplaar, nadat de lening voor de pandheerlijkheid van Erp was afgelost.⁴¹ In Nuenen en Gerwen paste de gemeenschap de uit 1627 stammende banraam in 1686 aan door daar allerlei bepalingen over het financieel beheer aan toe te voegen.⁴² Dat gebeurde na het vervallen van de pandheerlijkheid, toen Nuenen en Gerwen in 1659 een statendorp waren geworden. Maar of dat een gevolg was van ingrijpen door de hogere overheid blijkt niet. In Deurne gebeurde dat wel nadat een conflict ontstond tussen de heer en de inwoners.

De veranderingen in deze gemeenschappen hebben vooral te maken met wisselingen in gezagsrechten of problemen met de heer. Een nieuwe smalheer verhoogde de boetes, stelde bestaande rechten van inwoners ter discussie, een oude heer stelde de rechten van de inwoners van een gemeenschap veilig en na een proces konden jaargeboden in een heerlijkheid door de Raad van Brabant worden aangepast aan de nieuwe gezagsverhoudingen. Dit laat goed zien dat de inwoners bij de uitgifte van de gemeint of in beheersreglementen het recht kregen om regels op te stellen, maar dat zij daarbij rekening hadden te houden met de gezagsrechten. Het initiatief bij de aanleg van een nieuwe serie jaargeboden lag in de genoemde gemeenschappen vaak bij de heer.

In andere gemeenschappen komt niet zo duidelijk naar voren dat veranderingen of conflicten aanleiding vormden voor de aanleg van een nieuwe serie. In Someren is een serie jaargeboden uit 1627 bewaard gebleven.⁴³ Deze serie is gebruikt tot en met 1674. De enige wijzigingen in al die jaren bestaan uit het schrappen van enkele geboden en het aanpassen van delen van jaargeboden die verwijzen naar de katholieke godsdienst. De in 1686 uitgevaardigde nieuwe serie geboden bevat bijna uitsluitend bepalingen over het gebruik van de gemeint.⁴⁴ Aanleiding voor de uitvaardiging was volgens de aanhef de vele herhalingen in de oude jaargeboden waardoor verwarring was ontstaan. Daarom was het nodig om alles goed op een rijtje te zetten. In Asten was slijtage van de oude series uit 1659 en 1688 aanleiding om in 1712 de serie jaargeboden in het resolutieboek in te schrijven.⁴⁵ De aanleiding voor de inschrijving maakt duidelijk dat Asten in 1712 in ieder geval al vierentwintig jaar dezelfde jaargeboden gebruikte en die geboden uit 1688 waren, op enkele aanvullingen na, geboden van 53 jaar geleden. Wat de aanleiding was om in 1659 en in 1688 een nieuwe serie aan te leggen, wordt niet duidelijk. Wel blijkt uit de aanhef dat ook de serie uit 1659 teruggaat op een of meer oudere series. Ook in Veghel is nog slechts één serie jaargeboden aanwezig.⁴⁶ De serie lijkt een samenstel van verschillende series, omdat er jaargeboden in staan die inhoudelijk gelijk zijn en slechts qua redactie van elkaar

35 NL-EhvRHCE, 113-10190, *CmARAB RenL*, inv.nr. 109, Register van nieuwe lenen, 1555-1628.

36 NL-EhvRHCE, 113-10190, *CmARAB Rk*, inv.nr. 13031, Rekening kwartierschout Peelland, 1615-1623.

37 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 424, 'Register van den titel van vercryg van de Peel', ca. 1670-1770, 193-204v.

38 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 424, 'Register van den titel van vercryg van de Peel', ca. 1670-1770, 223-224.

39 NL-HtBHIC, 19, *RvB*, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666.

40 NL-HtBHIC, 7687, *DE*, inv.nr. 40, Keuren en breuken, 1622.

41 NL-HtBHIC, 7687, *DE*, inv.nr. 449, Register allerhande zaken, o.a. keuren en breuken, 1732-1749.

42 NL-EhvRHCE, 10271, *GNG*, inv.nr. 80, Resolutieboek, 1707-1722.

43 NL-EhvRHCE, 13084, *GSom*, inv.nr. II/1, Ceuren en breucken, 15e eeuw.

44 NL-EhvRHCE, 13084, *GSom*, inv.nr. II/2a, Ampliatie Ceuren, 1686-1709.

45 NL-EhvRHCE, 13031, *GAs*, inv.nr. III/3, Resolutieboek, 1706-1719, 34-50.

46 NL-HtBHIC, 7697, *DVe*, inv.nr. 810, Keuren en breuken, 1559.

verschillen. Maar omdat dateringen ontbreken, valt weinig te zeggen over de jaren waaruit de series stammen, laat staan over de aanleiding tot het maken van een nieuwe. Sint-Oedenrode kent verschillende series die niet duidelijk maken wat de aanleiding was voor het vervaardigen ervan.⁴⁷ In Helmond is één serie, die uit 1674, aangelegd toen de heer een deel van de bevoegdheden van de schout wilde overhevelen naar zijn rentmeester.⁴⁸ Maar dit is een conflict waarbij de gemeenschap niet was betrokken. In Vlierden is slechts de serie jaargeboden uit 1775 bewaard gebleven.⁴⁹ Er moeten eerdere jaargeboden zijn geweest, maar in de serie van 1775 is niet te achterhalen wat in eerdere series stond.

8.4 *Veranderende rol inwoners en verstening van de jaargeboden*

Voor bijna alle Peellandse gemeenschappen geldt dat zij de jaargeboden in de loop van de zeventiende eeuw, in de ene gemeenschap wat eerder dan de andere, niet meer aanvulden. Aan de Bakelse geboden is weliswaar in 1708 nog een passage toegevoegd, maar die had enkel te maken met het uitgeven van nieuwe turfvelen.⁵⁰ Er staat expliciet bij dat de jaargeboden van 1649 onverkort bleven gehandhaafd. Deurne bleef tot 1658 bijna jaarlijks geboden toevoegen, maar daar kwam een abrupt einde aan door het akkoord na het proces voor de Raad van Brabant in 1665. In dat akkoord is de bepaling opgenomen dat de jaargeboden die waren aangenomen in 1658 jaarlijks op 17 maart op Vreekwijk afgelezen zouden worden en dat latere jaargeboden ongeldig werden verklaard.⁵¹ Daarna was het afgelopen met de aanpassingen van de jaargeboden, maar de traditie om ze jaarlijks af te kondigen bleef gehandhaafd. In Asten werden de jaargeboden uit 1659 nog in 1688 aangevuld. Maar dat waren wel de laatste aanvullingen.⁵² Van Erp is bekend dat in 1631 de jaargeboden nog werden aangepast, omdat toen een samenstel is gemaakt van de jaargeboden uit vijf eerdere jaren.⁵³ De andere Erpse serie blijkt een kopie van de jaargeboden zoals die in 1662 werden goedgekeurd door de Staten-Generaal.⁵⁴ Na dat jaar zijn de geboden in ieder geval niet meer veranderd. Het laatste nieuwe jaargebod in Helmond dateert uit 1636.⁵⁵ Daarna zijn nog slechts kleine wijzigingen aan al bestaande jaargeboden toegevoegd.

In Nuenen en Gerwen lijkt de verstening van de jaargeboden te zijn geschied in 1627.⁵⁶ De inschrijving in 1709 in het resolutieboek betreft de kopie uit 1686 en daarin staat dat de bepalingen uit 1627 zijn overgenomen. Toch moet de verstening dateren van na 1627. Alle aanvullingen op de jaargeboden werden in 1709 opgeschreven vóór de datering van 1627, maar er zijn bepalingen die niet van voor of uit 1627 kunnen stammen. Tussen 1558 en 1659 vormden Nuenen en Gerwen een hoge heerlijkheid. In enkele geboden is sprake van 'deser heerlijkheijt' en dat past bij de toestand van 1627. Maar in gebod 20 en 29 staat dat gehandeld moest worden volgens de plakaten van de Staten-Generaal, waaruit blijkt dat deze geboden later gemaakt moet zijn. In ieder geval na 1648, maar vermoedelijk pas na het vervallen van de heerlijkheid in 1659. Het jaar 1686, waarin de laatst bekende serie is opgemaakt, komt het meest in aanmerking.

In Sint-Oedenrode zijn in het begin van de zeventiende eeuw nog enkele geboden toegevoegd, gewijzigd of geschrapt. De basis van alle latere exemplaren is de serie uit 1610.⁵⁷ In 1611 en 1613 zijn nog geboden toegevoegd en in 1617 wijzigingen aangebracht. Daarna zijn tussen 1654 en 1669 nog twee geboden gemaakt, zonder dat de precieze datering ge-

geven kan worden.⁵⁸ Na 1669 zijn in ieder geval geen veranderingen meer aangebracht.

Stiphout kende een grote verandering in de jaargeboden nadat in 1642 een nieuwe heerlijkheid was gevormd met daaraan verbonden het huis Croy. In 1646 werd een compleet nieuwe serie geboden aangelegd met daarin grote verschillen ten opzichte van de oudere serie.⁵⁹ In 1656 en 1659 zijn nog enkele geboden toegevoegd. Daarna veranderde er niets meer. In 1708 en 1746 werden nog slechts kopieën gemaakt van de oude geboden.

Voor Someren is de datering van de verstening moeilijk vast te stellen. In 1627 is een nieuwe serie aangelegd, waarin verder helemaal geen dateringen staan.⁶⁰ Daar zijn geen nieuwe geboden aan toegevoegd, wel zijn er twee geschrapt en zijn in twee geboden woorden geschrapt. Die geringe aanpassingen hebben te maken met de veranderde politieke situatie en het verbod op openbare uitoefening van de katholieke godsdienst. Dit komt overeen met de afkondigingen, die doorlopen tot 1674. De tweede serie bestaat uit een aantal bepalingen van onbeperkte duur over de gemeint, die in 1686 werden uitgevaardigd door de schepenen.⁶¹ In 1627 legde Someren nog een nieuwe exemplaar jaargeboden aan, terwijl de jaargeboden in ieder geval in 1686 ophielden te bestaan. De verstening kan niet nauwkeuriger worden gedateerd dan op een onbekend moment tussen 1627 en 1686.

Het dateren is voor Veghel nog problematischer, zoals al bleek in paragraaf 3.3. De serie is vermoedelijk in 1627 samengesteld uit minstens twee exemplaren, waarvan er een vermoedelijk uit het jaar 1559 stamt.⁶² Latere series van de jaargeboden zijn niet bekend, zodat het jaar 1627 het jaar van verstening zal zijn. Helemaal onmogelijk is het om voor Vlierden zelfs maar bij benadering een datering van verstening te noemen, omdat hier slechts een schepenordonnantie met geboden uit 1775 bekend is.⁶³ Het enige dat met zekerheid kan worden gezegd, is dat de jaarlijkse vaststelling toen in ieder geval niet meer gebeurde.

In heel Peelland zijn de jaargeboden in de zeventiende eeuw bevroren. Een uitzonderingspositie neemt Lieshout in, maar dat is direct te verbinden met de veranderingen in bezitsverhoudingen.⁶⁴ Duidelijk is dat de zeventiende eeuw cruciaal was voor de verandering in het jaarlijks vaststellen van de jaargeboden en dat deze verandering zowel in heerlijkheden als in hertogs- en statendorpen is vast te stellen.

47 NL-HtBHIC, 7633, *DStO*, inv.nr. 19, Jaargeboden, 1610-1767; inv.nr. 20, Jaargeboden, 1610-1660; inv.nr. 21, Jaargeboden, 1611; inv.nr. 22, Jaargeboden, 1654-1669.

48 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 163, Keurboek Joannes Roeffs, 1674.

49 NL-EhvRHCE, 13129, *GVI*, inv.nr. 20, Resoluties, 1771-1790, 33v-43v.

50 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 424, 'Register van den titel van vercryg van de Peel', ca. 1670-1770, 223-224.

51 NL-EhvRHCE, 13181, *GD*, inv.nr. 170, Keuren en breuken Deurne, 1712-1722, 1-5.

52 NL-EhvRHCE, 13031, *GAs*, inv.nr. III/3, Resolutieboek, 1706-1719, 34-50.

53 NL-HtBHIC, 7687, *DE*, inv.nr. 40, Keuren en breuken, 1622.

54 NL-HtBHIC, 7687, *DE*, inv.nr. 449, Register allerhande zaken, o.a. keuren en breuken, 1732-1749.

55 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 158, Privilegeboek periode 1300-1676, ongenummerd na nr. lxxvi.

56 NL-EhvRHCE, 10271, *GNG*, inv.nr. 80, Resolutieboek, 1707-1722, 10-19.

57 NL-HtBHIC, 7633, *DStO*, inv.nr. 19, Jaargeboden, 1610-1767.

58 NL-HtBHIC, 7633, *DStO*, inv.nr. 22, Jaargeboden, 1654-1669.

59 NL-EhvRHCE, 12299, *SSt*, inv.nr. 4, Resolutie- en vonnisboek, 1737-1751, 49v-56.

60 NL-EhvRHCE, 13084, *GSom*, inv.nr. II/1, Ceuren en breucken, 15e eeuw.

61 NL-EhvRHCE, 13084, *GSom*, inv.nr. II/2a, Ampliatie Ceuren, 1686-1709.

62 NL-HtBHIC, 7697, *DVe*, inv.nr. 810, Keuren en breuken, 1559.

63 NL-EhvRHCE, 13129, *GVI*, inv.nr. 20, Resoluties, 1771-1790, 33v-43v.

64 NL-EhvRHCE, 13064, *GLh*, inv.nr. 15, Keuren en breuken, 1726-1728.

Een ander aspect van de veranderingen is het passief worden van de naburen bij het opstellen en vaststellen van de jaargeboden. In Aarle, Rixtel en Beek waren naburen actief betrokken bij de opstelling van de jaargeboden, maar later werd hun rol passief. Zij werden toegehoord, maar hadden nog steeds de verplichting om ieder jaar de voorlezing van de jaargeboden bij te wonen. Tegelijk met het passief worden van de inwoners bij de besluitvorming, verdween het uitgebreide bestuur van schepenen, gezworenen, borgemeesters, kerk- en armmeesters bij de besluitvorming over de jaargeboden, ten gunste van de schepenen. De actieve rol die de naburen in Aarle, Rixtel en Beek tot in de zeventiende eeuw speelden, was niet uniek. In veel van de Peellandse gemeenschappen, maar niet in alle, is vast te stellen dat de inwoners betrokken waren bij het opstellen en vaststellen van de jaargeboden.

Hertogin Johanna van Brabant verleende de inwoners van Erp en Veghel in 1379 het recht om jaargeboden op te stellen.⁶⁵ De Helmondse schepenprotocollen vermelden omstreeks 1415 een jaargebod dat was gemaakt door schepenen en goede knapen.⁶⁶ Uit de lokale costumen van Asten, in 1571 door de schepenen vastgelegd en in 1684 uitgegeven, blijkt dat in de zestiende eeuw de inwoners nog waren betrokken bij de opstelling van de jaargeboden. Schepenen, armmeesters, kerkmeesters en gezamenlijke naburen stelden de jaargeboden op om de gemeint in ere te houden en niet te bederven.⁶⁷ In 1525 maakten in Deurne 'den heere, de wet ende gemeijnte' de jaargeboden.⁶⁸ In Lieshout deden dit in 1597 de heer, drossaard, schepenen, kerk- en heilige-geestmeesters en de gezamenlijke naburen.⁶⁹ Secretaris Dilis de Greeff van Nuenen en Gerwen noteerde hoe de procedure in 1627 was: tijdens een vergadering van de naburen van Nuenen, Gerwen en Boort hoorden zij de banschouw voorlezen, de naburen stemden in met de inhoud en vervolgens namen de naburen in aanwezigheid van schout en schepenen de nieuwe banschouw aan.⁷⁰ In Stiphout waren in 1646 de inwoners aanwezig op de banschouw en stelden eendrachtig de jaargeboden vast.⁷¹

In Sint-Oedenrode, Someren en Vlierden is niet vast te stellen of de inwoners waren betrokken bij de samenstelling van de jaargeboden. In Sint-Oedenrode wordt in 1611 weliswaar gezegd dat schout, schepenen en 'anderen' van de gemeente de jaargeboden aannamen, maar omdat in de aanhef staat dat de jaargeboden waren gemaakt door borgemeesters, schepenen en raad van de vrijheid Sint-Oedenrode, kan 'anderen' ook slaan op de borgemeesters en de raad.⁷² Wel blijkt uit de akte van 30 maart 1340 dat hertog Jan III van Brabant de schepenen met de gezworenen het recht gaf om, samen met zijn schout, jaargeboden te maken.⁷³ Dat doet vermoeden dat de geboden toen al werden opgesteld door vertegenwoordigers van de inwoners, maar dat zegt niet of die inwoners vervolgens de mogelijkheid hadden om ze te wijzigen. In Someren maakten in 1627 de schepenen, borgemeesters, kerk- en heilige-geestmeesters de jaargeboden als vertegenwoordigers van het corpus.⁷⁴ In Bakel waren de inwoners van de gerechtigde gemeenschappen in ieder geval al in 1463 niet meer rechtstreeks betrokken bij de besluitvorming over de jaargeboden. Volgens het toen gesloten akkoord gebeurde dat door de uit iedere gemeenschap gekozen peelmeesters.⁷⁵

In Aarle, Rixtel en Beek bleek een relatie te bestaan tussen het verstenen van de jaargeboden en het vervallen van de actieve rol van de ingezetenen bij het opstellen en vaststellen van de jaargeboden. Wat de volgorde van de verandering was, werd niet duidelijk. Daarover zeggen de jaargeboden van Deurne iets meer, omdat daar tamelijk nauwkeurig is vast te stellen wanneer de actieve rol van de ingezetenen verdween. Ook is precies be-

kend wanneer in Deurne de jaargeboden versteenden. Dat had, zoals hiervoor bleek, alles te maken met de onenigheid tussen de nieuwe heer en de ingezetenen, het proces hierover voor de Raad van Brabant en het akkoord in 1665. In de laatste rubriek 'van de gemeijnte ende andere breuken' van de jaargeboden zijn de nieuwe geboden chronologisch ingeschreven.⁷⁶ In 1628 werd gebod 47 toegevoegd. Het besluit daartoe werd genomen door 'regeerders en[de] gemeijne nagebuieren'. In dat jaar waren de inwoners nog betrokken bij de besluitvorming. Dat was niet meer het geval in gebod 56. Die aanvulling gebeurde door de 'geheele weth ende bij gevolge van de naegebuieren'. De wethouders, vermoedelijk de schepenen, namen het besluit en dat gold als zijnde een besluit genomen door alle inwoners. Gebod 56 is niet gedateerd, maar gezien de chronologische inschrijving moet de verandering gebeurd zijn na 1628 en voor 1632. Dat laatste jaar is het eerstvolgende jaar dat voorkomt in deze rubriek. Toen de jaargeboden in Deurne versteenden als gevolg van de problemen met de nieuwe heer, waren de inwoners al ruim dertig jaar niet meer actief betrokken bij de besluitvorming rond de jaargeboden.

In andere gemeenschappen is het veel moeilijker om de verandering in de rol van de ingezetenen van actief naar passief bij benadering te bepalen. In Erp waren de ingezetenen in 1631 nog betrokken bij de opstelling.⁷⁷ De volgende serie dateert van 101 jaar daarna. Toen stelden schepenen en regenten de jaargeboden vast.⁷⁸ Omdat de serie van 1732 is gebaseerd op een verloren gegane serie uit 1662, kan worden vermoed dat de actieve rol van de ingezetenen bij de besluitvorming al in 1662 verloren was gegaan. In Asten moet dat zijn gebeurd tussen 1571 en 1659. In het eerstgenoemde jaar waren volgens de costumen de inwoners nog betrokken bij de besluitvorming.⁷⁹ In 1659 nam het uitgebreide bestuur van heer, schout, schepenen en zeven gekozen mannen uit de geërfden het besluit tot het maken van een nieuwe serie jaargeboden. Niet langer waren alle geërfden betrokken bij de besluitvorming, maar slechts een kleine groep vertegenwoordigers. In 1712 namen schepenen op voorstel van de drost het besluit om de serie van 1659, die in 1688 nog was aangevuld, in te schrijven in het resolutieboek. Maar na die inschrijving in 1712 werden ze alsnog ondertekend door de vrouwe van Asten, de drost en het uitgebreide bestuur, bestaande uit schepenen, kerk- en heilige-geestmeesters, viermannen en borgemeesters.⁸⁰

65 NL-HtBHC, 7687, DE, inv.nr. 21, Akte uitgifte recht keuren en breuken vast te stellen, 1379. Enklaar, *Gemeene gronden*, 246-250.

66 NL-EhvRHCE, 15240, SHm, inv.nr. 3795, Schepenprotocol, 1446-1471, akte 421, (1449).

67 Van Beughem, *Costuymen ende usantien*, 417.

68 NL-HtBHC, 19, RvB, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, gebod 16.

69 NL-EhvRHCE, 13064, GLh, inv.nr. 14, Keuren en breuken, 1713, aanhef.

70 NL-EhvRHCE, 10271, GNG, inv.nr. 80, Resolutieboek, 1707-1722, 10-19 naschrift.

71 NL-EhvRHCE, 12299, SSt, inv.nr. 4, Resolutie- en vonnisboek, 1737-1751, 49v-56, gebod i.

72 NL-HtBHC, 7633, DStO, inv.nr. 19, Jaargeboden, 1610-1767, aanhef en vaststelling 1611.

73 NL-HtBHC, 7633, DStO, inv.nr. 87, Akte van transcriptie van een in 1340 en 1342 gevidimeerde akte, (17e eeuw).

74 NL-EhvRHCE, 13084, GSom, inv.nr. 11/1, Ceuren en breucken, 15e eeuw, aanhef.

75 Krom en Sassen, *Oorkonden betreffende Helmond*, 179-181.

76 NL-HtBHC, 19, RvB, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666.

77 NL-HtBHC, 7687, DE, inv.nr. 40, Keuren en breuken, 1622, aanhef.

78 NL-HtBHC, 7687, DE, inv.nr. 449, Register allerhande zaken, o.a. keuren en breuken, 1732-1749, aanhef.

79 Van Beughem, *Costuymen ende usantien*, 417.

80 NL-EhvRHCE, 13031, GAs, inv.nr. 111/3, Resolutieboek, 1706-1719, f. 34-50, aanhef.

De groep van zeven geërfden was geslonken tot viermannen die de vier hoeken van Asten vertegenwoordigden.

In Helmond was de rol van de inwoners al passief op het moment dat de oudst bewaard gebleven serie in 1622 werd gemaakt. Wanneer dat bij benadering is gebeurd, wordt duidelijk uit de schepenprotocollen. In het volgende hoofdstuk wordt uitgebreid ingegaan op de veranderingen in besluitvorming in Helmond. Daarom wordt hier volstaan met te vermelden dat de rol van de goede knapen bij de besluitvorming aan het einde van de vijftiende eeuw was uitgespeeld. Dat is lang voor de verstening van de jaargeboden in 1636.

In Lieshout waren de inwoners in 1726 nog actief betrokken bij de opstelling van een nieuwe serie geboden.⁸¹ Dit exemplaar werd in 1779 nog steeds gebruikt zonder dat er iets aan was veranderd. Daarmee was de rol van de inwoners in 1726 de facto uitgespeeld. In Nuenen en Gerwen moesten de inwoners in 1627 de jaargeboden aanhoren en als zij met het voorgelezene instemden, werden de jaargeboden vastgesteld.⁸² Zij stelden de geboden niet zelf op, maar hadden wel het recht om ze af of goed te keuren. Uit de formulering in 1686 blijkt dat in dat jaar de geboden werden opgesteld door schout en schepenen, waarna de naburen deze goedkeurden. In 1627 worden de schout en schepenen niet genoemd, maar ook toen zullen zij degenen zijn geweest die de geboden opstelden. De situatie in 1686 is dan ook niet anders dan in 1627. De ingezetenen waren nog steeds betrokken bij de besluitvorming. In 1709 staat in de aanhef dat het gaat om een ordonnantie gemaakt door de gehele magistraat. Of hiermee het uitgebreide bestuur van schepenen, borge-meesters, kerk- en armmeesters en gemeintmeesters werd bedoeld, of dat de magistraat slechts bestond uit de schepenen, is niet duidelijk. Maar de inwoners waren er toen in ieder geval niet meer bij betrokken.

In Stiphout is heel goed te zien dat de procedure gelijk was aan die in Aarle, Rixtel en Beek. De inwoners stelden de jaargeboden op, droegen die vervolgens over aan de schepenen die de boetes executabel verklaarden, waarna alle inwoners ze mochten aanhoren. De procedure nam enige tijd in beslag. In 1647 viel derde paasdag, de dag waarop de inwoners de jaargeboden opstelden, op 23 april. Het executabel verklaren van de boetes gebeurde pas tijdens de rechtszitting van 25 juni.⁸³ In 1713 vermeldt de vorster nog steeds de bijeenkomst met het voorlezen van de geboden van het vorige jaar op derde paasdag 12 april. Maar het executabel verklaren van de boetes en de daarop volgende tweede voorlezing is dan niet meer vermeld. Dat gebeurde voor de laatste keer in 1657. Na dat jaar blijkt niets meer van betrokkenheid van de inwoners bij het vaststellen van de jaargeboden. Het is mogelijk dat na 1657 de procedure werd vereenvoudigd en op de bijeenkomst van derde paasdag slechts de door de schepenen vastgestelde geboden werden voorgelezen, zonder dat de inwoners er iets aan konden veranderen.

Van Veghel is alleen bekend dat de inwoners in 1379 het recht kregen om jaargeboden op te stellen. In 1627 maakten de gezworenen over de gemeint en de schepenen samen de jaargeboden.⁸⁴ Wanneer de rol van de inwoners passief is geworden, valt niet vast te stellen.

In Tabel 8.2 zijn de gegevens verzameld over het aanleggen van een nieuwe serie jaargeboden bij veranderingen en conflicten, het moment van verstening en het moment waarop de rol van de inwoners bij het opstellen en vaststellen veranderde.

TABEL 8.2 VERANDERINGEN IN BETROKKENHEID VAN DE INWONERS BIJ HET OPSTELLEN VAN JAARGEBODEN

Gemeenschap	Nieuwe serie bij veranderingen en conflicten	Verstening	Rol ingezetenen
Aarle, Beek, Rixtel	1587, 1646	1620	actief tot 1620, passief < 1660
Asten	onbekend	1688	actief in 1571, passief < 1659
Bakelse gemeint	1571, 1649, 1708	1649 (1708)	nihil: vertegenwoordigers gemeenschappen
Deurne	1665	1658	actief in 1628, passief < 1632
Erp	1613, 1622, 1628, 1662	1662	actief in 1632, passief < 1662
Helmond	1674	1636	actief 1449, < 1622
Lieshout	1597, 1713	1726	actief 1726, passief 1726
Nuenen, Gerwen	1686	1686	actief 1686, passief < 1709
Sint-Oedenrode	onbekend	1617	passief < 1610
Someren	onbekend	1627	?
Stiphout	1646, 1746	1659	1646 actief, passief onbekend
Veghel	onbekend	1659	actief 1379, passief < 1627
Vlierden	onbekend	onbekend	passief < 1775

Bron: Jaargeboden Peelland.

In iedere gemeenschap verdwenen de inwoners naar de achtergrond bij de besluitvorming over de jaargeboden en in iedere gemeenschap versteenden de jaargeboden. Maar dat hoefde niet tegelijkertijd te gebeuren. In enkele gemeenschappen was de rol van de ingezetenen al enige tijd passief voordat de bepalingen in de jaargeboden statisch werden.

8.5 De rol van het uitgebreide bestuur bij de jaargeboden

In 1714 speelde in Aarle-Rixtel het uitgebreide bestuur van schepenen, burgemeesters, kerk- en armmeesters geen rol meer bij de besluitvorming over zaken die de gemeenschap aangingen. Slechts in uitzonderlijke gevallen schoven zij nog aan tijdens vergaderingen van het dagelijks bestuur van schepenen. Het lijkt erop dat het verdwijnen van het uitgebreide bestuur uit de dagelijkse besluitvorming ongeveer tegelijk of wellicht zelfs eerder gebeurde dan het passief worden van de naburen bij de besluitvorming over de jaargeboden, maar de bronnen ontbreken om dit met zekerheid te kunnen zeggen. Wellicht kan vergelijking met andere gemeenschappen iets zeggen over de rol van het uitgebreide bestuur bij de jaargeboden.

Het meest geschikt om de rol van het uitgebreide bestuur te bekijken moet Deurne zijn. Hiervoor bleek immers dat de laatste rubriek van de jaargeboden, op één uitzondering na,

81 NL-EhVRHCE, 13064, *GLh*, inv.nr. 15, Keuren en breuken, 1726-1728, aanhef.

82 NL-EhVRHCE, 10271, *GNG*, inv.nr. 80, Resolutieboek, 1707-1722, f. 10-19, naschrift.

83 NL-EhVRHCE, 12299, *SSt*, inv.nr. 4, Resolutie- en vonnisboek, 1737-1751, 49v-56.

84 NL-HTBHC, 7697, *DVe*, inv.nr. 810, Keuren en breuken, 1559, aanhef.

chronologisch is ingericht. Dat betekent dat ook niet-gedateerde geboden in de tijd zijn te plaatsen. Onder die te dateren jaargeboden zijn er verschillende die vertellen welke bestuurders waren betrokken bij de besluitvorming. Maar de vergelijking van de bepalingen levert geen duidelijk beeld op. Binnen enkele jaren, of soms binnen een jaar, namen andere bestuurders deel aan de besluitvorming.

TABEL 8.3 DEURNE: BETROKKENHEID UITGEBREID BESTUUR BIJ BESLUITVORMING JAARGEBODEN

Jaar	Heer	Schout/ drost	Magis- traat*	Schepe- nen	Borge- meesters	Kerk- meesters	Arm- meesters	Gemeint- meesters	Naburen	Rubriek
1595	x		x						x	1.1
[1595]	x		x						x	2.9
1619	x		x						x	1.4
1621	x		x						x	1.7
1625	x		x						x	1.4
1625-1628	x									2.6
1625-1628	x									2.6
1625-1628			x						x	1.4
1625-1628				x		x	x		x	2.6
1628			x						x	2.8
1628-1632		x		x		x	x		x	2.8
1628-1632			x						x	2.7
1632		x		x		x	x			2.12
1633		x		x		x	x			2.9
1633-1640			x							3.5
1636			x							1.7
1640	x		x							2.9
1641	x		x							2.9
1642			x							2.9
1642			x							2.13
1642-1645			x							2.9
1645		x	x	x						2.9
1647		x		x	x	x	x	x		1.4
1648		x		x	x	x	x	x		2.3
1649			x							1.4
1652		x	x	x						2.9
1654	x	x	x	x						1.1
1654-1657			x							1.4
1657		x		x		x	x	x		1.7

* Komt voor onder verschillende benamingen: magistraat, wet, regeerders, regenten, raad, anderen die tot de wet behoren.

Bron: Jaargeboden Deurne.

In ieder geval veranderde de rol van de heer. Tot 1628 was hij aanwezig bij de besluitvorming. Daarna liet hij zich vertegenwoordigen door zijn plaatsvervanger de schout (die vanaf 1651 *drost* werd genoemd).⁸⁵ De jaren waarin de heer aanwezig was bij de besluitvorming liggen tussen 1595 en 1628 en vervolgens in 1640, 1641 en 1654. Tussen 1619 en 1645 was Margreta van Wittenhorst vrouwe van Deurne. De heer die wordt genoemd, kan haar echtgenoot zijn, Arnold Huijn van Amstenrade en Geleen.⁸⁶ Maar het is uiteraard ook mogelijk dat de schout met de eretitel 'heer' werd aangesproken en dat zijn eretitel is vermeld zonder dat zijn functie er bij staat. In 1654 was de heer van de heerlijkheid in ieder geval aanwezig: er was toen overleg tussen de 'weled[el]e heere van Duerne, drossaert, schepenen, ende gelijke regeerders van Duerne'.⁸⁷ In 1651 werd de heerlijkheid verkocht aan Rogier van Leefdaal.⁸⁸ De nieuwe heer was actief betrokken bij zijn nieuwe heerlijkheid en dat leidde tot veel problemen. Hij probeerde de rechten van de naburen op de gemeint in te perken en hun rol bij het kiezen van burgemeesters te beëindigen. Dat leidde tot het proces voor de Raad van Brabant en het akkoord in 1665 waarbij de jaargeboden versteenden.⁸⁹

Opvallend zijn de twee jaargeboden die door de heer zelfstandig werden vastgesteld. Dat gebeurde tussen 1625 en 1628. In beide gevallen betreft het een verbod op verstoring van de zondagsrust. Dat laat nog eens zien dat de jaargeboden bepalingen bevatten die er niet in thuishoorden en dat er gemakshalve ook zaken in werden opgenomen die van bovenaf werden opgelegd. Men gebruikte, zoals eerder geconstateerd, het instrument van de jaargeboden om ook andersoortige bepalingen vast te leggen.

Uit dit schema komt naar voren dat de ingezetenen ergens tussen 1628 en 1632 werden uitgesloten van besluitvorming over de jaargeboden. Dat gebeurde abrupt. Tevoren werd, op de twee besluiten over de zondagsrust na, ieder besluit tot verandering genomen in aanwezigheid en met goedkeuring van de naburen, maar na 1632 waren zij er nooit meer bij. Zowel in de periode waarin de naburen waren betrokken bij de besluitvorming als in de periode daarna bestond de kern van de bestuurders bij die besluitvorming uit de magistraat die in Deurne meestal de 'wet' werd genoemd. Maar ook het woord magistraat en regeerders komt voor in de jaargeboden. Dat hiermee dezelfde personen worden bedoeld, blijkt uit een gebod uit 1642 waarin staat dat het besluit was genomen 'bij den magistraet ende gelijke regeerderen der heerlijkheijt van Doerne'.⁹⁰ Die magistraat, wet of regeerders was het college van schepenen, kerkmeesters en armmeesters. Dat is opvallend, omdat zowel de gezworenen over de gemeint als de burgemeesters daar niet toe behoorden. Dat gaat op voor de periode tot 1633. Daarna wordt enkele jaren lang alleen maar de magistraat als betrokkene bij de besluitvorming over de jaargeboden genoemd, zonder dat duidelijk is wie lid waren van die magistraat. In 1647 en 1648 en daarna in 1657 blijkt de magistraat te bestaan uit een uitgebreider gezelschap dan tevoren. Behalve de schepenen en kerk- en armmeesters namen ook de burgemeesters en gezworenen over de gemeint deel aan de besluitvorming. Hoe de verdere ontwikkeling is, wordt niet duidelijk uit de jaargeboden.

85 Ouwerling, *Uit het verleden*, 190.

86 Ouwerling, *Uit het verleden*, 102.

87 NL-HtBHC, 19, *RvB*, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, gebod (174).

88 Ouwerling, *Uit het verleden*, 120.

89 NL-EhVRHCE, 13181, *GD*, inv.nr. 170, Keuren en breuken Deurne, 1712-1722, 1-5.

90 NL-HtBHC, 19, *RvB*, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, gebod (153).

Het proces voor de Raad van Brabant maakte een einde aan de besluitvorming daarover.

De jaargeboden in Deurne lijken een ontwikkeling te laten zien, omgekeerd aan die in Aarle, Rixtel en Beek, naar uitbreiding van het uitgebreide bestuur in plaats van versmalting tot het college van schepenen. Ook blijkt het onderwerp van het jaargebod niet van invloed op het college dat aan de besluitvorming deelnam. In 1648 waren de gezworenen aanwezig bij het aannemen van een gebod over financiën van de gemeenschap, terwijl in 1633 bij een besluit over het zelfde onderwerp de borgemeesters niet aanwezig waren. In Aarle, Rixtel en Beek verdwenen leden van het uitgebreide bestuur ongeveer tegelijk met de naburen uit de besluitvorming over de jaargeboden. In Deurne lijkt het er juist op dat het bestuur werd uitgebreid bij het verdwijnen van de naburen.

Vergelijking met andere gemeenschappen geeft ook geen uitsluitsel. Voor een aantal gemeenschappen is niet of nauwelijks een ontwikkeling aan te geven, omdat te weinig gegevens beschikbaar zijn. Dat geldt voor Heeze en Leende met slechts gegevens uit de jaren 1537 en 1538, toen de gezworenen de jaargeboden opstelden; voor Veghel, waar in 1559 de schepenen en gezworenen de jaargeboden aanpasten; voor Vlierden, waar slechts bekend is dat in 1775 drossaard en schepenen een ordonnantie opstelden met daarin de jaargeboden. In de oudste serie van Someren uit 1627 wordt een uitgebreid bestuur genoemd van schepenen, borgemeesters, kerk- en armmeesters. In 1686 is slechts sprake van schepenen en magistraat. Omdat niet bekend is wie tot de magistraat behoorden, is er niets over te zeggen. Iets vergelijkbaars geldt voor Erp. Daar stelde gedurende de gehele periode 1622-1732 een klein college van schepenen en borgemeesters de jaargeboden vast. In de aanhef van de jaargeboden uit 1732, die waren gebaseerd op de serie van 1662, is sprake van schepenen en regenten zonder dat duidelijk is wie in het college van regenten zaten. De gegevens over Nuenen en Gerwen zijn iets uitgebreider, maar verstrekken geen duidelijkheid. In 1627 keurden de naburen de geboden goed in het bijzijn van schout en schepenen; in 1686 vernieuwden de schout en schepenen de geboden met goedkeuring van de naburen. In de aanhef van de inschrijving van 1709 staat dat de jaargeboden waren opgesteld door de officier met de magistraat, zonder dat duidelijk wordt wie tot de magistraat behoorden.

Ook over Sint-Oedenrode kan geen uitsluitsel worden gegeven. Weliswaar zijn van die gemeenschap enkele jaren bekend waarin jaargeboden werden gemaakt, aangevuld of gewijzigd, maar die leveren geen duidelijk beeld op. In 1610 waren de besluitvormers borgemeesters, schepenen en raad, in 1611 schout, schepenen en anderen van de gemeente, in 1637 alleen de schepenen, terwijl in 1657 officier en schepenen het besluit tot wijziging namen. De voorzichtige conclusie voor Sint-Oedenrode kan zijn dat de besluitvorming verschoof van een uitgebreider bestuur dat bestond uit schepenen, borgemeesters en onbekende anderen, naar het college van schepenen, al dan niet geassisteerd door de kwartierschout.

In enkele andere gemeenschappen bleef een uitgebreid bestuur betrokken bij de samenstelling van de jaargeboden. In Asten zijn beslissingen bekend uit de jaren 1659, 1711 en 1712. Een uitgebreid bestuur van heer of vrouwe, hun vertegenwoordiger, schepenen, borgemeesters, gezworenen, kerkmeesters en armmeesters was nog in 1712 betrokken bij de besluitvorming. Nieuw waren in 1711 de viermannen als vertegenwoordigers van de inwoners van de vier hoeken van het dorp. In Lieshout komt in beide series uit 1713 en 1726 een uitgebreid college voor van heer, diens vertegenwoordiger, schepenen, borgemees-

ters, heimeesters, kerkmeesters en armmeesters. In Helmond zijn opstellers van de jaargeboden bekend uit de periode tussen 1624 en 1652, namelijk de magistraat bestaande uit borgemeesters, schepenen en dekenen, geassisteerd door de heer of zijn vertegenwoordiger. In een enkel geval waren zowel de heer als zijn schout aanwezig.

In Bakel werd het aantal personen die waren betrokken bij de samenstelling in de loop van de tijd breder. Vanaf 1463 stelden de door de gerechtigde gemeenschappen gekozen vertegenwoordigers de jaargeboden op. Zij zijn vergelijkbaar met de gezworenen over de gemeint in andere gemeenschappen, maar zij maakten geen deel uit van het bestuur in de gemeenschap die zij vertegenwoordigden. In 1645 stelden de peelmeesters als vertegenwoordiger van hun gemeenschappen nog steeds samen de jaargeboden op. Maar in 1708 namen ook schepenen, een borgemeester en een deken deel aan de besluitvorming. Die deken kwam uiteraard uit Helmond, want dat is de enige gemeenschap in Peelland waar dekenen van de ambachtsgilden in het bestuur zaten.

De weinige gegevens die in de jaargeboden staan over een uitgebreid bestuur zijn beperkt. Bovendien is het beeld wisselend. De conclusie moet dan ook luiden dat de jaargeboden geen mogelijkheid bieden om ontwikkelingen in de rol van het uitgebreide bestuur te onderzoeken.

8.6 Bestuurlijke ordonnanties en resoluties

In Aarle, Rixtel en Beek werd de functie van de jaargeboden overgenomen door ordonnanties en resoluties van onbeperkte duur. Ingezetenen en uitgebreid bestuur verloren hun rol bij het maken van bepalingen voor het beheer van de gemeint. Voortaan maakte een deel van het uitgebreide bestuur, de schepenen, die bepalingen. In andere gemeenschappen verdwenen de ingezetenen, maar bleef het uitgebreide bestuur een rol spelen. In deze paragraaf wordt gekeken wanneer ordonnanties van onbeperkte duur werden opgeschreven en vastgelegd door de lokale bestuurders en wat de onderwerpen van die ordonnanties waren. Daarmee wordt het onderzoeksgebied verbreed. Niet langer wordt alleen gekeken naar de jaargeboden, maar naar het geheel van de besluitvorming over gemeint en gemeenschap.

De door het bestuur genomen besluiten of resoluties en uitgevaardigde ordonnanties of voorschriften werden ingeschreven in resolutieboeken. De resolutieboeken in de Peel-landse gemeenschappen gaan meestal slechts terug tot eind zeventiende, begin achttiende eeuw.

In Helmond zijn losse resoluties bewaard gebleven.⁹¹ De vroegste is ongedateerd, maar is van circa 1460, terwijl de volgende uit 1579 dateert. Daarna volgt een hele serie losse resoluties tot 1738. Ook na 1658, toen het eerste resolutieboek werd aangelegd, loopt de serie losse resoluties nog door.⁹² Bakel heeft een losse resolutie uit 1689.⁹³ Resolutieboeken zijn aanwezig vanaf 1708 en dit jaar is in de tabel opgenomen. Breugel had geen eigen resolutieboeken. In het hele archief van het dorp Breugel, dat samen met Son een schepenenbank vormde, is één losse resolutie uit de tweede helft van de achttiende eeuw aanwezig

91 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nrs. 62-85, Losse resoluties, ca. 1460-1738.

92 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 87, Register van resoluties, 1658-1660.

93 NL-GmtGAGB, AB.001, *DB-Mi*, inv.nr. 21, Fragment van een resolutie, 1689.

TABEL 8.4 OUDSTE RESOLUTIEBOEKEN IN PEELLANDSE GEMEENSCHAPPEN

Gemeenschap	Beginjaar
Aarle-Rixtel	1707
Asten	1656
Bakel en Milheeze	1689
Beek en Donk	1679
Breugel	1746
Budel	1717
Deurne en Liessel	1711
Erp	1679
Geldrop	1721
Heeze, Leende en Zesgehuchten	1714
Helmond	1658
Liempde	1723
Lierop	1727
Lieshout	1696
Maarheeze, Soerendonk en Gastel	1700
Mierlo	1705
Nederwetten	1745
Nuenen en Gerwen	1707
Schijndel	1700
Sint-Oedenrode	1654
Someren	1684
Son	1746
Sterksel	niet van toepassing
Stiphout	1699
Tongelre	1703
Veghel	1662
Vlierden	1703

Bron: Resolutieboeken in administratieve archieven Peelland.

over een geschil tussen de schepenen en burgemeesters.⁹⁴ In feite is dit niet meer dan een conceptvoorstel om een verzoek in te dienen bij de Raad van State om een vonnis van de Leen- en Tolkamer nietig te verklaren. In het archief van Son zijn een paar losse resoluties van het einde van de zeventiende eeuw aanwezig die allemaal te maken hebben met het overleg tussen schepenen, achtmannen als vertegenwoordigers van delen van het dorp en naburen over de moeilijke financiële omstandigheden en het opnemen van leningen door de gemeente.⁹⁵ Vanaf 1746 hebben de twee dorpen gezamenlijke resolutieboeken. In vergelijking met andere gemeenschappen is dat erg laat. Het beginjaar van de gezamenlijke resolutieboeken is in de tabel opgenomen. De oudste resoluties van Lieshout zijn opgenomen in het schepenbankarchief in de resolutie- en vonnisboeken. Vanaf 1735 zijn er

afzonderlijke resolutieboeken.⁹⁶ In Tabel 8.4 is het jaar 1696 vermeld, het jaar van aanleg van het oudste vonnisboek en van de vroegste resolutie. Ook in Stiphout zijn de resoluties opgenomen in het schepenbankarchief. Het vroegste besluit van het bestuur in dat vonnis- en resolutieboek is uit 1699. De resolutieboeken van Schijndel zijn door oorlogsgeweld niet meer aanwezig. De datering is afgeleid van de inventaris gemaakt door rijksarchivaris Bondam. Op de hiervoor genoemde gemeenschappen Helmond, Son en Breugena, zijn geen oudere losse resoluties aangetroffen die voorafgaan aan de resolutieboeken. Het is niet uit te sluiten dat elders ook losse resoluties werden opgemaakt, maar dan is het wel opmerkelijk dat er helemaal geen bewaard zijn gebleven.

Van twee gemeenschappen is bekend wanneer werd besloten tot het inschrijven van resoluties en ordonnanties in speciale registers. Op 29 oktober 1640 besloot de Helmondse heer Alexander van Cortenbach met borgemeesters, schepenen, dekenen en raad van Helmond om een resolutieboek aan te leggen om alle 'acten, instrumenten, resolutiën, renthen ende obligatien, accorden ende andersints' in te schrijven.⁹⁷ In het ongedateerde stuk dat dit vermeldt, staat tevens dat dit besluit een dode letter was gebleven, maar dat het resolutieboek nu toch echt zou worden aangelegd. Vermoedelijk dateert het stuk van 1650, omdat toen opnieuw het besluit werd genomen om een register aan te leggen.⁹⁸ Toch dateert het oudste resolutieboek pas van 1658. In Asten is het besluit tot aanleg en het begin van aanleg van de resolutieboeken exact te dateren.⁹⁹ Op 20 april 1656 nam Everard van Doerne, de Astense heer, maatregelen om de kosten voor de administratie van de gemeenschap te verminderen. Om deze maatregelen onverbrekkelijk en eeuwig te onderhouden moesten zij, met toekomstige resoluties en ordonnanties, worden ingeschreven in een resolutieboek. Dit besluit van de Astense heer is meteen het eerste dat in het oudste resolutieboek van Asten is ingeschreven.

Het is duidelijk dat vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw gemeenschappen begonnen met het vastleggen van resolutieboeken. Om te onderzoeken of in die resolutieboeken ordonnanties en resoluties zijn opgenomen waarvan de inhoud vergelijkbaar is met de jaargeboden, is het niet nodig om de registers van alle gemeenschappen met elkaar te vergelijken. Gekozen is voor vergelijking van de oudste registers van drie gemeenschappen, namelijk Aarle-Rixtel, Asten en Budel. Aarle-Rixtel was in de tijd van de aanleg van de resolutieboeken een statendorp, Asten was een hoge heerlijkheid en Budel was eveneens een hoge heerlijkheid met de prins van Oranje als heer. Deze laatste gemeenschap gebruikte twee gemeintes waarvan er een aan met naam genoemde personen was uitgegeven en de andere gezamenlijk bezit was van meerdere gemeenschappen. Bovendien had Budel geen jaargeboden. Het is interessant om te bekijken of dat van invloed was op de besluiten en ordonnanties die werden uitgevaardigd. Gekeken wordt naar de oudste resolutieboeken, omdat kan worden verwacht dat daarin de overgang van de bepalingen in de jaargeboden naar resoluties en ordonnanties door het bestuur is te vinden. Slechts

94 NL-EhvRHCE, 15401, *GBr*, inv.nr. 853, Resolutie schepenen betreffende geschil met borgemeesters, 1751-1753, 1757.

95 NL-EhvRHCE, 10274, *Gson*, inv.nr. 6, Notulen vergadering bestuur en naburen, 1693-1694.

96 NL-EhvRHCE, 13064, *GLh*, inv.nr. 6, Resolutieboek, 1735-1755.

97 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 63, Losse resoluties, ca. 1640-1650, z.d.

98 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 63, Losse resoluties, ca. 1640-1650, 23-12-1650.

99 NL-EhvRHCE, 13031, *GAs*, Resolutieboek, 1656-1667, 20-04-1656, 1, 1v.

voor Asten worden de eerste drie resolutieboeken bij het onderzoek betrokken, omdat daar de resolutieboeken vroeger beginnen dan in Aarle-Rixtel en Budel. Op die manier is de besluitvorming in Asten, net als in de andere gemeenschappen te volgen tot ruim in de achttiende eeuw.¹⁰⁰

8.6.1 *Aarle-Rixtel*

Het oudste resolutieboek van Aarle-Rixtel bestrijkt de periode 1707-1733.¹⁰¹ In paragraaf 2 van dit hoofdstuk kwam de ordonnantie aan de orde van 19 mei 1714 waarin schepenen aan schapenhouders verboden om schapen gedurende het gehele jaar op de akkers te weiden. Dit is een directe voortzetting van de jaargeboden. Maar er zijn meer ordonnanties die vergelijkbaar zijn met bepalingen in de jaargeboden. Op 8 oktober 1712 vaardigden officier en schepenen een ordonnantie uit voor de rotgezellen, de mannelijke inwoners van een rot, die 's nachts tot nader order wacht moesten lopen. In de jaargeboden van Aarle, Rixtel en Beek kwam de verplichting tot wachtlopen niet voor, maar wel in Asten, Deurne en Someren. Ook de bestemming van de opbrengst van de boete is vergelijkbaar met dergelijke bepalingen in de jaargeboden. Wie zijn plicht verzuimde, moest één gulden betalen aan degenen die wel kwamen opdagen. Daarnaast bevat het resolutieboek negen ordonnanties om armlastige buitenstaanders te weren. Het was verboden aalmoezen te geven aan buitenbedelaars of zwangere vrouwen die van buiten het dorp kwamen in huis te nemen, en ook het verhuuren van huizen of kamers aan personen die geen borg hadden gesteld was niet toegestaan.

Andere vergelijkbare bepalingen zijn een ordonnantie van 2 mei 1709 tot het bakken van brood volgens het vastgestelde gewicht, de ordonnantie van 30 april 1710 tot onderhoud van de watergang op de grens met Gemert en twee ordonnanties van 18 mei 1715 en 21 augustus 1717 met het verbod op Roomse uitingen bij de Aarlese kapel.

De conclusie voor Aarle-Rixtel is dat het oudste resolutieboek werd gebruikt voor het inschrijven van besluiten en ordonnanties die vergelijkbaar zijn met de bepalingen in de jaargeboden. Zij kunnen worden gezien als voortzetting van de jaargeboden, maar dan wel met twee duidelijke verschillen: De ordonnanties werden uitgevaardigd door officier en schepenen en zij waren van onbepaalde duur.

8.6.2 *Asten*

Toen Everard van Doerne in 1656 opdracht gaf om een resolutieboek aan te leggen, was hij pas kort heer van Asten. In datzelfde jaar had hij de heerlijkheid Asten ontvangen van zijn tante Agnes Wilhelmina van Merode.¹⁰² Van Doerne bemoeide zich intensief met het bestuur van de heerlijkheid. Hij gaf niet alleen opdracht om alle resoluties en ordonnanties vast te leggen in een register, hij was ook regelmatig aanwezig bij vergaderingen van het bestuur, stelde regelingen voor en ondertekende die. Wanneer hij niet aanwezig was, liet hij zijn voorstellen aan de vergadering voorlezen door de president. Een besluit dat schepenen namen tijdens zijn afwezigheid, werd daarna door hem alsnog al dan niet geratificeerd. In latere jaren was hij minder liefelijk aanwezig maar ook toen besloten schepenen pas na advies van de heer. Na zijn overlijden in 1705 zette zijn weduwe Anna Catharina Constantia van Boecop zijn beleid voort. Zij was nauwelijks nog aanwezig bij

vergaderingen, maar stemde wel in met besluiten. Vanaf dat moment trad de drossaard veel meer op de voorgrond.

In de ordonnanties die in de resolutieboeken zijn ingeschreven, komen zaken aan de orde die vergelijkbaar zijn met die in de jaargeboden. Toen onverlaten in 1659 de domineeswoning belaagden en gereformeerden uitscholden, vaardigden schepenen een ordonnantie uit die een hoge boete in het vooruitzicht stelde.¹⁰³ Hierbij staat vermeld dat de geldende plakaten van de hoge overheid en het keurboek van kracht bleven. Andere resoluties en ordonnanties zijn niet altijd vergelijkbaar met de jaargeboden van Asten, maar wel met die in andere gemeenschappen. Toen er pest dreigde, vaardigden heer en schepenen op 12 oktober 1659 en 14 september 1664 ordonnanties uit die een periode van quarantaine oplegden aan iedereen die in besmette huizen was geweest. Dit zijn bepalingen die vergelijkbaar zijn met maatregelen tegen de pest in Deurne en Helmond.¹⁰⁴ Op 2 november 1711 legden drossaard en schepenen, met toestemming van de vrouwe, aan lokale winkeliers en boeren de verplichting op om hun goederen en vee eerst op de lokale markt aan te bieden voordat die mochten worden uitgevoerd. Dat is vergelijkbaar met bepalingen in Helmond, Erp en Veghel.¹⁰⁵ In de Astense jaargeboden staat niets over de gevoerde maten en gewichten, maar in een ordonnantie van 5 december 1712 kregen de bakkers een reglement waarin kwaliteitseisen voor hun producten opgenomen waren, evenals de te hanteren maten en gewichten.

Andere met jaargeboden vergelijkbare ordonnanties zijn de verplichting om wacht te lopen bij overlast door rondtrekkende groepen krijgsvolk en zwervers, het verbod op diefstal van turf, graan en andere oogstproducten van andermans velden, het verbod om aalmoezen te geven aan mensen van buiten het dorp en om onderdak te verlenen aan buitenbelaars. Herkenbaar is ook het optreden van de schepenen toen bleek dat de akkerlanden niet goed waren beschreven in het landboek. Iedereen moest op zijn akker aanwezig zijn toen de ingehuurd landmeter de gronden kwam opmeten. Op afwezigheid stond een boete. Dit is vergelijkbaar met de verplichting om op het eigen turfveld aanwezig te zijn wanneer dit geïnspecteerd werd.¹⁰⁶

Een ontwikkeling met betrekking tot de gemeint laat zien dat de tijden waren veranderd. In 1684 sloot Asten een akkoord met Someren over de grens tussen de peelgronden van beide gemeenschappen. In 1694 weidden echter nog steeds inwoners van beide gemeenschappen vee op elkaars grondgebied en staken er turf. Tegen dit misbruik werd niet opgetreden en bekeurd volgens de bepalingen in de eigen jaargeboden. De gezamenlijke regenten van Asten en Someren traden op tegen de eigen inwoners en stelden met verwijzing naar het akkoord samen de hoogte van het schutgeld en de boete voor het turfsteken vast.

Voor Asten luidt de conclusie dat vanaf de invoering van de resolutieboeken besluiten en ordonnanties werden ingeschreven die vergelijkbaar zijn met de jaargeboden. Tegelij-

100 NL-EhvRHCE, 13031, GAs, inv.nr. III/1-III/3, Resolutieboeken schepenen, 1656-1719.

101 NL-EhvRHCE, 13000, GAR, inv.nr. 4/1, Resolutieboek, 1707-1733.

102 Van Heugten, 'Het kasteel en zijn bewoners', 85, 86, 92.

103 NL-EhvRHCE, 13031, GAs, inv.nr. III/1, Resolutieboek schepenen, 1656-1667, f. 4, 4v, ordonnantie schepenen 13-09-1659.

104 Zie paragraaf 5.12.

105 Zie paragraaf 5.2.

106 Zie paragraaf 4.5.

kertijd werd de serie jaargeboden nog steeds gezien als een apart instrument, zoals blijkt uit het feit dat het administreren van de jaargeboden tot 1712 nog niet via de resolutieboeken gebeurde. Pas in dat laatste jaar werden de jaargeboden ingeschreven in het resolutieboek. Die jaargeboden verwijzen naar eerdere versies van 13 augustus 1659 en 21 juli 1688. Deze beide oudere exemplaren zijn gemaakt toen Asten al resolutieboeken had, maar men vond het nog nodig om de jaargeboden apart te administreren.

8.6.3 *Budel*

In Budel kan geen vergelijking worden gemaakt met de jaargeboden, maar wel met de inhoud van de resolutieboeken van Aarle-Rixtel en Asten. Bij die inhoudelijke vergelijking komen overeenkomsten en verschillen naar voren. Er is zelfs een besluit over het gebruik van de gemeint die in 1307 was uitgegeven aan met naam genoemde personen, maar die later werd beschouwd als bezit van de gemeenschap Budel.¹⁰⁷ Op 7 mei 1728 verkochten de regenten turf of moer in het Broek aan de inwoners. Het ging hier niet om het product turf, maar om turfvelen die inwoners kochten om uit te turven. Uit enkele rekenen uit de jaren daarna blijkt dat de verkoop was bedoeld om contanten te verwerven voor betaling van achterstallige belastingen. De kopers leverden de gemeenschap geld en kochten het recht om een aantal jaren turf te steken. De rekenen dateren uit 1728 en 1730. Nabestaanden van twee kopers vroegen de dorpsbestuurders om clementie en toestemming om te mogen blijven turven. Hun vader had betaald om turf te mogen steken, maar omdat de turfrechten op naam waren gesteld, waren de rechten bij het overlijden van hun vader vervallen. Het bedrag dat hun vader had betaald om achterstallige verponding te betalen was echter veel hoger dan het profijt dat hij had gehad van de gestoken turf. In beide gevallen beschikten officier, schepenen en borgemeesters gunstig op het rekest.

De inwoners van Budel moesten werkzaamheden verrichten voor de gemeenschap. Op 2 oktober 1725 werd de inwoners geordonneerd om met paarden en ossen het marktveld te egaliseren. Evenals in andere gemeenschappen waren de inwoners verplicht wacht te lopen. In Budel was de wacht niet alleen gericht tegen landlopers en afgedankt krijgsvolk. Tot twee keer toe is er een direct verband vast te stellen tussen onvrede onder de bevolking en het instellen van een burgerwacht. Op 10 december 1718 deed een oud-borgemeester aangifte van het ingooien van ruiten. De schepenen loofden nog diezelfde dag een beloning uit voor degene die de dader aangaf en vaardigden tevens twee ordonnanties uit. De ene met het bevel om iedereen aan te geven die schold op officier, schepenen, borgemeesters en secretaris en de andere met het bevel om tot nader order 's nachts wacht te lopen. Tien jaar later, op 27 november 1728, was er een nieuw incident: Er was geschoten door de deur van het huis van de secretaris. Schepenen loofden een beloning uit voor het aangeven van de dader, sommeerden inwoners om personen die scholden op de magistraat aan te geven en stelden de verplichting in om wacht te lopen. Deze aanvallen en de maatregelen daartegen lijken gericht op het bestuur van de heerlijkheid en niet op gereformeerden, terwijl in Asten de aanvallen meer gericht leken op gereformeerden. Toen de Budelse dominee, of liever de notenboom voor zijn huis, in 1730 werd belaagd doordat een 'Rooms cruijsfix' in de boom was gesneden, loofden schepenen een beloning uit voor de aangifte van de dader, maar daar bleef het bij. Toch was er wel degelijk een relatie tussen de aanvallen op de magistraat en de godsdienst die de leden van die magistraat beleden. De

secretaris had zich na de aanval op zijn huis in 1728 gewend tot de Staten-Generaal. Die besloot dat de regenten van Budel de secretaris en zijn gezin veiligheid moesten bieden. Mocht hij in de toekomst schade lijden, dan zou die schade worden verhaald op de katholieke inwoners van het dorp!

Voor het overige is er inhoudelijk weinig verschil met de andere gemeenschappen. De resolutieboeken bevatten ordonnanties voor oude en functionerende borgemeesters en voor momboren (voogden) van onmondige kinderen. Daarnaast had overleg plaats over een betere administratie en het op orde brengen van de financiën. Wel is opmerkelijk dat in Budel, meer dan in die andere hoge heerlijkheid Asten, rekening moest worden gehouden met zowel bevelen van de heer als bevelen van de Staten-Generaal en de Raad van State. De heerlijke rechten over Budel werden in deze tijd waargenomen door de Raad van de voogden van de twee kinderen van Johan Willem Friso van Nassau Dietz in Leeuwarden. Een van die twee kinderen was de in 1711 geboren Willem Karel Hendrik Friso van Oranje Nassau, de latere stadhouder Willem IV.

Een voorbeeld van frictie tussen besluiten van heer en Raad van State is het optreden van beide partijen in de zaak van de schoolmeester. De kerkenraad had tijdens de jaarlijkse visitatie door de gedeputeerden van de Raad van State geklaagd over schoolmeester Willem Kemp. Die was zo oud dat hij zijn functie niet meer kon uitoefenen. Maar Kemp weigerde een substituut-onderwijzer aan te vragen, volgens eigen zeggen omdat hij niet de helft van zijn salaris kon missen om de substituut te betalen. Willem Kemp moest zich vervolgens in 's-Hertogenbosch bij de gedeputeerden komen verantwoorden, maar hij verscheen niet. Toen een commissie van schepenen en borgemeesters in september 1729 in 's-Hertogenbosch was voor de verpachting van de gemene middelen, werden zij door de gedeputeerden ingelicht over het feit dat de Raad van State had besloten dat Kemp een substituut moest accepteren. Terug in Budel lichtte de commissie op 29 september de andere schepenen en borgemeesters in die vervolgens de schoolmeester ter verantwoording riepen. Die weigerde nog steeds een substituut te accepteren. De schepenen deden verslag aan de Raad van voogden van de heer, die met misnoegen reageerde, omdat met het ingrijpen door de Raad van State een inbreuk was gepleegd op de heerlijke rechten. De heer had het recht om te besluiten over de schoolmeester en om een nieuwe te benoemen. Uiteindelijk gaf de Raad van voogden aan officier en schepenen toestemming een vervanger aan te stellen. Weigerde de schoolmeester, dan verviel na twee maanden zijn gehele traktement. De toestemmingen van Raad van State en Raad van de voogden stemden nu overeen en de nieuwe substituut-schoolmeester kon zonder problemen worden aangesteld.

In Budel zijn de resolutieboeken inhoudelijk vergelijkbaar met die in Aarle-Rixtel en Asten. De gemeenschap Budel had niet de beschikking over een serie jaargeboden waar andere bepalingen bij konden worden ingeschreven. Dat heeft er niet toe geleid dat in Budel eerder resolutieboeken werden aangelegd. In Asten ontstond het gebruik van resolutieboeken ruim zestig jaar eerder dan in Budel, terwijl Asten wel jaargeboden had. In Aarle-Rixtel ontstonden de resolutieboeken in 1707, maar daarnaast bleven de jaargeboden in gebruik. Dit laat zien dat de overgang van het vastleggen van besluiten in resolutieboeken een ontwikkeling was die los stond van de jaargeboden. Zoals de series jaargebo-

den werden gebruikt om zaken in te schrijven die niets te maken hadden met het beheer van de gemeint, zo werden de resolutieboeken later in enkele gemeenschappen gebruikt om een serie jaargeboden in te schrijven. Dat gebeurde in Asten, Stiphout, Vlierden en in Nuenen en Gerwen.

8.7 De organisatie van jaargeboden in Peellandse gemeenschappen

Met de gedetailleerde vergelijking van de organisatie van de jaargeboden kunnen we de deelvragen naar de rol van de leden van de gemeenschap en de veranderingen in die rol beantwoorden. Het onderzoek naar de organisatie van de jaargeboden in Aarle, Rixtel en Beek maakt het mogelijk verschillende conclusies te trekken. Nadat in de andere paragrafen verschillende aspecten van de organisatie in andere gemeenschappen zijn onderzocht, kan de balans worden opgemaakt voor geheel Peelland. Dat gebeurt op basis van de voor Aarle, Rixtel en Beek getrokken conclusies.

8.7.1 *De totstandkoming van de jaargeboden gebeurde in drie fases*

In Aarle, Rixtel en Beek is de gevolgde procedure bij het opstellen van de jaargeboden goed te herkennen. Die procedure bestond uit drie fases. De gerechtigden in de gemeint kwamen bij elkaar en bepaalden de te volgen geboden voor het komende jaar. De boetes op overtreding werden vervolgens door schepenen executabel verklaard tijdens een rechtszitting. De laatste fase was het voorlezen van de geboden aan de verzamelde inwoners. De verschillen tussen de inwoners komen hierbij duidelijk naar voren. De besluitvorming lag bij de naburen, die volledige rechten hadden in de gemeint. De andere inwoners waren slechts toehoorders tijdens de derde fase.

In andere gemeenschappen in Peelland zijn deze fases alleen te herkennen in jaargeboden die stammen uit de eerste helft van de zeventiende eeuw. In Helmond, waar de jaargeboden vanaf het einde van de vijftiende eeuw werden vastgesteld door burgemeesters, schepenen en dekenen van de ambachtsgildes die samen de drie leden van het bestuur vormden, volgde na opstelling van de jaargeboden het executabel verklaren en vervolgens het publieke voorlezen.¹⁰⁸ In Sint-Oedenrode werden de jaargeboden opgesteld met advies van burgemeesters, schepenen en raad. Vervolgens stelden de schepenen de defaillanten of overtreders onder condemnatie of veroordeling, waarna de geboden werden voorgelezen op het kerkhof van Eerschot.¹⁰⁹ In Someren kreeg de stadhouder, nadat de jaargeboden door schepenen, burgemeesters, kerkmeesters en heilige-geestmeesters als vertegenwoordigers van de gehele gemeenschap waren opgesteld, het recht om de boetes te innen. De vorster publiceerde de jaargeboden. Ook hier zijn de verschillende fases herkenbaar.¹¹⁰

Van de overige gemeenschappen in Peelland hebben alleen Erp en Veghel jaargeboden die dateren van voor 1650. Deze twee gemeenschappen kenden al sinds 1379 een vaste organisatie voor het opstellen van jaargeboden.¹¹¹ Nadat binnen de gemeenschappen problemen waren gerezen over het beheer van de gemeint, gaf hertogin Johanna de twee gemeenschappen ieder hetzelfde beheersreglement. Tussen acht dagen voor en acht dagen na Maria Lichtmis (2 februari) kozen schepenen met de naburen twee of drie gezworenen, waarna deze met de schepenen en naburen de geboden opstelden. De gezworenen

moesten die geboden handhaven tot Maria Lichtmis van het volgende jaar. De kwartierschout trad op verzoek van de gezworenen op tegen overtreders via een door de gezworenen aangestelde en door de kwartierschout beëdigde schutter. In de jaargeboden wordt verwezen naar dit reglement als basis voor de jaargeboden. In tijden waarin Erp en Veghel heerlijkheden waren, trad niet de kwartierschout op, maar de vertegenwoordiger van de heer, verder blijkt er weinig veranderd. Of de totstandkoming van de jaargeboden in deze gemeenschappen de drie fases kenden, blijkt niet uit het beheersreglement. De samengestelde Erpse serie jaargeboden uit de periode 1610-1631 laat zien dat er toen minstens twee fases waren: het opstellen van de geboden door schepenen en gezworenen, toen ook borgemeesters genoemd, plus de publicatie door de gezworenen.¹¹² De Veghelse jaargeboden werden in 1559 samengesteld door gezworenen en schepenen.¹¹³ Afkondigingen zijn niet vermeld.

De series jaargeboden in andere Peellandse gemeenschappen zijn allemaal van latere datum. Toen werden de jaargeboden niet meer jaarlijks vastgesteld en werden de boetes ook niet meer jaarlijks executabel verklaard. Of daar eerder ook de drie fases van vaststellen, executabel verklaren en publicatie bestonden, is niet meer te zeggen. Het feit dat die fases wel voorkomen in de oudere jaargeboden van de andere gemeenschappen, doet vermoeden dat dit de gewone gang van zaken was in de tijd dat de jaargeboden nog jaarlijks werden vastgesteld.

De totstandkoming van de jaargeboden in drie fases maakt duidelijk dat niet zonder meer kan worden gesteld dat de opstelling en vaststelling gebeurde tijdens een jaargeding. Als voorbeeld wordt Sint-Oedenrode gebruikt, waarvan de dingrollen zijn nagekeken tot 1660. De jaargedingen werden daar gehouden op drie achtereenvolgende dagen, meestal in januari, maar ook wel in februari of in maart.¹¹⁴ In de jaargeboden staan verschillende data uit het jaar 1654, terwijl bekend is dat het jaargeding werd gehouden van 15 tot en met 17 januari. Op 22 februari werden de jaargeboden gepubliceerd en de boetes werden op 6 juni executabel verklaard. Ook uit de resolutieboeken blijkt dat de jaargeboden niet werden opgesteld tijdens het jaargeding. Wel werd in een enkel geval tijdens een jaargeding een overtreding op bepalingen in de jaargeboden aan de orde gesteld. Dat was het geval in 1680, toen tijdens het jaargeding twee ordonnanties werden uitgevaardigd, een over de verplichte reparatie van bruggen en een ander met het verbod om meer ganzen op de gemeint te houden dan volgens de jaargeboden was toegestaan.¹¹⁵

108 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 162, Keurboek Jacob Fabri, 1625-1652.

109 NL-HtBHIC, 7633, *DStO*, inv.nr. 19, Jaargeboden, 1610-1767.

110 NL-EhvRHCE, 13084, *GSom*, inv.nr. 11/1, Ceuren en breuken, 15e eeuw.

111 NL-HtBHIC, 7687, *DE*, inv.nr. 21, Akte uitgifte recht keuren en breuken vast te stellen, 1379; Enklaar, *Gemeene gronden*, 246-250.

112 NL-HtBHIC, 7687, *DE*, inv.nr. 40, Keuren en breuken, 1622.

113 NL-HtBHIC, 7697, *DVe*, inv.nr. 810, Keuren en breuken, 1559.

114 NL-HtBHIC, 7636, *SStO*, inv.nr. 4, Rol, 1597-1601, 15/17-01-1598, 27/29-01-1600; inv.nr. 5, Rol, 1605-1610, 16/18-02-1602, 01/03-03-1607, 07, 08-02-1608, 29/31-01-1609, 04/06-03-1610; inv.nr. 6, Rol, 1644-1645, 18/20-01-1645; inv.nr. 7, Rol, 1653-1656, 15/17-01-1654, 14/16-01-1655, 13/15-01-1656; inv.nr. 8, Rol, 1657-1660, 10/12-01-1658, 09/11-01-1659, 15/17-01-1660.

115 NL-HtBHIC, 7633, *DStO*, inv.nr. 2, Register van resoluties, 1669-1687, 27-01-1780.

8.7.2 Een nieuwe serie geboden bij veranderingen of conflicten

De conclusie voor Aarle, Rixtel en Beek was dat nieuwe series werden aangelegd wanneer er conflicten of veranderingen waren. Vergelijking met de andere gemeenschappen leert dat dit voor veel gemeenschappen opgaat. Bovendien konden ook de vele bijschrijvingen en doorhalingen, slijtage en teloorgang van de oudere series aanleiding geven om een nieuwe serie aan te leggen. De bronnen geven echter niet altijd uitsluitsel over de aanleiding voor het aanleggen van een nieuwe serie.

Wel blijkt uit de aanleg van nieuwe series in heerlijkheden dat de rol van de heer vaak bepalend was. Dat laat nog eens zien dat de gerechtigden in de gemeint weliswaar de bevoegdheid hadden gekregen om gebruiksregels op te stellen, maar dat zij zich daarbij niet alleen dienden te houden aan de in de uitgiftebrieven en beheersreglementen gegeven kaders. Zij hadden daarnaast te maken met de realiteit van de gezagsrechten. De gerechtigden hadden slechts afgeleide bevoegdheden en als de heer probeerde veranderingen aan te brengen, dan was de positie van de gerechtigden in de gemeint niet zo sterk. Omgekeerd laat het voorbeeld van Lieshout zien dat een heer die zijn heerlijkheid verkocht de rechten van de inwoners veilig stelde door nieuwe jaargeboden.

8.7.3 Veranderende rol inwoners en verstening van de jaargeboden

De verstening van de jaargeboden trad in heel Peelland op, maar gebeurde niet overal op hetzelfde moment. In de zeventiende eeuw gebeurde dat in Sint-Oedenrode al in 1617 en in Asten in 1688. In Lieshout gebeurde het zelfs pas in 1726, ver in de achttiende eeuw. In Deurne kon worden vastgesteld dat ingrijpen van buitenaf leidde tot de verstening. Na conflicten met de heer kwam het in 1665 tot een akkoord voor de Raad van Brabant, waarbij de geboden van het jaar 1658 werden gefixeerd als de vanaf dat moment geldende geboden.

In Aarle, Rixtel en Beek werd geconstateerd dat ongeveer tegelijkertijd met het verstenen van de jaargeboden de naburen een passieve rol kregen bij totstandkoming van de jaargeboden. Tot het moment van de verstening waren zij betrokken bij opstelling en vaststelling van de geboden. Na de verstening hoorden de inwoners nog slechts de jaarlijkse voorlezing aan. In alle Peellandse gemeenschappen werd de rol van de naburen passief, maar het is niet altijd vast te stellen wanneer dat gebeurde. Dat is het geval in gemeenschappen waarvan slechts jaargeboden bewaard zijn gebleven die dateren van na de wijziging van de rol van de naburen. In gemeenschappen met oudere jaargeboden kan worden geconstateerd dat de naburen vaak al niet meer waren betrokken bij de opstelling en vaststelling op een tijdstip dat lag vóór de verstening. In Deurne is de veranderende rol van de naburen tamelijk exact te dateren. Dat gebeurde in de jaren tussen 1628 en 1632. Lieshout vormt ook hier weer de uitzondering. Toen in 1726 een nieuwe serie jaargeboden werd aangelegd, waren de naburen daar nog bij betrokken. Deze jaargeboden waren vanaf dat moment voor onbepaalde tijd van kracht en daarmee verdween de actieve rol van de naburen.

Voor alle Peellandse gemeenschappen geldt dat de jaargeboden tot het einde van de achttiende eeuw jaarlijks of soms twee keer per jaar werden voorgelezen aan de inwoners.



Afb. 8.6 De gemeint werd ook gebruikt voor het weiden van vee. Koeien en paarden graasden na de oogst op de akkers, herders dreven schapen over de groene straten, varkens vraten in de herfst de eikels en zelfs de ganzen van de inwoners gebruikten de gemeint als foerageergebied. De gebruikers van de gemeint hielden streng toezicht op misbruik. Vee van buitenstaanders werd opgesloten in schutskooien en werd slechts tegen betaling van een boete weer vrijgegeven. Deze nostalgische afbeeldingen uit het begin van de twintigste eeuw geven een indruk van dit gebruik van de gemeint (NL-EhVRHCE, *Beeldbank*, 017927, 018202).

8.7.4 *Verdwijnen actieve rol uitgebreide bestuur*

Het onderzoek naar de rol van het uitgebreide bestuur bij de samenstelling van de jaargeboden levert geen eenduidige resultaten op. In Deurne nam de betrokkenheid van het uitgebreide bestuur juist toe nadat de rol van naburen bij de besluitvorming was uitgespeeld. In Asten bleef het uitgebreide bestuur betrokken bij de opstelling van de jaargeboden. In Helmond nam het complete bestuur van borgemeesters, schepenen en dekenen het besluit tot wijziging van de geboden. In veel andere gemeenschappen zijn de gegevens in de jaargeboden te beperkt om daar conclusies aan te verbinden.

De conclusie van het onderzoek naar veranderingen in betrokkenheid van het uitgebreide bestuur bij de opstelling van jaargeboden is dan ook dat de jaargeboden te weinig informatie bieden om een uitspraak te kunnen doen over de rol van het uitgebreide bestuur. In veel gemeenschappen lijkt die rol zelfs helemaal afwezig.

8.7.5 *Overname rol jaargeboden door schepenordonnanties*

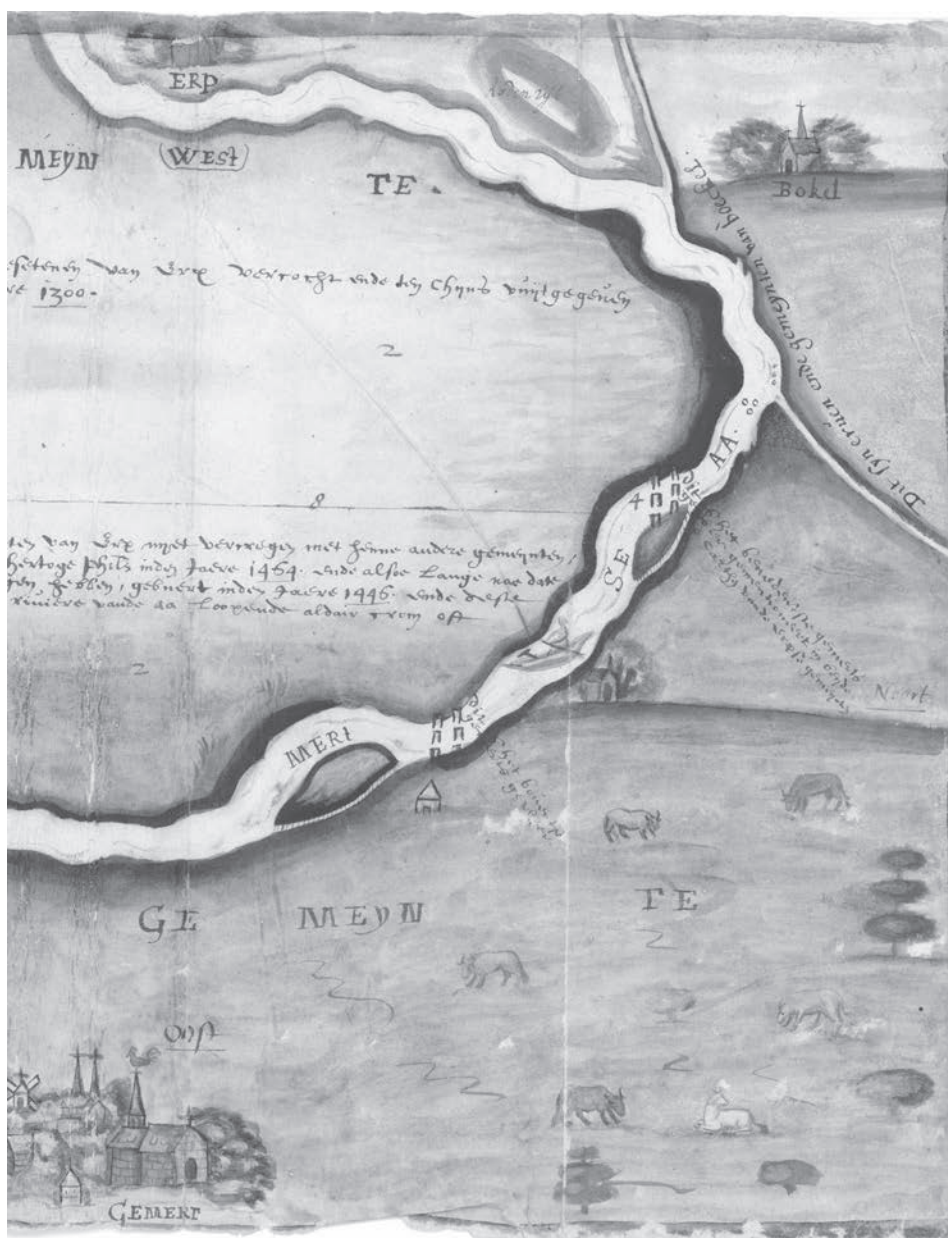
In enkele gemeenschappen werden vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw resolutieboeken aangelegd. In veel gemeenschappen gebeurde dat pas in de achttiende eeuw. Om te onderzoeken of gemeenschappen in de ordonnantie- en resolutieboeken dezelfde bepalingen opnamen als in de jaargeboden, zijn van drie gemeenschappen de vroegste registers onderzocht. In de eerste plaats de registers van Aarle-Rixtel, sinds de afscheiding van Beek in 1642 een statendorp. Vervolgens van Asten, een heerlijkheid waar de heer in 1656 bepaalde dat voortaan alle ordonnanties en resoluties in een register moesten worden ingeschreven 'tot goede politie ende regeringe' van de gemeenschap. Zowel Aarle-Rixtel als Asten hadden jaargeboden. De laatste gemeenschap waarvan de resolutieboeken zijn onderzocht is Budel. Deze heerlijkheid had geen jaargeboden.

De conclusie luidt dat in deze gemeenschappen in de resolutieboeken ordonnanties en resoluties werden opgenomen die vergelijkbaar zijn met bepalingen in de jaargeboden zoals die in dezelfde gemeenschap ofwel in andere Peellandse gemeenschappen zijn aangetroffen. De jaargeboden, in oorsprong een beheersinstrument voor de gemeint, werden gebruikt om bepalingen in te schrijven over handel en andere zaken die de gemeenschap betroffen. Op hun beurt werden de resolutieboeken weer gebruikt om jaargeboden in te schrijven.

Voor Peelland kan worden gesteld dat in de zeventiende eeuw duidelijk wordt dat de organisatie van de jaargeboden is veranderd en de gebruikers van de gemeint steeds minder deelnamen aan de totstandkoming. Het waren niet langer de gebruikers die bepaalden wat gunstig was voor het beheer van de gemeint, dat werd voortaan voor de gebruikers gedaan. Er ontstond een bestuurlijke structuur waarin personen die al langer de belangen van de gemeenschap behartigden, voortaan niet meer met, maar vóór de gemeenschap besluiten namen. Dat deden zij, zoals in Asten werd gezegd, met het oog op 'goede politie ende regeringe'. Exponent van de gewenste orde en goed bestuur vormden de resolutieboeken waarin besluiten werden opgeschreven, zodat die in de toekomst konden worden geraadpleegd om voor 'eeuwig' te worden onderhouden. Die resolutieboeken beperkten zich niet tot de zaken die in de jaargeboden stonden, maar legden ook andere zaken vast, zoals ordonnanties voor borgemeesters en voogden om betalingen te verrichten, eedsafleggingen.

gen en verslagen van overleg op verschillende niveaus. De veranderingen die in de organisatie van de jaargeboden zijn te onderscheiden, beperkten zich derhalve niet tot enkel de jaargeboden, maar golden voor de gehele organisatie van de gemeenschap.

Deze ontwikkeling is in heel Peelland te constateren, maar er zijn wel verschillen in tempo en personele bezetting van het bestuur. Hoe de verandering naar een bestuurlijke structuur verliep, is onderwerp van het volgende hoofdstuk.



Afb. 9.1 Detail uit een kaart van de gemeint van Erp en Gemert, gebruikt in 1624 bij een proces tussen de Commandeur van de Duitse Orde te Gemert en Jan Gijben. De kaart bevat details als koeien en paarden op de Gemertse gemeint en een boot met roeier op de Aa. Het noorden is rechts (NL-HtBHC, Collectie kaarten en tekeningen, 343-1757).

9 De weg naar een bestuursstructuur

9.1 Inleiding: introductie Helmond als model

In het vorige hoofdstuk werd duidelijk dat in alle Peellandse gemeenschappen een bestuursstructuur ontstond waarbinnen een groep personen besluiten nam namens de gemeenschap en niet langer de gemeenschap zelf besluiten nam over gemeenschappelijke zaken. Tevens bleek dat die verschuiving niet overal op hetzelfde moment was voltooid. Hoe de ontwikkeling naar de bestuursstructuur verliep, werd echter niet duidelijk. Slechts enkele gemeenschappen hebben jaargeboden die zover teruggaan in de tijd dat de verandering valt waar te nemen, en de resolutieboeken waarin bestuurlijke activiteiten werden vastgelegd, ontstonden op enkele uitzonderingen na pas in de achttiende eeuw.

In dit hoofdstuk wordt de weg naar de bestuursstructuur blootgelegd. Daarbij wordt net als in het vorige hoofdstuk uitgegaan van voorbeelden, waarna de ontwikkelingen in andere gemeenschappen worden vergeleken met het voorbeeld. Het onderzoek naar de weg naar een bestuursstructuur kan echter pas worden begonnen wanneer is bepaald wat onder bestuur wordt verstaan. Bestuur is immers een algemene term die vele definities kent. Met een moderne definitie voor openbaar bestuur kan hier niet worden volstaan, omdat die uitgaat van bestuur op lokaal niveau als een van staatswege gedelegeerde taak.¹ Binnen de ideeën van de trias politica is het bestuur de uitvoerende macht, die bevoegd is tot het verrichten van zelfstandige bestuurshandelingen.² Bij de definiëring van het bestuur in de Peellandse gemeenschappen uitgaan van de moderne begrippen is wat Bader een voorbeeld van finalistisch denken noemt.³ De rol van de naburen in de organisatie van de jaargeboden en de overname van hun rol door een kleine vertegenwoordiging uit de gemeenschap bewijzen zijn gelijk. In de definitie van bestuur in de periode tot 1795 dient, naast het feit dat bestuurders de gemeenschap vertegenwoordigden, ook naar voren te komen dat in het bestuur personen zaten die de gemeenschap al in een andere functie dienden. Daarom wordt bestuur voor de periode tot 1795 gedefinieerd als een college van personen die de gemeenschap onafhankelijk in een specifieke functie en door een eed gebonden dienden en op basis van die eed en die functie tevens zaken van algemeen belang voor de gemeenschap behartigden.

Op basis van deze definitie kunnen enkele zaken duidelijker worden gesteld. Schepenen, borgemeesters, kerkmeesters, armmeesters en in Helmond de dekenen van de ambachtsgil-

¹ Zie paragraaf 2.2.

² De Ru, *Staatkundige samenleving* 2, 54-55.

³ Bader, *Dorfgenossenschaft und Dorfgemeinde*, 32.

den vertegenwoordigden de inwoners en waren door een eed gebonden aan de gemeenschap. Zij vormden het bestuur in colleges met een variabele samenstelling. De naburen die optraden bij de samenstelling van de jaargeboden, traden ook op als inwoners van de gemeenschap. Zij waren de volledig berechtigde geërfden en de hoofden van de huisgezinnen. Zij waren niet door een eed gebonden en waren geen onderdeel van het bestuur. Deze definitie sluit ook personen uit als de vorster, schutter en secretaris, die wel door een eed waren gebonden, maar die in een afhankelijke positie slechts een specifieke taak uitoefenden en geen zaken van algemeen belang behartigden. Binnen deze definitie past ook de verschuiving in de organisatie van de totstandkoming van de jaargeboden. Die geboden hoorden bij een ontwikkelingsfase van de gemeenschap waarin de naburen, ook goede knapen, poorters of geërfden genoemd, besloten welke regels golden voor het gebruik van de gemeenschappelijk bezeten grond. In een daaropvolgende fase verminderde de betrokkenheid van de grote groep ingezetenen en werd de besluitvorming over de gemeint overgenomen door het bestuur van de gemeenschap.

De jaargeboden waren in oorsprong een instrument voor het beheer van de gemeint. Dat instrument werd tevens gebruikt om bepalingen te noteren over andere zaken die binnen de gemeenschap speelden. In paragraaf 8.6 is vastgesteld dat resoluties en ordonnanties sinds de zeventiende eeuw werden ingeschreven in resolutieboeken. Aan een deel van de vraagstelling voor dit onderzoek is daarmee voldaan. Er is duidelijkheid verkregen over hoe de organisatie van de jaargeboden was en over de veranderende betrokkenheid van de inwoners daarin. Nog niet duidelijk is hoe die veranderingen tot stand kwamen en of die veranderingen in de besluitvorming over de jaargeboden ook golden voor andere zaken die de gemeenschap betroffen. Beide zaken worden in dit hoofdstuk onderzocht.

Om te onderzoeken of de besluitvorming en organisatie van de jaargeboden een afspiegeling waren van de besluitvorming binnen de gemeenschap, wordt de betrokkenheid van personen en groepen in Helmond minutieus bekeken. Omdat dit een stad is, zal de bestuursstructuur afwijken van die in de andere Peellandse gemeenschappen. Toch wordt om praktische redenen deze stad hier als voorbeeld genomen. De bronnen gaan er verder terug en zijn er gevarieerder dan in de andere gemeenschappen. Vooral belangrijk zijn de schepenprotocollen die vanaf het einde van de veertiende eeuw aanwezig zijn.⁴ Er zijn weliswaar hiaten aan het begin en in het derde kwart van de vijftiende eeuw, maar de lange en uitgebreide reeks biedt voldoende mogelijkheden voor onderzoek. Daarnaast zijn er de losse resoluties van het stadsbestuur, die beperkter in omvang zijn.⁵ In die beide bronnen, maar vooral in de schepenprotocollen, wordt de ontwikkeling in de besluitvorming over enkele onderwerpen gevolgd tot halverwege de zeventiende eeuw. Vanaf dat moment legde de raad resolutieboeken aan en daarin is een duidelijke bestuursstructuur te onderscheiden. De onderzochte onderwerpen zijn: 1. verandering in bezit van de Tafel van de Heilige Geest; 2. verandering in bezit van de stad zoals bruggen en stadswallen; en 3. het aangaan van financiële verplichtingen (schulden).

Deze onderwerpen zijn niet uitputtend onderzocht. Het archief van de stad Helmond bevat een aparte afdeling met bescheiden van de Tafel van de Heilige Geest. De stukken van die afdeling zijn niet onderzocht. Dat is ook niet de bedoeling van dit onderzoek. Het gaat hier om de betrokkenheid van leden van de gemeenschap bij de besluitvorming rondom die onderwerpen, niet om een uitgebreide verhandeling over die onderwerpen. Bij het onderzoek is gebruik gemaakt van uittreksels van de akten zoals die zijn gemaakt door Henk Beijers en Pieter Koolen voor de beginperiode en door Simon van Wetten voor de

periode daarna. Deze uittreksels zijn te vinden op de website van het Regionaal Historisch Centrum Eindhoven. Als uit de uittreksels de besluitvorming niet geheel duidelijk werd, zijn de oorspronkelijke aktes bekeken. Deze werkwijze is niet uitputtend en het is mogelijk dat enkele aktes over de betreffende onderwerpen over het hoofd zijn gezien. Maar de wijzigingen in de ontwikkelingen komen door deze manier van onderzoek wel duidelijk naar voren. In de volgende paragrafen wordt een beeld geschetst van de inhoud van de aktes over armentafel, stadsbezittingen en financiële verplichtingen. Daarna worden de veranderingen in besluitvorming over deze onderwerpen op een rij gezet.

Om een vergelijking te kunnen maken met de ontwikkeling van een bestuursstructuur in andere gemeenschappen in Peelland met Helmond wordt daarna de besluitvorming van Stiphout nader bestudeerd. Andere gemeenschappen in Peelland worden vervolgens vergeleken met de twee voorbeelden Helmond en Stiphout.

9.2 Helmond: bezittingen van de Tafel van de Heilige Geest

In 1396, het beginjaar van het oudst bewaard gebleven Helmondse schepenprotocol, bezat de armentafel een complex goederen bestaande uit het Huijskenshuis aan de Kerkstraat, het gasthuis dat daar achter lag aan de Kamstraat en daar weer achter, aan de Biezenstraat (nu Oude Aa) het begijnhof. In 1438 bouwde de stad een nieuw gasthuis buiten de wallen aan het Binderseind. Daarnaast bezat de Tafel van de Heilige Geest veel landerijen en erfrenten.

In hun testament bedachten Helmonders de Tafel van de Heilige Geest met geld en goederen om zo een van de werken van barmhartigheid te beoefenen en daardoor meer kans te maken op een plaats in de hemel. Deze schenkingen zijn terug te vinden in het archief van de Tafel van de Heilige Geest, niet in de schepenprotocollen.⁶ Slechts toen een testament leidde tot problemen over de verdeling van de erfenis kwam deze kwestie, met de gegevens uit het testament, in de schepenprotocollen terecht.⁷ Deze schenkingen zijn voor het onderzoek niet zo interessant, omdat hierbij de armentafel slechts ontvanger was en niet zelf handelde. Andere zaken over de wijziging in het bezit van de Tafel van de Heilige Geest staan juist wel vaak in de schepenprotocollen. Daarin zijn een paar hoofdlijnen te ontwaren. In de eerste plaats de erfrenten. Wie een erfrente verkocht, beloofde een jaarlijkse rente te betalen als tegenprestatie voor een som geld die hij ontving van de koper. Als garantie voor het betalen van de jaarlijkse rente diende een onderpand, meestal een perceel land of een huis. Werd een erfrente niet betaald, dan nam de schepenbank het onderpand in beslag en droeg het over aan de bezitter van de erfrente. In de vijftiende eeuw kreeg de armentafel op basis van die achterstand verschillende keren gronden in handen.⁸ De last van een erfrente bleef op het onderpand rusten tot het geldbedrag werd afgelost.

4 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nrs. 3787-3843, Schepenprotocollen, 1396-1650.

5 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nrs. 62-65, Losse resoluties van het stadsbestuur, ca. 1460, 1579-1657.

6 NL-EhvRHCE, 15448, *THGHm*, inv.nrs. 4435-4440, Registers van renten en pachten, 1405-1599.

7 NL-EhvRHCE, 15240, *SHm*, inv.nr. 3789, Schepenprotocol, 1421-1429, akte 887, 11-08-1428.

8 NL-EhvRHCE, 15240, *SHm*, inv.nr. 3788, Schepenprotocol, 1414-1420, akte 105, 07-11-1415, inv.nr. 3789, Schepenprotocol, 1421-1429, akte 718, 05-09-1426; inv.nr. 3790, Schepenprotocol, 1429-1434, aktes 27, 28, 31, 28-04-1429 en 04-10-1429; inv.nr. 3792, Schepenprotocol, 1439-1443, akte 448, 06-11-1438; inv.nr. 3797, Schepenprotocol, 1478-1482, akte 292, 08-03-1479; inv.nr. 3798, Schepenprotocol 1481-1484, akte 213, 12-04-1483; inv.nr. 3800, Schepenprotocol 1490-1499, akte 304, 18-09-1493.



Afb. 9.2 Detail uit de kaart van Jacob van Deventer met de plattegrond Helmond, circa 1540; Verwijzing: 1 gasthuis cum annexis tot 1438; 2 gasthuis na 1438 (NL-EhVRHCE, *Beeldbank*, 137982).

Het aflossen van erfrenten gebeurde zelden, maar er zijn enkele uitzonderingen. Zo loste in 1609 toen Henrick van Holtrop, commandeur van de Duitse Orde in Gemert, een op een hoeve in Bakel rustende rente van zes vaten rogge af door de betaling van honderd gulden.⁹ Een enkele keer kreeg de armentafel een erfrente via koop, dus via het verstrekken van leningen. Via een levendige handel werden erfrenten doorverkocht of weggegeven. De schepenprotocollen bevatten veel voorbeelden van overdracht van erfrenten aan de armentafel, zoals op 8 juli 1443 door Corstiaen Aelbrechts van den Doidenvenne.¹⁰ Als tegenprestatie beloofden de armmeesters jaarlijks op zijn sterfdag een mis te laten lezen.

In 1632 droegen de kerkmeesters, met toestemming van heer, pastoor, borgemeesters, schepenen en dekenen, een aantal erfrenten over aan de armmeesters.¹¹ Het motief van de kerkmeesters is niet vermeld. In paragraaf 6.6 werd al gewezen op de verschuiving in Lieshout en Asten van de bestemming van boetes van de kerk naar de armentafel, met daarbij de veronderstelling dat dit te maken kan hebben met het streven om inkomsten van de kerk uit handen te houden van de kleine groep Nederduits Gereformeerden. De Helmondse overdracht van erfrenten door de kerk aan de armentafel versterkt dit vermoeden. Deze overdracht vond plaats vóór de Vrede van Munster van 1648, maar dat is niet zo vreemd. De Staten-Generaal vaardigden immers al op 20 oktober 1629, meteen na de inname van 's-Hertogenbosch, een plakkaat uit waarin zij priesters bevalen de kerken te verlaten en die over te geven aan predikanten.¹² Het kwam niet meteen tot sluiting, maar alle maatregelen in de jaren daarna zullen de katholieken hebben doen vrezen dat de bezittingen van de kerk in handen van de gereformeerden zouden gaan vallen.

Een erfrente kon ook worden aangewend om regelmatige inkomsten te verwerven. Een voorbeeld daarvan is de overdracht door de armmeesters van enkele stukken grond in Mierlo-Hout op 5 augustus 1414 aan Jannen Henric 's Dekenszoon en Gherit Lemkenszoon van Eijndhoven.¹³ Als tegenprestatie betaalde dit tweetal jaarlijks op 2 februari, Maria Lichtmis, een erfrente van negentien lopensen rogge aan de armmeesters. Op deze manier leverde de grond jaarlijks inkomsten op voor de Heilige Geest, zonder dat de armmeesters het bewerken van de grond en het houden van vee moesten organiseren. Bovendien werd op deze manier creatief omgesprongen met het ontbreken van muntgeld in de periode van de 'bullion famine' tussen 1370 en 1470, toen een tekort aan voldoende zilver leidde tot een vlucht naar erfrenten in natura, meestal in de vorm van roggerenten.¹⁴ Deze renten in natura vormden een waardevast inkomen. Deze vorm van fondsenwerving via het overdragen van onroerend goed tegen een erfrente kwam in Helmond vaker voor.¹⁵ Uiteraard verpachtten de armmeesters daarnaast ook gronden en hoeves aan boeren, waarbij een deel van de pacht bestond uit goederen in natura.¹⁶

9 NL-EhvRHCE, 15240, *SHm*, inv.nr. 3820, Schepenprotocol, 1608-1610, akte 446, 18-01-1609.

10 NL-EhvRHCE, 15240, *SHm*, inv.nr. 3793, Schepenprotocol, 1443-1448, akte 71, 08-07-1443.

11 NL-EhvRHCE, 15240, *SHm*, inv.nr. 3837, Schepenprotocol, 1632, akte 164, 21-08-1632.

12 Frenken, *Helmond II*, 68-74.

13 NL-EhvRHCE, 15240, *SHm*, inv.nr. 3788, Schepenprotocol, 1414-1420, akte 12, 05-08-1414.

14 Fierst van Wijnandsbergen, *Ghege ende gheve*, 321-322.

15 NL-EhvRHCE, 15240, *SHm*, inv.nr. 3788, Schepenprotocol, 1414-1420, akte 76, 171, 18-04-1415 en 04-12-1416; inv.nr. 3789, Schepenprotocol 1421-1429, akte 50, 1421; inv.nr. 3790, Schepenprotocol, 1429-1434, aktes 13, 106, 1429 en 01-05-1430; inv.nr. 3794, Schepenprotocol 1445, 1446, akte 81, 19-08-1445.

16 NL-EhvRHCE, 15240, *SHm*, inv.nr. 3789, Schepenprotocol, 1421-1429, akte 5, 05-02-1421; inv.nr. 3791, Schepenprotocol 1434-1439, akte 205, 25-01-1436; inv.nr. 3800, Schepenprotocol, 1490-1499, akte 753, 29-05-1496.

Bij de genoemde voorbeelden van erfrenten waren de armmeesters geldschietters ofwel kopers van een erfrente dan wel ontvangers van een al bestaande erfrente. Het omgekeerde gebeurde als de armmeesters geld nodig hadden. Dan kochten zij geen erfrente, maar verkochten die tegen contant geld. Een voorbeeld is een akte van 17 september 1416, toen de gasthuismeesters ten behoeve van het gasthuis, met raad van de heer, schepenen, gezworenen en goede knapen, een erfrente verkochten aan Arnt Arnts van Werdingen uit een beemdje te Helmond.¹⁷

De schenking van al bestaande erfrenten kon gebeuren bij testament, maar ook al bij leven. Lodewijk Lodewijkzoon Loefen droeg op 10 mei 1438 een erfrente van veertien lopense rogge over aan de heilige-geestmeesters. Als tegenprestatie mocht Lodewijk een kamer in het Huijskenshuis bewonen, mits hij bij overlijden zijn huisraad in die kamer liet.¹⁸ Deze variant op overdracht van erfrenten had niet te maken met de behoefte van de armmeesters aan contant geld, maar met de kerntaak van de armmeesters, de verzorging van ouderen en behoeftigen. De inkoop van zorg tijdens de oude dag komt regelmatig voor. De armmeesters ontvingen bij de verkoop van de erfrente geld, de tegenprestatie bestond uit het recht op een kamer in het gasthuis, Huijskenshuis of begijnhof, inclusief de levering van voedsel, drank en brandstof, of uit de levering van brood en brandstof aan personen die nog in hun eigen huis woonden.¹⁹ Dat was een effectieve manier voor alleenstaanden om zich te verzekeren van zorg tijdens hun laatste levensfase. Een ander kenmerk van deze erfrenten was de eindigheid ervan. Bij het overlijden van de oudere verviel de plicht van de armmeesters tot onderhoud. Uiteraard was deze vorm van oudedagsvoorziening alleen weggelegd voor vermogenden. De huisvesting van en de zorg voor armlastige ouderen, een basistaak van de armmeesters, is nauwelijks terug te vinden in de schepenprotocollen, omdat dit niet gepaard ging met bezitsverandering en niet hoefde te worden vastgelegd in een schepenakte. Slechts in één geval leidde de toewijzing van een kamer 'in rechter elmissen ende simplicken om goits will' tot een schepenakte.²⁰

Contant geld kregen de armmeesters ook door de verkoop van onroerend goed. Dat gebeurde regelmatig en niet alleen bij onroerend goed dat de armmeesters via beslaglegging in handen hadden gekregen.²¹ Zo verkochten de armmeesters in 1438 stukken grond om de bouw van het nieuwe gasthuis te bekostigen. Na die bouw werd het Huijskenshuis nog aangehouden voor het onderbrengen van oude vrouwen die zich inkochten door hun goederen na te laten aan de armen. In 1489 werd ook het Huijskenshuis verkocht.

Het bezit van de Tafel van de Heilige Geest was aan veel veranderingen onderhevig. Maar niet alle veranderingen zijn geschikt voor een onderzoek naar betrokkenheid bij de besluitvorming van personen of groepen uit de samenleving. Alleen als de actor of een van de actoren de Tafel van de Heilige Geest was, heeft het nut om te kijken wie bij de besluitvorming over de verandering betrokken waren. Daarom zijn bij de vergelijking geen overdrachten van erfrenten door derden aan de armentafel betrokken. Die overdracht leidde wel tot verandering in het bezit van de Heilige Geest, maar de armentafel wordt slechts genoemd als ontvanger. Als voor de overdracht van de erfrente een tegenprestatie werd verlangd, was de armentafel een van de actoren. Dan is het wel van belang wie besloten over die tegenprestatie. De vergelijking is te vinden in paragraaf 5 van dit hoofdstuk.

9.3 Helmond: bezittingen van de stad

De bezittingen van de stad omvatten aan de ene kant de gezamenlijk bezeten gronden en aan de andere kant gemeenschappelijke voorzieningen als poorten, wallen, straten en waterputten. In paragraaf 6.4 werd geconstateerd dat de inwoners bij de uitgifte van de gemeint in 1300 het recht kregen om vrij te beschikken over de gemeint, maar dat het recht om delen van de gemeint te verkopen niet expliciet werd verleend. Voor het onderzoek naar de stadsbezittingen is dit een belangrijk punt. Als de inwoners delen van de gemeint zelfstandig mochten verkopen dan zou de heer niet betrokken moeten zijn bij verkopen, maar zou hij slechts moeten ingrijpen als inbreuk werd gepleegd op de rechten van zijn inwoners. Dat gebeurde in 1554 toen de abdij van Binderen een beemd van de gemeint had afgescheiden die daardoor niet meer kon worden gebruikt voor het weiden van vee door de gezamenlijke inwoners.²² Met raad en advies van heer Joost van Cortenbach werd een compromis gesloten. Het optreden bij inbreuk op de rechten was al in de uitgiftebrief door de hertog gegarandeerd doordat hij zijn Bossche schout of diens opvolgers opdroeg de inwoners van Helmond te verdedigen tegen degenen die een vreedzaam gebruik van de gemeint verstoorden.

De heer was regelmatig aanwezig bij besluitvorming over de gemeint en in enkele gevallen verleende hij toestemming tot vervreemding. Dat bevestigt de bevindingen uit paragraaf 6.4 dat de inwoners van Helmond in 1300 geen recht tot verkoop van delen van de gemeint hadden ontvangen. Bij de verdelingen van de gemeint in 1360 en 1395 kregen de Helmonders een grote vrijheid voor het beheer van die verdeelde gemeint. Zij mochten het perceel gemeint dat hun bij de verdeling was toegefallen vrij gebruiken. Zij mochten het verkopen en met erfrenten belasten, mits de mogelijkheid bleef bestaan om de grond gedurende een deel van het jaar gemeenschappelijk te gebruiken voor het weiden van vee. Met andere woorden: de inwoners mochten er over beschikken alsof het privébezit was. De schepenprotocollen bevatten verschillende aktes die verwijzen naar de verdeling in en na 1395. Maar ook een met een verwijzing naar de verdeling in 1360.

In 1420 droeg Hendrik Hubert uten Vehuse aan zijn zus Margriet, toen maîtresse en later echtgenote van de Helmondse heer Jan III van Berlaar, een erfpacht over die hun vader destijds had gekregen als compensatie voor het afgraven van zijn erf bij het graven van de veste.²³ De akte vertelt dat die erfpacht was uitgegeven door schepenen en gezworenen

17 NL-EhVRHCE, 15240, *SHm*, inv.nr. 3788, Schepenprotocol, 1414-1420, akte 148, 17-09-1416.

18 NL-EhVRHCE, 15240, *SHm*, inv.nr. 3791, Schepenprotocol, 1434-1439, akte 575, 10-05-1438.

19 NL-EhVRHCE, 15240, *SHm*, inv.nr. 3788, Schepenprotocol, 1414-1420, aktes 134, 215, 234, 558, 559, 30-04, 22-09, 13-12-1416, 05-08, 11-08-1420; inv.nr. 3790, Schepenprotocol 1429-1434, akte 105, 01-05-1430; inv.nr. 3791, Schepenprotocol 1434-1439, akte 575, 10-05-1438; inv.nr. 3795, Schepenprotocol 1447-1449, aktes 68, 69, 21-04-1447; inv.nr. 3799, Schepenprotocol 1485-1489, akte 582, 1488.

20 NL-EhVRHCE, 15240, *SHm*, inv.nr. 3792, Schepenprotocol, 1439-1443, akte 320, 13-12-1440.

21 NL-EhVRHCE, 15240, *SHm*, inv.nr. 3788, Schepenprotocol, 1414-1420, akte 198, 1416; inv.nr. 3791, Schepenprotocol, 1434-1439, aktes 655-657, 16-09-1438; inv.nr. 3797, Schepenprotocol, 1478-1482, aktes 434, 435, 23-06-1479; inv.nr. 3799, Schepenprotocol, 1485-1489, akte 754, 05-02-1489; inv.nr. 3800, Schepenprotocol, 1490-1499, akte 446, 10-07-1493; inv.nr. 3802, Schepenprotocol, 1510-1524, akte 1098, 16-06-1519; inv.nr. 3803, Schepenprotocol, 1525-1538, aktes 727, 1208, 15-03-1531, 10-12-1534; inv.nr. 3843, Schepenprotocol, 1646-1650, akte 6, 13-01-1646.

22 NL-EhVRHCE, 15240, *SHm*, inv.nr. 3808, Schepenprotocol, 1547-1555, akte 1469, 21-05-1554.

23 NL-EhVRHCE, 15240, *SHm*, inv.nr. 3788, Schepenprotocol, 1414-1420, akte 529, 12-03-1420.

‘met orlove ende consent des jonckeren van Helmont doe ter tijt was’ en met de raad van een deel van de goede knapen van Helmond. Jan III van Berlaar was heer tussen 1361 en 1425, zodat de verwijzing naar een toenmalige jonker moet slaan op de eerste verdeling van de gemeint in 1360, ten tijde van Jans vader Walraven van Berlaar. Naar compensatie voor afgestane grond in of na 1395 verwijst een akte uit 1418. Op 6 januari 1418 verkocht Lodewijk Lodewijkzoon Loefen, dezelfde die zich jaren later inkocht in het gasthuis, een stuk grond dat deel was geweest van de gemeint, maar dat door schepenen, gezworenen en goede knapen was gegeven aan Kirstiaan de Kampscherper als een van de gedupeerden van de verbetering van de veste.²⁴ Bekend is dat de heer aanwezig was bij het besluit op 29 mei 1395 om de gemeint te herverdelen.²⁵ De heer wordt echter in de akte uit 1418 niet genoemd. Ook in een losse akte uit 1398, over de vestiging van een erfrente als compensatie voor afstand van grond, staat de heer niet vermeld.²⁶ Het kan zijn dat de herverdeling in twee stappen ging en de heer wel aanwezig was bij het besluit om de gemeint te herverdelen, maar de uitvoering overliet aan schepenen, gezworenen en de gezamenlijke inwoners. In latere protocollen en losse aktes worden de vestingwerken wel genoemd, maar dan gaat het om getuigenissen over de aanleg of over grond die alsnog aan de stad werd overgedragen nadat in het verleden over die grond veste en grachten waren aangelegd.²⁷ Die zeggen niets over de procedure van de besluitvorming.

In 1360 en 1395 werd slechts een deel van de Helmondse gemeint onder de gerechtigden verdeeld. Het hoefslaen zegt niets over het onverdeeld deel van de gemeint. Na 1395 verkocht de stad regelmatig grond, maar het is lang niet altijd mogelijk om te bepalen of het daarbij ging om gemeint. Margriet uten Vehuse, de latere echtgenote van heer Jan van Berlaar, ontving in 1415 van haar neef Peter een stuk grond dat tevoren stadsbezit was geweest en in het verleden door schepenen en gezworenen was verkocht.²⁸ Ging het daarbij om gemeint? Het kan ook een perceel zijn geweest dat de stad was toegevalen omdat de stadslasten niet waren betaald. Of een perceel dat de stad bij testament had verkregen, zoals dat ook gebeurde in 1428.²⁹ De verkoop op 20 februari 1560 van een beemd bij de Houtse molen aan de Goorgraaf gebeurde door borgemeesters, schepenen en raad met advies en consent van de heer.³⁰ Was de toestemming van de heer nodig, omdat het hier om een stuk gemeint ging? Dat lijkt onlogisch. De Helmondse gemeint lag in het noord-oostelijk deel van Helmond, en niet aan de Goorgraaf die tot de gemeentelijke herindeling van 1968 de zuidwestelijke grens met Mierlo vormde. De Houtse molen was van de heer.³¹ Wellicht was zijn toestemming nodig in verband met de nabijheid van die windmolen en niet omdat het om gemeint ging.

Slechts als in de akte duidelijk is vermeld dat het om gemeint ging, kan de akte worden gebruikt als bewijs voor het al dan niet betrokken zijn van de heer bij vervreemding van de gemeint. Die duidelijkheid verschaffen twee voorvallen in 1575. De stad sloot in deze tijd veel leningen af in verband met de inkwartiering van allerlei troepen. Die geldleningen worden hierna behandeld bij de financiële verplichtingen van de stad. Maar voor de betrokkenheid van de heer bij de besluitvorming over de gemeint is van belang hier al op te merken dat die geldleningen werden aangegaan door het bestuur van borgemeesters, schepenen en dekenen, met raad en advies van de ambachtslieden en andere ingezetenen. De heer was er nooit bij en hij staat ook nergens vermeld als adviseur, behalve in die gevallen waarbij de geldschietster als tegenprestatie een stuk gemeint kreeg. Dat gebeurde op 15 december 1575, toen Nicolaas Pauwels namens de Bossche Tafel van de Heilige Geest

honderdvijftig gulden en de Bossche burger Lambert Remmens zestig gulden schonken aan de stad Helmond.³² De Bossche Tafel van de Heilige Geest en Lambert Remmens kregen het recht om te weiden in Helmond. In beide gevallen staan de ambachtslieden en andere ingezetenen niet vermeld als raadgevers, maar wel heer Jan V van Cortenbach. Dit is een duidelijk bewijs dat de Helmondse heer het recht had om delen van de gemeint te vervreemden, en niet de inwoners.

Het volgende bewijs van het recht dat de heer had, wordt geleverd door de gebeurtenissen die juist het einde inluidden van zijn recht op vervreemding. In 1579 vroegen de Helmonders aan koning Filips II, als hertog van Brabant, toestemming om een deel van de gemeint te verkopen om schulden af te lossen. Daarmee bewezen zij dat ze dit recht zelf niet hadden. Op 4 april 1579 verleende de koning de inwoners een octrooi om delen van de gemeint op De Braak en Bokhorst 'met voergaende kerckgeboeden ende proclamatie' te verkopen aan de meestbiedende wereldlijke personen.³³ Albert en Isabella Clara Eugenia bevestigden als hertogen van Brabant in een vidimus dit privilege nog eens in 1609.³⁴ Vanaf dat moment werden delen van de gemeint verkocht op basis en met vermelding van die privilegebrief. Dit octrooi ging in tegen de privileges van de heer, zoals blijkt uit het feit dat de heer nog in 1575 toestemming gaf voor het verlenen van weiderechten en dat deed zonder inmenging van de hertog. Dit zal te maken hebben met de tijdsomstandigheden. In 1575 was Jan V van Cortenbach nog heer van Helmond, doch hij overleed ongehuwd in 1577. Zijn broer Adolf werd heer, maar die was vooral actief als krijgsheer in dienst van de koning. Het kasteel werd bewoond door een huisbewaarster en Adolf was in 1579 slechts in Helmond om de troepen van Filips graaf van Hohenlohe te verjagen.³⁵ Typerend voor de gang van zaken is dat in de aanhef van de akte van verkoop van het stuk gemeint op 29 mei 1579 borgemeesters, schepenen en dekenen zeggen dat zij op basis van het koninklijk octrooi de lening aangaan. De heer wordt helemaal niet genoemd. Pas bij de beoorkonding verklaren borgemeesters, schepenen en dekenen dat zij met consent van heer Adolf van Cortenbach het stadszegel aan de akte hangen. Nog in verkoopakten van 1619 verwijzen de verkopers naar het octrooi van 1579 en komt de heer helemaal niet voor.

Nog net binnen de onderzochte periode valt een latere gebeurtenis met betrekking tot de gemeint. In 1650 richtte de president namens het stadsbestuur een rekest aan de Staten-Generaal om te mogen overgaan tot verkoop van delen van de gemeint ter delging

24 NL-EhVRHCE, 15240, *SHm*, inv.nr. 3788, Schepenprotocol, 1414-1420, akte 328, 06-01-1418.

25 NL-EhVRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 156, Register van stukken periode 1300-1748; uitgegeven Krom en Sassen, *Oorkonden betreffende Helmond*, 64-65.

26 NL-EhVRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 1591, Vestiging van een erfrente, 1398; uitgegeven Krom en Sassen, *Oorkonden betreffende Helmond*, 66-68.

27 NL-EhVRHCE, 12001, *GHm*, inv.nrs. 1593, 1594, Getuigenissen afstand grond aan stad, 1413, 1427; uitgegeven Krom en Sassen, *Oorkonden betreffende Helmond*, 93, 138-139; 15240, *SHm*, inv.nr. 3787, Schepenprotocol 1396-1399, akte 91, ongedateerd; inv.nr. 3789, Schepenprotocol 1420-1429, akte 505, 03-10-1424.

28 NL-EhVRHCE, 15240, *SHm*, inv.nr. 3788, Schepenprotocol, 1414-1420, akte 74, 11-04-1415.

29 NL-EhVRHCE, 15240, *SHm*, inv.nr. 3789, Schepenprotocol, 1421-1429, aktes 846, 847, 22-04-1428.

30 NL-EhVRHCE, 15240, *SHm*, inv.nr. 3809, Schepenprotocol 1556-1564, akte 803, 20-02-1560.

31 Frenken, *Helmond I*, 164.

32 NL-EhVRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 942, Register van akten van schuldbekentenissen, 1573-1578, 15-12-1575.

33 NL-EhVRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 943, Register van akten van schuldbekentenissen, 1580-1619, 29-05-1579.

34 NL-EhVRHCE, 12001, *GHm*, Vidimus van octrooi uit 1579 tot verkoop delen gemeint, 1609.

35 Heeren, *Geschiedenis kasteel-raadhuis en heren*, 161.



van stadsschulden.³⁶ Na verkregen toestemming verkocht het Helmondse bestuur als test in 1651 delen van de landweer.³⁷ Toen die verkoop goed uitpakte, nam het stadsbestuur van borgemeesters, schepenen en dekenen, 'representerende 't geheel corpus en[de] gemeijnte' het besluit om ook delen van de gemeint te verkopen. Van belang voor de rol van de heer is een voorval tijdens de raadsvergadering van 21 september 1651. De schout protesteerde toen tegen de verkoop, omdat voorafgaand aan de verkoop van de landweer toestemming had moeten worden gevraagd aan de heer. President en borgemeesters antwoordden dat dit was gebeurd, waarna de stad verder ging met de verkoop.³⁸ Uit de opeenvolgende gebeurtenissen blijkt dat de gebruikers van de Helmondse gemeint in 1300 niet het recht op verkoop van delen van die gemeint hadden verkregen; dat zij in 1360 en 1395 dat recht kregen voor de delen die waren gehoefslaagd; dat ook daarna het recht op verkoop van de onverdeelde gemeint nog steeds lag bij de Helmondse heer. Dit laatste veranderde pas in 1579. Toen was het nog een incidenteel octrooi, maar na de bevestiging van het recht op verkoop door de inwoners van 1609 verloor de heer dat recht. Na 1648 deed het stadsbestuur geen beroep meer op het octrooi van Filips II en de bevestiging door de aartshertogen Albert en Isabella Clara Eugenia. Maar de bestuurders gingen niet terug naar de oude toestand door toestemming te vragen aan de heer. Zij vroegen toestemming aan de Staten-Generaal. De heer werd nog wel formeel op de hoogte gesteld, maar het bestuur van de stad handelde niet meer volgens zijn wensen, maar volgens die van Den Haag.

Niet alleen de gemeint behoorde tot de bezittingen van de stad, ook stadswallen en stadspoorten hoorden daartoe. In 1421 verpachtten de gezworenen met raad en toestemming van de heer, schepenen, dekenen en een deel van de goede knapen de poort aan het einde van de Veestraat, toen Coelkenspoort genoemd, aan Wreijsen Peterssoen en Heijlwich zijn vrouw.³⁹ Wreijse en Heijlwich mochten de poort hun leven lang gebruiken. Bovendien mochten zij vee laten grazen op een deel van de veste. Als tegenprestatie moesten zij de sleutel van de poort bewaren en de poort openen en sluiten. Zij werden vrijgesteld van het patrouilleren in tijden van onraad. Hun aanwezigheid was dan vereist bij de poort. Deze verhuring lijkt meer ingeven door de noodzaak om de poort te bewaken dan om geld voor de stad te verkrijgen. Geld lijkt ook niet het oogmerk bij de verpachting van een deel van de stadswallen bij de Bindersepoort in 1448.⁴⁰ Enkele personen, eigenaren van erven



Afb. 9.3 Anoniem gezicht op Helmond vóór 1800. Van de vier stadspoorten staan er twee op deze tekening. Geheel links de Bindersepoort en rechts de Veestraatpoort, die in de vijftiende eeuw de Coelkenspoort werd genoemd. De poorten waren van de stad. Dit in tegenstelling tot de watermolen midden op de tekening. Die was van de Helmondse heer (Collectie Museum Helmond nummer 81-295. NL-EhvRHCE, *Beeldbank*, 120431).

die grensden aan de veste, kregen het vruchtgebruik van die veste mits de stad het gebruik aan de waterkant behield en de gehele veste in het bezit van de stad bleef. In 1483 stond de stad voor grote kosten vanwege het nodige onderhoud van bruggen, poorten en straten. Om het geld voor het onderhoud bij elkaar te krijgen verpachtte de raad, met advies van de heer, de stadswateren, inclusief de visserij in die wateren.⁴¹ Een jaar eerder was de Bindersepoort al overgedragen aan vorster Jan Maes Tempelers.⁴² Dit gebeurde volgens de akte vanwege de deplorabele toestand waarin de poort verkeerde en de angst dat de poort ‘in corten tijd’ zou ‘nedervallen’. Als tegenprestatie voor de overdracht dienden Tempelers en zijn nazaten de poort te onderhouden. In 1544 werd de poort weer bezit van de stad toen de toenmalige bezitster tegen een jaarlijkse rente afzag van haar rechten.⁴³

Behalve de poorten en de bruggen was bij de verpachting van de stadsbruggen in 1483 ook sprake van het onderhoud van straten die de stad geld kostten. Het reguliere onderhoud is niet bij het onderzoek betrokken, maar wel de aanleg van straten. Toen in 1483 sprake was van het onderhoud van de straat waren de verharde wegen binnen de wallen nog jong. De stad ging in 1460 over tot het bestraten van de belangrijkste wegen binnen de stadswallen, het kruis noord-zuid en oost-west van Binderstraat-Markt-Kerkstraat en Ameidestraat-Veestraat. Twee documenten over die aanleg zijn bewaard gebleven. Het eerste document is de ongedateerde verslaglegging van een bijeenkomst van de gemeenschap waarin het besluit werd genomen om te gaan bestraten en de manier waarop die

36 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nrs. 63, Losse resoluties, ca. 1640-1650, 11-11-1649; inv.nr. 86, Chronologisch register op resoluties, 1640-1657, 22-10-1650.

37 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nrs. 64, Losse resoluties, 1651-1653, 01-08-1651, 02-09-1651, 15-09-1651, 16-09-1651, 21-09-1651, 24-09-1651; inv.nr. 86, Chronologisch register op resoluties, 1640-1657, 30-07-1651, 01-08-1651, 02-09-1651, 16-09-1651, 24-09-1651.

38 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nrs. 942, 943, Registers van akten van schuldbekentenissen, 1573-1619.

39 NL-EhvRHCE, 15240, *SHm*, inv.nr. 3789, Schepenprotocol, 1421-1429, akte 13, 1421.

40 NL-EhvRHCE, 15240, *SHm*, inv.nr. 3795, Schepenprotocol, 1446-1471, akte 199, 13-02-1448.

41 NL-EhvRHCE, 15240, *SHm*, inv.nr. 3797, Schepenprotocol, 1478-1482, akte 352, 03-03-1482; uitgegeven Krom en Sassen, *Oorkonden betreffende Helmond*, 210-211.

42 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 1444, Overdracht Bindersepoort, 1482; uitgegeven Krom en Sassen, *Oorkonden betreffende Helmond*, 211-213.

43 NL-EhvRHCE, 15240, *SHm*, inv.nr. 3806, Schepenprotocol 1543-1544, akte 205, 19-06-1544.

werkzaamheden zouden worden bekostigd.⁴⁴ Daarnaast bevat het archief van de stad een charter waarin de Helmondse heer en zijn rentmeester op 30 september 1460 het benodigde geld toezegden, mits zij gedurende zeven jaar de opbrengst zouden krijgen van extra accijnzen.⁴⁵ De meeste straten in Helmond bleven overigens onverhard, zoals een straatje tussen Kamstraat en Biezenstraat dat in 1493 door verkoop aan het publiek gebruik werd onttrokken.⁴⁶ Hierbij was een uitgebreid gezelschap van heer, borgemeesters, schepenen, dekenen en inwoners betrokken, zodat ook deze verkoop is opgenomen in de vergelijking in paragraaf 5 van dit hoofdstuk.

9.4 Helmond: financiële verplichtingen van de stad

Een derde onderwerp waarvoor inwoners werden geraadpleegd, was bij de besluitvorming over het aangaan van financiële verplichtingen. In het verleden is vaker gewezen op de rol die de toenemende schuldenlast van gemeenschappen zou hebben gespeeld in de lokale institutionele ontwikkeling van die gemeenschappen. Volgens Van Asseldonk leidde de schuldenlast die gemeenschappen in de Meierij van 's-Hertogenbosch vanaf de Gelderse oorlogen opbouwden tot het ontstaan van stads- en dorpskassen en de financiële administratie door die gemeenschappen. Hij noemt het compromis van 1483, waarin stad en Meierij van 's-Hertogenbosch afspraken maakten over de verdeling van de extra kosten voor verdediging als beginpunt voor die schulden en het ontstaan van algemene dorpskassen in alle gemeenschappen in de Meierij.⁴⁷ De schuldenlast werd nog zwaarder als gevolg van de Tachtigjarige Oorlog en dat leidde tot een specialisatie in bestuur door het benoemen van borgemeesters, ook op het platteland.⁴⁸ Vanaf het midden van de zeventiende eeuw ziet Van Asseldonk borgemeesters in alle gemeenschappen met een eigen algemene kas. Volgens Kappelhof waren de hoge leningen van gemeenschappen in de Meierij voor de landelijke overheid aanleiding om vanaf de jaren tachtig van de zeventiende eeuw in te grijpen.⁴⁹ De financiële verplichtingen die de gemeenschappen aangingen leidden derhalve tot veranderingen binnen de gemeenschap waardoor zij de moeite van het onderzoeken waard zijn. Wanneer specifieke functionarissen werden aangesteld voor de financiën en er van buitenaf in het uitgavenpatroon en de administratie werd ingegrepen, kan worden verwacht dat de rol van de inwoners bij de financiën veranderde.

Het onderzoek naar betrokkenheid van de gemeenschap bij het aangaan van financiële verplichtingen blijkt echter niet mogelijk aan de hand van alleen maar de schepenprotocollen en resoluties. De details ontbreken in die bron. Juist in de periode tussen 1575 en 1625, toen Helmond veel nieuwe financiële verplichtingen aanging, werden de bescheiden over deze verplichtingen apart geadministreerd.⁵⁰ De resolutieboeken en schepenprotocollen bevatten in deze periode slechts de betalingsbeloftes zonder details over de besluitvorming. Die zijn terug te vinden in een andere afdeling van het archief, namelijk in de rubriek geldleningen. Daarom zijn voor de periode 1576-1625 de gegevens uit de rubriek geldleningen van het administratief archief van de stad gebruikt.

In de rubriek geldleningen zijn niet alleen registers aanwezig met aantekening van de opgenomen leningen, maar ook aktes waarin de aanleiding tot het opnemen van geld is vermeld. Die aktes maken duidelijk dat de geldproblemen inderdaad te maken hadden met de elkaar opvolgende oorlogen. Een akte uit 1543 is gemaakt in de eindfase van de

Gelderse oorlogen. De steden Helmond en Eindhoven en de vrijheden Sint-Oedenrode, Oerle, Oisterwijk, Oss, Oirschot en Hilvarenbeek verklaarden dat zij veel schade hadden geleden, vooral door de laatste aanvallen door Franse troepen onder leiding van Maarten van Rossum.⁵¹ Hiermee wordt verwezen naar de Brabantse veldtocht van Maarten van Rossum in 1542-1543, toen Frankrijk een van de bondgenoten van Gelre was. Vervolgens gingen de genoemde steden en vrijheden, mede namens andere dorpen en vrijheden in de Meierij, een lening aan om de inkwartiering van soldaten te kunnen betalen.

In de aktes die werden opgemaakt tijdens de eerste jaren van de Tachtigjarige Oorlog zijn de krijgsverrichtingen bijna te volgen aan de hand van de genoemde aanleiding voor het aangaan van de lening. Tussen maart 1573 en januari 1575 moest de stad 2.700 gulden lenen om de in Helmond gelegerde troep Albanese lichte ruitery onder leiding van kapitein Georgio Mesoca te onderhouden.⁵² Meteen na het vertrek van de troep moest de stad opnieuw geld lenen voor haar bijdrage in het onderhoud van een garnizoen dat was gelegerd in Eindhoven. Dat het moeilijk was om aan geld te komen, blijkt uit het feit dat de stad op 1 februari 1575 bij maar liefst vijf geldschietters leningen afsloot. Voor het garnizoen in Eindhoven betaalde Helmond tot april 1576 in totaal 2.330 gulden. In juni 1575 moest de stad ook nog zeshonderd gulden betalen voor het onderhoud van soldaten die lagen in de Langstraat en in Geertruidenberg. Na vertrek van het garnizoen uit Eindhoven had Helmond even rust tot januari 1577 toen de lichte ruitery van kapitein Anthonio Olivero in Helmond werd gelegerd. Later in dat jaar nam de stad geld op in verband met de zware schade die tijdens de legering was aangericht binnen de stad.

In latere fases van de Tachtigjarige Oorlog is de aanleiding voor de geldleningen minder duidelijk. De borgemeesters moesten noodgedwongen uit eigen zak de stad geld voorschieten. Voor het geld dat de stad hun aan het einde van hun ambtsperiode schuldig was, nam de stad een lening op zonder vermelding van de aanleiding om tot die lening over te gaan. Vaak zelfs werd een van de betrokken borgemeesters geldschietter. Zo kon de stad bij het sluiten van de rekening in 1609 van Anthonis Willem Schuijbelen en Joost Heerincx het tekort van 661 gulden en een paar stuiver niet betalen. Schuijbelen hield dat bedrag tegoe tegen een jaarlijkse erfrente van 81 gulden.⁵³ De stad moest flink betalen voor het feit dat zij hem geld schuldig bleef. Normaal werd een rente geheven van tussen de zes of zeven procent, maar Schuijbelen ontving meer dan twaalf procent. Soms vermeldt de akte nog wel waarvoor de lening werd aangegaan, maar het directe verband met krijgsverrichtingen bestond na 1596 niet meer. Zo sloot de stad op 6 augustus van dat jaar een lening,

44 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 62, Losse resoluties, ca. 1460-1638, ca. 1460.

45 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 1427, Overeenkomst heer en stad inzake maken straten, 1460; uitgegeven Krom en Sassen, *Oorkonden betreffende Helmond*, 174-175.

46 NL-EhvRHCE, 15240, *SHm*, inv.nr. 3800, Schepenprotocol 1490-1499, akte 445, 10-07-1493.

47 Van Asseldonk, *De Meierij ontrafeld*, 154.

48 Van Asseldonk, *De Meierij ontrafeld*, 158-159.

49 Kappelhof, *Belastingheffing in de Meierij*, 165.

50 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nrs. 942, 943, Registers Register van akten van schuldbekentenissen, 1573-1619.

51 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nrs. 934, Stukken betreffende leningen, 1441-1810.

52 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 936, Akten van schuldbekentenissen, 1544-1585; inv.nrs. 942, 943, Registers Register van akten van schuldbekentenissen, 1573-1619.

53 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 937, Akten van schuldbekentenissen, 1600-1641; inv.nr. 943, Register van akten van schuldbekentenissen, 1580-1619.

omdat de Helmondse heer geld had gelicht uit de schepenkamme toen de 'guesen' binnen Helmond waren. Die actie van de heer moet in ieder geval uit 1594 of eerder dateren, omdat Adolf van Cortenbach toen overleed en zijn weduwe Philippine van Reuschenberg daarna als vrouwe optrad in naam van haar kinderen. Dat maakt het moeilijk om een direct verband te leggen tussen een specifieke gebeurtenis en het feit dat de heer geld uit de kas had gehaald.

Vanaf 1612 is regelmatig vermeld dat de lening werd aangegaan om te betalen aan het comptoir in Heusden en vanaf 1638 de comptoiren in 's-Hertogenbosch.⁵⁴ Die leningen stammen uit de periode waarin zowel Spanje als de Republiek betalingen eisten van de gemeenschappen in de Meierij en aan de rekenkamers van beide overheden belasting moest worden betaald.⁵⁵ Aan het eind van de Tachtigjarige Oorlog heeft de jacht op katholieke priesters zijn sporen nagelaten. Op 23 april 1637 moest de stad vijftienhonderd gulden lenen. Dat was het bedrag dat de gouverneur van Nijmegen eiste, omdat zijn ruiters de Helmondse pastoor Carolus Mirbais gevangen hadden genomen.⁵⁶

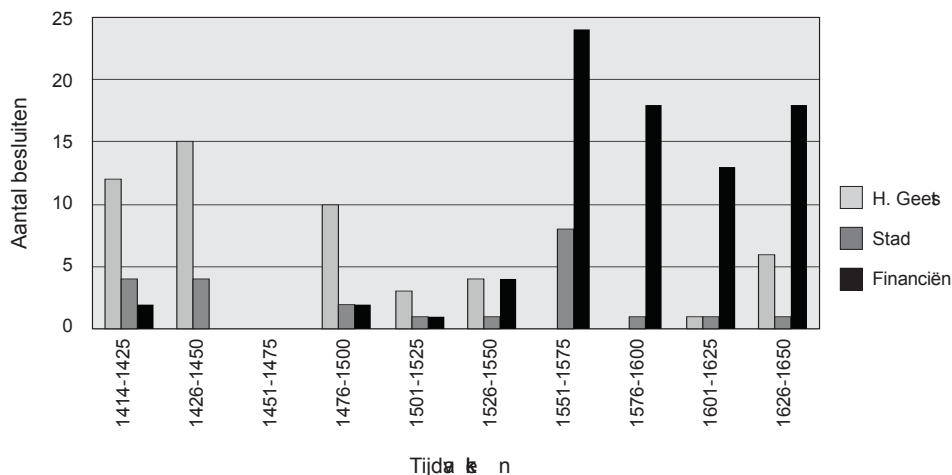
In Helmond is de situatie niet anders dan geconstateerd door Van Asseldonk en Kappelhof. Leningen werden vooral in tijden van oorlog afgesloten om schenkingen te doen ter voorkoming van belegeringen, voor het betalen van een brandschatting of, zoals in de laatste fase van de Tachtigjarige Oorlog, het betalen van belasting aan beide oorlogvoerende partijen. Door de vele gegevens over het aangaan van leningen, is dit onderwerp geschikt om te onderzoeken of de rol van de inwoners bij het aangaan van financiële verplichtingen veranderde.

9.5 Verandering in betrokkenheid van de Helmondse gemeenschap

Na het schetsen van het kader kan de betrokkenheid van de gemeenschap bij de besluitvorming nader worden bekeken. De onderzochte periode is 1414-1650. Er zijn schepenprotocollen uit de periode 1396-1400, maar de periode 1400-1413 ontbreekt. Om niet meteen met een hiaat te beginnen is gekozen voor 1414 als beginjaar. Binnen de onderzochte periode ontbreken gegevens uit het tijdvak 1451-1475. De schepenprotocollen bevatten tussen 1453 en 1477 slechts korte aantekeningen van de secretaris over de aktes die hij moest uitschrijven.⁵⁷ De besluitvorming is uit deze aantekeningen niet te destilleren. Omdat in 1451 en 1452 geen besluiten zijn genomen over de drie gekozen onderwerpen, ontbreken in Grafiek 9.1 gegevens uit de gehele periode 1451-1475. Het eindjaar is bepaald door het feit dat het aangaan van financiële verplichtingen gedurende de Tachtigjarige Oorlog vereist dat die gehele periode bij het onderzoek wordt betrokken.

Op het verkorte tijdvak 1414-1425 na is de periode tot 1650 verdeeld in tijdvakken van vijftwintig jaar, zodat de verschillen tussen de tijdvakken duidelijker uitkomen. Bij het onderzoek zijn aktes uit het rechterlijk archief gebruikt die betrekking hebben op de drie gekozen onderwerpen en waarbij duidelijk is wie bij de beraadslaging waren betrokken. Bovendien zijn alleen aktes in de vergelijking opgenomen waarin de stad als gemeenschap of de Tafel van de Heilige Geest handelende partij waren. De akte van 11 augustus 1420, waarin Katlijn dochter Goeswijn Kuijpers een erfrente overdroeg aan het gasthuis, is niet bij de vergelijking betrokken, omdat Katlijn de actor was. De akte waarin de gasthuismeesters, met advies van de heer, schepenen, gezworenen en goede knapen Katlijn

GRAFIEK 9.1 BESLUITVORMING IN HELMOND



Bron: Schepenprotocollen in archief schepenbank Helmond en resolutieboeken in archief gemeentebestuur Helmond.

als tegenprestatie een kamer in het Huijskenshuis in de Kerkstraat toezegden, is wel betrokken bij de vergelijking, omdat in deze akte de actoren de gemeenschap en de gasthuismeesters waren.⁵⁸

Bij de zoektocht naar de veranderingen in de besluitvorming over de bezittingen van de Tafel van de Heilige Geest, de stadsbezittingen en het aangaan van financiële verplichtingen komen verschillende aspecten aan de orde.

9.5.1 Hoeveelheid besluiten en opvallende aspecten

De drie onderwerpen zijn qua frequentie ongelijk verdeeld over de tijdvakken. Het aantal besluiten over bezittingen van de stad was constant laag. Dat over het aangaan van financiële verplichtingen nam vanaf 1550 sterk toe, terwijl het aantal over de bezittingen van de Tafel van de Heilige Geest het omgekeerde laat zien. Besluiten over de armentafel zijn na 1525 gering, hoewel het aantal in de zeventiende eeuw weer wat toenam.

De afname van het aantal besluiten over de Tafel van de Heilige Geest is het gevolg van een wijziging in de betrokkenheid van personen en groepen bij de besluitvorming als gevolg van een mandaat van de bisschop van Luik. In 1448 kregen de armmeesters voor de verkoop van een erfrente een eenmalig mandaat van Jan van Heinsberg, bisschop van

54 NL-EhVRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 937, Akten van schuldbekentenissen, 1600-1641; inv.nr. 943, Register van akten van schuldbekentenissen, 1580-1619.

55 Mommers, *Brabant I*, 15.

56 NL-EhVRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 937, Akten van schuldbekentenissen, 1600-1641. De pastoor wordt in de schuldbekentenis niet genoemd; Frenken, *Helmond II*, 84-93, noemt hem Mirbais; bij Schutjes, *Geschiedenis van het bisdom 's Hertogenbosch IV*, 126 heet hij Marbais.

57 NL-EhVRHCE, 15240, *SHm*, inv.nr. 3795, Schepenprotocol, 1446-1471.

58 NL-EhVRHCE, 15240, *SHm*, inv.nr. 3788, Schepenprotocol, 1414-1420, aktes 558, 559, 05 en 11-08-1420.

Luik tussen 1419 en 1455.⁵⁹ Vervolgens nam een breed gezelschap van heer, pastoor, schepenen, raad en naburen het besluit om tot verkoop over te gaan. In 1483 was de betrokkenheid van de verschillende partijen veranderd. De opvolger van bisschop Jan van Heinsberg was Lodewijk van Bourbon, bisschop van Luik tussen 1456 en 1482. Hij gaf voor zichzelf en toekomstige bisschoppen mandaat aan de provisoren van de armentafel om goederen te verkopen, mits dit gebeurde met toestemming van de heer en de pastoor.⁶⁰ Het precieze moment van verlening is niet bekend. Het mandaat is niet bewaard gebleven in het archief van de Tafel van de Heilige Geest en in aktes wordt er regelmatig naar verwezen, maar zonder vermelding van de datering. De instemming van andere personen of instellingen binnen de gemeenschap was door het mandaat niet meer nodig. In de jaren daarna verkochten de armmeesters veel erfrentes in natura. Het lijkt erop dat het tekort aan zilvergeld zich toen in Helmond goed deed voelen.⁶¹ Na deze korte periode van grote activiteit daalt het aantal aktes sterk. Gedurende de gehele tweede helft van de zestiende eeuw werd niet één akte met besluitvorming over de armentafel genoteerd.

De grotere activiteit aan het einde van de Tachtigjarige Oorlog heeft minder te maken met de armentafel dan met de precaire financiële toestand van de stad. Een voorbeeld is de ordonnantie van borgemeesters, schepenen en dekenen die op 11 april 1645 de heilige-geestmeesters opdroegen een lening aan te gaan met als onderpand de armengoederen.⁶² De bezittingen van de Tafel van de Heilige Geest werden in deze periode gebruikt om de tekorten in de stadskas aan te vullen.

Het aantal aktes over veranderingen in bezittingen van de stad, inclusief de gemeint, is gedurende de gehele periode 1414-1650 marginaal. Het deel van de gemeint dat was gehoefslaagd, bleef na 1395 ongeveer gelijk, ook al veranderden de percelen regelmatig van eigenaar. Tot 1482 werden stadswallen, poorten en wateren verpacht. Die verpachting leverde geld op voor het onderhoud. De overdracht in 1482 van de Bindersepoort aan een particulier wijst op verandering.⁶³ Na die overdracht was het onderhoud niet langer een zorg van de stad. Pas na 1500, toen de financiële nood van de stad hoog was, werden stukken van de onverdeelde gemeint verkocht. Toen de stad in 1564 geld leende van de armentafel om een nieuwe Veestraatpoort te bouwen, kreeg die armentafel nog slechts tijdelijk het recht om zijn hoeves op Duizeldonk, die binnen de gemeint lagen, te omheinen.⁶⁴ Kort daarna maakte de schuldenlast van de stad het nodig delen van de gemeint te verkopen.

Het bestraten van wegen was onderwerp van besluitvorming, omdat dit een eenmalige aangelegenheid was en er geld voor moest worden gevonden.⁶⁵ Over het reguliere onderhoud van wegen, zowel verhard als onverhard, is geen besluitvorming te vinden, omdat dat gebeurde door aanwonenden en gebruikers. Deze verplichting komt voor in de jaargeboden en boetes voor nalatigheid werden op basis van de jaargeboden opgelegd tijdens de schouw en kwamen niet terecht in aktes.⁶⁶ In de zeventiende eeuw kwam het reguliere onderhoud wel eens aan de orde tijdens vergaderingen van borgemeesters, schepenen en dekenen. Vaak was dit een reactie op incidenten, zoals op 10 juli 1628 toen borgemeesters, schepenen en dekenen een ordonnantie uitvaardigden waarin zij degenen die de gemeint gebruikten en er vee hadden ingeschaard, geboden de wegen te onderhouden.⁶⁷

De slechte financiële toestand vanaf de tweede helft van de zestiende eeuw is goed af te lezen in de grafiek. Bij nadere beschouwing van de andere onderzochte onderwerpen blijkt dat de deplorabele stadsfinanciën steeds meer greep kregen op andere instellingen binnen de stad. Delen van de gemeenschappelijke gronden werden verkocht en bezittin-

gen van de armentafel werden als onderpand gebruikt voor leningen die de stad noodgedwongen moest afsluiten. Daaruit kan de conclusie worden getrokken dat de besluitvorming over de onderzochte onderwerpen in de zeventiende eeuw grotendeels in het teken stond van de beraadslaging over financiële aangelegenheden. Des te interessanter wordt daardoor de vraag welke personen en instellingen binnen de stad in de loop van de jaren 1414-1650 de besluiten over deze onderwerpen namen.

9.5.2 *Betrokkenheid van personen en groepen bij besluitvorming*

Om de verschuiving in betrokkenheid van bepaalde personen of groepen binnen de gemeenschap duidelijk te laten uitkomen, is er voor gekozen om per groep een grafiek te maken. Het aantal groepen is beperkt gehouden en bestaat uit degenen die voor de ontwikkeling naar een bestuursstructuur binnen Helmond interessant zijn. Dat zijn uiteraard de leden waaruit het bestuur van Helmond aan het einde van de onderzochte periode bestond, namelijk borgemeesters, schepenen en dekenen van de ambachtsgilden. Behalve die drie groepen is ook de aanwezigheid van de heer en de goede knapen opgenomen. Verwacht kan worden dat hun rol veranderde tijdens het ontstaan van de bestuursstructuur. Als laatste groep hebben de gezworenen een eigen grafiek. In paragraaf 4.6 werd geconstateerd dat in veel gemeenschappen de rol van de gezworenen werd overgenomen door de borgemeesters. In Helmond komen in de jaargeboden geen, maar in de protocollen wel gezworenen voor, zodat hiermee de eerdere bevindingen kunnen worden gecontroleerd.

De beperking van het aantal personen en groepen heeft tot gevolg dat niet iedereen die bij de besluitvorming was betrokken ook is terug te vinden in de grafieken. De armmeesters ontbreken, terwijl die bij alle besluiten over de goederen van de Tafel van de Heilige Geest waren betrokken. Dat is verantwoord, omdat zij bijna alleen maar waren betrokken bij de zaken waarbij zij uit hoofde van hun functie aanwezig moesten zijn. Ook als zij aanwezig waren bij het aangaan van financiële verplichtingen was dat omdat de armengoederen onderpand waren. Slechts één keer, toen tijdens de hevige pestepidemie van 1636 te weinig bestuurders waren overgebleven, werden de armmeesters en de kerkmeesters als vertegenwoordiger van de gemeenschap ingeschakeld bij het aangaan van een lening.⁶⁸ Om de grafieken niet onnodig ingewikkeld te maken is de aanwezigheid van de heiligegeestmeesters, maar ook van de pastoor, niet vermeld.

Om diezelfde reden zijn ook enkele groepen samengevoegd. De inwoners van Helmond komen onder verschillende benamingen voor. Er is sprake van goede knapen, geburen, ingezetenen, poorters en ambachtslieden. Die zijn allemaal opgenomen onder de

59 NL-EhVRHCE, 15240, *SHm*, inv.nr. 3795, Schepenprotocol, 1446-1471, akte 328, 10-12-1448; 15448, *THGHm*, Akte met toestemming bisschop van Luik voor ruilen van een erfpacht, 1448.

60 NL-EhVRHCE, 15240, *SHm*, inv.nr. 3803, Schepenprotocol, 1525-1538, akte 727, 15-03-1531.

61 Zie paragraaf 2 van dit hoofdstuk.

62 NL-EhVRHCE, 15240, *SHm*, inv.nr. 3842, Schepenprotocol, 1640-1645, akte 1120.

63 NL-EhVRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 1444, Overdracht Bindersepoort, 1482.

64 NL-EhVRHCE, 15240, *SHm*, inv.nr. 3809, Schepenprotocol 1556-1564, akte 1413, 20-06-1564.

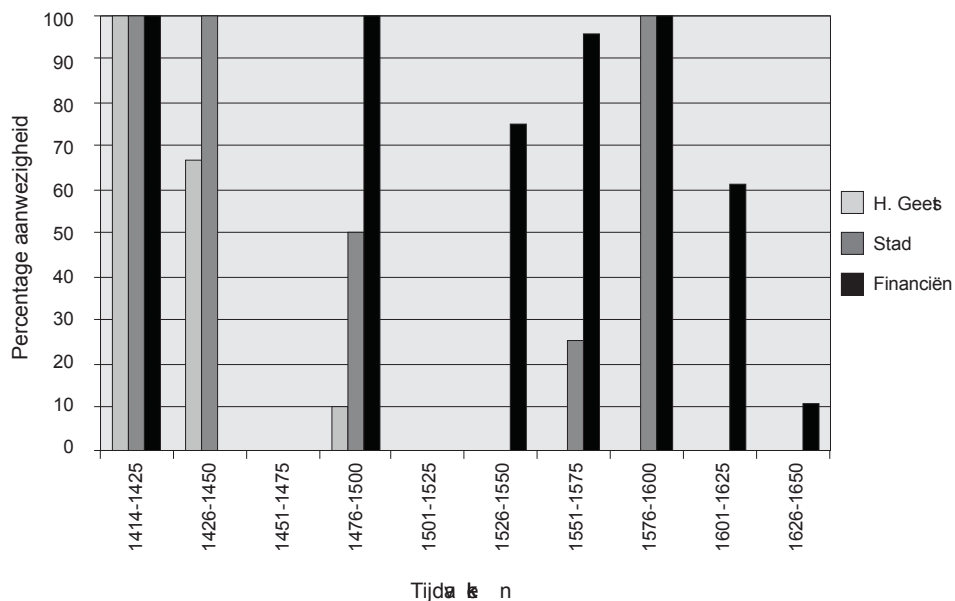
65 NL-EhVRHCE, 15240, *SHm*, inv.nr. 3837, Schepenprotocol, 1632, akte 110, 07-05-1632.

66 Zie paragraaf 4.8.

67 NL-EhVRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 62, Losse resoluties, ca. 1460-1638, 10-07-1628.

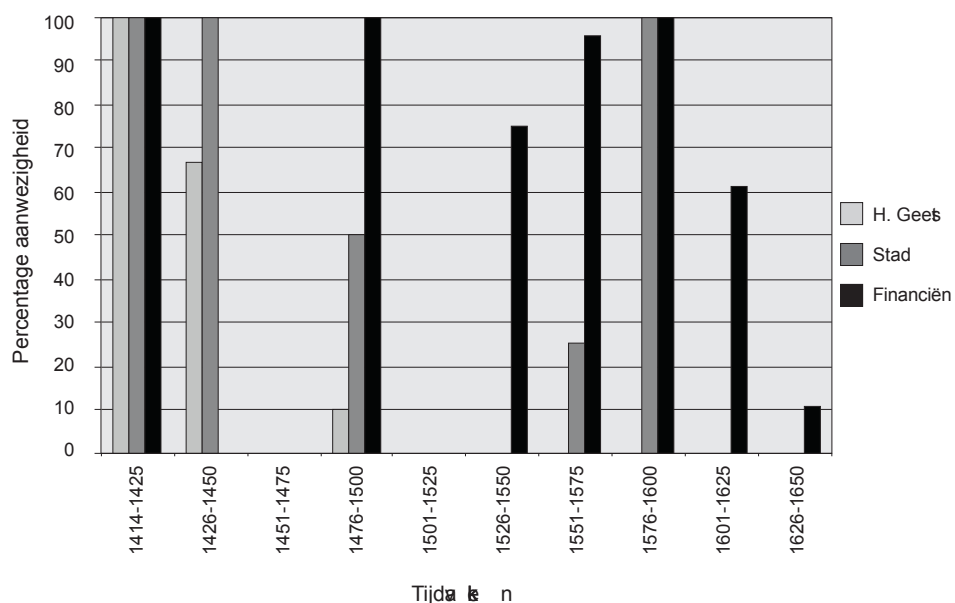
68 NL-EhVRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 62, Losse resoluties, ca. 1460-1638, 09-08-1636.

GRAFIEK 9.2 AANWEZIGHEID HEER BIJ BESLUITVORMING



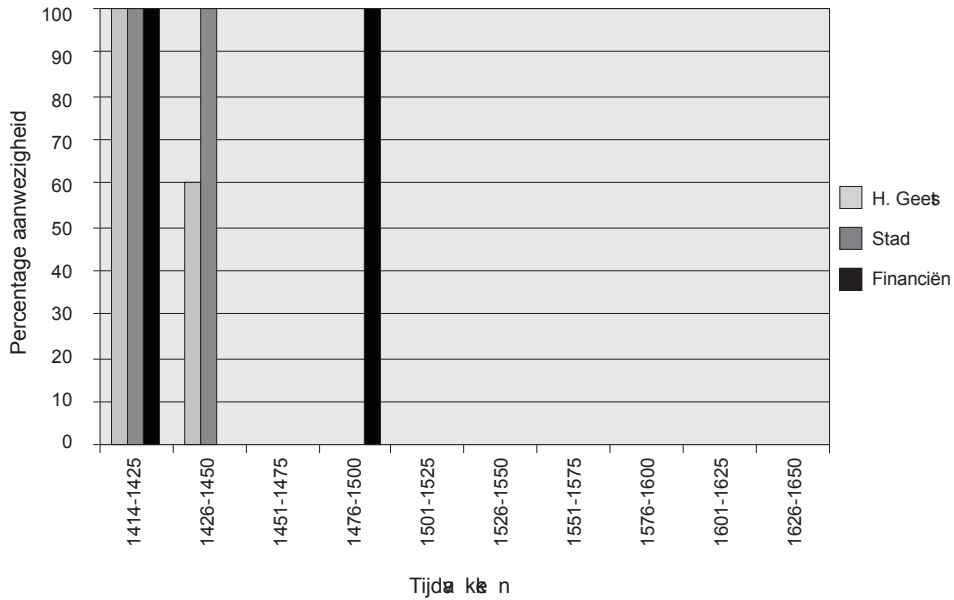
Geen besluitvorming inzake H. Geest in de periode 1451-1475, 1551-1600; inzake de stad in de periode 1451-1475; inzake financiën in de periode 1426-1475.

GRAFIEK 9.3 AANWEZIGHEID GEBUREN BIJ BESLUITVORMING



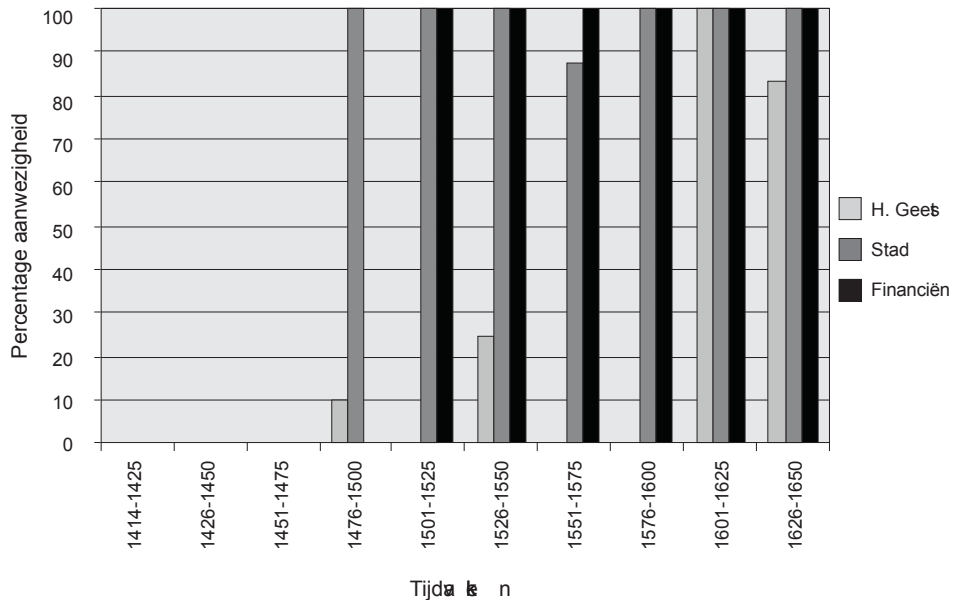
Geen besluitvorming inzake H. Geest in de periode 1451-1475, 1551-1600; inzake de stad in de periode 1451-1475; inzake financiën in de periode 1426-1475.

GRAFIEK 9.4 AANWEZIGHEID GEZWORENEN BIJ BESLUITVORMING



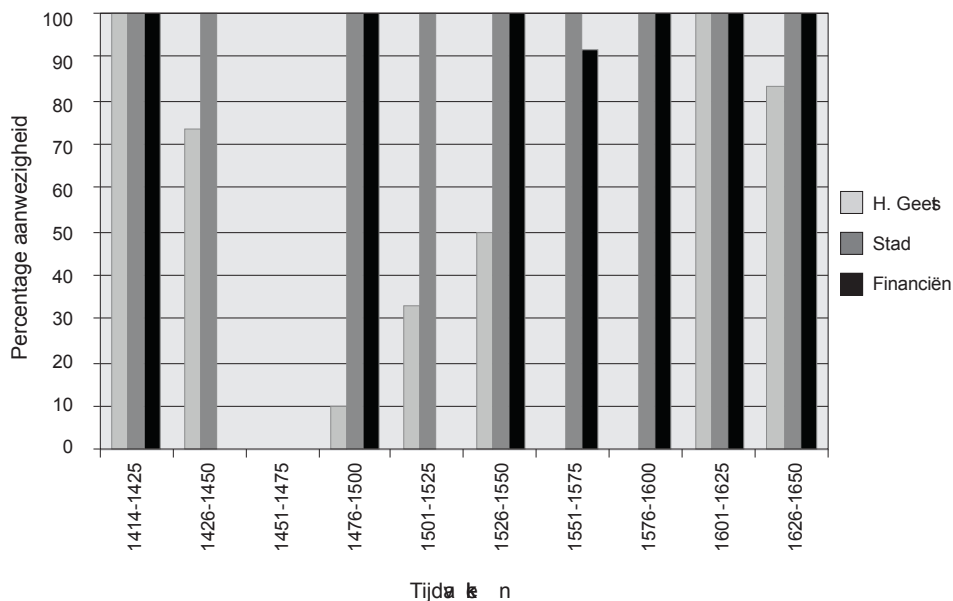
Geen besluitvorming inzake H. Geest in de periode 1451-1475, 1551-1600; inzake de stad in de periode 1451-1475; inzake financiën in de periode 1426-1475.

GRAFIEK 9.5 AANWEZIGHEID BORGEMEESTERS BIJ BESLUITVORMING



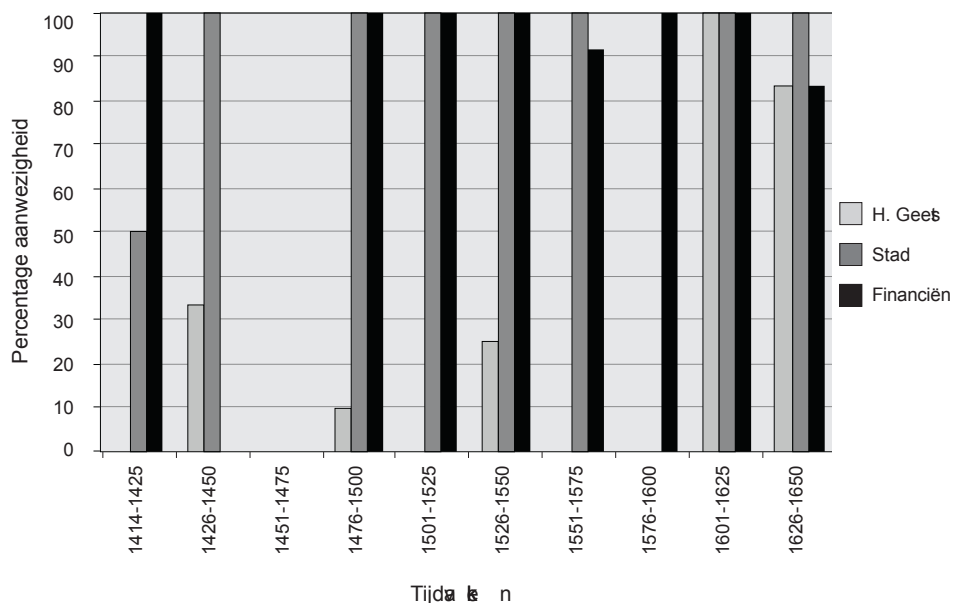
Geen besluitvorming inzake H. Geest in de periode 1451-1475, 1551-1600; inzake de stad in de periode 1451-1475; inzake financiën in de periode 1426-1475.

GRAFIEK 9.6 AANWEZIGHEID SCHEPENEN BIJ BESLUITVORMING



Geen besluitvorming inzake H. Geest in de periode 1451-1475; 1551-1600; inzake de stad in de periode 1451-1475; inzake financiën in de periode 1426-1475.

GRAFIEK 9.7 AANWEZIGHEID DEKENEN BIJ BESLUITVORMING



Geen besluitvorming inzake H. Geest in de periode 1451-1475; 1551-1600; inzake de stad in de periode 1451-1475; inzake financiën in de periode 1426-1475.

noemer geburen. Ook de dekenen van de ambachtsgilden komen onder verschillende benamingen voor. De oude naam van gezworenen werd vanaf de tweede helft van de zestiende eeuw opnieuw gebruikt, maar nu voor de dekenen, zoals in de akte waarin sprake is van de gezworenen van de ambachtsgilden.⁶⁹ Vanaf dezelfde tijd werden de dekenen ook wel omschreven als de raad. De vermeldingen van gezworenen en raad na 1550 zijn opgenomen onder de noemer dekenen.

In het geval dat op één dag meerdere besluiten werden genomen, staat in de eerste akte van die dag meestal uitgebreid beschreven wie bij het besluit betrokken waren, terwijl in de tweede en eventueel volgende aktes de besluitvormers slechts summier zijn beschreven. In die gevallen is aangenomen dat bij alle besluiten van die dag dezelfde personen waren betrokken.

In de Grafieken 9.2 tot 9.7 wordt de betrokkenheid van een persoon of groep personen weergegeven in procenten van het totaal aantal besprekingen over het betreffende onderwerp in dat specifieke tijdvak. Dat maakt dat de aanwezigheid bij twee vergaderingen in een tijdvak met drie vergaderingen zwaarder weegt dan de aanwezigheid bij twee vergaderingen in een tijdvak met vijf vergaderingen. Omdat het doel van de grafieken is de toe- of afname van de betrokkenheid van een groep te onderzoeken, is dat geen bezwaar. Bij deze werkwijze is het wel noodzakelijk dat duidelijk naar voren komt dat in bepaalde tijdvakken helemaal geen besluiten werden genomen over de onderzochte onderwerpen. Die tijdvakken zijn vermeld onder de grafieken.

9.5.3 *Verdwijnen gezworenen en verschijnen borgemeesters*

De grafieken bevestigen dat de borgemeesters de rol van de gezworenen bij de besluitvorming overnamen. Als de twee grafieken van gezworenen en borgemeesters worden gecombineerd, is de gecombineerde grafiek voor het overgrote deel gelijk aan die van de schepenen. Gezworenen kwamen nog voor in de periode 1476-1500 bij de besluitvorming over de financiën. Dat is tamelijk laat, want Helmond had al eerder borgemeesters.

Frenken meent in 1389 al borgemeesters te herkennen.⁷⁰ Van Asseldonk dateert het eerste optreden van borgemeesters in Helmond in 1398.⁷¹ De laatste baseert dit op een stuk over de verpachting van het weggeld dat in de door Van Asseldonk gebruikte oude inventaris nummer 330 had. In de nieuwe inventaris is dit ongedateerde stuk omschreven met als vermoedelijke datering vijftiende eeuw.⁷² Dit stuk kan daarmee niet worden gebruikt als bewijsstuk voor het bestaan van borgemeesters in 1398. De eerste keer dat borgemeesters worden genoemd in een gedateerd stuk, is in een akte van 10 oktober 1419 waarin Jan van Heesch en Willem de Weder, gezworen borgemeesters, verklaren dat Machiel Henrix 's Molnerszoon van Gemert het droogscheerdersambacht heeft geleerd bij Henric Jan Voertmanszwager, deken van het gilde van droogscheerders, en voor zijn ambacht heeft betaald.⁷³ In deze akte treden de borgemeesters niet op als bestuurders, maar

69 NL-EhVRHCE, 15240, *SHm*, inv.nr. 3811, Schepenprotocol, 1568-1571, akte 159, 1569.

70 Frenken, *Helmond* I, 276.

71 Van Asseldonk, *De Meierij ontrafeld*, 158.

72 NL-EhVRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 499, Bepalingen verpachting weggeld, (15e eeuw).

73 NL-EhVRHCE, 15240, *SHm*, inv.nr. 3788, Schepenprotocol, 1525-1538, akte 599.

als beheerders van de stadsfinanciën. Tot 1483 bestaat het Helmondse bestuurscollege uit schepenen met gezworenen en dekenen. Dan blijkt de plaats van de gezworenen te zijn ingenomen door borgemeesters. Op 3 maart 1483 besloten schepenen, borgemeesters en dekenen, op advies van de heer van Helmond, de wateren van de stad te verpachten om reparaties aan stadsbruggen en poorten te kunnen betalen.⁷⁴ De stadswateren behoorden tot de gezamenlijk gebruikte openbare ruimte die overal elders in Peelland onder het beheer van de gezworenen viel. Dat hier de borgemeesters waren betrokken bij het besluit, zegt dat Helmond toen in ieder geval geen gezworenen over de gemeint meer kende.

Hoewel in 1419 in de verklaring over het droogscheerdersambacht al borgemeesters worden genoemd, ontbreekt tot 1450 de term borgemeester in aktes over armentafel, stadsbezittingen en financiële verplichtingen.⁷⁵ In de periode waarin de schepenprotocollen geen gedetailleerde gegevens bevatten, komen de borgemeesters voor in een losse akte uit 1460 over de bestrating van de wegen binnen de stadswallen.⁷⁶ Deze akte is niet terug te vinden in de grafieken, omdat het hier niet om besluitvorming gaat, maar om een schuldbekentenis. De borgemeesters traden hier op in hun primaire functie van financieel verantwoordelijken en verklaarden zich namens de stad tot principaal schuldenaars voor terugbetaling van de door de heer en zijn rentmeester voorgeschooten gelden. In het volgende tijdperk komen zowel gezworenen als borgemeesters voor in de bronnen. De gezworenen namen in 1482 deel aan de besluitvorming over het aanwijzen van een vertegenwoordiger voor deelname aan besprekingen in Sint-Oedenrode en 's-Hertogenbosch over de kosten van de oorlog tegen de Geldersen.⁷⁷ Dit waren de besprekingen die vooraf gingen aan het compromis van juni 1483 over de verdeling van de kosten van verdediging tussen stad en Meierij van 's-Hertogenbosch die Van Asseldonk noemt als beginpunt voor het bestaan van schulden voor alle gemeenschappen in de Meierij.⁷⁸ Borgemeesters waren betrokken bij besluiten over bezittingen van de stad: de verpachting van de stadswateren in 1483 om geld bijeen te krijgen voor bruggen, poorten en straten, de overdracht van de Bindersepoort in 1482 en de overdracht van een straatje aan een particulier in 1493.⁷⁹

Niet duidelijk wordt of de gezworenen in het bestuur gezworenen over de gemeint waren, of dat met die term een andere functie werd aangeduid. Het woord gezworene staat immers slechts voor een persoon die een eed had afgelegd. De Peellandse gemeenschappen gebruikten die term vooral voor de gezworenen over de gemeint, maar het is ook mogelijk dat de stad Helmond een constructie had als in 's-Hertogenbosch, waar al aan het einde van de twaalfde eeuw gezworenen in het bestuur zaten die – volgens Jacobs – vermoedelijk vroegere schepenen waren.⁸⁰ De schepenprotocollen geven daarover geen uitsluit. Wel kan worden gesteld dat in Helmond in de periode 1476-1500 de gezworenen en borgemeesters dezelfde personen waren, omdat de benaming borgemeester en gezworene naast elkaar werden gebruikt. In ieder geval is de verschuiving van gezworenen naar borgemeesters tegen 1500 afgerond. Daarna werd alleen nog maar de term borgemeesters gebruikt en was de term gezworenen verdwenen, tot die een halve eeuw later weer opdook, maar nu in de betekenis van de gezamenlijke dekenen van de ambachtsgilden.

9.5.4 De vijftiende eeuw: vertegenwoordiging met ruggespraak

In de eerste helft van de vijftiende eeuw nam in Helmond een grote vertegenwoordiging uit de gemeenschap deel aan de besluitvorming over de drie onderzochte onderwerpen.

Drie voorbeelden over armentafel, stadsbezittingen en financiën maken dat duidelijk.⁸¹ Op 5 augustus 1414 luidde de aanhef bij de erfelijke verpachting van percelen grond van de armentafel: 'De gasthuysmeesteren van Helmont met rade des heren van Helmont, der schepenen, der gesworen ende een deels der goede knapen (...)'. Op 14 maart 1427 droeg de stad rechten op een straat over aan een particulier met de woorden: 'Die scepenen, geswoeren ende dekenen van Helmont met rade ende consent der heerlicheit ende der gemeijnre gebuer van Helmont (...)'. De belofte tot terugbetaling van een lening aan de Helmondse heer Jan III van Berlaar in 1420 begon met de woorden: 'Wij scepenen, geswoeren, dekenen van den ambachten ende eens deels der goeden knapen der stat van Helmont met gemeijnen avis ende eendrechticheit (...)'.⁸²

De rol van de diverse figuren wisselde per onderwerp. Zowel bij de verpachting van de goederen van de armentafel als bij de overdracht van de straat verleenden heer en inwoners toestemming, maar traden zij niet zelf op. Bij het aangaan van financiële verplichtingen waren zowel de vertegenwoordigers van de gemeenschap als de gezamenlijke inwoners de actoren. Ondanks de wisselende rol is duidelijk dat er al vertegenwoordigers van de gemeenschap waren, bestaande uit de schepenen, gezwoeren en dekenen van de ambachtsgilden. Ook al traden zij op als bestuurders, in de eerste helft van de vijftiende eeuw was deze bestuursvorm nog niet zo ver uitgekristalliseerd dat het bestuur zelfstandig kon optreden. Zij hielden ruggespraak met de heer en de inwoners.

De positie van gezwoeren en schepenen in het bestuur was in de tijdvakken tot 1450 sterker dan die van de dekenen. Het was tot 1450 nog niet vanzelfsprekend dat de dekenen de geburen vertegenwoordigden. Pas vanaf 1438 waren zij betrokken bij besluitvorming over bezittingen van de Tafel van de Heilige Geest. Hun betrokkenheid bij bezittingen van de stad en het aangaan van financiële verplichtingen begon al eerder. Dit is in overeenstemming met gegevens uit andere bronnen.

In het gildereglement van 1389 gaf Jan III van Berlaar, heer van Helmond, de dekenen van de ambachten een rol in het bestuur van de stad.⁸³ Hun deelname was weliswaar incidenteel, maar niet vrijblijvend. Het initiatief tot het oproepen van de dekenen ging uit van de heer of van schepenen en gezwoeren, maar op niet voldoen aan de oproep stond een boete. Uit de formulering volgt dat voor alle zaken waarbij 'men gemeijn orbaer off raide hebbe sal' de dekenen konden worden ontboden. Raadpleging van de dekenen was voorwaarde bij besluiten die konden leiden tot financiële lasten voor de inwoners. In dat

74 NL-EhvRHCE, 15240, *SHm*, inv.nr. 3797, Schepenprotocol, 1478-1482, akte 352. In de akte staat 3 maart 1482. Helmond hanteerde de paasstijl: Pasen 1482 viel op 7 april en Pasen 1483 op 30 maart, zodat 3 maart moet worden gedateerd in 1483.

75 NL-EhvRHCE, 15240, *SHm*, inv.nr. 3788, Schepenprotocol, 1525-1538, akte 599, 10-10-1419.

76 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 1427, Overeenkomst heer en stad inzake maken straten, 1460; uitgegeven Krom en Sassen, *Oorkonden betreffende Helmond*, 174-175.

77 NL-EhvRHCE, 15240, *SHm*, inv.nr. 3853, Schepenprotocol, 1482, akten 76, 77, 105, 16-12-2482.

78 Van Asseldonk, *De Meierij ontrafeld*, 154.

79 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 1444, Overdracht Bindersepoort, 1482; 15240, *SHm*, inv.nr. 3797, Schepenprotocol, 1478-1482, akte 352; inv.nr. 3800, Schepenprotocol, 1490-1499, akte 445, 10-07-1493.

80 Jacobs, *Justitie en politie*, 45-46.

81 NL-EhvRHCE, 15240, *SHm*, inv.nr. 3788, Schepenprotocol, 1414-1420, akte 12, 532, 05-08-1414, 1420; inv.nr. 3789, Schepenprotocol, 1421-1429, akte 762, 21-03-1427.

82 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 1499, Kaart van de zeven ambachten, 1389.

geval moest volgens de kaart van de zeven ambachten ook een vertegenwoordiging van de goede knapen aanwezig zijn. Het raadplegen van de dekenen bij het aangaan van financiële verplichtingen was dus al in 1389 vastgelegd. De gegevens in de grafieken zijn voor de eerste helft van de vijftiende eeuw daarmee in overeenstemming. Van Boven concludeert dat de deelname van de dekenen in het bestuur evolueerde van incidenteel naar blijvend en permanent.⁸³ Het overzicht van aanwezigen vóór 1450 wijst er op dat die rol in 1450 nog niet permanent was geworden. Maar dat is in feite niet anders voor de schepenen en gezworenen. Ook zij traden al op als vertegenwoordigers van de gemeenschap, maar vormden nog geen georganiseerd bestuur. In feite is het ontstaan van dat georganiseerde bestuur in de grafieken af te lezen aan het omgekeerde beeld van het minder frequent optreden van de heer en van de goede knapen.

9.5.5 *De rol van de heer*

Bij de inhoudelijke bespreking van de gekozen onderwerpen bleek dat de heer tot ver in de zestiende eeuw betrokken bleef bij uitgifte en verkoop van de gemeint. Bij de verandering in de bezittingen van de Tafel van de Heilige Geest werd hij expliciet betrokken door het mandaat van de bisschop uit het derde kwart van de vijftiende eeuw. Dat mandaat is af te lezen in de grafieken doordat in het tijdvak 1476-1500 de heer zeven van de tien keer wordt genoemd als besluitvormer over bezittingen van de Heilige Geest, tegenover borge-meesters, schepenen en dekenen slechts een keer. In de zestiende eeuw bleef de heer betrokken, maar langzaam gingen ook schepenen en in mindere mate borgemeesters en dekenen deelnemen aan de besluitvorming. In de zeventiende eeuw worden vooral borge-meesters, schepenen, dekenen genoemd als besluitvormers, en in mindere mate de heer.

De grafiek laat duidelijk zien dat de heer niet of nauwelijks was betrokken bij het aangaan van financiële verplichtingen door de stadsgemeenschap. Er zijn enkele uitzonderingen in de jaren zestig van de zestiende eeuw. Daarvoor en ook daarna tot 1632 blijkt geen enkele bemoeienis van de heer bij de financiële verplichtingen van de stad. Hij was weliswaar in 1575 twee keer aanwezig toen inwoners een lening afsloten, maar daar was de tegenprestatie het recht van de geldverstrekkers om gebruik te maken van de gemeint en daarvoor diende de heer toestemming te verlenen.⁸⁴

In 1632 en begin 1633 was heer Alexander van Cortenbach wel aanwezig bij de besluiten die werden genomen.⁸⁵ Dat was net na het akkoord dat hij met de stad sloot en waarin hij beloofde bij te dragen in de stadslasten en gedurende de korte episode waarin hij geen ruzie had met de stad.⁸⁶ Dat hij aanwezig was bij deze besluiten in 1632 en 1633 past bij het feit dat hij toen bijdroeg aan de financiële lasten van de stad. Enkele jaren daarna weigerde hij opnieuw te betalen. Dat leidde tot grote financiële problemen die op hun beurt weer leidden tot bestuurlijk gekrakeel.⁸⁷ De in 1646 benoemde borgemeesters weigerden de stadslasten op te halen. De dekenen kozen de zijde van de borgemeesters en weigerden raadsvergaderingen bij te wonen of stemden onder protest in met de besluiten. De schepenen vergaderden daarom in 1647 vaak alleen. Op 28 mei 1648 deed de Raad van State uitspraak en bepaalde dat de heer stadslasten moest betalen over zijn goederen in Helmond, maar dat zijn kasteel, boomgaard en hof vrij zouden zijn. Op basis van deze uitspraak sloot de stad op 21 november 1648 opnieuw een akkoord met Alexander van Cortenbach. Die zou nu in twee delen zesduizend gulden betalen voor zijn in het verleden

niet betaalde stadslasten. Dat betekende verlichting voor de stadskas. Op 4 februari 1649 autoriseerden schepenen en dekenen de borgemeesters om het eerste deel van de betaling door de heer, zijnde drieduizend gulden, te innen.⁸⁸ Hoewel hij enkele keren bij de besluitvorming aanwezig was, maakt dit voorbeeld duidelijk dat Alexander van Cortenbach zich geen lid van de Helmondse gemeenschap voelde en geen financiële verantwoordelijkheid nam voor de schulden van de stad.

Ook in vroegere eeuwen stond de heer boven en niet binnen de gemeenschap. In 1460 verstrekke hij de stad weliswaar een lening ten behoeve van de bestrating van wegen binnen de wallen, maar hij mocht in ruil daarvoor zeven jaar lang extra belastingen innen.⁸⁹ In de vijftiende eeuw accepteerde de stad dit blijkbaar, maar in de zeventiende eeuw niet meer. In beide eeuwen was de heer de grootste grondbezitter in de stad. De stadslasten waren in de zeventiende eeuw verzwaaard en omdat die lasten vooral drukten op grondbezit, was het moeilijk te verteren dat de grootste grondbezitter niet bijdroeg. Vanuit de zienswijze van de heer kon deelname aan de besluitvorming worden opgevat als erkenning van zijn lidmaatschap van de stedelijke gemeenschap en van zijn plicht om mee te betalen aan de schulden van de stad.

De heer speelde geen rol bij het aangaan van financiële verplichtingen en bij de twee andere onderwerpen werd zijn rol mede bepaald door besluiten van buiten de gemeenschap. Door het mandaat van de bisschop van Luik werd hij directer betrokken bij de bezittingen van de Tafel van de Heilige Geest, terwijl het octrooi van de Spaanse koning zijn rol juist beperkte. Of in normale tijden de heer zich zou hebben laten leiden door dit octrooi is de vraag. De Helmondse heer Adolf van Cortenbach was in deze tijd nauwelijks in staat zich te bemoeien met zijn Helmondse bezittingen.⁹⁰ In dienst van de Spaanse koning was hij tijdens de eerste fase van de Tachtigjarige Oorlog nauw betrokken bij de strijd. Vanaf 1580 was hij militair gouverneur van 's-Hertogenbosch en na zijn overlijden in 1594 trad zijn meestal buiten Helmond verblijvende weduwe Philippine van Reuschenberg lange tijd op als vrouwe van Helmond. Mogelijk leidde het octrooi in combinatie met de afwezigheid van de heer en vrouwe tot een nieuwe toestand waarin, met het octrooi in de hand, de Helmondse bestuurders binnen hun college besloten tot vervreemding van stedelijke bezittingen.

83 Van Boven, 'Bestuurlijk spanningsveld', 94-96.

84 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 942, Register van akten van schuldbekenenissen, 1573-1578, 15-12-1575.

85 NL-EhvRHCE, 15240, *SHm*, inv.nr. 3837, Schepenprotocol, 1632, akte 111, 07-05-1632; inv.nr. 3839, Schepenprotocol, 1633, akte 12, 18-01-1633; inv.nr. 3842, Schepenprotocol, 1640-1645, akte 722, 02-04-1643; inv.nr. 3843, Schepenprotocol, 1646-1650, akte 176, 20-07-1647.

86 Roosenboom, 'Heren en vrouwen', 136-137.

87 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 63, Losse resoluties, ca. 1640-1650, 08-01-1746, 17-01-1647, 08-05-1647, 21-05-1647, 03-09-1647, 20-11-1647, 22-11-1647, 06-01-1648; inv.nr. 86, Chronologisch register op resoluties, 1640-1657, 21-05-1647, 17-06-1647, 06-01-1648; inv.nr. 260, Geschil inzake beëdiging nieuw gekozen dekens, 1646-1648; inv.nr. 261, Sluiten van een akkoord tussen heer en stadsbestuur, 1648-1649, 1651; Frenken, *Helmond I*, 138-139, 295-297; Heeren, *Geschiedenis kasteel-raadhuis en heren*, 219-220.

88 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 63, Losse resoluties, ca. 1640-1650, 04-02-1649.

89 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 62, Losse resoluties, ca. 1460-1638, ca. 1460; inv.nr. 1427, Overeenkomst heer en stad inzake maken straten, 1460.

90 Heeren, *Geschiedenis kasteel-raadhuis en heren*, 161-169; Roosenboom, 'Heren en vrouwen', 134-135.

9.5.6 De rol van de goede knapen

Gedurende de eerste helft van de vijftiende eeuw waren de geburen betrokken bij bijna alle besluitvorming. Op het moment dat in 1477, na het hiaat in de bronnen, weer gegevens beschikbaar komen, is hun betrokkenheid bij besluiten over de bezittingen van de Tafel van de Heilige Geest zo goed als verdwenen. Het mandaat van de bisschop voor armmeesters, heer en pastoor maakte goedkeuring van de geburen niet langer noodzakelijk. In 1489 werden de geburen nog één keer geraadpleegd toen de nieuwe bezitter van een huis de erfrente afkocht die op dat huis rustte.⁹¹

Het tijdvak 1500-1525 kent weinig akten waarin besluitvorming staat vermeld. Van enige betrokkenheid van de geburen daarbij blijkt niets. In 1502 waren de actoren bij de verkoop van een stuk gemeint de borgemeesters, schepenen en dekenen en bij het opnemen van een lening borgemeesters en dekenen.⁹² Ook daarna waren zij slechts incidenteel betrokken bij besluiten over gemeint en gemeenschappelijke bezittingen. De laatste keer dat de ingezetenen worden genoemd bij de verkoop van een perceel gemeint is bij de eerste verkoop volgens het octrooi van koning Filips II in 1579. Daarna trad het bestuur van borgemeesters, schepenen en dekenen op zonder ruggespraak wanneer het ging om bezittingen van de stad. Dat deden ze met verwijzing naar het octrooi.

De geburen bleven tot aan het einde van de onderzochte periode betrokken bij het aangaan van financiële verplichtingen. Hun betrokkenheid was, net als die van de dekenen, vastgelegd in de kaart van de zeven ambachten van 1389. Hun aanwezigheid was verplicht wanneer werd beraadslaagd over zaken die financiële consequenties hadden voor de stad. In het tijdvak 1411-1425 waren zij inderdaad betrokken bij alle beraadslagingen daarover. Uit het tijdvak 1426-1450 bleef geen beraadslaging over financiële verplichtingen bewaard. De schepenprotocollen bevatten één akte met een betalingsbelofte uit 1427, maar omdat daarin geen sprake is van besluitvorming is die niet in de grafieken opgenomen.⁹³ Bij de inhoudelijke bespreking bleek al dat betalingsbeloften werden gedaan door vertegenwoordigers van degenen die betrokken waren bij de besluitvorming en niet door de besluitvormers zelf. Het is derhalve goed mogelijk dat de geburen voorafgaand aan die betalingsbelofte bij de besluitvorming waren betrokken. Ook na het hiaat in de bronnen tussen 1451 en 1475 waren de goede knapen aanwezig als de stad financiële verplichtingen aanging en bij besluiten over stadsbezittingen, zodat mag worden geconcludeerd worden dat zij de gehele periode actief betrokken bleven, ook in tijden dat de bronnen daar geen uitsluitsel over geven.

Het mandaat van de bisschop dat de armmeesters de bevoegdheid gaf om bezittingen van de Tafel van de Heilige Geest te verkopen, had tot gevolg dat de inwoners van Helmond niet langer betrokken werden bij besluitvorming over de armengoederen. Het koninklijk octrooi had voor veranderingen in de stadsbezittingen hetzelfde effect. De geburen bleven echter betrokken bij het aangaan van financiële verplichtingen.

9.5.7 Een vaste bestuursstructuur in 1500

De grafieken over de deelname aan de besluitvorming van borgemeesters, schepenen en dekenen laten goed zien dat zij vanaf ongeveer 1500 in een vaste combinatie optraden. Daaruit valt af te leiden dat het bestuur rond die tijd zijn vaste vorm kreeg. Binnen dat be-

stuur waren de schepenen vertegenwoordigers van die heer. Zij spraken namens de heer recht en waren door hem benoemd.⁹⁴ De dekenen vertegenwoordigden de ambachtsgilden in het bestuur. De borgemeesters vormden de verbinding tussen de belangen van de heer en die van de inwoners. Zowel schepenen als dekenen deden jaarlijks een voorstel voor de per 1 oktober te benoemen borgemeesters, waarna de heer een persoon uit het voorstel van de schepenen en een persoon uit het voorstel van de dekenen benoemde tot borgemeester.⁹⁵ Volgens Van Boven hebben de borgemeesters zich pas in de vijftiende eeuw ontwikkeld tot een vast en geïnstitutionaliseerd onderdeel van het stadsbestuur en werden zij op den duur door hun neutrale positie het eerste en voornaamste lid van de stadsregering.⁹⁶

Het onderzoek naar de betrokkenheid van personen en groepen van personen bij de besluitvorming over armentafel, stedelijke bezittingen en financiële verplichtingen maakt duidelijk dat borgemeesters pas in de tweede helft van de vijftiende eeuw binnen het Helmondse bestuur gingen functioneren. De formulering van de besluiten toont wanneer de borgemeesters het eerste lid van het bestuur werden. Daarmee kan worden bepaald op welk moment sprake is van het door Van Boven genoemde geïnstitutionaliseerde stadsbestuur. Gedurende bijna de gehele vijftiende eeuw luidde de formulering 'wij scepenen, gesworen, dekenen ende eensdeels der goeder knaepen van Helmont' of een variant daarop, maar steeds met de schepenen voorop.⁹⁷ Ook toen de borgemeesters de gezworenen gingen vervangen in het bestuur, werden nog steeds de schepenen als eerste genoemd. Bij de verpachting van de stadswateren in het begin van 1483 was de formulering: 'wij scepenen, borgemeesteren ende dekenen der stat van Helmont voirss. bij rade ons jonckeren'.⁹⁸ In 1493 veranderde dat. De oudste akte waarin de borgemeesters als eerste lid genoemd worden, is een akte over de verkoop van een straatje tussen Biezenstraat en Kamstraat door 'borgemeesteren, scepenen, dekenen ende d'meestedeel van onsen gemeijnen goeden knapen der stadt ende vrijheit van Helmont (...) met wil ende consent ons heren van Helmont'.⁹⁹ Dat is vanaf dat moment de vaste volgorde en daarmee is de verheffing van de borgemeesters tot eerste lid vrij nauwkeurig te dateren.

Op dat moment lag niet alleen de bestuursstructuur vast, maar was ook de rol van de dekenen als vertegenwoordigers van alle inwoners uitgekristalliseerd. Tot dan toe waren de dekenen de vertegenwoordigers van de ambachtsgilden, daarna de vertegenwoordigers van alle inwoners. Daarmee waren zij volwaardig lid van het stadsbestuur geworden. De geburen worden vanaf dat moment nog wel genoemd, maar slechts als adviseurs. Binnen de rubriek financiële verplichtingen is dat goed te zien. In de officiële aktes van de leningen werd een vaste formulering aangehouden, die luidde

91 NL-EhvRHCE, 15240, *SHm*, inv.nr. 3799, Schepenprotocol 1485-1489, akte 755, 05-02-1489.

92 NL-EhvRHCE, 15240, *SHm*, inv.nr. 3801, Schepenprotocol, 1500-1509, akten 297, 340, 341, 01 en 24-06-1502.

93 NL-EhvRHCE, 15240, *SHm*, inv.nr. 3789, Schepenprotocol, 1421-1429, akte 763, 1427.

94 Van Boven, 'Bestuurlijk spanningsveld', 94-95.

95 Frenken, *Helmond I*, 280.

96 Van Boven, 'Bestuurlijk spanningsveld', 94-95.

97 NL-EhvRHCE, 15240, *SHm*, inv.nr. 3795, Schepenprotocol, 1446-1471, akte 199, 13-02-1448.

98 NL-EhvRHCE, 15240, *SHm*, inv.nr. 3797, Schepenprotocol, 1478-1482, akte 352, 03-03-1482.

99 NL-EhvRHCE, 15240, *SHm*, inv.nr. 3800, Schepenprotocol 1490-1499, akte 445, 10-07-1493.

borgemeesters, schepenen en dekenen van de ambachten der stad Helmond doen kond ende kennelijk een iegelijken dat wij met raad, wille, oorlof en consent van de ambachten en meeste en notabelste deel van alle burens en ingezetenen der stad Helmond, daar toe met rijpe rade geroepen en vergaderd wesende, hebben in naam en vanwege de stad verkocht (...).

Dit besluit werd genomen door borgemeesters, schepenen en dekenen, maar ambachtslieden en overige ingezetenen werden uitgenodigd voor de bijeenkomst en konden zodoende hun mening laten horen. Dat hoeft niet te betekenen dat zij ook daadwerkelijk aanwezig waren. In paragraaf 8.2 bleek dat bij het opstellen en vaststellen van de jaargeboden de aanwezigen mede voor de afwezigen besloten. Wie niet kwam opdagen bij de besluitvorming werd geacht in te stemmen met de door de aanwezigen genomen besluiten. Hetzelfde gold voor het aangaan van leningen namens de gehele gemeenschap.

Het besluit door borgemeesters, schepenen en dekenen namens alle inwoners kreeg rechtsgeldigheid doordat inwoners aanwezig konden zijn, terwijl afwezigheid instemming inhield. Het lijkt onwaarschijnlijk dat veel inwoners gebruik maakten van de mogelijkheid tot deelname aan de besluitvorming. Dat was alleen al fysiek onmogelijk. De vergaderlocatie van borgemeesters, schepenen en dekenen was een kamer in herberg De Wildeman.¹⁰⁰ Dat lijkt geen locatie om het 'meeste en notabelste deel van alle burens en ingezetenen der stad' te herbergen. Toch was deze rechtsbasis van goedkeuring door de ingezetenen bij het aangaan van financiële verplichtingen belangrijk voor de bestuurders. Bij de andere onderwerpen lagen expliciete mandaten van bisschop en koning ten grondslag aan de rechtsgeldigheid van de besluiten. Bij het aangaan van financiële verplichtingen door de stadsgemeenschap lag dat gecompliceerder. Daarvoor was ieder lid van de gemeenschap met al zijn goederen aansprakelijk. De instemming van de gehele gemeenschap was noodzakelijk om ieder lid te binden aan die financiële verplichting. Die verplichting en gebondenheid verkreeg men door het oproepen ter vergadering van de geburen en het nemen van besluiten door de aanwezigen namens de afwezigen. De formulering, met daarin de raadpleging van de geburen, werd al gebezigd in de vijftiende eeuw in officiële aktes van verkoop van erfpachten, het sluiten van leningen, het verpachten van een poort, de overdracht van een straat, et cetera. In feite gold dit voor alle zaken die financiële consequenties hadden voor de stad. Met andere woorden: precies volgens de kaart van 1389.

Lang hield men vast aan deze formulering waarmee rechtsgeldigheid werd verleend aan financiële besluiten door het bestuur. Toen het bestuurscollege kort voor 1500 zijn vaste vorm kreeg, vertegenwoordigden het bestuur en specifiek de dekenen waarschijnlijk al de inwoners. Toch werd de gehele zestiende eeuw bij het aangaan van leningen gezegd dat de lening werd aangegaan door borgemeesters, schepenen en dekenen met 'raad, wil en consent' van de ambachtsgilden en het grootste en 'notabelste' deel van de ingezetenen. Pas vanaf 1610 werd die vertegenwoordiging verwoord in de formulering 'borgemeesters, schepenen en dekenen van de ambachten der stad Helmond, representerende het geheel corpus'. Nog steeds werd daar vaak aan toegevoegd 'met raad, oorlof en consent der ambachten en alle gemene burens en ingezetenen der stad Helmond'. Vanaf 1632 werden consequent alleen de bestuurders genoemd met de toevoeging dat zij het gehele corpus vertegenwoordigden.

Het optreden tijdens de pestepidemie van 1636 bewijst dat in principe nog steeds de ge-

hele gemeenschap moest instemmen met het aangaan van financiële verplichtingen en nog steeds ingezetenen aanwezig konden zijn.¹⁰¹ Bij het afsluiten van leningen tijdens die pestepidemie machtigden in het ene geval de overgebleven twee schepenen met een kerkmeester, een armmeester en enige gekwalificeerde geburen de borgemeesters om geld te lenen voor afkoop van logies door soldaten. In het andere geval machtigden de overgebleven twee schepenen, een borgemeester en twee dekenen en enige inwoners de armmeesters om geld te lenen om de huisarmen te ondersteunen. Dat in beide gevallen de groep inwoners slechts bestond uit de waard van de herberg waar men vergaderde, was voldoende om de besluiten rechtsgeldig te maken. Bij zaken die geen financiële consequenties voor de stad hadden, gold de legitimering door de gehele gemeenschap niet. Daardoor kon, tien jaar eerder dan de leningen die tijdens de pest rechtsgeldig werden door de aanwezigheid van die ene gebuur, in de jaargeboden de bepaling worden opgenomen dat wanneer de raad over geheime zaken sprak niets daarvan naar buiten mocht komen.¹⁰²

De verwijzing naar het advies en de raad van ambachtslieden en ingezetenen en de verwijzing naar het bestuur als vertegenwoordiger van het gehele corpus werd bewaard voor officiële aktes. In resoluties en andere stukken werd al langer volstaan met het vermelden van diegenen die het besluit namen. Ook wanneer later werd verwezen naar de officiële akte van een lening, werd volstaan met een verkorte weergave. Op 3 april 1573 leenden borgemeesters, schepenen en dekenen van de ambachten der stad Helmond geld van Dirck Marcellis Coelenzoon en dat gebeurde volgens de akte met 'raad, wille, oorlof en consent' van de ambachten en het meeste en notabelste deel van alle gemene burens en ingezetenen der stad Helmond.¹⁰³ Op 9 augustus 1586 verkocht Dirck de bij de lening horende rentebrief aan Jan Beck, met de vermelding dat hij die rente had gekocht van borgemeesters, schepenen en raad van Helmond.¹⁰⁴ Met het woord raad werd in dit geval verwezen naar het advies dat ambachtslieden en ingezetenen in principe mochten geven, plus degenen die deze ambachtslieden en ingezetenen binnen het bestuur vertegenwoordigden.

Dit indachtig is het gemakkelijker om de vele betekenissen van het woord raad in de bronnen te verklaren. Frenken zegt dat hiermee de drie leden van de magistraat werden aangeduid, maar soms ook alleen de dekenen.¹⁰⁵ Het woord raad komt in de protocollen en resoluties voor in allerlei combinaties: raad; schepenen en raad; borgemeesters, schepenen en raad; borgemeesters, schepenen, dekenen en raad. Soms zelfs met een duidelijke verwijzing naar de raad die de inwoners mochten geven: 'borgemeesteren, scepenen, heilich geestmeesteren, deeken en mitten notabelsten ende rade deser stede'¹⁰⁶ Als men het woord raad interpreteert als degenen die in principe recht op inspraak hadden, kan ieder lid van het bestuur na 1500 als raad worden gekwalificeerd. De drie leden van de raad, borgemeesters, schepenen en dekenen, waren de vaste vertegenwoordigers van de gehele gemeenschap en konden namens die gemeenschap besluiten nemen. Zij ont-

100 Frenken, *Helmond* I, 70.

101 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 62, Losse resoluties, ca. 1460-1638, 09-08-1636, 24-08-1636.

102 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 162, Keurboek Jacob Fabri, 1625-1652, gebod xciii.

103 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 936, Akten van schuldbekentenissen, 1544-1585; inv.nr. 942, Register van akten van schuldbekentenissen, 1573-1578.

104 NL-EhvRHCE, 15240, *SHm*, inv.nr. 3814, Schepenprotocol, 1584-1589, akte 482, 09-08-1586.

105 Frenken, *Helmond* I, 276 noot 2.

106 NL-EhvRHCE, 15240, *SHm*, inv.nr. 3809, Schepenprotocol 1556-1564, akte 1224, 09-07-1563.

leenden hun bevoegdheden als bestuurder aan het feit dat zij verschillende geledingen uit de gemeenschap vertegenwoordigden, namelijk de heer, de ambachtslieden en de overige ingezetenen. De borgemeesters namen een tussenpositie in tussen beide groepen. Vanuit hun tussenpositie vormden zij het eerste lid van de raad, maar zij werden tegelijkertijd in hun primaire functie aangestuurd door de twee andere leden. Schepenen en dekenen ordonneerden de borgemeesters om geld te lenen, om pootgoed op de gemeint te zetten en om rekening en verantwoording af te leggen. Daarbij ging het wel om ordonnanties die betrekking hadden op de primaire functie van de borgemeesters, zoals geld lenen, rekening en verantwoording afleggen en dergelijke. Dat bevestigt nog eens hun tussenpositie. Andersom gebeurde dat nooit. Schepenen en borgemeesters ordonneerden nooit de dekenen en borgemeesters en dekenen nooit de schepenen.

9.5.8 Conclusie

Kort voor 1500 kreeg Helmond zijn stedelijke bestuursstructuur. Die bleef bestaan tot 1798. Deze structuur hield gedurende deze lange periode stand, maar binnen dit geraamte bleef niet alles hetzelfde. Op alle onderzochte terreinen veranderden na 1500 de verhoudingen. Op het terrein van de Tafel van de Heilige Geest verwierf de heer van Helmond invloed door het mandaat van de bisschop. In de zeventiende eeuw liet hij de besluitvorming over de armengoederen over aan het bestuur van Helmond. Dat gebruikte vervolgens de goederen van de armentafel om de stadsschulden te verminderen. De heer verloor zijn invloed op het vervreemden van delen van de gemeint door het octrooi van koning Filips II en dat verlies werd later bevestigd door het octrooi van de Staten-Generaal. De geburen werden op het terrein van het aangaan van financiële verplichtingen steeds meer vertegenwoordigd door de dekenen, hun ambassadeurs binnen het bestuur.

De ontwikkeling naar deze bestuursstructuur werd in Helmond beïnvloed door interne en externe factoren. In het volgende hoofdstuk zal daar dieper op worden ingegaan, waarbij ook de invloed van Staten-Generaal, Raad van State, et cetera na 1650 aan de orde komt. Eerst wordt in de volgende paragraaf de ontwikkeling naar een bestuursstructuur in de niet-stedelijke gemeenschappen van Peelland vergeleken met de stedelijke structuur van Helmond.

9.6 De Stiphoutse weg naar een bestuursstructuur

Helmond was de enige stad in Peelland en kende, zoals in de vorige paragraaf bleek, al sinds 1389 een vertegenwoordiging van de inwoners in de vorm van de dekenen van de ambachtsgilden. Die dekenen werden kort voor 1500 onderdeel van een geïnstitutionaliseerde bestuursstructuur. Andere Peellandse gemeenschappen hadden geen ambachtsgilden, maar ook daar is de ontwikkeling naar een bestuursstructuur te zien. Omdat de bronnen over bestuurlijke bijeenkomsten in de gemeenschappen buiten Helmond pas beginnen in de zeventiende eeuw, is het nodig een vergelijking te maken met de ontwikkeling in Helmond. De weg ernaartoe kan anders zijn, evenals de uiteindelijke vorm van bestuur, maar beide ontwikkelingen leidden tot een bestuursstructuur.

In zowel oudere als nieuwere literatuur wordt vaak verwezen naar het model van con-

centrische cirkels in de besluitvorming binnen de gemeenschappen.¹⁰⁷ De binnenste cirkel was het dagelijks bestuur met de schepenen. De middelste cirkel bestond uit het uitgebreid bestuur van eedspersonen als vertegenwoordigers van het corpus en de buitenste cirkel bestond uit het corpus, de gezamenlijke inwoners die vooral bij het aangaan van financiële verplichtingen werden geraadpleegd.

Deze drie lagen van overleg zijn inderdaad in veel gemeenschappen te onderkennen. Een belangrijke vraag is echter hoe de schepenen, in hun primaire functie de rechters in de schepenbank, zich konden ontwikkelen tot het dagelijks bestuur. Daaraan gekoppeld hoort de vraag te worden gesteld of er al dan niet een chronologische ontwikkeling in de besluitvorming is te ontdekken. Die ontwikkeling zou kunnen lopen van besluitvorming door de buitenste cirkel van naburen, via besluitvorming door een brede vertegenwoordiging naar besluitvorming door een dagelijks bestuur. In de literatuur figureren de drie lagen naast elkaar, terwijl uit het onderzoek naar de organisatie van de jaargeboden bleek dat er een verschuiving te ontdekken is van besluitvorming over de jaargeboden door de groep van gerechtigden in de gemeint naar besluitvorming via bestuurlijke ordonnanties. Bovendien bleek dat in Aarle, Rixtel en Beek de naburen en het uitgebreide bestuur ongeveer op hetzelfde moment uit de besluitvorming over de jaargeboden verdwenen.

Omdat de resolutieboeken met daarin genoteerd de besluitvorming pas laat beginnen, is ervoor gekozen om als inleiding te kijken naar Stiphoutse gegevens in de eigen schepenprotocollen die tevens werden gebruikt als resolutieboek, plus de protocollen van Helmond. De Helmondse schepenbank had voor een groot deel van Peelland het recht van ingebod. Dat hield in dat de Helmondse schepenen partijen die voor de Helmondse schepenenbank overeenkomsten hadden gesloten, kon gebieden om voor de Helmondse bank te verschijnen. Dat was gunstig in gevallen waarbij problemen ontstonden tussen partijen uit meer dan een gemeenschap. Het leidde ertoe dat voor de Helmondse schepenbank ook overeenkomsten werden gesloten door partijen van buiten de stad en dat had tot gevolg dat gegevens over Peellandse gemeenschappen ook in de Helmondse protocollen kunnen voorkomen.

Vermeldingen van personen die in Stiphout deelnamen aan de besluitvorming gaan niet verder terug dan 1598 en alle vroege vermeldingen hebben te maken met het aangaan van financiële verplichtingen. In 1598 gingen de gezamenlijke inwoners een lening aan, maar niet alle inwoners stelden zich garant voor de betaling van de erfrente.¹⁰⁸ Dat gebeurde door een selecte groep van zeven personen die hun eigen bezittingen inzetten als onderpand. In de zestiende eeuw gebeurde het vaker dat enkele personen zich garant stelden wanneer het een lening van de gemeenschap betrof, zoals in Gerwen in 1531.¹⁰⁹ In Stiphout was de vroegste vermelding ook meteen de laatste keer dat enkelen zich garant stelden voor allen. Op 29 april 1603 verleende de Spaanse koning een octrooi om een lening aan te gaan van duizend gulden mits de rente niet meer bedroeg dan zeven procent. Vanaf dat moment werden leningen met als onderpand de bezittingen van de gezamenlijke inwoners aangegaan door een uitgebreide groep van schepenen, borgmeesters, arm-

107 Enkele voorbeelden: Coenen, *Son en Breugel*, 67-68; Meuwese, *Erp*, 63-71; Mommers, *Sint-Oedenrode*, 11; Ouwering, *Uit het verleden*, 265.

108 NL-EhvRHCE, 15240, *SHm*, inv.nr. 3817, Schepenprotocol, 1597-1603, akten 291, 292, 22-10-1598.

109 NL-EhvRHCE, 15240, *SHm*, inv.nr. 3803, Schepenprotocol, 1525-1538, akte 740, 1531; inv.nr. 3804, Schepenprotocol, 1538-1540, akte 58, 01-09-1537.

meesters en kerkmeesters, soms in aanwezigheid en met handtekening van enkele naburen.¹¹⁰ Ook wanneer naburen aanwezig waren, werd de groep eedspersonen aangeduid als vertegenwoordigers van het corpus. Zij vormden het uitgebreide bestuur.

Net als in Helmond werden de bezittingen van het dorp en de bezittingen van de armentafel gebruikt om kastekorten aan te zuiveren. Al in 1604 gaven schepenen, borge-meesters, armmeesters en kerkmeesters namens het corpus beperkte gebruiksrechten in de gemeint uit.¹¹¹ Na tien jaar zou de lening worden afgelost, waarna de verstrekker van de lening het gebruiksrecht weer moest inleveren. In 1648 verkochten het uitgebreide bestuur en enkele naburen een erfrente aan de Tafel van de Heilige Geest.¹¹² Gemeint, armentafel en financiën kwamen bij elkaar in 1650 toen de toestand van de dorpskas zo deplorabel was dat geld werd geleend van de Tafel van de Heilige Geest om de aanvraag van een in 1649 door de Raad van State verleend octrooi te kunnen betalen.¹¹³ Op basis van dit octrooi werden tot 1668 stukken heidegrond verkocht.¹¹⁴ De verkopers waren schepenen en regeerders met een deel der gekwalificeerde ingezetenen, representerende het gemeen corpus. Deze beschrijving maakt niet duidelijk of die ingezetenen onderdeel waren van de groep die het corpus vertegenwoordigde. Omdat niet is vermeld uit welke functionarissen de groep van regeerders bestond, kan met die gekwalificeerde ingezetenen zowel worden bedoeld op de eedspersonen, die immers ook gekwalificeerde ingezetenen waren, of op inwoners van buiten de groep eedspersonen. Een enkele keer is het regentencollege uitgebreider omschreven en dan blijkt dat het bestond uit schepenen, borgemeesters, kerkmeesters, armmeesters, aangevuld met twee collecteurs die de gelden van de verkochte percelen moesten innen. De in de eerste beschrijving vermelde gekwalificeerde ingezetenen waren derhalve de eedspersonen die de inwoners vertegenwoordigden en daarom ook omschreven worden als de meest gekwalificeerde geërfden die de gehele gemeenschap vertegenwoordigden. Uit het feit dat de geërfden worden genoemd, kan dan ook niet zonder meer worden afgeleid dat behalve de eedspersonen nog andere inwoners aanwezig waren. In dit geval moet worden geconcludeerd dat de eedspersonen zich door het octrooi voldoende gemachtigd voelden om als vertegenwoordigers van de gemeenschap zelfstandig tot verkoop over te gaan.

Tijdens de Hollandse Oorlog (1672-1679) zat Stiphout dringend verlegen om contant geld om 'de daegelijcx swaerdruckende dorps ende landtslasten, als opgecomen troublen van oorlogen' te kunnen bekostigen. Niet langer werden volgens het octrooi delen van de gemeint verkocht, maar werden leningen afgesloten.¹¹⁵ In 1672 en 1674 nam het uitgebreide bestuur van schepenen, borgemeesters, kerkmeesters en armmeesters de besluiten om de leningen aan te gaan in aanwezigheid van naburen die het besluit mee ondertekenden. Toen werd geen beroep gedaan op een octrooi en was de daadwerkelijke toestemming van inwoners nodig. In 1676 besloten schepenen en borgemeesters zonder ruggespraak tot het opnemen van leningen. Dat gebeurde op het moment dat de borgemeesters dreigden te worden gegijzeld, omdat zij de landsbelastingen voor het dorp niet konden betalen. Consequentie was wel dat schepenen en borgemeesters met hun eigen bezittingen garant stonden voor betaling van rente en hoofdsom. Hieruit blijkt dat het raadplegen van de ingezetenen noodzakelijk was om de bezittingen van de gehele gemeenschap als onderpand te gebruiken.

Bij de verstrekking van de lening door de Tafel van de Heilige Geest aan de gemeenschap in 1648 is niet alleen de procedure van besluitvorming beschreven, maar ook de

procedure daarna.¹¹⁶ De representanten van het gemeen corpus, bestaande uit schepenen, borgemeesters, heilige-geestmeesters, kerkmeesters en verscheidene ingezetenen, besloten tot het aangaan van de lening. Daarmee was de procedure echter nog niet afgerond. Vervolgens legden de schepenen *in pleno judicio*, dus tijdens een rechtszitting, het besluit vast in de vorm van een akte. Hier is dezelfde procedure zichtbaar als bij het vaststellen van de jaargeboden: het overleg door de belanghebbenden en daarna de vaststelling binnen de schepenbank waardoor het besluit rechtskracht kreeg. Bij de besluitvorming waren de schepenen derhalve niet alleen als bestuurder betrokken, zij traden ook op in hun primaire functie, namelijk die van rechter. Dit is dezelfde procedure als die Behets beschrijft voor de jaargedingen.¹¹⁷ De procedure in Stiphout laat zien dat die niet alleen gold voor de jaargedingen, maar ook voor het uitvaardigen van ordonnanties en, zoals eerder bleek, voor de jaargeboden.

Aan de protocollen, die tevens dienst deden als resolutieboeken, gaan drie aktes vooraf die zijn omschreven als minuutvonnissen.¹¹⁸ Zij hebben ook de vorm van vonnissen, maar de onderwerpen lijken op die in de resoluties. De borgemeesters verzochten de schepenen om hulp bij de vele openstaande posten voor verponding en dorpslasten. De schepenen wezen *in judicio ordinario* voor recht dat degenen die in gebreke waren gebleven moesten betalen en verklaarden de belastingen executabel. Zo konden zij inclusief de kosten worden verhaald op de goederen van degene die in gebreke bleef.¹¹⁹ In de jaren 1672-1679 nam de gemeenschap nog leningen op als de verpondingen en bedden niet konden worden betaald. Aan het einde van de eeuw losten de schepenen dezelfde financiële problemen op door de inwoners individueel aansprakelijk te stellen. Bovendien ontbreekt aan het einde van de eeuw het overleg met het uitgebreide bestuur plus inwoners. Deze stap werd overgeslagen. Eerder bekrachtigden de schepenen een namens de gemeenschap genomen besluit, nu dwongen zij via een gerechtelijke uitspraak de inwoners tot betalen. Het is illustratief voor de andere benadering dat de schepenen in 1698 hun besluiten gingen inschrijven in een register dat het opschrift draagt 'Resolutie ende vonnisboek voor heeren schepenen (...)'. Het waren hun vonnissen en hun resoluties.

In het eerste resolutie- en vonnisboek werd dezelfde procedure aangehouden. De arm-meester wilde restanten van de armenrekening innen, de borgemeester de verponding

110 NL-EhvRHCE, 15240, *SHm*, inv.nr. 3819, Schepenprotocol, 1606-1608, akte 245, 19-03-1607; inv.nr. 3820, Schepenprotocol, 1608-1610, akte 296, 14-03-1609; 12299, *SSt*, inv.nr. 40, Schepenprotocol, 1623-1634, akte 7, 10-09-1623, ; inv.nr. 41, Schepenprotocol, 1643-1672, akte 47, 1646.

111 NL-EhvRHCE, 12299, *SSt*, inv.nr. 39, Schepenprotocol, 1530, 1600-1622, akte 11, 10-07-1604.

112 NL-EhvRHCE, 12299, *SSt*, inv.nr. 41, Schepenprotocol, 1643-1672, akte 46, 17-03-1648.

113 NL-EhvRHCE, 12299, *SSt*, inv.nr. 41, Schepenprotocol, 1643-1672, akte 64, 27-09-1650.

114 NL-EhvRHCE, 12299, *SSt*, inv.nr. 41, Schepenprotocol, 1643-1672, akte 69, 138, 272, 284, 293, 09-12-1650, 01-09-1654, 20-05-1667, 17 en 18-04-1668.

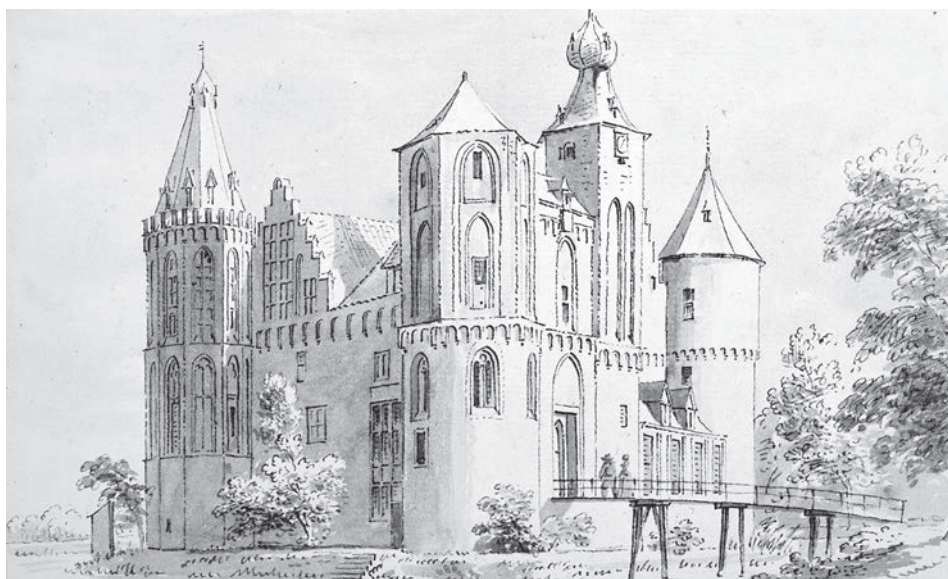
115 NL-EhvRHCE, 12299, *SSt*, inv.nr. 42, Schepenprotocol, 1672-1676, akte 5-8, 14, 19, 20, 17-06 en 15-07-1672, 23-06-1674, 04-02-1676.

116 NL-EhvRHCE, 12299, *SSt*, inv.nr. 41, Schepenprotocol, 1643-1672, akte 46, 17-03-1648.

117 Behets, 'De oorsprong', 414-415, 433.

118 NL-EhvRHCE, 12299, *SSt*, inv.nr. 1, Minuutvonnissen, 1695; inv.nrs. 2-8, Resolutie- en vonnisboeken, 1698-1810.

119 NL-EhvRHCE, 12299, *SSt*, inv.nr. 1, Minuutvonnissen, 1695.



Afb. 9.4 Tekening van het kasteel Croy, vervaardigd in 1732 door Cornelis Pronk. Op 30 augustus 1704 vergaderden de eedspersonen uit Stiphout, die allen geërfden en naburen van Stiphout waren, in het kasteel van de Stiphoutse heer over zaken die de gemeenschap betroffen (NL-EhvRHCE, *Beeldbank*, 120188).

en dorpslasten en de drossaard de boetes op de jaargeboden.¹²⁰ Vervolgens verklaarden de schepenen de vorderingen executabel en kon betaling inclusief de onkosten worden verhaald op de bezittingen van de nalatigen en overtreders. Van mandatering door de inwoners blijkt niets. Wel verwierven de schepenen mandaat van de Staten-Generaal. Om de schulden van de gemeenschap aan te zuiveren en om de kosten te betalen voor de gevangenschap van vijf en de ophanging van vier criminelen kreeg Stiphout op 13 juni 1703 een octrooi om gedurende tien jaar extra belasting te innen.¹²¹ Bij wanbetaling mocht de heffing worden verhaald op persoon en goederen van degene die in gebreke bleef. De procedure bleef niet beperkt tot financiële zaken. Tijdens de Spaanse Successieoorlog (1701-1709) kwamen soldaten thuis uit het leger, besmet met rode loop en andere ziekten. Nadat zij klachten hadden vernomen, besloten de schepenen *in judicio* dat deze zieke personen zich buiten het gezelschap van de ingezetenen dienden op te houden.¹²²

Het nemen van besluiten via een gerechtelijke uitspraak betekende niet dat inwoners en uitgebreid bestuur nooit meer bij elkaar kwamen. Zaken die niet pasten in deze structuur werden nog steeds via overleg opgelost. Op 30 augustus 1704 was een gezelschap van drossaard, schepenen, borgemeesters, armmeesters, kerkmeesters en oud-borgemeesters op kasteel Croy aanwezig om te vergaderen. Zij waren allen ingezetenen, geërfden en naburen van Stiphout en vertegenwoordigden daarmee de gemeenschap. Zij stemden in met het voorstel om het borgemeestersjaar niet meer van april tot april, maar van oktober tot oktober te laten verlopen.¹²³

Er kwamen steeds meer vergaderingen waarbij alleen de drossaard en de schepenen aanwezig waren. Op 17 januari 1730 besloten de heer van Stiphout, zijn drossaard en de schepenen tot de aankoop van een huis van Peter Cuijpers dat zou worden omgebouwd

tot school, schoolhuis en raadhuis.¹²⁴ Cuijpers kreeg een bedrag ineens, de rest hield hij tegoed tegen een rente van vier procent. Op 19 juli van hetzelfde jaar vergaderden drossaard en schepenen over het nog openstaande bedrag. Zij besloten dat de borgemeester en enkele oud-borgemeesters weer een deel moesten betalen. Twee dagen later ordonneerden de schepenen *in judicio* tot betaling. Dit laat goed zien dat overleg en uitvaardigen van het bevel twee verschillende zaken waren. Het overleg kon met uitgebreid bestuur, heer en drossaard gebeuren, maar het uitvaardigen van de ordonnantie deden de schepenen als rechters gedurende een rechtszitting. Tijdens de vergaderingen met de drossaard vertegenwoordigde deze de heer. Hij stelde zaken aan de orde waarover moest worden vergaderd en besloot eventueel mee, maar stond net als de heer boven de schepenen. Een fraai voorbeeld daarvan is de vergadering die werd gehouden op 11 december 1742.¹²⁵ Drossaard Pieter de Cort liet de schepenen weten dat zij tekort waren geschoten en zijn aanbevelingen in de wind hadden geslagen. Al bij zijn aantreden in 1738 had hij de schepenen gewaarschuwd dat er meer belasting moest worden opgehaald om de dorpskas op orde te houden. Dat was niet gebeurd en nu waren er weer tekorten. Hij had maar eens op papier gezet wat de inkomsten en uitgaven waren, omdat naar zijn mondelinge mededelingen in het verleden niet werd geluisterd. Na deze schrobbering besloten de schepenen dat er extra omslagen moesten worden geheven.

In het volgende hoofdstuk wordt gekeken naar de interne en externe factoren die leidden tot veranderingen. Hier mag niet onvermeld blijven dat de door de Staten-Generaal en Raad van State uitgevaardigde plakaten, resoluties en beschikkingen grote invloed hadden op het handelen van het bestuur, en meer eenvormigheid brachten. Het brandreglement dat drossaard en schepenen in hun vergadering van 23 maart 1732 vaststelden was gebaseerd op de opdracht van de Staten-Generaal van 6 februari aan alle officieren en regenten in de Generaliteitsgebieden om een brandreglement op te stellen en een klapwakers aan te stellen.¹²⁶

Het regentencollege van Stiphout bestond uit personen die deelnamen aan de besluitvorming. Het college kon derhalve van wisselende samenstelling zijn. De benaming werd gebruikt vanaf het einde van de zeventiende eeuw. Nadat in 1699 vijf dieven waren gearresteerd, bevalen schepenen en regenten op 28 juli dat er 's nachts moest worden gewaakt.¹²⁷ Uit deze formulering valt niet op te maken of hiermee alleen de schepenen werden bedoeld of dat hierbij ook andere personen waren inbegrepen. In het verslag van de hiervoor vermelde uitgebreide vergadering op kasteel Croy op 30 augustus 1704 staan de aanwezigen beschreven als de regenten en naburen van Stiphout, terwijl aanwezig waren drossaard, schepenen, borgemeesters, armmeesters, kerkmeesters en oud borge-

120 NL-EhvRHCE, 12299, *SSt*, inv.nr. 2, Resolutie- en vonnisboek, 1698-1717, 15-04-1698, 13-05-1698, 21-08-1700, 31-10-1702, 01-09-1704, 01-10-1705, 21-01-1706, 10-06-1706, 20-01-1707, 09-07-1707, 10-02-1708, 26-11-1709, 11-03-1710, 26-08-1710, 15-10-1712, 21-02-1713.

121 NL-EhvRHCE, 12299, *SSt*, inv.nr. 2, Resolutie- en vonnisboek, 1698-1717, 20-06-1703.

122 NL-EhvRHCE, 12299, *SSt*, inv.nr. 2, Resolutie- en vonnisboek, 1698-1717, 01-10-1705.

123 NL-EhvRHCE, 12299, *SSt*, inv.nr. 2, Resolutie- en vonnisboek, 1698-1717, 30-08-1704.

124 NL-EhvRHCE, 12299, *SSt*, inv.nr. 3, Resolutie- en vonnisboek, 1718-1737, 35v, 42-44.

125 NL-EhvRHCE, 12299, *SSt*, inv.nr. 4, Resolutie- en vonnisboek, 1737-1751, 33.

126 NL-EhvRHCE, 12299, *SSt*, inv.nr. 3, Resolutie- en vonnisboek, 1718-1737, 70v; Cau, *Groot Placaet-boeck* VI, 486.

127 NL-EhvRHCE, 12299, *SSt*, inv.nr. 2, Resolutie- en vonnisboek, 1698-1717, 28-07-1699.

meesters. Drossaard en schepenen sloten de overeenkomst over de verkoop van het huis van Peter Cuijpers.¹²⁸ Toen later in dat jaar aan die overeenkomst werd gerefereerd, staat er dat die was aangegaan door de regenten. In 1732 besteedden de ondertekenende regenten het onderhoud aan de kerktoeren aan, te weten vijf schepenen en een borgemeester.¹²⁹ Vaak bestond het regentencollege enkel uit schepenen, maar dan in hoedanigheid van bestuurder en niet van rechter.¹³⁰

Het beeld dat uit het onderzoek naar het ontstaan van een bestuursstructuur naar voren komt, is dat de ontwikkeling van besluitvorming door en met de ingezetenen naar besluitvorming namens de ingezetenen vergelijkbaar is met die in Helmond. In Stiphout begon die ontwikkeling echter later dan in Helmond en bovendien was de uitkomst anders. In Helmond leidde die tegen 1500 tot een college dat bestond uit drie leden, namelijk borgemeesters, schepenen en dekenen van de ambachtsgilden. Toen die structuur was ontstaan, bleef die bewaard tot het einde van de achttiende eeuw. In Stiphout werden financiële verplichtingen nog aan het einde van de zestiende eeuw namens het dorp aangegaan door individuen die zich persoonlijk garant stelden. In het begin van de zeventiende eeuw begon een ontwikkeling die doorzette tot ver in de achttiende eeuw. De eerste tekenen waren het aangaan door de gehele gemeenschap van financiële verplichtingen, waarbij de besluitvorming zich afspeelde binnen een groep die de gemeenschap vertegenwoordigde. De groep bestond uit de eedspersonen – schepenen, borgemeesters, kerkmeesters en armmeesters – soms aangevuld met enkele naburen die geen eedspersonen waren. Net als in Helmond bleef de formele betrokkenheid van de gezamenlijke inwoners lang bewaard in de omschrijving van degenen die de gemeenschap vertegenwoordigden. Aan het einde van de zeventiende eeuw kwam een nieuwe ontwikkeling op gang. De schepenen namen steeds meer bestuurlijke besluiten in de vorm van een gerechtelijke uitspraak. Zij vaardigden ordonnanties met sancties uit in de schepenenbank. Na overleg met personen die de gemeenschap of de heer vertegenwoordigden of na een klacht, belegden de schepenen een gerechtelijke zitting en spraken zij hun vonnis uit. In het begin werd in de stukken nog formeel het onderscheid gemaakt tussen besluitvorming en gerechtelijke uitspraak, maar dat onderscheid verdween steeds meer. De ontwikkeling ging verder en de schepenen gingen zich steeds meer gedragen als dagelijks bestuur, gebaseerd op hun bevoegdheden als rechter, waarbij ordonnanties niet langer via een gerechtelijke uitspraak, maar via een bestuurlijk besluit werden uitgevaardigd. In Helmond gebeurde dat door de drie leden van het bestuur, in Stiphout door de schepenen.

In diezelfde achttiende eeuw ontwikkelde zich ook een soort regentencollege waarvan de schepenen in hun functie van bestuurder de kern vormden, in sommige gevallen in wisselende samenstelling aangevuld met drossaard, borgemeesters en andere eedspersonen.

De ontwikkeling naar een dagelijks bestuur van schepenen is in Stiphout goed te volgen. Het is de vraag of dezelfde ontwikkeling zich ook in andere gemeenschappen op deze manier voordeed. Kernpunt daarbij is of zich via de van rechtswege uitgevaardigde ordonnanties een dagelijks bestuur kon ontwikkelen. Met de gegevens die voor het onderzoek zijn verzameld voor paragraaf 8.6 is het mogelijk om vast te stellen of ook daar de schepenen zich vanuit hun functie van rechter ontwikkelden tot leden van het dagelijks bestuur.

9.7 Vergelijking Helmonds en Stiphouts model met andere gemeenschappen

Doel van deze paragraaf is te onderzoeken of in andere Peellandse gemeenschappen de ontwikkeling naar een bestuursstructuur vergelijkbaar is met Helmond dan wel met Stiphout. De gemeenschappen waarvan in paragraaf 8.6 de resolutieboeken zijn onderzocht, worden bij deze vergelijking betrokken, daarna zal worden geprobeerd de lijn door te trekken naar een drietal andere gemeenschappen.

9.7.1 Aarle-Rixtel

Meteen in 1707, het eerste jaar waarin Aarle-Rixtel een resolutieboek gebruikte, blijkt dat ook daar de schepenen ordonnanties uitvaardigden bij gerechtelijk vonnis.¹³¹ Er is sprake van ordonnanties uitgevaardigd tijdens gewone en buitengewone rechtszittingen (*in judicio ordinario* en *in judicio extraordinario*) en tijdens het jaargeding. Soms lijkt de kwartierschout of de officier als zijn vertegenwoordiger aanwezig te zijn geweest tijdens de rechtszitting en de ordonnantie met de schepenen te hebben uitgevaardigd.¹³² Dat is opmerkelijk, omdat de schout of zijn officier geen onderdeel uitmaakten van de schepensbank. De tekst van de besluiten laat echter zien dat in die gevallen sprake was van verschillende fases: eerst het overleg en het besluit, daarna de fase van het gerechtelijk executabel verklaren. Dit is vergelijkbaar met de situatie in Stiphout.

De verschillende fases ontdekken is soms lastig. Een voorbeeld is het overleg op 5 mei 1712 van officier en schepenen. Opnieuw was geconstateerd dat mensen van buiten het dorp hoeves, huizen en land huurden zonder dat zij borgen hadden gesteld.¹³³ Wanneer deze personen verarmden, was dat nadelig voor de armenkas. Zonder die borgstelling kon geen beroep worden gedaan op onderhoud door de armenkas van de gemeenschap van herkomst en moest de armenkas van Aarle-Rixtel daarvoor opdraaien. Samen besloten schepenen en officier dat dit ongepast was en dat een nieuwe ordonnantie inclusief boetebepaling nodig was. Vervolgens getuigden alleen de schepenen *in judicio ordinario* dat de boete met de onkosten executabel waren. In andere gevallen is de fasering duidelijker aangegeven. Tijdens de vergadering van 18 mei 1715 bracht de officier naar voren dat er bij hem was geklaagd over openbare godsdienstuitingen bij de Aarlese kapel.¹³⁴ Daarop besloten de schepenen dat er een ordonnantie moest komen, vaardigden die vervolgens uit en droegen de vorster op deze direct met klokkenslag te publiceren. De situatie in Aarle-Rixtel is derhalve vergelijkbaar met die in Stiphout.

Een enkele keer waren bij vergaderingen andere personen aanwezig dan de schepenen en de kwartierschout of diens vertegenwoordiger. Zij werden tot de vergadering uitgenodigd op basis van hun betrokkenheid bij het onderwerp. Toen de kerkmeester een gedu-

128 NL-EhvRHCE, 12299, SSt, inv.nr. 3, Resolutie- en vonnisboek, 1718-1737, 35v, 42.

129 NL-EhvRHCE, 12299, SSt, inv.nr. 3, Resolutie- en vonnisboek, 1718-1737, 62.

130 NL-EhvRHCE, 12299, SSt, inv.nr. 4, Resolutie- en vonnisboek, 1737-1751, 8, 41v, 101v.

131 NL-EhvRHCE, 13000, GAR, inv.nr. 4/1, Resolutieboek, 1707-1733.

132 NL-EhvRHCE, 13000, GAR, inv.nr. 4/1, Resolutieboek, 1707-1733, 2v, 3, 30-31, 41-42, 44, 69, 69v, 73-75, 80v-81v, 84-85.

133 NL-EhvRHCE, 13000, GAR, inv.nr. 4/1, Resolutieboek, 1707-1733, 41-42.

134 NL-EhvRHCE, 13000, GAR, inv.nr. 4/1, Resolutieboek, 1707-1733, 63-64.

rende lange tijd niet betaalde rente had opgespoord en een regeling had getroffen met de nalatigen, vroeg de predikant op 28 mei 1717 aan de schepenen en de geautoriseerde van de stadhouder om in te stemmen met de overeenkomst.¹³⁵

Op 24 september 1718 werd een dorpsvergadering gehouden waarbij schepenen, twee borgemeesters, de predikant, de kerkmeester en de armmeester van Aarle, de kerkmeester/armmeester van Rixtel, de schoolmeester/koster van Aarle, 43 geërfden en naburen plus de secretaris aanwezig waren, een gezelschap van 59 personen.¹³⁶ Het onderwerp van bespreking was het optreden van de Raad en Rentmeester-generaal der Domeinen. Als toezichthouder op de gemeintes namens de Staten-Generaal had de Raad en Rentmeester-generaal een aanklacht ingediend tegen enkele inwoners die hadden gejaagd op de gemeint. Dit was een schending van de rechten van de inwoners van Aarle-Rixtel, omdat in de uitgiftebrief en het beheersreglement van de gemeint vrij gebruik was gegarandeerd, inclusief jagen. De vergadering besloot een proces te beginnen voor de Raad van Brabant en garant te staan voor de schade die de aangeklaagden eventueel zouden lijden, mits zou blijken dat zij niets verkeerd hadden gedaan. Bij deze dorpsvergadering waren alle eedspersonen aanwezig. In Aarle-Rixtel blijkt verder geen optreden van een uitgebreid bestuur van schepenen, borgemeesters, kerkmeesters en armmeesters.

Vanaf 1716 werd vaker vergaderd door schepenen of de schepenen met de kwartierschout of zijn vertegenwoordiger. Na een voorstel door schout of officier namen de schepenen een besluit zonder dat daar een ordonnantie op volgde.¹³⁷ Een enkele keer werd een ordonnantie nog uitgevaardigd *in judicio*, maar net als in Stiphout werd dit gereserveerd voor gevallen waarin de boeteclausule in werking moest treden, omdat aan een eerdere ordonnantie niet was voldaan, of nadat een klacht was ingediend over achterstand in betaling van een rente.¹³⁸ De schepenen gingen steeds meer optreden als dagelijks bestuur. Zij reageerden hiermee ook op resoluties en plakkaten uit Den Haag en ontleenden daar hun mandaat aan. In 1708, 1710, 1712 en 1716 verboden de schepenen het wonen in Aarle-Rixtel zonder het stellen van borgen.¹³⁹ Op 24 november 1717 werd opnieuw een verbod uitgevaardigd, maar nu met expliciete verwijzing naar de resolutie van de Staten-Generaal van 18 maart van dat jaar, die een vernieuwing was van een resolutie uit 1685.¹⁴⁰ Ook de boete werd aan die resolutie aangepast. Eerder werd een boete opgelegd van zes gulden per dag gedurende eenentwintig dagen. Na de resolutie van de Staten-Generaal werd dit een vast bedrag van vijfentwintig gulden.

De ontwikkeling in Aarle-Rixtel is dan ook vergelijkbaar met die in Stiphout. Ook hier liep de weg van het schepencollege naar een bestuurlijk college via de taak als rechter om ordonnanties van rechtswege uit te vaardigen. En ook hier was een bescheiden rol weggelegd voor het uitgebreide bestuur van eedspersonen. Tussen 1707 en 1746, de periode die de eerste twee resolutieboeken bestrijken, werden zij alleen bij de dorpsvergadering in 1718 genoemd als aanwezigen. Toen waren er zoveel naburen aanwezig dat er geen sprake van kan zijn dat de eedspersonen optraden als vertegenwoordigers van de ingezetenen. Een klein detailverschil met Stiphout is dat de schepenen van Aarle-Rixtel zich in hun functie van bestuurder schepenen bleven noemen en zich niet van de titel regenten bedienden.

9.7.2 Asten

De nieuwe heer van Asten, Everard van Doerne, vaardigde in 1656 een reglement uit om de uitgaven van schepenen en borgemeesters te beteugelen en gaf bovendien opdracht

om een resolutieboek aan te leggen. Dit is veel vroeger dan in Stiphout en Aarle-Rixtel en dat maakt het interessant om te kijken of de ontwikkeling in Asten vanaf het einde van de zeventiende eeuw vergelijkbaar is met die in de andere gemeenschappen. Dat blijkt echter niet het geval, in Asten verliep de ontwikkeling anders.

Vanaf de aanleg van het eerste resolutieboek in 1659 vaardigden de schepenen samen met de heer of na toestemming van de heer ordonnanties uit. De vermeldingen van bijeenkomsten *in judicio* komen slechts sporadisch voor. De eerste keer dat dit gebeurde was op 13 september 1659, toen de schepenen een verbod uitvaardigden op molestatie van het domineeshuis en een beloning in het vooruitzicht stelden voor degene die de schuldige aangaf.¹⁴¹ Voor de verdeling van de boete werd verwezen naar de jaargeboden. De motiveering tot het uitvaardigen van de ordonnantie was dat 'in een gemeijnte van goede policie' dergelijk wangedrag niet hoorde en niet kon worden getolereerd. Bovendien verwezen de schepenen naar de plakaten die hierover waren uitgevaardigd door de hoge overheid. Deze ordonnantie werd door de schepenen uitgevaardigd zonder dat de heer aanwezig was of zijn toestemming had gegeven, maar dat kan niet de reden zijn geweest dat in dit geval de ordonnantie via een rechtszitting werd uitgevaardigd. In 1687 werd een ordonnantie uitgevaardigd *in judicio* in aanwezigheid van de heer. Hoewel minder dan in Stiphout en Aarle-Rixtel is vermeld dat ordonnanties werden uitgevaardigd bij gerechtelijke uitspraak, was dit wel degelijk de gebruikelijke procedure.¹⁴² Als in een akte sprake is van het executabel verklaren van de boetes, dan moet dat een uitspraak *in judicio* zijn geweest. Op twee fases in de besluitvorming wijst ook een overleg in 1718 over hout, mesthopen en karren die de vlotte doorgang op straten en pleinen verhinderden.¹⁴³ Het verslag van de beraadslaging door een breed gezelschap is eerst ingeschreven en pas daarna werd door de schepenen de ordonnantie met het verbod uitgevaardigd.

Uit de voorbeelden blijkt dat ook in Asten de procedure bestond van overleg voorafgaand aan de uitvaardiging van de ordonnantie en het executabel verklaren van de in de ordonnantie opgenomen boete. In de verslaggeving van de besluitvorming werd hiervan echter veel minder melding gemaakt dan in Stiphout en Aarle-Rixtel. Uiteraard is het mogelijk dat dit een verschil in verslaglegging was, maar het is waarschijnlijker dat deze vermelding niet nodig was, omdat de schepenen hun mandaat rechtstreeks ontleenden aan de aanwezigheid of de goedkeuring van de heer. Daarnaast werd in toenemende mate beroep gedaan op bevoegdheden die aan de schepenen werden verleend door Staten-Generaal en Raad van State. Schepenen namen met verwijzing naar toestemming van deze or-

135 NL-EhvRHCE, 13000, GAR, inv.nr. 4/1, Resolutieboek, 1707-1733, 85v-86v.

136 NL-EhvRHCE, 13000, GAR, inv.nr. 4/1, Resolutieboek, 1707-1733, 90v-94.

137 NL-EhvRHCE, 13000, GAR, inv.nr. 4/1, Resolutieboek, 1707-1733, 71, 71v, 85, 84v, 85v-87v, 99, 99v, 100v-102, 103v-105v, 111, 117, 117v, (132), (132v), (134v), (136), (136v), (137v), (138), (140), (140v).

138 NL-EhvRHCE, 13000, GAR, inv.nr. 4/1, Resolutieboek, 1707-1733, 126v, 127; inv.nr. 4/2, Resolutieboek, 1733-1746, 28, 39, 39v.

139 NL-EhvRHCE, 13000, GAR, inv.nr. 4/1, Resolutieboek, 1707-1733, 6, 6v, 30-31, 41-42, 69, 69v.

140 NL-EhvRHCE, 13000, GAR, inv.nr. 4/1, Resolutieboek, 1707-1733, 80v-81v; Cau, *Groot Placaet-boeck* V, 906.

141 NL-EhvRHCE, 13031, GAs, inv.nr. III/1, Resolutieboek, 1656-1667, 4, 4v.

142 NL-EhvRHCE, 13031, GAs, inv.nr. III/1, Resolutieboek, 1656-1667, 4, 4v; inv.nr. III/2, Resolutieboek, 1684-1700, 15; inv.nr. III/3, Resolutieboek, 1706-1719, 36-38, 64-66, 135-138 inv.nr. III/4, Resolutieboeken, 1719-1747, 92, 93, 140-142, 227, 228.

143 NL-EhvRHCE, 13031, GAs, inv.nr. III/3, Resolutieboek, 1706-1719, 399-401.

ganen zelfstandig besluiten, zoals in 1665 toen de schepenen de ingezetenen verplichtten tot het wachtlopen nadat de Staten-Generaal de inwoners van het platteland van Brabant toestemming hadden verleend zich te verdedigen tegen vagebonden.¹⁴⁴

Anders lag het met zaken die de gemeint en de financiën van de gemeenschap betroffen. Daarbij waren de geërfde inwoners betrokken. In 1657 moest de Astense quote in de verponding worden omgeslagen over de inwoners.¹⁴⁵ Hierover boog zich een breed gezelschap van schepenen, borgemeesters, zettters en vijftien geërfden die meerdere keren vergaderden voor de omslag werd vastgesteld. In 1660 zaten de geërfden in een commissie die een contract moest opstellen voor verhuur van een deel van de gemeint aan Meijel en Nederweert. En in 1713 namen vijftien geërfden met schepenen, viermannen, borgemeesters, kerk- en armmeesters deel aan het overleg over problemen met Someren over het gebruik van de Peel.¹⁴⁶ Nog in 1737 waren de geërfden aanwezig bij de beraadslaging met alle eedspersonen, inclusief de collecteurs van de lopende belastingen, over het feit dat de openbare aanbesteding van de collecte van de reële en personele lands- en dorpslasten was mislukt en moest worden overgegaan tot het aanstellen van collecteurs.¹⁴⁷

Daarnaast was sinds 1666 een vertegenwoordiging van de inwoners betrokken bij alle financiële zaken van de gemeenschap. In 1664 ontstonden problemen tussen de heer en zijn inwoners.¹⁴⁸ De inwoners wensten aanwezig te zijn bij het afhoren van de rekening. Nadat de heer dit weigerde, wendden inwoners zich tot de Raad van State en zij werden op 4 maart 1665 in het gelijk gesteld. De heer moest inzage geven in de stukken, maar stelde wel als voorwaarde dat een door hem ingestelde commissie daarbij aanwezig was, zodat de inwoners geen stukken konden verduisteren. Ook moest de commissie voorkomen dat er gescholden werd op heer, drost, schepenen en secretaris. Om de problemen definitief op te lossen, vaardigde Everard van Doerne een reglement uit waarin hij allerlei zaken met betrekking tot de dorps huishouding regelde. Nadat dit reglement op verzoek van enkele inwoners was aangepast, werd het goedgekeurd door de Raad van State en op 22 juni 1666 vastgesteld door heer, schepenen en vier andere personen in de nieuw ingestelde functie van vierman. Een van de in het reglement geregelde zaken was de aanwezigheid van een vertegenwoordiging van de inwoners bij alle zaken die financiële consequenties hadden voor de gemeenschap. Deze viermannen, die ieder een van de vier hoeken van Asten vertegenwoordigden, werden auditeurs bij het afhoren van alle rekeningen. Tijdens die bijeenkomst moesten zij de rekeningen controleren. Bovendien mochten zij namens de heer controleren of betalingsordonnanties volgens het reglement waren uitgevaardigd. Het reglement werd daarna door de schepenen vernieuwd en aangevuld op verzoek van de weduwe van Everard van Doerne op 25 september 1706 en door hun schoonzoon Gerardus de Colonster de Horion op 26 augustus 1719.¹⁴⁹

Deze achtereenvolgende reglementen zorgden ervoor dat in de vertegenwoordiging van de inwoners was voorzien bij zaken die de financiën van de gemeenschap betroffen. Hun positie is enigszins vergelijkbaar met die van de dekenen van de ambachtsgilden in Helmond in 1389. De viermannen waren net als de dekenen door de heer aangewezen als vertegenwoordigers van de inwoners. Zij ontvingen hun mandaat van de heer, maar hadden geen mandaat van de inwoners. Dat maakt dat de inwoners in theorie nog steeds inspraak konden eisen bij alle besluiten die financiële consequenties hadden voor de gemeenschap. In de praktijk werd hun betrokkenheid minder.

Vanaf 1691 namen de financiële problemen van Asten toe en moest de gemeenschap

regelmatig leningen afsluiten. De gemeenschap had duidelijk sterk te lijden onder de door de vijand geëiste contributies tijdens de oorlogen met Frankrijk over de opvolging op de Spaanse kroon (1672-1678, 1688-1697, 1702-1712). Besluiten om leningen aan te gaan werden, met voorgaande toestemming en instemming van de heer, genomen door de functionarissen 'representerende de regeerderen der grondtheerlijkheidt Asten': schepenen, borgemeesters, kerkmeesters, armmeesters en viermannen. Vanaf 1699 verwezen de regenten niet langer uitsluitend naar de voorafgaande toestemming van de heer, maar ook naar het octrooi dat Asten op 3 juni 1699 had verkregen van de Staten-Generaal.¹⁵⁰ Met verwijzing naar dit mandaat van de Staten-Generaal sloten zij leningen af zonder dat de inwoners deelnamen aan de besluitvorming.

Viermannen bleven betrokken bij besluitvorming die financiële consequenties voor de gemeenschap konden hebben. De resolutieboeken bevatten vele voorbeelden, zoals hun betrokkenheid bij dorpsreglementen en jaargeboden, leningen, de gemeint inclusief grensscheidingen van die gemeint en de schouw, aanstelling van collecteurs belastingen, autorisatie voor het bijwonen van vergaderingen buiten het dorp, ongesloten rekeningen, molestaties van gereformeerden en dorpsbestuurders, huisvesting van buitengeborenen, bienvenue voor een nieuwe heer en het luiden van de kerkklok op kosten van gemeenschap.¹⁵¹ Zaken zonder eventuele financiële consequenties bleven het werkterrein van de schepenen. Zij bestuurden eerst vooral samen met de heer, maar vanaf het begin van de achttiende eeuw steeds meer met de drost als diens vertegenwoordiger.

De ontwikkeling in Asten week iets af van die in Stiphout en Aarle-Rixtel, omdat er een overlegstructuur was. Ook was de ontwikkeling in Asten anders dan in Helmond. Daar ontstond al aan het einde van de vijftiende eeuw een overlegstructuur die een eeuw later haar vaste vorm kreeg als dagelijks bestuur. In Asten ontstond in het begin van de tweede helft van de zeventiende eeuw een overlegstructuur van schepenen met viermannen, maar deze kreeg nooit de vorm van een vast dagelijks bestuur. Hoewel het overleg met de viermannen bleef bestaan, was het in Asten het college van schepenen dat zich doorontwikkelde tot een dagelijks bestuur. De viermannen ontleenden hun mandaat aan de door de heer uitgevaardigde reglementen, maar ook aan de Raad van State die het reglement goedkeurde nadat de inwoners verhaal haalden toen zij aanpassingen wilden. De schepenen ontleenden hun mandaat aan de aanwezigheid en goedkeuring van de heer, maar in toenemende mate ook aan resoluties en plakaten van Staten-Generaal en Raad van State, die de schepenen aanspraken op hun bevoegdheid om de gemeenschap te besturen. Als

144 NL-EhvRHCE, 13031, GAs, inv.nr. III/1, Resolutieboek, 1656-1667, 28-29.

145 NL-EhvRHCE, 13031, GAs, inv.nr. III/1, Resolutieboek, 1656-1667, 2-3v.

146 NL-EhvRHCE, 13031, GAs, inv.nr. III/1, Resolutieboek, 1656-1667, 5v, 6; inv.nr. III/3, Resolutieboek, 1706-1719, 198, 199.

147 NL-EhvRHCE, 13031, GAs, inv.nr. III/4, Resolutieboek, 1719-1747, 350-352.

148 NL-EhvRHCE, 13031, GAs, inv.nr. III/1, Resolutieboek, 1656-1667, 27, 27v, 33v-42v.

149 NL-EhvRHCE, 13031, GAs, inv.nr. III/3, Resolutieboek, 1706-1719, 4-11; inv.nr. III/4, Resolutieboek, 1719-1747, 13-31.

150 NL-EhvRHCE, 13031, GAs, inv.nr. III/2, Resolutieboek, 1684-1700, 70.

151 NL-EhvRHCE, 13031, GAs, inv.nr. III/1, Resolutieboek schepenen, 1656-1667, 33v-37; inv.nr. III/2, Resolutieboek, 1684-1700, 1-3, 17, 18, 19-24, 27-30, 32, 33, 38-47, 56-78, 81-85; inv.nr. III/3, Resolutieboek, 1706-1719, 11-18, 61-63, 71-74, 90-121, 152-156, 176-181, 198-199, 270, 271, 374, 399-402, 431, 432, 436, 440, 444, 445, 447, 448; inv.nr. III/4, Resolutieboek, 1719-1747, 7-12, 49, 125-127, 169, 237-247, 251, 252, 274-276, 312, 313, 343-345, 350-352, 448-457.



Afb. 9.5 Gezicht op Budel, getekend door August Sassen in 1818. In het midden het Schepenhuis, dat in 1772 werd gebouwd naar een ontwerp van Hendrik Verhees. In de achttiende eeuw werd het gebruikt voor de rechtszittingen van de schepenen en voor bestuursvergaderingen. Vanaf het einde van het *Ancien Régime* werd het nog tot 1966 gebruikt als raadhuis (NL-EhvRHCE, *Beeldbank*, 23644).

het om zaken ging die financiële consequenties voor de gemeenschap hadden, werden zij in die door landelijke organen verleende bevoegdheid beperkt door het lokale reglement.

9.7.3 Budel

Het oudste Budelse resolutieboek begint pas in 1717.¹⁵² In dit resolutieboek komen diverse vormen van overleg voor. Er waren vergaderingen van de officier met de schepenen, bijeenkomsten van enkel schepenen, van schepenen met borgemeesters en een enkele keer met een uitgebreid bestuur. In 1726 weigerden de nieuwe borgemeesters de eed af te leggen, omdat zij het er niet mee eens waren dat zij behalve de dorpslasten ook de verponding en personele omslag moesten ophalen. Daarvoor zouden aparte collecteurs moeten komen. Er volgde een breed overleg van officier, schepenen, twee oud-borgemeesters plus twee armmeesters en kerkmeesters die samen de vier leden van 'dese gemijnte' vormden. Tevens waren de twee protesterende nieuwe borgemeesters aanwezig. Budel kende derhalve een vorm van uitgebreid bestuur dat uit vier leden bestond, maar in de gehele periode 1717-1731 kwam dit slechts één keer bij elkaar. Duidelijke afwezigheid bij alle vergaderingen waren de inwoners. Wel waren personen op basis van hun betrokkenheid bij het behandelde onderwerp aanwezig bij vergaderingen. Zo vergaderden officier, schepenen, dominee en armmeesters op 15 december 1729 over de vraag of de dominee en armmeesters goederen mochten verkopen die bij testament waren nagelaten aan de armentafel.

In Budel zijn net als in Stiphout, Aarle-Rixtel en Asten verschillende fases in de besluitvorming te onderscheiden. Tijdens de vergaderingen van wisselende samenstelling overlegden functionarissen, waarna schepenen indien nodig een ordonnantie met sanctie uitvaardigden. In Budel noemde men dit niet *in judicio*, maar *in collegio*. De werkwijze was gelijk, zodat met enkele voorbeelden kan worden volstaan. Op 3 augustus 1723 werd Jo-

hannes Freen tijdens een overleg van officier, schepenen en predikant aangesteld tot armmeester.¹⁵³ Freen weigerde het ambt te aanvaarden en de eed af te leggen. De zaak werd vervolgens *in pleno collegio ordinario* aan de orde gesteld en de schepenen ordonneerden Freen om binnen zes dagen zijn eed te komen afleggen, anders zouden boetes worden opgelegd. Op 28 oktober volgde een nieuwe ordonnantie: kwam de aangestelde armmeester binnen zes dagen niet alsnog zijn eed afleggen, dan ging de sanctie in van vijftien stuiver voor iedere dag dat hij nalatig bleef. Op 4 februari van het volgende jaar, het openstaande boetebedrag was toen opgelopen tot 68 gulden en vijf stuiver, vroeg de drossaard of de schepenen zouden willen schicken om een proces en onkosten te voorkomen. De schepenen waren daartoe bereid, zonder afstand te doen van de juistheid van hun uitgevaardigde civielrechtelijke en strafrechtelijke ordonnanties. De bijeenkomsten van 28 oktober en 4 februari 1723 waren gewone vergaderingen. De ordonnantie die van rechtswege op 14 oktober was uitgevaardigd, was voldoende om het boetesysteem in werking te zetten zonder alsnog een gerechtelijke uitspraak te doen.

In Budel werd, net als in Stiphout en Aarle-Rixtel, de tijdens een zitting van de schepenenbank uitgevaardigde ordonnantie gebruikt om bestuurlijke maatregelen te nemen. Ook hier werd het mandaat om te besturen ontleend aan de van de heer afgeleide rechtsmacht. Er staan in het resolutieboek veel ordonnanties voor borgemeesters, oud-borgemeesters en momboren, maar in deze periode werden geen leningen afgesloten of nieuwe financiële verplichtingen aangegaan. Het is dan ook niet mogelijk om voor Budel te onderzoeken of het mandaat voor het aangaan van financiële verplichtingen net als in andere gemeenschappen werd ontleend aan de gezamenlijke ingezetenen, dan wel een vertegenwoordiging daarvan.

9.7.4 Lieshout

Lieshout had net als Stiphout een gecombineerd schepenprotocol en resolutieboek. Het oudste gecombineerde register heet 'Vonnisboek en resolutieboek van heeren schepenen der heerlijkheijt Lieshout. Beginnende den 6. december 1696'.¹⁵⁴ Dit boek bevat echter nauwelijks resoluties en des te meer ordonnanties. Die werden uitgevaardigd nadat een klacht was ingediend en de schepenen van rechtswege een uitspraak deden over de klacht. Ook werd door de schepenen op eigen initiatief opgetreden bij gebleken nalatigheid van ambtsdragers, zoals armmeesters en borgemeesters. De procedure verliep volgens de civiele rechtspraak. De aanlegger diende een aanklacht in, waarna de schepenen vonnisten *in judicio*.

De eerste keer dat uit het vonnis- en resolutieboek blijkt dat overleg en besluitvorming voorafging aan het uitvaardigen van een gerechtelijke ordonnantie was in 1700.¹⁵⁵ De drost vertegenwoordigde tijdens de vergadering de abt van Postel als heer van Lieshout. Samen met de schepenen besloot de drost dat er een verbod moest komen op het huisvesten van buitengeborenen, waarna de schepenen een ordonnantie met verbod uitvaardigden. Daarna komt af en toe een verslag van een vergadering voor, maar dit blijft zeldzaam tot

152 NL-EhvRHCE, 10258, *GBu*, inv.nr. 49, Register van resoluties, 1717-1731.

153 NL-EhvRHCE, 10258, *GBu*, inv.nr. 49, Register van resoluties, 1717-1731, 14, 15, 17, 18.

154 NL-EhvRHCE, 13063, *SLh*, inv.nr. 100, Schepenresoluties en vonnissen, 1696-1714.

155 NL-EhvRHCE, 13063, *SLh*, inv.nr. 100, Schepenresoluties en vonnissen, 1696-1714, 8-9.

1735, het jaar waarin de gezamenlijke vonnis- en resolutieboeken eindigen. In deze gecombineerde registers zijn vooral *in judicio* uitgevaardigde ordonnanties, geloofsbriefen en eedsafleggingen ingeschreven. Er lijken ook weinig verschillende vormen van overleg te zijn geweest. Het aanstellen van nieuwe burgemeesters gebeurde tijdens een vergadering van drost, schepenen en afgaande burgemeesters. Vanaf 1715 is daarvan aantekening gedaan in de registers.¹⁵⁶

Een enkele keer werd overlegd door betrokkenen, zoals in 1708 toen schepenen, burgemeesters en heimeesters besloten dat verkeerd gestoken turf zou worden verkocht.¹⁵⁷ Pas in 1729 is het eerste verslag ingeschreven van een vergadering door de schepenen.¹⁵⁸ De gronden waarop tienden rustten, lagen onbeheerd, terwijl de eigenaren niet bekend waren. De schepenen besloten de drost en de president-schepen te autoriseren om deze gronden te verpachten, zodat er verponding over geheven kon worden en deze belasting gemakkelijker was op te brengen door de gezamenlijke inwoners. Hierna keerde dit overleg jaarlijks terug. Toch moet er meer overleg zijn geweest. Enkele keren is een beschikking ingeschreven op een rekest van de schepenen aan de Staten-Generaal.¹⁵⁹ Met verwijzing naar die beschikkingen vaardigden de schepenen vervolgens weer ordonnanties uit. Voorafgaand aan de indiening van die rekesten is er beslist overleg geweest. Er moet in Lieshout anders zijn geadmistreerd dan in andere gemeenschappen. Er is lang vastgehouden aan het opnemen in de registers van de eindfase, de ordonnantie, zonder dat het overleg uit de eerste fase werd genoteerd.

Zonder de verslaglegging van die besluitvorming wordt toch duidelijk dat ook in Lieshout de schepenen van rechtswege ordonnanties uitvaardigden met boetebepalingen. Via die ordonnanties werden bestuurlijke maatregelen genomen. Daarop wijzen de betaaloopdrachten aan burgemeesters en armmeesters en de verplichting om verkeerd gestoken turf te laden.

9.7.5 Vlieden

Vlieden heeft resolutieboeken uit de periode 1703-1719 en dan pas weer vanaf 1771.¹⁶⁰ Uit de eerste twee registers blijkt duidelijk de structuur van de besluitvorming. Er waren overlegorganen van schepenen, van schepenen met drossaard en van schepenen met alle eedspersonen. Die eedspersonen waren schepenen, burgemeesters, kerkmeesters, armmeesters en gemeintmeesters. Zij waren betrokken bij de verkiezing van nieuwe burgemeesters, maar ook bij het overleg over de aanbesteding van de verpachting van de inning van belastingen.¹⁶¹ Als door een van die overlegorganen een besluit was genomen, vaardigden de schepenen vervolgens een ordonnantie uit. Zelfs wanneer het een vergadering van schepenen betrof, werd toch nog deze fasering in acht genomen. Op 10 april 1710 werd tijdens een vergadering van de schepenen naar voren gebracht dat de collecteur van de verponding Vlieden dreigde te executeren in verband met de achterstand in betaling van de verponding over het jaar 1702-1703.¹⁶² De schepenen besloten ordonnanties uit te vaardigen waarin de burgemeesters van de jaren 1698-1699 en van 1699-1700 werden verplicht om uit hun nog openstaande rekeningen een gedeelte van de verponding van het jaar 1702-1703 te betalen. Vervolgens werden twee aparte ordonnanties uitgevaardigd met de sanctie voor het niet voldoen aan de bepalingen in het bevelschrift.

Bij vergaderingen waar een ordonnantie op volgde, staat niet dat die *in judicio* werd uit-

gevaardigd, maar de twee fases maken duidelijk dat het wel degelijk om een gerechtelijke uitspraak ging. Iets vergelijkbaars gebeurde bij de opdrachten om tot betaling over te gaan. Als de schepenen een betalingsordonnantie voor de borgemeesters uitvaardigden met boeteclausule, staat er niet bij dat dit tijdens een rechtszitting gebeurde.¹⁶³ Maar klaagde een borgemeester dat hij zijn posten niet kon innen, dan werd een ordonnantie uitgevaardigd waarin de onwilligen met een boete werden gedreigd die executabel was. Die borgemeester moest met die ordonnantie naar buiten kunnen treden en daarom werd bij de uitvaardiging van dit soort ordonnanties wel vermeld dat dit *in judicio* gebeurde.¹⁶⁴ Datzelfde is hiervoor geconstateerd voor Stiphout en Aarle-Rixtel.

Ook al beslaan de vroegste resolutieboeken van Vlierden slechts een korte periode, toch is duidelijk dat de schepenen in specifieke gevallen een beroep deden op het mandaat dat zij van de Staten-Generaal hadden gekregen. Op dergelijke momenten werd geen beroep gedaan op de rechtsmacht die zij uitoefenden in naam van de heer. Zowel in 1715 als 1716 vergaderden drost en schepenen over betaling van een deel van de leningen die met octrooi van de Staten-Generaal waren opgenomen. Met verwijzing naar de octrooien besloot de vergadering de borgemeesters te ordonneren om te betalen, zonder dat een aparte ordonnantie werd uitgevaardigd.¹⁶⁵

Het onderzoek in de Vlierdense resolutieboeken legt hetzelfde patroon bloot als in Stiphout. Er waren verschillende overlegvormen en tijdens het overleg werden besluiten genomen. Daarna vaardigden de schepenen in hun functie van rechter een ordonnantie uit met boetebepalingen, waardoor overtreding van het in de ordonnantie bepaalde kon leiden tot gerechtelijke vervolging. Daarnaast deden schepenen een beroep op octrooien van hogere instanties om besluiten te nemen en ordonnanties uit te vaardigen zonder dat een beroep werd gedaan op hun rechterlijke macht. Omdat latere resolutieboeken ontbreken, kan niet worden onderzocht of de schepenen met het beroep op de octrooien gingen optreden als dagelijks bestuur.

9.7.6 Erp

Voor het onderzoek naar de veranderingen in de besluitvorming in Erp zijn de twee oudste resolutieboeken doorgenomen.¹⁶⁶ In het eerste resolutieboek komen wel enkele verslagen van overleg voor, maar overleg voorafgaand aan het uitvaardigen van ordonnanties is zo goed als afwezig. De ordonnanties beslaan een uitgebreid gebied van maatregelen, zo-

156 NL-EhvRHCE, 13063, *SLh*, inv.nr. 101, Schepenresoluties en vonnissen, 1714-1724, 40.

157 NL-EhvRHCE, 13063, *SLh*, inv.nr. 100, Schepenresoluties en vonnissen, 1696-1714, 40.

158 NL-EhvRHCE, 13063, *SLh*, inv.nr. 102, Schepenresoluties en vonnissen, 1726-1735, 10, 10v.

159 NL-EhvRHCE, 13063, *SLh*, inv.nr. 102, Schepenresoluties en vonnissen, 1726-1735, 29-30v.

160 NL-EhvRHCE, 13129, *GVI*, inv.nr. 18, Resoluties, 1703-1715; inv.nr. 19, Resoluties, 1715-1719; inv.nr. 20, Resoluties, 1771-1790.

161 NL-EhvRHCE, 13129, *GVI*, inv.nr. 18, Resoluties, 1703-1715, 4, 4v, 7-9; inv.nr. 19, Resoluties, 1715-1719, 5, 6, 6v, 9, 10, 10v.

162 NL-EhvRHCE, 13129, *GVI*, inv.nr. 18, Resoluties, 1703-1715, 5-6.

163 NL-EhvRHCE, 13129, *GVI*, inv.nr. 18, Resoluties, 1703-1715, 2, 2v.

164 NL-EhvRHCE, 13129, *GVI*, inv.nr. 18, Resoluties, 1703-1715, 6.

165 NL-EhvRHCE, 13129, *GVI*, inv.nr. 18, Resoluties, 1703-1715, 9v, 10; inv.nr. 19, Resoluties, 1715-1719, 7, 7v.

166 NL-HtBHC, 7687, *DE*, inv.nr. 1, Register van resoluties, 1679-1700; inv.nr. 2, Register van resoluties, 1700-1722.

als opdrachten tot betaling, executabel verklaren van de boetes in het keurboek, een reglement voor momboren van onmondige kinderen, maar ook de plicht om gemeenschapswerken te verrichten.¹⁶⁷ Het was niet gebruikelijk om er bij te zetten dat de uitvaardiging van de ordonnanties *in judicio* gebeurde. Nadat de boetes executabel waren verklaard, was de gebruikelijke eindformule '*actum* Erp op den raatcamer', of een variant daarop. Het al dan niet vermelden dat een ordonnantie *in judicio* werd uitgevaardigd, was meer een kwestie van formulering dan een verschil in besluitvorming en sanctionering.

In 1681 vaardigden de schepenen tien ordonnanties uit. Dat gebeurde steeds zonder voorafgaand overleg op een breder niveau, of in ieder geval is geen voorafgaand overleg vermeld.¹⁶⁸ Alle ordonnanties zijn uitgevaardigd op vrijdag, de dag waarop de schepenen hun rechtszittingen hielden. Drie betalingsopdrachten waren gericht aan de borgemeesters, zonder boetebepaling en met als eindformulering *actum* in het raadhuis of *actum* in Erp. Drie ordonnanties waren voor oud-borgemeesters en oud-verpondingbeurders met de opdracht om rekening te komen afleggen of om niet eerder overlegde kwitanties alsnog te tonen. De drie ordonnanties stelden een boete in het vooruitzicht van zes gulden en de boete werd executabel verklaard. Toch werden er twee uitgevaardigd met de formulering *actum* in Erp en slechts één *in pleno judicio*. De vier overblijvende ordonnanties richtten zich op de inwoners in het algemeen of op specifieke inwoners. Schepenen ordonneerden inwoners die een stuk gemeint hadden gekocht om de koopsom te komen betalen op straffe van een executabel verklaarde boete van drie gulden. Op heiligendagen en marktdagen mochten alleen aangewezen tappers en herbergiers tappen. Op overtreding van het verbod stond een executabel verklaarde boete van drie gulden. Bij deze eerste twee ordonnanties is niet vermeld dat ze *in judicio* werden uitgevaardigd. De twee laatste ordonnanties, beide met een boete van zes gulden werden wel uitgesproken *in pleno judicio*. De eerste legde een heffing op per ton bier die inwoners in huis hadden, de tweede verbood het schieten of werpen op de kerk en op vogels rondom de kerk. Alle ordonnanties waarin de boetes executabel werden verklaard zijn met elkaar vergelijkbaar, terwijl slechts in drie is vermeld dat ze van rechtswege werden uitgevaardigd. Dat maakt duidelijk dat het inderdaad slechts om een kwestie van formulering gaat en dat ook in Erp de ordonnanties werden uitgevaardigd door de schepenen tijdens een rechtszitting.

Dat blijkt ook uit een ordonnantie die de uitzondering op de regel vormt, omdat hieraan overleg vooraf ging. In 1680 waren paarden ontvreemd van de gemeint waarna schepenen en borgemeesters goedvonden en ordonneerden dat een nachtwacht werd ingesteld.¹⁶⁹ De boete voor dienstweigeraars werd executabel verklaard waarna de schepenen getuigden en de ordonnantie ondertekenden. De borgemeesters getuigden niet en tekenden niet. Overleg en besluitvorming gingen vooraf aan de fase van het daadwerkelijk uitvaardigen van de ordonnantie, maar vooral aan het executabel verklaren van de boete. Nog duidelijker blijkt dat in 1714 als officier, schepenen en afgaande borgemeesters op 4 februari de nieuwe borgemeesters aanstelden.¹⁷⁰ Zoals gebruikelijk waren dat er twee voor de Kerkzijde ten noorden van de Aa en twee voor de Keldonkse zijde ten zuiden van de Aa. Bij de eedsaflegging op 6 februari kwam een van de gekozenen niet opdagen, waarna alleen de schepenen een ordonnantie met sanctie tegen hem uitvaardigden.

Net als andere gemeenschappen kende Erp het overleg van de eedspersonen die het corpus vertegenwoordigden: schepenen, borgemeesters, kerkmeesters en armmeesters. Zij machtigden personen uit hun midden om de gemeenschap buiten het dorp te verte-

genwoordigen bij overleg over te voeren processen, verpachting van en overleg over belastingen en tienden en het bijwonen van de kwartiersvergadering.¹⁷¹ Hun aanwezigheid was niet vrijblijvend, zij kregen een boete als zij ter vergadering werden opgeroepen en niet verschenen.¹⁷²

De eedspersonen die het corpus vertegenwoordigden, waren ook betrokken bij het aangaan van leningen, maar gedurende de onderzochte periode veranderde de betrokkenheid.¹⁷³ Op 14 juni 1680 gingen de eedspersonen ten laste van de gehele gemeenschap een lening aan van duizend gulden. Uit niets blijkt dat zij daarvoor mandaat hadden gekregen van de ingezetenen en geërfden. Bij de daarop volgende geldleningen waren niet alleen de eedspersonen, maar ook enkele naburen aanwezig bij het verlenen van de commissie om de lening af te sluiten. In 1685 ging het om een lening van vijfduizend en in 1689 van vierduizend gulden. Toen de eedspersonen op 25 juni 1698 een poging deden om opnieuw geld op te nemen, nu een bedrag van 2.800 gulden om achterstallige verponding te betalen, betrokken zij daar in eerste instantie niet de naburen bij. Net als bij de hieraan voorafgaande leningen werd de machtiging die door schepenen, burgemeesters, kerkmeeesters en armmeesters als representanten van het corpus was verleend, ingeschreven in het resolutieboek in de vorm van een besluit van de eedspersonen. Als onderpand voor deze lening brachten zij hun eigen goederen en die van de gemeenschap in, waarna het besluit werd voorzien van hun hand- of merkteken. Vijf dagen later werd deze commissie echter ingetrokken en vervangen door een akte in de vorm van een schuldbekentenis. Voor de schepenen verschenen de eedspersonen die ook naburen waren en verklaarden dat zij enkele personen hadden gemachtigd om de lening aan te gaan. Omdat belastingen niet moesten rusten op het corpus, maar op de individuele personen die de belastingen moesten opbrengen, stelde ieder van de eedspersonen zich particulier en individueel verantwoordelijk voor de lening met als onderpand zijn eigen goederen.

Hier blijkt dat voor het aangaan van financiële verplichtingen in Erp het mandaat van de leden van de gemeenschap was vereist. Uit nood geboren, de ontvanger eiste onmiddellijke contante betaling, hadden de eedspersonen geen mandaat gevraagd met als gevolg dat zij zich individueel garant moesten stellen voor de lening. In 1709 waren de naburen op 20 januari wel aanwezig bij het besluit om een machtiging te verlenen voor het aangaan van een lening.¹⁷⁴ Zowel de eedspersonen als de naburen stelden zich ieder persoonlijk aansprakelijk. Op 24 juni was een geldschietter gevonden en werd het besluit ingetrokken en vervangen door een schuldbekentenis. Twee schepenen verklaarden dat eedspersonen en naburen voor hen waren verschenen en zich ieder als schuldenaar met hun persoon en goederen garant stelden voor terugbetaling aan deze specifieke geldschietter. Bij het opnemen van een lening later in dat jaar, werd meteen gekozen voor een akte in de vorm van een schuldbekentenis.

167 NL-HtBHC, 7687, DE, inv.nr. 1, Register van resoluties, 1679-1700, 3, 3v, 4v, 5, 7, 11.

168 NL-HtBHC, 7687, DE, inv.nr. 1, Register van resoluties, 1679-1700, 14, 14v, 19-20, 22-23.

169 NL-HtBHC, 7687, DE, inv.nr. 1, Register van resoluties, 1679-1700, 10, 10v.

170 NL-HtBHC, 7687, DE, inv.nr. 2, Register van resoluties, 1700-1722, 179-180.

171 NL-HtBHC, 7687, DE, inv.nr. 1, Register van resoluties, 1679-1700, 3, 3v, 25v, 34v, 35, 110, 110v.

172 NL-HtBHC, 7687, DE, inv.nr. 2, Register van resoluties, 1700-1722, 92, 92v.

173 NL-HtBHC, 7687, DE, inv.nr. 1, Register van resoluties, 1679-1700, 11v, 51-52, 93v-94, 127v-130.

174 NL-HtBHC, 7687, DE, inv.nr. 2, Register van resoluties, 1700-1722, 118-119, 121-122, 127v, 128.

Na 1715 waren er, behalve de vergaderingen van de eedspersonen en die van eedspersonen met naburen, ook bijeenkomsten van schepenen en borgemeesters. Al eerder waren de borgemeesters samen met de schepenen betrokken bij de verkiezing en benoeming van nieuwe borgemeesters en een enkele keer bij een besluit over de gemeint. Maar vanaf 1715 is er overleg waarbij zij zich beroepen op het mandaat dat de regenten hadden verworven van de Raad van State. Op 6 juni 1715 kwamen de schepenen en borgemeesters bijeen om te beraadslagen.¹⁷⁵ Zij deden dat met verwijzing naar het consent dat de regenten van de corpora op 1 oktober 1706 hadden gekregen van de Raad van State om oude leningen af te lossen door het aangaan van nieuwe leningen tegen een gunstiger rentetarief. De president deed daartoe een voorstel aan degenen die eeds- en ambtshalve verplicht waren voor de gemeente te zorgen. De schepenen en de borgemeesters besloten zonder inspraak van de naburen tot het aangaan van nieuwe leningen en zij deden dat op basis van een mandaat van de Raad van State en het mandaat dat zij hadden als hoeders van het welzijn van de inwoners.

In dat jaar 1715 en het daarop volgende jaar zijn verslagen van verschillende vergaderingen ingeschreven waarbij schepenen en borgemeesters besluiten namen. Zij vergaderden over de achterstand in betaling van de houtschat en over het standpunt dat Erp tijdens de kwartiersvergadering moest innemen ten aanzien van de belastinginning.¹⁷⁶ Bij één vergadering waren de armmeesters aanwezig uit hoofde van hun functie. Schepenen en borgemeesters spraken toen over de door de armmeesters overgeleverde lijsten van onvermogene en arme inwoners ten behoeve van hun korting of kwijtschelding bij belastingen. In 1718 en 1719 kwamen alle eedspersonen met de naburen bij elkaar om over dezelfde achterstand in betaling van de houtschat te overleggen en over aanspraken die bepaalde personen zeiden te hebben op het corpus van Erp.¹⁷⁷

Er zijn zoveel soorten vergaderingen dat niet kan worden gezegd dat schepenen en borgemeesters zich gingen opstellen als dagelijks bestuur. Duidelijk is echter wel dat zij in financiële zaken een prominentere rol gingen spelen en daarbij een beroep deden op het hun verleende mandaat door de centrale overheid, maar ook op het mandaat dat zij hadden verworven door de uitoefening van hun ambt.

9.8 Conclusie: een gevarieerde ontwikkeling

In alle Peellandse gemeenschappen ontwikkelde zich een bestuurlijke structuur. De stad Helmond is de enige gemeenschap waar een vaste structuur ontstond. Deze ontwikkeling was tegen 1500 voltooid en de structuur bleef bestaan tot aan het einde van het Ancien Régime. Het bestuur bestond uit drie leden. Het derde lid werd gevormd door de dekenen van de ambachtsgilden die golden als de vertegenwoordigers van de inwoners. Zij werden jaarlijks door de leden van de ambachten gekozen. Het tweede lid vormden de schepenen die in de schepenenbank recht spraken namens de Helmondse heer en die door de heer werden benoemd. Ieder jaar stelden zowel schepenen als dekenen een voordracht vast van twee namen om het borgemeestersambt te bekleden. Uit deze vier genomineerden wees de heer er één aan op voordracht van de schepenen en één op voordracht van de dekenen. De borgemeesters namen daardoor een middenpositie in tussen heer en ingezetenen en vormden het eerste lid.

De ontwikkeling werd in gang gezet in 1389, toen de Helmondse heer de dekenen een

rol toebedeelde bij de besluitvorming over zaken die de gemeenschap betroffen. Dat was nog slechts een beperkte rol. Hun aanwezigheid was verplicht bij het nemen van besluiten die financiële consequenties konden hebben voor de gemeenschap. Daarnaast kon de heer de dekenen oproepen om ter vergadering te verschijnen wanneer het over andere zaken ging. Het initiatief ging daarbij uit van de heer, maar als de heer hen opriep ter vergadering dienden zij ook te verschijnen. Ook de goede knapen, of minstens een deel van hen, moest aanwezig zijn bij de besluitvorming in financiële zaken. De dekenen vertegenwoordigden toen nog niet alle inwoners, maar wel de ambachtslieden. Uit het onderzoek naar de verandering in besluitvorming over de bezittingen van de Tafel van de Heilige Geest, de bezittingen van de stad en het aangaan van nieuwe financiële verplichtingen komt naar voren dat de heer de ontwikkelingen naar een bestuursstructuur weliswaar in gang zette en er een belangrijke rol in speelde, maar dat essentiële veranderingen via andere lijnen liepen.

De invloed van de ingezetenen bij de besluitvorming over de bezittingen van de Tafel van de Heilige Geest verdween door acties van opeenvolgende bisschoppen van Luik, die in de vijftiende eeuw eerst incidenteel aan armmeesters, pastoor en heer het recht gaven om zonder de ingezetenen armengoederen te vervreemden en die vervolgens een permanent mandaat gaven aan deze beperkte groep. De heer speelde vervolgens een belangrijke rol in de verandering doordat hij tegen het einde van de vijftiende eeuw het aan hem verleende mandaat steeds meer liet uitvoeren door de drie leden van het bestuur.

Tot 1579 werden delen van de gemeint verkocht met toestemming van de heer. In dat jaar kregen de inwoners van koning Filips II een eenmalig octrooi om een deel van de gemeint te verkopen. Nadat dit octrooi in 1609 door de aartshertogen Albert en Isabella Clara Eugenia was bevestigd, verkocht de stad delen van de gemeint met verwijzing naar het octrooi en zonder toestemming te vragen aan de heer. Die situatie bleef bestaan nadat de Staten-Generaal in 1651 de inwoners opnieuw octrooi verleenden.

De bevoegdheid om als gemeenschap financiële verplichtingen aan te gaan, bleef de gezamenlijke verantwoordelijkheid van de leden van die gemeenschap. De Helmondse heer bemoeide zich daar niet of nauwelijks mee, omdat hij zich niet mede verantwoordelijk achtte voor de schuldenlast van de stad. De drie leden van het bestuur gingen steeds meer optreden namens de inwoners bij het aangaan van leningen et cetera, maar bleven dit doen met een beroep op het mandaat dat zij daarvoor hadden van de inwoners. Daarom bleven zij de inwoners uitnodigen ter vergadering, ook al was de dagelijkse praktijk dat de dekenen de leden van hun ambachten en de gezamenlijke inwoners vertegenwoordigden. Omdat de inwoners de mogelijkheid hadden om aanwezig te zijn, gaven zij door hun afwezigheid te kennen dat zij met het besluit instemden. Dat het bestuur deze besluiten nam met mandaat van de gezamenlijke inwoners en de ingezetenen nog steeds dit recht zelf konden uitoefenen, blijkt tijdens de pest in 1636. Toen waren te weinig bestuurders overgebleven om te besluiten tot een lening, waarna de toestemming van de herbergier van het logement waar men vergaderde voldoende was om het besluit rechtsgeldigheid te verlenen, omdat hij de inwoners vertegenwoordigde.

Tegen 1500 kreeg het bestuur zijn vaste vorm met een raad van drie leden. Sindsdien

175 NL-HtBHC, 7687, DE, inv.nr. 2, Register van resoluties, 1700-1722, 196v, 197.

176 NL-HtBHC, 7687, DE, inv.nr. 2, Register van resoluties, 1700-1722, 199, 199v, 204v, 205, 210.

177 NL-HtBHC, 7687, DE, inv.nr. 2, Register van resoluties, 1700-1722, 219v, 220, 224-225.

staan de borgemeesters consequent vermeld als eerste lid. De gezamenlijke leden van de raad stelden resoluties op en vaardigden ordonnanties uit. Indien gewenst, nodigden zij voor het overleg anderen uit. De structuur van een bestuur met drie leden was in Helmond zo stevig verankerd dat deze kon blijven bestaan tot 1795. Pogingen van de heer om de invloed van de dekenen te verminderen, mislukten. Binnen deze structuur konden veranderingen die het gevolg waren van de invloed van Staten-Generaal, Raad van State en andere centrale overheidsorganen worden opgevangen. In de andere gemeenschappen in Peelland lag dat anders. Daar kwam de ontwikkeling naar een bestuursstructuur later op gang en had de invloed van centrale organen meer gevolgen voor de vorm van het bestuursorgaan.

In Asten stelde de heer in 1666, net als de Helmondse heer in 1389, een college in van vertegenwoordigers van de gemeenschap om de besluitvorming in financiële zaken te controleren en de rekeningen af te horen. Nadat de Raad van State de inwoners gelijk had gegeven in hun eis om aanwezig te zijn bij het afhoren van de rekeningen, stelde de heer een college van viermannen in. De aanwezigheid van deze viermannen was verplicht bij alle besluitvorming met financiële consequenties voor de gemeenschap. Gezien de context probeerde de heer vermoedelijk de invloed van de inwoners te beperken. Maar dit door de heer verleende mandaat kon niet in de plaats treden van de rechten die de inwoners hadden bij de besluitvorming in financiële zaken. Viermannen traden in Asten op naast de ingezetenen. Anders dan in Helmond werd het college van viermannen geen vast onderdeel van het bestuur. Zij bleven geraadpleegd worden wanneer de besluitvorming financiële consequenties kon hebben – en dat gold voor veel besluiten – maar zij waren niet betrokken bij alle besluitvorming.

De ontwikkeling naar een bestuursstructuur in de gemeenschappen buiten Helmond is die naar een dagelijks bestuur van schepenen. Bij de besluitvorming werden soms andere eedspersonen betrokken als borgemeesters, kerkmeesters, armmeesters, gemeintmeesters en geïnstitutionaliseerde vertegenwoordigers van de gemeenschap als viermannen, achtmannen en dergelijke. De kern werd in de achttiende eeuw echter gevormd door de schepenen als dagelijks bestuur. Zij verwierven de status van dagelijks bestuur via een lange weg van besluitvorming dóór, naar besluitvorming vóór de gemeenschap. Net als bij de jaargeboden was de uitgangspositie inspraak van geërfden binnen de gemeenschap, aangevuld met personen die namens die gemeenschap een specifieke functie uitoefenden.

Via twee wegen gingen de schepenen de boventoon voeren. De eerste weg was via hun gerechtelijke bevoegdheden. Ook als de besluitvorming tot stand kwam binnen een uitgebreid gezelschap van inwoners en eedspersonen, eventueel aangevuld met de heer of zijn vertegenwoordiger, kreeg het besluit, inclusief de daarin vervatte sanctie, pas rechtskracht nadat de schepenen tijdens een rechtszitting de ordonnantie hadden vastgesteld en de boetes executabel verklaard. Nog in het begin van de achttiende eeuw is de scheiding tussen besluitvorming en uitvaardiging van de ordonnantie goed te onderscheiden. Steeds meer gingen de schepenen echter de ordonnantie gebruiken als middel om zelfstandig bestuursmaatregelen te nemen. Het mandaat om de ordonnanties uit te vaardigen was gebaseerd op de rechtspraak die zij namens de heer of de Staten-Generaal als rechtsopvolger van de hertog uitoefenden.

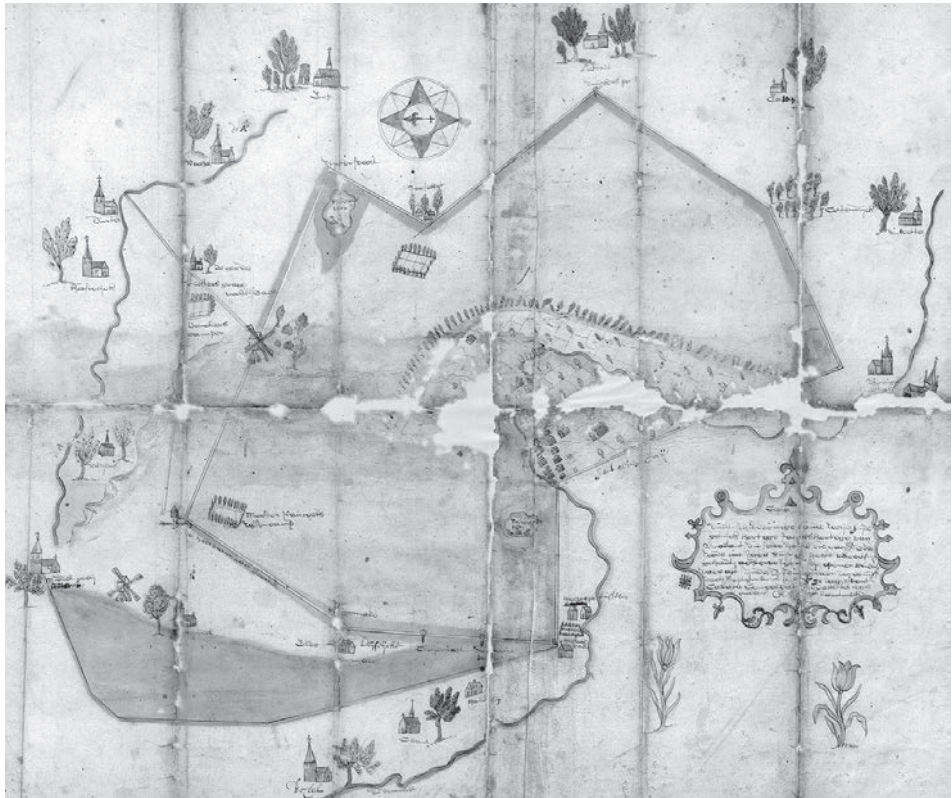
De tweede weg die de schepenen bewandelden naar het dagelijks bestuur was via mandaten die zij van de centrale overheid kregen. Steeds meer dienden de schepenen namens

de gemeenschap rekesten in, waarna bij beschikking mandaat werd verleend aan de regenten om zich op basis van dit mandaat te belasten met de uitvoering. Die uitvoering gebeurde door het regentencollege dat meestal slechts bestond uit de schepenen zonder verdere bemoeienis van heer, kwartierschout, inwoners of andere eedspersonen. Overleg had alleen nog plaats als besluiten moesten worden genomen die niet binnen die structuur pasten.

De grote lijn van de ontwikkeling is daarmee geschetst. Overal buiten Helmond gingen de schepenen het dagelijks bestuur vormen, maar tevens zijn overal lokale verschillen te ontdekken. In Asten bemoeiden de heer en de vrouwe zich gedurende de tweede helft van de zeventiende eeuw en het begin van de achttiende eeuw intensief met de besluitvorming en zij vaardigden samen met de schepenen ordonnanties uit. Hoewel ook daar ordonnanties met sanctie werden uitgevaardigd tijdens een rechtszitting hoefden zij door de aanwezigheid van de heer en vrouwe geen nadruk te leggen op het gerechtelijke mandaat dat zij hadden. Later vervulde de drossaard in Asten de rol die eerder door de heer werd gespeeld. In andere gemeenschappen vervulden de drossaard of de vertegenwoordiger van de kwartierschout eveneens deze rol bij de besluitvorming. Zij maakten voorstellen waarover tijdens vergaderingen werd besloten, waarna zij meestal ook de besluiten mee ondertekenden. In Budel waren de inwoners de grote afwezigen bij de besluitvorming, maar of dat te maken heeft met het ontbreken van gegevens over geldeningen in de resolutieboeken is niet duidelijk. Ook in Lieshout ontbraken de ingezetenen bij de besluitvorming, terwijl daar lang werd vastgehouden aan de uitvaardiging van rechtswege van ordonnanties, ook als die slechts voor intern gebruik waren, zoals de betalingsordonnanties voor de schepenen. In Stiphout was de rol van de eedspersonen marginaal. Zij namen bijna nooit deel aan de besluitvorming, tenzij het besluitvorming betrof waarbij ze uit hoofde van hun primaire functie aanwezig moesten zijn. In Erp waren, meer dan in andere gemeenschappen, de borgemeesters betrokken bij de besluitvorming in de achttiende eeuw.

De vergelijking laat zien dat per gemeenschap moet worden gekeken naar de rol van dagelijks bestuur, uitgebreid bestuur en naburen bij de besluitvorming over de gemeenschap, omdat iedere gemeenschap een eigen ontwikkeling naar een bestuursstructuur doormaakte.

Door de veranderingen in de besluitvorming over de gemeenschap minutieus met elkaar te vergelijken, blijkt het mogelijk het ontstaan van een bestuursstructuur te ontdekken. Die ontwikkeling verliep niet overal hetzelfde en niet overal op hetzelfde moment, maar overal in Peelland ontstond die structuur waarbinnen vertegenwoordigers van de gemeenschap op basis van verleende mandaten de gemeenschap bestuurden. Daarmee is de deelvraag naar veranderingen in besluitvorming over de gemeenschap beantwoord. De vergelijking levert ook een oplossing voor het voorbehoud dat in paragraaf 2.2 werd gemaakt over de autonome bevoegdheid van dorpsgemeenschappen. Zoals de volberechtigde gebruikers van de gemeint slechts de bevoegdheid hadden om regels te maken binnen de grenzen die de uitgever van de gemeint hun verleende, hadden de bestuurders slechts de bevoegdheid om besluiten te nemen op basis van de mandaten die zij van diverse instanties hadden verkregen. De bestuurders werden gemandateerd door de heer, door de bisschop, door de inwoners en later door de centrale overheid.



Afb. 10.1 In 1590 werd een kaart gemaakt van de Roder Heide of Grauwe Gemeint van Sint-Oedenrode. Deze kaart is vaak nagetekend. De bekendste versie is die van landmeter Grooft uit 1650. Dit is een onge-dateerde kopie van de kaart van Grooft (NL-HtBHC, 7633, DStO, inv.nr. 114).

10 Uitbreiding van het publieke domein

10.1 Inleiding

Dit hoofdstuk heeft tot doel de in deze studie geschetste ontwikkelingen in een kader te plaatsen en antwoord te vinden op de deelvraag naar factoren die invloed hadden op veranderingen in de organisatie van gemeint en gemeenschap. In het voorgaande zijn de jaargeboden uitgebreid onderzocht naar hun inhoud, maar ook de manier waarop zij werden samengesteld, wie daarbij waren betrokken en hoe de organisatie in de loop van de tijd veranderde. De geschiedenis van de gemeint en van de jaargeboden gaat zo ver terug, dat de ontwikkeling goed kon worden geschetst. De volgende stap was het onderzoek naar de manier waarop de gemeenschap werd georganiseerd en hoe een bestuurlijke structuur ontstond. De bronnen die daarvan een beeld kunnen geven, gaan minder ver terug in de tijd, maar aan de hand van het voorbeeld van de jaargeboden kon ook deze ontwikkeling worden geschetst. Het onderzoek liet zien dat de ontwikkeling die zich voordeed in de organisatie van de jaargeboden overeenkomsten vertoont met de ontwikkeling van een bestuursstructuur. Zowel in de organisatie van de gemeint als in de organisatie van de gemeenschap is een ontwikkeling te onderscheiden die liep van een groep personen die in voorkomende gevallen afspraken maakte om gemeenschappelijke belangen te behartigen naar een groep waarvoor door een permanente bestuurlijke vertegenwoordiging over allerlei gemeenschappelijke belangen werd besloten.

Deze ontwikkeling deed zich overal voor, maar niet overal op dezelfde wijze. Er werd voortgebouwd op al bestaande instellingen binnen de gemeenschappen. De bestuurders ontleenden hun mandaat aan de hertog of diens opvolgers, de heer, de bisschop en de naburen. Het maakte voor de ontwikkeling naar een bestuursstructuur wel degelijk uit of een gemeenschap een binnen die gemeenschap acterende heer had die zich bemoeide met de besluitvorming. Maar ook deze heren hadden te maken met de realiteit van centrale instellingen die steeds meer lokale zaken tot hun taakgebied rekenden en daarmee het publieke domein steeds verder uitbreidden. Een voorbeeld uit Asten verduidelijkt dat. Het was gebruikelijk dat de heer of de vrouwe toezicht hield op de financiële administratie van de gemeenschap. Toen in 1718 in opdracht van de Staten-Generaal en ten behoeve van de belastinginning reële en personele lijsten waren opgemaakt, eiste Anna Wilhelmina van Doerne, vrouwe van Asten, dat die lijsten aan haar werden overgedragen zodat zij kon controleren of zij volgens de plakkaten van de Staten-Generaal waren opgemaakt.¹ Zij

1 NL-EhvRHCE, 13031, GAs, inv.nr. III/3, Resolutieboek, 1706-1719, 190.

stond op haar rechten als vrouwe van Asten, maar kreeg te maken met de realiteit van het centrale gezag. Binnen de mogelijkheden die de realiteit nog bood, bedde zij haar rechten in.

De lokale verschillen verhinderden echter niet dat overal een bestuursstructuur ontstond waarbinnen vertegenwoordigers van de gemeenschap in opdracht van die gemeenschap, van lokale heer en van bovenlokale heren en instellingen besluiten namen voor de leden van de gemeenschap. Gemeenschap, lokale heren en bovenlokale heren en instellingen waren niet nieuw en het was ook niet nieuw dat lokale gemeenschappen zich moesten houden aan van bovenaf opgelegde regels. In het landcharter van 1292 van hertog Jan I zijn maatstaven opgenomen voor het opleggen van straffen en in de uitgiftebrieven van en beheersreglementen voor gemeintes werden de mogelijkheden die gemeenschappen hadden om hun gemeint te beheren begrensd. Wel nieuw was de lokale bestuursstructuur die in de stad Helmond vanaf de veertiende eeuw en in de plattelandsgemeenschappen vanaf de zeventiende eeuw ontstond.

In het verleden werden deze veranderingen vooral verklaard vanuit de centraliserende macht die uitging van de plakkaten en resoluties van de Staten-Generaal en Raad van State en van de instellingen die namens hen toezicht hielden op de lokale gemeenschappen. Bij dat laatste werd vooral verwezen naar het toezicht door de Leen- en Tolkamer op de financiën en de bevoegdheden die de Raad en Rentmeester-generaal der Domeinen had als toezichthouder op de gemeintes. Deze invloed is onmiskenbaar, maar dit is wel een eenzijdige blik vanuit het centrum naar de periferie. Het verklaart niet waarom de leden van lokale gemeenschappen mandaat verleenden aan hun vertegenwoordigers om in hun naam geld te lenen, waarbij de goederen van ieder lid van de gemeenschap de garantie vormden voor terugbetaling. De schulden stapelden zich op en de vertegenwoordigers deden steeds opnieuw een beroep op het privébezit van de leden van de gemeenschap, maar de inwoners kwamen weinig in opstand tegen deze leningen. Overigens ook niet tegen de besluiten die het bestuur nam waardoor het gebruik van de gemeint werd beperkt. Om vanuit de gemeenschap zelf naar deze veranderingen te kijken, wordt in paragraaf 2 van dit hoofdstuk eerst ingegaan op de invloed die uitging van de idee van goede politie en hoe daarmee werd omgegaan. In paragraaf 3 wordt gekeken naar de manier waarop het centrale bestuur plakkaten en resoluties uitvaardigde waaraan de gemeenschappen zich dienden te houden. Uiteraard is de totale regelgeving te omvangrijk om in dit kader te behandelen. Daarom wordt hierbij teruggegrepen op het eerste deel van deze studie en worden alleen die bepalingen bestudeerd die werden uitgevaardigd over de gemeint. In paragraaf 4 wordt nagegaan hoeveel van deze landelijke regelgeving is terug te vinden in de jaargeboden. Daarmee is het onderzoek terug waar het begon, namelijk de organisatie van het gebruik van de gemeint als voorbeeld voor de organisatie van de gehele gemeenschap.

10.2 Goede politie

In paragraaf 2.2 is ingegaan op de opvattingen over goede politie en het concept van *empowering interactions*. Het begrip politie ontwikkelde zich steeds meer tot equivalent van bestuur en bestuurders ontleenden hun autoriteit aan het feit dat zij zorgden voor goede politie als ordening van de maatschappij tot welzijn van de inwoners. Doordat de op-

vattingen over die goede politie doordrongen tot het lokale niveau en ook daar werden toegepast, werd de tendens versterkt. De uitbreiding van het publieke domein werd niet alleen van bovenaf opgelegd (top-down), zij werd evenzeer van onderaf (bottom-up) gewenst, omdat een goede ordening een gunstig effect zou hebben op het welzijn van de lokale samenleving. Het onderzoek heeft laten zien dat binnen de gemeenschap een centraliserende beweging valt te onderkennen van besluitvorming door de gemeenschap naar besluitvorming namens de gemeenschap. Als de idee van een goede ordening van de maatschappij tot welzijn van de ingezetenen was doorgedrongen op lokaal niveau en er sprake was van een bottom-up beweging, dan moet dat ook blijken uit de lokale besluitvorming. Dan moeten ook op lokaal niveau bestuurders autoriteit hebben ontleend aan het feit dat zij maatregelen namen in het belang van een geordende lokale samenleving.

Een korte zoektocht op internet levert een scala aan vermeldingen op van instellingen met publieke macht die een beroep deden op het belang van goede politie. Spanninga vermeldt in zijn proefschrift een Fries plakkaat uit 1601 dat gaat over de bestuursvorm die Friesland had vóór 1498.² Volgens dat plakkaat bevonden de Staten van het land zich in 1601 in dezelfde toestand van vrijheid als vóór het aannemen van een landsheer en kon een regering worden gevormd 'tot hanthawinghe der vrijheijt, privilegien ende goede policie'. In 1814 besloot de gouverneur van de provincie Brabant dat het nieuwe Franse metriek stelsel gehandhaafd diende te blijven.³ Dit gebeurde nadat op het platteland was geklaagd over het door elkaar gebruiken van het oude matenstelsel naast het nieuwe metriek stelsel – wat tot misstanden kon leiden – terwijl een goede politie vereiste en ook de soeverein wenste dat het Franse stelsel gehandhaafd bleef. Gildes beriepen zich eveneens op de weldaad van orde. De in 1562 door het Mechelse gilde van metaalgieters opgestelde verordening werd uitgevaardigd 'om te verhoeden ende te versiene op de gebreken ende valsheyt, oick ordere, ende goede policie te stellen op de ongeregeltheit van der neeringhe ...'.⁴ Vergelijkbaar is de aanhef van de verordening van het Valkenswaardse Sint-Nicolaasschutsgilde uit 1609:⁵

Dit is de ordonnantie van de heeren schutten des Dorps Weerde gerenoveert, met oorloff ende consult van den heere van Waelre, Weerde, ende Aelst, omme te schieten den sondaegs nae sSinxten en voort alle daegen naar 's lands placaten, om te moogen onderhouden, ende om eene goede policie ende eendragt altijt te hebben in de gemeente.

Deze voorbeelden laten zien dat ook in de Nederlanden de door Holenstein genoemde instellingen met publieke macht de ordening van de maatschappij tot hun taakgebied rekenden en een beroep deden op het begrip goede politie om bestuurlijke maatregelen te legitimeren.⁶

Ook in Peellandse jaargeboden en schepenordonnanties wordt verwezen naar goede politie en naar bestuurlijke maatregelen die werden genomen met als motivering het welzijn van de ingezetenen. In het voorgaande zijn al enkele zaken terloops genoemd. In As-

2 Spanninga, *Gulden vrijheid*?, 56 noot 15.

3 Smeets, Cleerdin, *Bestuur en administratie*, 47.

4 Lehr, 'Klokkengieters', 13.

5 Zie de website van het St. Nicolaasgilde Valkenswaard: www.st-nicolaasgilde.nl/oude%20geschriften.htm (ge raadpleegd 14 september 2017).

6 Holenstein, 'Introduction', 26.

ten was het begrip in 1659 zo ingeburgerd dat in de jaargeboden in de taakomschrijving van de gezworenen werd opgenomen dat zij goede politie moesten houden op de gang van zaken bij het turfsteken en heide maaïen.⁷ Zowel in 1659 als in 1663 werd bij bedreigingen van huis en persoon van de predikant gesteld dat dit niet hoorde te gebeuren in een gemeenschap van goede politie.⁸ In 1678 verwees Everard van Doerne naar zijn reglement uit 1659 als zijnde 'ons leste opgestelde reglement en goede politie'.⁹ De Astense heren en vrouwen vaardigden dorpsreglementen uit tot welvaren van de ingezetenen.¹⁰ In Erp werden de jaargeboden door schepenen en borgemeesters jaarlijks vernieuwd 'ten oirbaer' (tot voordeel) van de ingezetenen.¹¹ Toen een van de nieuw gekozen borgemeesters weigerde om de eed te komen afleggen, vaardigden de Erpse schepenen een ordonantie tegen hem uit. Dit deden zij ter handhaving van de politie.¹² In Bakel verviel bij overlijden een peelveld aan de peelmeesters die er tot 'welvaren' van de gemeint over mochten beschikken.¹³ In de aanhef van de jaargeboden van Vlierden staat dat 'eene goede ordre zoo tot welzijn van eene gemeenten in 't generaal als van de ingeseetenen van dien in 't particulier streckende is'.¹⁴ Na een steekpartij in Vlierden in 1778 werd gezegd dat dit niet mocht gebeuren in een land waar goede justitie en politie heerste.¹⁵ In Deurne namen drossaard en schepenen in het jaar 1711 twee keer een besluit tot 'maintien van een goede policie'.¹⁶ In september gebeurde dat toen werd bevolen tot betaling van de gemene middelen en in november toen zij het herbergen van vagebonden verboden. Bij dat laatste deden zij behalve op de handhaving van de goede orde, ook een beroep op het hierover op 28 april 1691 uitgevaardigde plakkaat van de Staten-Generaal.¹⁷

Dit zijn allemaal voorbeelden waaruit blijkt dat ook op lokaal niveau maatregelen werden genomen die werden gelegitimeerd door te verwijzen naar de goede ordening oftewel politie. Zowel op centraal als op lokaal niveau was het welzijn van de ingezetenen het argument dat door besluitvormers werd gebruikt om maatregelen op te leggen. Wat die ingezetenen zelf vonden van het feit dat over hen werd beslist, en niet met hen, blijkt niet uit de verslaglegging. Voor een groot deel stond de besluitvorming altijd al los van de ingezetenen. Het onderzoek naar de ontwikkeling naar een bestuursstructuur maakte duidelijk dat het lokale mandaat zowel in Helmond als in de niet-stedelijke gemeenschappen was gebaseerd op verschillende grondslagen. Het mandaat van de ingezetenen was niet nodig voor maatregelen die werden genomen op basis van het mandaat van hertog, heer of kerk. Waar dat wel nodig was, bij het aangaan van financiële verplichtingen door de gemeenschap, werd formeel vastgehouden aan de per besluit gegeven toestemming. Dit gebeurde weliswaar door die toestemming te ontleen aan het feit dat er geen bezwaar was gemaakt, maar dat verandert niets aan het uitgangspunt dat werd gehandeld met mandaat van de inwoners.

Het is wel nodig te benadrukken dat de idee van goede politie niet gelijk is aan het mandaat dat nodig was tot het nemen van besluiten. Het overstijgt dat mandaat en gaat uit van de verplichting van degenen die boven de ingezetenen zijn gesteld om voor de onder hen gestelden te zorgen of, zoals het in Erp werd verwoord: 'eet- en amptshalven v[er]pligt zijn voor de gemeente te sorgen'.¹⁸ Het mandaat zorgde dat organen de bevoegdheid hadden om bepaalde besluiten te nemen. Het principe van de goede politie verplichtte degenen die geroepen waren tot besluitvorming de hun opgelegde bevoegdheid zodanig uit te voeren dat het gemeen belang er het beste mee was gebaat. Er is uiteraard wel een verband. Het feit dat de maatschappij was doordrongen van het besef dat een goede orde leidde tot

welzijn van de ingezetenen, maakte de geesten rijp voor de idee dat regelgeving een goede zaak was en het algemeen belang moest dienen. Dat maakte uitbreiding van het publieke domein tot een zaak van algemeen belang. Die regelgeving diende wel te zijn gebaseerd op het mandaat dat de besluitvormers hadden ontvangen.

Hoe de regelgeving op lokaal niveau in handen kwam van het dagelijks bestuur, is onderzocht in hoofdstuk 9. In de volgende paragraaf wordt gekeken hoe op centraal niveau de regelgeving ten aanzien van lokale gemeenschappen zich uitbreidde.

10.3 Centrale regelgeving inzake gemeintes

Gemeintes werden uitgegeven door de hertog en door lokale heren. Waar het om vroege centrale regelgeving gaat, had die vooral te maken met de gemeintes die onder het gezag van de hertog vielen. In latere eeuwen, met name na 1648, werden de verschillen tussen hertogsdorpen en heerlijkheden minder en was centrale wetgeving steeds meer ook van toepassing op heerlijkheden. Voor de vroege periode worden echter de door de hertog uitgegeven gemeintes als uitgangspunt genomen, maar er zijn uiteraard raakpunten, want zelfs de hoge heerlijkheden hadden vanaf het moment dat zij waren opgenomen in de Brabantse machtsstructuur te maken met centrale regelgeving.

De gebruiksregels voor de gemeint werden opgesteld door de gebruikers, waarbij zij zich dienden te houden aan de grenzen die waren gesteld in de uitgifte- of beheersbrieven. De hertog of zijn vertegenwoordiger bemoeide zich pas met het beheer en het gebruik wanneer er onenigheid was tussen gemeenschappen, wanneer de gebruikers uitbreiding van rechten wilden, of indien de hertog zich benadeeld voelde in zijn rechten. Voorbeelden daarvan zijn de onduidelijkheid over de exacte grens tussen twee gemeintes, de behoefte om delen van de gemeint te verkopen om een kerk te bouwen en het 'rastelement' door Filips de Goede in 1463. Deze beslaglegging rechtvaardigde de hertog met het argument dat gemeenschappen grond gebruikten die buiten de uitgiftebrieven viel of dat hij jarenlang met te lichte munt was betaald. Zijn optreden doet vermoeden dat de hertog uit was op de verwerving van extra inkomsten, maar dat verandert niets aan het beroep dat de hertog deed op inbreuk op zijn rechten.

Uiteraard is dit te zwart-wit gesteld, want de gemeint is niet los te zien van de gemeenschap die de bezitter was. De rechtspraak, ook al werd er recht gesproken volgens de lo-

7 NL-EhvRHCE, 13031, *GAs*, inv.nr. III/3, Resolutieboek, 1706-1719, 34-50, gebod (1).

8 NL-EhvRHCE, 13031, *GAs*, inv.nr. III/1, Resolutieboek, 1656-1667, 4, 4v, 16v, 17.

9 NL-EhvRHCE, 13028, *SAs*, inv.nr. 82, Schepenprotocol, 1677-1679, 57v.

10 NL-EhvRHCE, 13031, *GAs*, inv.nr. III/1, Resolutieboek, 1656-1667, 1, 1v; inv.nr. III/3, Resolutieboek, 1706-1719, 407; inv.nr. III/4, Resolutieboek, 1719-1747, 30, nr. 27.

11 NL-HtBHIC, 7687, *DE*, inv.nr. 40, Keuren en breuken, 1622, aanhef.

12 NL-HtBHIC, 7687, *DE*, inv.nr. 2, Register van resoluties, 1700-1722, 179v.

13 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 424, 'Register van den titel van vercryg van de Peel', ca. 1670-1770, f. 193-204v, gebod 71.

14 NL-EhvRHCE, 13129, *GVI*, inv.nr. 20, Resoluties, 1771-1790, 33v-43v, aanhef.

15 NL-EhvRHCE, 13131, *SVI*, inv.nr. 10, Civiele en criminele processtukken, 17-19^e eeuw, 214-220.

16 NL-EhvRHCE, 13181, *GD*, inv.nr. 70, Resolutiën, 1711-1716, 17v, 18, 21-22.

17 Cau, *Groot Placaet-boeck* IV, 504-506.

18 NL-HtBHIC, 7687, *DE*, inv.nr. 2, Register van resoluties, 1700-1722, 196v.

kale costumen, was gehouden aan bovenlokale richtlijnen. Wie voor een moord op de gemeint voor de rechter moest verschijnen, werd niet anders beoordeeld dan de moordenaar die in een herberg zijn euvelaad had begaan. Behalve de rechtspraak was uiteraard ook de verdediging van het hertogdom een zaak die bovenlokaal was. Maar ook ten aanzien van de gemeint waren er grensoverstijgende belangen. In de kwartierrekeningen staan inkomsten die de hertog ontving voor op de gemeint aangetroffen bijenzwermen.¹⁹ Die kwamen de hertog toe op basis van zijn recht op 'gestragierde' goederen, goederen zonder eigenaar. De eerlijke vinder kreeg de helft van de waarde, maar wie een bijenzwerm confisqueerde werd beboet. Ook het recht op zwanen- en ganzendrift en de jacht overstegen het lokale belang. Deze rechten reserveerden zowel hertog als particuliere heren voor zichzelf of zij verpachtten die rechten aan individuele personen en bijna nooit behoorde de jacht tot het gebruiksrecht van de gemeint. De vroege centrale regelgeving heeft vaak te maken met grensoverstijgende zaken, zoals bijenzwermen, zwanen, ganzen, wild en vis, die zich niet hielden aan door de mens bepaalde grenzen.

10.3.1 Wegen en waterlopen

Ook de wegen en wateren die gemeintes en gemeenschappen doorkruisten, waren van bovenlokaal belang. Hierover ontstonden dan ook al vroeg bovenlokale regels. Op 24 mei 1503 en 9 maart 1506 werden per plakkaat hertogelijke ordonnanties uitgevaardigd met daarin de verplichting tot het onderhoud van wegen en waterlopen.²⁰ In 1546 vaardigde keizer Karel V als hertog van Brabant een plakkaat uit inzake de watermolens op Aa en Dommel.²¹ Dit gebeurde nadat een commissie klachten had onderzocht over wateroverlast ondervonden door bezitters van stroomopwaarts gelegen gronden. Die overlast ontstond



Afb. 10.2 In 1546 vaardigde keizer Karel V als hertog van Brabant een plakkaat uit inzake de watermolens op de rivieren Aa en Dommel. Dit plakkaat was ook van toepassing op de watermolen bij Stipdonk (Sermoise, *Nivellement de la vallée de l'Aa*, 1818. NL-EhvRHCE, *Topografisch Historische Atlas*, 175257-002).

door het opstuwen van water door watermolens en door andere belemmering zoals viskorken. Deze commissie had per watermolen vaste pegels of peilmerken vastgesteld. De molenaars mochten het water niet hoger opstuwen. Alle latere ordonnanties waren gebaseerd op dit hertogelijke plakkaat, steeds met het motief dat de onderdanen schade leden door het slechte onderhoud van wegen en wateren en door het opstuwen van water bij de watermolens tot boven de pegel. Tot 1653 ontving de Raad en Rentmeester-generaal der Domeinen een deel van de boetes die hij oplegde bij het uitvoeren van de schouw. In 1653 bepaalden de Staten-Generaal dat de lokale gemeenschappen moesten betalen voor de opgelegde schouw. De Raad en Rentmeester-generaal kreeg daarna een vergoeding die de gemeenschap, of het nu dorpen, gemeijnten of polders waren, moest betalen, ook als geen overtredingen waren geconstateerd. De motivering daarvoor was dat 'dit is een saecke het ghemeijn beste ende welvaren van den lande, soo wel in het generael als particulier aengaende'.²²

Het belang van het juiste beheer van de wegen en wateren blijkt uit de vele keren dat de ordonnantie werd herhaald. De ordonnantie uit 1653 was, op de bepaling over de vergoeding na, een heruitgifte van de ordonnanties uit 1634 en 1646, die weer terugverwezen naar de ordonnantie op de watermolens uit 1546. De ordonnantie uit 1653 werd nog de gehele achttiende eeuw gebruikt. In 1750 deed de Raad van State uitspraak nadat de Raad en Rentmeester-generaal een klacht had ingediend, omdat de officier en regenten van Oss weigerden hem te assisteren bij de schouw. De Raad en Rentmeester-generaal werd in het gelijk gesteld en hij stuurde met die uitspraak in de hand alle gemeenschappen in de Meierij nog maar eens het plakkaat uit 1653 toe.²³

De bemoeienis van Staten-Generaal, Raad van State, Raad en Rentmeester-generaal en de Leen- en Tolkamer met de wegen en waterlopen had weliswaar gevolgen voor de lokale gemeintes, maar ging ook boven het lokale belang uit. De bemoeienis van deze instellingen met de gemeint ging echter verder dan alleen wegen- en waterlopen en tornde daarbij aan de rechten op beheer die de gebruikers hadden gekregen. Dat was het geval waar inbreuk werd gepleegd op het recht op de jacht en waar de exploitatie van de producten die de gemeint opleverde, aan banden werd gelegd. Ook de verplichting om bepaalde hoeveelheden hout te planten en delen van de gemeint te vervreemden valt daaronder.

10.3.2 Jacht

Al in 1643 verboden de Staten-Generaal voor dat deel van Brabant dat onder hun gezag viel de jacht op hazen, konijnen en vliegend wild aan zowel geestelijke als wereldlijke personen.²⁴ De publicatie en handhaving werd in handen gelegd van de Raad en Rentmeester-generaal der Domeinen. Dit was slechts een korte algemene ordonnantie. In 1656 vaardigde de Raad van State een ordonnantie uit met een reglement op de jacht in de Mei-

19 Voorbeeld: NL-EhvRHCE, 113-10190, *CmARAB O-g*, inv.nr. 2789, Gecombineerde rekening van de schouten, 1390-1391.

20 NL-EhvRHCE, 113-10190, *CmARAB Rk*, inv.nr. 136, Oorkondenregister, 1494-1514, f. CLII, CLIIv, CXCIXv-CC.

21 NL-EhvRHCE, 113-10190, *CmARAB Rk*, inv.nr. 642, Register verificatie rekening audiercier, 1545-1548, f. XLVII-LIIIv; gedateerd 10-04-1545 voor Pasen = 10-04-1646.

22 Cau, *Groot Placaet-boeck I*, 1260-1265.

23 NL-EhvRHCE, 13000, *GAR*, inv.nr. 2/1, Ingekomen plakaten, 1743-1754, 97v-98v, 101-103, 122v, 143v, 144.

24 Cau, *Groot Placaet-boeck I*, 1360, 1361.

erij van 's-Hertogenbosch dat in 1661 op details werd aangepast.²⁵ Het was een uitgebreid reglement van 49 artikelen. In het tweede artikel werd de jacht op groot wild, hazen, konijnen en vliegend wild verboden, behalve voor diegenen die volgens de privileges van Brabant daartoe waren bevoegd. Toen in 1675 de wildstand slecht was, werd op 23 augustus zelfs het jagen door gerechtigde personen verboden voor een periode van drie jaar.²⁶

Dit tweede artikel in het jachtreglement kon tot verwarring leiden, zeker als de lokale gemeenschap het recht op de jacht op de gemeint had verkregen, zoals Aarle, Rixtel en Beek.²⁷ De dorpsvergadering die op 24 september 1718 in Aarle-Rixtel werd belegd, had te maken met een verkeerde interpretatie.²⁸ De Raad en Rentmeester-generaal had inwoners aangeklaagd, omdat zij hadden gejaagd. Het beroep dat de gehele gemeenschap vervolgens deed op het recht op de jacht dat zij hadden verkregen bij de uitgifte in 1300 en het beheersreglement uit 1359, had succes. Zeer snel, al op 4 oktober 1718, stelden de Staten-Generaal de inwoners van Aarle-Rixtel in het gelijk.²⁹

In de meeste gemeenschappen hadden de inwoners niet het recht om te jagen verworven en was de jacht op wild voorbehouden aan particuliere heren of personen aan wie zij de jacht hadden verpacht. In de achttiende eeuw hadden deze heren of de pachters moeite om hun alleenrecht te handhaven. In 1739 deden smalheren en pachters van de wildbanen van Tilburg, Goirle, Loon op Zand, Haaren, Udenhout, Berkel, Oisterwijk, Helvoirt, Esch, Heeze en Leende een beroep op de Raad van State om ongestoord van hun recht op de jacht te kunnen genieten.³⁰ Zij schakelden niet hun eigen schout of de schout van hun verpachter in om hun recht te halen, maar de Raad van State. Opvallend is ook het verzoek van de nieuwe heer van Heeze en Leende in 1760 om het recht op vrije warande te krijgen.³¹ Zijn recht bleek te zijn vervallen, omdat zijn voorganger had verzuimd om binnen drie maanden na het reglement van 1656 zijn bewijs van recht op vrije warande te overleggen.³² Het werd hem gegund, maar dit ootmoedig verzoek staat ver af van de middeleeuwse rechten van vrije hoge heerlijkheden waar de hertog van Brabant slechts het recht van bede en klokkenslag had. Het laat goed zien dat het publieke domein zich had uitgebreid en de centrale instellingen zich ook bemoeiden met de rechten van heren van hoge heerlijkheden.

10.3.3 *Producten van de gemeint*

Enkele van de bijproducten van de gemeint waren de honing en de was die de bijen opleverden die op de gemeint werden gezet. De jaargeboden van Sint-Oedenrode bevatten een bepaling waaruit blijkt dat het plaatsen van kasten en korven was beperkt tot gerechtigde personen, waarbij de een meer rechten had dan de ander.³³ Aan het einde van de zeventiende eeuw blijkt het niet meer afhankelijk van lokale geboden wie recht had op het plaatsen van bijenkasten. In 1664 reageerden de Staten-Generaal op een verbod dat de Staten van Holland en West-Friesland hadden opgelegd voor het plaatsen van bijenvolken op hun grondgebied door Brabantse bijenhandelaars, tenzij met octrooi en mits Hollanders hun bijen ook in Brabant mochten zetten.³⁴ De Staten-Generaal verklaarden daarop dat het de ingezetenen van de Verenigde Nederlanden vrij stond om hun bijenvolken in Brabant te plaatsen.

Voor veel Peellandse gemeenschappen was het hoofdproduct van de gemeint turf. Ook in gemeenschappen buiten het echte peelgebied, zoals bijvoorbeeld in Stiphout, werden

turfplaggen gestoken.³⁵ Behalve het eenmalige aankoopbedrag bij de uitgifte van de gemeint betaalden de gemeenschappen jaarlijks voor het gebruik. Toch werd ook het recht om turf te steken in de zeventiende eeuw onderdeel van landelijk beleid en waren het niet langer alleen de lokale gemeenschappen die bepaalden op welke manier en hoeveel er mocht worden gestoken. In 1683 waarschuwde de Raad van State dat iedereen die in de Meierij van 's-Hertogenbosch turf wilde steken in hooi- of weilanden, eeuwsels, akker- of moerlanden, verplicht was een speciaal octrooi aan te vragen waarin tevens borgen werden geëist voor betaling van belastingen over deze landen.³⁶ Wie zonder dat octrooi handelde, verbeurde volgens het domeinrecht vijftig gouden realen (honderdvijftig gulden). De ordonnantie is algemeen gesteld, maar indien dit ook gold voor de turfgronden op de gemeintes, dan was dit een behoorlijke ingreep in het bezitsrecht dat de lokale gemeenschappen op hun gemeint hadden. In paragraaf 10.4 wordt gekeken wat de invloed hiervan was.

In 1716 herhaalden de Staten-Generaal nog eens de bepaling dat slechts mocht worden geturfd met speciaal octrooi en dat turf niet zonder toestemming mocht worden uitgevoerd, omdat dit tot nadeel was van de gemene zaak.³⁷ Ook hier werd met een beroep op het algemeen welzijn ingegrepen in lokale zaken. In 1756 verbood de Raad van State zelfs aan borgemeesters en regenten om turf, heideplaggen of schaarhout te verkopen zonder per keer expliciet toestemming te hebben verkregen van de vergadering van regenten.³⁸

Toch was de beweging naar meer centrale regelgeving over de gemeint niet alleen top-down. Dat blijkt uit de handelwijze van de regenten van Someren. In 1686 vaardigden de schepenen van Someren een reglement uit voor het gebruik van de gemeint.³⁹ In 1765 werd dit reglement, zonder de sinds 1686 vervallen bepalingen maar inclusief de sindsdien aangebrachte wijzigingen, aangeboden aan de Staten-Generaal. 'Baatsoekende mensen' misbruikten de Peel en benadeelden elkaar.⁴⁰ Daartegen moest worden opgetreden, maar het reglement uit 1686 was niet goedgekeurd door de Staten-Generaal, zodat men de misbruikers niet aan hun plicht kon houden. De Somerense regenten hadden de vaststelling van de artikelen in hun reglement van de Peel nodig om de gerechtigde gebruikers in de pas te laten lopen. Ook hier is een lange weg gegaan van het gezamenlijk opstellen door de gebruikers naar een van bovenaf opgelegd reglement. Aan het einde van die weg wilden de regenten via een mandaat van de centrale overheid een bevestiging van hun recht om op te treden tegen misbruik.

25 Cau, *Groot Placaet-boeck* II, 2499-2458, 2659, 2760.

26 Cau, *Groot Placaet-boeck* III, 628.

27 Enklaar, 'Kort begrip', 198-199.

28 Zie paragraaf 9.7.

29 NL-EhvRHCE, 13000, GAR, inv.nr. 2/12, Ingekomen plakaten 1712-1720, 04-10-1718.

30 Cau, *Groot Placaet-boeck* VI, 617-618.

31 Ketelaar, 'Heerlijkeitsgevolgen', 37.

32 Cau, *Groot Placaet-boeck* VIII, 680.

33 Zie paragraaf 4.5.

34 Cau, *Groot Placaet-boeck* II, 3149-3150.

35 NL-EhvRHCE, 12299, SSr, inv.nr. 4, Resolutie- en vonnisboek, 1737-1751, 19.

36 NL-HtBHIC, 342, *Plakaten*, inv.nr. 1, Plakaten, 1540-1683, 14-08-1683.

37 Cau, *Groot Placaet-boeck* V, 826-827.

38 NL-EhvRHCE, 13000, GAR, inv.nr. 2/2, Ingekomen plakaten, (1750) 1755-1769, 33-34.

39 NL-EhvRHCE, 13084, *GSom*, inv.nr. 11/2a, Ampliatie Ceuren, 1686-1709.

40 Cau, *Groot Placaet-boeck* IX, 783-786.

10.3.4 *Pootplicht*

In paragraaf 4.12 is de overgang van pootrecht naar pootplicht in 1696 al besproken. Het tekort aan hout was nijpend. Dat is af te lezen aan de vele keren dat het bevel uit 1696 tot het beplanten van de Meierij van 's-Hertogenbosch met het bijbehorende uitgebreide reglement werd uitgevaardigd, de instructies over de manier waarop geplant diende te worden, nadere uitleg van bepaalde artikelen in het reglement en het verbod om takken af te breken.⁴¹ De bepalingen zijn gedetailleerd en bevatten veel informatie over de bosbouw in die tijd. Zo bepaalt artikel 4 dat smalle wegen slechts beplant dienden te worden aan de noordzijde, omdat anders de wegen wellicht onbruikbaar konden worden door het ontbreken van de zuiderzon. Het reglement werd in 1696 uitgevaardigd, omdat het ontbreken van brand- en timmerhout tot ongerief leidde voor de ingezetenen en tot nadeel van de Domeinen. Dat nadeel sloeg op het gebrek aan inkomsten uit de houtschat. De houtschat, die volgens de poortkaarten aan de hertog moest worden betaald voor iedere op de gemeint gevelde boom bleef gehandhaafd, ook toen de pootplicht was ingesteld. De Raad en Rentmeester-generaal verdiende derhalve aan iedere boom. Dat was een belangrijke bron van inkomsten, zoals blijkt uit de vele ordonnanties en publicaties over de manier waarop de houtschat en het rentmeesterschap op de inning werden verpacht.⁴² Degene die de inning pachtte, moest op de hoogte zijn van de bepalingen die per plaats konden verschillen en daarom bevatten de condities op de verpachting van houtschat en rentmeesterschap ook uittreksels van de poortkaarten.

Omdat de pachter van de houtschat tevens onderrentmeester van de Domeinen was, hield hij niet alleen toezicht op betaling van de houtschat over gevelde bomen, maar ook op andere rechten van de Raad en Rentmeester-generaal. In 1745 wees Raad en Rentmeester-generaal Filip Willem de Schmeling de pachters nog eens op hun verplichtingen.⁴³ Zij moesten zorgen dat de rechten van de Domeinen niet werden geschaad, toezien op gevonden bijenzwermen en op vreemde paarden en runderen, op de conditie van de wegen en waterlopen en bovendien het clandestien in bezit nemen van delen van de gemeint tegengaan. Daarnaast moest de pachter toezien op de eikelhoven en boomplantages. Daarmee wordt goed duidelijk dat het toezicht op de gemene gronden, voorheen een taak van de kwartierschout, was overgenomen door de Raad en Rentmeester-generaal der Domeinen en zijn vertegenwoordiger de pachter van de houtschat. Uiteraard was dit alleen het geval in statendorpen. In heerlijkheden waren de door de particuliere heren aangestelde officieren verplicht toe te zien op de uitvoering van de bepalingen in het pootreglement van 1696.⁴⁴

10.3.5 *Vervreemden gemeint*

Het recht om gebruiksrechten te verkopen en om delen van de gemeint te mogen vervreemden werd in paragraaf 6.4 genoemd als bewijs van het volledige recht op beheer van de gemeint. Gemeenschappen die dit recht hadden, maakten er slechts spaarzaam gebruik van. In de middeleeuwen was dat bijvoorbeeld ten behoeve van de bouw van een kerk. Later was het vooral de door de vele oorlogen oplopende schuldenlast die gemeenschappen dwong tot verkoop van delen van de gemeint. Het bleef echter iets waartoe de gemeenschap alleen in een noodgeval overging. De gemeenschappelijke gronden waren

immers noodzakelijk voor de bedrijfsvoering van het gemengd landbouwbedrijf. Dit botste in de achttiende eeuw met de ideeën van het fysiocratisme.⁴⁵ In feite speelde zich in de achttiende eeuw in de praktijk de strijd af tussen de idee van de *tragedy of the commons* en de idee van de *blessing of the commons*. De lokale gemeenschap zag de gemeint als een zegening, de centrale instellingen zagen de onontgonnen gronden als een tragedie. Wanneer zij om advies werden gevraagd over de verkoop van gemeenschappelijke gronden, protesteerden de lokale gemeenschappen en gaven zij een negatief advies waarbij ze erop wezen dat er al te weinig gemeint was.⁴⁶ Toch werd via wetgeving steeds meer grond uitgegeven om in cultuur te worden gebracht.

Al in 1660 verleende de Raad van State toestemming voor het in cultuur brengen van landerijen die eertijds bebouwd waren geweest, maar die gedurende de oorlog waren verlaten.⁴⁷ Tevens mochten percelen worden afgescheiden van gronden die eerder nooit in cultuur waren gebracht – om die te gaan bewerken – en er mochten huizen op worden gebouwd. Bovendien werd voor een periode van tien jaar vrijstelling verleend van lands- en dorpslasten en daarnaast hoefde voor het vee dat bij de nieuwgebouwde huizen hoorde tien jaar lang geen hoorngeld en zoutgeld te worden betaald. Die vrijstelling gold vanaf het moment dat het land daadwerkelijk in cultuur was gebracht, dan wel het huis was gebouwd. Wel verplichtte degene die de grond kocht zich om na afloop van de vrijdom nog vijftien jaar de grond te bebouwen, tenzij in geval van oorlog of grote sterfte. Dit octrooi gold in de eerste plaats voor gemeenschappen die rechtstreeks onder de Staten-Generaal vielen en niet beschikten over een in het verleden uitgegeven octrooi om delen van hun gemeint te verkopen. Maar ook heerlijkheden en gemeenschappen met een octrooi kregen hiermee te maken. Wanneer zij delen van hun gemeint wilden verkopen, moest de Raad en Rentmeester-generaal tijdig op de hoogte worden gesteld, waarna hij een inspectie uitvoerde om te kunnen oordelen of de verkoop gebeurde op een zo gunstig mogelijke manier voor de gemeenschap die bezitter van de gemeint was. Bovendien werden de verkochte percelen ondergebracht in de cijnsboeken van de Domeinen.

Met dit octrooi werd gebroken met de bestaande situatie waarin volberechtigde gebruikers het recht hadden om gezamenlijk hun rechten in de gemeint of delen van hun gemeint te verkopen. De Raad en Rentmeester-generaal moest goedkeuring hechten aan de verkoop en bovendien werd een nieuwe cijns op het perceel gevestigd. Als de gemeenschap een deel van haar gemeint verkocht, dan betaalde de nieuwe particuliere bezitter een jaarlijkse cijns aan de gemeenschap die vervolgens dat geld gebruikte om daarmee (een deel van) de jaarlijkse cijns aan hertog of smalheer te betalen. Uit de omschrijving in

41 NL-EhvRHCE, 13000, GAR, inv.nr. 2/1, Ingekomen plakaten, 1743-1754, 19-20, 41v, 44, 44v, 160v, 161, 1743, 21-10-1745, 05-01-1746, 1753 NL-HtBHIC, 342, *Plakaten*, inv.nr. 4, *Plakaten*, 1746-1757, 13-02-1749; Cau, *Groot Placaet-boeck* IV, 1200-1202, 29-10-1696; V, 1328-1330, 09-06-1714; IX 583-585, 02-05-1777.

42 NL-EhvRHCE, 13000, GAR, inv.nr. 2/1, Ingekomen plakaten, 1743-1754, 123-128, 1751; inv.nr. 2/2, Ingekomen plakaten (1750) 1755-1769, 91-120, 170-172, 182v-187, 228-253, 267, 267v, 09-07-1760, 21-10-1762, 09-11-1763, 07-02-1766, 26-04-1769; inv.nr. 2/8, Ingekomen resoluties, 1722-1730, 11-07-1729; Cau, *Groot Placaet-boeck* IX, 1208, 26-04-1769.

43 NL-HtBHIC, 342, *Plakaten*, inv.nr. 3, *Plakaten*, 1726-1745, 1745.

44 Cau, *Groot Placaet-boeck* IV, 1200-1202.

45 Zie paragraaf 2.3.

46 Van Zalinge-Spooren, 'De rol van geërfden en naburen', 222-223.

47 Cau, *Groot Placaet-boeck* II, 2625-2618.

het octrooi van 1660 wordt niet duidelijk of die domaniale cijns voor het nieuwe erf ook werd gevestigd op gronden die onderdeel waren van aan gemeenschappen uitgegeven gemeintes. Uit de beschikking op een rekest van de regenten van Schijndel in 1718 over de manier waarop met de vrijdom van belastingen moest worden omgegaan, wordt duidelijk dat ook grond van gemeintes onder het octrooi viel. De Raad en Rentmeester-generaal had nieuwe erven afgepaald en verkocht en hief over die nieuwe erven een jaarlijkse grondcijns.⁴⁸ De in 1309 door de hertog aan Schijndel uitgegeven gemeint besloeg het gehele grondgebied en dat werd in 1465 erkend door Filips de Goede. Omdat er in Schijndel geen andere gronden waren dan particuliere gronden en gemeint, moeten de door de Raad en Rentmeester-generaal uitgegeven nieuwe erven onderdeel zijn geweest van de gemeint. Over de nieuwe erven in Schijndel werd derhalve cijns betaald volgens de uitgifte van 1309. Die moest sinds 1314 aan de Helmondse heer worden voldaan. Bovenop die al bestaande cijns die op de gehele gemeint rustte, kwam nu de cijns die sinds 1660 aan Domeinen moest worden betaald voor nieuw uitgegeven erven.

Uit een publicatie van de Raad van State in 1742 blijkt dat met de verplichting om de Raad en Rentmeester-generaal te laten weten wanneer de verkochte grond in cultuur was gebracht, nogal slordig werd omgegaan.⁴⁹ Daarom werd aan het octrooi van 1660 toegevoegd dat het in cultuur brengen binnen drie maanden bij de Raad en Rentmeester-generaal moest worden gemeld, anders verviel het recht op vrijstelling. De lokale officieren moesten over het in cultuur brengen een akte opmaken die vervolgens door de aanvrager van de belastingvrijstelling moest worden ingeleverd bij Domeinen. Bovendien moest de officier van het opmaken van die akte mededeling doen aan de Raad en Rentmeester-generaal.

De Leen- en Tolkamer, waarvan de Raad en Rentmeester-generaal der Domeinen de voorzitter was, kreeg op 10 augustus 1790 van de Raad van State de bevoegdheid om ongecultiveerde gronden uit te geven tot een maximum van tien lopenzaad zonder dat daarvoor inspraak nodig was van de gemeenschap waar de gronden lagen.⁵⁰ Voor percelen met een omvang tussen tien en zestig lopenzaad moest nog wel advies worden gevraagd aan de lokale regenten. Toen konden de gemeenschappen helemaal niet meer zelf beslissen over verkoop van hun gemeenschappelijke gronden. Ook al gaf de gemeenschap een negatief advies, dan nog verkocht de Leen- en Tolkamer de grond aan belangstellenden.

Het uitgangspunt bij de uitgifte door de Leen- en Tolkamer was dat het gebruik weliswaar toebehoorde aan de ingezetenen, maar dat de eigendom aan de Staten-Generaal was als rechtsopvolger van de Brabantse hertog. De gemeenschappen ontvingen daarom wel het geld dat de verkoop van hun grond opbracht, maar de nieuwe erven werden getransporteerd ten overstaan van de leenmannen van de Leen- en Tolkamer.

De Raad van State verleende in 1790 ook toestemming voor het om niet uitgeven aan armlastigen van kleine percelen tot vier lopenzaad. In het verleden had dat wel eens tot problemen geleid. Gemeenschappen lieten vaak oogluikend toe dat armlastigen hutten bouwden op de gemeint en daar een stukje grond bewerkten. Het motief was dat iemand zich op die manier van zijn armlastigheid kon bevrijden en niet langer een beroep hoefde te doen op de armenkas. Rond 1750 leidde dat in Schijndel nog tot onenigheid tussen de Raad en Rentmeester-generaal en de regenten.⁵¹ In 1745 had de Raad van State aan de Raad en Rentmeester-generaal toegestaan om illegaal op de gemeint gebouwde hutten te verwijderen. Om de hutten te kunnen amoveren, beval de Raad en Rentmeester-generaal

op 17 september 1749 de officieren om binnen tien dagen een lijst op te maken van alle clandestien gebouwde hutten. Schijndel stuurde hierop een rekest naar de Staten-Generaal, die op 3 april 1750 beschikten dat de hutten mochten blijven staan en dat de resolutie van de Raad van State werd ingetrokken. De in 1790 verleende bevoegdheid tot het om niet uitgeven van kleine percelen grond aan armlastigen is in overeenstemming met deze beschikking.

10.3.6 Conclusie

Op bijna alle terreinen van het beheer van de gemeint perkte regelgeving van de centrale overheid de bevoegdheid in van de naburen om zelfstandig op te treden. Dat lijkt onverenigbaar met het vrije gebruik dat veel gemeenschappen bij de uitgifte van de gemeint of in latere beheersreglementen kregen, maar met verwijzing naar het algemeen belang en de goede orde werd zelfs het verwerven van producten van de gemeint en de beplanting van die gemeint gereguleerd. Bij het vervreemden van delen van de gemeint speelde nog een ander element mee, namelijk een gewijzigde opvatting over de reikwijdte van de inhoud van de begrippen bezit en eigendom. In het begin van de achttiende eeuw werd, waar gemeenschappen bij de uitgifte of beheersreglementen het recht hadden verworven om rechten in de gemeint uit te geven, nog aangenomen dat dit verenigbaar was met het bezit van de gemeint. Aan het einde van diezelfde achttiende eeuw werd het recht op verkoop verondersteld te liggen bij de eigenaar, namelijk Domeinen als beheerder van de hertogelijke goederen. De gemeenschappen werden niet langer gezien als bezitter met uitgebreide rechten op beheer en bestuur, inclusief het recht op verkoop. Hun rechten als bezitter waren gekrompen tot het veel smallere begrip gebruiksrecht. Zij hadden als gebruiker nog slechts recht op het geld dat verkoop opleverde, maar konden niet langer beslissen over al dan niet verkopen.

Het enige terrein waarop geen uitbreiding van centrale regelgeving is waar te nemen, is bij het toezicht op wegen en waterlopen. Dit was en bleef een zaak van bovenlokaal belang en de Staten-Generaal en de Raad van State namen de hertogelijke regelgeving in haar geheel over. Dat betekent dat bepalingen in de jaargeboden over bijvoorbeeld de breedte van wegen of de versperring van waterlopen weliswaar betrekking hadden op de gemeenschappelijke gronden binnen de gemeenschap, maar dat de regelgeving was geënt op centrale regelgeving. In de volgende paragraaf wordt gekeken of en hoe de landelijke regelgeving is doorgedrongen in de jaargeboden en schepenordonnanties inzake de gemeint. Daarbij moet rekening worden gehouden met de vroege centrale regelgeving over de wegen en waterlopen.

48 NL-EhvRHCE, 13000, GAR, inv.nr. 2/7, Ingekomen resoluties, 1711-1722, 25-06-1718.

49 NL-HtBHIC, 342, *Plakkaten*, inv.nr. 3, Plakkaten, 1726-1745, 13-07-1742.

50 NL-HtBHIC, 8, *LeT*, inv.nr. 78, Resoluties en plakkaten S-G en RvS, 1788-1794, 10-08-1790.

51 NL-EhvRHCE, 13000, GAR, inv.nr. 2/1, Ingekomen plakkaten, 1743-1754, 96, 96v, 98v, 90.

10.4 Blijken van regelgeving door de centrale overheid in de jaargeboden

De verwijzingen naar uitgiftebrieven en beheersreglementen in de jaargeboden zijn uiteraard ook bewijzen van centrale bemoeienis met de gemeint. Een voorbeeld is het landcharter dat Veghel en Erp in 1379 ontvingen van hertogin Johanna van Brabant.⁵² In de jaargeboden staat dat alle bepalingen waren gebaseerd op dit landcharter. Hoewel in andere gemeenschappen niet wordt verwezen naar de uitgiftebrieven en eventuele beheersreglementen, gold voor iedere gemeenschap dat de jaargeboden waren gebaseerd op de bevoegdheden die de gemeenschappen ontvingen om hun gemeint te beheren.⁵³ Los van de bemoeienis die leidde tot het ontstaan van jaargeboden, zijn er nog veel meer verwijzingen naar externe regelgeving. In Deurne is het gehele complex jaargeboden daar een voorbeeld van.⁵⁴ Volgens het voor de Raad van Brabant in 1665 gesloten akkoord werden geboden die niet strookten met de landelijke regelgeving geschrapt en werden zij bevroren volgens de situatie van 1658. Juist de jaargeboden in Deurne werden tot dat moment nog bijna jaarlijks aangevuld met nieuwe bepalingen.

Behalve de bewijzen van centrale bemoeienis met het ontstaan en bestaan van de jaargeboden bevatten de jaargeboden ook verwijzingen naar de onderwerpen die in de vorige paragraaf zijn besproken. Centrale regelgeving met betrekking tot wegen en waterlopen bestond al rond 1500. Die zou terug te vinden moeten zijn in de jaargeboden. Maar ook andere centraal uitgevaardigde regels kunnen van invloed zijn geweest op de jaargeboden en kunnen, naast de uitvaardiging van ordonnanties door het dagelijks bestuur, hebben bijgedragen aan de verstening van de jaargeboden. Om dat te kunnen controleren, wordt de regelgeving zoals die in paragraaf 10.3 is onderzocht, vergeleken met de jaargeboden, waarbij de volgorde uit die paragraaf wordt gehandhaafd. Daarna wordt gekeken of nog meer blijken van bemoeienis van de centrale overheid zijn te vinden in de jaargeboden. Daarmee is de cirkel van het onderzoek rond. Aan de hand van de jaargeboden is de weg naar een bestuursstructuur onderzocht. Als afsluiting wordt gekeken hoe de jaargeboden werden beïnvloed door de uitbreiding van het publieke domein.

10.4.1 *Wegen en waterlopen*

De schouw op wegen en waterlopen was volgens de centrale regelgeving een zaak van de Raad en Rentmeester-generaal der Domeinen of de onderrentmeester, die moest worden geassisteerd door lokale autoriteiten. In de jaargeboden komt de schouw over wegen, waterlopen en bruggen voor, gecombineerd met de schouw van de grenzen van de gemeint. Toch is Vlierden de enige gemeenschap waar in de jaargeboden expliciet wordt verwezen naar de centrale regelgeving, waar in gebod 7 staat dat de inwoners de waterlopen moesten onderhouden volgens de landsplakkat.⁵⁵

In enkele gemeenschappen is bekend wie de schouw uitvoerden, maar de Raad- en Rentmeester-generaal of de onderrentmeester staan daarbij niet vermeld.⁵⁶ In Deurne werd de schouw volgens een bijlage bij de borgemeestersrekening van 1693-1694 uitgevoerd door drossaard, schepenen, borgemeesters, peelmeesters, vorster en schutter. In Aarle, Rixtel en Beek was dit in 1587 de heer, zijn schout of diens vertegenwoordiger met daarbij de schepenen en gezworenen. Dit werd in latere exemplaren uit 1615 en circa 1647 niet aangepast. In Helmond voerde de schout de schouw nadat de datum in overleg met

de raad was vastgesteld. In Veghel gingen volgens de samengestelde jaargeboden uit 1627 de gezworenen langs de grenzen van de gemeint. Het lijkt alsof de in de jaargeboden vermelde schouw een lokale zaak was en onafhankelijk van de schouw die door de Raad en Rentmeester-generaal werd gehouden. De mogelijkheid bestaat echter dat het ontbreken van de Raad en Rentmeester-generaal te maken heeft met de heerlijke status. De plaatsen met vermelde schouwvoerders waren allemaal heerlijkheden. Aarle, Rixtel en Beek werden in 1642 weliswaar gescheiden, waarna alleen Beek heerlijkheid was, maar het exemplaar van de jaargeboden uit circa 1647 is een kopie van de geboden uit 1625 met als enige verschil een inschrijving van de publicatie uit 1646. De jaargeboden geven hierover geen uitsluitsel.

Uit andere archiefstukken blijkt wel degelijk wat de regelgeving inzake de schouw was en wat de rol daarbij was van de Raad en Rentmeester-generaal. In Asten is dat een register van schouwverbalen volgens het plakkaat van de Raad van State uit 1653 en de aan-schrijving van de Raad en Rentmeester-generaal der Domeinen in 1750.⁵⁷ In Heeze vaardigde de Raad en Rentmeester-generaal in 1660 een dwangbevel uit om de schouw uit te voeren.⁵⁸ Het archief van Sint-Oedenrode bevat schouwverbalen van de schouw die werd uitgevoerd door gezworenen, schepenen en degene die van Domeinen de houtschat had gepacht.⁵⁹ De reden dat in jaargeboden van heerlijkheden geen vermelding is te vinden van de schouw door of namens de Raad en Rentmeester-generaal, is het feit dat daar de heer het recht op de voorschouw hield. Hij moest zich daarbij houden aan de bepalingen in de plakkaten en resoluties van Staten-Generaal en Raad van State.⁶⁰ In 1690 sloten heer Rogier van Leefdaal en de inwoners van Deurne een akkoord om dorpsschulden te kunnen betalen.⁶¹ Daartoe zouden percelen van de gemeint worden verkocht. Onderdeel van het akkoord was ook dat de heer de gemeint zou blijven schouwen zoals in de jaargeboden stond vermeld.

In paragraaf 4.8 zijn de bepalingen in de jaargeboden over wegen en waterlopen besproken. Het waren algemene verplichtingen om wegen die langs het eigen erf liepen in goede staat te houden en om de waterlopen langs de eigen erven te vegen. Zij bepalen ook welke boetes werden opgelegd indien de wegen en waterlopen bij de schouw niet in orde werden bevonden. Er zijn ook wel bepalingen die stellen dat de waterwegen op hun gewone breedte moesten worden gehouden, maar die vermelden geen details. Dat is wel

52 NL-HtBHC, 7687, *DE*, inv.nr. 40, Keuren en breuken, 1622; inv.nr. 42, Keuren en breuken, 1732; inv.nr. 449, Register allerhande zaken, o.a. keuren en breuken, 1732-1749; 7697, *DVe*, inv.nr. 810, Keuren en breuken, 1559.

53 Zie paragraaf 5.4.

54 NL-HtBHC, 19, *RvB*, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666.

55 NL-EhvRHCE, 13129, *GVI*, inv.nr. 20, Resoluties, 1771-1790, 33v-43v.

56 NL-EhvRHCE, 13000, *GAR*, inv.nr. 4/12, Keuren en breuken, 1568-1597, gebod (39); 13181, *GD*, inv.nr. 732, Bijlagen borgemeestersrekening, 1693-1694; 12001, *GHe*, inv.nr. 162, Keurboek Jacob Fabri, 1625-1652, gebod xxvi; NL-HtBHC, 7697, *DVe*, inv.nr. 810, Keuren en breuken, 1559, gebod (50).

57 NL-EhvRHCE, 13031, *GAs*, inv.nr. XXIV/1, Register schouw en herschouw, 1750-1793.

58 NL-EhvRHCE, 10263, *GHe*, inv.nr. 980, Dwangbevel Rentmeester der Domeinen inzake schouw, 1660.

59 NL-HtBHC, 7633, *DStO*, inv.nr. 995, Schouwvoeringen door gezworenen, pachters van de houtschat en schepenen, 1659.

60 NL-EhvRHCE, 13181, *GD*, inv.nr. 113, Koopbrief heerlijkheid Deurne, 1660.

61 NL-EhvRHCE; 13181, *GD*, inv.nr. 151, Stukken betreffende in 1690 gesloten akkoord, 1664-1690; 13183, *SDL*, inv.nr. 102, Schepenprotocol, 1682-1692, 12-05-1690.

het geval in Asten, waar de verplichte breedte van de beken, de Aa en de Astense Aa exact wordt vermeld.⁶²

Een blijk van het doorwerken van centrale regelgeving in de jaargeboden is te vinden in de Veghelse regels over de rivier de Aa, maar niet omdat die gedetailleerde gegevens bevatten over de breedte of de diepte. Bepaald werd dat iedereen het deel van de Aa langs zijn erf moest vegen en op de juiste breedte en diepte houden zoals was bepaald in de ordonnantie van de heer en van de stad 's-Hertogenbosch, tenzij het perceel uitzonderlijke rotsformaties bevatte.⁶³ Het vreemde is dat de uitzondering voor erven met rotsformaties niet wordt vermeld in de hertogelijke ordonnaties en ook niet in de latere van de Staten-Generaal en de Raad van State.⁶⁴

Aan de resolutie uit 1653 van de Raad van State over de schouw is toegevoegd een overzicht van de breedte van de verschillende wegen in het district dat viel onder de Bossche Raad en Rentmeester-generaal der Domeinen.⁶⁵ Die breedtes zijn opgenomen in Tabel 10.1.

TABEL 10.1 VERPLICHTE BREEDETE VAN WEGEN

Soort weg	In voeten	In meters
Heirbaan	40	11,50
Drijfweg voor vee van markt naar markt	24	6,90
Weg van dorp naar dorp waarop hekken hangen	16	4,60
Molenweg voor vervoer per kar	12	3,44
Koutergat (weg over de akkers)	12	3,44
Molenweg voor vervoer per paard	08	2,30
Kerkweg	06	1,72
Borrenweg (bronweg)	06	1,72
Molenweg voor vervoer met hoofdzakken	06	1,72
Voetpad	04	1,15

Bron: Cau, *Groot Placaet-boeck* I, 1263-1265.

In het algemeen wordt in de jaargeboden over de wegen slechts gezegd dat die op hun oude breedte moesten blijven, zonder verdere specificatie. In Deurne staat weliswaar dat men geen omheining langs akkerwegen mocht zetten, tenzij men vier voet van het wagenspoor bleef, maar dat zegt niet hoe breed de weg precies moest zijn.⁶⁶ Hetzelfde geldt voor de bepalingen in Lieshout en Veghel dat de slootkanten slechts aan de kant van de weg mochten worden uitgestoken wanneer die wegen veertig voet breed waren.⁶⁷

De jaargeboden vertellen wel het een en ander over de belemmering van de waterloop door instrumenten om mee te vissen.⁶⁸ Een groot aantal instrumenten was verboden, van korven en fuiken tot netten en treknetten. Dat dit niet zomaar was om oneerlijke concurrentie uit te sluiten, maar wel degelijk met de doorstroming van het water te maken heeft, blijkt in Aarle, Rixtel en Beek, waar de instrumenten op zich niet verboden waren, maar alleen in bepaalde tijden van het jaar. Zij dienden te worden weggehaald als dat in de kerk werd aangekondigd. In Vlierden staat er bij dat geen dammen mochten worden aangelegd en met staken viskorven en fuiken in het rivierbodem mochten worden vastgezet. Dit was verboden omdat daardoor, 'het water sijnen loop soude gestremt worden'. Ook Deur-

ne kende het verbod op het leggen van dammen ten behoeve van de visvangst. In Erp waren de instrumenten verboden tussen Sint-Geertrui (17 maart) en Bamis (1 oktober). In de winter, als het water hoger stond, gold het verbod niet.

10.4.2 *Jacht*

Wat de plakaten inzake de jacht betreft, kan worden gesteld dat er weinig of niets over is terug te vinden in de jaargeboden. Dat is niet zo vreemd, omdat deze rechten in de meeste gemeenschappen waren voorbehouden aan de hertog of aan particuliere heren of degenen aan wie zij de wateren of de jacht hadden verpacht. Waar de leden van de gemeenschap dat recht niet hadden, hoefde er ook niets over te worden opgenomen in de gebruiksregels van de gemeint, tenzij de rechten van buitenstaanders botsten met die van de leden van de gemeenschap. Daarop wijst een jaargebod in Veghel.⁶⁹ Buitenstaanders met het recht van ganzendrift mochten hun ganzen slechts één nacht op de gemeint van Veghel laten fourageren.

10.4.3 *Producten van de gemeint*

Gezien het belang dat turf voor veel Peellandse gemeenschappen had, is te verwachten dat centrale regelgeving van invloed was op lokale bepalingen over het turfsteken. Toch is dat niet het geval. Op 14 augustus 1683 ordonneerde de Raad van State dat het steken, baggeren en uitturven van gronden in de Meierij van 's-Hertogenbosch slechts mocht geschieden door personen met een octrooi die bovendien voor het uit te moeren perceel lands- en dorpslasten gingen betalen.⁷⁰ In feite werd daarmee een bij octrooi uitgemeerd stuk grond particulier bezit. Het lijkt er echter op dat deze regelgeving niet was gericht op de turfrijke gronden die onderdeel uitmaakten van gemeintes. In de jaargeboden wordt nergens verwezen naar deze ordonnantie van de Raad van State. Zelfs niet toen Bakel nieuwe peelvelden uitgaf.

Toen Bakel in 1708 nieuwe peelvelden uitgaf, gebeurde dat volgens een overeenkomst die de gerechtigde gemeenschappen hadden gesloten.⁷¹ In die overeenkomst werd de uitgifte van de nieuwe velden in handen gelegd van de peelmeesters. Van bemoeienis van de Raad van State of de Raad en Rentmeester-generaal der Domeinen werd niet gesproken. Indien een octrooi nodig was geweest, dan zou dit zeker vermeld zijn geweest.

62 NL-EhvRHCE, 13031, *GAs*, inv.nr. III/3, Resolutieboek, 1706-1719, 34-50, gebod (37)-(41).

63 NL-HtBHC, 7697, *DVe*, inv.nr. 810, Keuren en breuken, 1559, gebod (33).

64 NL-EhvRHCE, 113-10190, *CmARAB Rk*, inv.nr. 136, Oorkondenregister, 1494-1514, CLII, CLIIv, CXCIxv-CC; inv.nr. 642, Register verificatie rekening audierier, 1545-1548, XLVII-LIIv; Cau, *Groot Placaet-boeck* I, kolom 1260-1265.

65 Cau, *Groot Placaet-boeck* I, 1263-1265.

66 NL-HtBHC, 19, *RvB*, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, gebod (63).

67 NL-EhvRHCE, 13064, *GLh*, inv.nr. 13, Keuren en breuken, 1647-1650, gebod 4; NL-HtBHC, 7697, *DVe*, inv.nr. 810, Keuren en breuken, 1559, gebod (7).

68 NL-EhvRHCE, 13000, *GAR*, inv.nr. 4/12, Keuren en breuken, 1568-1597, gebod (36); 13129, *GVI*, inv.nr. 20, Resoluties, 1771-1790, 33v-43v, gebod 33; NL-HtBHC, 7687, *DE*, inv.nr. 40, Keuren en breuken, 1622, gebod (10); 19, *RvB*, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, gebod (64), (65).

69 NL-HtBHC, 7687, *DE*, inv.nr. 810, Keuren en breuken, gebod 1622, (3).

70 NL-HtBHC, 342, *Plakkaten*, inv.nr. 1, Plakkaten, 1540-1683, 14-08-1683.

71 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 424, 'Register van den titel van vercryg van de Peel', ca. 1670-1770.



Afb. 10.3 Opgestapelde klot in de Peel. In 1683 bepaalde de Raad van State dat het uitmoeren van turfgronden in de Meierij van 's-Hertogenbosch slechts mocht gebeuren met een octrooi van diezelfde Raad. Turven in de Peel in gemeintes die eeuwen eerder aan de gemeenschappen waren uitgegeven, vielen niet onder deze bepalingen (RHCE, *Collectie Foto-atelier Prinses*, 220271).

Erp heeft een serie jaargeboden uit 1732 die is gebaseerd op een exemplaar uit 1662 dat door de Staten-Generaal werd goedgekeurd en waarvan in 1740 weer een kopie werd gemaakt.⁷² In de kopie van 1740 zijn vervolgens de afkondigingen tot 1785 ingeschreven. In de serie van 1732 en in de kopie daarvan is geen sprake van aanpassingen op basis van centrale regelgeving.

In het analytische exemplaar van de Helmondse jaargeboden uit 1699 is precies bijgehouden op basis van welke besluitvorming veranderingen werden aangebracht in oude geboden.⁷³ Op de Helmondse gemeint mocht helemaal geen turf worden gestoken. Het gebod dat daarover gaat, werd al in 1652 door de raad van de stad vernietigd. De enkele geboden die gaan over het steken van turf op de Bakelse gemeint werden na de opname in de jaargeboden niet inhoudelijk gewijzigd. Er zijn dan ook geen aanwijzingen voor aanpassing aan centrale regelgeving. Hetzelfde geldt voor de twee Lieshoutse series van na 1683 en de exemplaren uit Asten, Stiphout, Vlierden en uit Nuenen en Gerwen die allemaal in de achttiende eeuw in resolutieboeken werden ingeschreven.⁷⁴

Het meest frappant is het ontbreken van blijken van centrale regelgeving in Someren. Die gemeenschap liet immers in 1765 het reglement over het gebruik van de gemeint uit 1686 goedkeuren door de Staten-Generaal.⁷⁵ Deze bekrachtiging van het Somerense reglement in 1765 laat zien dat het vereiste octrooi volgens het ordonnement van 1683 niet opging voor eerder uitgegeven gemeintes. In de eerste plaats staat in het reglement in artikel 15 dat nieuwe peelvelden slechts in gebruik mochten worden genomen met toestemming van 'den gerechte', de leden van de schepenbank. De Raad en Rentmeester-generaal

kwam er niet aan te pas. In de tweede plaats bevat het reglement van 1765 een nieuw artikel 2 over het gebruik van de peelvelden nadat die waren uitgeturfed. De velden werden daarna weer gemeenschappelijk gebruikt. De peelvelden werden weliswaar tijdelijk uitgegeven aan individuele leden van de gemeenschap, maar zij werden geen particulier bezit. Zij vielen dan ook niet onder de belastingplicht die in de ordonnantie van 1683 staat vermeld. Overigens laat vergelijking van de exemplaren uit 1686 en 1765 ook zien dat de bepalingen in de tussentijd flink waren aangepast door de schepenen als bestuurders. Ook al waren de inwoners al zeker honderd jaar niet meer betrokken bij de samenstelling van de regelgeving over de gemeint, de regels werden nog steeds aangevuld.

10.4.4 Pootrecht en pootplicht

Het pootrecht dat de gebruikers van gemeintes hadden verworven, bestond uit het recht op het hout van bomen die op het voorhoofd van het eigen erf werden geplant. Was de boom volgroeid, dan mocht die tegen betaling van de houtschat worden omgehakt. Het hout was voor degene op wiens voorhoofd de boom was geplant. De pootplicht die in 1696 werd opgelegd, voorzag in een uitgebreidere beplanting van de gemeenschappelijke gronden, van het uitzetten van poten van eiken, beuken en berken, maar ook in kwekerijen waarin iedere gemeenschap poten moest opkweken.⁷⁶ Die poten moesten de inwoners verplicht tegen betaling afnemen van de kwekerij, waarna zij die langs de eigen erven moesten uitzetten. De regenten moesten zorgen voor beplanting langs wegen en op delen van de gemeint waar geen aanpalende eigen erven lagen. Er kwam derhalve een individuele pootplicht op de voorhoofden en een gemeenschappelijke pootplicht op de gemeenschappelijke gronden.

De verplichting om te poten kwam overigens niet alleen vanwege bovenlokaal belang tot stand. In jaargeboden die dateren van vóór 1696 kwam lokaal al een plantverplichting voor en werd de houtopstand vanwege het gebrek aan hout beschermd. Volgens de oudste jaargeboden van Aarle, Rixtel en Beek uit 1587 moesten de gerechtigden in de gemeint werkzaamheden uitvoeren voor de gemeenschap, niet alleen bij werkzaamheden aan straten, rivieren en bruggen, maar ook bij het graven en poten.⁷⁷ In Deurne is geen bepaling opgenomen over het verplicht zetten van poten, maar werden de gronden onder de door de gemeenschap gepote bomen beschermd.⁷⁸ In 1636 werd in Helmond aan de bestaande serie jaargeboden uit 1625 het gebod toegevoegd dat de borgemeesters jaarlijks van stadswege tweehonderd heesters moesten planten.⁷⁹

72 NL-HtBHC, 7687, *DE*, inv.nr. 42, Keuren en breuken, 1732; inv.nr. 449, Register allerhande zaken, o.a. keuren en breuken, 1732-1749.

73 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 164, Keurboek Theodorus Alberts, 1699, gebod 16, 40, 76.

74 NL-EhvRHCE, 13031, *GAs*, inv.nr. III/3, Resolutieboek, 1706-1719, 34-50; 13064, *GLh*, inv.nr. 14, Keuren en breuken, 1713; inv.nr. 15, Keuren en breuken, 1726-1728; 10271, *GNC*, inv.nr. 80, Resolutieboek, 1707-1722, 10-19; 12299, *SSt*, inv.nr. 4, Resolutie- en vonnisboek, 1737-1751, 49v-56; 13129, *GVI*, inv.nr. 20, Resoluties, 1771-1790, 33v-43v.

75 NL-EhvRHCE, 13084, *GSom*, inv.nr. II/2a, Ampliatie Ceuren, 1686-1709; Cau, *Groot Placaet-boeck* IX, 783-786.

76 Cau, *Groot Placaet-boeck* IV, 1200-1202; V 1328-1331.

77 NL-EhvRHCE, 13000, *GAR*, inv.nr. 4/12, Keuren en breuken, 1568-1597, gebod ii, iii, (53).

78 NL-HtBHC, 19, *RvB*, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, gebod (159), (165).

79 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 162, Keurboek Jacob Fabri, 1625-1652, ongenummerd tussen gebod lxxvi en lxxvii.

Het verschil in pootrecht en pootplicht is in de jaargeboden goed te onderscheiden in de bepalingen over het beplanten van voorhoofden. In jaargeboden van vóór 1696 staat dat ieder zijn voorhoofd mocht beplanten met daarbij de beperking van het aantal voeten of roeden waarvoor dit pootrecht gold.⁸⁰ Dat gaat ook op voor geboden hierover in de oudste serie jaargeboden van Erp uit de periode 1622-1631, maar in de serie uit 1732 staat dat ieder verplicht was zijn voorhoofd te beplanten met 'soodanig hout als de nature ende gelegentheijdt van den grondt requireert'.⁸¹ De bepaling over de diepte van het stuk voorhoofd bleef in de nieuwe serie gewoon gehandhaafd, maar de strafmaat veranderde wel. Wie in 1622 bomen had geplant verder dan de diepte van zijn voorhoofd, moest dit laten weten aan de gezworenen en de helft van het hout afstaan aan de gemeenschap, anders verbeurde hij een boete plus al het hout. In 1732 verloor degene die zijn voorhoofd niet beplante volgens het reglement van de Raad van State, zijn recht op het gebruik van de gemeint. Niet langer was de strafmaat een interne aangelegenheid. Ook die werd bepaald door centrale regelgeving.

In Erp wordt in een ander gebod nog directer verwezen naar het reglement van 1696 en de vernieuwing ervan in 1714 voor de bescherming van door de gemeenschap geplante bomen.⁸² Hierbij gaat het om de door de gemeenschap geplante bomen op de gemeint. Elders komt die gemeenschappelijke verplichting en de bescherming van door de gemeenschap geplante bomen in geboden van na 1696 ook voor, zonder dat daarbij wordt verwezen naar het reglement.⁸³ Ook in Lieshout en Stiphout is de verplichte pootplicht door de gemeenschap te onderkennen, maar daar was die pootplicht gedelegeerd aan de borgemeesters.⁸⁴

De invloed van centrale regelgeving op de jaargeboden is ten aanzien van de verplichte beplanting van de gemeint duidelijk aanwezig. Ook al werd voortgeborduurd op al bestaande lokale regelgeving, toch bevatte het reglement duidelijk nieuwe elementen. Die elementen waren het verplichte karakter voor alle gemeenschappelijke gronden en het opleggen van de individuele pootverplichting op de particulier gebruikte voorhoofden.

10.4.5 *Vervreemden gemeint*

In tegenstelling tot de pootplicht, is het vervreemden van delen van de gemeint lastiger aan te wijzen in de jaargeboden. Wel bevatten de jaargeboden van Erp en Veghel bewijzen van verkoop van gebruiksrechten aan personen van buiten de gemeenschap.⁸⁵ Wanneer rechten werden verkocht, bleef de gemeint gemeenschappelijk bezit. Als delen van de gemeint echter werden verkocht en werden omgezet in particuliere erven, dan waren zij niet langer onderhevig aan de beperkingen die golden voor gemeenschappelijk gebruik. In paragraaf 4.13 is daar al op gewezen, evenals op de bepalingen die waren gericht op het voorkomen dat delen van de gemeint clandestien werden geïncorporeerd en tot particulier bezit werden gemaakt.⁸⁶

Het blijkt ook moeilijk om in de jaargeboden onderscheid te maken tussen de vroegere, op eigen initiatief gedane verkopen van delen van de gemeint en de latere, gebaseerd op centrale regelgeving. De hertogelijke rentmeester der Domeinen was al vroeg betrokken was bij de afpaling van geprivatiseerde delen, zoals blijkt uit de jaargeboden van Erp uit het begin van de zeventiende eeuw.⁸⁷ De in de series jaargeboden opgenomen bepalingen over verkoop van delen van de gemeint lijken te maken te hebben met kleinschalige ont-

gunningen door eigen inwoners.⁸⁸ De grootschalige uitgaven aan het einde van de achttiende eeuw komen er niet in voor. Toen waren de series jaargeboden al lang versteend en werd hooguit nog de jaarlijkse of halfjaarlijkse publicatie ingeschreven.

10.4.6 Andere centrale regelgeving in de jaargeboden

Bij de verwijzingen in de jaargeboden is soms duidelijk dat het gaat om hertogelijke of koninklijke regelgeving of om regelgeving uit de periode voor of juist na 1648. Ook werden zij simpelweg aan de veranderde omstandigheden aangepast, zoals de bepalingen over zondagsheiliging. In Sint-Oedenrode werd daarin verwezen naar de boetes die de hoge overheid had opgelegd. Dit gebod kon zowel voor als na 1648 worden gebruikt.⁸⁹ Door het vervangen van de woorden heiligendagen en hoogmis door vierdagen en predicatie was het gebod geschikt voor de veranderde omstandigheden.

Vaak is niet duidelijk naar welke ordonnantie wordt verwezen. De Astense jaargeboden verwijzen voor de bestraffing van het stelen uit andermans tuinen en voor het vissen in particuliere wateren in het algemeen naar plakkatens, zonder dat duidelijk wordt om welke plakkatens het gaat.⁹⁰ Dat gebeurde ook in Erp in de serie jaargeboden van 1732. Nadat het vorsters, schutters en gezworenen was toegestaan om overal op de gemeint een schutskooi neer te zetten, werd verwezen naar de plakkatens van het land voor de bestraffing voor degenen die de functionarissen belemmerden bij de uitvoering van hun taak.⁹¹

In Bakel, waar de peelmeesters de jaargeboden vaststelden, maakten die in 1649 bij het opstellen van de geboden een voorbehoud voor bepalingen die mogelijk onrecht deden aan de hoge overheid.⁹² Een jaar na de Vrede van Munster bestond die hoge overheid uit

80 NL-EhVRHCE, 13000, GAR, inv.nr. 4/12, Keuren en breuken, 1568-1597, gebod (42), (46); NL-HtBHC, 7697, DVe, inv.nr. 810, Keuren en breuken, 1559, gebod (1), (2), (49), (63); 19, RvB, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, gebod (92).

81 NL-HtBHC, 7687, DE, inv.nr. 40, Keuren en breuken, 1622, gebod (1), (13); inv.nr. 42, Keuren en breuken, 1732, gebod 1-5; inv.nr. 449, Register allerhande zaken, o.a. keuren en breuken, 1732-1749, gebod 1-5.

82 NL-HtBHC, 7687, DE, inv.nr. 42, Keuren en breuken, 1732, gebod 1-3; inv.nr. 449, Register allerhande zaken, o.a. keuren en breuken, 1732-1749, gebod 1-3.

83 NL-EhVRHCE, 10271, GNG, inv.nr. 81, Resolutieboek, 1722-1730, f. 100v-104v, gebod (17); 13129, GVI, inv.nr. 20, Resoluties, 1771-1790, f. 33v-43v, gebod 2, 6, 15.

84 NL-EhVRHCE, 13064, GLh, inv.nr. 14, Keuren en breuken, 1713, gebod 40; inv.nr. 15, Keuren en breuken, 1726-1728, gebod 41; 12299, SSt, inv.nr. 4, Resolutie- en vonnisboek, 1737-1751, f. 49v-56, gebod 46.

85 NL-HtBHC, 7687, DE, Keuren en breuken, 1732, gebod 6-6; 7697, DVe, inv.nr. 810, Keuren en breuken, 1559, gebod (116).

86 NL-EhVRHCE, 13064, GLh, inv.nr. 13, Keuren en breuken, 1647-1650, gebod 12; 13129, GVI, inv.nr. 20, Resoluties, 1771-1790, f. 33v-43v, gebod 16; NL-HtBHC, 19, RvB, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, gebod (97), (98).

87 NL-HtBHC, 7687, DE, inv.nr. 40, Keuren en breuken, 1622, gebod (69).

88 NL-HtBHC, 7633, DStO, inv.nr. 19, Jaargeboden, 1610-1767, gebod 18; 7697, DVe, inv.nr. 810, Keuren en breuken, 1559, gebod (6).

89 NL-HtBHC, 7633, DStO, inv.nr. 19, Jaargeboden, 1610-1767, gebod 37; inv.nr. 20, Jaargeboden, 1610-1660, gebod 34.

90 NL-EhVRHCE, 13031, GAs, inv.nr. III/3, Resolutieboek, 1706-1719, f. 34-50, gebod (85), (87), (88).

91 NL-HtBHC, 7687, DE, inv.nr. 42, Keuren en breuken, 1732, gebod 9-3, 9-4; inv.nr. 449, Register allerhande zaken, o.a. keuren en breuken, 1732-1749, gebod 9-3, 9-4.

92 NL-EhVRHCE, 12001, GHm, inv.nr. 424, 'Register van den titel van vercryg van de Peel', ca. 1670-1770, f. 193-204v, Keuren en breuken, 1649, gebod 82.

de Staten-Generaal. Enkele jaren eerder, in 1645, had men in Deurne nog te maken met twee partijen die aanspraak maakten op de macht. In twee elkaar opvolgende jaargeboden is zowel sprake van de koning van Spanje als de Staten-Generaal.⁹³ Het eerste, waarin toekomstige borgemeesters werd bevolen de vereiste betalingen te doen aan de rekenkamers van zowel de koning als van de Republiek, werd bij het akkoord van 1665 geschrapt als strijdig met de plakaten van de Staten-Generaal. Het tweede gebod herbergiers slechts drank en voedsel te verstrekken aan doortrekkende soldaten die waren voorzien van een paspoort en hun niet meer te geven dan de plakaten van beide partijen ordonneerden. Deze tweede bepaling is in 1665 niet geschrapt. Ook een duidelijke verwijzing naar de hertogelijke toestand bevat een Helmondse bepaling uit 1624. Die verbood houders van drankgelegenheden om valsspelers en dobbelaars te ontvangen volgens de 'placcaten van onsen genadigen prince als hertoge van Brabant'.⁹⁴

10.4.7 *Overzicht*

In paragraaf 9.7 werd erop gewezen dat, met verwijzing naar de regelgeving van de Staten-Generaal, de schepenen van Aarle-Rixtel de inwoners opdroegen wacht te lopen ter wering van landlopers en vagebonden. De plakaten hierover werden geregeld opnieuw uitgevaardigd. In de jaargeboden van Nuenen en Gerwen werd bij het verbod om vagebonden, dieven, kwaaddoeners en schelmen huisvesting te geven eveneens verwezen naar die plakaten.⁹⁵

Nu de bepalingen met verwijzingen naar centrale regelgeving zijn bekeken, kan worden gesteld dat zij ten aanzien van de gemeint toch vooral waren beperkt tot de verplichte beplanting van de gemeenschappelijke gronden. De invoering van de pootplicht sloot aan bij al bestaande praktijk in gemeenschappen. De bepalingen over het onderhoud aan wegen en waterlopen sluiten naadloos aan bij de ordonnanties van hogerhand, maar omdat de regelgeving daarover in de loop der tijd nauwelijks is gewijzigd, is in de jaargeboden ook geen ontwikkeling te onderscheiden. Uit de vergelijking bleek wel dat de oude rechten op het turven werden gerespecteerd en dat niet werd ingegrepen in het uitgeven van turfvelen door de gemeenschappen volgens het gebruiksrecht dat zij bij de uitgifte hadden ontvangen.

In de jaargeboden staan wel verwijzingen naar externe regelgeving, maar die staan vooral in geboden die niet met de gemeint te maken hebben. In het voorgaande is geconstateerd dat die bepalingen in de series jaargeboden werden ingeschreven zonder daar oorspronkelijk een verband mee te hebben gehad en dat die bepalingen vaak een bovenlokaal karakter hadden. Dat wordt bevestigd door de bevindingen over centrale regelgeving. Die is in de jaargeboden terug te vinden in bepalingen over zondagsrust, oorlog en de strijd tegen rondtrekkende zwervers.

10.5 *Conclusie: veranderde opvattingen*

In dit hoofdstuk is onderzoek gedaan naar de factoren die invloed hadden op veranderingen in de organisatie van lokale gemeenschappen en het beheer van hun gemeintes. De idee van goede politie blijkt een nuttig instrument, zeker in combinatie met die van *empo-*

wering interactions. Het belang van een goede politie die tot ordening van de samenleving leidde en zo bijdroeg tot welzijn van de gemeenschap werd breed gedragen. Uit de vergelijking van gegevens over goede politie, centrale regelgeving en verwijzingen naar centrale regelgeving in de jaargeboden komt nog een extra aspect naar voren dat invloed had op de ontwikkelingen binnen de lokale gemeenschappen. Dat extra aspect is de veranderde opvatting over bepaalde rechten.

Zowel de hoge als de lokale overheid breidde het publieke domein uit en beide deden daarbij een beroep op de noodzaak van een goede politie om het welzijn van de leden van de samenleving te bevorderen. Door brede instemming van de gehele maatschappij met dit uitgangsprincipe werd de regelgeving breed gedragen. De invoering van een bestuursstructuur en de steeds grotere inbedding van lokale gemeenschappen in een grotere structuur leidden dan ook niet tot problemen. Wel botsten bovenlokale en lokale opvattingen in het geval van veranderde opvattingen over bepaalde rechten. De rechten op de gemeint waren gebaseerd op opvattingen die stamden uit de tijd van de uitgifte, terwijl tijdens het bestaan van de gemeintes de inhoud van bepaalde begrippen een totaal andere betekenis kregen. Voor de in dit onderzoek onderzochte gemeint en gemeenschap is deze betekenisverandering vooral van belang voor het begrip bezit en voor de opvattingen over het staatsorgaan.

Toen de gemeenschappen de gemeintes kochten, werden zij geen eigenaar. In dit onderzoek zijn zij daarom consequent beschreven als bezitters van de gemeint. De bezitter rond 1300 was echter niet van hetzelfde soort als de bezitter een half millennium later. Het begrip bezit kreeg gedurende de periode waarover het onderzoek zich uitstrekt een andere inhoud. De Helmonders kochten hun gemeint in 1300 van de hertog. Nadat de hertog in 1314 met Jan Berthout van Berlaar goederen ruilde en de laatste daarbij Helmond verwierf, kreeg hij als heer van Helmond zeggenschap over vervreemding van de gemeint. In paragraaf 4.13 is beschreven hoe Walraven van Berlaar en vervolgens Jan III van Berlaar de gebruikers van de gemeint in 1360 en 1395 toestemming gaven om een groot deel van de gemeint te verdelen. De verdeelde gronden bleven onderdeel uitmaken van de gemeint, maar de bezitter kon er vrij over beschikken. Hij kon zijn perceel zelfs verkopen, mits hij voldeed aan twee voorwaarden. De eerste was dat hij cijns betaalde voor het perceel en de tweede dat het perceel buiten het groei- en oogstseizoen werd gebruikt voor het gemeenschappelijk weiden van het vee. De bezitter van een verdeeld perceel werd geen eigenaar, maar het bezitsrecht was zo uitgebreid dat het kon lijken alsof de bezitter eigenaar was van een perceel waarop slechts enkele zakelijke rechten rustten.

De bevoegdheid om over de gemeint te beschikken kon zelfs nog verder gaan. De inwoners van Aarle, Rixtel en Beek kregen in 1329 het recht om delen van de gemeint te verkopen om met de opbrengst de jaarlijkse cijns te betalen. Toen kon er nog sprake zijn van verkoop van gebruiksrechten, maar in 1359 blijkt het duidelijk te gaan om het verkopen van gronden die vervolgens privébezit werden. In die akte is namelijk bepaald dat de gemeint moest blijven openliggen op de stukken na die de gerechtigden verkochten om de jaarlijkse cijns te betalen.⁹⁶ Die stukken werden derhalve afgescheiden van de gemeint.

93 NL-HtBHC, 19, *RvB*, inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen, 1656-1666, gebod (157), (158).

94 NL-EhvRHCE, 12001, *GHm*, inv.nr. 162, Keurboek Jacob Fabri, 1625-1652, gebod xcv.

95 NL-EhvRHCE, 10271, *GNG*, inv.nr. 80, Resolutieboek, 1707-1722, f. 10-19, gebod (29).

96 NL-EhvRHCE, 13000, *GAR*, inv.nr. 1/2, Bevestiging uitgifte gemeint 1300 en verkrijging jacht- en pootrecht, 1359.

De gerechtigden in de gemeint konden die verkoop op eigen initiatief doen, zonder inmenging van de hertog van wie zij dit recht op vervreemding hadden gekocht. Hoewel officieel slechts gebruiker, konden de inwoners de grond verkopen en daarmee volledig onttrekken aan het gemeenschappelijk gebruik. Het enige dat nog verwees naar het voormalige gemeenschappelijke gebruik, was de betaling van de jaarlijkse cijns aan de gemeenschap, waarmee die gemeenschap vervolgens aan de uitgever of diens rechtsopvolger de jaarlijkse cijns over de gemeint betaalde.

Bij de verkoop vanaf de tweede helft van de zestiende eeuw van percelen van de gemeint om schulden af te lossen, werd er niet aan getwijfeld dat de gebruikers zelf de gronden konden verkopen en daarbij het initiatief namen, ook al had de gemeenschap een octrooi nodig. Nog bij het verlenen in 1660 van een algemeen octrooi door de Raad van State om verlaten en inculte gronden in de Meierij van 's-Hertogenbosch in cultuur te brengen, was het uitgangspunt de lokale verkoop. Toch vormde dit octrooi een waterscheiding, omdat het initiatief niet langer lag bij de verkopende gemeenschap. Het uitgangspunt werd dat degene die een perceel in cultuur wilde brengen zich wendde tot de gemeenschap en daarbij werd gesteund door de Raad en Rentmeester-generaal der Domeinen die de verkochte percelen opnam in zijn cijnsregisters. Maar de verkoper was nog steeds de gemeenschap. Dat veranderde gedurende de achttiende eeuw. Aan het einde daarvan werd uitgegaan van een beperkt begrip van het woord bezit en werd de bezitters van de gemeint nog slechts het gebruik van de gronden toegedicht, terwijl de Staten-Generaal werden gezien als de eigenaar die de grond mocht verkopen, zelfs zonder instemming van de gebruikers.

Binnen de gemeenschappen was echter de opvatting over het bezit van de gemeenschappelijke gronden in de achttiende eeuw niet gewijzigd. Daardoor botsten aan het einde van de achttiende eeuw niet alleen de opvattingen over de gemeint tussen *blessing* en *tragedy*, maar ook de opvattingen over het beschikkingsrecht over gemeenschappelijke gronden.

Een andere veranderde opvatting is die over het recht om lokale wetgeving te maken. In paragraaf 2.2 is uitgebreid ingegaan op de verwerping van Bader van de finalistische geschiedbeschouwing die de ideeën van de Verlichting over het staatsorgaan ook van toepassing verklaarde op de middeleeuwse en vroegmoderne lokale regelgeving.⁹⁷ Omdat lokale gemeenschappen vanuit de ideeën van de Verlichting slechts konden bestaan als onderdeel van het staatsorgaan met door de staat gedelegeerde taken, was lokale regelgeving slechts mogelijk als gedelegeerde taak. In de loop van dit onderzoek is steeds opnieuw naar voren gekomen dat niet alleen lokale gemeenschappen, maar ook de leden van die gemeenschappen zelfstandig regels konden opstellen voor het beheer van de gemeint waarvan zij de bezitters waren. Mits het niet botste met hogere regelgeving, was het maken van regels binnen eigen kring mogelijk.

Hetzelfde gold voor degenen die heerlijke rechten uitoefenden. Binnen de gegeven kaders konden die heren rechtspreken en straffen uitvoeren in hun heerlijkheid, konden zij verkoop van gemene gronden toestaan en reglementen opstellen voor de administratie van de gemeente. Daarnaast hadden zij, afhankelijk van de status van de heerlijkheid, ook andere rechten, zoals jacht- en visrecht. Ook die zelfstandig opererende heren pasten niet binnen de ideeën van de Verlichting. Dit wordt prachtig geïllustreerd door het verbod dat de Staten-Generaal in 1764 uitvaardigde en waarin het aan heren van hoge heerlijkheden die het visrecht bezaten, werd verboden om zelf reglementen te maken, omdat 'hetzelfde

direct behoort te deriveeren van den Souverain'.⁹⁸ Regelgeving, ook de lokale en de heerlijke, diende uit te gaan van het hoogste gezag en was geen zaak van de lokale autoriteit.

De heren met erfelijke hoge heerlijkheden, die eeuwen eerder autonoom waren op bedden klokkenslag na, waren net zo goed ingebed in het staatssysteem als de gebruikers van de gemeint die eeuwen eerder hun gemeint zelfstandig beheerden. Die laatsten, die eerder samen een corpus vormde, waren nu slechts een radertje in een veel groter corpus, dat van het staatslichaam, waarvan de leden slechts konden bestaan als onderdeel. Voor de lokale gemeenschappen moet dit hebben aangevoeld als een vorm van globalisering waarbij hun de regie uit handen werd genomen.

De rol van de jaargeboden was daarmee definitief uitgespeeld. In de eerste verschijningsvorm een instrument voor het beheer van de gemeint door de rechthebbenden in die gemeint, werd dit instrument een kapstok om allerlei andere regelgeving aan op te hangen, ook die van de hogere overheid. Na het ontstaan van een lokale bestuursstructuur bleef het stelsel van bepalingen, al dan niet versteend, jaarlijks afgelezen worden, zodat de inwoners konden worden gehouden aan naleving en de boetes konden worden opgelegd. Aan het einde van de achttiende eeuw verloren zij helemaal hun betekenis, omdat lokale regels niet langer pasten binnen de ideeën van een staatsorganisme waarvan de delen slechts konden bestaan bij de gratie van de staat.

97 Bader, *Dorfgenossenschaft und Dorfgemeinde*, 32.

98 Cau, *Groot Placaet-boeck IX*, 263.



Afb. 11.1 Kaart van de heide tussen Schijndel en Sint-Oedenrode, in 1750 vervaardigd door J.F. van de Weijer. De kaart werd gemaakt in opdracht van de Raad en Rentmeester-generaal der Domeinen in verband met problemen over de grens tussen beide dorpen (NL-HtBHC, 7633, DStO, inv.nr. 115).

II Jaargeboden, instrument voor beheer gemeint en spiegel van veranderingen

II.1 De vraagstelling

In dit onderzoek zijn de Peellandse jaargeboden onderzocht. Het doel was om te onderzoeken wat de gemeenschappen in de jaargeboden regelden, de veranderingen daarin en veranderingen in de organisatie teneinde licht te werpen op veranderingen in de organisatie van de gemeenschap. De vergelijking tussen jaargeboden van onderscheiden gemeenschappen, het onderzoek naar de relatie tussen jaargeboden en gemeint en de vergelijking tussen de organisatie van de jaargeboden en de organisatie van de gemeenschap hebben nieuwe inzichten opgeleverd. De organisatie van de jaargeboden bleek dezelfde ontwikkeling te hebben ondergaan van besluitvorming door de belanghebbenden naar besluitvorming namens de belanghebbenden, zodat de onderzoeksvraag kon worden beantwoord. De jaargeboden waren een instrument voor het beheer van de gemeint, maar de ontwikkeling in de jaargeboden is een afspiegeling van de ontwikkeling in de organisatie van de gemeenschap.

Bij het onderzoek naar de veranderingen in de organisatie van Peellandse gemeenschappen zijn de gemeenschappelijke gronden en de jaarlijkse regels voor het beheer van die gemeint als uitgangspunt genomen. In Peelland werd de gemeint vaak aan een gemeenschap uitgegeven en niet aan specifieke personen. De uitgiftebrieven van deze gemeintes zijn vaak de oudste bron voor plattelandsgemeenschappen. Vaak zijn er wel gegevens over plaatselijke bezittingen van kloosters, kerken, heren en dergelijke, maar voor het samenleven van een groep mensen in een kleine gemeenschap gaan de uitgiftes van de gemeintes vanaf ongeveer 1300 het verste terug. Hoewel de bewaard gebleven jaargeboden niet zo ver teruggaan, bevatten zij wel veel oudere elementen. Bovendien kunnen ze vertellen over veranderingen, omdat de gebruikers ze aanpasten aan de omstandigheden. Ervan uitgaande dat zij een afspiegeling vormen van de samenleving als geheel en van de veranderingen die door interne en externe factoren in die samenleving optraden, zijn de jaargeboden gekozen als uitgangspunt van het onderzoek.

II.2 Recht op beheer van de gemeint

Zonder gemeint zouden er geen jaargeboden zijn geweest. Maar van nog groter belang was het recht dat de gebruikersgroep kreeg om de gemeint zelfstandig te beheren. Veel Peellandse gemeenschappen kregen dat recht van de hertog of van een lokale heer. Ze waren daarbij gebonden aan de grenzen die in de uitgiftebrieven en beheersreglementen door de uitvaardiger werden gesteld, maar wanneer de gebruikers binnen die grenzen ble-

ven, hadden zij de vrijheid om zelf regels op te stellen. In het verleden is de vraag gesteld of de gebruikers van de gemeint een autonoom recht hadden om regels voor het gebruik te maken. Die vraag was vooral actueel in de laatste decennia van de vorige eeuw in het kader van de theorie over het communalisme. Van deze autonome bevoegdheid is echter geen sprake. De gebruikers mochten slechts zelfstandig optreden binnen hun eigen kring en slechts voor zover de uitgever van de gemeint hun dat toestond. De bevoegdheden van de gebruikers zijn te kwalificeren als corporatief. Het beheer van de gemeint werd later in veel gemeenschappen ingebed in het grotere corpus van de gemeenschap, maar dat doet niets af aan de grondslag van het beheersrecht.

Dat de gebruikers geen autonome bevoegdheden hadden, blijkt eveneens uit het feit dat de rechten op de gemeint voor uitbreiding vatbaar waren. Ook daarvoor waren de gebruikers afhankelijk van de uitgever of diens rechtsopvolger. Het initiatief tot die uitbreiding kwam zowel van de kant van de uitgever als van de kant van de gebruikers. Een voorbeeld van uitbreiding op initiatief van de uitgever was de beslaglegging van gemeintes door hertog Filips de Goede in de jaren 1460. Tegen betaling hief de hertog niet alleen die beslagleggingen op, maar gaf hij ook stukken gemeint uit die eerder buiten de uitgifte vielen, of breidde hij de bevoegdheden tot beheer uit. Voorbeelden waarbij het initiatief uitging van de gebruikers zijn de landcharters die hertogin Johanna van Brabant in 1379 verstrekke aan de inwoners van Veghel en Erp nadat intern problemen waren ontstaan over het beheer. De inwoners kregen toen het recht om beheerders aan te stellen die regels voor het gebruik opstelden. Gebruikers van andere gemeintes namen in geval van geldnood het initiatief om het recht op verkoop van gemeenschappelijke gronden te verkrijgen. Vermoedelijk gebeurde de late verkoop van gemeint in Lieshout in 1697 ook op initiatief van de inwoners. De hertog van Brabant gaf in 1311 een deel van de gemeint uit aan de abdij van Floreffe en aan de inwoners van Lieshout. De rest van de Lieshoutse gemeenschappelijk gebruikte gronden was bezit van de abdij van Floreffe. Voordat die abdij haar goederen in de Meierij in 1698 verkocht aan de abdij van Postel gaf Floreffe de gronden die de inwoners tot dan toe slechts met toestemming van de abdij gebruikten alsnog officieel uit. Dit garandeerde de inwoners het gebruik voor de toekomst. De veranderingen in de omvang van de gemeint en in de rechten die de gebruikers hadden, laten zien dat ook toen al een wisselwerking bestond tussen de partijen, en dat het fenomeen van de gemeintes niet kan worden bestudeerd zonder oog te hebben voor de dynamiek ervan.

Het verschil tussen gemeenschappen die het recht op zelfstandig beheer kregen en gemeenschappen die dat niet kregen, is in Peelland goed te onderscheiden. In de eerste plaats zijn er gemeenschappen aan wie nooit een gemeint werd uitgegeven, zoals Nederwetten, dat gemeenschappelijke gronden gebruikte die bezit waren van het klooster Hooi-donk. Het klooster, en niet de inwoners van Nederwetten, bepaalde hoe de gronden moesten worden gebruikt. Iets vergelijkbaars is waar te nemen in Lieshout. Nadat de abdij van Floreffe de grotere gemeint had uitgegeven, werd een flink aantal jaargeboden toegevoegd die het gebruik van die nieuwe gemeint regelden. Tevoren was dat een zaak van de abdij en stonden in de jaargeboden alleen bepalingen voor de kleine in 1311 uitgegeven gemeint.

De wederwaardigheden van de gemeint van Heeze, Leende en Zesgehuchten bewijzen dat het recht om de gemeint zelfstandig te beheren een voorwaarde was voor het ontstaan van jaargeboden. De inwoners van deze gemeenschappen hadden geen eigen gemeint, maar huurden die van de heer die in de huurcontracten de gebruikswijze be-

paalde. Slechts tussen 1537 en 1553 hadden de inwoners behalve het gebruiksrecht ook het beheersrecht en juist gedurende die periode van zestien jaar stelden de inwoners jaargeboden op. De inwoners van Geldrop gebruikten hun gemeint weer op een andere manier. Zij verkregen die weliswaar in erfpacht, maar de heer stelde bij de uitgifte een reglement op waarin hij niet alleen het gebruik van de gemeint maar ook andere zaken binnen de gemeenschap regelde, zoals belastingen en handel. Hier kregen de inwoners, ook al bezaten zij een gemeint, niet het recht om die gemeint zelfstandig te beheren. Ook hier is een wisselwerking tussen heer en gebruikers te ontdekken. De inwoners van Geldrop betaalden een jaarlijks bedrag en wilden daarvoor ook kwaliteit en in het reglement staat dat de heer slechts tot verkoop van delen van de gemeint mocht overgaan na overleg met de inwoners. Deze verschillen in de beheersrechten moeten worden meegewogen om de startpositie van de gemeenschap te kunnen bepalen en om te begrijpen waarom in bepaalde gemeenschappen geen jaargeboden kunnen worden aangetroffen.

Een belangrijk aspect dat niet eerder is onderzocht, is de oorzaak van het ontbreken van jaargeboden voor gemeintes waar de gebruikers wel het recht op zelfstandig beheer hadden. Op het eerste oog lijken dit normale gemeintes, waarvoor niets de aanwezigheid van jaargeboden in de weg zou moeten staan. De oplossing blijkt simpel en is een echte eyeopener: het ontbreken van een centrale archivering. Voor deze gemeintes bestonden wel degelijk regels. De kwartierschout van Peelland verantwoordde in zijn rekeningen inkomsten uit hertogsdorpen, inclusief de inkomsten uit boetes die werden opgelegd voor overtredingen op de gemeint. Daar staan ook boetes tussen voor overtredingen op gemeintes waarvan geen jaargeboden bewaard zijn gebleven, zelfs met daarbij de vermelding dat die regels door de gebruikers zelf werden gemaakt. Door de ligging van de gemeintes te vergelijken met de gebruikersgroep en als derde factor in die vergelijking te betrekken het gebied waarover de rechtsmacht van schepenbanken zich uitstrekte, wordt duidelijk waar de oplossing ligt: Jaargeboden zijn slechts bewaard gebleven daar waar een complex van gemene gronden binnen de jurisdictie van één schepenbank lag en de gemeenschap als geheel, los van de interne criteria die de gemeenschap hanteerde, het recht had om de gemeint te gebruiken.

Binnen Sint-Oedenrode lagen twee complexen van gemene gronden, alle inwoners hadden het recht om deze gemeintes te gebruiken en de jurisdictie van de schepenbank strekte zich uit over het geheel van gemeenschap en gemeintes. In het archief van Sint-Oedenrode zijn jaargeboden bewaard gebleven. Binnen Son en Breugel lagen twee gemeintes, de gemeenschap Son en de gemeenschap Breugel hadden ieder een eigen gemeint. De ene werd exclusief gebruikt door de inwoners van Son en de andere door de inwoners van Breugel. Son en Breugel vielen samen binnen de jurisdictie van één schepenbank. Er zijn geen jaargeboden aangetroffen. Budel, Maarheeze, Soerendonk en Gastel verkregen in 1343 een gemeint waarin alle inwoners van die gemeenschappen gerechtigd waren. De gemeint lag binnen de jurisdictie van de schepenbank Budel en van de schepenbank Maarheeze, Soerendonk en Gastel. Van deze gemeint zijn geen jaargeboden bewaard gebleven. Uit de rekeningen van de kwartierschout blijkt dat de inwoners van Son en de inwoners van Breugel regels maakten voor het gebruik van hun eigen gemeint. Wanneer die zijn gearchiveerd, dan zijn zij in het privéarchief van een van de beheerders terechtgekomen en niet in het archief van de schepenbank van Son en Breugel.

Er is in Peelland één uitzondering die deze regel bevestigt. Dat zijn de jaargeboden van de Bakelse gemeint. In 1463 hadden de gerechtigde gemeenschappen Bakel, Helmond en

Aarle met Beek en Rixtel weer eens onenigheid over het beheer. Om een einde te maken aan de problemen sloten de gerechtigden een akkoord met daarin de bepaling dat de jaargeboden moesten worden bewaard in een komme. Van die komme had iedere gemeenschap een sleutel. Het hielp niet. Het oudst bekende exemplaar uit 1499 is bewaard gebleven, maar slechts per ongeluk doordat het is gaan zwerven en is terechtgekomen in het archief van Deurne. Een tweede exemplaar uit 1571 is verloren gegaan. Dat is nog slechts bekend uit een derde exemplaar uit 1627 dat zelf ook alleen nog maar bekend uit een afschrift in een register in Helmond. Pas toen de strijdende partijen in 1646 bij een nieuw akkoord afspraken dat ieder van de gerechtigde gemeenschappen een register zou krijgen waarin alle bekende bescheiden over de Bakelse gemeint zouden worden ingeschreven, belandden die registers in de centrale archieven van de rechthebbende gemeenschappen en bleven drie exemplaren van dit register bewaard. De exemplaren uit 1499, 1571 en 1627 waren toen al onbekend bij de samenstellers van de registers en zijn daarin dan ook niet opgenomen. Dit laat zien dat series jaargeboden die niet centraal werden bewaard, gingen zwerven en grote kans hadden om verloren te gaan. Het zou uiteraard prachtig zijn om deze bevinding te kunnen staven met de vondst van jaargeboden in het particuliere archief van een beheerder van de gemeint in Son of in Breugel, maar helaas: die archieven zijn niet gearchiveerd op een centraal niveau!

In de jaargeboden staan niet alleen bepalingen over het gebruik van de gemeint, maar ook bepalingen over zaken als handel, zondagsrust, besmettelijke ziekten, et cetera. Die bepalingen zijn interessant voor onze kennis van het leven binnen de gemeenschap, maar zij horen niet thuis in de jaargeboden. Gemeenschappen die hun jaargeboden opschreven en administreerden, gebruikten het beheersinstrument voor de gemeint ook voor het inschrijven van andere bepalingen die regelmatig onder de aandacht van de leden van de gemeenschap moesten worden gebracht.

Voor deze studie is een nieuw schema gemaakt om de jaargeboden te kunnen ordenen. De keuze voor een nieuwe indeling is beargumenteerd met een afwijzing van oude indelingen die ervan uitgingen dat de jaargeboden vergelijkbaar zijn met de algemene politieverordeningen (nu algemene plaatselijke verordeningen). Nu het onderzoek is volbracht, kan worden gesteld dat de bewering dat de jaargeboden politieverordeningen zijn, aan de ene kant wel en aan de andere kant niet waar is. De jaargeboden die werden gemaakt in de eerste eeuwen na uitgifte van de gemeint werden door de gebruikers gemaakt voor het beheer van de gemeint en zijn niet vergelijkbaar met een politieverordening. Na de verschuiving van de besluitvorming over de gemeint door een bestuurscollege stelden de leden van dit college namens de gebruikers regels op. Die zijn dan wel vergelijkbaar met politieverordeningen. Omdat de bestuurders zich hierbij beriepen op de noodzaak van een goede politie, de ordening van de samenleving tot welzijn van de inwoners, is het wellicht beter om de jaargeboden te omschrijven als goede-politieverordening.

11.3 De inhoud van de jaargeboden

Peellandse jaargeboden zijn in het verleden vaak beschreven, maar nauwelijks systematisch met elkaar vergeleken. In de lokale geschiedschrijving vormden de jaargeboden, meestal onder de naam keuren en breuken, een geliefd onderwerp. Dat is niet zo vreemd,

juist omdat zij zo ver teruggaan in de tijd. Maar omdat het om lokale geschiedschrijving ging, werden de bepalingen die andere gemeenschappen hanteerden er niet mee vergeleken. Juist die vergelijking maakt het mogelijk om patronen te ontdekken en dat brengt nieuwe zaken aan het licht.

Een van de inzichten die de gedetailleerde vergelijking oplevert, is de manier waarop de gemeint werd geëxploiteerd. Gemeintes worden vaak gezien als complexen van ongecultiveerde gronden. Dat blijkt echter niet het geval. In Helmond werden de dicht bij de stad gelegen delen van de gemeint al in de veertiende eeuw permanent onder de gerechtigden verdeeld. Deze verdeling staat in de bronnen vermeld als 'hoefslaen'. De bezitters van een perceel verdeelde gemeint gebruikten die gedurende een deel van het jaar particulier als akker- en hooilanden. Na de oogst van akkervruchten en hooi werd de grond weer opengesteld voor gemeenschappelijk gebruik voor het weiden van vee. Het permanente karakter van de verdeling maakte dat de bezitters de grond gebruikten alsof het privébezit was. Verkoop en bezwaren met erfrentes was toegestaan zolang werd voldaan aan twee voorwaarden. De eerste was dat de percelen niet werden omheind of door sloten omgraven, zodat het vee na de oogst vrij op de gemeint kon worden geweid. De tweede voorwaarde was dat de bezitters van de percelen een cijns betaalden aan de stad, die daarmee de jaarlijkse cijns betaalde die de gemeenschap voor de gemeint schuldig was. Met de beschikbare gegevens in de hand is in alle gemeenschappen dit patroon te onderkennen. Dat valt af te leiden uit een verbod om vee in de beemden te brengen als minstens drie mensen hun hooi nog niet hadden geoogst, een gebod waarin is bepaald dat iedereen zijn vee uit de akkers moest halen als de oproep daartoe in de kerk werd gedaan, of een bepaling dat iedereen in de gemeenschappelijke velden op zijn eigen erf beesten mocht schutten. Op basis van deze bevindingen is het dan ook juister om te zeggen dat de ongecultiveerde gronden de belangrijke restgronden waren van de gemeint.

De in cultuur gebrachte particuliere percelen behoorden nog steeds tot de gemeint en waren onderworpen aan het regime van die gemeint. Voor deze gronden stelden de gezamenlijke gebruikers dan ook nog steeds regels op. De gebruikers gingen deze gronden echter steeds meer beschouwen als hun eigen gronden die bezwaard waren met de lasten van cijns en hoefslag, zoals het weiderecht werd genoemd. Deze verdeling in privé-erven is zo goed geslaagd, dat niet alleen de gebruikers van deze gronden ze gingen beschouwen als privébezit. Vanaf de achttiende eeuw konden de gebruikers de verplichte cijns en het recht van hoefslag afkopen en werden de grond privé-eigendom. Bij de toewijzing in de negentiende eeuw van gemeintes aan burgerlijke gemeenten, werden deze privé gebruikte erven over het hoofd gezien en werden zij allemaal privé-eigendom.

Deze permanent verdeelde gronden op de gemeint moeten wel worden onderscheiden van twee andere soorten verdeelde gronden. In de eerste plaats de turfvelen. Als in een gemeint turfvelen werden uitgegeven dan mocht de bezitter die gedurende een bepaalde periode uitmoeren, maar daarna viel het veld weer terug aan het collectief van gebruikers en werden de gronden weer volledig gemeenschappelijk gebruikt. Tenzij hun ligging ze geschikt maakte om in cultuur te worden gebracht, dan konden ook deze gronden alsnog permanent worden verdeeld. In de tweede plaats werden percelen gemeint afgescheiden en die werden volledig privébezit. Dat gebeurde in tijden dat de groep van gebruikers in geldnood zat. Deze percelen waren niet meer onderworpen aan het regime van de gemeint en de regels met sanctie golden niet langer voor deze van de gemeint afgescheiden percelen.

De gedetailleerde vergelijking levert ook leuke details op over het gebruik en over het verschil in rechten. Het gebruik was exclusief voorbehouden aan degenen aan wie de gemeint was uitgegeven. Waar in Peelland jaargeboden zijn aangetroffen, is deze gebruikersgroep gelijk te stellen met de gemeenschap, en het lidmaatschap van de gemeenschap was het eerste vereiste. De jaargeboden maken echter duidelijk dat het verkeerd is om de buitenstaanders te bestempelen als iedereen die geen lid was van de gemeenschap. Mensen van buiten de gemeenschap konden gebruiksrechten kopen, hoewel die rechten vaak waren beperkt tot het recht om een beperkt aantal beesten te weiden of het recht om een turfveld uit te moeren, waarna het gebruiksrecht eindigde. Bovendien leidde het vee dat op de gemeint werd gehouden tot aanscherping van de omschrijvingen van wat vreemd vee was en wat niet. Een voorbeeld is dat vee slechts op de gemeint mocht worden geweid als het de afgelopen winter thuis was gevoederd of de komende winter thuis gevoederd zou worden. Een ander voorbeeld zijn de bepalingen over de aanvulling van de veestapel bij verlies van dieren en over het tijdstip waarop verkocht vee van de gemeint moest zijn gehaald. Die bepalingen geven inkijkjes in de bedrijfsvoering van het kleinschalige landbouwbedrijf. Zij sluiten bovendien aan bij onderzoek naar gemeintes die op een andere manier werden beheerd, gemeintes die niet in het bezit waren van gemeenschappen of waar de bezitters geen regels mochten opstellen voor het gebruik. Ook al onderscheiden de meeste Peellandse gemeintes zich van andere, omdat de gerechtigden hele gemeenschappen waren en de gebruikers ze zelfstandig mochten beheren, de maatregelen om de gemeint te beschermen werden ook door instellingen en instituties genomen die het beheer in eigen hand hielden en de gemeint niet uitgaven aan de gebruikers of die de gebruikers niet het recht gaven om zelf regels voor het gebruik op te stellen.

De meeste gemeintes in Peelland werden niet aan personen uitgegeven, maar aan gemeenschappen. Interessant is het verschil in recht op het gebruik van de gemeint tussen leden van de gemeenschap. Er bestond een fijnmazig systeem van rechten waar plichten tegenover stonden. Hele groepen binnen de gemeenschap voldeden niet aan de normen en waren als gevolg daarvan uitgesloten van gebruik. De belangrijkste interne voorwaarde was het leveren van een bijdrage in de lasten van de gemeenschap. Dat sloot armlastigen, inwonend personeel en inwonende familieleden uit. Wel ging de ene gemeenschap hier soepeler mee om dan de andere en in enkele gemeenschappen kregen armlastigen en dienstpersoneel beperkte rechten. Tot het leveren van een bijdrage in de lasten van de gemeenschap hoorde ook de verplichte deelname aan onderhoudswerken op de gemeint en aan straten en dijken. Ook de plicht tot verdediging behoorde tot de lasten en daarbij vallen Erp en Veghel op als grensplaatsen van het hertogdom. Slechts de bewoners van zogeheten geweerde hoeven, die een rol speelden in de verdediging, hadden volledige gebruiksrechten op de gemeint. Elders golden turfrechten per huis of per huishouden. Ook de hoeveelheid grond die iemand bewerkte of de hoeveelheid vee die hij hield, had invloed op de gebruiksrechten.

Juist de geboden die een relatie laten zien tussen vee en bewerkte grond en het gebruik van de gemeint, maken ook duidelijk dat de rechten in de loop der tijd veranderden. Dat is vooral zichtbaar bij het maaien van heide. Die beperking gold zowel voor het recht om te maaien als voor de hoeveelheid die mocht worden gemaaid. In Bakel mocht in 1499 nog ieder huisgezin heide maaien als de heide daartoe was opengesteld, maar in 1627 werd dit recht beperkt tot de veehouders. In Stiphout mocht een hele dag heide worden gemaaid, maar dat werd in 1656 ingekort tot een halve dag. Ook het aantal schapen dat

op de gemeint mocht worden geweid, van belang voor de schapenteelt, werd steeds meer ingeperkt. De administratie van ingeschaarde dieren op de gemeint laat zien dat eerst onbepaald schapen gehoed mochten worden, mits de herder per schaap schaargeld betaalde. Het schaargeld verdween tegelijkertijd met het verschijnen van gelimiteerde quota voor schapen die op de gemeint mochten worden geweid. Dit soort bepalingen laat zien dat de druk op de gemeint toenam. Te veel mensen gebruikten de gronden, waardoor de rechten moesten worden ingeperkt.

11.4 De organisatie van jaargeboden en gemeenschap

De uitgiftes van de gemeint en de jaargeboden zijn uitgebreid onderzocht en met elkaar vergeleken. Dit was mogelijk doordat de beschikbare bronnen voor dat onderzoek ver in tijd terugreiken en dit onderzoek werd uitgevoerd vanuit de vraag naar de manier waarop de gemeenschap die jaargeboden organiseerde vergelijkingsmateriaal zou kunnen bieden voor een onderzoek naar de organisatie van de gemeenschap. Uit het onderzoek blijkt dat deze veronderstelling juist is voor zover het de plattelandsgemeenschappen betreft. In Helmond was de uitgangspositie hetzelfde, maar daar kwam veel eerder een ontwikkeling naar een bestuurlijke ontwikkeling op gang.

De uitgangspositie was dat de jaargeboden in drie fasen tot stand kwamen. De eerste fase was die van het opstellen van de jaargeboden. Wie daarbij waren betrokken, verschildte per gemeenschap en was afhankelijk van de door de uitgever verleende rechten. In Veghel en Erp waren dat volgens het landcharter van 1379 de gezworenen over de gemeint. In het begin van de vijftiende eeuw, ten tijde van het proces tegen Agnes Spaercoets in Helmond, stelden de goede knapen als volberechtigde naburen de geboden op. In veel andere gemeenschappen waren dat tot in de zeventiende eeuw nog steeds de volberechtigde naburen. Ze werden uitgenodigd om bij de bijeenkomst aanwezig te zijn. De burens die ter vergadering verschenen, stelden de nieuwe geboden samen op en wie niet kwam opdagen, werd geacht in te stemmen met de door de vergadering genomen besluiten. De tweede fase was die van de vaststelling in de schepensbank. Door deze gerechtelijke vaststelling werden de in de jaargeboden opgenomen boetes executabel. De derde fase bestond uit de bekendmaking van de nieuwe jaargeboden aan de gehele gemeenschap. Een opmerkelijke uitkomst van het onderzoek is dat in de kleine plattelandsgemeenschappen deze totstandkoming in drie fasen niet alleen herkenbaar is bij de jaargeboden, maar ook bij de besluitvorming over andere zaken die de gemeenschap aangingen. Na het overleg en het besluit volgde de vaststelling in de schepensbank en vervolgens de bekendmaking van het besluit met de sancties.

In Veghel en Erp werden vanaf het einde van de veertiende eeuw de naburen bij de besluitvorming over de gemeint al vertegenwoordigd door de beheerders, in Helmond ontstond een raad die de inwoners vertegenwoordigde bij de besluitvorming over allerlei zaken die de gemeenschap aangingen. Die verschuiving naar besluitvorming door personen die de naburen of inwoners vertegenwoordigden is overal herkenbaar. Het recht op het zelfstandig beheer van de gemeint was een voorwaarde om jaargeboden te laten ontstaan, maar omgekeerd was het ontbreken van jaargeboden geen belemmering voor de ontwikkeling naar een bestuurlijke structuur.

In Helmond is deze ontwikkeling goed te volgen. Het blijkt dat interne en externe actoren en factoren daarbij een rol speelden. De Helmondse heer gaf de dekenen van de ambachtsgilden in 1389 een rol bij de besluitvorming over zaken die financiële consequenties voor de stad hadden en andere zaken waarvoor hij het nodig vond om de dekenen te raadplegen. De bisschop mandateerde de heer en de pastoor om samen met de armmeesters armengoederen te vervreemden of aan te kopen, waarna de goede knapen niet langer bij de besluitvorming werden betrokken. Een koninklijk octrooi dat werd verleend in een tijd dat de lokale heer afwezig was, gaf de inwoners het recht om gemeint te verkopen. Daardoor hoefde de heer niet langer toestemming te geven voor die verkoop. Vervolgens mandateerde de heer de raad van borgemeesters, schepenen en dekenen om in zijn naam te beslissen over allerlei zaken. Het zijn allemaal elementen die in Helmond leidden tot een bestuursstructuur die aan het einde van de vijftiende eeuw haar definitieve vorm had gekregen en die tot het einde van het Ancien Régime in stand bleef. De bestuurlijke raad bestond uit een college van drie leden: borgemeesters, schepenen en dekenen van de ambachtsgilden. Deze raad was gemandateerd om het bestuur uit te oefenen. Er was echter één grote uitzondering en die verklaart waarom in de literatuur de rol van de geërfden of naburen wordt beperkt tot gevallen waarin financiële verplichtingen werden aangegaan door de gemeenschap.

Bij alle mandaten die het Helmondse bestuur ontving, ontbrak die voor het aangaan van financiële verplichtingen. Ieder volwaardig lid van de gemeenschap stond met zijn of haar persoonlijk bezit garant voor het nakomen van die verplichtingen. Daarom moest de gehele gemeenschap per voorval toestemming verlenen. De heer had weliswaar de dekenen van de ambachtsgilden betrokken bij het overleg over financiële zaken, maar zij waren, zeker in de vijftiende eeuw, nog slechts de vertegenwoordigers van een belangrijk deel van de inwoners, niet van de gehele gemeenschap. Bovendien hadden zij weliswaar mandaat van de heer, maar niet van degenen die de lasten moesten betalen. Ook nadat de dekenen kort voor 1500 een vast lid van de Helmondse raad waren geworden, werd daarom formeel vastgehouden aan de uitnodiging aan alle naburen voor het overleg over financiële verplichtingen van de stad. Nog tot ver in de zeventiende eeuw werd in de aanhef van verslagen van de besluitvorming over financiële verplichtingen verwezen naar de mogelijkheid die de naburen hadden om aanwezig te zijn en mee te besluiten. Het was voldoende dat zij die mogelijkheid hadden, want net als bij de vaststelling van de jaargeboden werden de afwezigen geacht in te stemmen met de besluitvorming. Dat men formeel vasthield aan de instemming van de inwoners blijkt uit een bijna karikaturaal aandoende besluitvorming tijdens de pestepidemie van 1636. Leningen moesten toen worden opgenomen om logies van soldaten af te kopen en om pestzieken te ondersteunen. Er waren te weinig leden van de raad overgebleven om deze twee besluiten te kunnen nemen, waarna de aanwezigen toch besloten tot de leningen met advies van wat omschreven wordt als enige geburen die de akte mede hebben ondertekend. In beide gevallen ondertekende, behalve enkele leden van de raad, slechts de waard van de herberg waar men vergaderde.

In andere gemeenschappen in Peelland kwam de ontwikkeling niet alleen later op gang, namelijk vanaf de zeventiende eeuw, maar leverde die ontwikkeling ook een andere bestuursvorm op. Er zijn verschillen tussen die gemeenschappen, omdat net als in Helmond specifieke actoren en andere factoren een rol speelden. Die verschillen moeten dan ook per gemeenschap worden beoordeeld. Zo speelde in Asten in de tweede helft van de

zeventiende eeuw de heer een belangrijke rol. Hij stelde viermannen aan om de financiën te controleren en dat had kunnen leiden tot een zelfde systeem als in Helmond. Die ontwikkeling zette echter niet door, omdat juist in die tijd de centrale overheid meer invloed ging uitoefenen. In veel andere gemeenschappen is pas aan het einde van de zeventiende eeuw de overgang te zien naar minder betrokkenheid van de naburen en een grotere betrokkenheid van personen die de naburen vertegenwoordigen. De ontwikkeling startte vanuit dezelfde situatie als bij de jaargeboden. Eerst was er overleg, daarna de vaststelling van besluiten in de schepenbank en vervolgens de bekendmaking.

Bij de jaargeboden bleven lang de naburen een rol spelen. Voor andere zaken waren de eedspersonen van belang. Deze functionarissen, die voor hun primaire functie aan de heer of aan de kwartierschout als vertegenwoordiger van de rechtsopvolgers van de hertog een eed hadden afgelegd, waren door hun verplichtingen tegenover de gemeenschap de aangewezen personen om mee te praten over allerlei zaken die de gemeenschap aangingen. Vanuit hun primaire functie van schepen (rechtspraak), burgemeester (financiën), gezworene (gemeint), kerkmeester (kerkfabriek), heilige-geestmeester (armenzorg) waren zij tezamen betrokken bij de meest belangrijke zaken die speelden binnen de gemeenschap. Zij vormden het uitgebreide overlegorgaan dat besluiten nam, waarna in de schepenbank de vaststelling volgde. Maar bij het aangaan van financiële verplichtingen bleef ook in de gemeenschappen buiten Helmond het mandaat van de naburen van belang.

Dit college van eedspersonen trad in de ene gemeenschap meer op de voorgrond dan in de andere, maar nergens groeide het uit tot een breed vast college zoals dat in Helmond al veel eerder ontstond. Dat is het gevolg van een andere ontwikkeling, namelijk het doorgroeien van het college van schepenen naar het dagelijks bestuur. Bij het bereiken van die status speelde een interne en een externe factor een rol. De interne was de sterke positie die de schepenen innamen als rechter bij de besluitvorming. Ook al werd een besluit genomen tijdens een breed overleg, het besluit kreeg pas rechtsgeldigheid als het door de schepenen tijdens een gerechtelijke zitting was vastgesteld en de eventuele boetes executabel waren verklaard. In de achttiende eeuw werd de eerste fase van de besluitvorming steeds vaker overgeslagen of werd nog slechts overleg gepleegd met die eedspersonen die rechtstreeks bij het onderwerp betrokken waren en niet meer met alle eedspersonen. Na een voorstel door de vertegenwoordiger van de heer of van de kwartierschout besloten de schepenen en stelden ook zij daarna het besluit vast. De bestuurlijke functie van het schepencollege als dagelijks bestuur was derhalve afgeleid van de primaire functie van rechter.

De externe factor was het mandaat dat de schepenen kregen. Zij baseerden zich bij de besluitvorming steeds meer op resoluties en plakkatens van centrale organen als Staten-Generaal en Raad van State. Deze centrale organen schreven de regenten aan om genomen besluiten door te voeren. Met verwijzing naar dit mandaat, besloten de schepenen zonder ruggespraak tot invoering van allerlei zaken. Slechts wanneer besluiten moesten worden genomen die niet waren gebaseerd op die centrale regelgeving, werd nog overleg gepleegd met de eedspersonen.

De schepenen deden een beroep op het mandaat dat zij hadden van hogere overheden, maar ook steeds meer op het feit dat zij als boven de inwoners gestelden eeds- en ambts-halve verplicht waren om te zorgen voor goede politie: orde en rust in de samenleving tot welzijn van de inwoners. Het college van schepenen als dagelijks bestuur werd daarin ge-

steund door Staten-Generaal en Raad van State, die de schepenen steeds meer aanspraken als regentencollege, een partner om de van bovenaf gewenste goede politie te bereiken. Deze gelijktijdige ontwikkelingen komen overeen met de ideeën van *empowering interactions* die stellen dat tendensen tot ordening vanuit het centrum en vanuit de periferie elkaar versterkten door gelijktijdige top-down en bottom-up bewegingen. De schepenen gingen optreden als dagelijks bestuur vanuit hun functie van rechter en door een beroep te doen op hun verplichting tot het nemen van maatregelen als boven de inwoners gestelden. De centraliserende werking van regelgeving door Staten-Generaal, Raad van State, Leen- en Tolkamer en Raad en Rentmeester-generaal der Domeinen en de rol die daarin aan het dagelijks bestuur van regenten werd toebedeeld versterkte het optreden door de schepenen als dagelijks bestuur.

Evenals in Helmond had het dagelijks bestuur in de andere gemeenschappen geen onbeperkt mandaat voor besluiten die financiële gevolgen hadden voor de gemeenschap. Als het dagelijks bestuur van een hogere overheid een octrooi verwierf om delen van de gemeint te verkopen zodat de schuldenlast werd verminderd, dan kon het bestuur zelfstandig optreden. Maar wanneer een lening werd aangegaan, dan was per besluit een mandaat nodig van de inwoners. Net als in Helmond was het niet per se nodig dat alle inwoners aanwezig waren bij de besluitvorming. Hen uitnodigen was voldoende om de afwezigen tot instemmers te bestempelen. Toch bleef voor de individuele garantstelling voor het nakomen van de verplichtingen de instemming van de inwoners nodig. Illustratief daarbij is de besluitvorming in Erp, waar de eedspersonen om achterstallige belastingen te betalen een lening opnamen op naam van het corpus, echter zonder de inwoners daarbij te betrekken. Vijf dagen later kwam de vergadering opnieuw bij elkaar. Omdat belastingen niet mochten rusten op het corpus, maar op de individuele personen die de belastingen moesten opbrengen, stelde iedere eedspersoon zich verantwoordelijk voor terugbetaling van de lening met als onderpand zijn eigen goederen.

11.5 Langlopende ontwikkeling

Zowel bij de besluitvorming over de jaangeboden als bij de besluitvorming in andere zaken die de gemeenschap betroffen, is dezelfde ontwikkeling te ontwaren. Alle besluitvorming werd ingebed in een bestuurlijke structuur die in de stad Helmond eerder tot stand kwam dan in de andere gemeenschappen. In die bestuursstructuur waren het niet langer de volberechtigde leden van de gemeenschap die deelnamen aan besluitvorming, maar het al dan niet uitgebreide bestuur dat de leden van de gemeenschap vertegenwoordigde. Het kan verbazing wekken dat deze veranderingen tot zo weinig fricties leidden. De bevindingen van deze studie maken duidelijk dat die verbazing onterecht is.

Een onderscheid moet worden gemaakt tussen de bevoegdheden die de eedspersonen hadden en de bevoegdheden die de naburen hadden. Die verschillen komen duidelijk naar voren wanneer de ontwikkeling binnen Helmond worden betrokken bij de beoordeling van de langdurige ontwikkeling. Voor de besluitvorming over de meeste onderwerpen binnen de gemeenschap hadden de inwoners al eerder niet meer de bevoegdheid om mee te praten, of zij hadden die nooit gehad. Rechtspraak en in Helmond ook de verkoop van delen van de gemeint, behoorden tot de bevoegdheid van de hertog en heer. Het man-

daat dat de eedspersonen in deze zaken verwierven, was dan ook afgeleid van deze heren en was nooit een zaak van de inwoners. De bevoegdheid om mee te beslissen bij besluiten over armen- en kerkengoederen verdween al in de vijftiende eeuw, toen de bisschop besluitvorming daarover in handen legde van vertegenwoordigers van de inwoners. Indien het ging om zaken die wel tot de bevoegdheden van de leden van de gemeenschap behoorden, dan ontstonden wel degelijk problemen als aan de rechten van de inwoners werd getornd. Inwoners protesteerden wanneer een besluit zonder hun toestemming werd genomen terwijl zij voor de financiële consequenties moesten opdraaien. De inwoners van Asten eisten een rol bij het sluiten van de rekeningen. De Helmondse heer probeerde in de achttiende eeuw tevergeefs de rol van de dekenen van de ambachtsgilden terug te dringen.

De gemeint en de daarvoor vervaardigde jaargeboden die voor deze studie als voorbeeld zijn genomen voor ontwikkelingen in het bestuur, blijken niet alleen een goede keuze om via vergelijking de bestuurlijke ontwikkelingen binnen gemeenschappen te laten zien. Zij zijn ook een goede keuze, omdat juist zij overeenkomen met dat ene onderwerp in de gemeenschap waarbij de inwoners lang betrokken bleven: het aangaan van financiële verplichtingen. Zoals de individuele leden van de gemeenschap samen de gebruikersgroep van de gemeint vormden, zo vormden de individuele leden van de gemeenschap samen de groep die schulden aangingen. Dit zijn de enige twee onderwerpen waarvoor de inwoners zelf konden mandateren. Dat maakt het mogelijk om goed onderscheid te maken tussen de bevoegdheden van de inwoners en de bevoegdheden van de eedspersonen, die niet zomaar mogen worden gezien als vertegenwoordigers van de inwoners, maar ook als vertegenwoordigers van hogere overheden. Wel moet daarbij worden opgemerkt dat voor de gemeint in de achttiende eeuw de ontwikkeling anders ging lopen.

Bij het beheer van de gemeint is dezelfde versterkende werking te zien als bij de ontwikkeling naar het schepencollege als dagelijks bestuur. Op lokaal niveau was dat dezelfde ontwikkeling die inhield dat de verplichting die het bestuur vanuit de zorg voor het welzijn van de inwoners had, werd vertaald in het voor de inwoners opstellen van regels. Die tendens werd versterkt door een bovenlokale ontwikkeling naar een andere opvatting over het bezit van de gemeint. In de late middeleeuwen werden de rechten die aan dat bezit waren verbonden nog zeer ruim uitgelegd, waardoor de gebruikers het recht hadden op zelfstandig beheer. Uiteraard mits zij die rechten van de uitgever van de gemeint hadden ontvangen. In de achttiende eeuw werden de rechten op de gemeint veel enger opgevat als slechts beperkt tot gebruiksrechten. Die veranderde opvatting had tot gevolg dat de Raad en Rentmeester-generaal der Domeinen en de Leen- en Tolkamer als uitvoerders van het beleid van Staten-Generaal en Raad van State veel meer invloed kregen op het beheer van de gemeintes. Omdat dit gebeurde in de tijd waarin fysiocratische ideeën opgeld deden, betekende dit weer dat grote delen van de gemeint werden verkocht.

Na 1648 nam de centrale regelgeving toe, maar die centrale regelgeving was niet nieuw. Rechtsregels, maar ook bovenlokale zaken als het beheer van wegen en waterlopen, werden al vanaf de late middeleeuwen op hertogelijk niveau geregeld en de uitvoering werd in handen gelegd van lokale schepenbanken en hertogelijke ambtenaren. Na 1648 legden op steeds meer terreinen de Staten-Generaal en Raad van State aan lokale bestuurders de uitvoering op van op centraal niveau genomen besluiten of gaven zij regionale instellingen als de Raad en Rentmeester-generaal der Domeinen en de Leen- en Tolkamer controlerende bevoegdheden die de lokale beslissingsbevoegdheden inperkten.

Het einde van de achttiende eeuw was ook voor Peelland het einde van een tijdperk. De gemeenschap was een gemeente geworden, onderdeel van een staatsapparaat waarin autonome regelgeving niet kon bestaan, maar slechts een afgeleide kon zijn van het staatsgezag. Het vrije beheer van de gemeint was onmogelijk geworden doordat de inhoud van het begrip bezit zodanig van betekenis was veranderd dat het vrij kunnen beschikken over die gemeint niet langer mogelijk was. Het zelfstandig opstellen van jaargeboden door gebruikers was een onmogelijkheid geworden. De inwoners van Peelland waren met deze ontwikkelingen meegegroeid, hun jaargeboden waren versteend en hun inspraak was ingebed in een bestuursstructuur. Zij accepteerden de veranderingen als wenselijk voor een goede politie: een geordende maatschappij tot nut en weldaad van de ingezetenen.

11.6 Relatie tussen gemeint en gemeenschap

Het feit dat de meeste Peellandse gemeintes aan gemeenschappen werden uitgegeven en niet aan individuele personen heeft de inhoud van de jaargeboden beïnvloed. Er zijn bepalingen in opgenomen die niets met de gemeint te maken hebben. Nog belangrijker is dat de uitgifte aan gemeenschappen de organisatie van de jaargeboden heeft beïnvloed. Daardoor ontwikkelden die zich op dezelfde manier als de organisatie van de gemeenschap. Het beheer van de gemeint werd door dezelfde groep vertegenwoordigers overgenomen als de besluitvorming over de gemeenschap. De kiem van vertegenwoordiging was al aanwezig in enkele uitgiftebrieven en beheersreglementen, waarin de uitgever van de gemeint, vaak de hertog van Brabant, aan schepenen en gezworenen de bevoegdheid gaf om namens de gebruikers regels op te stellen voor het gebruik van die gemeint.

In de negentiende eeuw werden de gemeintes overgedragen aan gemeenten. Het besluit daartoe was gebaseerd op het gegeven dat zij werden beheerd door die gemeenten en niet door de gebruikers. Dat maakte de gemeintes anders dan de marken die door de gebruikers zelf werden beheerd. In paragraaf 2.3 wordt opgemerkt dat het opstellen van regels door gemeenten de uitkomst was van een ontwikkeling en dat dit niets zegt over de rechten van de gebruikers. Aan het einde van dit onderzoek kan worden gesteld dat het beheer door de gemeenten het gevolg was van de uitgifte aan gemeenschappen. Dit aspect maakt het beheer en de organisatie van het beheer van de aan gemeenschappen uitgegeven gemeintes anders dan beheer en organisatie van de aan individuele personen uitgegeven gemeenschappelijke gronden, zoals de marken. Het is de uitgifte van gemeintes aan gemeenschappen die de jaargeboden in Peelland geschikt maken voor het onderzoek naar de relatie tussen beheer van de gemeint en de organisatie van de gemeenschap. Het betekent echter niet dat de inhoud van de bepalingen voor het gebruik niet vergelijkbaar zijn met die van aan individuele personen uitgegeven gemeenschappelijke gronden.

11.7 Nader onderzoek

Het onderzoek naar gemeint en gemeenschap in Peelland heeft veel nieuwe inzichten opgeleverd over de organisatie van de samenleving. Recent ontwikkelde ideeën over de ontwikkelingen van lokale gemeenschappen en de wisselwerking die daarbij optrad tussen

centrum en periferie blijken op te gaan voor de ontwikkelingen in Peelland. De interne ontwikkeling van de schepenbank naar een dagelijks bestuur werd versterkt door de externe ontwikkeling waarbij centrale organen steeds meer een beroep deden op de schepenen als regentencollege. Die ontwikkeling naar een regentencollege van schepenen via de bevoegdheid die zij als rechter hadden, is vastgesteld in een aantal Peellandse gemeenschappen. De invloed die toevallige factoren en ook de lokale actoren op deze ontwikkeling hadden, maakt het nodig om nader onderzoek te doen in andere regio's. Pas dan kan aan de vaststelling meer algemene geldigheid worden verbonden voor de ontwikkeling naar bestuursstructuren in plattelandsgemeenschappen.

Datzelfde geldt voor het in Peelland geconstateerde verband tussen de rechten die gemeenschappen kregen om de gemeint zelfstandig te beheren en het ontstaan van jaargeboden om het gebruik van de gemeint te reguleren. Ook het verband tussen centrale archivering en het bewaard blijven van de jaargeboden is aan te tonen in Peelland. Of die verbanden ook zijn aan te wijzen in andere kwartieren van de Meijerij van 's-Hertogenbosch of in andere regio's, zal uit verdere studie moeten blijken.

Onderzoek in lokale archieven kan bijdragen aan meer kennis over de lokale samenlevingen. Veel meer dan in archieven van bovenlokale organen zijn in de lokale archieven gegevens opgeslagen over de dagelijkse gang van zaken binnen gemeenschappen. Voorwaarde is wel dat die gegevens worden vergeleken met andere gemeenschappen en niet beperkt blijven tot lokale geschiedschrijving. Zelfs nu er is vergeleken, blijven er aspecten over die door de lengte van de onderzochte periode en door de grootte van het onderzochte gebied niet aan de orde konden komen. De informatie die de jaargeboden leveren over veranderingen in het gebruik van de gemeint sluiten goed aan bij de studies die de laatste tijd zijn verschenen over de laatmiddeleeuwse landbouwtransitie en de gevolgen daarvan. Daar is in deze studie geen aandacht aan besteed, omdat hier de organisatie van gemeint en gemeenschap centraal stond. De bevindingen over de organisatie van het gebruik van de gemeint, zoals het verdelen van vruchtbare gronden in privé gebruikte akkers en hooiland, maar ook de rechten op gebruik die waren verbonden aan het landbouwbedrijf, bieden echter mogelijkheden voor verder onderzoek naar de landbouwtransitie.

Na 1795, het eindjaar van deze studie, verdwenen de gronden van de gemeint niet. In de negentiende eeuw werden de gemeintes weliswaar overgedragen aan de burgerlijke gemeenten, maar zij bleven onderdeel uitmaken van het grondgebied. Voor die delen van de gemeint die ongecultiveerd waren en natuurgebied werden, was daarna nog wel belangstelling. Voor de geprivatiseerde delen van de gemeint die bij die overdracht privé-eigendom werden, geldt die belangstelling niet. Tijdens ander onderzoek is de auteur gebleken dat de in percelen verdeelde gemeint aan de noordoostelijke zijde van het centrum van Helmond tot het einde van de negentiende eeuw door boeren als landbouwgrond werd gebruikt. Toen leverden de gronden door de landbouwcrisis nauwelijks meer iets op en sprongen boeren handig in op de tegelijkertijd door industrialisatie ontstane woningnood. Op de percelen werden arbeidershuisjes gebouwd. Tot na de Tweede Wereldoorlog haalden de boeren en hun nazaten hier wekelijks de huurpenningen op. In Helmond is daarmee een lange ontwikkeling te schetsen van gemeint naar arbeidersbuurt. De geschiedenis van de geprivatiseerde delen van de gemeint in andere gemeenschappen wacht nog op onderzoek.

Bij de beschrijving van de gezagsverhoudingen binnen Peelland vielen de vele uitgiftes van heerlijkheden op. De hertogen en hun rechtsopvolgers gaven tegen het verstrekken

van leningen heerlijkheden in pand uit, inclusief de hoge jurisdictie. De lening werd afgelost en het onderpand kwam weer in handen van de hertog, die daarna de heerlijkheid tegen een hogere lening opnieuw in pand uitgaf. In lokale geschiedenissen is aan de sociale kant hiervan veel aandacht besteed. Een lastig heerschap dichtbij was minder prettig dan een hertog op afstand. De inwoners van Lierop brachten na de heksenprocessen niet voor niets het geld bij elkaar waarmee de kwartierschout de lening kon aflossen en Lierop weer een hertogsdorp werd.

Over de gevolgen voor de rechtspraak is minder geschreven. In een hertogsdorp had de schepenbank niet het recht te vonnissen in zaken die de hoge jurisdictie aangingen. Die zaken werden afgehandeld voor de schepenbank van 's-Hertogenbosch. Wanneer een heerlijkheid met hoge jurisdictie werd uitgegeven, had in die nieuwe heerlijkheid de schepenbank plotseling ook het recht om in halszaken te oordelen. Hoe ging men daar in de praktijk mee om? In de archieven van die heerlijkheden blijkt weinig van die bevoegdheid. In de erfelijke hoge heerlijkheden als Asten en Heeze met Leende zijn uitgebreide schepenbankarchieven aanwezig, inclusief stukken inzake de criminele rechtspraak. Ook in gemeenschappen waar de heren oorspronkelijk slechts de lage jurisdictie hadden, maar die al in de veertiende eeuw hoge heerlijkheid werden, zoals in Helmond en Deurne, zijn er uitgebreide rechterlijke archieven die getuigen van die hoge jurisdictie. Maar in gemeenschappen die later als hoge heerlijkheid werden uitgegeven, zoals Erp en Bakel, zijn nauwelijks bescheiden aanwezig inzake de uitoefening van die hoge jurisdictie. Hoe gingen de heren om met het recht om in criminele zaken te oordelen? Ook in deze heerlijkheden hadden zij te maken met zware criminaliteit.

Om dit onderzoek naar verschuivingen in de organisatie af te sluiten, past een voorbeeld dat de invloed van de Staten-Generaal op de lokale beslommeringen laat zien, maar dat ook bewijst dat lokale gemeenschappen daadwerkelijk te maken hadden met die zware criminaliteit. Op 13 juni 1703 kregen de schepenen van Stiphout mandaat van de Staten-Generaal om gedurende tien jaar lang extra belasting te heffen. Dat was niet alleen om de schulden van de gemeenschap aan te zuiveren, maar ook om de kosten te betalen voor de gevangenschap van vijf en de ophanging van vier criminelen.

Summary

Commons and community. Annual regulation in Peelland, circa 1300-1795

The central question in this study is how small communities organised themselves and the processes of change in that organisation during the period under investigation. The focus of this study is the district of Peelland, one of four quarters in the Bailiwick of 's-Hertogenbosch (Bois-le-Duc) in the southeast of today's province of North-Brabant in the Netherlands.

The sources available for investigating the early history of small communities and its institutions are scarce. However, there is an exception. Around the year 1300 the duke of Brabant and local territorial lords granted certain rights on common land ('gemeint', plural 'gemeintes') to communities or to combinations of communities. With these commons duke and lords granted the user group the right to administrate, control and manage these lands. As a direct consequence of these rights the user group made management rules for the use of the commons, including fines for infringement. Every year the user group would come together, often near the parish church, to make new rules and to confirm or abolish old ones. The rules had a limited period of validity until the next gathering of the user group a year later. These management rules have names like 'keuren en breuken' (chosen rules and fines), 'keurboek' (book with chosen rules) 'banraam' (territory under ban) and 'jaargeboden' (annual regulations). To emphasise the limited period of validity in this study the term 'jaargeboden' is used throughout.

The possibilities to examine the 'jaargeboden' are not the same for every community in Peelland. In some communities a couple of series with rules and regulations remain while in another only one series has survived. From other communities in the possession of common land no rules appear to have survived at all. The oldest known series of rules dates from 1499, the latest from 1775. To cover the period in between the initial granting of the common grounds and the remaining series of 'jaargeboden' other sources are used, such as new acts granting more management rules, new emission letters, the accounts of the bailiff of Peelland and registers with resolutions of the local municipalities.

The comparison of granting acts and acts granting management rules with the series of 'jaargeboden' provides details about rights to manage and about the use of the commons as well as about similarities and differences between communities. The user group had gained the exclusive right to use the commons, so the users banned persons without rights. But in case of necessity they sold right of usage to persons outside the community or even to a complete community. Even between the members of the community differences existed in the rights to use the commons. Rights depended on the individual's con-

tribution to the community's finances and defence, the amount of arable land he cultivated or the amount of cattle he kept. Rights came also with the house one inhabited.

Some Peelland communities had commons with rich peat and heath fields and the annual rules contain regulations on peat digging in pits and in drained peat fields and about the mowing and digging of heather in such a way to prevent the start of sand drifts. In other communities the commons had more importance as pasture. Communities divided between themselves the more fertile parts of the commons as the arable land and hayfield meadows and every user was given a part that he possessed privately. The possessor could sell the land as long as the new possessor kept up the obligatory communal duties that rested on the land, like a contribution to the annual tribute the community had to pay for the use of the commons and the duty to keep the land open for grazing after the harvest. This last point implied a ban to enclose the land by fences or ditches.

The managers that administered the commons on behalf of the group of users were called 'gezworenen' (oath takers). Together with other oath takers like the aldermen, almoners and churchwardens the oath takers on the commons participated in the deliberation of matters that concerned not only the commons but the community as a whole. During the period under investigation a shift can here be noticed. As the communities built up debts due to prolonged wars, special officials for the communities financial matters took the place of the oath takers on the commons in the council of the community. In some communities these 'borgemeesters' (literally 'bail masters', those who stood bail for the financial obligations of the community; not to be confused with the function of burgo-master) also took over the management of the commons.

The users received the right to make rules to manage their commons. However, for several common grounds in Peelland no annual rules are known. Comparison of the data about use of the commons in other sources shows that every group of users of common grounds made management rules, but not all series are archived. 'Jaargeboden' can be found in communities where the jurisdiction of the council of aldermen coincided with the administration of the common land. However, no annual regulation can be found when commons were covered by the jurisdiction of more than one council of aldermen or when more than one complex of common land fell within the jurisdiction of one council of aldermen whilst not all the individuals under the jurisdiction of the council had rights in all the common lands. In these cases the oath taker on the commons administered the annual regulation at the level of the commons and his administration was not filed in the central archives of the council of aldermen.

The series of 'jaargeboden' contain rules about other subjects than just the commons, like rules about trade, justice, religion, social disorder, et cetera. Once a community had this set of rules, it used it to administer other items that concerned the whole of the community as wel. Often these other items were rules from a non-local source.

The content of the 'jaargeboden' is very informative about the use of the commons, but also about the way in which this use was organised. The creation of the 'jaargeboden' consisted of three phases. The first phase was the annual meeting that should be attended by all the users of the commons. During this meeting the old rules were read out aloud and everyone could suggest changes to the existing rules, propose totally new rules or bring in suggestions for abolishment of old ones. After everyone had agreed to the new set of rules, or to the continuation of the old ones, the group of users handed the set over to the

aldermen. In the second phase the alderman during a court session declared the fines executable. In the third phase the new set of annual rules and fines was read out aloud in public and every member of the community was assumed to have taken notice of the rules and fines. During the seventeenth century the group of users disappeared from the decision-making process. The community council made regulations for an unlimited period, but still the aldermen declared the fines executable and still once or twice a year the no longer annual regulation was read aloud in public. This procedure lasted until the end of the eighteenth century.

The outcome of the investigation shows that on the subject of the commons the decision-making shifted from the level of the group of users to a level where a small council takes decisions in the name and for the benefit of the whole group of users. In the presumption that this change in the organisation of decision-making is also valid for other matters which concern the community, three subjects are investigated in Helmond. As the judicial protocols in this city go back as far as the end of the fourteenth century, it can be expected that the archives of this community offer the best possibilities for research. The three subjects are: possessions of the almonership; possessions of the community; the commitment to financial obligations. The same trend as in the subject of the common land is visible in these matters. The decision-making shifts from deliberation with the citizens as a whole to decisions made by a council that consists of 'borgemeesters', aldermen and the deans of the craft guilds. This transition was completed at the end of the fifteenth century. The council invoked internal and external mandates to justify their decisions. With the almonership the right was derived from the lord of Helmond who himself was mandated by the bishop of Liege. The right to transfer possessions of the community, including the common land, was mandated by royal charter. The entering of financial obligations was mandated by the inhabitants and was achieved by inviting them to visit the meetings of the council. Even after the group of deans gained membership of the council and functioned as representatives of the inhabitants, the formal invitation to the inhabitants to attend the meetings was still incorporated in the title of the written report of the meeting.

The same transition from decision-making by the inhabitants to decision-making for the inhabitants can be seen in the rest of Peelland. However, the development in the other communities not only started later, it also had another outcome. In the rural communities the inhabitants were exchanged for an extensive group of oath takers like aldermen, 'borgemeesters', churchwardens, almoners, et cetera. After this extensive council came to a decision, the aldermen during a court session promulgated regulation according to the decision of the council and declared the fines executable. The procedure is in fact the same as with the 'jaargeboden'. In this procedure the aldermen not only functioned as member of the extensive council, but also as judge, their primary function. Based on this double function the group of aldermen ultimately developed into the day-to-day management of the community.

The development of the organisation of management and decision-making in relation to the commons proves to be similar to the one concerning the whole community. Both the group of users of the commons and the members of the community as a whole ceased to participate in the decision-making. Their task was taken over by a council that represented them. This council justified its decisions by referring to 'good policy', the duty of

good government to create an orderly society for the well-being of its members. This orderly society was not only pursued top-down, from the centre to the periphery, but also on a local level by the communities themselves. On a local level the aldermen could take the part in day-to-day management, because as judges they had to confirm the penalties on infringement of the regulations. Seen from the centre, the national institutions like the Staten-Generaal and the Raad van State saw the aldermen as the appropriate partner to impose locally the beneficent orderly society.

During this process the group of users of the commons lost many of the rights it originally had. When it bought the common land around 1300 the possessor's rights can be seen as the medieval equivalent of ownership. The users of the commons had the right to manage, make rules for use, install managers, sell rights and even to sell parts of their commons. At the end of the eighteenth century their rights were seen as a right of usage and the central government made the decision to sell common grounds, even when this was contrary to the wishes of the users.

Bronnen

Ongepubliceerde bronnen en archivalia

I Den Haag, Nationaal Archief (NL-HaNA)

Toegangsnr. 2.13.70, *Generale Staf Landmacht, 1914-1940*.

Inv.nr. 1194, *Peel-Raamstelling, 1927*.

II Eindhoven, Regionaal Historisch Centrum Eindhoven (NL-EhvRHCE)

Toegangsnr. 10190, *Collectie kopieën van archivalia van belang voor de regionale geschiedschrijving maar die elders berusten; Collectie microfiches Algemeen Rijksarchief Brussel*.

Ontvanger-generaal: schoutrekeningen op rol vóór 1404.

Inv.nr. 2779, Gecombineerde rekening van de schouten van de Meierij van 's-Hertogenbosch, 1368-1369.

Inv.nr. 2780, Gecombineerde rekening van de schouten van de Meierij van 's-Hertogenbosch, 1384-1385.

Inv.nr. 2781, Gecombineerde rekening van de schouten van de Meierij van 's-Hertogenbosch, 1385-1386.

Inv.nr. 2782, Gecombineerde rekening van de schouten van de Meierij van 's-Hertogenbosch, 1386.

Inv.nr. 2786, Gecombineerde rekening van de schouten van de Meierij van 's-Hertogenbosch, 1388-1389.

Inv.nr. 2789, Gecombineerde rekening van de schouten van de Meierij van 's-Hertogenbosch, 1390-1391.

Inv.nr. 2797, Gecombineerde rekening van de schouten van de Meierij van 's-Hertogenbosch, 1394-1395.

Inv.nr. 2805, Gecombineerde rekening van de schouten van de Meierij van 's-Hertogenbosch, 1398.

Inv.nr. 3015a, Gecombineerde rekening van de schouten van de Meierij van 's-Hertogenbosch, 1383-1384.

Inv.nr. 3015b, Gecombineerde rekening van de schouten van de Meierij van 's-Hertogenbosch, 1386. *Raad en Leenhof van Brabant in Brussel*.

Inv.nr. 1, *Latijnsboek, 1312-1350*.

Inv.nr. 20, *Leenboek van Meierij van 's-Hertogenbosch, aangelegd 1500 en bijgehouden tot de eerste helft van de zeventiende eeuw, authentiek afschrift, 1647*.

Inv.nr. 109, *Register van nieuwe lenen, 1555-1628*.

Rekenkamers, cartularia en registers.

Inv.nr. 136, *Oorkondenregister met betrekking tot Brabant, Limburg en Landen van Overmaze, minuten en kopieën, 1494-1514*.

Inv.nr. 642, *Akten, voornamelijk van machtiging, van korting, van legitimatie en van afschaffing*.

dienende ter verificatie van rekeningen audiencier van Brabant, wegens ontvangst zegelrecht, grossen, kopieën, met 18e eeuwse index, 1545-1548.

Rekenkamers, schoutrekeningen in registers.

Inv.nr. 12991, Rekening van hoogschout van stad en Meierij van 's-Hertogenbosch, 1414-1429.

Inv.nr. 13028, Rekening van de kwartierschout van Peelland, 1467-1474.

Inv.nr. 13029, Rekening van de kwartierschout van Peelland, 1477-1538.

Inv.nr. 13030, Rekening van de kwartierschout van Peelland, 1538-1570.

Inv.nr. 13031, Rekening van de kwartierschout van Peelland, 1615-1623.

Toegangsnr. 10208, *Schepenbank Geldrop*, 1458-1810.

Inv.nr. 231, Schepenprotocol, 1547, met daarin ingebonden de dingrol van Heeze, 1536-1540.

Toegangsnr. 10251, *Gemeentebestuur Tongelre*, 1582-1810.

Inv.nr. 6, Resolutieboek van het dorpsbestuur van Tongelre, 1703-1725.

Inv.nr. 17, Authentieke kopie van een privilege van de hertog van Brabant, waarbij de inwoners van Tongelre poot- en plantrecht wordt verleend, 1740.

Toegangsnr. 10258, *Gemeentebestuur Budel*, 1307-1810.

Inv.nr. 17, Transportakte van de gemene weiden onder Budel gelegen met het daarop groeiende hout, welke door Wilhelmus van Elisabeth, heer en vrouwe Cranendonck, worden overgedragen aan hun ingezetenen van Budel, tevens wordt de schout gelast de palen te zetten, 1307.

Inv.nr. 19, Akte van schenking uit 1342 van alle 'gemeijnten' gelegen tussen c.q. begrensd door de goederen van de heren van Horne, Elsloe, Boxtel en het gerecht van Leende, door Diederick, heer van Cranendonck, ridder en Aleit van Horne, zijn vrouwe, aan hun ingezetenen van Budel, Gastel, Meerheeze en Soerendonck (eind 18e eeuw).

Inv.nr. 27, Akte van bevestiging door de Raad van Brabant aan de regeerders van Budel van het bezit van de gemeentebroeken, gelegen in het land of dorp, welke gronden op 13 mei 1307 verkregen zijn van Willem, heer van Cranendonck en zijn vrouw Elisabeth, aangezien Carel van Vlierden, heer van Eckart, aanspraken op dit gebied doet gelden, 1688.

Inv.nr. 49, Register van resoluties van het plaatselijke bestuur, genaamd 'Ordonnantie ende resolutieboecken', 1717-1731.

Toegangsnr. 10262, *Gemeentebestuur Geldrop*, 1402-1810.

Inv.nr. 1, Akte uit 1377 waarbij Jan, Heer van Geldrop, aan de inwoners van Geldrop het gebruik van de heide en gemeente in het gericht van Geldrop voor 40 Brabantse dubbele mottoenen jaarlijks geeft, 1706.

Inv.nr. 10, Resoluties van het gemeentebestuur, 1721-1746.

Toegangsnr. 10263, *Gemeentebestuur Heeze*, 1575-1810.

Inv.nr. 24, Resolutieboek van de corpora van Heeze, Leende en Zesgehuchten, 1714-1740.

Inv.nr. 980, Dwangbevel namens de Rentmeester der Domeinen aan het corpus om de schouw te doen verrichten, 1660.

Toegangsnr. 10268, *Gemeentebestuur van Maarheeze, Soerendonck en Gastel*, 1616-1810.

Inv.nr. 3, Resolutieboek van de dorpsbesturen van Maarheeze, Soerendonck en Gastel, 1700-1731.

Toegangsnr. 10271, *Gemeentebestuur Nuenen-Gerwen*, 1300-1810.

Inv.nr. 80, Resolutieboek van schepenen van Nuenen, Gerwen, Boort en Opwetten, 1707-1722.

Inv.nr. 81, Resolutieboek van schepenen van Nuenen, Gerwen, Boort en Opwetten, 1722-1730.
Inv.nr. 101, Akte, waarbij Jan II, hertog van Brabant aan de ingezetenen van Nuenen en Gerwen het gebruik van de gemeeynt geeft, 1300.

Toegangsnr. 10274, *Gemeentebestuur Son*, 1521-1810.

Inv.nr. 6, Notulen der vergaderingen en schepenen, achtmannen burgemeesters, kerkmeesters en gemene naburen van Son, 1693-1694.

Inv.nr. 7, Resolutieboek van de schepenen van Son en Breugel, 1746-1783.

Inv.nr. 19, Schepenakte van 's-Hertogenbosch, waarin een vidimus wordt gegeven van de uitgifte in 1355 van de gemeint, 1659.

Inv.nr. 602, Stukken betreffende het ijken van maten en gewichten alsmede de brouwketels, waarbij tevens stukken betreffende de aanstelling van de ijkmeesters, 1658-1755.

Toegangsnr. 12001, *Gemeentebestuur Helmond*, 1300-1810.

Inv.nr. 36, Extract uit de resoluties van de Raad van State betreffende remissies op verponding en middelen van consumptie voor de Meierij, 1675.

Inv.nr. 62, Losse resoluties van het stadsbestuur (ca. 1460), 1579, 1588, 1593, 1595, 1602, 1607-1638.

Inv.nr. 63, Losse resoluties van het stadsbestuur, 1640-1650.

Inv.nr. 64, Losse resoluties van het stadsbestuur, 1651-1653.

Inv.nr. 85, Losse resoluties van het stadsbestuur, 1729-1738.

Inv.nr. 86, 'Register der resolutien, ordonnantien genomen bij den Raet deser stadt Helmond' chronologisch register op de resoluties van het stadsbestuur, 1640-1657.

Inv.nr. 87, Register van resoluties van het stadsbestuur, 1658-1660.

Inv.nr. 148, Akte, waarbij Arnoldus Michaelis de Helmont, publiek notaris, de akte van Jan II, hertog van Brabant, van 4 december 1300 vidimeert en bekrachtigt, 1462.

Inv.nr. 156, 'Register van de brieven bescheijden privilegien hercoomen vonnissen ende andere geregticheden der stadt Helmondt soo raeckende die gemeente (...)', register van oorkonden, brieven en andere stukken uit de periode 1300-1748, die betrekking hebben op Helmond, ca. 1660-1670, bijgehouden tot 1748.

Inv.nr. 158, 'Privilegeboek in Franse band', register van oorkonden, brieven en andere stukken uit de periode 1300-1676, 1763 die betrekking hebben op Helmond, ca. 1680, 1763.

Inv.nr. 162, 'Cueren ende breucken soo die bij den heere, borgemeesters, schepenen, ende dekenen geordineert zijn om die te doen publiceren ende observeren naer behoiren ende inhoud van desen', keurboek van secretaris Jacob Fabri, 1625-1652, met aanvullingen tot 1737.

Inv.nr. 163, 'Ceur[en ende] breu[cken], soo dien bij [den he]ere[, b]orgemeesters, s[ch]ep[en]en ende [dekenen] geordineert sijn om [te] doen publiceren ende observeren naer behoiren ende inhoud van desen', keurboek van substituut-secretaris Joannes Roeffs, 1674, met aantekeningen tot 1699.

Inv.nr. 164, 'Jaergebodt der keuren ende breucken de stadt van Helmondt ende het vrijdom van dien concernerende, geraempt ende gearresteert op den thienden junij 1622 ende naervolgende jaeren', keurboek van notaris Theodorus Alberts, 1699, met aanvullingen tot 1787.

Inv.nr. 165, 'Cueren ende breucken soo die bij den heere borgemeesters schepenen en deeken geordineert sijn om die te doen publiceren en observeeren naer behooren en inhoudt van dezen', keurboek (midden 18e eeuw), met aanvullingen tot 1779.

Inv.nr. 260, Geschillen inzake de weigering van de heer om de nieuw gekozen dekens te beëdigen, 1646-1648.

Inv.nr. 261, Sluiten van een akkoord tussen de heer en het stadsbestuur om een einde te maken aan alle lopende geschillen, 1648-1649, 1651.

Inv.nr. 365, Akte, uitgevaardigd door Albert en Isabella Clara Eugenia, waarin zij een akte vidimeert.

- ren, gegeven op 14 april 1579 door Filips II, waarbij hij aan de stad Helmond toestaat vanwege de hoge lasten voor de stad twee stukken land genaamd de Buckhorst en de Braecke te verkopen, 13 juli 1609.
- Inv.nr. 397, Stukken betreffende geschillen met de heerlijkheid Stiphout over de eigendom van de Eenselaar, 1657-1668.
- Inv.nr. 401, Akte, waarbij schepenen van Helmond namens de gemeijnte getuigen, bij gelegenheid van een waarheid, dat de ingezetenen van Helmond instemmen met het aanwijzen van zeven mannen die naar hun beste kunnen de gemeijnte moeten hoefslaen, 26 december 1360.
- Inv.nr. 402, Akte waarbij notaris Petrus de Platea een akte van 1 juni 1326, betreffende de verkoop van het medegebruik van de gemeint door de geburen van Bakel en Aarle aan de inwoners van Helmond, vidimeert, 1430.
- Inv.nrs. 404-413, 'Schaarlijste', lijsten van de verschuldigde vergoedingen per eigenaar voor het brandmerken en scharen van het vee op de Gemeijnte, 1598-1803.
- Inv.nr. 423, 'Cueren ende brucken van den peel ende gemeijnte van Baeckel', circa 1627.
- Inv.nr. 424, 'Register van den titel van vercryg van de Peel en de gemeijnte toebehoorende de ingezetenen der stadt Helmond van Baeckel van Arle Rixtel en van de herlijckheid van Beeck met te verdere documenten daer toebehoorende bij een vergadert en gedaen registreren voor Geerlof Suijckers erfsecretaris der voorschreven stede Helmond', register van oorkonden, brieven en andere stukken uit de periode 1308-1770 die betrekking hebben op het beheer van de Gemeijnte, circa 1670-1690, 1708-1770.
- Inv.nr. 499, Bepalingen inzake het verpachten van het weggeld en de 'dijckgast' (15e eeuw).
- Inv.nr. 934, Stukken betreffende het aangaan van leningen en de aflossing daarvan, 1441-1810.
- Inv.nr. 935, Aantekeningen en andere stukken betreffende het beheer van de aangegane geldleningen door de stad, 1481, 1582, 1609-1772, 1801, 1809.
- Inv.nr. 936, Akten van schuldbekentenissen ten laste van de stad, 1544-1585.
- Inv.nr. 937, Akten van schuldbekentenissen ten laste van de stad, 1600-1641.
- Inv.nr. 942, Register van akten van schuldbekentenissen ten laste van de stad, met aantekening van de latere aflossing, 1573-1578.
- Inv.nr. 943, Register van akten van schuldbekentenissen ten laste van de stad, met aantekening van de latere aflossing, 1580-1619.
- Inv.nr. 1020, 'Maetboeck der stadt Helmond', lijst van de percelen grond onder Helmond, met vermelding van grondgebruik, grootte van de percelen en eigenaren, opgemeten door Cornelis Joosten de Grooffs, gezworen landmeter, 1650-1652.
- Inv.nr. 1340, Afschrift van een akte uit 1464, waarbij Philips van Bourgondië aan zijn rentmeester van 's-Hertogenbosch Goessen Heym opdracht geeft de achterstallige cijzen die Helmond schuldig is, te innen, op straffe van een boete en het vervallen van hun recht op de Gemeijnte, ongedateerd.
- Inv.nr. 1427, Akte waarin het stadsbestuur van Helmond en Jan van Cortenbach, heer van Helmond, een overeenkomst sluiten inzake het maken van straten, 30 september 1460.
- Inv.nr. 1444, Akte waarbij het stadsbestuur de poort in de Bindersestraat overdraagt aan Jan Tempeelaars, 23-08-1482.
- Inv.nr. 1485, Verzoekschrift van de stad aan de Raad van Brabant om Lambert Slicher, ijkmeester in de Meierij te doen ophouden het recht van ijk van Helmond te dwarsbomen, 1651.
- Inv.nr. 1499, Akte van Johan van Berlaer, heer van Helmond, waarbij hij verklaart dat er voortaan in de stad zeven ambachten zullen zijn, waarvan hij de artikelen en bepalingen geeft, 01-09-1389.
- Inv.nr. 1591, Akte, waarbij het stadsbestuur van Helmond voor Rutger van der Aa en zijn erfgenamen een erffrente vestigen als vergoeding voor het afstaan van een stuk grond, nodig voor de aanleg van versterkingen van de stad, 1398.

Inv.nr. 1593, Akte, waarbij schepenen van Helmond getuigen dat Gerrit van den Put aan de stad Helmond een stuk grond, benodigd voor het maken van de vesten van de stad, overdraagt en daarvoor een ander stuk grond van de stad terugkrijgt, 1413.

Inv.nr. 1594, Akte, waarbij schepenen van Helmond getuigen dat Goedart Vrient aan de stad Helmond een stuk grond ten behoeve van het aanleggen van de vesten, grachten en wallen en een ander stuk grond, gelegen voor zijn huis nabij de Meije, ten behoeve van het aanleggen van een straat, overdraagt, 1427.

Toegangsnr. 12063, *Heerlijkheid Helmond*, 1300-1781.

Inv.nr. 187, Cartularium betreffende de rechten, onroerende goederen en renten in de periode 1314-1628, eerste helft zeventiende eeuw.

Inv.nr. 201, Rekening van inkomsten en uitgaven, 1577-1578.

Toegangsnr. 12087, *Familie van der Bruggen van Croy*, 1522-1898.

Inv.nr. 847, Akte waarbij Stiphout met het huis Croy door Philips IV van Spanje als één heerlijkheid verpand wordt aan jonker Jan B. van Elen, 1642. Met authentieke afschriften, 1647, 1749 en z.d. Met authentiek uittreksel.

Inv.nr. 848, Extracteresolutie van de Staten-Generaal inzake de belening van Jan B. van Elen met de heerlijkheden Beek en Stiphout tegen betaling van eenzelfde bedrag als hij aan Spanje heeft gegeven, 1646.

Inv.nr. 849, Akten van belening door de Raad en Leenhof van Brabant van Everaert van Boshuijsen met de heerlijkheid Stiphout en het huis Croy, 1646.

Toegangsnr. 12100, *Gemeentebestuur Helmond*, 1811-1912.

Voorl.inv.nr. 309, Register van uitgaande brieven van de burgemeester, 1812-1813.

Toegangsnr. 12299, *Schepenbank Stiphout*, 1530-1810.

Inv.nr. 1, Minuutvonnissen, 1695.

Inv.nr. 2, Resolutie- en vonnisboek, 1698-1717.

Inv.nr. 3, Resolutie- en vonnisboek, 1718-1737.

Inv.nr. 4, Resolutie- en vonnisboek, 1737-1751.

Inv.nr. 5, Resolutie- en vonnisboek, 1755-1770.

Inv.nr. 6, Resolutie- en vonnisboek, 1770-1788.

Inv.nr. 7, Resolutie- en vonnisboek, 1788-1798.

Inv.nr. 8, Resolutie- en vonnisboek, 1798-1810.

Inv.nr. 39, Register, overgaande in protocol, van transporten en obligaties, 1530, 1600-1605, 1608-1622.

Inv.nr. 40, Register, overgaande in protocol, van transporten en obligaties, 1623-1634.

Inv.nr. 41, Register, overgaande in protocol, van transporten en obligaties, 1643-1672.

Inv.nr. 42, Register, overgaande in protocol, van transporten en obligaties, 1672-1676.

Toegangsnr. 13000, *Gemeentebestuur Aarle-Rixtel*, 1300-1810.

Inv.nr. 1/1, Akte van uitgifte door Jan II, hertog van Brabant aan de naburen van Rixtel, Aarle en Beek van een gemeente, 1300.

Inv.nr. 1/2, Akte van bevestiging door Wenceslaus en Johanna van Brabant van de uitgifte aan Rixtel, Aarle en Beek van een gemeente en de verkrijging van het jacht- en pootrecht, 1359. Authentiek afschrift door schepenen van Mierlo, 1662.

Inv.nr. 1/3, Bevestiging door de Staten-Generaal der Verenigde Nederlanden voor die van Aarle-Rixtel van hun privileges van 1300 en 1359 betreffende gemeente, jacht- en pootrecht, 1656.

- Inv.nr. 2/1, Register van ingekomen plakكاتen, 1743-1754.
 Inv.nr. 2/2, Register van ingekomen plakكاتen (1750) 1755-1769.
 Inv.nr. 2/4, Register van ingekomen plakكاتen (1787-1794).
 Inv.nr. 2/7, Ingekomen resoluties van de Raad van State der Verenigde Nederlanden, 1711-1722.
 Inv.nr. 2/8, Ingekomen resoluties van de Raad van State der Verenigde Nederlanden, 1722-1730.
 Inv.nr. 2/12, Ingekomen plakكاتen en resoluties van de Staten-Generaal der Verenigde Nederlanden, 1712-1720.
 Inv.nr. 4/1, Resolutieboek schepenen Aarle-Rixtel, 1707-1733.
 Inv.nr. 4/2, Resolutieboek schepenen Aarle-Rixtel, 1733-1746.
 Inv.nr. 4/12, Keuren en breuken Aarle, Rixtel en Beek, 1568-1597.
 Inv.nr. 4/13, Keuren en breuken Aarle, Rixtel en Beek, 1568-1620.
 Inv.nr. 4/14, Keuren en breuken Aarle, Rixtel en Beek, 1568-1660.
 Inv.nr. 8/1, 'Peelboek', register van resoluties betreffende de Peel en legger van uitgegeven percelen, 1769-1823; register van correspondentie betreffende het armwezen, 1856-1868.
 Inv.nr. 8/5, Verslag van de corporele vergadering van Aarle-Rixtel betreffende de inbreuk door Bakel op de gemeente van Bakel, Aarle, Beek en Helmond, 1789.

Toegangsnummer. 13020, *Schepenbank Aarle-Rixtel*, 1580-1811.

Inv.nr. 1, Dingrol, 1617-1627.

Toegangsnummer. 13028, *Schepenbank Asten*, 1463-1811.

Inv.nr. 3, Protocol van het verhandelde voor de schepenbank in civiele en criminele zaken, 1549-1567.

Inv.nr. 33a, Criminele processtukken, 1581-1626, nr. 12, Proces van de schout van Asten als aanlegger tegen Aert Jan Aelberts als gedaagde, 01-10-1626.

Inv.nr. 82, Schepenprotocol, 1677-1679.

Toegangsnummer. 13031, *Gemeentebestuur Asten*, 1503-1813.

Inv.nr. I/1, Cartularium der grondheerlijkheid Asten en Ommel, 1755-1776.

Inv.nr. III/1, Resolutieboek van schepenen van Asten en Ommel, 1656-1667.

Inv.nr. III/2, Resolutieboek van schepenen van Asten en Ommel, 1684-1700.

Inv.nr. III/3, Resolutieboek van schepenen van Asten en Ommel, 1706-1719.

Inv.nr. III/4, Resolutieboek van schepenen van Asten en Ommel, 1719-1747.

Inv.nr. III/5, Resolutieboek van schepenen van Asten en Ommel, 1747-1777.

Inv.nr. IV/6, Register van de peelvelden die binnen Asten aan een ieder van de ingezetenen zijn uitgegeven en aangewezen door de peelmeeesters, 1767.

Inv.nr. XXIV/1, Register bevattende proces-verbaal van schouw en herschouw van alle heerbanen, straten, wegen, kerk-, molenwegen en paden, rivieren, waterpompen en leigraven ingevolge placcaat der Edelmogende Raden van State der Verenigde Nederlanden van 20-3-1653 en de aanschrijving van de heer Raad en Rentmeester-generaal der Domeinen van Brabant van 23-04-1750, 1750-1793.

Toegangsnummer. 13045, *Gemeentebestuur Beek en Donk*, 1607-1810.

Inv.nr. 1/15, 'Register van den titel van vercrijgh van de Peel toebehorende de ingezetenen van Bakel, Helmond, Aarle-Rixtel en van de heerlijkheid Beek', 2e helft 17e eeuw.

Inv.nr. 4/1 Register van resolutiën en ordonnanties van de regenten van de heerlijkheid Beek, 1679-1724.

Inv.nr. 15/1, Bekendmakingen van ijkmeesters van de dagen waarop maten en gewichten zullen worden geijkt, 1756-1757.

Toegangsnr. 13063, *Schepenbank Lieshout*, 1572-1811.

Inv.nr. 100, Register van schepenresoluties en vonnissen in civiele en criminele zaken, 1696-1714.

Inv.nr. 101, Register van schepenresoluties en vonnissen in civiele en criminele zaken, 1714-1724.

Inv.nr. 102, Register van schepenresoluties en vonnissen in civiele en criminele zaken, 1726-1735.

Toegangsnr. 13064, *Gemeentebestuur Lieshout*, 1502-1810.

Inv.nr. 6, Resolutieboek van schepenen van Lieshout, 1735-1755.

Inv.nr. 13, Keuren en breuken van Lieshout, 1647-1650.

Inv.nr. 14, Keuren en breuken van Lieshout, 1713.

Inv.nr. 15, Keuren en breuken, 1726-1728.

Inv.nr. 16, Kopie keuren en breuken van Lieshout, 1726-1728.

Inv.nr. 20, Uitgifte der 'gemeijnte' van Lieshout door hertog Jan II aan de 'geestelijke personen ende meester van Lieshout' en de gemeente ..., 1311, afschrift midden zeventiende eeuw.

Inv.nr. 33, Stukken betreffende de overdracht van weidevelden 'aen 't Bos' en 'aan de Broeck' aan het corpus van Lieshout, 1697.

Inv.nr. 35, Akte van overdracht door de abdij van Floreffe als heer van Lieshout aan en ten behoeve van de ingezetenen, van het afgegraven 'Hoogh en Leegh Duijn' groot 104 lopense en 'De Weije' afgegraven en groot 40 lopense, onder de bepaling dat een sloot zal worden gegraven en onderhouden om het overlopen van vee tegen te gaan, 1697.

Toegangsnr. 13072, *Gemeentebestuur Lierop*, 1408-1810.

Inv.nr. 35, Register van resoluties van schepenen, 1727-1774.

Inv.nr. 36, Register van resoluties van schepenen, 1775-1796.

Toegangsnr. 13084, *Gemeentebestuur Someren*, 1301-1811.

Inv.nr. I/2, Privilegieboek, getiteld 'Liber Privilegiorum Pagi de Someren', 1301-1780.

Inv.nr. II/1, Ceuren en Breucken van het dorp Someren, ± 2e helft 15e eeuw.

Inv.nr. II/2a, Ampliatie Ceuren en breucken, 1686-1709.

Inv.nr. II/2b, Extract uit de Ceuren en Breucken van 1686, ongedateerd.

Inv.nr. VI/3, Resolutieboek van heren dchepenen van het dorp en de dingbank van Someren, 1684-1697, 1713-1765.

Inv.nr. XI/23b, Collectboek van de collecteurs der koningsbede Henrick Henricks Martens en Joost Wijnaerts, 1576.

Inv.nr. XXII/2, Rekening van borgemeesters Philipsen Jans Philips en Marceliszen Joostenszoon van de Camp, 1585-1586.

Toegangsnr. 13129, *Gemeentebestuur Vlierden*, 1584-1810.

Inv.nr. 18, Resoluties van het corpus van Vlierden, 1703-1715.

Inv.nr. 19, Resoluties van het corpus van Vlierden, 1715-1719.

Inv.nr. 20, Resoluties van het corpus van Vlierden, 1771-1790.

Toegangsnr. 13131, *Schepenbank Vlierden*, 1435-1810.

Inv.nr. 1, Dingrol 1615-1635.

Inv.nr. 10, Civiele en criminele processtukken, 17-19e eeuw.

Inv.nr. 21, Protocol van transporten en obligaties, 1752-1774.

Inv.nr. 29, Protocol van allerhande akten, 1745-1761.

Toegangsnr. 13138, *Gemeentebestuur Mierlo*, 1387-1811.

Inv.nr. I/1b, Afschriften van de akte van uitgifte in 1386 door Hendrik Dickbier, heer van Mierlo, aan die van Mierlo, Hout en Broek van de in zijn bezit zijnde gemene gronden binnen de parochie en heerlijkheid van Mierlo, met uitzondering van het Wolfartsven, 1655 en 17e eeuw.

Inv.nr. I/2a, Afschriften van de akte van uitgifte in 1300 door Jan II, hertog van Brabant aan die van Mierlo, van de groene gemeente, 1611, 1789.

Inv.nr. I/2b Vidimus door Johan, heer van Geldrop, en Philips van Geldrop, priester te Geffen van de akte van uitgifte in 1300 door Jan II, hertog van Brabant, 1388.

Inv.nr. I/4, Vonnis door Philips de Goede, hertog van Brabant, waarbij die van Mierlo bevestigd worden in het gebruiksrecht van de groene gemeente, naar aanleiding van een geschil met die van Hersel en Achterbroek, 1464.

Inv.nr. III/1, Register van notulen, besluiten en bekendmakingen van het dorpsbestuur, 1705-1713.

Inv.nr. IV/1, Akte van verkoop door schepenen en gezworenen van Mierlo, met toestemming van Hendrik Dickbier, heer van Mierlo, en ridder Jan de Rover, aan Jan 't Heerken van Mierlo van een stuk beemd op Vareschut, 1402.

Inv.nr. IV/4.2, Akte van verkoop uit 1395 door schepenen en gezworenen van Mierlo aan Jan Walschaert, wonende op de Hofstede op Hersel, van het medegebruiksrecht op de Groene Gemeente, afschrift van een 17e eeuws afschrift, [18e eeuws].

Inv.nr. IV/13, Akte van overdracht door Mierlo aan Jan van der Heijden 'costers swagher' van een perceel grond op Bochorst in de Groene Gemeente, met een authentiek afschrift, 1387, 1655

Inv.nr. IV/17, Register van de gerechtigden uit Lierop op de Groene Gemeente van Mierlo, 1768-1863.

Toegangsnr. 13181, *Gemeentebestuur Deurne*, 1379-1810.

Inv.nr. 70, Resolutiën van schepenen, 1711-1716.

Inv.nr. 110, Register van 'verkrijg' en privilegiën, 1764.

Inv.nr. 113, Eigentijds afschrift van de koopbrief of uitgifte van de hoge, middele en lage heerlijkheid van Deurne aan Rogier van Leefdaal voor 10.000 gulden ingaande 1 maart 1661, 1660.

Inv.nr. 151, Stukken betreffende de totstandkoming van een minnelijk akkoord inzake de tot dan veelvuldig gepleegde processen (12 mei 1690), 1664-1690.

Inv.nr. 165, Keuren en breuken op 't gebruik van de Peel van die van Bakel, Aarle en Helmond, 1499.

Inv.nr. 167, Keuren en breuken vastgesteld door het corpus van Deurne, 1662-1665.

Inv.nr. 169, Keuren en breuken (of: keurboek) van Deurne (1662-1665).

Inv.nr. 170, Keuren en breuken van Deurne opnieuw vastgesteld door het corpus, 1712-1722.

Inv.nr. 637, Bijlagen borgemeestersrekening 1494, 1495, 1519, 1523, 1538, 1542, 1545, 1551, 1565, 1578, 1579, 1582, 1584, 1586.

Inv.nr. 693, Bijlagen borgemeestersrekening, 1654-1655.

Inv.nr. 732, Bijlagen borgemeestersrekening, 1693-1694.

Toegangsnr. 13183, *Schepenbank Deurne en Liessel*, 15e eeuw-1810.

Inv.nr. 83, Schepenprotocol, 1578-1579, met achterin dingrol 1591-1594.

Toegangsnr. 15160, *Jochum Kets, notaris Helmond*, 1681-1702.

Inv.nr. 16, Minuutakten 1691-1702.

Toegangsnr. 15240, *Schepenbank Helmond*, 1396-1810.

Inv.nr. 3787, Schepenprotocol, 1396-1400.

Inv.nr. 3788, Schepenprotocol, 1414-1420.

Inv.nr. 3789, Schepenprotocol, 1421-1429.

Inv.nr. 3790, Schepenprotocol, 1429-1434.
Inv.nr. 3791, Schepenprotocol, 1434-1439.
Inv.nr. 3792, Schepenprotocol, 1439-1443.
Inv.nr. 3793, Schepenprotocol, 1443, 1444.
Inv.nr. 3794, Schepenprotocol, 1445, 1446.
Inv.nr. 3795, Schepenprotocol, 1446-1471.
Inv.nr. 3796, Schepenprotocol, 1450-1452.
Inv.nr. 3797, Schepenprotocol, 1478-1482.
Inv.nr. 3798, Schepenprotocol, 1481-1484.
Inv.nr. 3799, Schepenprotocol 1485-1489.
Inv.nr. 3800, Schepenprotocol 1490-1499.
Inv.nr. 3801, Schepenprotocol, 1500-1509.
Inv.nr. 3802, Schepenprotocol, 1510-1524.
Inv.nr. 3803, Schepenprotocol, 1525-1538.
Inv.nr. 3804, Schepenprotocol, 1538-1540.
Inv.nr. 3806, Schepenprotocol 1543-1544.
Inv.nr. 3808, Schepenprotocol, 1547-1555.
Inv.nr. 3809, Schepenprotocol 1556-1564.
Inv.nr. 3811, Schepenprotocol, 1568-1571.
Inv.nr. 3812, Schepenprotocol, 1572-1578.
Inv.nr. 3814, Schepenprotocol, 1584-1589.
Inv.nr. 3815, Schepenprotocol, 1590-1597.
Inv.nr. 3817, Schepenprotocol, 1597-1603.
Inv.nr. 3818, Schepenprotocol, 1603-1605.
Inv.nr. 3819, Schepenprotocol, 1606-1608.
Inv.nr. 3820, Schepenprotocol, 1608-1610.
Inv.nr. 3821, Schepenprotocol, 1610-1611.
Inv.nr. 3837, Schepenprotocol, 1632.
Inv.nr. 3839, Schepenprotocol, 1633.
Inv.nr. 3842, Schepenprotocol, 1640-1645.
Inv.nr. 3843, Schepenprotocol, 1646-1650.
Inv.nr. 3853, Schepenprotocol, 1482.

Toegangsnr. 15348, *Gemeentebestuur Nederwetten*, 1562-1810.

Inv.nr. 1478, Register bevattende resoluties en notulen van de regenten van Nederwetten, 1745-1784.

Toegangsnr. 15401, *Gemeentebestuur Breugel*, 1523-1810.

Inv.nr. 853, Resolutie van de schepenen van Breugel betreffende het geschil tussen genoemde schepenen en de burgemeesters, 1751-1753, 1757.

Toegangsnr. 15448, *Tafel van de Heilige Geest Helmond*, 1311-1810.

Inv.nr. 4430, Akte, waarbij Johannis, bisschop van Luik, toestemming geeft aan de Tafel van de Heilige Geest te Helmond om een erfpacht te Deurne te ruilen tegen een erfpacht te Helmond, 1448 oktober 23.

Inv.nr. 4435, Register van renten en pachten verschuldigd aan de Tafel van de H. Geest en het gasthuis en van de daaruit verschuldigde lijftochten, 1404.

Inv.nr. 4436, Register van renten en pachten verschuldigd aan de Tafel van de H. Geest en het gasthuis en van de daaruit verschuldigde lijftochten, 1442.

Inv.nr. 4437, Register van renten en pachten verschuldigd aan de Tafel van de H. Geest en het gasthuis en van de daaruit verschuldigde lijftochten (1463).

Inv.nr. 4438, Register van renten en pachten verschuldigd aan de Tafel van de H. Geest en het gasthuis en van de daaruit verschuldigde lijftochten (1530-1561).

Inv.nr. 4439, Register van renten en pachten verschuldigd aan de Tafel van de H. Geest en het gasthuis en van de daaruit verschuldigde lijftochten (1560-1570).

Inv.nr. 4440, Register van renten en pachten verschuldigd aan de Tafel van de H. Geest en het gasthuis en van de daaruit verschuldigde lijftochten, 1583-1599.

III Gemert, Gemeentearchief Gemert-Bakel (NL-GmtGAGB)

Toegangsnr. AB.001, *Dorpsbestuur van Bakel en Milheeze*, 1626-1810.

Inv.nr. 21, Fragment van een resolutie van het dorpsbestuur, 1689.

Inv.nr. 22, Ordonnantie- en resolutieboek, 1708-1711.

Inv.nr. 24, Ordonnantie- en resolutieboek, 1715-1726.

Inv.nr. 38, 'Vercrijghboek' van de Peel (4e kwart 17e eeuw).

Toegangsnr. AB.002, *Dorpsbestuur van Bakel en Milheeze*, 1810-1938.

Inv.nr. 157, Stukken betreffende de verdeling van de gemeenschappelijke Peel tussen Bakel en Milheeze, Helmond, Aarle-Rixtel en Beek en Donk, 1864-1869.

IV 's-Hertogenbosch, Brabants Historisch Informatiecentrum (NL-HtBHIC)

Toegangsnr. 8, *Leen- en Tolkamer van 's-Hertogenbosch*, 1605-1800.

Inv.nr. 78, Resoluties en plakkaten van Staten-Generaal en Raad van State, kopieën, 1788-1794.

Toegangsnr. 19, *Raad van Brabant*, 1586-1811.

Inv.nr. 840, Activiteiten en bevindingen commissarissen uit Raad in civiele zaken, vaak rapporten en beschikkingen, 1656-1666.

Toegangsnr. 277, *Heerlijkheid Mierlo*, 1386-1851.

Inv.nr. 1A, Cartularium heerlijkheid Mierlo, kopie van mr E.N. Krom, aangelegd begin 17e eeuw.

Toegangsnr. 339, *Aanwinsten*, 1280-1981.

Inv.nr. 233, Akte van verpachting door Maximiliaan van Hoorne, als heer van Heeze en Leende, aan Heeze en Leende, van perceel heide, voor 7200 clinckaerts en 350 carolus gulden, gedeeltelijk op te brengen door kerkfabrieken van Heeze, Leende en Geldrop, tegen jaarcijs van 450 clinckaerts, waarvoor genoemden immers zullen mogen maken keuren, en met bepaling, dat bestuur zeven gehuchten van Heeze en Leende, 2 notabele personen zullen aanstellen om verdere ordonnanties te maken, 6 april 1536.

Toegangsnr. 342, *Plakkaten*, 1520-1884.

Inv.nr. 1, Plakkaten, 1540-1683.

Inv.nr. 3, Plakkaten, 1726-1745.

Inv.nr. 4, Plakkaten, 1746-1757.

Toegangsnr. 346, *Cuypers van Velthoven*, 1320-1870.

Inv.nr. 3370, Rekenkamer 'Carton portant: Bois le Duc et son quartier', 1300-1621.

Toegangsnr. 1794, *Dorpsbestuur Liempde*, 1592-1810.

Inv.nr. 1, Resoluties en ordonnanties van drossaard en schepenen van Liempde, 1723-1758.

Toegangsnr. 5016, *Dorpsbestuur Schijndel*, 1312-1811.

Inv.nr. 1, Bekrachtiging door Jan III, hertog van Brabant van de door zijn vader Jan II, hertog van Brabant, op 6 december 1309 uitgegeven gemeint van Schijndel, z.d.

Inv.nr. 8, Vidimus van schepenen van 's-Hertogenbosch van 5 september 1640 van de bevestiging door Philips, hertog van Brabant van het bezit van Schijndel van de gemeint, zoals die in 1309 is uitgegeven, 18 juli 1464.

Toegangsnr. 5039, *Dorpsbestuur Sint-Michielsgestel*, 1538-1811; *beheer Bodem van Elde*, 1597-1868.

Inv.nr. 379, Schouwverbaal, 1656.

Toegangsnr. 5122, *Schepenbank Schijndel*, 1530-1810.

Inv.nr. 77, Register van diverse soorten zaken, 1653-1656.

Toegangsnr. 7633, *Dorpsbestuur Sint-Oedenrode*, (1232) 1315-1811.

Inv.nr. 1, Register van resoluties van de schepenen, 1654-1669.

Inv.nr. 2, Register van resoluties van de schepenen, 1669-1687.

Inv.nr. 19, Jaargeboden, opgemaakt en vastgesteld door schout, borgemeesters, schepenen en raad in 49, 50 en 52 artikelen en punten, bekrachtigd en gepubliceerd, 1610-1767.

Inv. nr. 20, Jaargeboden, opgemaakt en vastgesteld door schout, borgemeesters, schepenen en raad in 49, 50 en 52 artikelen en punten, bekrachtigd en gepubliceerd, 1610-1660.

Inv. nr. 21, Jaargeboden, opgemaakt en vastgesteld door schout, borgemeesters, schepenen en raad in 49, 50 en 52 artikelen en punten, bekrachtigd en gepubliceerd, 1611 (18e eeuwse afschrift).

Inv. nr. 22, Jaargeboden, opgemaakt en vastgesteld door schout, borgemeesters, schepenen en raad in 49, 50 en 52 artikelen en punten, bekrachtigd en gepubliceerd, 1654-1669.

Inv.nr. 87, Akte van transcriptie van een in 1340 en 1342 gevidimeerde akte van 1232 waarbij hertog Hendrik I van Brabant te 's-Hertogenbosch de inwoners van Rode dezelfde privileges heeft geschonken als de burgers van 's-Hertogenbosch, met bijlagen (17e eeuwse)

Inv.nr. 89, Akte van uitgifte door hertog Jan II in 1311 van een gemeint aan de inwoners van Sint-Oedenrode; authentiek afschrift, opgesteld in het Latijn, aanvangende: 'Nos Johannis Dei gratia', gewaarmerkt in 1661, 1692, 1791, 1843.

Inv.nr. 94, Akte van verkoop namens Karel (de Stoute) van Bourgondië en Brabant van een vroente, gelegen aan de dorpsgrens met Oirschot en Liempde, 1468.

Inv.nr. 121, Akte van schikking namens hertog Karel de Stoute van Bourgondië, Brabant en Lotharingen met het corpus inzake opheffing van beslag-legging op de gement wegens een achterstallige erfcijns, 1468.

Inv.nr. 995, Stukken betreffende schouwvoeringen door gezworenen, pachters van de houtschat en schepenen over wegen en waterwegen alsmede wegens de brandveiligheid, 1659.

Toegangsnr. 7636, *Schepenbank Sint-Oedenrode*, 1548-1811.

Inv.nr. 4, 'Rolle', rol, lopende van Bamis tot Bamis van het volgende jaar, 1597-1601.

Inv.nr. 5, 'Rolle', rol, lopende van Bamis tot Bamis van het volgende jaar, 1605-1610.

Inv.nr. 6, 'Rolle', rol, lopende van Bamis tot Bamis van het volgende jaar, 1644-1645.

Inv.nr. 7, 'Rolle', rol, lopende van Bamis tot Bamis van het volgende jaar, 1653-1656.

Inv.nr. 8, 'Rolle', rol, lopende van Bamis tot Bamis van het volgende jaar, 1657-1660.

Toegangsnr. 7687, *Dorpsbestuur Erp, 1342-1814*.

Inv.nr. 1, Register van resoluties, ordonnanties en processen-verbaal van schepenen van Erp, 1679-1700.

Inv.nr. 2, Register van resoluties, ordonnanties en processen-verbaal van schepenen van Erp, 1700-1722.

Inv.nr. 21, Akte, waarbij hertogin Johanna van Brabant aan haar goede lieden van Erp het recht verleent om keuren en breuken vast te stellen, een schutter aan te stellen en stukken van de gemeint te mogen uitgeven met goedvinden van de schepenen en geburen, tegen een erfelijke cijns van een oude groot, 1379.

Inv.nr. 40, Keuren en breuken van Erp, opgeschreven 1622, afgekondigd 1610-1631, 1622.

Inv.nr. 42, Register van keuren en breuken 1732, met afkondigingen tot en met 1785, 1732-1785.

Inv.nr. 449, Register van eedaflegging door gezworenen en de schutter, 1732-1749; keuren en breuken, 1732-1749 en een ordonnantie op het schoonhouden van de rivier de Aa, met verdeling der belastende eigenaren of gebruikers en vermelding van hun gronden, 1736.

Toegangsnr. 7697, *Dorpsbestuur Veghel, 1310-1810 (1814)*.

Inv.nr. 1, Akten, waarbij hertog Jan van Brabant aan die van Veghel gemene gronden uitgeeft, tegen een jaarlijkse cijns van 7 pond Leuvens, met het recht van schutten; bijgevoegd is de akte waarbij de hertog aan die van Sint Oedenrode gemene gronden uitgeeft, met het recht van schutten; gewaarmerkte afschriften, 18e eeuwse afschriften; betreffende 1310, woensdag na St. Pieter in banden (5 augustus) en van 1311, daags na St. Pieter in banden (2 augustus).

Inv.nr. 65, Register van ordonnanties en resoluties van schout, schepenen, achtmannen etc. van Veghel, waarin tevens opgenomen bestedingen vanwege het corpus; eedsafleggingen, ook van voogden en curators; volmachten of benoemingen; vergunningen; en regelingen tussen schepenen, burgemeesters en gezworenen van Veghel en de nageburen van Eerde, etc., 1662-1678.

Inv.nr. 810, Register bevattende keuren en breuken, gesteld op overtreding ten aanzien van gemeentegronden, 1559.

Toegangsnr. 7744, *Kerken van Rode en Eerschot in Sint-Oedenrode, 1407-1801*.

Inv.nr. inv.nr. 1381, Akte van verklaring voor schepenen door jonker R. Hyacinth Daly, president van de leenbank en schepen Willem Haubracken die op verzoek van de predikant bevestigen dat de reparatie van de parochiekerk van ouds betaald is uit de dekenstienende zoals bij de fundatie is vastgesteld, 24 juni 1671.

Toegangsnr. 7752, *Tafel van de Heilige Geest Erp, 1342-1814*.

Inv.nr. 1077, Akten voor schepenen van Erp, 's-Hertogenbosch, Sint-Oedenrode en Veghel alsmede voor notarissen, betreffende het vestigen van erfelijke cijnsen, renten en pachten ten behoeve van de H. Geesttafel van Erp, 1342-1698.

Gepubliceerde bronnen en literatuur

Arts, Nico, 'Het "Oude Huys". De archeologie van het eerste kasteel van Helmond, circa 1175-1375', in: Nico Arts, Henk Roosenboom en Lia van Zalinge-Spooren (red.), *De kastelen van Helmond* (Utrecht 2001) 22-74.

Arts, Nico, Henk Roosenboom en Lia van Zalinge-Spooren (red.), *De kastelen van Helmond. Een machtcentrum aan de rand van de Peel* (Utrecht 2001).

Asseldonk, Mathias Maria Pius, *De Meierij van 's-Hertogenbosch. De evolutie van plaatselijk bestuur, be-*

- stuurlijke indeling en dorpsgrenzen, circa 1200-1832 (dissertatie Tilburg 2002).
- Asseldonk, Martien van, *De Meierij ontrafeld. Plaatselijk bestuur, dorpsgrenzen en bestuurlijke indeling in de Meierij van 's-Hertogenbosch, circa 1200-1832* (Tilburg 2003).
- Asseldonk, Martien van, 'De laatmiddeleeuwse transitie en de oorsprong van gemeintes en heerlijke rechten op de wildernis in de Meierij van 's-Hertogenbosch', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 30 (2013) 12-49.
- Asseldonk, Martien van, 'Het graafschap Rode', in: Arnoud-Jan Bijsterveld en Véronique Roelvink (red.), *Rondom Sint-Oedenrode. Macht, religie en cultuur in de Meierij* (Woudrichem 2016) 65-77.
- Auweele, D.M.J. van den, 'Het heerlijke stelsel', in: *De heerlijkheid. Rechtshistorische beschouwing over een oude rechtsvorm in de Meierij van 's-Hertogenbosch* ([Geldrop] 1989) 9-29.
- Bader, K.S., *Dorfgenossenschaft und Dorfgemeinde*. Studien zur Rechtsgeschichte des mittelalterlichen Dorfes 2 (Keulen en Graz 1962).
- Behets, J., 'De oorsprong van de jaar- en voogdgedingen en van de wijsdommen, voornamelijk in de Zuidelijke Nederlanden', *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis* 39 (1971) 375-450.
- Beijers, Henk, en Pieter Koolen, *Vliedens verleden 721-1926. Historische opstellen over de oude heerlijkheid en de zelfstandige gemeente* (Deurne 1996).
- Berkvens, A.M.J.A., 'Polizeigesetzgebung in den Habsburgischen Niederlanden', in: Michael Stolleis (red.), *Policey im Europa der frühen Neuzeit* (Frankfurt a.M. 1996) 421-456.
- Beughem, V. van, *Costuymen ende usantien der hoofstat ende Meyerye van s'Hertoghenbossche* ('s-Hertogenbosch: Jan Scheffers, 1684).
- Bieleman, Jan, 'Dutch agricultural history c. 1500-1950: a state of research', in: Erik Thoen en Leen van Molle (red.), *Rural history in the North Sea area* (Turnhout 2006) 283-294.
- Bijsterveld, A.J.A., 'De kerk in het midden. De parochiekerk als centrum van de middeleeuwse dorpsgemeenschap', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 17-18 (2000-2001) 91-119.
- Bleumink, Hans, en Jan Neefjes, *Nieuwe 'Gemeene Bossen' in Het Groene Woud. Gebiedsverkenning van wensen en mogelijkheden. Verkenning pilotgebied De Geelders* (Boxtel en Wageningen 2013; www.collective-action.info/sites/default/files/webmaster/_POC_LIT_Bleumink-and-Neefjes_Nieuwe-Gemeene-Bossen-in-Het-Groene-Woud.pdf).
- Blickle, Peter, *Deutsche Untertanen. Ein Widerspruch* (München 1981).
- Blickle, Peter, 'Die Reformation vor der Hintergrund von Kommunalisierung und Christianisierung. Eine Skizze', in: Peter Blickle en Johannes Kunisch (red.), *Kommunalisierung und Christianisierung. Voraussetzungen und Folgen der Reformation 1400-1600*. Zeitschrift für historische Forschung, Beiheft 9 (Berlin 1989).
- Blickle, Peter, 'Kommunalismus. Begriffsbildung in heuristischer Absicht', in: Peter Blickle (red.), *Landgemeinde und Stadtgemeinde. Ein struktureller Vergleich* (München 1991).
- Blickle, Peter (red.), *Landgemeinde und Stadtgemeinde. Ein struktureller Vergleich* (München 1991).
- Blickle, P., *Kommunalismus. Skizzen einer Gesellschaftlichen Organisationsform*. 2 banden (München 2000).
- Blickle, Peter, 'Vorwort', in Peter Blickle, Peter Kissling en Heinrich Richard Schmidt (red.), *Gute Policy als Politik im 16. Jahrhundert* (Frankfurt a.M. 2003).
- Blickle, Peter, 'German agrarian history during the second half of the twentieth century', in: Erik Thoen en Leen van Molle (red.), *Rural history in the North Sea area* (Turnhout 2006) 147-175.
- Blickle, Peter, Peter Kissling en Heinrich Richard Schmidt (red.), *Gute Policy als Politik im 16. Jahrhundert. Die Entstehung des öffentlichen Raumes in Oberdeutschland* (Frankfurt a.M. 2003).
- Blockmans e.a. (red.), Wim, *Empowering interactions. Political cultures and the emergence of the state in Europe 1300-1900* (Farnham en Burlington 2009).
- Bondam, A.C., 'Inventaris van de titels en bescheiden van de heerlijkheid (baronie) van Lieshout', *Verslagen omtrent 'sRijks oude archieven* 22 (1899) 347-357.

- [Bondam, A.C.], *Inventaris van het archief der gemeente Schijndel tot het jaar 1814* (z.p. z.j.).
- Boven, M.W. van, H.M.T.M. Giebels en H. den Hertog, *Stiphout vanaf het begin ... Hoofdstukken uit 825 jaar Stiphoutse geschiedenis* (Stiphout 1980).
- Boven, M.W. van, 'Helmond in een bestuurlijk spanningsveld. De heer van Helmond contra de ambachtsgilden, 1692-1715', *Vlasbloem* 2 (Helmond 1981) 93-132.
- Boven, M.W. van, 'Helmond als stad. Een schets over de wording', *Vlasbloem* 4 (Helmond 1983) 98-115.
- Boven, M.W. van, 'De keuren van de stad Helmond', *Vlasbloem* 6 (Helmond 1985) 79-96.
- Brakensiek, Stefan, 'New perspectives on state-building and the implementation of rulership in early modern European monarchies', in: Antje Flüchter en Susan Richter (red.), *Structures on the Move. Technologies of governance in transcultural encounter* (Berlijn en Heidelberg 2012) 31-41.
- Broers, E.J.M.F.C., *Van plakkaat tot praktijk*. Tweede druk (Nijmegen 2006).
- Brouwer, Luud de, 'Veldovens', in: André van der Lee (red.) *Over den oven. De geschiedenis van de leemwinning en de steenfabricage in Udenhout en Biezenmortel* (Udenhout-Biezenmortel 2009) 11-17.
- Bruijn, M.W.J. de, 'Het gebruik van anachronistische begrippen als eigendom en erfpacht voor de middeleeuwse rechten op onroerend goed', *Signum* 8 (1996) 121-128.
- Bruijn, M.W.J. de, 'Dupliek: het gebruik van anachronistische begrippen als eigendom en erfpacht voor de middeleeuwse rechten op onroerend goed', *Signum* 9 (1997) 48-54.
- Bruijn, Martin W.J., 'Hereditario iure – in enen erfrecht: Kanttekeningen bij de interpretatie van de rechten op onroerend goed in 's-Hertogenbosch vóór 1811', in: Ronald van Genabeek e.a. (red.), *Putten uit het Bossche verleden. Vriendenbundel voor Hans Janssen ter gelegenheid van zijn afscheid als stadsarcheoloog van 's-Hertogenbosch* (Alphen aan de Maas [2012]) 86-97.
- Bruijn, Martin de, De middeleeuwen kenden geen eigendom (www.broerendebuijn.nl/Eigendom.html; website Charlotte Broer en Martin de Bruijn).
- Bruijn, Martin de, Het gebruik van anachronistische begrippen in de geschiedschrijving (www.broerendebuijn.nl/Anachronistischebegrippen.html; website Charlotte Broer en Martin de Bruijn).
- Camps (red.), H.P.H., *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312. I De Meierij van 's-Hertogenbosch (met de heerlijkheid Gemert)*. 2 banden (Den Haag 1979).
- Cappon, C., 'Jurisdictie over onroerend goed in het middeleeuwse Utrecht', *Signum* VIII (1996) 71-79.
- Cappon, C.M., 'Repliek: erfelijke pacht of erfpacht? Over de methode in de rechtsgeschiedenis', *Signum* 9 (1997) 41-48.
- Cau e.a. (red.), Cornelis, *Groot Placaetboek inhoudende de placaten van de Hoogh-Mog. Heeren Staten-Generaal der Verenighde Nederlanden, ende van de Ed. Groot Mog. Heeren Staten van Holland ende West-Vrieslandt, mitsgaders van de Ed. Mog. Heeren Staten van Zeelandt 1580-1795*. 10 banden ('s-Gravenhage en Amsterdam: de weduwe ende erfgenamen van wylen Hillebrandt Jacobsz van Wouw, 1658-1797).
- Cauchies, Jean-Marie, en Eric Bousmar (red.), 'Faire bans, edictz et statutz': légiférer dans la ville médiévale. *Sources, objets et acteurs de l'activité législative communale en occident, ca. 1200-1550* (Brussel 2001).
- Cauchies, Jean-Marie, 'L'activité législative communale dans l'Occident médiéval: directions et pistes de recherches', in: Jean-Marie Cauchies en Eric Bousmar (red.), 'Faire bans, edictz et statutz' (Brussel 2001) 1-15.
- Coenen, J., *Alles wat hier leeft, spint, twernt of weeft. Geschiedenis van Geldrop en Zesgehuchten* (Geldrop 1987).
- Coenen, Jean, *Van Ricstelle tot Aarle-Rixtel. De geschiedenis van Aarle-Rixtel* (Geldrop 1992).
- Coenen, Jean, *Leende. Geschiedenis van een dorp met een ondernemende bevolking* (Leende 1997).
- Coenen, Jean, *Heeze. Geschiedenis van een schilderachtig dorp* (Heeze-Leende 1998).

- Coenen, Jean, *Son en Breugel van oudsher een kruispunt van wegen* (Son en Breugel 1999).
- Coenen, Jean, *Gegeven Sint-Barbaradag 1300. Een overzicht van de geschiedenis van Nuenen, Gerwen en Nederwetten* (Nuenen 2000).
- Coenen, Jean, *Hertog Jan en de Zummerse mens. Een overzicht van de geschiedenis van Someren en Lierop* (Someren 2001).
- Coenen, Jean, *Baanderheren, boeren & burgers. Een overzicht van de geschiedenis van Boxtel, Liempde en Gemonde* (Boxtel 2004).
- Coenen, Jean, *Mierlo van oorsprong tot heden. Overzicht van de geschiedenis van Mierlo* (Mierlo 2004).
- Collectie De Wit: www.geneaknowhow.net/script/n-brabant.html (website Geneaknowhow, afdeling GeneaScript, Collectie De Wit).
- Coopmans, J.P.A., 'De betekenis van de gemeeynten voor de dorpswetgeving in de Meierij van 's-Hertogenbosch (1250-1650)', in: C. Streefkerk en S. Faber (red.), *Ter recognitie. Opstellen aangeboden aan prof. mr. H. van der Linden bij zijn afscheid als hoogleraar in de Nederlandse rechtsgeschiedenis aan de Vrije Universiteit* (Hilversum 1987) 139-154.
- Coopmans, J.P.A., 'Van beleid van politie naar uitvoering en bestuur 1700-1840', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 104 (1989) 579-591.
- Coppens, H., 'De Heerlijkheden. 9e eeuw-1795', in: R. van Uytven e.a. (red.), *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Brabant en Mechelen tot 1795*. 2 banden (Brussel 2000) II, 671-686.
- Cornelissen, W., F. de Lang en N. Nagtegaal, *Nuenen, Gerwen en Nederwetten*. Noordbrabantse plaatsnamen monografie 2 (Waalre 1987).
- Cornelissen, W.H., *Inventaris dorpsbestuur Erp 1342-1814* (Veghel en Vught 1992).
- Crompoets, Hermanus Jozef Gerardus, *Veenderijterminologie in Nederland en Nederlandstalig België* (Amsterdam 1981).
- Curtis, Daniel R., 'Did the commons make medieval and early-modern rural societies more equitable? A survey of evidence from across Western Europe, 1300-1800', *Journal of agrarian change* 16 (2015) 646-664 (via www.academia.edu).
- Dekkers, P.J.V., *Sterksel 1197-1653. Een domein van de abdij van Averbode in de volle en late middeleeuwen. Verwerving, bestendiging en uitbating van een Premonstratenzer domein in de Brabantse Kempen in het krachtenveld van de hertog van Brabant, de bisschop van Luik en de lokale adel* (doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam 1994).
- Den luyster ende glorie van het hertoghdom van Brabant I* ([Brussel 1699]).
- Doorn, R. van, 'Een historische veldbrandoven op de Kollenberg te Sittard', *Historisch Jaarboek voor het Land van Zwentibold* 19 (1998) 31-45.
- Droesen, W.J., *De gemeentegronden in Noord-Brabant en Limburg en hunne ontginning* (Roermond 1927).
- Emstede, E.J.Th.A.M. van, 'Register van den titel van vercrijgh vande Peel ende gemeente toebehoorende de ingesetenen van Baeckel Helmont Aerle-Rixtel en vande heerlijkheijt van Beeck', in: Van Emstede (red.), *Varia Peellandiae historiae ex fontibus I* (Deurne 1964).
- Emstede, E.J.Th.A.M. van, 'Register vande verkrijgbrieven en andere privilegien van Deurne en Lieszel', in: Van Emstede (red.), *Varia Peellandiae historiae ex fontibus I* (Deurne 1964).
- Emstede, E.J.Th.A.M. van, 'Keurboek van het statendorp Lierop, 1776-1788', in: Van Emstede (red.), *Varia Peellandiae historiae ex fontibus VI* (Deurne 1969).
- Emstede, E.J.Th.A.M. van, 'Keuren en breuken der gemeente Veghel', in: Van Emstede (red.), *Varia Peellandiae historiae ex fontibus X* (Deurne 1973).
- Enklaar, D.Th., *Gemeene gronden in Noord-Brabant in de Middeleeuwen* (Utrecht 1941).
- Enklaar, D.Th., 'Kort begrip van de geschiedenis van het Brabants jachtrecht', *Jaarboek 'De Oranjeboom'*, 9 (1956) 190-200.
- Epstein, S.R., 'Introduction. Town and country in Europe, 1300-1880', in: S.R. Epstein (red.), *Town and Country in Europe, 1300-1800* (Cambridge 2001) 1-29.

- Fierst van Wijnandsbergen, Ron, *Ghenge ende gheve in Grave. Fondsvorming van armeninstellingen en middeleeuwse monetaire problematiek* (Tilburg 2013).
- Flüchter, Antje, en Susan Richter (red.), *Structures on the move. Technologies of governance in transcultural encounter* (Berlijn en Heidelberg 2012).
- Formsma, W.J., *De archieven van de Raad en Rentmeester-generaal der Domeinen en der Leen- en Tolkamer in Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch* (Den Haag 1949).
- Frenken, A.M., *Helmond in het verleden*, 2 delen ('s-Hertogenbosch 1928-1929).
- Frenken, A., 'De gemeente van Nuenen-Gerwen', *Taxandria* 39 (1932) 235-236.
- Frenken, A., 'Pootkaart van Gerwen en Nuenen', *Taxandria* 39 (1932) 259-260.
- Frenken, A.M., *Memoriaal der dorpen en parochies Gerwen, Nuenen en Nederwetten* ('s-Hertogenbosch 1948).
- Frenken, A.M., *De parochiekerk van St Lambertus te Helmond* (z.p. z.j.).
- Godding, Philippe, *Ordonnances de Philippe le Bon pour les duchés de Brabant et de Limbourg et les Pays d'Outre-Meuse: 1430-1467* (Brussel 2005).
- Ham, W.A. van, J.G.M. Sanders en J. Vriens, *Noord-Brabant tijdens de Republiek der Verenigde Nederlanden, 1572-1795. Een institutionele handleiding* ('s-Hertogenbosch en Hilversum 1996).
- [Hanewinkel, S.], *Reize door de Majorij van 's Hertogenbosch in den jaare 1798 (in brieven)* (Amsterdam 1799).
- Hardin, Garrett, 'The tragedy of the commons', *Science* 162 (1968) 1243-1248 (science.sciencemag.org/content/162/3859/1243.full).
- Hart, Marjolein 't, 'Town and country in the Dutch Republic, 1550-1800', in: S.R. Epstein (red.), *Town and Country in Europe, 1300-1800* (Cambridge 2001) 80-105.
- Heeren, Jac. J.M., *Geschiedenis van het kasteel-raadhuis en de heren van Helmond* ('s-Hertogenbosch 1938).
- Heesters, W., en C.S.M. Rademaker, *Geschiedenis van Sint-Oedenrode* (Tilburg 1972).
- Heugten, Wiro van, 'Het kasteel en zijn bewoners', in: Toine Maas (red.), *Geschiedenis van de heerlijkheid Asten* (Asten 1994) 82-100.
- Holstein, André, 'Introduction: Empowering interactions: Looking at statebuilding from below', in: Wim Blockmans e.a. (red.), *Empowering Interactions. Political cultures and the emergence of the state in Europe 1300-1900* (Farnham en Burlington 2009) 1-31.
- Hoppenbrouwers, P.C.M., 'De middeleeuwse oorsprong van de dorpsgemeente in het noorden van het hertogdom Brabant' *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 17-18 (2000-2001) 45-90.
- Hoppenbrouwers, Peter C.M., 'Town and country in Holland, 1300-1550', in: S.R. Epstein (red.), *Town and Country in Europe, 1300-1800* (Cambridge 2001) 54-79.
- Huijbers, Twan, *Een en al gras. De archeologie van een Middeleeuws cultuurlandschap (Aarle-Rixtel, Beek en Donk, Lieshout)* (doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam 1993; www.academia.edu).
- Iven, Willem, en Teo van Gerwen, *Mensen in de Peel* ('s-Hertogenbosch 1978).
- Jacobs, B.C.M., *Justitie en politie in 's-Hertogenbosch voor 1629* (Assen en Maastricht 1986).
- Jansen, J.C.G.M., 'Agrarische vernieuwingen in een revolutionair tijdperk, 1750-1815', in: J.F.R. Philips, J.C.G.M. Jansen en Th.J.A.H. Claessens, *Geschiedenis van de landbouw in Limburg 1750-1915* (Assen 1965) 1-109.
- Jansen, R.J., *Wel en wee rond Cranendonck's bestuurlijke stee* (Maarheeze 1985).
- Jansen, R.J., en A. van Roessel, *Van Aarle dit, van Aarle dat, van alles wat* (Helmond 1979).
- Jong, Theo de, Sem Peters en Ivo Vossen, *Verwerkt verleden. Helmond vanaf prehistorie tot nieuwe tijd* (Leiden 2015).
- Joosten, Hans, 'De betekenis van de boerenkuilen in de Peel. Historische en natuurhistorische kwaliteiten', *Natuurhistorisch Maandblad* 74-2 (1985) 19-26.
- Kappelhof, A.C.M., *De belastingheffing in de Meierij van Den Bosch gedurende de Generaliteitsperiode (1648-1730)* (Tilburg 1986).

- Kappelhof, A.C.M., 'Heren in beweging. Heren en heerlijkheden ten tijde van het Ancien Régime (1555-1794)', in: H.A.M. van den Berg en J.A. van der Meer (red.), *De heerlijkheid. Rechtshistorische beschouwing over een oude rechtsvorm in de Meijerij van 's-Hertogenbosch* ([Geldrop] 1989) 48-63.
- Ketelaar, F.C.J., *Oude zakelijke rechten vroeger, nu en in de toekomst* (Zwolle 1978).
- Ketelaar, F.C.J., 'Heerlijkeitsgevolgen', in: H.A.M. van den Berg en J.A. van der Meer (red.), *De heerlijkheid. Rechtshistorische beschouwing over een oude rechtsvorm in de Meijerij van 's-Hertogenbosch* ([Geldrop] 1989) 32-45.
- Keyzer, Maïka de, 'The common denominator: regulation of the community of users of common waste lands within the Campine area during the 16th century', in: Frederic Aparasi en Vicent Royo (eds.), *Beyond Lords and Peasants. Rural elites and economic differentiation in pre-modern Europe* (Valencia 2014) 174-196.
- Knoop, André, en Gerard Merkelbach, *Het domein Lieshout (2de eeuw-± 1300)* (Lieshout 1987).
- Kos, Anton, *Van meenten tot marken. Een onderzoek naar de oorsprong en ontwikkeling van de Gooise marken en de gebruiksrechten op de gemene gronden van de Gooise markegenoten (1280-1568)* (Hilversum 2010).
- Kossmann-Putto, J.A., [recensie:] 'M.W.J. de Bruijn, Husinghe ende Hofstede. Een institutioneel-geografische studie van de rechtspraak over onroerend goed in de stad Utrecht in de middeleeuwen', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* III (1996) 386-388.
- Krom, C.C.N., *Inventaris van het oud-archief der gemeente Veghel* (z.p. 1884; in 1888 aangevuld door A.C. Bondam en C.C.D. Ebell; in 1917 herzien door H.P. Coster).
- Krom, C.C.N., en Aug. Sassen, *Oorkonden betreffende Helmond ('s-Hertogenbosch 1884)*.
- Kuyper, J., *Gemeente-atlas van Nederland naar officiële bronnen bewerkt. Eerste deel Noordbrabant* (Leeuwarden, circa 1867).
- Langton, John, 'Conclusion: the historical geography of European Peasantries, 1400-1800', in: Tom Scott (red.), *The peasantries of Europe from the Fourteenth to the Eighteenth Centuries* (Londen en New York 1998) 372-400.
- Leenders, Karel, 'Vier generaties dorpen in het Brabantse zand', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 28 (2011) 11-29.
- Lehr, André, 'Klokkengieters en hun gilden', *Berichten uit het nationaal beiaardmuseum* 40 (2005) 3-15 (www.beiaarden.nl/public/artikel/gilden.pdf).
- Lijten, M.J.H.A., *Het burgerlijk proces in stad en Meijerij van 's-Hertogenbosch 1530-1811* (Assen en Maas-tricht 1988).
- Maas, Toine, 'Asten in de Middeleeuwen', in: Toine Maas (red.), *Geschiedenis van de heerlijkheid Asten* (Asten 1994) 9-22.
- Meijneke, Frank C., *Op reis door de Meijerij met Stephanus Hanewinckel. Voettochten en bespiegelingen van een dominee, 1789-1850* (Tilburg 2009).
- Meulendijks, Theo H., *Historisch onderzoek naar huizen en veldnamen in De Hage (gemeente Helmond), 1329-1832* (Eindhoven 2007).
- Meuwese, A.P.M., *Erp. Gemeente en parochie ('s-Hertogenbosch 1955)*.
- Mommers, A.R.M., *St. Oedenrode van oude tijden tot heden* (Veghel 1928).
- Mommers, A.R.M., *Brabant van Generaliteitsland tot gewest. 2 delen* (Utrecht en Nijmegen 1953).
- Moor, Martina de, Leigh Shaw-Taylor en Paul Warde (red.), *The Management of Common Land in North West Europe, c. 1500-1850. Comparative rural history of the North Sea area* 8 (Turnhout 2002).
- Moor, Martina de, Leigh Shaw-Taylor en Paul Warde, 'Comparing the historical commons of north west Europe. An introduction', in: Martina de Moor, Leigh Shaw-Taylor en Paul Warde (red.), *The Management of Common Land in North West Europe* (Turnhout 2002) 15-31.
- Moor e.a., Tine de, 'Ruling the Commons. Introducing a new methodology for the analysis of historical commons', *International journal of the commons* 10 (2016) 585-616 (digitaal via www.thecommonsjournal.org).

- Müller, Laurenz, 'Die Klosterherrschaft Ochsenhausen. Rechtliche Garantien als Grundlage für obrigkeitliche Politik', in: Peter Blickle, Peter Kissling en Heinrich Richard Schmidt (red.), *Gute Policy als Politik im 16. Jahrhundert* (Frankfurt a.M. 2003) 393-414.
- Onacker, E. van, *Village Elites and Social Structures in the Late Medieval Campine Region*. The Medieval Countryside 17 (Turnhout 2017).
- 'Oorkonden over Mierlo', *Taxandria* 38 (1931) 265-276.
- Ostrom, *Governing the Commons. The evolution of institutions for collective action* (Cambridge 1990).
- Ouwering, H.N., *Uit het verleden van de vroegere dorpen en heerlijkheden Deurne, Liessel en Vlierden* (Helmond 1933).
- Peteghem, Paul P.J.L. van, 'Policeygesetzgebung in der Republik der Vereinigten Provinzen: Überblick über Lage und Entwicklung der Gesetzgebung im Ancien Régime', in: Michael Stolleis (red.), *Policy im Europa der frühen Neuzeit* (Frankfurt a.M. 1996) 457-488.
- Philippa e.a., Marlies, *Etymologisch Woordenboek van het Nederlands* (Amsterdam 2003-2009; via www.etymologiebank.nl).
- Portegies, Marcel, 'De invloed van de heren van Asten op hun heerlijkheid, 1500-1813', in: Toine Maas (red.), *Geschiedenis van de heerlijkheid Asten* (Asten 1994) 101-126.
- Prak, M., 'Kommunalismus en de steden in de Noordelijke Nederlanden ten tijde van de Republiek', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 17-18 (2000-2001) 10-44.
- Prims, F., 'De lokale keuren en ordonnantiën' *Bijdragen tot de geschiedenis* 18 (1927) 266-290.
- Reynolds, Susan, *Kingdoms and Communities in Western Europe 900-1300* (Oxford 1984).
- Rijpperda Wierdsma, J.V., *Politie en Justitie. Een studie over Hollandschen staatsbouw tijdens de Republiek* (Zwolle 1937).
- Rooijackers, Gerard, *Rituele repertoires. Volkscultuur in oostelijk Noord-Brabant, 1559-1853* (Nijmegen 1994).
- Roosenboom, Henk, 'Heren en vrouwen in het Helmondse kasteel', in: Nico Arts, Henk Roosenboom en Lia van Zalinge-Spooren (red.), *De kastelen van Helmond* (Utrecht 2001) 117-155.
- Ru, C. de, *Inrichting en werking van onze staatkundige samenleving* II. Achtste druk (Leiden en Antwerpen 1980).
- Sasse van Ysselt, A. van, 'Het recht van voorpoting op den kant der openbare wegen in de voormalige Meierij van 's-Hertogenbosch', *Noordbrabantsche Almanak* (Helmond 1890) 213-242.
- Sasse van Ysselt, A.F.O. van, *Oorkonden betreffende Rixtel* ('s-Hertogenbosch 1920).
- Sassen, Aug., 'Oorkonden betreffende Mierlo VI', *Taxandria* 1 (1894), 135-137.
- Schutjes, L.H.C., *Geschiedenis van het bisdom 's Hertogenbosch*. 5 delen (St. Michiels-Gestel 1870-1876).
- Shaw-Taylor, Leigh, 'The management of common land in the lowlands of southern England circa 1500 to circa 1850', in: Martina de Moor, Leigh Shaw-Taylor en Paul Warde (red.), *The Management of Common Land in North West Europe* (Turnhout 2002) 59-85.
- Scott, Tom, 'Introduction', in: Tom Scott (red.), *The peasantries of Europe from the Fourteenth to the Eighteenth Centuries* (Londen en New York 1998) 1-20.
- Sevens, Ant., 'De heerlijkheid Mierlo', *Taxandria* 39 (1932) 20-22.
- Simon, Thomas, 'Gute Policy'. *Ordnungsleitbilder und Zielvorstellungen politischen Handelns in der Frühen Neuzeit* (Frankfurt a.M. 2003).
- Smeets, H.F.J., en V.F.L.W. Cleerdin, *Bestuur en administratie der provincie Noordbrabant. Historische en administratieve bescheiden*. Eerste deel ('s-Hertogenbosch [1915]).
- Spanninga, Hotso, *Gulden vrijheid? Politieke cultuur en staatsvorming in Friesland, 1600-1640* (Hilversum 2012).
- Steurs, Willy, *Naissance d'une région. Aux origines de la Mairie de Bois-le-Duc. Recherches sur le Brabant septentrional aux 12e et 13e siècles* (Brussel 1993).
- Steurs, W., 'Van het graafschap Leuven naar het hertogdom Brabant: de verovering en de opbouw

- van een vorstendom', in: R. van Uytven e.a. (red.), *Geschiedenis van Brabant van het hertogdom tot heden* (Zwolle 2004) 65-70.
- Stolleis (red.), Michael, *Policey im Europa der frühen Neuzeit*. Ius Commune Sonderheft 83 (Frankfurt a.M. 1996).
- St. Nicolaasgilde Valkenswaard 1609 (www.st-nicolaasgilde.nl/oude%20geschriften.htm).
- Strubbe, Eg.I., en L. Voet, *De chronologie van de middeleeuwen en de moderne tijden in de Nederlanden* (Antwerpen en Amsterdam 1960).
- Thoen, Erik, en Leen van Molle (red.), *Rural history in the North Sea area. An overview of recent research (Middle Ages-twentieth century)* (Turnhout 2006).
- Timmers, Jan, 'De Walgraaf en de Snelle Loop. Een landweer op de grens van de Vrije Heerlijkheid Gemert', *Gemerts Heem* (2008-3) 14-22.
- Thys, Isfridus, *Memorie of vertoog over het uytgeven en tot culture brengen der vage en inculte gronden in de Meyerye van 's Hertogen-Bosch* (Mechelen: Petrus-Josephus Hanicq, 1792).
- Tuijn, Christiaan van der, *Resoluties van de magistraat van Brielle, 1784-1785* (www.hogenda.nl/wp-content/plugins/hogenda-search/download_attachment.php?id=10493&type=source).
- Vangheluwe, Daniel, en Theo Spek, 'De laatmiddeleeuwse transitie van landbouw en landschap in de Noord-Brabantse Kempen – toegelicht aan de hand van een detailstudie van de Enderakkers bij Bergeijk', *Historisch-Geografisch Tijdschrift* 26 (2008) 1-23.
- Veen, P.A.F. van, N. van der Sijs, *Etymologisch woordenboek. De herkomst van onze woorden* (Utrecht en Antwerpen 1991).
- Venner, G.H.A., *De Meinweg. Onderzoek naar rechten op gemene gronden in het voormalige Gelders-Gulikse grensgebied circa 1400-1822* (Assen en Maastricht 1985).
- Vera, H.L.M., *Geene marken? Een onderzoek naar de aard van de rechtsverhoudingen tot de Noord-Brabantse gemene gronden* (doctoraalscriptie Open Universiteit 1997).
- Vera, H.L.M., ... *dat men het goed van den ongeboornen niet mag verkoopen. Gemene gronden in de Meierij van Den Bosch tussen hertog en hertgang 1000-2000* (Moergestel 2011; www.heinvera.nl/proefschrift/Vera-%20Proefschrift.pdf).
- Vos, Aart, *Burgers, broeders en bazen. Het maatschappelijk middenveld van 's-Hertogenbosch in de zeventiende en achttiende eeuw* (Hilversum 2007).
- Vriens, J., 'Lijst van plaatsen met institutionele gegevens', in: W.A. van Ham, J. Sanders en J. Vriens, *Noord-Brabant tijdens de Republiek der Verenigde Nederlanden, 1572-1795. Een institutionele handleiding* (Hilversum 1996) 231-545.
- Welvaarts, Th.Ign., 'Iets over Lierop', *Tijdschrift voor Noordbrabantsche Geschiedenis, Taal- en Letterkunde* I (1883-1884), kolom 13-17, 25, 26, 69-75, 97-101, 135, 136.
- Wetten, Simon van, *Grensconflict zonder limieten. De strijd rondom de Snelle Loop* (Gemert 1995).
- Wieberdink (red.), G.L., *Historische atlas Noord-Brabant. Chromotopografische kaart des rijks 1:25.000* (Den Ilp 1989).
- Winchester, Angus J.L., 'Upland Commons in Northern England', in: Martina de Moor, Leigh Shaw-Taylor en Paul Warde (red.), *The Management of Common Land in North West Europe* (Turnhout 2002) 33-57.
- Winkelmolen, S.H., *Budel en Cranendonk voorheen en thans* (Budel 1960).
- Witte, Charlotte, *Stuifzandbestrijding op de Veluwe 1500-1884. De invloed van gewestelijk overheidsbeleid op het functioneren van de buurschap Harskamp als collectieve institutie* (masterscriptie Rijksuniversiteit Groningen 2016; www.rug.nl/research/.../mscripties/masterscriptie_charlotte_witte_2016.pdf).
- Wunder, Heide, *Die bäuerliche Gemeinde in Deutschland* (Göttingen 1986).
- Zalinge-Spooren, Lia van, *Archief van de familie Van der Bruggen van Croy* (Helmond 1989).
- Zalinge-Spooren, Lia van, *Geërfden en naburen in de achttiende eeuw in enkele dorpen in het Kwartier*

- van Oisterwijk, *Meierij van 's-Hertogenbosch* (doctoraalscriptie Katholieke Universiteit Nijmegen 1994).
- Zalinge-Spooren, Lia van, 'Die contagieuse sieckte der peste is grasserende ... De pest in Helmond in 1636', *Vlasbloem* 14 (Helmond 1994) 57-92.
- Zalinge-Spooren, L. van, 'De rol van geërfden en naburen in het dorpsbestuur in de achttiende eeuw in enkele dorpen bij 's-Hertogenbosch', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 17-18 (2000-2001) 196-233.
- Zalinge-Spooren, Lia van, 'De Astense gemeenschap van Middeleeuwen tot in de achttiende eeuw', in: Lia van Zalinge-Spooren e.a., *Asten 800. Verhalen uit de geschiedenis van Asten, Heusden en Ommeel* (Asten 2012) 9-43.
- Zegers de Beyl, H.Z., 'Van de Hooge Veluwe', *Onze Volkstaal* 3 (1890) 247-251 (via www.dbnl.org).

Websites

- avalon.law.yale.edu/medieval/statlab.asp 'The Statute of Laborers, 1351' (website Avalon Project van Yale Law School en Lillian Goldman Law Library).
- www.gemeynt.nl/nl (website van adviesbureau De Gemeynt).
- gemeyntnetterden.nl (website van de stichting 't Gemeynt Netterden).
- www.jefdejager.nl/index.php (website Jef de Jager, Rituelen en tradities).
- www.juridischwoordenboek.nl (website Lycaeus juridisch woordenboek onder redactie van mr. F.W. van Eeckhoutte).
- www.meertens.knaw.nl/mgw/maat/116 (website Meertens Instituut, maten en gewichten).
- tuindees.nl (website Tuinderij De Es).
- www.uitspraken.nl/uitspraak/raad-van-state/bestuursrecht/bestuursrecht-overig/hoger-beroep/ecli-nl-rvs-2011-br1448 (website Jurisprudentie bij rechtspraak).

Index op persoonsnamen

- Aelberts, Aert Jan 219
Albert van Oostenrijk, aartshertog van Brabant 341, 342, 381
Alberts, Theodorus 88
Aldenzee, P. 296
Alexander III, paus 71
Antoon van Bourgondië 76
Back, Berthout, heer van Asten 175
Barbier, Willem 176
Beck, Jan 361
Beekman, Anton Albert 67
Beijer, Jan de 197
Beijers, Henk 334
Bergh, Govaert van den 48
Berghe, Jasper van den 195
Berlaar, Jan III van, heer van Helmond en Keerbergen 231, 241, 339, 340, 355, 407
Berlaar, Jan Berthout van, heer van Helmond 407
Berlaar, Walraven van, heer van Helmond 176, 177, 340, 407
Bijssel, Thonis 189
Bijstervelt, Godart van 130
Bistervelt, Jan 176
Blasere, Jan de, heer van Lierop 77
Blaeu, Joan 194, 196
Boecop, Anna Catharina Constantia van, vrouwe van Asten 322
Boexzoon, Wouter Johannes 175
Bondam, A.C. 291, 321
Boshuysen, Everard van, heer van Stiphout 95, 285
Bordonc, Didderic van 189
Bots, Albertus, heer van Lieshout 291
Bourbon, Lodewijk van, bisschop van Luik 32, 348
Bout, Adriaan, heer van Lieshout 89, 286, 306
Bout, Johan, heer van Lieshout 90, 153, 290, 291, 307
Bree, Jan Daniels van 83
Broek, J. van den 188
Bronckhorst, Frederick 88
Brouwers, Adriaan 112
Bruijne, Janne die 277
Cassemajor, P. de 83, 84
Claessen, Willem 269
Claussoen, Lemken 267
Coelenzoon, Dirck Marcelis 361
Colonster de Horion, Gerardus de, heer van Asten 372
Conincx, Paulus 98
Coppens, Adr. 226
Cort, Pieter de 367
Cortenbach, Adolf van, heer van Helmond 341, 346, 357
Cortenbach, Alexander van, heer van Helmond 164, 321, 356, 357
Cortenbach, Jan V van, heer van Helmond 341
Cortenbach, Joost van, heer van Helmond 339
Court, Paulus Emmanuel de la 46
Coutereel, Pieter, heer van Asten 73, 74
Cranenbroeck, Jan van 195
Cranendonck, Diederik heer van 229
Cranendonck, Willem heer van 49, 229
Cremer, Wouter de 271
Cuijk, Hendrik van, heer van Asten 73, 228, 256, 276
Cuijk, Jan van, heer van Asten 73
Cuijpers, Peter 366, 368
Cusa, Nicolaus van, pauselijk gezant 72
Decker, Lucas, heer van Stiphout 96
's Dekenszoon, Jannen Henric 337
Deventer, Jacob van 71, 336
Dicbier, Hendrik, heer van Mierlo 237, 257
Doerne, Anna Maria van, vrouwe van Asten 385
Doerne, Everard van, heer van Asten 39, 80, 321, 322, 370, 372, 388
Doerne, Jan van, heer van Bakel 82, 307

- Doidenvenne, Corstiaen Aelbrechts van den 337
- Doseldonc, Marcelis van 177
- Eijndhoven, Gherit Lemkenszoon van 337
- Elen, Jan Baptist van, heer van Beek en Donk en Stiphout 77, 95, 285, 307
- Erp, Walraven I heer van 77, 86
- Erp, Walraven II heer van 86
- Erp, Walraven III heer van 86
- Fabri, Jacob 87
- Filips de Goede 172, 228, 231, 234, 239, 242, 249, 256, 274, 292, 389, 396, 412
- Filips II koning van Spanje 341, 342, 358, 362, 381, 432
- Filips IV koning van Spanje 77, 95
- Freen, Johannes 375
- Geldrop, Jan heer van 230, 257, 276
- Gerard III graaf van Gelre 72
- Gerritsen, H. 148
- Gerwen, Marcus van 308
- Geurts, Jacob 83
- Gijben, Jan 332
- Gobbekens, dienstmeisje van Goijaert 277
- Goloffs, Evert Michiel 161
- Greeff, Dilis de 242
- Grevenbroek, Erasmus van, heer van Lierop en Mierlo 78
- Groeft (Grooft), C.R. 226, 384
- Grunnic, Jan 176
- Gualtheri, Willem Jan 92
- Guicciardini, Lodovico 194
- Haar, N. van der 83, 84
- Hartman, Jan 176
- Hartman, Sele 176
- Heerincx, Joost 345
- Heesch, Jan van 353
- Heessel, Adriaan van 92
- Heessel, J. van 92
- Heijenbraecken, Dirck van 176
- Heinsbergen, Jan van, bisschop van Luik 32, 347, 348
- Hendrik I hertog van Brabant 24, 62, 67, 69, 74, 235
- Hendrik II hertog van Brabant 235
- Heurn, Johan Hendrik van 46
- Hohenlohe, Filips graaf van 302, 341
- Holtmolen, Johanna van, vrouwe van Erp en Veghel 86
- Holtrop, Henrick van, commandeur Duitse Orde 337
- Hooff, Jan Goorts van 112
- Hoorkens, Goort 85
- Horn, Aleit van, vrouwe van Cranendonck 229
- Horn, Arnt van, heer van Heeze en Leende 76
- Horn, familie van 75, 76
- Horn, Hendrik van, heer van Perwijs, Heeze en Leende 76, 230
- Horn, Jan van, heer van Heeze en Leende 76
- Horn, Willem van 69, 75, 76
- Houtert, Hendrick van 226
- Huerckmans, Jacob Jan 161
- Huijben, Willem 269, 272
- Huijn, Arnold van Amstenrade en Geleen, heer van Asten 317
- Huseman, Jan 176
- Ideleth, Wolphart 94
- Isabella Clara Eugenia van Spanje, aartshertogin van Brabant 341, 342, 381
- Jacobs, Johan 300
- Jan I hertog van Brabant 72, 76, 202, 386
- Jan II hertog van Brabant 228-230, 237-242
- Jan III hertog van Brabant 172, 228, 229, 234, 240-242, 249, 251, 303, 312, 339, 340
- Johan Willem Friso vorst van Nassau Dietz, prins van Oranje 325
- Johanna hertogin van Brabant 76, 85, 99, 119, 172, 229, 234, 253, 256, 312, 326, 398, 412
- Jorijs, Jorijs Gerijt 85, 86
- Kampscherper, Kirstiaan de 340
- Karel de Stoute 172, 242, 256
- Karel V, keizer 35, 189, 390
- Kemp, Willem 325
- Kets, Jochum 98
- Koolen, Pieter 334
- Kuijpers, Katlijn dochter Goeswijn 346
- Laarschot, Hans van de 134
- Laeck, Mathijs van 26
- Lamargelle, Willem de, baron van Kettenhove, heer van Deurne 78
- Leefdaal, Filips van, heer van Beek en Donk 95
- Leefdaal, Rogier van, heer van Deurne 40, 78, 173, 308, 317, 399
- Lemmens, Jan 269
- Leuven, Beatrijs van 76
- Lloyd, William Forster 42
- Loefen, Lodewijk Lodewijkzoon 338, 340
- Maes, Jan 112
- Maurits prins van Oranje 194
- Merode, Agnes Wilhelmina van, vrouwe van

- Asten 322
 Merode, Bernard van, heer van Asten 78
 Mesoca, Georgio 345
 Michiels, Gerrit 112
 Milberg, Willem van, heer van Sevenborn en
 Cranendonck 75
 Mirbais (Marbais), Carolus 346, 347
 's Molnerszoon van Gemert, Machiel Henrix
 353
 Neomagus, Benjamin 90
 Noijen, Jan 112
 Olivero, Anthonio 345
 Ophoven, Gerraert van 176
 Ostrom, Elinor 47
 Oudart, Godert, heer van Stiphout 77
 Oudart, Jan, heer van Stiphout 77
 Pauli, Jan zoon meester Thomas 80
 Pauwels, Nicolaas 340
 Peterssoen, Wreijssen 342
 Poorter, B. de 93
 Pronk, Cornelis 366
 Raveschoot van Capelle, Hieronymus, abt van
 Postel 89
 Remmens, Lambert 341
 Reuschenberg, Philippine van, vrouwe van
 Helmond 346, 357
 Rixtel, Gerard heer van 235
 Roefs, Joannes 88
 Rode, Hendrik van, heer van Mierlo 74
 Rossum, Maarten van 345
 Rover, Dirk de, heer van Stiphout 18, 77
 Rullen, dochter Wouter 257
 Rullen, Yeven weduwe Wouter 257
 Sassen, August 374
 Schmeling, Filip Willem de 395
 Sermoise, Jacques de 390
 Schoonvorst, Jan van, heer van
 Cranendonck 74, 75
 Schuijbelen, Anthonis Willem 345
 Slipen, Jan van 267
 Snoexdochter, Engel Jacoppen 153
 Someren van Vrijenes, Joost Melchior van, heer
 van Stiphout 96
 Spaercoets, Agnes 22, 252, 417
 Spirinck, Clasen 239
 Steyn, Elisabeth van, vrouwe van Cranendonck
 49, 229
 Stoeldraijer, Jan den 189
 Tempelers, Jan Maes 343
 Tielen, Marcelis Jan 195
 Thijs, Willem Ariaen 277
 Thys, Isfridus 45, 46
 Udemans, Godert 176
 Valkenburg, Otto van 74
 Vehuijs, Godert uten 176
 Vehuse, Hendrik Hubert uten 339
 Vehuse, Margriet uten, vrouwe van Helmond
 339, 340
 Vehuse, Peter uten 340
 Verhees, Hendrik 67, 233, 374
 Verkenen, Henrick 269, 272
 Vestart, Arnold 237
 Voertmanszwager, Henric Jan 353
 Vrient, Arnold, proost van Wassenberg 240
 Waterhoff, Daem van den 277
 Weder, Willem de 353
 Weijer, J.F. van de 184, 410
 Wenceslaus van Bohemen 172
 Werdingen, Arnt Arnts van 338
 Wesselman, Carel Frederik, heer van Helmond
 46
 Wetten, Simon van 334
 Willem IV Karel Hendrik Friso vorst van Oranje-
 Nassau 325
 Wit, Frederik de 16
 Wittenhorst, Margreta van, vrouwe van Deurne
 317

Index op geografische namen

Aa 114, 115, 121, 130, 162, 164, 168, 170, 193,
198, 218, 228, 234, 237, 239, 240, 303, 332,
378, 390, 400

Aalst 387

Aarle 17, 18, 21, 22, 25, 28, 49, 53, 57-59, 70,
77, 79-82, 95, 107, 108, 111-118, 121-124, 126,
129, 132, 141, 144, 146, 149, 150, 155-157, 160,
162, 166, 168-170, 172-175, 186-188, 190, 192,
193, 199, 201-205, 207, 209, 211, 213, 216, 217,
219, 221-223, 228, 231, 244, 247, 248, 251, 252,
254, 255, 259, 260, 267, 270, 271, 275, 280,
284, 285, 288, 292, 294, 296, 298-308, 312, 314,
315, 318-320, 322, 326, 328, 363, 369-370, 392,
398-400, 403, 407, 414

Aarle-Rixtel 17, 18, 57-59, 64, 82, 96, 138, 173,
259, 296, 300, 301, 304, 305, 315, 320-322, 324,
325, 330, 369-371, 373-375, 377, 392, 406

Ameide 218

Antwerpen, provincie 52

Asten 38, 39, 52, 58, 69, 70, 73, 74, 77, 78,
80-81, 100, 102-104, 106, 108, 110, 114-116,
119, 121, 123, 125, 126, 129-131, 134, 135, 137,
139, 140, 142, 144, 149, 150, 154, 156, 162-164,
166-168, 170, 175, 180, 186, 188, 189, 199,
201, 203-207, 209, 213, 216-222, 228, 240, 243,
248, 251, 256, 257, 259, 270, 280, 283, 290,
309, 310, 312-315, 318, 320-326, 328, 330, 337,
370-374, 382, 383, 385-388, 399, 400, 402, 405,
418, 421, 424

Astense Aa 400

Averbode 69, 72, 74, 241, 246

Bakel 21, 22, 26, 28, 29, 54, 70, 72, 73, 81-82,
107, 108, 111-114, 116, 118, 120, 121, 126, 132,
136-142, 144, 149, 150, 154-158, 164-167, 172,
174, 181, 185, 186, 189, 199, 201, 203-205, 207,
209, 213, 216, 217, 219, 221, 222, 228, 230,
231, 244, 245, 248, 252, 253, 255, 260, 265,
269-272, 275, 277, 280, 285, 286, 288, 289, 291,
294, 302, 305, 307, 308, 310, 312, 315, 319,

320, 337, 388, 401, 402, 405, 413, 414, 416, 424
Kruisberg 112

Scheepstal 230, 231

Staart 136

Beek 17, 18, 21, 22, 25, 28, 49, 53, 57, 64, 70,
77, 79-81, 107, 108, 111-118, 121-124, 126, 129,
132, 141, 144, 146, 149, 150, 155-157, 160, 162,
166, 168-170, 172-175, 187, 188, 190, 192, 193,
202, 211, 223, 228, 231, 244, 247, 248, 251,
252, 254, 255, 259, 260, 267, 270, 271, 275,
280, 284, 285, 288, 294, 296, 298-308, 312, 314,
315, 318, 319, 322, 326, 328, 330, 363, 392,
398-400, 403, 407, 414

Beek en Donk 46, 57, 82, 95, 138, 173, 190,
260, 296, 300, 301, 304, 305, 320

Beekse Graaf 169, 170, 174

Beuven 148

Binderen 74, 230, 339

Boxtel 43, 58, 231, 233

Breugel 70, 77, 104, 174, 190, 228, 241, 242,
244, 246, 257, 260, 261, 270, 271, 272, 282,
293, 319-321, 413, 414
Olen 228, 238, 271

Brouwhuis 230

Brusse 107, 197

Budel 49, 54, 70, 75-77, 104, 229, 237, 244, 245,
248, 249, 259, 260, 270, 283, 320-322, 324-326,
330, 374-375, 383, 413
Broek 324

Cranendonck 58, 75, 76

Croy 95, 96, 285, 307, 311, 366, 367

Deurne 26, 38, 40, 56, 66, 70, 72, 73, 78, 81,
82-84, 100, 103, 104, 107-109, 112-114, 116,
119-121, 125, 126, 128, 130, 132, 133, 135,
136, 138, 139, 142, 144, 146, 149-154, 158-164,
166, 167, 171-173, 175, 176, 182, 183, 185-187,
189-193, 199-207, 209, 210, 212-223, 229, 243,
248, 249, 251, 254, 255, 259, 260, 270, 275,
280, 284, 286-288, 308-310, 312, 313, 315-318,

- 320, 322, 323, 328, 330, 388, 398-401, 403, 406, 414, 424
 Deurnes Heike 136
 Vreekwijk 310
 Dinther 239, 240
 Kilsdonk 240
 Veerdonks kolk 239, 240
 Dommel 146, 239, 241, 390
 Doorse Wetering 168
 Echternach 72, 251
 Eerde 116, 123, 180, 239
 Eindhoven 43, 46, 345
 Elde, Bodem van 13, 38, 239
 Engeland 110, 127, 128, 166, 221
 Erp 22, 54, 58, 64, 66, 70, 77, 85-87, 98, 99, 101, 103, 108, 112, 114-116, 119-122, 125, 131-133, 140, 145, 146, 149, 150, 154, 155, 157, 158, 162-164, 168, 171-174, 176, 178, 183, 186-194, 198, 199, 201-205, 207, 209, 213, 216, 217, 219-223, 229, 243, 248, 250-255, 259, 267, 269, 270, 272, 273, 275-277, 280, 286, 287, 291, 308-310, 312, 313, 315, 318, 320, 323, 326, 327, 332, 377-380, 383, 388, 398, 401, 402, 404, 405, 412, 416, 417, 420, 424
 Keldonk 378
 Kerkzijde 378
 Floreffe 71, 72, 89, 90, 104, 234, 235, 246, 270, 286, 289, 306, 412
 Frankrijk 345, 373
 Friesland 387
 Gastel 75, 76, 104, 229, 237, 245, 248, 250, 259, 260, 270, 320, 413
 Geelders 43
 Geerttruidenberg 345
 Geffen 177
 Geldrop 70, 75-77, 87, 106, 230, 243, 246-248, 251, 256-258, 261, 262, 267, 280, 283, 320, 413
 Gelre 16, 73, 75, 76, 112, 113, 264, 276, 345
 Opper-Gelre 264
 Overkwartier 112, 113
 Gemert 26, 76, 112, 169, 228, 302, 322, 332, 337
 Gerwen 53, 58, 70, 90-92, 107-109, 112, 114, 121, 126, 129, 131, 141, 144, 149, 150, 154, 158, 161, 171, 172, 174, 179, 185, 186, 19, 201, 203-205, 207-214, 216-219, 221-223, 238-239, 243, 247, 248, 251, 252, 254, 255, 269, 270, 275, 281, 286, 287, 309, 310, 312, 314, 315, 318, 320, 326, 363, 402, 406
 Stad van Gerwen 238
 't Gooi 51
 Goorgraaf 340
 Haag, Den 39, 95, 107, 342, 370
 Hage, De 69-72
 Heeze 66, 69, 70, 74, 76, 77, 87, 104, 106-108, 126, 132, 149, 150, 155, 158, 163, 164, 168, 186-189, 191, 199, 201, 203-205, 207, 209, 213, 216, 217, 219, 221-223, 230, 242, 244-246, 248, 257, 258, 261, 262, 267, 283, 306, 318, 320, 392, 399, 412, 424
 Helden 26
 Helmond 18, 21, 22, 25, 28, 32, 35, 46, 52, 53, 56, 65-67, 69-74, 76, 78, 81, 82, 87-88, 95, 104, 105, 107, 108, 110, 112, 114, 116, 123, 124, 126, 127, 129, 130, 132, 133, 137, 138, 141, 144, 149, 150, 154, 156, 157, 163, 164, 168, 170-172, 174, 176-178, 180, 183-199, 201-210, 212, 213, 215-219, 221-223, 228, 230-231, 234, 237, 238, 241-245, 247, 248, 251-255, 259, 260, 270, 271, 275, 276, 280, 282, 284-286, 288, 292, 294, 302, 307, 308, 310, 312, 314, 315, 318-321, 323, 326, 330, 333-364, 368, 369, 372, 373, 380-383, 386, 388, 398, 402, 403, 406, 407, 413, 415, 417-421, 423, 424, 427
 Bokhorst 314
 Braak 341
 Duizeldonk 348
 Eenselaar 127, 184, 230, 231, 241, 242, 245, 248, 259, 260, 276, 282
 Hoogeind 71, 72
 Vijfenveertig Bunders 241
 Wadestad 230, 231
 's-Hertogenbosch 31, 43, 45, 65, 67, 72, 76-78, 84, 177, 187, 188, 194, 198, 201, 213, 237, 238, 250, 325, 337, 340, 341, 346, 354, 357, 400, 424, 425
 Heusden 346
 Hilvarenbeek 345
 Hooidonk 238, 246, 262, 270, 271, 412
 Holland 41, 42, 46, 392
 Horst 26
 Kamerijk 75
 Kleine Aa 130
 Koeving 239
 Laarbeek 96
 Langstraat 345
 Leende 66, 69, 70, 74, 76, 77, 87, 104, 10, 107, 108, 126, 132, 149, 150, 155, 158, 163, 164, 168, 189, 191, 218, 223, 230, 242, 244-246, 248, 257, 258, 261, 262, 267, 283, 306, 318, 320,

- 392, 412, 424
 Leuven 241
 Liempde 54, 58, 70, 172, 174, 231-234, 240, 244, 245, 247, 248, 251, 259, 260, 270, 276, 280, 284, 293, 320
 Ghetzeijlde 231, 234
 Scheedeeijk 234
 Scheeken 231, 234
 Lierop 70, 72, 77-79, 106, 121, 124, 148, 172, 174, 189, 226, 234, 237-240, 243-245, 248, 254, 255, 260, 262, 267, 269-272, 277, 281, 286, 291, 293, 320, 424
 Achterbroek 234
 Bulsberg 234
 Hersel 124, 226, 234, 237, 238, 254
 Hulsel 234, 237
 Moorsel 234
 Oeijenbraak 234, 237
 Stipdonk 226, 234, 237, 238, 390
 Lieshout 38, 64, 70, 72, 89-90, 104, 108, 114, 126, 128, 139-142, 149, 150, 152-154, 156, 158, 162, 168, 170-172, 174, 176, 183, 186, 190, 192, 199, 201, 203-205, 207, 209, 210, 213, 214, 216, 217, 219, 221, 222, 235-237, 242, 243, 246, 248, 249, 251, 255, 270, 281, 286, 289, 290, 292, 295, 302, 306, 311, 312, 314, 315, 318, 320, 328, 337, 375-376, 383, 400, 402, 404, 412
 Berkven 128
 Braak 128
 Buitenbroek 90
 Elsduin 90
 Ginderdoor 235
 Hoog Duin 90
 Keelgras 90, 235
 Laag Duin 90
 Lankelaar 128
 Luitelaar 128
 Molenheide 142
 Mosselaar 90
 Rietvoorstestraat 128
 Rodeken 235
 Liessel 26, 128, 229, 320
 Limburg 16, 46, 76
 Luik 105, 240, 347, 348, 358, 381, 427
 Maarheeze 54, 70, 75-77, 104, 106, 229, 237, 244, 245, 248, 250, 259, 260, 270, 283, 320, 413
 Mechelen 387
 Meijel 26, 106, 112, 372
 Middelrode 239, 240
 Mierlo 46, 58, 70, 74, 77, 78, 124, 157, 189, 226, 234, 237-238, 240, 243-245, 247, 248, 251, 252, 254, 255, 257-260, 262, 270, 271, 275, 277, 281, 284, 291, 293, 320, 340
 Dorpsgoor 237, 238, 248, 251, 255, 257-259, 277, 281
 Egleramsput 234, 237
 Groene Gemeint 226, 234, 237, 238, 247, 248, 252, 254, 258, 259, 275, 277, 281
 Helmonder Goor 237
 Mierlo-Hout 74, 78, 338
 Milheeze 26, 112, 113, 320
 Nederweert 106, 372
 Nederwetten 58, 70, 91, 228, 238, 242, 246, 248, 257, 259, 261, 270, 271, 286, 320, 412
 Nuenen 53, 58, 70, 90-92, 105, 107, 108, 109, 112, 114, 121, 126, 129, 131, 141, 144, 149, 150, 154, 158, 161, 171, 172, 174, 179, 185, 186, 189, 19-201, 203-205, 207-211, 216-219, 221-223, 238-239, 243, 247, 248, 251, 252, 254, 255, 269, 270, 272, 275, 281, 286, 287, 309, 310, 312, 314, 315, 318, 320, 326, 402, 406
 Coll 239
 Ochsenhausen 100, 101
 Oerle 345
 Oirschot 231, 345
 Oisterwijk 100, 345
 Olen (België) 190
 Ommel 228
 Op het Hout en Elsbroek 70, 74, 78, 104, 234, 237, 238, 254
 Houtsdonk 234, 237
 Oploo 26, 112
 Opwetten en Boord 53, 70, 90, 269, 270, 275, 281, 286, 287, 312
 Ospel 134
 Oss 54, 177, 345, 391
 Peel, de 16, 26, 39, 82, 94, 134, 136, 269, 284, 372, 393, 402
 Peesgal 235
 Postel 89, 90, 226, 234, 237, 238, 286, 289, 306, 375, 412
 Rixtel 17, 18, 21, 22, 25, 28, 49, 53, 57-59, 64, 70, 77, 79-81, 95, 107, 108, 111-118 121-124, 126, 129, 132, 141, 144, 146, 149, 150, 155-157, 160, 162, 166, 168-170, 172-175, 187, 188, 190, 192, 193, 202, 211, 223, 228, 230, 231, 244, 247, 248, 251, 252, 254, 255, 259, 260, 267, 270, 275, 280, 284, 285, 288, 294, 296, 298-308, 312, 314, 315, 318, 319, 322, 326, 328, 363, 370, 392, 398-400, 403, 407, 414

- Sassen-Cruice 230
- Rode, graafschap 67, 69, 72-74, 76, 104
- Sambeek 26
- Scheidingssloot 240
- Schijndel 70, 92, 144, 172, 174, 239-240, 243, 247, 248, 250, 251, 255, 267, 270, 275, 276, 281, 286, 306, 320, 321, 396, 397, 410
- Hermalen 239
- Heesakker 239
- Nieuvenvelt 239
- Sint-Oedenrode 49, 52, 56, 69, 70, 72, 73, 77, 92-94, 104, 105, 108, 109, 111, 114-116, 121, 126, 128, 144, 146, 147, 149, 150, 155, 156, 158, 168, 172, 174, 176, 186-192, 194, 198-209, 213, 215-217, 219, 221-223, 231, 234, 235, 240, 243, 248-251, 253-256, 267-270, 272, 274-277, 281, 282, 290, 291, 310, 312, 315, 318, 320, 326-328, 345, 354, 384, 392, 399, 405, 410, 413
- Eerschot 326
- Grauwe Gemeint 240, 248, 251, 255, 275, 281, 384
- Groene Gemeint 128, 234, 240, 248-251, 255, 275, 281
- Roder Heide 384
- Snelle Loop 169
- Soerendonk 54, 70, 75-77, 104, 229, 237, 245, 248, 250, 259, 260, 270, 283, 320, 413
- Someren 70, 72, 74, 77, 94-95, 104, 106, 108, 109, 112, 114, 116, 119-121, 124-127, 129-131, 135, 137, 139, 140, 142, 144, 149, 150, 154, 164-167, 170, 172, 174, 186, 189-194, 199-201, 203-209, 212-214, 216-219, 221-223, 234, 239, 240-241, 243, 248, 249, 259, 269, 270, 272, 277, 281-283, 290, 291, 309, 311, 312, 315, 318, 320, 322, 323, 326, 372, 393, 402
- Eindhout 234
- Vlerken 234, 239
- Son 70, 77, 104, 172, 17, 189, 190, 228, 241, 244, 248, 254, 256, 259, 260, 270-272, 276, 277, 281, 282, 291, 293, 319-321, 413, 414
- Spanje 77, 213, 214, 346, 406
- Sterksel 54, 69, 70, 72, 106, 234, 241, 242, 246, 248, 257, 259, 261, 270, 320
- Hoenderboom 234
- Stiphout 25, 58, 70, 77, 95-97, 105, 108, 114, 118, 121, 125-127, 129, 131, 132, 135, 140, 142, 144, 149, 150, 154, 157, 162, 171, 174, 181, 184, 186, 199, 201, 203-205, 207, 208, 212-214, 216, 217, 219, 222, 231, 235, 239, 241-242, 243, 248, 250, 254-256, 259, 270, 276, 281, 282, 284-286, 292, 302, 307, 311, 312, 314, 315, 320, 321, 326, 335, 362-371, 373-375, 377, 383, 392, 402, 404, 416, 424
- Kruisschot 129
- Kwettelenberg 239
- Tilburg 43, 46, 222
- Tongelre 70, 72, 73, 172, 189, 239, 242, 246, 248, 257, 261, 266, 267, 270, 272, 286, 320
- Coll 239
- Tongerlo 46, 174
- Valkenswaard 387
- Veghel 66, 70, 86, 97-98, 108-110, 113, 114, 116-121, 123-126, 130-133, 140, 144, 146, 149, 150, 155, 157-160, 162-164, 168, 172, 173, 176, 178-180, 186, 189-192, 194, 198, 199, 201-209, 213, 216, 217, 219, 221-223, 242, 243, 248, 250, 251, 253, 254, 256, 259, 267-270, 272, 273, 275-277, 282, 286, 287, 291, 309, 311, 312, 314, 315, 318, 320, 323, 326, 327, 398-400, 404, 412, 416, 417
- Hoge Boekt 130
- Venlo 264
- Venray 26, 112
- Groteberg 112
- Staak 112
- Vierlingsbeek 26, 89
- Vlierden 20, 56, 58, 59, 70, 72, 73, 98, 105, 108, 113-115, 121, 122, 125, 127, 129, 131, 140, 149, 150, 154, 161, 164, 170, 172, 174, 175, 186, 190-201, 203-205, 207, 209, 213, 216, 217, 219, 221, 222, 242, 243, 248, 251, 253, 256, 259, 265, 267, 270, 272, 273, 275, 282, 286-288, 310-312, 315, 318, 320, 326, 376-377, 388, 398, 401, 402
- Waalre 387
- Walgraaf 169
- Wassenberg 240, 249
- Weert 106
- West-Friesland 392
- Wolfartsven 237
- Zandhoven 53
- Zesgehuchten 70, 74, 76, 77, 87, 107, 108, 126, 132, 149, 150, 155, 158, 163, 164, 168, 218, 230, 242, 244-246, 248, 257, 258, 261, 262, 267, 283, 306, 320, 412
- Zijtaart 120

Over de auteur

Lia van Zalinge-Spooren (Sint-Michielsgestel 1948) studeerde geschiedenis aan de Katholieke Universiteit Nijmegen. Zij werkte als hoofd externe dienstverlening en educatie bij de Gemeentelijke Archiefdienst Helmond en als consulent cultuurhistorie bij het Regionaal Historisch Centrum Eindhoven. Sinds haar pensionering verricht zij onderzoek naar de geschiedenis van het kasteel van Helmond, waarbij zij de rentmeesterrekeningen van de heren van Helmond ontsluit. Van haar hand verschenen verschillende publicaties die betrekking hebben op de geschiedenis van Peelland, het zuidoostelijk deel van Noord-Brabant.

De Brabantse hertog, maar ook plaatselijke heren, gaven vanaf circa 1300 gemeenschappelijke gronden uit aan lokale gemeenschappen in Peelland. De inwoners van de gemeenschappen kregen niet alleen het recht om deze gemeint te gebruiken, ze mochten die ook beheren, gebruiksregels opstellen en overtreders bestraffen. De aktes van uitgifte en de latere beheersreglementen bevatten vaak de oudste gegevens over het leven in de plattelandsgemeenschappen.

Lia van Zalinge-Spooren gebruikt de jaarlijks vernieuwde gebruiksregels, de jaargeboden, om gemeenschappen met elkaar te vergelijken. Zij volgt de verschillen en overeenkomsten in gebruik en beheer van de gemeint en trekt parallellen tussen de organisatie van het gebruik van de gemeint en de organisatie van het leven binnen de gemeenschap. Dat leidt tot nieuwe inzichten over het gebruik van de gemeenschappelijke gronden. Het maakt ook duidelijk hoe een bestuursstructuur ontstond in de stad en dorpen in Peelland.

